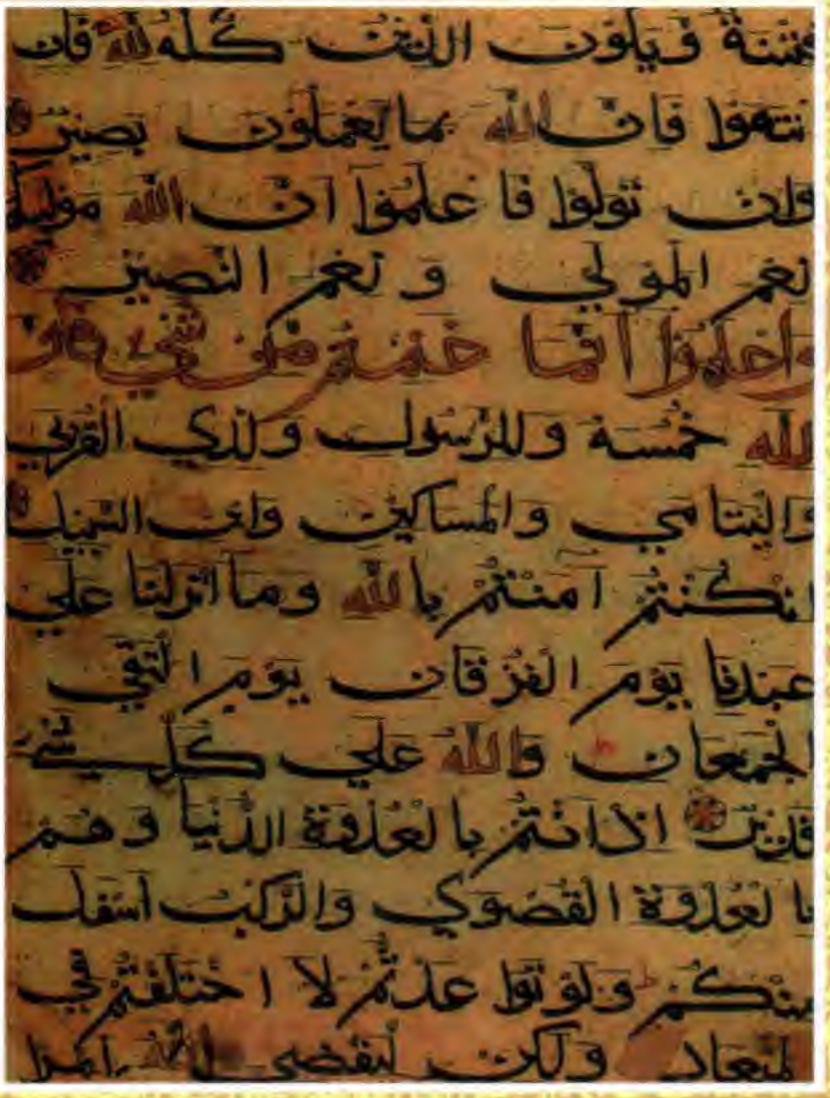
الجامع لأحكام القرآن

el-Câmiu li-Ahkâmi'l-Kur'ân

İmam Kurtubî

BURUC
BURUC YAYINLARI

بسم الله الرحمن الرحيم

İMAM KURTUBÎ

EL-CÂMİU Lİ AHKÂMİ'L-KUR'ÂN

Terceme ve Notlar
M. Beşir ERYARSOY

11. CİLD

BURUC YAYINLARI
Büyükkaraman Cad. No: 21 / A Fatih - İST
Tel: (0212) 631 10 98 - Fax: (0212) 533 71 66

buruc yayınları 32 - 11

الجامع لأحكام القرآن، والمبيِّن لما تضمّنه من السُّنّة وآي الفرقان

el-Câmiu Li Ahkâmi'l-Kur'ân Ve'l-Mübeyyinu
Limâ Tedammenehû Mine's-Sünneti Ve Âyi'l-Furkân

©
Her hakkı mahfuzdur.
Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.

Dizgi	:	Buruc Yayınları
Tashih	:	Buruc Yayınları
Mizanpaj	:	Buruc Yayınları
Baskı	:	Enes BasınYayın
11. Cild	:	Aralık 2000
Birinci Baskı	:	Aralık 2000

Kehf Sûresi

32-110. ÂYETLERİN TEFSİRİ

بسم الله الرحمن الرحيم

Rahman ve Rahim Allah'ın Adı İle

وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلًا رَجُلَيْنِ جَعَلْنَا لِأَحَدِهِمَا جَنَّتَيْنِ مِنْ أَعْنَابٍ
وَحَفَفْنَاهُمَا بِنَخْلٍ وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمَا زَرْعًا ﴿٣٢﴾ كِلْتَا الْجَنَّتَيْنِ
آتَتْ أُكُلَهَا وَلَمْ تَظْلِمْ مِنْهُ شَيْئًا وَفَجَّرْنَا خِلَالَهُمَا نَهَرًا ﴿٣٣﴾
وَكَانَ لَهُ ثَمَرٌ فَقَالَ لِصَاحِبِهِ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَنَا أَكْثَرُ مِنْكَ
مَالًا وَأَعَزُّ نَفَرًا ﴿٣٤﴾

32. Onlara o iki adamı misal ver! Onlardan birine iki üzüm bağı vermiş, iki bağın etrafını hurma ağaçlarıyla donatmış, aralarında ekinler bitirmiştik.
33. Bu iki bağ, mahsullerini vermiş, hiç bir şeyi eksik bırakmamıştı. Bunların arasında bir ırmak da akıtmıştık.
34. Onun ayrıca bir geliri de vardı. Bu yüzden arkadaşıyla konuşurken arkadaşına dedi ki: "Ben, malca senden zenginim, sayıca da senden güçlüyüm."

Yüce Allah'ın: **"Onlara o iki adamı misal ver"** şeklindeki bu buyruğu, dünyalık dolayısıyla kendisini üstün ve güçlü bilen, buna karşılık mü'minlerle birlikte oturup kalkmaktan (büyüklendiği için) çekinen kimseye verilmiş bir misaldir. O bakımdan bu buyruk, yüce Allah'ın: *"Sabah akşam Rabblerinin rızasını dileyerek O'na dua edenlerle beraberliğini sebatla sürdür"* (Kehf 18/28) buyruğu ile alakalıdır.

Burada örnek verilen iki kişinin adı ve bunların muayyen olarak kim oldukları hususunda farklı görüşler vardır. el-Kelbî der ki: Âyet-i kerime Mekke ahalisinden Mahzumoğullarına mensup birisi, mü'min olup adı Ebu Se-

lemiz Abdullah b. Abdilesed b. Hilâl b. Abdullah b. Ömer b. Mahzum olan ve Peygmaber (sav)'dan önce Ümm Seleme'nin kocası olan; diğeri ise kâfir olup el Esved b. Abdilesed olan iki kardeş hakkında inmiştir. Aynı zamanda es Sâffat Sûresi'nde yüce Allah'ın: ***"Aralarından birisi diyecek ki: Gerçekten benim bir dostum vardı..."*** (es-Sâffât, 37/51) buyruğunda sözü edilen iki kardeş de bunlardır. Bunların her birisine dört bin dinar miras kalmıştı. Onlardan birisi malını Allah yolunda harcayıp daha sonra kardeşinden kendisine bir şeyler vermesini istedi, kardeşi de bilinen sözlerini söyledi... Bunu, es-Sa'lebî ve el-Kuşeyrî zikretmişlerdir.

Âyet-i kerimenin Peygamber (sav) ile Mekke ahalisi hakkında indiği de söylenmiştir.

Bir görüşe göre de bu buyruk, Allah'a iman eden herkes ile inkâr eden herkese dair bir misaldir.

Bir başka görüşe göre bu, Uyeyne b. Hısn ile arkadaşlarının ve Selman, Suheyb ve arkadaşlarının bir misalidir. İbn Abbas'ın görüşüne göre Allah onları, birileri mü'min olup adı Yahuda olan İsrailoğullarından iki kardeşe benzetmektedir. Mukatil ise bu kişinin adının Temliha olduğunu söylemiştir. Diğeri ise kâfir olup adı Kartuş idi. İşte yüce Allah'ın es-Sâffat Sûresi'nde sözünü ettiği iki kişi de bunlardandır. Muhammed b. el-Hasen el-Mukri de bunu böylece sözkonusu ederek şöyle demektedir: Bu iki kişiden hayırlı olan zatın adı Temliha, diğerinin adı da Kartuş idi. Bunlar, ortaktılar. Daha sonra mallarını paylaştırdılar. Bunların her birine üç bin dinar düştü. Mü'min olanı bin dinara köle satın alıp onları azad etti, bin dinara elbise satın alıp çıplakları giydirdi, bin dinara da yiyecek satın alarak açları yedirdi. Aynı şekilde mescidler inşa etti, hayır işleri yaptı.

Diğeri ise, sahip olduğu mal ile varlıklı kadınlarla evlendi, atlar, inekler satın aldı ve bunlar çoğaldı. Aşırı derecede bunların yavruları artıp durdu. Parasının geri kalanıyla da ticaret yaptı. Büyük bir kâr sağladı ve bütün çağdaşlarından daha zengin oldu. Birincisi ise muhtaç düştü. Bir bahçede ücretle çalışmak istedi ve kendi kendisine: Eski ortağım ve arkadaşımın yanına gidip ondan, bahçelerinden birisinde beni çalıştırmasını istesem umarım bu benim için daha uygundur, diyerek arkadaşının yanına gitti ise de, önündeki teşrifatçıların kabalıkları ve çokluğu dolayısıyla nerdeyse ona ulaşamayacaktı. Arkadaşının yanına varınca arkadaşı onu tanıdı ve ihtiyacını sordu. Ona: Peki, seninle malımızı yarı yarıya bölüştürmedik mi? Malına ne yaptın? Arkadaşı şu cevabı verdi: Ben, o malımla daha hayırlı ve daha kalıcı olan şeyleri satın aldım. Arkadaşı kendisine: Sen gerçekten bunu tasdik edenlerden misin? Ben, kıyametin kopacağını zannetmiyorum. Görüşüme göre de sen ancak bir beyinsizsin. Senin bu beyinsizliğine karşı benim sana vereceğim, se-

ni mahrum bırakmaktan başka bir şey değildir. Benim, malını ne şekilde kullandığımı görmüyor musun? Nihâyet malım işte gördüğün bunca servet ve bu güzel durumuna geldi. Bu durumumuzun sebebi, benim kazanıp kâr sağlamam, senin ise beyinsizce harcamandır. Haydi, yanımdan çek git, dedi. Daha sonra Kur'ân-ı Kerim'de sözünü ettiği şekilde mahsullerinin üzerine yüce Allah'ın, semadan göndermiş olduğu afet ile bu zenginin varlığı ve mahsulleri toptan imha edildi.

es-Sa'leb'î bu olayı bir başka lafızla nakletmekle birlikte; onun da ihtiva ettiği anlam buna yakındır.

Ata dedi ki: Bunlar, sekizbin dinarı olan iki ortak idiler. Denildiğine göre, bu serveti babalarından miras almışlardı. Ve bunlar iki kardeş idi. Bu serveti aralarında paylaştılar. Onlardan birisi, bin dinara bir arazi satın aldı. Diğeri ise: Allah'ım, filan kişi bin dinara bir arazi satın aldı. Ben de bin dinara karşılık Senden cennette bir arazi satın alıyorum, deyip o bin dinarı tasadduk etti. Daha sonra birincileri diğer bin dinara bir ev yaptı. Öteki: Allah'ım, filan kişi bin dinara bir ev inşa etti. Ben de, bin dinara karşılık Senden cennette bir ev satın alıyorum diyerek, bin dinarı tasadduk etti. Daha sonra birincileri evlenip bu evliliği dolayısıyla bin dinar harcadı. Öteki: Allah'ım! Filan kişi bin dinar harcayarak bir kadın ile evlendi, ben de Senden bin dinara karşılık cennet kadınlarından istiyorum, diyerek bin dinar tasadduk etti. Daha sonra diğeri, bin dinara hizmetçiler ve çeşitli eşyalar satın aldı. Öteki: İşte ben de Senden, cennette bin dinara karşılık hizmetçi ve eşyalar satın alıyorum deyip bin dinar tasadduk etti.

Daha sonra ileri derecede muhtaç oldu ve: Olur ki, arkadaşımın bana bir iyiliği dokunur, diyerek arkadaşının yanına gitti, arkadaşı ona: Malına ne oldu deyince, o da yaptıklarını anlattı. Bu sefer, arkadaşı: Sen gerçekten bu söylediklerini tasdik eden birisi misin? Allah'a yemin ederim, ben de sana hiç bir şey vermeyeceğim, dedikten sonra ona şöyle dedi: Sen, semanın ilahına ibadet ediyorsun. Bense ancak bir puta ibadet ediyorum. Bunun üzerine öbürü, Allah'a yemin ederim buna öğüt vereceğim, dedi ve öğüt verip hatırlatmalarda bulundu, korkuttu. Bu sefer diğeri: Haydi beraber gidelim, balık avlayalım. Kim daha çok balık avlayacak olursa o kişi hak üzeredir, dedi. Öteki: Kardeşim, gerçek şu ki, dünya Allah nezdinde iyilik yapana bir mükâfaat, kâfire de bir ceza kılınmayacak kadar değersizdir.

Böyle demekle onu kendisi ile birlikte ava çıkmaya zorladı. Allah, her ikisini de sınadı. Kâfir olan ağını atıyor, putunun adını anıyor ve ağı balıkla dolup taşarak çekiyordu. Mü'min ise Allah'ın adını anarak ağına attığı halde, ağına bir şey takılmıyordu. Diğeri ona: Durumu nasıl görüyorsun? İşte dünyada benim payım da, konumum da, etrafımdakilerin sayısı da senden da-

ha fazladır. Eğer senin iddia ettiğin bu gerçek ise, âhirette de böylece ben senden daha üstün olacağım, dedi.

(Ata) dedi ki: Onlar üzerinde görevli olan melek, bu işe üzüldü. Bunun üzerine yüce Allah, Hz. Cebrail'e bu meleği alıp cennetlere götürmesini ve mü'min kişinin o cennetlerdeki yerlerini göstermesini emretti. Melek, Allah'ın mü'min kişi için hazırladıklarını görünce, şöyle dedi: İzzetin hakkı için o sonunda buraya varacak olduktan sonra, dünyada karşı karşıya kalacağı durumların hiç bir zararı olmaz. Diğer taraftan kâfirin cehennemdeki yerini de gösterince aynı melek şöyle dedi: Bunun da varacağı yer burası olduktan sonra, izzetin hakkı için onun dünyadan elde ettiklerinin hiç bir faydası olmaz.

Daha sonra yüce Allah mü'minin canını aldı, kâfiri de nezdinden gönderdiği bir azab ile helâk etti. Mü'min, cennete yerleşip Allah'ın kendisi için hazırladıklarını görecek ve arkadaşları ile birlikte birbirlerine soru soracaklarında o: *"Gerçekten benim bir dostum vardı, o diyordu ki: Gerçekten sen inananlardan mısın?"* (es-Sâffat, 37/51-52) buyruğunda sözü edilenleri söyleyecektir. Bunun üzerine bir münadi de şöyle seslenecektir: Ey cennet ehli! *"Siz de tekrar bakar mısınız? Baktı ve onu cehennemin ortasında gördü."* (es-Sâffat 37/51) İşte bunun üzerine **"onlara o iki adamı misal ver..."** âyeti nâzil oldu.

Yüce Allah bu sûrede bu iki kardeşin dünyadaki hallerini beyan ettiği gibi, âhiretteki hallerini de es-Sâffat Sûresi'nde: *"Gerçekten benim bir dostum vardı. O diyordu ki, gerçekten sen inananlardan mısın... İşte çalışanlar böylesi için çalışsınlar"* (es-Sâffat, 37/51-61) âyetleri beyan etmektedir.

İbn Atiyye dedi ki: İbrahim b. el-Kasım el-Kâtip, *"Acaibü'l-Bilâd"* adlı eserinde Tinîs Gölü'nün burada sözü edilen iki bahçe olduğunu zikretmektedir. Bu iki bahçe, iki kardeşe ait idi. Onlardan biri hissesini diğerine sattı ve bu aldığı bedeli Allah'a itaat yolunda harcadı. Diğeri de, bu yaptığı dolayısıyla onu ayıpladı ve aralarında -sözü edilen- konuşma cereyan etti. Allah da bir gece içerisinde o bahçeyi su altında bıraktı. Bu âyet-i kerime ile Allah onu kast etmiştir.

Diğer görüşe göre, yüce Allah'ın bu ümmete vermiş olduğu bir misaldir, daha önceden meydana gelmiş bir duruma ait bir haber değildir. Bundan maksat ise, dünyaya rağbeti azaltmak ve rağbeti âhirete yöneltmektir. Bu örneği, bir uyarı ve bir korkutma olarak zikretmiştir. Bu görüşü de el-Maverdi nakletmektedir. Ancak âyetin siyakı bunun aksine delildir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'dır.

"İki bağın etrafını hurma ağaçları ile donatmış" yani, bu bahçelerin çevresini hurma ağaçları ile çevirmiştik.

"(الجفاف); Yan ve taraf" demektir. Çoğulu, "(أحفة): Etraf" şeklinde gelir. "(حفَّ القوم بفلان يحُفُّون حفًا): Topluluk, filan kimsenin etrafını kuşattılar, çevirdiler" denilir. Yüce Allah'ın: "(حافين من حوْل العرش): ***Melekleri de Arşın etrafını kuşatmış olarak...***" (ez-Zümer, 39/75) buyruğu da buradan gelmektedir.

"Aralarında ekinler bitirmiştik." Yani Biz, üzüm bağının etrafını hurma ağaçları ile çevirmiş, üzüm bağlarının ortasında da ekin bitirmiştik.

"Bu iki bağ" yani, bunların her birisi, **"mahsullerini"** eksiksiz olarak **"vermiş"**dir. Bundan dolayı yüce Allah burada tekil olarak; "(آتتْ): Vermiş" diye buyurmuş, "(آتتا): İkisi de vermişlerdi" diye buyurmamıştır.

(Her ikisi anlamına gelen): (كِلتا) ile, (كِلا) lafzı tekil midir, yoksa tesniye midir, hususunda görüş ayrılığı vardır. Basralılar bunun tekil olduğunu söylemişlerdir. Çünkü, onlara göre bu iki kelime tesniye olan bir lafzı te'kid etmek için tıpkı çoğulu te'kid etmek için kullanılan; (كُل) lafzına benzemektedir. O bakımdan bu, tesniye olmayan müfred bir isimdir. Eğer bundan sonra zahir bir isim gelecek olursa bu lafız ref', nasb ve cer hallerinde de aynı şekilde olur. O bakımdan; "(رأيت كِلا الرجلين وجاءني كلا الرجلين ومررت بكلا الرجلين): Her iki adamı gördüm, bana her iki adam geldi ve yolum her iki adama da uğradı" denilir (ve hiç birisinde bu lafzın şekli değişmez). Eğer bir zamire bitişecek olursa, sondaki elif, cer ve nasb hallerinde "ya"ya kalbedilerek: "(رأيت كِلَيْهما ومررت بكليهما): Her ikisini gördüm ve her ikisine de yolum uğradı" denilir. Tıpkı "(عليهما): Onlara, üzerlerine" demek gibi.

el-Ferra ise şöyle demektedir: Bu, tesniye bir lafızdır. "(كُل): Hepsi, bütünü" lafzından alınmış olup, sonundaki lam, tahfif edilmiş ve tesniye dolayısıyla elif ilave edilmiştir. Müennes için kullanılan; (كلتا) de böyledir. Bunlar, ancak muzaf olarak kullanılırlar ve tekil olarak kullanılmazlar. Şâyet tekil olarak kullanılacak olsa o takdirde; (كِلْ وكِلْت وكِلان وكِلْتان) denilir. el-Ferra bu görüşüne şairin şu beyitini de delil göstermektedir:

في كِلْتِ رجْليها سُلاَمى واحدَهْ كِلتاهمـا مقْرونـةٌ بزائده

"Onun (deve kuşunun) her iki ayağının her birinde bir tek fazlalık çıkıntı vardır. İki ayağının her birisinde böyle bir fazlası vardır."

O, bununla iki ayağından birisini kastettiğinden tekil kullanmıştır.

Ancak bu görüş Basralılara göre zayıftır. Çünkü, eğer bu kelime tesniye olsaydı, nasb ve cer halinde zahir isim ile birlikte kullanıldığı takdirde "elif"in "ya"ya dönüşmesi icabederdi. Çünkü; (كِلا) kelimesinin anlamı, (كل) kelime-

sinin anlamından farklıdır. Zira, ikincisi kuşatıcılık için kullanılırken, diğeri belli bir şeye delalet etmektedir. Burada beyiti nakledilen şairin "elif"i hazfetmesi ise zaruretten dolayıdır ve o bu "elif"i zâid olarak takdir ettiğinden dolayı hazfetmiştir. Zarureten söylenen bir sözün ise delil olarak kullanılması caiz değildir. Böylelikle bunun; "(معى): Benimle beraber" anlamındaki kelime gibi müfred bir isim olduğu sabit olmada ancak tesniyeye delalet etmek için kullanılmıştır. Nitekim Arapların: "(نحن): Biz" şeklindeki kelimeleri, tek müfred bir isim olmakla birlikte iki ve daha fazla kişiye delalet etmektedir. Buna şair Cerir'in şu sözleri de delildir:

كِلا يَوْمَـيْ أمامـةَ يومُ صَدٍّ وإن لم ناتهـا إلا لِماما

"Umame'nin her iki günü de engel olma günüdür.

Biz, ona ancak seyrek seyrek gitsek bile."

Böylelikle şair burada bu lafzı tek bir gün hakkında haber vermek için kullanmıştır. Nitekim, yüce Allah'ın "(آتت): **Vermiş"** buyruğunda da haber tekil olarak gelmiştir. Eğer tesniye olsaydı, bunun için "(آتتا): İkisi de vermişti" diye buyurması gerektiği gibi, şairin de burada; "(يوما) İki gün" demesi gerekirdi.

Aynı şekilde; "(كلتا): İkisi" lafzının "elif"i hususunda da ihtilaf edilmiştir. Sîbeveyh, bu "elif"in te'nis için olduğunu ve buradaki "te" harfinin de lamu'l-fi'l (üç harfli kelimenin son harfi) den bedel olduğunu ve aslında bunun "vav" olduğunu, kelimenin aslının ise; (كلتا) şeklinde geldiğini söylemiştir. Bu "vav"ın "te"ye ibdaline sebep ise, "te" harfinde müenneslik alameti bulunduğundan dolayıdır. (كِلَوا) deki "elif" ise, zamir ile birlikte "ya"ya dönüşebilir ve bu durumda müenneslik alameti olmaktan çıkar. O halde "vav" harfinin te'ye ibdali, te'nis'in tekidi demek olur. Ebu Ömer el-Cermî ise şöyle demektedir: Buradaki "te" mülhakur. (Sonradan getirilmiştir). "Elif" ise, lamu'l-fi'l'dir. el-Cermî'ye göre bu kelimenin takdiri vezni; (فِعْتَلٌ) şeklindedir. Ancak durum onun dediği gibi olsaydı, Arapların bu kelimeyi isim-i mensub yapmaları halinde; (كِلْتَوِيٌ) demeleri gerekirdi. Ancak, bunun yerine; (كِلَوِيٌ) diyerek "te"yi düşürmüş olmaları, onların bunu; "(أخت): Kız kardeş" kelimesini nisbet yaparak; (أَخَوِيٌ) demeleri şeklindeki "te" gibi değerlendirdiklerini göstermektedir. Bu açıklamayı el-Cevherî yapmıştır.

Ebu Cafer en-Nehhâs ise şöyle demektedir: Nahiv bilginleri, Kur'ân-ı Kerîm dışında, manayı gözönünde bulundurarak; "(كلتا الجنتين آتتا أكلهما): Bu iki bağ, mahsullerini vermişler..." denilmesini caiz kabul etmişlerdir. Çünkü, bu-

nun tercih olunan anlamı, "(كلتاهما أتتا): Her ikisi de vermişlerdir" şeklinde dir.

el-Ferrâ -aynı anlamı ifade etmek üzere-: (كلتا الجنتين آتى أكله) denilmesini de uygun kabul etmiş ve şöyle demiştir: Çünkü bu; "(كل الجنتين): Her iki bahçe de" demektir. (el-Ferra) dedi ki: Abdullah (b. Mes'ud)'un kıraatinde de; (كلّ الجنتين آتى أكله) şeklindedir. Buna göre el-Ferrâ'nın kanaatine göre anlam: "(كل شيء من الجنتين آتي أكله): O, iki bağın hepsi de yemişlerini vermiştir" şeklin dedir.

"(الأُكُل): Mahsul" hurma ve sair ağaçların meyveleri hakkında kullanılır. Bu nunla birlikte yenilen her bir şey hakkında da bu lafız kullanılabilir. Yüce Al lah'ın: "(أُكُلُهَا دَائِمٌ): *Yiyecekleri... devamlıdır"* (er-Ra'd, 13/35) buyruğu da bu kabildendir.

"Hiç bir şeyi eksik bırakmamıştı." Herşeyi tam ve mükemmel vermişti.

"Bunların arasında da bir ırmak akıtmıştık." Yani, iki bahçenin ortasından bir ırmak akıtmış ve ona akacak yer (yatak) yapmıştık.

"Onun, ayrıca bir geliri de vardı" buyruğundaki; "(ثَمَرٌ): **Gelir"** kelimesini Ebu Cafer, Şeybe, Âsım, Yakub ve İbn Ebi İshak, peltek "se" ile "mim" harflerini üstün olarak okumuşlardır. Aynı şekilde; "(وأحيط بثمره): *Nihâyet bütün serveti yok edildi"* (42. âyet) buyruğunda da bu şekilde ve; (ثمرة) in çoğulu olarak okumuşlardır. el-Cevherî dedi ki: "(الثمرة): Gelir, mahsul" kelimesi, (الثمر) ile (الثمرات) in tekilidir. (الثمر) in çoğulu ise, (ثمار) şeklinde gelir. el-Ferra da; (الثمار) in çoğulu; (ثُمُر) şeklinde gelir demiştir. (الثمر) in çoğulu, (أثمار) şeklinde de gelir. (الثمر); aynı şekilde nemâlandırılan mal, anlamına gelir. Ebu Amr ise bu kelimeyi peltek "se" ötreli, "mim" harfini de sakin olarak okumuş ve bunu "çeşitli mallar" diye açıklamıştır. Diğerleri ise her iki harfi de ötreli olarak okumuşlardır.

İbn Abbas, altın, gümüş ve çeşitli mallar, diye açıklamıştır. Bundan önce el-En'âm Sûresi'nde (6/99. âyet, 4. başlıkta) buna dair geniş açıklamalar geçmiş bulunmaktadır.

en-Nehhas şunu nakletmektedir: Bize Ahmed b. Şuayb anlattı, dedi ki: Bana, İmran b. Bekkâr haber verdi, dedi ki, bize İbrahim b. el-Alâ ez-Zübîdî anlattı, dedi ki, bize Şuayb b. İshak anlattı, dedi ki, Harun dedi ki: Bana Eban, Sa'leb'den anlattı. O, el-A'meş'den naklettiğine göre Haccac şöyle dedi: Eğer ben, **"ayrıca onun bir geliri de vardı"** anlamındaki buyruğu her hangi bir kimsenin; (وكان له ثُمُر) diye okuduğunu işitecek olursam, şüphesiz dilini keserim. Bunun üzerine ben el-A'meş'e: Sen bunu kabul ediyor musun dedim o, hayır bunu kabul etmeyi gerektirecek hiç bir taraf yok ki, dedi O bakımdan o, (ثُمُر) diye okur ve bunu; (الثمر) in çoğulu olarak kabul ederdi.

en Nehhas dedi ki: Bu görüşe göre; (ثمرة) in çoğulu; (ثمار) şeklinde gelir. Bundan sonra; (ثمار) in çoğulu ise (ثمر) diye gelir. Bu da Arap dilinde güzel bir şekildir. Ancak, birincisinin doğru olma ihtimali daha kuvvetlidir, doğrusunu en iyi bilen Allah'dır. Çünkü yüce Allah'ın: **"Bu iki bağ mahsullerini vermiş"** buyruğu, onun mahsul ve meyvesinin bulunduğuna bir delildir.

"Bu yüzden, arkadaşı ile konuşurken arkadaşına dedi ki..." sözlü olarak onun kanaatini red ederek cevap verdi, demektir.

Muhâvere; karşılıklı cevap vermek demektir. Tehâvür de birinin diğerine cevap vermesi demektir. Mesela, "(كلمته فما أحار إليّ جواباً): Onunla konuştum da o bana karşılık olarak cevap vermedi" denilir. Aynı anlamda olmak üzere (ما رجع إليّ حَويراً ولا حَويرة ولا مَحُورة ولا حواراً) tabirleri de kullanılır.

"Ben, malca senden zenginim, sayıca da senden güçlüyüm" buyruğundaki "nefer: sayı" kelimesi, on kişiden daha aşağı sayıyı anlatmak üzere kullanılan "raht" demektir. O, burada -önceden açıklandığı üzere- kendisine tabi olanları, hizmetçileri ve çoluk çocuğunu kastetmiştir.

وَدَخَلَ جَنَّتَهُ وَهُوَ ظَالِمٌ لِنَفْسِهِ ۚ قَالَ مَا أَظُنُّ أَنْ تَبِيدَ هَٰذِهِ أَبَدًا ۙ
﴿٣٥﴾ وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً ۙ وَلَئِنْ رُدِدْتُ إِلَىٰ رَبِّي لَأَجِدَنَّ
خَيْرًا مِنْهَا مُنْقَلَبًا ﴿٣٦﴾

35. O, nefsine zulmede ede bağına girdi. Dedi ki: "Bunun ebediyen yok olacağını sanmıyorum."
36. "Kıyametin kopacağını da sanmıyorum. Şâyet Rabbime döndürülecek olsam dahi, elbette döneceğim yer itibariyle bundan daha hayırlısını bulurum."

"O, nefsine" küfrü sebebiyle **"zulmede ede bağına girdi."** Denildiğine göre, mü'min kardeşinin elinden tutarak onu bağında, bahçesinde gezdiriyor ve ona bağ ve bahçesini gösteriyordu.

"O, nefsine zulmede ede" anlamındaki buyruk, hal mevkiinde bir cümledir. Küfrü sebebiyle kendisini cehenneme sokan bir kimse, elbetteki nefsine zulmeden bir kimsedir.

"Dedi ki: Bunun ebediyen yok olacağını sanmıyorum." Sözleriyle, bu dünya yurdunun yok olacağını kabul etmedi. **"Kıyametin kopacağını da san-**

mıyorum." Yani ben, öldükten sonra diriliş diye bir şey olacağını zannetmi yorum. **"Şâyet Rabbime döndürülecek olsam dahi"** yani, eğer öldükten sonra diriliş söz konusu olsa bile; O, dünyada bana bunca nimetleri verdiği gi bi benim, O'nun nezdindeki üstün konumum ve değerim dolayısıyla bana bunlardan daha iyi ve değerlisini verecektir. İşte yüce Allah'ın: **"Elbette dö-neceğim yer itibariyle bundan daha hayırlısını bulurum"** ifadesinin anla mı da budur. O, bu sözlerini, kardeşinin kendisini öldükten sonra dirilme ye, amellerin karşılıklarının görülmesine iman etmeye çağırması üzerine söylemiştir.

Mekke ve Medine mushaflarında "(مِنْهَا): Bundan" kelimesi yerine; "(منهما): Bu ikisinden" şeklindedir. Basralılarla Kûfelilerin Mushafında ise te kildir. Tesniye daha uygundur. Çünkü buradaki zamirin, "iki bağ"a işaret etmesi daha yakın bir ihtimaldir.

قَالَ لَهُ صَاحِبُهُ وَهُوَ يُحَاوِرُهُ أَكَفَرْتَ بِالَّذِي خَلَقَكَ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ
مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ سَوَّىٰكَ رَجُلًا ﴿٣٧﴾ لَٰكِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّي وَلَا أُشْرِكُ
بِرَبِّي أَحَدًا ﴿٣٨﴾

37. Arkadaşı ona cevap vererek dedi ki: "Seni önce topraktan, sonra da bir damla sudan yaratan, sonra seni tam bir adam yapana kâfir mi oldun?"

38. "Fakat ben (derim ki)**: O, Allah'dır, benim Rabbimdir. Ben, Rabbime kimseyi ortak koşmam."**

"Arkadaşı" ismi ile ilgili farklı görüşlere göre Yahuda veya Temliha **"ona cevap vererek dedi ki: Seni önce topraktan, sonra da bir damla sudan yaratan, sonra seni tam bir adam yapana kâfir mi oldun?"** sözleriyle ona öğüt verdi ve hiç bir kimsenin inkâr etme imkânı bulamadığı ve kendisinin de itiraf ettiği bu şeylerin yaratılmasını, tekrar yaratıp diriltmekten daha büyük şeyler olduğunu ona açıkladı.

"Seni tam bir adam yapan" ifadesi, seni boyu posu, hilkati mutedil, azaları sağlıklı ve erkek yapan demektir.

"Fakat ben (derim ki)**: O, Allah'dır, benim Rabbimdir"** anlamındaki buyruğu, Ebu Abdurrahman es-Sülemi ile Ebu'l-Âliye; (لٰكِنَّا هُوَ اللهُ رَبِّي) şeklin-

de okunmuştur. el-Kisaî'den de: "(لكن هو الله): Fakat O Allah'dır..." diye ve "Ancak durum şu ki: O, Allah'dır, benim Rabbimdir" anlamında okuduğu, böylelikle de; (لكن) in ismini içinde gizli kabul ettiği de rivâyet edilmiştir. Diğerleri ise; (لكنا) şeklinde "elif"i isbat ile okumuşlardır. el-Kisaî dedi ki: Buyrukta takdim ve tehir vardır, ifadenin takdiri de şöyledir: "(لكن الله هو ربي أنا): Fakat Allah; O'dur, benim Rabbimdir" şeklindedir. Burada; "(أنا): Ben"deki hemze, çokça kullanım dolayısıyla söyleyiş hafif olsun diye hazfedilmiş ve iki "nûn"dan biri diğerine idğam edildikten sonra da "ben" anlamındaki zamirin "elif"i vasıl halinde hazfedilmiş, vakıf halinde ise isbat edilmiş (okunmuş) olmaktadır.

en-Nehhas dedi ki: el-Kisaî, el-Ferrâ ve el-Mazinî'nin kanaatine göre bunun aslı; (لكن أنا) şeklindedir. Hemzenin harekesi önceki edatın "nûn"una verildikten sonra hemze hazfedildi ve iki nûn da birbirine idğam edilmiştir. O bakımdan bunun üzerinde vakıf yapılırsa, (لكنا) şeklinde okunur. Bu ise, "(أنا): Ben" zamirinin "elif"idir ve bunun harekesinin beyanı için böyle okunur. Ebu Ubeyd de şöyle demiştir: Bunun aslı; (لكن): Fakat ben, şeklindedir. Elif hazfedildikten sonra iki nun yanyana geldiğinden dolayı şeddeli okunmuştur. el-Kisaî de bize şu beyiti okumuştur:

لَهنّكِ من عَبْسِيَّةٍ لَوَسِيمَةٌ . على هَنَواتٍ كاذب من يقولها

"Allah için sen Abs'lı ve yalan söyleyenin
İftiralarından uzak birisisin."

Görüldüğü gibi şair burada; (لَهنّكِ) kelimesi ile; "(لله إنك): Allah için sen" demek istemiş ve "Allah" lafzının iki "lam"ından birisini düşürdükten başka; (لله): Muhakkak ki sen" ifadesinin "elif"ini de hazfetmiştir. Bir başka şair ise aslına uygun olarak şöyle demiştir:

وترميني بالطَّرْف أي أنت مذنب وتَقْلِيني لكنّ إيّاكِ لا أقْلِي

"Göz ucuyla bana iftira ediyor ve sen suçlusun diyorsun.
Üstelik benden de uzaklaşıp ayrılıyorsun. Ama ben senden uzaklaşmayacağım."

Burada şair; (لكنّ) ile, (لكن أنا): Ama ben" demek istemiştir.

Ebu Hatim dedi ki: Âsım'dan: "(لكنا هو الله ربي): Ama bana gelince (derim ki):

O Allah'tır benim Rabbimdir." diye okuduğunu rivâyet etmişler ve durak yapmaksızın okunması halinde "elif"in okunmasının lâzım olduğunu iddia ettiğini nakletmişlerdir. ez-Zeccac ise şöyle demektedir: Durak yapmaksızın (el râc ile) okumak halinde burada "elif"in de okunması güzel bir şeydir. Çünkü, "ben" anlamındaki: (انا) zamirinden "elif" hazfedilmiş ve burada bu "elif"i onun yerine getirmişlerdir. Ubey'in kıraatinde ise bu buyruk, (لكن أنا هو الله ربي): Ama ben O, Allah'tır, Rabbim'dir (derim)" şeklindedir. İbn Âmir ile el-Mesilî, Nâfi'den ve Rüveys'den, onlar da Yakub'dan vakıf ve vasıl halinde de "elif"in isbatı ile; (لكنا) şeklinde okuduğu nakledilmiştir. Şair de şöyle demektedir:

أنـا سيف العشيرة فاعرفوني حُمَيْداً قد تَذَرَّيْتُ السِّنَاما

"Aşiretin sıyrılmış kılıcıyım beni tanıyın beni
Ben, zirvelere tırmanmış Humeyd'im."

el-A'şâ da şöyle demiştir:

فكيف أنـا وانتحـال القوافي بعـد المشيب كفـى ذاك عارا

"Ben, saçlarım ağardıktan sonra nasıl olur da
Kafiye çalmaya yönelirim? Utanç olarak bu yeter."

Vakıf yapılması halinde "elif"in okunacağında ise görüş ayrılığı yoktur.

"O, Allah'dır, benim Rabbimdir" buyruğundaki **"O"** zamiri, kısaca, şan ve durum zamiri olarak bilinir. (Yani, durum şu ki, Allah benim Rabbimdir demek olur.) Bu da yüce Allah'ın: "(فإذا هي شاخصة أبصار الذين كفروا): ***Bakarsın ki, o kâfirlerin gözleri dehşetle yerinden fırlayarak...***" (el-Enbiya, 21/97) buyruğu ile; "(قل هو الله أحد): ***De ki: O, Allah'dır, bir tekdir***" (el-İhlas, 112/1) buyruğuna benzemektedir. **"Ben, Rabbime kimseyi ortak koşmam"** buyruğun mefhumu, diğer kardeşinin yüce Allah'a ortak koşan, O'ndan başkasına ibadet eden bir kimse olduğuna delalet etmektedir.

O bu sözleri ile şunu kastetmiş olma ihtimali de vardır: Ben, zenginliği de fakirliği de ancak O'ndan bilirim. Ve bilirim ki eğer O, dünyalığa sahip olan kimseden dünyalığı almak isterse buna kadirdir, bana fakirliği veren de O'dur.

Bu sözleriyle şunu kastetmiş de olabilir. Senin, öldükten sonra dirilişi inkar etmen, yüce Allah'ın buna güç yetirememesi manasınadır. Bu ise, şanı yüce ve münezzeh olan Rabbin âciz olduğunu ileri sürmek demektir. O'nun âciz olduğunu ileri süren kimse, O'nu yaratıklarına benzetmiş demektir. Bu ise, Allah'a ortak koşmak ile aynı şeydir.

وَلَوْلَآ إِذْ دَخَلْتَ جَنَّتَكَ قُلْتَ مَا شَآءَ ٱللَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِٱللَّهِ ۚ
إِن تَرَنِ أَنَا۠ أَقَلَّ مِنكَ مَالًا وَوَلَدًا ﴿٣٩﴾ فَعَسَىٰ رَبِّىٓ أَن يُؤْتِيَنِ
خَيْرًا مِّن جَنَّتِكَ وَيُرْسِلَ عَلَيْهَا حُسْبَانًا مِّنَ ٱلسَّمَآءِ فَتُصْبِحَ
صَعِيدًا زَلَقًا ﴿٤٠﴾ أَوْ يُصْبِحَ مَآؤُهَا غَوْرًا فَلَن تَسْتَطِيعَ
لَهُۥ طَلَبًا ﴿٤١﴾

39. "Bağına girdiğin zaman maşaallah, Allah'ın yardımı olmadan (hiç bir şeye) **güç yetirilemez, demeli değil miydin? Her ne kadar malca ve evlâtça beni kendinden az görüyorsan da;**
40. "Belki Rabbim bana senin bağından daha hayırlısını verir, seninkinin üzerine ise gökten bir felâket indiriverir de kaypak bir toprak haline geliverir;
41. "Yahut suyu yerin dibine çekiliverir de bir daha onu aramaya gücün yetmez."

Yüce Allah'ın: **"Bağına girdiğin zaman maşaallah, Allah'ın yardımı olmadan** (hiç bir şeye) **güç yetirilemez, demeli değil miydin?"** buyruğuna dair açıklamalarımızı iki başlık halinde sunacağız:

1. Herşey Allah'ın Kudretiyledir:

Yüce Allah'ın: **"Bağına girdiğin zaman maşallah, Allah'ın yardımı olmadan** (hiçbir şeye) **güç yetirilemez demeli değil miydin"** buyruğu, bu sözleri kalbin ile söylemeli değil miydin demektir. Bu sözler, mü'minin kâfire bir azarı, ona bir tavsiyesi ve onun sözünü de reddetmesi mahiyetindedir. Çünkü o: ***"Bunun ebediyen yok olacağını sanmıyorum"*** (Kehf 18/35) demişti.

Bu buyruktaki; "(لا): Ma..." ref, mahallindedir ki, bunun da takdiri: Bu bah-

çe, Allah'ın meşîeti iledir, anlamındadır. ez-Zeccâc ile el Ferrâ şöyle demiş lerdir: Bu iş, Allah'ın dilemesi ve iradesiyledir. Yani o, Allah'ın meşietiyle, ira desiyle olmuştur, demektir. Bunun, cevabının hazfedildiği de söylenmişti ki, bu da; "(ما شاء الله كان وما لا يشاء لا يكون): Allah'ın dilediği olur, dilemediği de ol maz" demektir.

"Allah'ın yardımı olmadan (hiç bir şeye) **güç yetirilemez."** Yani, senin elinde toplanan bunca mal, yüce Allah'ın kudret ve kuvveti iledir. Senin öz kudret ve gücünle değildir. Eğer Allah dilerse malındaki bu bereketi kaldı rır ve bunca mal senin elinde toplanıp bir araya gelmezdi.

2. "Maşâallah", "Lâ havle Velâ kuvvete İlla billah" Dualarının Fazileti:

Eşheb dedi ki: Malik dedi ki: Evine giren her bir kimsenin bunu (âyet-i kerimede geçen "maşaallah..." sözlerini, söylemesi gerekir. İbn Vehb de de di ki: Hafs b. Meysere bana şöyle dedi: Ben, Vehb b. Münebbih'in kapısı üze rinde "(ما شاء الله لا قوّة إلا بالله): **Maşaallah, Allah'ın yardımı olmadan hiç bir şe ye güç yetirilemez"** yazılı olduğunu gördüm.

Peygamber (sav)'ın da Ebu Hureyre'ye şöyle dediği rivâyet edilmektedir: "Ben sana cennet hazinelerinden olan bir sözü öğreteyim mi? -yahut cennet hazinelerinden bir hazine olan bir sözü demiştir-" Öğret ey Allah'ın Rasûlü dedim, şöyle buyurdu: "Bu, La havle velâ kuvvete illa billah'dır. Kul bunu söy ledi mi, Aziz ve Celil olan Allah da: Kulum esenlik buldu ve (Bana) teslimi yetini arzetti, diye buyurur."[1]

Bu hadisi Müslim Sahihi'nde, Ebu Musa'dan rivâyetle zikretmektedir. Bu rivâyette şöyle denilmektedir: (Rasûlullah) buyurdu ki: "Ey Ebu Musa, yahut ey Abdullah b. Kays, ben sana cennet hazinelerinden olan bir sözü öğrete yim mi? -Bir rivâyette ise: Cennet hazinelerinden bir hazine olan bir sözü... denilmektedir-" Ben: O nedir ey Allah'ın Rasûlü deyince, şöyle buyurdu: "(O), La havle velâ kuvvete illa billah'dır" dedi.[2]

Yine Ebu Musa'dan şöyle dediği rivâyet edilmektedir: Rasûlullah (sav) ba na dedi ki: "Ben sana cennet hazinelerinden olan bir sözü öğreteyim mi? - Yahut da cennet hazinelerinden bir hazine olan bir sözü-" diye buyurdu. Ben de: Buyur, öğret dedim. Şöyle buyurdu: "(Bu), La havle velâ kuvvete illa bil lahil aliyyi'l-azim (sözü)dür" dedi.[3]

---

(1) *Müsned,* II, 298, 335, 520. "... lâ havle velâ kuvvete illâ billâh'tır" bölümüne kadar: II, 355, 363, 403, 469, 525, 535. Ayrıca bk.: V, 145, 150, 152, 157, 179, 265

(2) *Buhârî,* Meğâzi 38, Deavât 50, 67, Kader 7, Tevhîd 9; *Müslim,* Zikir 45-47; *Ebû Dâvûd,* Vitr 26; *Tirmizî,* Deavât 57; yakın lafızlarla: *Müsned,* IV, 402, 403.

(3) *Müslim,* Zikr 44; *İbn Mâce,* Edeb 59; *Müsned,* IV, 407, 418.

Yine rivâyet olunduğuna göre bir kimse evine girince yahut çıkınca: "Bismillah, maşaallah, lâ kuvvete illa billah" diyecek olursa, şeytanlar onun önünden kaçışır giderler, yüce Allah da üzerine bereketler indirir.

Hz. Âişe de şöyle demiştir: Kişi, evinden çıkıp da "Bismillah" diyecek olursa, melek kendisine: Doğruya iletildin (hidâyet buldun) der. Eğer "maşaallah" derse, melek ona: Bu (kötülüklere karşı) sana yeterli gelir, der. Eğer "la kuvvete illa billah" derse, melek ona: Koruma altına alındın, der.

Bu hadisi, Tirmizî ayrıca Enes b. Malik'den gelen rivâyetle de kaydetmektedir. Enes b. Malik dedi ki: Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: "Her kim, -evinden çıktığı vakit- Bismillah, tevekkeltü alallah la havle vela kuvvete illa billah diyecek olursa, ona: (Bu sözler musibetlere karşı) sana yeterli gelir ve sen koruma altına alındın, denilir, şeytan da ondan uzaklaşır." (Tirmizî) dedi ki: Bu, garip bir hadistir, biz bunu yalnızca bu yoldan bilmekteyiz.(1)

Bu hadisi Ebû Dâvûd da rivâyet etmekte olup şu fazlalığı da kaydetmiştir: Ona şöyle der: "Hidâyete iletildin, (musibetlere karşı bu sözler) sana yeterli gelir ve koruma altına alındın."(2)

İbn Mace de bu hadisi Ebu Hureyre'den rivâyet etmektedir. Buna göre Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Kişi, meskeninin yahut evinin kapısından çıktığında, onunla birlikte onun üzerinde görevli iki melek bulunur. Eğer Bismillah derse, o iki melek ona: Hidâyet buldun, derler. La havle vela kuvvete illa billah derse, korundun, derler. Tevekkeltü alallah derse, bunlar sana yeter, derler. Bu sefer onunla birlikte olan iki kişi (ins ve cin şeytanları) onunla karşılaşırlar, şöyle derler: Doğru yola iletilmiş, korunmuş ve söyledikleri sözler kendisine yeterli gelmiş bir kimseden ne istersiniz."(3)

el-Hakim Ebu Abdullah da *"Ulumu'l-Hadis"* adlı eserinde şöyle demektedir: Muhammed b. İshak b. Huzeyme'ye, Peygamber (sav)'ın: "Cennet ile cehennem birbiri ile tartıştılar. Bu -yani cennet- bana zayıf kimseler girecektir der..."(4) hadisinde geçen "zayıflar" ile kimler kastedilmektedir? Muhammed b. İshak dedi ki: (Zayıf kimse), güç ve kuvvetten uzak olduğunu, hiç bir güç ve kuvvete sahip olmadığını ifade eden kimsedir. Yani, (bunu anlatan sözleri) günde yirmi veya elli defa tekrarlayandır.

Enes b. Malik de dedi ki: Peygamber (sav) şöyle buyurdu: "Kim, bir şey görüp de onu beğenecek olursa, "maşaallah la kuvvete illa billah" derse ona hiç bir nazar değmez."(5) Bir kesim de şöyle demiştir: Maşaallahu kâne: Al-

(1) *Tirmizî*, Deavât 34
(2) *Ebû Dâvûd*, Edeb 102
(3) *İbn Mâce*, Dua 18
(4) Hadisin tamamı için bk.: *Buhârî*, Tefsir 50. sûre 1; *Müslim*, Cennet 34-36; *Tirmizî*, Sıfatu'l-Cenne 22; *Müsned*, II, 276, 314, 450, III, 79.
(5) el-Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, V, 109, râvilerinden Ebû Bekr el-Hüzeli'nin "oldukça zayıf bir ravi olduğu" kaydıyla.

lah'ın dilediği olur, deyip de kendisine her hangi bir şey isabet eden herkes, mutlaka ona razı olur.

Yine rivâyet olunduğuna göre dört şeyi söyleyen kimse dört şeyden emin olur: Bu sözü söyleyen nazar değmesinden yana emin olur, hasbunal lah ve ni'melvekil diyen şeytanın desiselerinden emin olur, ufevidu emri ilal lah diyen şeytanın hile ve tuzaklarından emin olur, lâ ilahe illa ente subhaneke innî kuntü minezzalimîn diyen kimse de üzüntü ve kederden emin olur.

"Her ne kadar malca ve evlatça beni kendinden az görüyorsan da..." buyruğundaki; "(إنْ): **...sa"** şart edatı olup; "(تَرَنِ): Beni görüyorsan..." ise, ondan dolayı cezm edilmiş bir fiildir. Cevabı ise: "(فعسى ربّي): **Belki Rabbim..."** buyruğudur. "(أنا): **Ben"** ise, fasıla olup i'rabta mahalli yoktur. Bununla birlikte, "nun" ile (hazfedilmiş) "ya"yı tekid için nasb mahallinde olması da mümkündür.

İsa b. Ömer **"Her ne kadar... beni kendinden az görüyorsan da"** buyruğundaki "(أقل): Az" kelimesini ref ile okumuş ve o, böylelikle; (أنا): Ben" kelimesini mübteda ve: "(أقلّ): Az" kelimesini de onun haberi olarak kabul ederken cümleyi de ikinci mef'ul konumunda değerlendirmektedir. Birinci mef'ul ise, **"beni... görüyorsan"** anlamındaki fiilin sonundaki "nun" ile "ye"dir. Ancak "ye" harfi kesrenin kendisine delâlet etmesi dolayısıyla hazf edilmiştir. "Ye"yi isbat ile okumak da oldukça güzeldir ve aslolan da budur; çünkü hakikatte isim odur.

"Belki" olurki Rabbim **"bana, senin bağından daha hayırlısını"** âhirette; dünyada da denilmiştir, **"verir, seninkinin"** senin bağının **"üzerine ise gökten bir felâket"** gökten atılacak şeyler **"indiriverir."**

"(حُسْبانا): **Felâket"** kelimesinin tekili (حُسْبانة) şeklinde gelir. Bunu el-Ahfeş, el-Kutebî ve Ebu Ubeyde söylemiştir. İbnü'l-A'râbî ise şöyle demektedir: Bu kelime hem bulut, hem yastık, hem de yıldırım anlamına gelir. el-Cevherî de şöyle demektedir: "(الحسبان); Azab" demektir. Ebu Ziyad el-Küllâbî der ki: "Bir araziye husban isabet etti" demek, çekirge istilasına uğradı, demektir. Yine bu kelime hesap manasına da gelir. Nitekim yüce Allah: ***"Ay ve güneş bir hesap iledir"*** (er-Rahman, 55/5) diye buyurmaktadır. Burada da "husbân" kelimesi bu şekilde açıklanmıştır. ez-Zeccâc der ki: Husbân, hesab'tan gelmektedir. Yani o, senin bahçenin üzerine hesab azabını gönderir. Bu ise ellerinin kazandıklarının hesabı demektir. O halde burada ifade, muzaf'ın hazfedilmesi türündendir. Yine bu kelime, bir defada atılan kısa boylu oklar demektir. Kısralar bu şekilde ok atarlardı. Semadan atılan şeyler ise azaptır.

"...de kaypak bir toprak haline geliverir." Yani, üzerinde hiç bir bitkinin bitmediği ve hiç bir ayağın sağlamca duramadığı bir arazi oluverir. Bu,

en zararlı arazi türüdür. Oysa bu felaketten önce o en faydalı bir bağ ve bahçe idi.

"(زلقا): **Kaypak"** kelimesi, "toprak" kelimesinin sıfatını tekid içindir. Yani, o dümdüz olacağından dolayı ayaklar üzerinden kayacaktır. Nitekim; "(مكان زلق); kaygan yer" demektir. Aslında bu, "(زلقت رجله تَزْلَقُ زَلَقا): Ayağı kaydı, kayar" fiilinden bir mastardır. "(أزلقها); Ayağını -başkası- kaydırdı" demektir. (الزلق): -Aynı zamanda- atın kuyruk tarafı anlamındadır. Şair Ru'be şöyle demektedir:

كأنها حَقْباءُ بَلْقاء الزَّلَق

Sanki o, (karın bölgesinde) beyaz renk bulunan ve arka tarafı da siyah beyaz renkli olandır."

"(المَزْلقة والمُزْلقة): Ayağın üzerinde sebat edemediği yer," demektir. (الزُّلاقة); de aynı anlamdadır. "(الزَّلْق): Tıraş" anlamında; "(زَلَق رأسه يَزْلِقُه زَلْقا): Başını tıraş etti, eder" manasınadır. Bu açıklamaları el-Cevherî yapmıştır. "(الزَّلَق): Tıraş edilmiş" anlamındadır.

Burada maksat o yerin kaygan ve kaydırıcı olması değildir. Aksine, anlatılmak istenen tıraş edilen bir baş üzerinde nasılki saç kalmıyorsa, o bahçede, bitki kalmayacağıdır. Bu açıklamayı da el-Kuşeyrî yapmıştır.

"Yahut suyu yerin dibine çekiliverir." O takdirde daha önce suyu en bol bir arazi iken, sudan büsbütün mahrum bir arazi haline gelir.

"(الغَوْر): Çekilmek" aslında mastar olup isim yerinde kullanılmıştır. Nitekim: "(رجلٌ صَوْمٌ وفِطْرٌ وعَدْلٌ ورِضاً وفَضْلٌ وزُوْرٌ): Oruçlu, oruçsuz, adaletli, razı olunan, faziletli, çokça ziyarette bulunan adam..." tabirlerinde de aynı şekilde kullanılmıştır. "(ونساءٌ نوحٌ): Ağıt yakan kadınlar" tabiri de böyledir. Bu kullanımda müzekker, müennes, tesniye ve cemi' aynıdır değişmez. Amr b. Külsûm der ki:

تظَـلّ جيادُه نَوْحـاً عليه مقلَّـدة أعنّتهـا صُفُونا

"Onun asil atları onun için ağıt yakar
Yularları takılmış ve üç ayakları üzerinde durup dördüncüsünün toynağını yere değdirmiş olarak."

Bir başkası da şöyle demektedir:

هريقي من دموعهما سجاما ضُباع وجاوبي نوحا قياما

"Ey Dubaa! Onların gözyaşlarını peş peşe akıt ve
Ayakta ağıt yakanlara cevap ver. (sen de katıl)!"

Görüldüğü gibi bu iki beyitte de tekil ve mastar olarak gelen kelime: "(نائحات): Ağıt yakan kadınlar" anlamındadır.

Bu buyruk burada: "(أو يصبح ماؤها ذا غَوْر): Yahut onun suyu yerin dibine çekilmiş bir su oluverir" diye açıklanmıştır. Buna göre burada muzaf hazf edilmiştir. Tıpkı *"o kasabaya sor"* (Yusuf, 12/82) buyruğunda (kasaba ahalisine sor, anlamında) olduğu gibi. Bunu da en-Nehhas nakletmektedir. el-Kisaî ise, bunu; "(ماءٌ غَوْرٌ): Yerin dibine çekilmiş su" diye açıklamıştır. Nitekim; "(وقد غار الماء يَغُور غَوْراً وغُؤُوراً): Su yerin dibine çekildi, çekilir..." demektir. (Son mastarda) "vav" harfinin ötreli olması dolayısıyla hemze ile gelmesi de mümkündür. (وغارت عينه تَغُور غَوْراً وغُؤُوراً); gözü, başının iç tarafına doğru çekildi," anlamındadır. Bunun, (غارت تَغار) şekli ise bu fiilin bir başka kullanım şekli (şivesi) dir. Şair şöyle demiştir:

أغـارتْ عينـهُ أم لم تَغَـارَا

"Gözü başına doğru çekildi mi, yoksa çekilmedi mi?"

"(غارت الشمس تغور غِيارا): Güneş battı, batar" demektir. Ebu Züeyb de şöyle demektedir:

هـل الدهـر إلاّ ليلـة ونهارُها وإلا طلـوعُ الشـمس ثم غيارها

"Zaman denilen şey" bir gece ve onun gündüzünden
Bir de güneşin doğup sonra da batışından başka bir şey midir?"

"... bir daha onu aramaya gücün yetmez." Yani, yerin dibine çekilmiş olan suyu bir daha geri çeviremezsin ve hiç bir yolla buna gücün yetmez. Şöyle de açıklanmıştır: O suyun yerine ondan başka bir su da bulamazsın, araya-

mazsın. İşte mü'minin kişinin kardeşiyle tartışması ve onu uyarması burada sona ermektedir.

وَأُحِيطَ بِثَمَرِهِ فَأَصْبَحَ يُقَلِّبُ كَفَّيْهِ عَلَىٰ مَآ أَنفَقَ فِيهَا وَهِيَ
خَاوِيَةٌ عَلَىٰ عُرُوشِهَا وَيَقُولُ يَالَيْتَنِي لَمْ أُشْرِكْ بِرَبِّيٓ أَحَدًا ﴿٤٢﴾

42. Nihâyet bütün serveti yok edildi. Bu sebepten onun için harcadıklarına pişmanlık duyarak ellerini oğuşturmaya başladı. Çardakları üzerine çökmüş ve: "Ne olurdu, Rabbime hiç bir kimseyi ortak koşmasaydım!" diyordu.

"Nihâyet, bütün serveti yok edildi" buyruğundaki: "(وأُحِيطَ): **Yok edildi"** meçhul fiilinin ismi (nâib-i faili, sözde öznesi) hazfedilmiştir ki, o da mastardır. Bununla birlikte daha sonra gelen mecrur ismin ("bütün serveti" anlamındaki kelimenin) ref mahallinde olması da mümkündür. **"Bütün serveti yok edildi"** ifadesi, malı tamamıyla telef edildi, demektir. Bu yüce Allah'ın, kardeşinin kendisine yaptığı uyarılardan gerçekleştirdiği ilk hususdur.

"Bu sebepten, onun için harcadıklarına pişmanlık duyarak ellerini oğuşturmaya başladı." Yani kâfir, pişmanlık duyarak bir elini diğerine vurmaya koyuldu. Çünkü pişman olan kimsenin yaptığı iş budur.

Şöyle de denilmiştir: O, sahip olduğu servetini evirip çeviriyor, ancak serveti arasında harcadıklarının yerini tutacak bir şey bulamıyordu. Bu anlama gelmesi ise bazen "mülk sahibi olma"nın "elde tutma" ile ifade olunmasından dolayıdır ki, bu da Arapların: Mülkiyetinde mal vardır, anlamında: "(في يده مال): Elinde mal vardır" şeklindeki tabirlerinden alınmıştır. "(فأصبح): **Bu sebepten... başladı"** ifadesi, bu telef etmenin geceleyin gerçekleştiğine delildir. Yüce Allah'ın: ***"Onlar uyurlarken hemen onu Rabbin tarafından dört bir yanından saran bir bela sardı da kapkara kesiliverdi"*** (el-Kalem, 68/19-20) buyruğuna benzemektedir.

"Ben bu ev için bu kadar harcadım, bu eve bu kadar harcadım" anlamında (أنفقتُ في هذه الدار كذا وأنفقت عليها) denilir.

"Çardakları üzerine çökmüş" yani, artık bir bölümü diğeri üzerine düşmüş ve tamamıyla boşalmış oldu. Bu ifade, "(خَوَت النجوم تخوى خَيًا): Yıldızların doğuş zamanlarında (mutad olan şekilde) yağmur yağmadı" tabirinden alınmıştır. (اخْوَت) de bunun gibidir. "(خَوَت الدار خَواء): Ev boşaldı" demektir.

Çöktüğü zaman da bu tabir kullanılır. Allah'ın: "(تِلْكَ بُيُوتُهُمْ خَاوِيَةً بِمَا ظَلَمُوا) *İşte zulümleri sebebiyle onların bomboş* (harap olmuş) *evleri.*" (en-Neml, 27/52)

Bunun, yıkılmış anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim (bu buyruk ta da olduğu gibi) "o, çardakları üzerine çökmüştür." yani, çatıları üzerine dü şüp yıkılmıştır, denilmektedir.

Yüce Allah, böylelikle o kimsenin hem bütün mahsullerini yok etti, hem de ana sermayesini. Bu ise, karşı karşıya kalınan musibetlerin en büyüğüdür. Bu, onun azgınlığının bir karşılığı (cezası) idi.

"Ve ne olurdu, Rabbime hiç bir kimseyi ortak koşmasaydım, diyordu." Yani, keşke Rabbimin üzerimdeki nimetlerini bilip tanımış olsaydım, bunların yüce Allah'ın kudretiyle gerçekleştiğini bilseydim ve O'nu inkâr ederek kafir olmasaydım. Bu, fayda vermeyecek bir zamanda duyduğu bir pişmanlıktı.

وَلَمْ تَكُنْ لَهُ فِئَةٌ يَنْصُرُونَهُ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَمَا كَانَ مُنْتَصِرًا ﴿٤٣﴾

43. Ona Allah'dan başka yardım edecek bir topluluk yoktu. Kendisi de kendisini kurtaramadı.

Yüce Allah'ın: **"Ona, Allah'dan başka yardım edecek bir topluluk yoktu"** buyruğundaki; "(فِئَةٌ): **Bir topluluk"** kelimesi, "(تكن): ...du (idi)"in ismidir. (لـه): **Ona"** lafzı da onun haberidir. "(ينصرونه): **Ona ...yardım edecek"** buyrukları sıfat mahallinde olup yardım edici bir topluluk demektir. Bununla birlikte (kâne: İdi fiilinin) haberi olması da mümkündür. Sibeveyh'e göre birinci şekil daha uygundur. Çünkü **"ona"** anlamındaki kelime bundan önce gelmiştir. Ebu'l-Abbas ise ona muhalefet etmekte ve bu konuda yüce Allah'ın; "(وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ): *Kimse de O'nun dengi değildir"* (el-İhlas, 112/4) buyruğunu delil göstermektedir. Sibeveyh'e, bununla birlikte ikinci şekli de caiz kabul etmektedir.

"(ينصرونه): **Ona... yardım edecek"** fiili **"bir topluluk"** kelimesinin çoğul anlamında olması dolayısıyla böyle (çoğul olarak) gelmiştir. Çünkü bu kelime, kimseler anlamındadır. Eğer bu fiil lafza uygun olarak gelmiş olsaydı, buyruğun; (ولم تكن له فئة تنصره) şeklinde olması gerekirdi. Yani, onun kendilerine sığınacağı taraftarları ve bir topluluğu yoktu, demek olurdu.

"Kendisi de kendini kurtaramadı." Katade'nin açıklamasına göre, kendisini (başına gelen bu felaketlere karşı) koruyamadı, demektir. Bu, elinden

gidenlerin yerine başkalarını geri alabilecek gücü bulamadı, diye de açıklanmıştır.

"(الفئة): **Bir topluluk"** kelimesinin iştikakına (kökten türeyişine) dair açıklamalar daha önceden Al-i İmran Sûresi'nde (3/13. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır. Sondaki "he" (yuvarlak te) ise, ortasından eksilen "ya" harfinin yerine gelmiştir. Çünkü bu kelimenin aslı, (فيءٌ) dır.

Böyle olması ise; (فاء) fiilinden gelmesi dolayısıyladır. Çoğulu: (فئون) ile (فئات) şeklinde gelir.

Yani onun, Allah'ın azabına karşı kendisini koruyacak, Allah'ın azabını engelleyecek aşireti, yakınları yoktu. Varlıklarıyla övünüp durduğu hizmetçileri, çoluk çocuklarını ise elinden çıkarmış, kaybetmiş bulunuyordu.

هُنَالِكَ الْوَلَايَةُ لِلَّهِ الْحَقِّ ۚ هُوَ خَيْرٌ ثَوَابًا وَخَيْرٌ عُقْبًا ﴿٤٤﴾

44. İşte bu durumda velâyet, hak olan Allah'ındır. O, mükâfatı da hayırlı olandır, sonuçlandırması da hayırlı olandır.

"İşte bu durumda velâyet, hak olan Allah'ındır" buyruğunda yer alan; "(هنالك): **İşte bu durumda** (asıl anlamı; orada)" buyruğunda zarf olduğu halde, âmilin ne olduğu hususunda görüş ayrılığı vardır. Bunda, **"ona... bir topluluk yoktu"** anlamındaki buyruğun amil olduğu söylenmiştir ki, ona yardım edecek bir topluluk yoktu, ve orada da öyle bir şey yoktu anlamındadır. Yani, orada ona yardım olunmadığı gibi, kendisi de kendisini kurtaramadı. Maksat ise, ona isabet eden azabdan kendisini kurtaramadığıdır.

Bir başka görüşe göre; **"kendisi de kendisini kurtaramadı"** buyruğunda ifadenin tamamlandığını ve **"işte bu durumda"** buyruğunda âmil olan kelimenin "velâyet" olduğu da söylenmiştir. Bu durumda ifadenin takdiri, takdim ve tehir olduğu esasına göre; "(الولاية لله الحقّ هنالك): Orada velâyet, hak olan Allah'ındır" şeklinde olup, Kıyamette velâyetin Allah'ın olacağı anlamındadır. Ebu Amr ve el-Kisaî ise, "(الحقُّ): **Hak olan"** kelimesini "velâyet"e sıfat olmak üzere ref' ile okumuşlardır. Medineliler ile Hamza ise **"Allah"** lafza-i celâlinin sıfatı olarak esre ile okumuşlardır. İfade "(لله ذي الحق): Hak sahibi olan Allah..." takdirindedir. ez-Zeccâc der ki: Bu kelimenin mastar ve te'kid olmak üzere nasb ile okunması da caizdir. Nitekim; (هذا لك حقاً): Bu gerçekten senindir demek de böyledir.

el-A'meş, Hamza ve el-Kisaî, **"velâyet"** kelimesini "vav" harfini esreli olarak okumuşlar, diğerleri ise üstün okumuşlardır. Bu iki okuyuş da aynı anlamdadır. Üstün okuyuşun "muvâlât (veli ve dost edinmek)" dan geldiği söylenmiştir. Yüce Allah'ın şu buyruklarında olduğu gibi: ***"Allah, iman edenlerin velisidir"*** (el-Bakara, 2/257); ***"Bunun sebebi şudur: Çünkü Allah iman edenlerin velisidir."*** (Muhammed, 47/11) Esreli okuyuşu ise sultan (egemenlik, otorite), kudret ve emirlik anlamındadır. Yüce Allah'ın: ***"Ve o günde emir yalnız Allah'ındır"*** (el-İnfitâr, 82/19) Yani, o günde mülk ve hüküm yalnız O'nundur. O'nun emri hiç bir kimseye havale edilmez. Esasen her zaman için mülk yalnız Allah'ındır. Fakat, kıyamet gününde ki batıl olsa bu hususlaki bütün iddialar ve her türlü vehim ortadan kalkmış olacaktır.

Ebu Ubeyd de şöyle demiştir: Bu kelimenin "vav" harfi üstün okunması halinde yaratıcının sıfatı olur, esreli okunursa, yaratılmışın sıfatı olur.

"O, mükâfatı da hayırlı olandır..." Yani, Allah, kendisine iman edenlere dünyada da âhirette de daha hayırlı mükâfat verecek olandır. Aslında kendisinden mükâfat beklenen O'ndan başka kimse yoktur. Ancak O, cahillerin zanlarındaki bir beklenti dolayısıyla böyle buyurmuştur. Ki O, kendilerinden mükâfat umulanların en hayırlısıdır, demek olur.

"Sonuçlandırması da hayırlı olandır" anlamındaki buyrukta yer alan; "(عُقْبًا): **Sonuçlandırma"** kelimesini Âsım, el-A'meş, Hamza ve Yahya, "kaf" harfini sakin, diğerleri ise ötreli okumuşlardır ki, her ikisi de aynı anlamdadır. Yani O, kendisinden uman ve kendisine iman eden kimselere en hayırlı âkibeti verendir. "(هذا عاقبة أمر فلان وعقباه وعَقْبُه): Bu, filanın işinin sonu, âkibetidir" diye kullanılır.

وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلَ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا كَمَآءٍ اَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَآءِ
فَاخْتَلَطَ بِهٖ نَبَاتُ الْاَرْضِ فَاَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيَاحُ ۗ
وَكَانَ اللّٰهُ عَلٰى كُلِّ شَىْءٍ مُقْتَدِرًا ﴿٤٥﴾

45. Onlara dünya hayatının misalini de ver. O, gökten indirdiğimiz, sonra yeryüzünün bitkileriyle karışan bir suya benzer. Sonra o bitki, rüzgârların kökünden koparıp savurduğu çerçöpe döner. Allah her şeye kadir olandır.

"Onlara dünya hayatının misalini de ver." Bu mü'min ve fakir kimseleri yanından kovmanı isteyen şu mütekebbirlere dünya hayatının misalini ver. Yani, onlara bu dünya hayatının neye benzediğini anlat.

"O, gökten indirdiğimiz, sonra yer yüzünün bitkileri ile" olgunlaşıncaya kadar **"karışan bir suya benzer."** Denildi ki: Bitkiler, üzerlerine su indikten sonra birbirlerine karışırlar. Çünkü bitkiler yağmur ile karışırlar ve çoğalırlar. Bu anlamdaki ifadeler geniş açıklamalarıyla daha önceden Yunus Sûresi'nde (10/24. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

Hükemâ, şöyle demişlerdir: Yüce Allah'ın dünyayı suya benzetmesinin sebebi, suyun belli bir yerde karar kılmayışıdır. Dünya da aynı şekilde kimseye kalmaz. Diğer bir sebep, suyun belli bir halde karar kılmadığı gibi, dünyanın da öyle kararsız oluşudur. Ayrıca su, nasıl kalmayıp geçip gidiyorsa, dünya da böylece fanidir. Yine hiç bir kimse suya girip de ıslanmadan çıkamaz. Dünya da böyledir. Kim dünyaya dalarsa, dünyanın fitne ve afetinden kurtulamaz. Su, belli bir ölçüde olursa faydalı olur ve bitkinin yeşermesini sağlar. Ancak, belli ölçüyü aşacak olursa zarar verir ve telef edicidir. Dünyada da aynı şekilde ihtiyaç kadarı fayda verir. Fazlası ise zararlıdır.

Peygamber (sav)'ın hadisinde nakledildiğine göre; bir adam ona: Ey Allah'ın Rasûlü! demiş. Ben, umduklarını elde eden, korktuklarından emin olan (fevz bulan) kimselerden olmak istiyorum. Hz. Peygamber şöyle buyurdu: "Dünyayı bırak ve ondan durgun su gibi bir miktar al. Ondan az bir şey yeterli gelir. Ondan çok miktarı ise azgınlaştırır."(1)

Müslim'in Sahihi'nde de Peygamber (sav)'ın şöyle dediği kaydedilmektedir: "İslâm'a giren, ihtiyacı kadar kendisine rızık verilen ve Allah kendisine verilenlere kani olma lütfunu ihsan ettiği kimse, felâh bulmuştur."(2)

"Sonra o bitki, rüzgârların kökünden koparıp savurduğu" yani darmadağın ettiği **"çerçöpe döner."** Kuruluğundan dolayı param parça, darmadağın, kırılıp dökülmüş çerçöp olur. Yani, ona gelen suyun kesilmesiyle bu hale gelir. İfadenin buna delâlet etmesi dolayısıyla îcâz olsun diye bu ifade hazf edilmiştir.

"(الهشم) Kuru bir şeyi kırmak" demektir. (الهشيم); bitki hakkında kullanılırsa, kurumuş ve kırılmış olanları kastedilir. Aynı şekilde oduncunun istediği gibi alabildiği çürümüş ağaç hakkında da kullanılır. Arapların, cömert bir kimse hakkında; "(ما فلانٌ إلا هشيمةُ كَرْمٍ): Filan ancak çürümüş bir asmadır" ifadeleri de buradan gelmektedir. "(رجل هشيم): Bedenen zayıf adam" demektir. "(تهشّم عليه فلان): Filan kişi ona şefkat gösterdi" demektir. "(اهتشم ما في ضرع الناقة):

(1) Elimizin altındaki kaynaklarda tesbit edemedik.

(2) *Müslim*, Zekât 125; *Tirmizi*, Zühd 35; *Müsned*, II, 168, 173.

Dişi devenin memesindeki sütü sağdı" anlamındadır. "(هشم الثريد): Tirit hazırladı" denilir. İşte Abdumenaf'ın oğluna, adı Amr olmakla birlikte Hâşim denilmesi bundan dolayıdır. Nitekim Abdullah b. ez-Zib'ara da onun hakkında şöyle demektedir:

عَمْرُو العُلاَ هَشَمَ الثَّرِيدَ لقومه ورجالُ مكّةَ مُسْنِتُونَ عِجافُ

"O, yücelerin Amr'ı, kavmine tirit hazırladı
Mekkeli adamlar ise kıtlık ve kuraklık içinde olup zayıf düşmüşlerdi."

Buna sebep de şuydu: Kureyşliler, yıllarca kıtlıkla karşı karşıya kaldılar ve bu kıtlık bütün servetlerini alıp götürdü. Hâşim, Şam'a çıktı ve çok miktarda ekmek pişirilmesini emr etti. Bu ekmekleri çuvallara doldurarak develer üzerinde taşıdı ve Mekke'ye kadar getirdi. İşte bu ekmekleri kırıp tirit yaptı. O develeri de kesti. Sonradan da aşçılara bu develeri pişirmelerini emretti. Arkasından kazanlardan tencereleri doldurup bütün Mekke ahalisini doyurdu. İşte bu, Mekkelilerin kendilerine isabet eden o kıtlık yıllarından sonra karşı karşıya kaldıkları ilk bolluk olmuştu. Bundan dolayı Amr'a, Hâşim denilmişti.

"Rüzgârların kökünden koparıp savurduğu" darmadağın ettiği... Bu açıklamayı Ebu Ubeyde yapmıştır. İbn Kuteybe savurduğu, İbn Keysan onu götürüp getirdiği, İbn Abbas evirip çevirdiği diye açıklamıştır ki, anlamlar birbirine yakındır.

Talha b. Musarrif bu buyruğu; (تذريه الريح) diye okumuştur. el-Kisaî der ki: Abdullah'ın kıraatinde ise bu, (تُذريه) şeklindedir.

Rüzgâr bir şeyi saçıp savurduğunda, havaya uçurduğunda: "(ذرته الريح تَذْرُوه ذَرْواً و تَذرِيه ذَرْياً واذرته تُذْريه إذْراء): Rüzgâr onu havaya uçurdu, uçurur" denilir. el-Ferra ise, "(أذريت الرجل عن فرسه): Adamı atından devirdim" şeklindeki bir kullanımı da nakletmektedir. Sibeveyh ve el-Ferrâ, şu beyiti de zikrederler:

فقلت له صَوِّبْ ولا تَجهدَنَّهُ فيُذْرِك من أُخْرَى القَطَاةِ فَتَزْلَقِ

"Ben ona dedim ki: Çok hızlı gitme. Atı yorma.
Çünkü böyle yapmazsan o seni terkinin geri tarafından savurup devirir ve sen de kayarsın."

"Allah her şeye kadir olandır." Yoktan var etmek, var olanı yok etmek ve dirilmek gibi. O, her türlü eksiklikten münezzehtir.

اَلْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيٰوةِ الدُّنْيَا ۚ وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ
عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ اَمَلًا ﴿٤٦﴾

46. Mal ve oğullar dünya hayatının süsüdür. Ama baki kalacak olan salih amellerdir. Rabbinin nezdinde sevapça da hayırlıdırlar, emelce de hayırlıdırlar.

"Mal ve oğullar dünya hayatının süsüdür" buyruğunda, -tekil gelen-: "Zînet: süs" kelimesinin -ikil olarak-: (زينتا) şeklinde gelmesi de mümkündür. Bu kelime, ister ikil ister tekil olsun, mübtedânın (mal kelimesinin) haberidir.

Mal ve oğulların dünya hayatının süsü olmasının sebebi, malın güzel ve faydalı olmasından, oğulların da güç ve savunma kaynağı olmalarındandır. O bakımdan her ikisi de dünya hayatının süsüdürler. Ancak beraberlerinde mal ve oğulların sıfatlarının bir karinesi de vardır. Çünkü buyruğun anlamı şudur: Mal ve oğullar, şu hakir ve aşağılık dünyanın süsüdür. O bakımdan, kendinizi onların arkasından koşturmayın, tabi kılmayın.

Bu buyruk böylece Uyeyne b. Hısn ile onun benzerlerine zenginlik ve şerefleri dolayısıyla iftihar etmelerine karşılık bir red mahiyetindedir. Yüce Allah bununla, dünya hayatının süsü olan bir şeyin rüzgârın savurduğu kurumuş çerçöp gibi gelip geçici olduğunu, kalıcı olmayan bir aldanış olduğunu haber vermektedir. Geriye ise ancak kabir azığı ve âhiret hazırlığı olan şeyler kalır. Eskiden beri şöyle denirdi: Sen, gönlünü mala bağlama. Çünkü o geçip giden bir gölgedir. Kadınlara da bağlama. Çünkü bugün seninle beraberdirler, yarın senden başkalarıyla. Yöneticiye de kalbinden bağlanma. Çünkü o bugün senin lehinedir, yarın başkasının lehine olur. Esasen bu hususta yüce Allah'ın: *"Mallarınız da, evlatlarınız da sizin için ancak bir fitnedir"* (et-Teğâbun, 64/15) buyruğu yeterlidir. Yine bir başka yerde yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Muhakkak ki, eşleriniz ve evlatlarınızdan size düşman olanlar vardır. O halde onlardan sakının."* (et-Teğabun, 64/14)

"Ama baki kalacak olan" yani, Selman'ın, Suhayb'ın, müslüman fakirlerin yaptıkları itaatler, **"salih amellerdir. Rabbinin nezdinde"** bunlar, **"sevapça**

da hayırlıdırlar" üstündürler, **"emelce de hayırlıdırlar."** Yani, salih ameli bulunmayıp mal sahibi, oğul sahibi olan kimseden emelleri daha üstün ve değerlidir. Dünya hayatının zînetinde hayır yoktur. Ancak bu yönüyle yüce Allah'ın: ***"O günde cennetliklerin kalacakları yer çok hayırlı ve dinlenecekleri yer çok güzeldir."*** (el-Furkan, 25/24) buyruğunu andırmaktadır.[1]

Şöyle de denilmiştir: Burada "hayırlı oluş"tan kasıt, cahillerin kendi kanaatlerince daha hayırlı olduğunu zannettikleri şeylerden daha hayırlı olduğudur. İlim adamları, **"baki kalacak olan salih ameller"** buyruğu hakkında farklı açıklamalarda bulunmuşlardır. İbn Abbas, İbn Cübeyr, Ebu Meysere ve Amr b. Şurahbil bunların beş vakit namaz olduklarını söylerler. Yine İbn Abbas bunların söz ve fiil türünden olsun âhirete kalacak olan her türlü salih amel olduğunu söylemiştir. İbn Zeyd de böyle demiş olup, et-Taberî de bu görüşü tercih etmiştir. İnşaallah sahih olan açıklama da budur. Çünkü sevabı âhirete kalan her bir şey hakkında bu hükmün verilmesi caizdir.

Ali (r.a) da şöyle demiştir: Ekin iki türlüdür. Mal ve oğullar dünya ekinidir. Âhiret ekini ise kalıcı salih amellerdir. Allah, kimi zaman bunları bir arada bazı kimselere verebilir.

Cumhûr şöyle demiştir: Burada kalıcı olan salih amellerden kasıt, fazileti nakledilmiş bulunan sözlerdir:

(سبحانَ الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله أكبر ولا حول ولا قوّة إلا بالله العليِ العظيم): Allah'ı her türlü eksiklikten tenzih ederim. Hamd, Allah'a mahsustur. Allah'dan başka hiç bir ilah yoktur, Allah en büyüktür. Her türlü güç ve takat, ancak yüce ve büyük olan Allah iledir."[2] Bu hadisi Muvatta'da Umare b. Sayyad'dan, o, Said b. el-Müseyyeb'den rivâyet etmiştir. Umare b. Sayyad, Said b. el-Müseyyeb'i, **"baki kalacak olan salih ameller"** hakkında şöyle derken dinlemiş: Bu, kulun: "(الله أكبر وسبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله ولا حول ولا قوّة إلا بالله): Allah en büyüktür. Allah'ı her türlü noksanlıktan tenzih ederim. Hamd, Allah'a mahsustur. O'ndan başka hiç bir ilah yoktur. Her türlü güç ve takata ancak Allah iledir,"[3] demesidir.

Bu hadisi, Nesâî de müsned olarak Ebu Said el-Hudrî'den şöylece rivâyet etmektedir: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "Baki kalacak olan salih amelleri çokça işleyiniz." Onlar hangileridir ey Allah'ın Rasûlü? diye sorulunca şöyle buyurdu: "Tekbir (Allahu ekber), Tehlil (La ilahe illallah), Tesbih (Subhanallah), Elhamdulillah ve La havle velâ kuvvete illa billah (bütün güç ve kudret an-

(1) Bundan dolaylı olarak cehennemliklerin kalış yerlerinin hayırlı olacağı manası anlaşılsa bile, cehennemliklerin kalacağı yerde hayır olmadığı gibi, salih amellerin daha hayırlı olduğu belirtilmekle birlikte, salih olmayan amellerde hayır bulunduğu manası anlaşılmamalıdır. Merhum müfessir âyetlerin muhtevâlarını bu yönleriyle birbirine benzetmektedir.

(2) *Muvatta*, Kur'ân 23

(ak Allah ilediri)" (demektir.) Ebu Muhammed Abdulhak -Allah'ın rahmeti üzerine olsun- sahih olduğunu belirtmiştir.

Katade'nin rivâyetine göre de Rasûlullah (sav) eline bir dal alıp onun yapraklarını silkeledi ve şöyle buyurdu:"Müslüman bir kimse, "subhanallahi velhamdu lillahi ve lâilâhe illallahu vallahu ekber: Allah'ı her türlü eksiklikten tenzih ederim, hamd Allah'a mahsustur, Allah'tan başka hiç bir ilah yoktur, Allah en büyüktür" diyecek olursa, bunun yapraklarının düştüğü gibi onun da günahları dökülür. Ey Ebu'd-Derda! Bunlar (söylemek) ile senin arana engel olunmadan önce bunları al (öğren). Çünkü bunlar cennet hazinelerinden ve sözün en seçkinlerindendir. Hem bunlar, baki kalacak olan salih amellerdir." Bunu, es-Sa'lebî zikretmiş olup, İbn Mace bu manada Ebu'd-Derdâ yoluyla gelen bir hadis olarak şöylece zikretmektedir: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "Subhanallahi, velhamdu lillahi, ve lâilâhe illallahu vallahu ekber sözlerine devam etmeye çalış. Çünkü bunlar, tıpkı bu ağaç yapraklarını döktüğü gibi günahları silkelerler."(1)

Bu hadisi, Tirmizî de el-A'meş'den, o, Enes b. Malik yoluyla rivâyet etmiştir. Buna göre Rasûlullah (sav), yaprakları kurumuş bir ağacın yanından geçti. Bir asa ile ona vurdu, yakrakları etrafa savrulunca şöyle buyurdu: "Şüphesiz ki, Elhamdu lillahi ve Subhanallahi ve La ilâheillallahu Vallahu ekber demekten dolayı, tıpkı bu ağacın yaprakları döküldüğü gibi kulun da günahları dökülür." (Tirmizî) dedi ki: Bu, garip bir hadistir. Biz, el-A'meş'in, Enes'den hadis duyduğuna dair bir şey bilmiyoruz. Ancak, onu görmüş ve ona nazar etmiştir. (2)

Yine Tirmizî, İbn Mes'ud'dan şöyle dediğini rivâyet etmektedir: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "İsra'ya götürüldüğüm gece İbrahim (a.s) ile karşılaştım. Ey Muhammed! Benden ümmetine selam söyle ve şunları da bildir, dedi: Şüphesiz ki, cennetin toprağı hoş ve güzeldir, suyu tatlıdır. Ancak orada bitki yoktur. Oraya dikilecek ve ekilecek bitkiler Subhanallahi Velhamdu lillahi ve La ilâhe İllallahu Vallahu Ekber'dir." (Tirmizî) dedi ki: Bu hasen, garip bir hadistir.(3)

el-Maverdî de bu manada olmak üzere bu hadisi rivâyet etmiştir. Orada şöyle denilmektedir: ...ben: Cennete ekilecek ve dikilecek şeyler nelerdir diye sordum, şöyle buyurdu: "La havle velâ kuvvete illâ billah'tır, dedi."(4)

---

(1) ***İbn Mâce,*** Edeb 56. Hadis ile ilgili olarak ***ez-Zevâid***'den nakledildiğine göre râvilerinden: Ömer b. Râşid, çeşitli bakımlardan tenkid edilmiştir.

(2) ***Tirmizî,*** Deavât 97. Bundan sonraki ifadeler elimizdeki matbu nüshada bulunmamaktadır.

(3) ***Tirmizî,*** Deavât 57.

(4) el-Mâverdî, ***en-Nuket,*** III, 310-311; ***Müsned,*** IV. 418.

İbn Mace'nin de Ebu Hureyre'den naklettiğine göre ağaç dikmekle meşgul iken, Rasûlullah (sav) yanından geçti ve: "Ey Ebu Hureyre! Şu dikttiğin şey nedir: Diye sordu. Ben de ona: Dikilecek bazı şeyler (fidanlar), dedim. Şöyle buyurdu: "Ben sana bundan daha hayırlı dikilecek fidanları göstereyim mi Subhanallahi velhamdulillahi ve lâilahe illallahu vallahu ekber. Bunların her birisi karşılığında cennette de bir ağaç dikilir."(1)

Şöyle de denilmiştir: Baki kalacak olan salih ameller, niyetler ve içten verilen kararlardır. Çünkü bunlar sayesinde ameller kabul olunur ve semaya yükseltilir. Bu açıklamayı da el-Hasen yapmıştır.

Ubeyd b. Umeyr ise bunlar, kız çocuklarıdır demiştir. Buna da âyet-i kerimenin baştarafları delalet etmektedir. Çünkü yüce Allah şöyle buyurmuştur: **"Mal ve oğullar dünya hayatının süsüdür."** Bundan sonra ise: **"Ama baki kalacak olan salih amellerdir"** diye buyurmaktadır ki, bununla da salih kız çocukları kastedilmektedir. Çünkü bunlar, kendilerine iyilikle davranan babaları için âhirette hem sevapça hayırlıdırlar, hem de emelce hayırlıdırlar. Buna da Âişe (r.anha)'nın rivâyet ettiği şu hadis delil teşkil etmektedir: Yanıma yoksul bir kadın girdi... (2) Biz, bu hadisin Nahl Sûresi'nde yüce Allah'ın: ***"Kendisine verilen kötü müjdeden ötürü kavminden gizlenir"*** (en Nahl, 16/59) buyruğunu açıklarken zikretmiş bulunuyoruz.

Rivâyet olunduğuna göre Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Ümmetimden birisini gördüm. Ateşe atılması emredildi. Kız çocukları ona sımsıkı sarıldı ve feryad etmeye koyularak: Rabbimiz, o dünya hayatında iken bize iyilikte bulunuyordu, demeye koyuldular, yüce Allah da onlar sebebiyle o kimseye merhamet buyurdu."(3)

Katade de, yüce Allah'ın: ***"Bu bakımdan Rabbinin onlara, bunun yerine daha temiz ve hayırlısını ve daha merhametlisini vermesini diledik"*** (el-Kehf, 18/81) buyruğu hakkında şöyle demektedir: Yüce Allah onlara, o oğulun yerine bir kız çocuğu ihsan etti. Onunla bir peygmber evlendi, o kız çocuktan o peygamberin, hepsi de peygamber olan oniki oğlu oldu.

وَيَوْمَ نُسَيِّرُ الْجِبَالَ وَتَرَى الْأَرْضَ بَارِزَةً ۙ وَحَشَرْنَاهُمْ فَلَمْ
نُغَادِرْ مِنْهُمْ أَحَدًا ﴿٤٧﴾

(1) *İbn Mâce,* Edeb 56.
(2) *Buhârî,* Zekât 10, Edeb 18; *Müslim,* Birr 147; *Tirmizî,* Birr 13; *Müsned,* VI, 33, 88, 166, 243.
(3) Hadis olarak yerini tesbit edemedik. Meçhul bir kip (ruviye; rivâyet olundu...) kullanması, esasen rivâyetin pek güvenilir olmadığını ortaya koymaktadır.

47. O günde dağları yürüteceğiz. Ve sen, yeryüzünü çırılçıplak göreceksin. Onları da hiç birini bırakmaksızın mahşerde toplamış olacağız.

"O günde dağları yürüteceğiz ve sen yeryüzünü çırılçıplak göreceksin" buyruğu ile ilgili olarak kimi nahivciler şöyle demiştir: İfadenin takdiri şöyledir: Dağları yürüteceğimiz o günde, baki kalacak olan salih ameller Rabbinin nezdinde daha hayırlıdır.

en-Nehhâs ise şöyle demektedir: Bu, buyruğun başına gelen "vav" harfi dolayısıyla yanlıştır. Dağları yürüteceğimiz o günü hatırlat anlamında olduğu da söylenmiştir. Yani dağları, yeryüzündeki yerlerinden kaldırıp bulutları yürüttüğümüz gibi yürüteceğimiz günü hatırla. Nitekim yüce Allah bir başka âyet-i kerimede: *"Halbuki onlar* (dağlar) *bulutların gitmesi gibi giderler"* (en-Neml, 27/88) diye buyurmaktadır.

Daha sonra dağlar kırılıp dökülecek ve tekrar yere iade olacaklardır. Nitekim yüce Allah bir başka yerde: *"Dağlar, parça parça ufalandığı, dağılmış toz haline geldiği zaman"* (el-Vâkıa, 56/5-6) diye buyurmaktadır.

İbn Kesir, el-Hasen, Ebu Amr ve İbn Âmir; "(ويوم تُسَيِّرُ): O günde... yürütülecek" şeklinde "te" harfi ötreli "ye" harfi üstün; "(الجبالُ): Dağlar" kelimesini de meçhul fiil dolayısıyla ötreli okumuşlardır.

İbn Muhaysın ile Mücahid, (ويوم تَسير الجبال): O günde dağlar yürüyecek" şeklinde "te" harfi üstün olarak ve; "(سار); yürüdü" fiilinden muzari olmak üzere okumuşlar, "dağlar" anlamındaki kelimeyi merfu olarak okumuşlardır.

Ebu Amr'ın kıraatinin delili, yüce Allah'ın: *"Dağlar yürütüldüğü zaman"* (et-Tekvir, 81/3) âyetidir. İbn Muhaysın'ın kıraatinin delili ise: *"Dağlar da yürür"* (et-Tur, 52/10) buyruğudur. Ebu Ubeyd ise "nûn" ile ve "yürüteceğiz" anlamındaki kıraati tercih etmiştir. Buna sebep ise yüce Allah'ın: **"Onları da... mahşerde toplamış olacağız"** buyruğudur.

"Çırılçıplak" ifadesinin anlamı ise, açıkta, görünür, üzerinde orayı örtecek dağ, ağaç, yapı gibi şeylerin bulunmadığı bir hale sokacağız, demektir. Yani, o sırada yeryüzünün mahsulleri kökten koparılmış, dağları sökülmüş, binaları yıkılmış, açıkta görünür ve meydanda olacaktır. Tefsir bilginleri bu görüştedirler.

"Ve sen yeryüzünü çırılçıplak göreceksin" ifadesinin, içinde bulunan hazineler ve mallar açığa çıkmış olacaktır, anlamında olduğu söylenmiştir. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"İçinde ne varsa dışarıya bırakıp bütünüyle boşaldığı."* (el-İnşikak, 84/4); *"Yer, içindeki ağırlıklarını dışarıya çıkardığında."* (el-Zilzal, 99/2) Bu da Ata'nın görüşüdür.

"Onları da hiç birini bırakmaksızın" hiç birini terketmeksizin **"mahşerde"** yani Rabbin huzurunda durmak için tayin edilmiş olan yerde **"toplamış olacağız."**

"(غادرت كذا): Şunu terkettim, bıraktım" denilir. Nitekim Antere de şöyle demiştir:

غـادرتُـه مُتَعَفِّراً أوصالُه والقـومُ بين مُجَـرَّحٍ ومُجَدَّلِ

"Azaları yere yıkılmış olarak terkettim onu.
Diğerlerinin ise kimi yaralı, kimi yere yıkılmıştı."

"Ğadr etmek" de buradan gelmektedir, çünkü bu da sözüne bağlı kalmayı terketmek demektir. Su birikintisine "el-Ğadîr" denilmesinin sebebi, akan suyun onu bırakıp gitmesinden dolayıdır. Kadının saç örüklerine (çoğulu olan:) "el-Ğadâir" denilmesinin sebebi ise bu örüklerini arkasına atmasından dolayıdır.

Yüce Allah burada, Biz onları iyileriyle, günahkârlarıyla, cinleriyle, insanlarıyla mahşerde toplamış olacağız, diye buyurmaktadır.

وَعُرِضُوا عَلَىٰ رَبِّكَ صَفًّا لَّقَدْ جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ ۚ
بَلْ زَعَمْتُمْ أَلَّنْ نَّجْعَلَ لَكُمْ مَّوْعِدًا ﴿٤٨﴾

48. Saf halinde Rabbine arz edilecekler. "Andolsun ki, ilk kez sizi nasıl yaratmış isek öylece Bize geldiniz. Hatta size va'dettiğimizi yerine getireceğimiz bir zaman tayin etmediğimizi ileri sürmüştünüz."

"Saf halinde Rabbine arz edilecekler" buyruğundaki; "(صفّا): Saf halinde" kelimesi, hal olarak nasb edilmiştir. Mukatil der ki: Bunlar, namazdaki saflar gibi biri diğerinin arkasında saflar halinde arz edileceklerdir. Her bir ümmet ve her bir zümre bir saf olacaktır. Yoksa hepsi tek bir saf olacaklardır, demek değildir. **"Saf halinde"** hep birlikte, anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim yüce Allah: *"Sonra da saf halinde gelin"* (Tâ-Hâ, 20/64)

buyruğu da, hep birlikte gelin, demektir. Bunun, ayakta arzedileceklerdir, anlamında olduğu da söylenmiştir.

Hafız Ebu'l-Kasım Abdurrahman b. Mende'nin, *"Kitabu't-Tevhid"*inde Muâz b. Cebel'den rivâyet ettiğine göre Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Muhakkak, şanı yüce ve mübarek olan Allah, kıyamet gününde dehşetli olmayan fakat yüksek bir sesle şöyle nidâ edecektir: Ey kullarım! Gerçek şu ki Ben Allah'ım. Benden başka hiç bir ilâh yoktur. Merhametlilerin en merhametlisi, hakimlerin en hakimi, hesap görenlerin en çabuk hesap göreniyim. Kullarım! Bu gün sizin için hiç bir korku da yoktur ve siz üzülmeyeceksiniz de. Haydi, delilinizi hazırlayınız, vereceğiniz cevabı kolaylaştırınız. Hiç şüphesiz siz sorguya çekileceksiniz ve hesabınız görülecektir. Ey Meleklerim! Kullarımı hesaplarının görülmesi için parmak uçlarına göre (veya parmak uçları üzerinde) saflar halinde ayakta dikiniz."

Derim ki: Bu hadis, bu âyetin tefsiri hususunda gâyet açık ve açıklayıcıdır. Müfessirlerin birçoğu bunu zikretmemektirler. Biz ise bunu *"et-Tezkire"* adlı kitabımızda kaydettik ve bu hadisi oradan naklettik. Yüce Allah'a hamd olsun.

"Andolsun ki, ilk kez sizi nasıl yaratmış idiysek öylece Bize geldiniz." Yani onlara şöyle denilecektir: Andolsun ki siz, huzurumuza çıplak ayaklı, elbisesiz, beraberinizde mal ve evlat olmaksızın geldiniz. Tek tek geldiniz; diye de açıklanmıştır. Bunun delili yüce Allah'ın: *"Andolsun sizi ilk defa yarattığımız gibi yapayalnız, teker teker huzurumuza geldiniz"* (el-En'âm, 6/94) buyruğudur ki, buna dair açıklamalar daha önceden geçmiş bulunmaktadır. ez-Zeccac da şöyle demektedir: Sizi yarattığımız gibi, öldükten sonra da işte dirilttik, demektir.

"Hatta size... ileri sürmüştünüz" buyruğu, öldükten sonra dirilişi inkâr edenlere bir hitaptır. Yani siz, dünyada iken hiç bir zaman öldükten sonra diriltilmiyeceğinizi ve diriliş için bir araya getirilmeniz için size bir vakit tayin etmediğimizi dahi iddia etmiştiniz.

Müslim'in Sahihi'nde Âişe (r.anha) dan şöyle dediği rivâyet edilmektedir: Rasûlullah (sav)'ı şöyle buyururken dinledim: "İnsanlar, kıyamet gününde çıplak ayaklı, elbisesiz ve sünnetsiz olarak haşredileceklerdir." Ey Allah'ın Rasûlü! Erkekler ve kadınlar birbirlerine bakacaklar, öyle mi? diye sordum. Şöyle buyurdu: "Ey Âişe! Durum, biribirlerine bakmalarına imkân vermeyecek kadar dehşetli ve ağır olacaktır."(1)

Buna dair açıklamalar daha önce el-En'âm Sûresi'nde (6/94. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

---

(1) ***Müslim***, Cennet 56; ***İbn Mâce***, Zühd 33; ***Müsned***, VI, 53.

وَوُضِعَ الْكِتَابُ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ
يَاوَيْلَتَنَا مَالِ هٰذَا الْكِتَابِ لَايُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّآ
أَحْصٰيهَا ۚ وَوَجَدُوا مَاعَمِلُوا حَاضِرًا ۗ وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا ﴿٤٩﴾

49. Kitap ortaya konmuş olacak, günahkârları onun içindekilerden korkuya kapılmış göreceksin. "Vay bizim halimize! Bu kitaba ne olmuş, küçük büyük birşey bırakmamış, sayıp dökmüş" diyecekler. Onlar, işlediklerini de hazır bulacaklardır. Rabbin kimseye zulmetmez.

"Kitap, ortaya konmuş olacak" buyruğundaki "el-Kitap" cins isim olup iki anlama gelir. Birincisine göre bunlar, kulların ellerinde bulunacak olan amel kitapları (defterleri) dir. Bu açıklama Mukatil'e aittir. İkincisine göre ise, hesabın konulacağı (görüleceği) demektir. Bu açıklamayı da el-Kelbî yapmıştır. Burada hesap'dan "kitap" diye söz edilmiştir. Çünkü o zaman insanlar yazılmış olan amellerine göre hesaba çekileceklerdir.

Ancak, birinci görüş daha güçlüdür. Bunu İbnü'l-Mübarek zikretmiş olup şöyle demektedir: Bize el-Hakem veya Ebu'l-Hakem, -Nuaym tereddüt etmiştir- İsmail b. Abdurrahman'dan, o, Esedoğullarından bir adamdan naklen dedi ki: Hz. Ömer, Ka'b'a şöyle dedi: Ne oluyor ey Ka'b! Haydi bize âhirette olacaklardan sözet! O da olur ey müminlerin emiri dedi. Kıyamet günü oldu mu, Levh-i Mahfuz kaldırılır ve mahlukattan ameline bakmayacak hiç bir kimse kalmayacaktır. -(Devamla) dedi ki:- Sonra, kulların amellerinin yazılı olduğu sahifeler getirilir. Bunlar Arşın etrafında yayılırlar. İşte yüce Allah'ın: **"Kitap, ortaya konmuş olacak. Günahkârları, onun içindekilerden korkuya kapılmış göreceksin. Vay bizim halimize! Bu kitaba ne olmuş, küçük büyük hiç bir şey bırakmayıp sayıp dökmüş"** buyruğunda kastedilen budur. -el-Esedî dedi ki: "Küçük" şirkten aşağı olan günahlardır, "büyük" ise şirktir ve bunların hepsini sayıp dökmüş olacaktır-. Ka'b dedi ki: Daha sonra mü'min çağırılır ve kitabı ona sağ tarafından verilir. O da o kitaba bakarken, iyilikleri insanlar tarafından görülmektedir. Kötülüklerini ise, kendisi okur. Buna sebep ise, onun: Benim iyiliklerim vardı ve bunlardan söz edilmemektedir, demesin diyedir. Yüce Allah ona bütün amelini göstermeyi murad ettiğinden böyle olacaktır. Nihâyet o, kitapta yazılı olanların eksik olduğunu görecek ve bütün bun-

ların sonunda ise, kendisine mağfiret olunduğunu, -şüphesiz ki sen cennet ehlindensin (denildiğini)- görecek. İşte o vakit arkadaşlarına yönelecek ve sonra da: *"İşte alın okuyun kitabımı! Ben, zaten hesabıma gerçekten kavuşacağımı biliyordum"* (el-Hakka, 69/19-20) diyecektir. Daha sonra kâfir çağırılacak, ona da kitabı solundan verilecek. Sonra da bu kitabı dürülüp arkasına konulacak ve boynu geriye doğru bükülecektir. İşte yüce Allah'ın: *"Kitabı arkasından verilecek kimseye gelince"* (el-İnşikak, 84/10) buyruğunda anlatılan budur. O da kitabına bakacak, bütün kötülüklerinin insanlara da göründüğünü görecek. Kendisi de iyiliklerine bakacak. Tâ ki o: Ben, işlediğim kötülüklerden dolayı mı mükâfatlandırılıyorum, demesin.

Fudayl b. Iyad da bu âyet-i kerimeyi okudu mu şöyle derdi: Vay başımıza geleceklere! Büyük musibetler gelmeden önce küçüklerden dolayı yüce Allah'a koşunuz.

İbn Abbas da şöyle demektedir: Küçükten kasıt gülümsemek, büyükten kasıt da gülmektir. Bununla yüce Allah'a isyan olarak yapılanlarını kastetmektedir. Bunu da es-Sa'lebî nakletmektedir. el-Maverdî'nin İbn Abbas'dan naklettiğine göre, küçükten kasıt gülmektir.

Derim ki: Şâyet masiyetten dolayı değilse, gülmenin küçük bir günah olma ihtimali vardır. Çünkü masiyete rıza göstererek gülmek ve masiyete razı olmak bir masiyettir. Buna göre ise gülmek büyük günah olur. Böylelikle bu iki görüş bu şekilde telif edilmiş olur. Doğrusunu en iyi bilen Allah'dır. Yahut da el-Maverdî'nin naklettiği rivâyette gülmek, tebessüm olarak yorumlanabilir. Nitekim yüce Allah: *"Sözünden dolayı gülercesine tebessüm edip dedi ki..."* (en-Neml, 27/19) diye buyurmaktadır.

Said b. Cübeyr de şöyle demektedir: Küçük günahlar dokunmak, öpmek gibi. Büyük günahlar ise, fuhşiyat ve zina işlemektir. Buna dair açıklamalar daha önceden en-Nisâ Sûresi'nde (4/31. âyet, 1. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır.

Katade der ki: Bunlar, işledikleri her bir şeyin yazılmış olacağından şikâyet edeceklerdir. Ancak, hiç bir kimse zulme uğramaktan şikâyet edemeyecektir. O bakımdan sizler de küçük ve önemsiz bulduğunuz günahlardan alabildiğine sakınınız. Çünkü bu küçük günahlar sahipleri aleyhine toplanıp bir araya gelir ve sonunda o kimseyi helâk ederler. Yine bu açıklama önceden de geçmiş bulunmaktadır.

"Sayıp dökmüş" ifadesi ise, onları çepeçevre kuşatmış ve hepsini birer birer saymış demektir. Burada sayıp dökmenin kitaba izafe edilmesi, anlam genişletilerek (mecazi olarak) kullanılmıştır.

"Onlar, işledikleri de hazır bulacaklardır." Yani, bütün yaptıklarının

sayılıp dökülme işleminin hazır olduğunu göreceklerdir. Amellerinin karşılığını hazır bulacaklardır, diye de açıklanmıştır.

"Rabbin kimseye zulmetmez." Yani, kimseyi başkasının suçundan dolayı sorumlu tutmaz ve hiç bir kimseyi yapmadığından dolayı muahheze etmez. Bu açıklamayı ed-Dehhak yapmıştır.

Şöyle de denilmiştir: Hiç bir itaatkârın sevap ve mükâfatı eksik verilmez. Hiç bir isyankârın da cezası artırılmaz.

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوٓا إِلَّآ إِبْلِيسَ ۖ
كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ رَبِّهِۦ ۖ أَفَتَتَّخِذُونَهُۥ وَذُرِّيَّتَهُۥٓ
أَوْلِيَآءَ مِن دُونِى وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ ۖ بِئْسَ لِلظَّٰلِمِينَ بَدَلًا ﴿٥٠﴾

50. Hani Biz meleklere: "Âdem'e secde edin demiştik de, İblis'den başkası hemen secde etmişlerdi. O ise cinden olduğu için Rabbinin emrinden dışarı çıkmıştı. O halde onlar sizin düşmanınızken siz Beni bırakıp da onu ve onun soyunu veliler mi ediniyorsunuz? Zalimlerin ne kötü değiş tokuşudur bu!"

"Hani Biz meleklere: Âdem'e secde edin demiştik de, İblis'den başkası hemen secde etmişlerdi. O ise cinden olduğu için Rabbinin emrinden dışarı çıkmıştı" buyruğuna dair yeterli açıklamalar daha önce el-Bakara Sûresi'nde (2/34. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

Ebu Cafer en-Nehhâs dedi ki: Bu âyet-i kerime ile ilgili olarak şöyle bir soru sorulmaktadır: **"Cinden olduğu için Rabbinin emrinden dışarı çıkmıştı"** buyruğunun anlamı nedir? Bu hususta iki görüş vardır. Birincisi el-Halil ve Sibeveyh'in görüşüdür. Buna göre anlam: Ona emir verilince, emrinin dışına çıkmak isteği (fısk) ona geldi ve o da asi oldu. Bu durumda onun Rabbinin emrinin dışına çıkması (fıskı)nın sebebi, Rabbinin emridir. Nitekim; açlıktan dolayı ona yemek yedirdim, demekte de bu incelik vardır. Diğer görüş ise, Muhammed b. Kutrub'un görüşü olup, buna göre: Rabbinin emrini reddetmekten dolayı o fasık oldu, anlamındadır.

"O halde onlar, sizin düşmanınızken siz Beni bırakıp da onu ve onun soyunu veliler mi ediniyorsunuz?" yüce Allah, kâfirleri azarlamak suretiy-

le şöyle demektedir: Ey Âdemoğulları! Siz, onu ve onun soyundan gelenleri, onlar sizin düşmanlarınız iken nasıl olur da veli, dost edinirsiniz? Bu buyrukta -tekil olarak geçen-: **"Düşman"** kelimesi, düşmanlar demek olup, cins ismidir.

"Zalimlerin ne kötü değiş tokuşudur bu!" Yani, Allah'a ibadet etmek yerine şeytana ibadet etmek ne kötü bir şeydir! Yahut da Allah yerine İblis (i veli edinmek) ne kötüdür!

İblis'in, kendi sulbünden zürriyeti olup olmadığı hususunda görüş ayrılığı vardır. eş-Şa'bî dedi ki: Bir adam bana, İblis'in karısı var mıdır diye sordu ben: Bu, benim hazır bulunmadığım bir düğündür, dedim. Daha sonra yüce Allah'ın: **"Onu ve onun soyunu veliler mi ediniyorsunuz"** buyruğunu hatırladım, burada karısı olmaksızın onun zürriyetinin olmayacağını anladım, bunun üzerine ona: Evet dedim.

Mücahid dedi ki: İblis, kendi fercini yine kendisinin fercine soktu ve beş tane yumurta çıkardı. İşte zürriyetinin aslı budur. Bir diğer görüşe göre yüce Allah onun sağ baldırında bir erkeklik organı, solunda da ona bir ferc yaratmıştır. O da bunu ötekine birleştirmekte ve her gün onun on tane yumurtası çıkmaktadır. Her bir yumurtadan, erkek ve dişi olmak üzere yetmiş şeytan çıkmaktadır. Bu şeytan, çıkmakla birlikte uçuverir. Babaları nezdinde mevkileri en yüksek olanları, Ademoğulları arasında en büyük fitne çıkaranlarıdır.

Kimileri de şöyle demiştir: İblis'in ne çocukları, ne de zirriyeti vardır. Onun zürriyeti, şeytan arasındaki yardımcılarıdır.

el-Kuşeyrî Ebu Nasr da der ki: Özetle, yüce Allah, İblis'in bir zürriyetinin ve ona tabi olan kimselerin bulunduğunu haber vermiştir. Bunlar, Ademoğullarına vesveselerde bulunurlar ve onların düşmanıdırlar. Bizim için onların doğum keyfiyetleri ile İblis'ten zirriyetin meydana gelmesine dair sabit herhangi bir rivâyet yoktur. O bakımdan bu konuda söz söylemek sahih nakle bağlıdır.

Derim ki: Bu konuda sahih olarak sabit olan el-Humeydî'nin *"el-Cem' beyne's-Sahiheyn"* adlı eserinde İmam Ebu Bekir el-Berkanî'den naklettiği rivâyettir. O, kendi kitabında müsned olarak Ebu Muhammed Abdulğani b. Said el-Hafız'dan, o Âsım'dan, o Ebu Osman'dan, o, Selman'dan şöyle dediğini rivâyet etmektedir: Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: "Pazara ilk giren kişi de sen olma, son çıkan kişi de sen olma. Çünkü şeytan orada yumurtlamış ve orada yavrulamıştır."(1)

İşte bu, şeytanın kendi sulbünden zürriyeti bulunduğunun delilidir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

---

(1) Aynı manada, yakın lafızlarla bir hadis: *Müslim*, Fedâilu's-Sahâbe 100.

İbn Atiyye der ki: Yüce Allah'ın: **"Onun soyunu"** buyruğu, münker işleyip kişiyi batıla sürükleyen kimselerin vesvese veren şeytanlardan olmalarını gerektirmektedir.

Taberî ve başkalarının da naklettiğine göre Mücahid şöyle demektedir: İblis'in soyu şeytanlardır. O bunları şöyle sayardı: Zelenbûr, pazarlarla görevlidir. O, sema ile arz arasındaki bütün pazarlara sancağını diker. Bu sancağı ilk açılan dükkân ile son kapanan dükkân üzerine koyar. Seber ise, musibetlerle görevlidir. Bu kimse (musibetler vukuunda) yüzlere vurmayı, yakaları yırtmayı, vaveyla ile dua etmeyi ve savaşa çağırmayı emreder. el-A'ver ise, zina yapılan kapılar üzerinde görevlidir. Mesûd, haberler ile görevlidir. O, haberleri alır insanların ağzına bırakır. İnsanlar ise (tetkik edecek olurlarsa) bu haberlerin aslı olmadığını görürler. Tasim bir kimse evine girip de selam vermeyip, Allah'ın adını da anmayacak olursa, ev eşyasından kaldırılmayan şeyleri ve güzelce yerine yerleştirilmeyen şeyleri ona gösterir. Yemek yeyip de Allah'ın adını anmayacak olursa, onunla beraber yer.

el-A'meş der ki: Bazen eve girdiğimde Allah'ın adını anmıyor ve selam vermeyebiliyorum. Bir abdest leğenini görür: Bunu kaldırın derim ve evdekilerle tartışmaya koyulurum. Sonra durumu hatırlar: Dâsim, Dâsim (bunlar onun işidir, ondan Allah'a sığınırım) derim.

es-Sa'lebî ve başkaları Mücahid'den ayrıca şunu da naklederler: el-Ebyad ise, Peygamberlere vesvese verendir. Sahr, Süleyman (a.s)'ın yüzüğünü çalandır. Velhân, taharet ile görevlidir ve bu hususta o, vesvese telkin eder. el-Akyes, namazla görevlidir, namazda vesvese verir. Murre, çalgılar ile görevlidir. Künyesi de budur. (Ebu'l-Mezâmîr) el-Hufâf, çöllerde bulunur, insanların yönlerini kaybetmelerini ve nereye gideceklerini bilmemelerini sağlar. el-Gaylân da onlardan birisidir.

Ebu Mutî' Meçhul b. el-Fadl el-Nesefî, *"Kitabu'l-Lulüiyyat"*da, Mücahid'den şöyle dediğini naklelmektedir: el-Hufâf, içki ile görevlidir. Lekus ise, insanları birbirine karşı kışkırtmakla görevlidir. el-A'ver, sultanın kapılarında görevlidir. (Devamla) dedi ki: ed-Darânî de şöyle demektedir: İblis'in "el-Mütekadî" diye bilinen bir şeytanı da vardır. Bu kimse Ademoğlunun yirmi sene öncesinden gizlice işlemiş olduğu (hayırlı) bir ameli çıkartır ve Ademoğlu da bundan açık olarak söz eder (ihlâsla yaptığı ameline riyâ bulaştırır).

İbn Atiyye der ki: Bu ve buna benzer rivâyetler sahih bir senet ile gelmemiş rivâyetlerdendir. en-Nekkâş bu anlamda uzun uzun rivâyetler naklelmiş ve sahihlikten alabildiğine uzak hikâyeler toplamıştır. Ben, bu hususta Müslim'in kitabında yer alan şu hadisten başka sahih bir hadisle karşılaşmadım: Namaz ile görevli Hinzib adında bir şeytan vardır.[1] Tirmizî de, el-Velehân

(1) *Müslim*, Selâm 68.

diye adlandırılan abdest ile görevli bir şeytan bulunduğunu zikretmektedir.(1)

Derim ki: İsmin tayiniyle ilgili olarak söylenen bu sözler doğrudur. Ancak, İblis'in birtakım tabilerinin, yardımcılarının ve askerlerinin bulunduğu kat'î olarak bilinen bir husustur. Biz, sahih hadiste de zikrettiğimize göre - Mücahid ve başkalarının da söylediği gibi- kendi sulbünden olan çocukları vardır.

Müslim'in Sahihi'nde de Abdullah b. Mes'ud'dan şöyle dediği nakledilmektedir: Şüphesiz şeytan, bir adam suretine girer. Bir topluluğun yanına varır ve onlara yalan sözler nakleder. Bunlar, etrafa dağılırlar, onlardan birisi de şöyle der: Ben, yüzünü bildiğim, fakat adının ne olduğunu bilemediğim bir adamı şöyle derken dinledim, der...

el-Bezzâr'ın Müsned'inde Selman el-Farisî'den şöyle dediği rivâyet edilmektedir: Peygamber (sav) şöyle buyurdu: "Eğer gücün yetiyorsa, pazara ilk giren ve oradan son çıkan kimse olma. Çünkü orası şeytanın bir savaş alanıdır ve sancağını da oraya diker."(2)

Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde de şöyle denmektedir: Bize Abdullah b. el-Mubarek haber verdi. Bize Süfyan, Ata b. es-Saib'den anlattı, o Ebu Abdurrahman es-Sülemî'den, o Ebu Musa el-Eşarî'den dedi ki: İblis, sabah olup da askerlerini etrafa yayınca şöyle der: Müslüman birisini sapıtan kimseye ben tacı giydireceğim. Birisi ona şöyle der: Ben, filana telkinde bulunmaya öyle devam ettim ki, sonunda hanımını boşadı. Aradan fazla geçmeden evlenir diye cevap verir. Bir başkası da şöyle der: Ben, filanın yakasını anne-babasına isyan etmedikçe bırakmadım. (İblis) der ki: Aradan fazla zaman geçmez, onlara iyi davranır. Bir diğeri şöyle der: Ben, içki içinceye kadar filanın yakasını bırakmadım. İblis, sen ha! der. O da şöyle söyler: Sonunda zina edinceye kadar da filanın yakasını bırakmadım. O, yine: Sen ha! der, şeytan devamla der ki: Ben, adam öldürünceye kadar yine filanın yakasını bırakmadım. İblis, sen, sen ha! der.

Müslim'in Sahih'inde Hz. Cabir'den şöyle dediği nakledilmektedir: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "İblis, tahtını suyun üzerine koyar. Sonra da birliklerini etrafa gönderir. Mevki itibariyle ona en yakın olanları en büyük fitne çıkartabilenleridir. Onlardan biri gelir, ben şu şu işleri yaptım der, o, bir şey yapmadın, der. Sonra yine onlardan birisi gelir ve: Ben, onunla ailesi arasına tefrika sokmadan onu terketmedim, der. Bunun üzerine İblis onu kendisine yakınlaştırır. Veya (ravi) dedi ki: Onu yanından ayırmaz ve sen ne iyi-

(1) ***Tirmizî***, Tahâre 43; ***İbn Mâce***, Tahâre 48; ***Müsned***, V, 136
(2) ***Müslim***, Fedâilu's-Sahâbe 100

sin, der.[1] Bu hadis de daha önceden geçmiş bulunmaktadır.

Ben, Hocam, İmam Ebu Muhammed Abdu'l-Mu'ti'yi İskenderiye serhad dinde şöyle derken dinledim: el-Beydâvî diye adlandırılan bir şeytan vardır. Bu şeytan, aralıksız iftar etmeksizin oruçlarını sürdüren fakirlere görünür. Açlık onlarda sağlam bir yer edinip beyinlerine zarar verecek hale gelince, onlara öyle bir ışık ve öyle bir nur gösterir ki, etraflarındaki bütün evler bu aydınlıkla dolar taşar. Onlar, artık maksatlarına ulaştıklarını ve bunun Allah'dan olduğunu zannederler, oysa durum hiç de zannettikleri gibi değildir.

مَآ اَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّمٰوٰتِ وَالْاَرْضِ وَلَا خَلْقَ اَنْفُسِهِمْ ۖ
وَمَا كُنْتُ مُتَّخِذَ الْمُضِلِّيْنَ عَضُدًا ﴿٥١﴾ وَيَوْمَ يَقُوْلُ نَادُوْا
شُرَكَآئِيَ الَّذِيْنَ زَعَمْتُمْ فَدَعَوْهُمْ فَلَمْ يَسْتَجِيْبُوْا لَهُمْ وَجَعَلْنَا
بَيْنَهُمْ مَّوْبِقًا ﴿٥٢﴾ وَرَاَ الْمُجْرِمُوْنَ النَّارَ فَظَنُّوْٓا اَنَّهُمْ مُّوَاقِعُوْهَا
وَلَمْ يَجِدُوْا عَنْهَا مَصْرِفًا ﴿٥٣﴾

51. Ben göklerin ve yerin yaradılışında da kendilerinin yaratılışında da onları şahid tutmadım. Ben zaten saptıranları asla yardımcı edinmiş değilim.

52. O gün buyurur ki: "Bana ortak olduklarını zannettiklerinizi çağırın." Onlar da çağıracaklar, fakat bunlar kendilerinin çağrılarına olumlu karşılık vermeyeceklerdir. Aralarına derin bir vadi de koyarız.

53. Günahkârlar ateşi görünce içine düşeceklerin kendileri olacaklarını anlayacaklar; fakat ondan kaçacak bir yer de bulamayacaklardır.

"Ben, göklerin ve yerin yaratılışında da kendilerinin yaratılışında da onları şahid tutmadım" buyruğunda geçen ("onları" anlamındaki) zamirin İblis'e ve onun soyundan gelenlere ait olduğu söylenmiştir. Yani ne göklerin ve yerin yaratılışında ne de kendilerinin yaratılışında onlara danıştım. Aksine Ben onları dilediğim şekilde yarattım.

(1) *Müslim*, Sıfâtu'l-Münâfikîn 67

Bir diğer açıklama da şöyledir: Ben, İblis'i ve onun soyundan gelenleri göklerin ve yerin yaratılışında da **"kendilerinin"** yani müşriklerin **"yaratılışında da onları şahid tutmadım."** Peki nasıl olur da müşrikler Beni bırakıp onları veli edindiler?

Başka görüşe göre yüce Allah'ın: **"Ben...onları şahid tutmadım"** buyrugundaki zamir müşriklere ve genel olarak bütün insanlara raci'dir. Buna göre âyet-i kerime, müneccimlerden, tabâ'iyyûn (karakter tahlilcilerin)dan, hadlerine düşmeyen iddialarda bulunan tabiplerden ve bu gibi hususlarda ileri-geri konuşan ve onlardan sayılan kimselerden oluşan çeşitli görüş sahiplerinin kanaatlerinin reddedilmesini de ihtiva etmektedir.

İbn Atiyye der ki: Ben babamı (Allah ondan razı olsun) şöyle derken dinledim: el-Mehdiyye'de, Fakih Ebu Abdullah Muhammed b. Muâz el-Mehdî'yi şöyle derken dinledim: Ben Abdulhakk es-Sakalî'yi bu kanaati belirtirken ve bu âyet-i kerime ile ilgili olarak böylece açıklamada bulunurken dinledim. O âyet-i kerimenin bu gibi taifelerin kanaatlerini reddetmekte olduğunu söylüyordu. Bu kanaati bir takım usülcüler de zikretmişlerdir.

İbn Atiyye der ki: Ben de derim ki: Öncelikle bu âyet-i kerimede kastedilen İblis ve onun soyundan gelenlerdir. Bu açıklama ile hem sözü edilen taifelerin kanaatlerinin reddedildiği görüşü; hem de cahillere, Araplara ve: Bu vadinin güçlü ve büyük sahibine sığınırım, diyerek cinleri ta'zim edenlerin kanaatlerine dair bir reddi ihtiva ettiği şeklindeki görüşler açıklık kazanmaktadır. Çünkü bütün bu fırkalar İblis ve onun soyundan gelenlere layık olmadığı bir şekilde şirin gözükmeye çalışırlar. Halbuki asıl bunların hepsini saptıranlar İblis ve onun soyundan gelenlerdir. O halde **"saptıranlar"** ile öncelikle kastedilenler onlardır ve sözü edilen bu taifeler de onların kapsamına girmektedir.

es-Sa'lebî der ki: Kimi ilim ehli: **"Ben göklerin... yaratılışında... onları şahid tutmadım"** buyruğu: Felekler yeryüzünde ve birbirleri üzerinde bir takım etkilere sahiptirler, diyen müneccimlerin kanaatlerini; **"yerin yaratılışında da"** buyruğu ise: Yer küreseldir, diğer felekler onun altından cereyan etmektedir. İnsanlar ise yerin üzerinde ve feleklerin altında yapışıktırlar; diyen hendese ile uğraşanların kanaatlerini; **"kendilerinin yaratılışında da..."** buyruğu ise; nefislerde asıl etki sahibi olan tabiatlardır iddiasında bulunan karakter tahlilcilerin kanaatlerini reddetmeyi ihtiva etmektedir.

Ebu Ca'fer **"Ben... onları şahid tutmadım"** anlamındaki buyruğunu ta'zim anlamı ifade etmek üzere "nûn" ve elif ile: "(ما أشهدناهم): **Biz onları şahid tutmadık"** şeklinde okumuştur. Diğerleri ise (**"ben..."** anlamında) "te" ile okumuşlardır. Bu okuyuşlarına delil: **"Ben zaten... edinmiş değilim"** buyruğudur. Yani göklerin ve yerin yaratılışında onların yardımlarını almadığım gibi, onlara danışmadım da.

"Ben zaten saptıranları" yani şeytanları, bir görüşe göre de kafirleri **"asla yardımcı edinmiş değilim".**

"(عَضُداً): Yardımcı" anlamında kullanılmıştır. Bir kimsenin yardımı alınıp, onunla güç kazanıldığı takdirde: "(اعتضدتُ بفلان): Filanın yardımını, desteğini aldım" denilir. Bu ifade aslında; "(عضد اليد): Elin pazusu" tabirinden alındıktan sonra, yardım ve destek manasına kullanılmıştır. Çünkü elin gücü pazudan gelir. Birisine herhangi bir hususta yardım edilip, ona bu konuda güç verilecek olursa; (عَضَدَه وعَاضَدَه على كذا) denilir. Allah'ın: "(سنشدُّ عضدكَ بأخيكَ) *Pazunu* (gücünü) *kardeşinle pekiştireceğiz"* (el-Kasas, 28/35) buyruğu, kardeşini sana yardımcı yapacağız, demektir. Burada **"el-adud"** kelimesi temsili bir ifade olarak (pazu demek olmakla birlikte,güç anlamında) kullanılmıştır. Çünkü yüce Allah'ın herhangi bir kimsenin yardımına ihtiyacı yoktur. Özellikle saptırıcıları söz konusu etmesi ise yergi ve azarın daha ileri çapta olması içindir.

Ebu Ca'fer el-Cahderî de **"değilim"** anlamındaki buyrukta yer alan "te" harfini üstün ile; "(وَمَا كُنْتَ): Değilsin" şeklinde okumuştur, yani; Ey Muhammed! sen saptırıcıları asla yardımcı edinmiş değilsin, demek olur.

"Adud" kelimesi sekiz türlü okunabilir:

1- "Ayn" harfi üstün, "dat" harfi ötreli okuyuş. Cumhur'un kıraati olup, en fasih söyleyiş budur.

2- "Ayn" harfi üstün, "dat" harfi sakin okuyuş. Bu da Temim oğullarının şivesidir.

3- "Ayn" harfi de, "dat" harfi de ötreli okuyuş. Ebu Amr ile el-Hasen'in kıraatidir.

4- "Ayn" harfi ötreli, "dat" harfi sakin okuyuş. İkrime'nin kıraatidir.

5- "Ayn" harfi esreli, "dat" harfi üstün okuyuş. ed-Dahhak'ın kıraatidir.

6- "Ayn" harfi de, "dat" harfi de üstün okuyuş. Bu da İsa b. Ömer'in kıraatidir.

7- Harun el-Kari' de "ayn" harfi üstün, "dat" harfi esreli bir okuyuşu nakletmektedir.

8- Sekizinci okuyuş da (kol anlamında) kitf, (baldır anlamında) fihz diyenlerin söyleyişine uygun olarak "ayn" harfi esreli, "dat" harfi de cezimli okuyuştur.

* * *

"O gün buyurur ki: Bana ortak olduklarını zannettiklerinizi çağırın"; yüce Allah'ın Benim ortaklarım nerede, diyeceği günü hatırlayın. Bu da: Ba-

na ortak koşmuş olduklarınızı çağırın da Benim sizi azaplandırmama engel olsunlar, demektir. Yüce Allah bu sözleri puta tapıcılara söyleyecektir.

"Buyurur" anlamındaki fiili Hamza, Yahya ve İsa b. Ömer "nûn" ile; "(نقول): Deriz" şeklinde okumuşlardır. Diğerleri ise "ya" ile (buyurur) anlamında okumuşlardır. Çünkü yüce Allah burada: **"Bana ortak zannettiklerinizi"** diye buyurmuş, fakat bize ortak zannettiklerinizi... diye buyurmamıştır.

"Onlar da çağıracaklar" yani denileni yapacaklar.

"Fakat bunlar kendilerinin çağrılarına olumlu karşılık vermeyeceklerdir". Onların yardım isteklerini kabul etmeyecekler, az da olsa onlardan azabı uzaklaştıramayacak, ona engel olamayacaklardır.

"Aralarına derin bir vadi de koyarız". Enes b. Malik der ki: Buradaki **"derin vadi"** (mevbık) cehennemde kan ve irinle dolu bir vadidir. İbn Abbas da şöyle demiştir: Biz mü'minlerle, kâfirler arasında bir engel koyduk, demektir.

Putlar ile onlara ibadet edenler arasında böyle bir engel koyacağız diye de açıklanmıştır. Bu da yüce Allah'ın: *"Sonra onları birbirinden tamamen ayıracağız"* (Yunus, 10/28) buyruğuna benzemektedir.

İbnu'l-A'râbî der ki: İki şey arasında engel teşkil eden herbir şeye; (âyeti kerime'de kullanıldığı gibi) **"mevbık"** denilir.

İbn Vehb, Mücahid'den yüce Allah'ın: **"derin bir vadi"** buyruğu hakkında şunları söylediğini nakletmektedir: Cehennemde "mevbık" diye adlandırılan bir vadi vardır. Nevf el-Bikâlî de böyle demiştir. Ancak o: Bu derin vadi cehennemliklerle mü'minlerin arasında engel teşkil edecektir, ilavesini de yapmıştır.

İkrime der ki: Bu, cehennemde ateş halinde akan bir nehirdir. Onun iki kıyısında katırları andıran siyah yılanlar vardır. Bu yılanlar onları yakalamak için üzerlerine gittiğinde kendilerini ateşe atarak kurtulmaya çalışacaklardır.

Zeyd b. Dirhem de Enes b. Malik'ten şöyle dediğini rivâyet eder: **"Mevbık"** cehennemde kan ve irinden bir vadidir.

Ata ve ed-Dahhak: Bu, cehennemde helâk edici bir yerdir, demişlerdir. İşte bu anlam ilişkisi dolayısıyla; "(أوبقته ذنوبه إيباقاً): Günahları onu alabildiğine helâk etti" denilir.

Ebu Ubeyde bunu helâk oluş için tesbit edilmiş bir vade diye açıklamıştır.

el-Cevherî der ki: "(وَبَق يبِق وبوقاً): helâk oldu" demektir. (المَوْبِق) ise bu fiil kökünden mef'il veznindendir. Yüce Allah'ın: "(وَجعلنا بينهم موبِقاً): **Aralarına derin bir vadi de koyarız"** buyruğu da buradan gelmektedir.

Bu fiilin bir diğer kullanış şekli; (وَبِقَ يَوْبَقُ وَبَقاً) olup, üçüncü bir kullanımı da her iki kipinde esreli olmak üzere; (وَبِقَ يَبِقُ) şeklindedir. "(أوبقه): Onu helâk etti" anlamındadır. Züheyr der ki:

وَمَن يَشْتَرِي حُسْنَ الثَّنَاءِ بِمَالِهِ يَصُنْ عِرْضَهُ مِن كُلِّ شَنْعَاءَ مُوبِقِ

"Kim malı ile güzel övgüleri satın alırsa,
Şeref ve haysiyetini helâk edici her türlü çirkinliğe karşı korumuş olur."

el-Ferrâ der ki: Yüce Allah onların dünya hayatındaki ilişkilerini âhirette helâk oluşlarına sebeb kılmıştır.

* * *

"(وَرَأَى الْمُجْرِمُونَ النَّارَ): **Günahkârlar ateşi görünce"** buyruğundaki; "(رأى): Gördü" fiilinin aslı; (رَأْيَ) şeklindedir. "Ya" harfi, hem kendisi hem de ondan önceki harf fethalı olduğundan dolayı "elif"e kalbedilmiştir. Bundan dolayı Kûfeliler bu fiilin "ya" ile yazılacağını iddia etmişlerdir. Bazı Basralılar da bu hususta aynı kanaatdedirler. Ancak aralarında Muhammed b. Yezid'in de yer aldığı işin erbabı Basralı ilim adamları bu fiili "elif" ile yazarlar. en-Nehhas der ki: Ben Ali b. Süleyman'ı şöyle derken dinledim: Ben Muhammed b. Yezid'i şöyle derken dinledim: "(مضى ورمى): Gitti, attı" ve buna benzer aslı itibariyle "ya"lı olan bütün fiiller ancak "elif" ile yazılır. Yazıda, kelimenin aslının "ya"lı yahutta "vav"lı olması arasında fark gözetilmez. Tıpkı lafızla aralarında bir fark olmadığı gibi. Şâyet "ya" harfli olanların "ya" ile yazılması gerekmiş olsaydı, "vav"lıların da "vav" ile yazılması gerekirdi. Bununla birlikte onlar bu konuda çelişkiye düşerek; "(رمى): Attı" fiilini "ya" ile yazarken; "(رماه): Onu attı" fiilini "elif" ile yazarlar. Şâyet bu yazmanın illeti onun "ya"lı oluşu olsaydı, bu fiili de (elif ile değil) ya ile yazmaları gerekirdi. Diğer taraftan onlar; "(ضُحاً): Kuşluk vakitleri" kelimesini; (ضَحْوة)in çoğulu olarak; "(كُساً): Kisveler" kelimesini de; "(كُسوة)in çoğulu olarak kullanmaktadırlar. Ve "vav"lı olan bu kelimeleri "ya" ile yazmaktadırlar. Bu ise asıl kaideye binaen kabul edilemez ve isbatlanamaz bir görüştür.

"(فَظَنُّوا أَنَّهُمْ مُوَاقِعُوهَا): **İçine düşeceklerin kendileri olacaklarını anlayacaklar"** buyruğundaki; "(فظنّوا): **Anlayacaklar"** (anlamı verilen) fiil, burada yakîn ve bilgi anlamında kullanılmıştır. Nitekim şair şöyle demiştir:

فَقُلْتُ لَهُمْ ظُنُّوا بِأَلْفَيْ مُدَجَّجٍ

"Onlara: Silahlarını kuşanmış ikibin kişi hakkında Zannınızı (kesin kanaat ve bilginizi) söyleyiniz, dedim."

Buradaki **"zannediniz"** kesin biliniz anlamında olup daha önceden (Bk. el Bakara, 2/46) de geçmiş bulunmaktadır.

İbn Abbas der ki: Ateşe düşenlerin kendileri olacağına kesin kanaat getirdiler, demektir. Şöyle de açıklanmıştır: Onlar cehennemi uzakça bir yerden görecekler, kendilerinin oraya düşeceklerini sanacaklar ve derhal bu cehennem ateşinin kendilerini alıvereceğini zannedecekler.

Haberde belirtildiğine göre: "Kâfir cehennemi kırk yıllık bir mesafeden görür ve kendisinin oraya hızlıca düşeceğini zanneder (kesinlikle anlar)." (1)

Alkame'den rivâyete göre o, bu âyetin bölümünü; "(فَظَنُّوا أَنَّهُمْ مُلَاقُوهَا): Orada toplanacaklarını anlayacaklar" diye okumuştur.

"Fakat ondan kaçacak bir yer de bulamayacaklardır." Çünkü onları herbir yandan kuşatmış olacaktır. el-Kutebî: Kendisine yönelip gidecekleri bir başka yer bulamayacaklardır, demektir. Sığınacakları, barınacakları bir yer bulamayacaklardır, diye de açıklanmıştır. Mana birdir. Bir başka açıklamaya göre putlar, ateşi müşriklerden uzaklaştırabilecekleri bir yer, bir imkân bulamayacaklardır, demektir

وَلَقَدْ صَرَّفْنَا فِي هٰذَا الْقُرْاٰنِ لِلنَّاسِ مِنْ كُلِّ مَثَلٍ ۭ وَكَانَ
الْاِنْسَانُ اَكْثَرَ شَيْءٍ جَدَلًا ﴿٥٤﴾ وَمَا مَنَعَ النَّاسَ اَنْ يُّؤْمِنُوْٓا
اِذْ جَاۗءَهُمُ الْهُدٰى وَيَسْتَغْفِرُوْا رَبَّهُمْ اِلَّآ اَنْ تَاْتِيَهُمْ سُنَّةُ
الْاَوَّلِيْنَ اَوْ يَاْتِيَهُمُ الْعَذَابُ قُبُلًا ﴿٥٥﴾ وَمَا نُرْسِلُ الْمُرْسَلِيْنَ اِلَّا
مُبَشِّرِيْنَ وَمُنْذِرِيْنَ ۚ وَيُجَادِلُ الَّذِيْنَ كَفَرُوْا بِالْبَاطِلِ لِيُدْحِضُوْا
بِهِ الْحَقَّ وَاتَّخَذُوْٓا اٰيَاتِيْ وَمَآ اُنْذِرُوْا هُزُوًا ﴿٥٦﴾ وَمَنْ اَظْلَمُ
مِمَّنْ ذُكِّرَ بِاٰيٰتِ رَبِّهٖ فَاَعْرَضَ عَنْهَا وَنَسِيَ مَا قَدَّمَتْ يَدٰهُ ۭ اِنَّا
جَعَلْنَا عَلٰي قُلُوْبِهِمْ اَكِنَّةً اَنْ يَّفْقَهُوْهُ وَفِيْٓ اٰذَانِهِمْ وَقْرًا ۭ

(1) *Müsned*, III, 75

وَإِنْ تَدْعُهُمْ إِلَى الْهُدٰى فَلَنْ يَهْتَدُوا إِذًا أَبَدًا ﴿٥٧﴾ وَرَبُّكَ
الْغَفُورُ ذُو الرَّحْمَةِ ۖ لَوْ يُؤَاخِذُهُمْ بِمَا كَسَبُوا لَعَجَّلَ لَهُمُ
الْعَذَابَ ۚ بَلْ لَهُمْ مَوْعِدٌ لَنْ يَجِدُوا مِنْ دُونِهِ مَوْئِلًا ﴿٥٨﴾
وَتِلْكَ الْقُرٰى أَهْلَكْنَاهُمْ لَمَّا ظَلَمُوا وَجَعَلْنَا لِمَهْلِكِهِمْ
مَوْعِدًا ﴿٥٩﴾

54. Andolsun ki Biz, bu Kur'ân'da insanlara her misali geniş geniş açıkladık. İnsan ise tartışması herşeyden çok olandır.

55. İnsanlara hidâyet geldiği zaman, onları iman etmekten ve Rabblerinden mağfiret dilemekten alıkoyan tek şey; ancak öncekilerin başına gelen sünnetin kendilerine de gelip çatmasını, yahut onlara gözleri önünde azabın gelmesini beklemeleridir.

56. Biz peygamberleri ancak müjdeleyici ve korkutucu kimseler olmak üzere göndeririz. Kâfir olanlar ise hakkı yerinden kaydırmak için batıl ile mücadele verirler. Âyetlerimi ve kendisi ile tehdit edildikleri şeyi ise alaya alırlar.

57. Kendisine Rabbinin âyetleri hatırlatılıp, onlardan yüz çeviren, iki elinin önden gönderdiğini unutandan daha zalim kim olabilir? Gerçekten Biz onların kalpleri üstüne onu iyice anlamalarına engel perdeler, kulaklarına da bir ağırlık koyduk. Sen onları doğru yola davet etsen -bile o bakımdan- ebediyyen hidâyete eremezler.

58. Bununla beraber Rabbin Ğafurdur, rahmet sahibidir. O zaman şayet onları kazandıkları yüzünden sorgulasaydı, elbette onlara azabı çabuklaştırırdı. Fakat onlar için belirlenmiş bir zaman vardır ki, onun karşısında hiçbir sığınak bulamayacaklardır.

59. İşte zulmettikleri vakit helâk ettiğimiz ülkeler! Biz, onları helâk için de belli bir süre tayin etmiştik.

"Andolsun ki Biz, bu Kur'ân'da insanlara her misali geniş geniş açıkladık" buyruğunun iki anlama gelme ihtimali vardır:

1- Yüce Allah'ın Kur'ân'ı Kerim'de insanlara anlattığı çeşitli ibretler ve geç-

miş kavimler.

2- Onlara rubûbiyetinin delillerine dair yaptığı açıklamalar. Buna dair açıklamalar daha önce el-İsra Sûresi'nde (17/41. âyet ve devamında) geçmiş bulunmaktadır. Birinci anlama göre bu bir azardır, ikincisine göre ise bir açıklamadır.

"İnsan ise tartışması herşeyden çok olandır." Yani insanın tartışması, mücadelesi pek çoktur. Burada kastedilen en-Nadr b. el-Hâris ve onun Kur'ân hakkındaki tartışmalarıdır. Âyetin Ubeyy b. Halef hakkında olduğu da söylenmiştir.

ez-Zeccac der ki: Buyruk; kâfir tartışması herşeyden çok olandır, anlamındadır. Bu buyrukla kâfirin kastedildiğinin delili ise (biraz sonra gelecek olan): **"Kâfir olanlar ise hakkı yerinden kaydırmak için bâtıl ile mücadele verirler"** buyruğudur.

Enes, Peygamber (sav)den şöyle buyurduğunu rivâyet etmektedir: "Kıyamet gününde kâfirlerden bir adam getirilir. Allah ona: Benim sana rasûlümle gönderdiklerime karşı tutumun ne oldu, ne yaptın? diye sorar. Adam der ki: Rabbim Sana iman ettim, rasûllerini tasdik ettim, kitabın gereğince amel ettim. Allah ona der ki: İşte bu senin (amellerinin yazılı olduğu) sahifen! Onda bu söylediklerinin hiçbirisi yok. Adam der ki: Rabbim ben bu sahifede yazılı olanları kabul etmiyorum. Bu sefer ona şöyle denir: İşte hafaza melekleri! Onlar da senin aleyhine şahidlik ediyorlar. Adam der ki: Rabbim ben onları da kabul etmiyorum. Hem onları nasıl kabul edeyim ki, onlar ne benim nezdimdendirler ne de benim tarafımdan. Yüce Allah şöyle buyurur: İşte kitabın anası olan Levh-i Mahfuz! O da bu şekilde senin hakkında şahidlik ediyor. Adam der ki: Rabbim Sen beni zulümden korumadın mı? (Bana zulmetmeyeceğini bildirmedin mi?) Yüce Allah şöyle buyurur: Evet, korudum. Adam der ki: Rabbim ben kendi aleyhime kendimden olmadıkça hiçbir şahidi kabul etmem. Yüce Allah şöyle buyurur: Derhal Biz de senin aleyhine, senin nefsinden bir şahid göndereceğiz. Adam kendi nefsinden, kendi aleyhine kimin şahidlik edeceği hakkında düşünürken ağzına mühür vurulur. Sonra da azaları dile gelerek şirk koştuğunu söylerler. Daha sonra konuşmasına da müsaade edilir. Azalarının biri diğerine lanet okuyarak cehennem ateşine girer. Azalarına der ki: Allah'ın laneti üzerinize olsun, ben sizin için mücadele edip duruyordum. Bu sefer azaları ona şöyle der: Allah'ın laneti senin üzerine olsun, sen yüce Allah'tan tek bir sözün dahi gizlenemeyeceğini bilmiyor muydun? İşte yüce Allah'ın: **"İnsan ise tartışması herşeyden çok olandır"** buyruğu bunu anlatmaktadır. Bu hadisi bu manada Müslim yine Enes (ra)dan rivâyet etmiştir.[1]

(1) *Müslim*, Zühd 16, 17.

Müslim'in, Sahih'inde Ali (ra)dan gelen rivâyete göre Peygamber (sav) bir seferinde gelip -kendisi ve Fatıma (ranha) içerde bulunuyorlarken- kapılarını çalar. Ve: "Namaz kılmaz mısınız?" diye buyurur. Ali (ra) der ki: Ey Allah'ın Rasûlü dedim, canlarımız Allah'ın elindedir. O bizi canlandırmak istedi mi canlandırır. Ben bu sözleri Rasûlullah (sav)a söyleyince o da ayrılıp gitti. Sonra da onun elini baldırına vurarak: **"İnsan ise tartışması herşeyden çok olandır"** buyruğunu okuyup, gittiğini duydum.(1)

* * *

"İnsanlara hidâyet" Kur'ân, İslâm ve Muhammed (sav) **"geldiği zaman onları iman etmekten ve Rabblerinden mağfiret dilemekten alıkoyan tek şey, ancak öncekilerin başına gelen sünnetin"** yani onları helâk etmek hususundaki sünnetimizin **"kendilerine de gelip çatmasını... beklemeleridir."** Yani onları iman etmekten alıkoyan şey, Benim onlar hakkında bu hususta ki hükmümdür. Eğer Ben onlar hakkında iman edeceklerine dair hüküm vermiş olsaydım, iman ederlerdi.

"Öncekilerin başına gelen sünnet"den kasıt, kökten imha edici azap hususunda öncekilere uygulanması adet haline gelmiş azaptır.

Anlamın şöyle olduğu da söylenmiştir: İnsanları iman etmekten alıkoyan tek şey, onların kendilerinden öncekilerin başına gelen sünnetin kendilerinin de başına gelmesini istemeleridir. Buna göre burada hazfedilmiş ifadeler vardır.

Öncekilerin sünneti ise (imha edici) ilâhî azabı gözleriyle görmek istemektir. Müşrikler bunu istediler ve: *"Ey Allah! Eğer bu, senin katından hakkın kendisi ise... yahut bize acıklı bir azap gönder"* (el-Enfal, 8/32) demişlerdi.

"Yahut onlara gözleri önünde azabın gelmesini beklemeleridir" buyruğunda yer alan; "(قُبُلاً): **Gözleri önünde"** kelimesi hal olarak nasb edilmiştir. Göz, görerek anlamındadır. Bu açıklamayı İbn Abbas yapmıştır. el-Kelbî: Bu Bedir günü kılıçtan geçirilmeleridir derken; Mukatil kasıt, ansızın gelmesini istemektir, demiştir.

Ebu Ca'fer, Âsım, A'meş, Hamza, Yahya ve Kisaî iki ötre ile; (قُبُلاً) diye okumuşlar ve bununla azabın bütün tür ve çeşitlerini kastetmişlerdir. Buna göre bu kelime; (قَبِيل)in çoğuludur. "(سَبِيل): Yol" kelimesinin çoğulunun; (سُبُل) gelmesi gibi.

en-Nehhas der ki: el-Ferra'nın görüşüne göre iki ötreli okuyuş; (قُبُلاً)in ço-

(1) *Buhârî*, Tehecciid 5, Tefsir 18. sûre 1, İ'tisâm 18; *Müslilm*, Salâtu'l-Müsâfirîn 206; *Müsned*, I, 112

gulu olup ardı arkasına ayrı ayrı, kısım kısım demektir. Yine ona göre; göz göre göre anlamında olması da mümkündür.

el-A'rec der ki: Onun kıraati iki ötreli olup topluca, hep birlikte anlamındadır. Ebu Amr ise; onun kıraati; (قِبَلاً) şeklinde olup, gözleri önünde göz göre göre anlamındadır, demiştir.

* * *

"Biz Peygamberleri ancak" iman edenleri cennet ile **"müjdeleyici ve"** kâfir olanları da azap ile **"korkutucu kimseler olmak üzere göndeririz."** Bu buyruğun benzerleri daha önceden geçmiş bulunmaktadır.

"Kâfir olanlar ise hakkı yerinden kaydırmak için batıl ile mücadele verirler." Denildiğine göre bu buyruk, Rasûlullah (sav) hakkında tartışarak sihirbaz, deli, şair ve kahin gibi değişik kanaatler ileri süren **"bölüşenler"** hakkında nazil olmuştur. Önceden (el-Hicr, 15/89-90. âyetler ve tefsirinde) geçtiği gibi.

"(يدحِضوا): **Yerinden kaydırmak"** buyruğu yerinden izale etmek, iptal edip çürütmek anlamındadır. Bunun asıl anlamı ayağın kayması manasınadır. "(دَحَضتْ رجُله): Ayağı kaydı" demektir. Muzari' ve masdarı: (تَدْحَض دَحْضاً) diye gelir. "(ودَحَضت الشمسُ عن كبد السماء): Güneş semanın ortasından (batı'ya doğru) kaydı" demektir. "(دَحَضت حُجّته دُحوضاً): Delili çürük oldu" anlamındadır. "(أدحضها الله): Allah onu (delilini) çürüttü" demektir. (الإدحاض) ise kaydırmak demektir. Sırat köprüsünün niteliği hakkında da Hz. Peygamber şöyle buyurmaktadır: "Ve cehennemin üzerine köprü kurulur, artık şefaat(e) izin verilir ve tahakkuk eder. Onlar (köprüden geçerlerken) Allah'ım esenlik ver, Allah'ım esenlik ver, diye dua ederler". Ey Allah'ın Rasûlü! Köprü nedir? diye sorulunca, O: "(دَحْضٌ مَزْلَقة): Üzerinde ayakların kaydığı kaygan bir yerdir" diye buyurdu...[1]

Şair Tarafe der ki:

أبـا منـذرٍ رُمْـتَ الوفـاءَ فهِبتَهُ وجِـدْتَ كمـا حَادَ البعيرُ عن الدَّحْضِ

"Ey Ebâ Münzir, sen vefakârlığı isteyip durdun ve onu pek büyük bildin,
Tıpkı bir deve gibi, ayağı kaydırıcı zeminlerden de uzak geçtin."

"Âyetlerimi" Kur'ân-ı Kerim'i **"ve kendisi ile tehdit edildikleri"** korkutuldukları **"şeyi ise alaya alırlar."**

(1) *Buhârî,* Tevhîd 24; *Müslim,* İman 302; *Müsned,* III, 17.

"(وَمَا أُنذِرُوا): **Kendisi ile tehdit edildikleri şeyi"** buyruğundaki; (ما), mastar manasını verir. Buna göre, kendilerine yapılan tehditleri alaya alırlar, anlamındadır. Bunun; (الذي) ism-i mevsûlu anlamında olduğu da söylenmiştir. Yani onlar Kur'ân-ı Kerim'i ve kendisi ile tehdit edildikleri, korkutup uyarmaları, alaya aldılar yani bir oyun ve batıl bir şey olarak belledîler. el Bakara Sûresi'nde (2/231. âyet 4. başlıkta) buna dair açıklamalar geçmiştir.

Bunun Ebu Cehil'in tereyağı ve hurmayı alıp, işte zakkum budur, demesi ile ilgili olduğu da söylenmiştir. Bir diğer görüşe göre bu, onların Kur'ân ı Kerim hakkında: O bir sihirdir, anlamsız rüyalardır, öncekilerin efsaneleridir, şeklindeki sözlerine işarettir. Allah Rasûlü hakkında da: *"Bu sizin gibi bir adamdan başka mıdır?"* (el-Enbiya, 21/3); *"Ve dediler ki: Bu Kur'ân iki kasabanın birindeki büyük bir adama indirilmeli değil miydi?"* (ez-Zuhruf, 43/31); *"Ama kâfirler: Allah bu misal ile ne kastetmiştir, derler"* (el-Bakara, 2/26) demişlerdi.

* * *

"Kendisine Rabbinin âyetleri hatırlatılıp, onlardan yüz çeviren...den daha zalim kim olabilir". Yani Rabbinin âyetleri ile kendisine öğüt verildiği halde bunları önemsemeyen ve bunları kabul etmeyerek yüz çeviren kimseden daha zalim kimse olmaz, demektir.

"İki elinin önden gönderdiğini unutan" küfür ve masiyetlerini terkedip bunlardan tevbe etmeyen demektir. Burada **"nisyân** (unutmak)" terketmek anlamındadır. Anlamın kendisi için önden neler gönderip ne tür bir azabı hakettiğini unutan... şeklinde olduğu da söylenmiştir, her iki mana da birbirine yakındır.

"Gerçekten, Biz onların kalpleri üstüne onu iyice anlamalarına engel perdeler, kulaklarına da bir ağırlık koyduk" küfürleri sebebiyle Biz onlara böyle yaptık, yani imanın kalplerine ve kulaklarına girmesine Biz engel olduk.

"Sen onları doğru yola" hidâyete yani imana **"davet etsen bile o bakımdan ebediyyen hidâyete eremezler."** Bu buyruk, muayyen kimseler hakkında inmiştir. Aynı zamanda bu Kaderiyenin görüşlerini de reddetmektedir. Bu âyet-i kerime ile aynı anlamı dile getiren bir takım âyet-i kerimeler el-İsra Sûresi'nde (17/46. âyette ve tefsirinde) ve başka yerlerde geçmiş bulunmaktadır.

* * *

"Bununla beraber, Rabbin Ğafûrdur" yani günahları bağışlayıcıdır, **"rahmet sahibidir."** Bu da yalnız iman ehline mahsustur, kâfirlerin bundan payları yoktur. Buna delil de yüce Allah'ın: *"Muhakkak Allah, kendisine şirk koşulmasını mağfiret etmez"* (en-Nisâ, 4/48,116) buyruğudur.

"Rahmet sahibidir" buyruğu ile ilgili dört açıklama söz konusudur:

1- Af edicidir.

2- Mükâfat ve sevap verendir. Bu iki açıklamaya göre bu buyruk, yalnızca iman ehline hastır. Kâfirlerin bunda bir payları yoktur.

3- Nimet sahibidir.

4- Hidâyet verendir. Bu iki açıklamaya göre de bu buyruk hem iman ehlini, hem kâfirleri kapsar. Çünkü yüce Allah dünya hayatında mü'mine nimetini ihsan ettiği gibi kâfire de nimet verir. Her ne kadar onun hidâyetiyle kâfirler doğru yolu bulmayıp mü'minler doğru yolu bulsalar da, hidâyetini mü'mine açıkladığı gibi, kâfire de açıklamıştır.

"Şâyet onları kazandıkları" küfür ve masiyetler **"yüzünden sorgulasaydı elbette onlara azabı çabuklaştırırdı."** Fakat o mühlet verir. **"Fakat onlar için belirlenmiş bir zaman"** kendisinden sonraya bırakılmayacakları, geciktirilmeyecekleri tesbit edilmiş bir süreleri, bir ecelleri **"vardır."**

Yüce Allah'ın şu buyrukları da buna benzemektedir: *"Her bir haberin kararlaştırılmış bir zamanı vardır"* (el-En'âm,. 6/67); *"Her bir va'denin yazılmış bir hükmü vardır* (süresi belirlenmiştir)". (er-Ra'd, 13/38) Yani bu ecel geldi mi ister dünyada, ister âhirette olsun geriye kalmaz.

"Onun karşısında hiçbir sığınak" İbn Abbas ve İb Zeyd'in açıklamalarına göre barınak **"bulamayacaklardır".** el-Cevherî bu açıklamayı *"es-Sıhah"*ta nakletmiştir. "(وَأَلَ يَئِلُ وَأْلاً وَوُؤُولاً): Sığındı, iltica etti" demektir. "(وَاءَل منه): Ondan kendisini kurtarmasını istedi" demektir.

Mücahid korunak diye açıklarken, Katade dost, yardımcı, veli; Ebu Ubeyde kurtuluş yeri diye açıklamıştır. Bu (yine kurtuluş yeri demek olan): Mahîs diye de açıklanmıştır. Bu açıklamaların anlamı birdir. Araplar: "(لا وَألتْ نفسُه): Kurtulmayasıca!" derler. Şairin şu beyti de bu kabildendir:

لا وَألتْ نفسُك خَلْيَتَها للعامِرِيّين ولم تُكْلَم

"Kurtulmayasıca sen kendini
Terkettin Âmirîlere, hiçbir yara almaksızın".

el-A'şâ da şöyle demektedir:

وقد أحالِسُ ربَّ البيتِ غفلته وقد يُحاذِرُ منّي، ثم ما يَئِلُ

"Bazen ev sahibinin gafil olduğu anı yakalamak isterim,
O da bana karşı kendisini korumak isteyebilir ama sonra da
(kendisini benden) koruyamaz. (Kurtulamaz)."

* * *

"İşte zulmettikleri vakit helâk ettiğimiz ülkeler" buyruğundaki:

"(تلك): **İşte"** mübtedâ olarak ref mahallindedir. **"Ülkeler"** anlamındaki (el-Kurâ) kelimesi de sıfat yahut bedeldir. **"(أهلكناهم): (Kendilerini) helâk ettik"** buyruğu da haber mahallinde olup manaya hamledilmiştir, çünkü burada "ülkelerin halkı, ahalisi" anlamındadır.

"İşte" anlamındaki kelime; "(زيداً ضربته): Zeyd'i vurdum" kullanılışını kabul edenlerin görüşüne göre nasb mahallindedir. Yani işte Bizim sana Ad, Semûd, Medyen ve Lût kavmi ülkeleri gibi, haberlerini anlatmış olduğumuz ülkeleri zulmedip küfre sapmaları üzerine helâk ettik.

"Biz onları helâk için de belli bir süre" yani geride kalmayan ileri de gitmeyen, bilinen bir vakit **"tayin etmiştik".**

"Onları helâk etmek için" anlamındaki kelimenin; (لِمُهْلَكِهِمْ) şeklindeki okunuşu helâk edilmeleri için belirlenen vakit demektir. (مُهْلَك) ise "(أهلكوا): Helâk edildilerden" (ism-i zaman)dır. Âsım bu kelimeyi "mim" ve "lam" harflerini üstün ile: (مَهْلَكهم) şeklinde okumuştur ki bu da; (هَلَك): Helâk oldu, fiilinin mastarıdır. el-Kisaî ve el-Ferrâ bu kelimenin; (لمَهْلِكِهِم) şeklinde "mim" harfini üstün, "lam"ı da esreli okumuşlardır.

en-Nehhâs der ki: el-Kisaî dedi ki: Bu okuyuşu ben daha çok severim, çünkü bu kelime; (هلك): Helâk oldu fiilinden gelmektedir.

ez-Zeccac der ki: Bu bir zaman ismidir ve ifadenin takdiri: Onların helâk edilecekleri vakit anlamındadır. Nitekim: "(أتت الناقة على مَضْرِبها): Dişi deve, erkek deve tarafından aşılandığı zamana uygun geldi (doğurdu)" sözlerine benzemektedir.

وَإِذْ قَالَ مُوسَىٰ لِفَتَىٰهُ لَآ أَبْرَحُ حَتَّىٰٓ أَبْلُغَ مَجْمَعَ
الْبَحْرَيْنِ أَوْ أَمْضِيَ حُقُبًا ﴿٦٠﴾

60. Hani Musa genç delikanlısına şöyle demişti: "Ben iki denizin birleştiği yere varıncaya kadar durmadan gideceğim yahut çok yıllar geçireceğim."

Bu buyruğa dair açıklamalarımızı dört başlık halinde sunacağız:

1- Hz. Musa'nın İki Denizin Birleştiği Yere Yolculuğu:

"Hani Musa genç delikanlısına şöyle demişti" buyruğunda geçen **"Musa"** ilim adamlarının ve tarih bilginlerinin büyük çoğunluğunun görüşüne göre; Kur'ân-ı Kerim'de sözü edilen Musa b. İmran'dır. Kur'ân-ı Kerim'de başka bir Musa'dan söz edilmemektedir. Aralarında Nevf el-Bikâli'nin de bulunduğu bir kesim de şöyle der: Burada sözü edilen kişi İmran oğlu Musa değildir. Bu Yakub'un oğlu, Yusuf'un oğlu, Menşa'nın oğlu Musa'dır. Bu İmran oğlu Musa'dan önce peygamber olmuştur.

Ancak bu görüşü Sahih-i Buhârî'de belirtildiğine göre İbn Abbas ve daha başkaları reddetmişlerdir.(1)

Onun genç delikanlısı ise Yûşa' b. Nûn'dur. el-Mâide Sûresi (5/26. âyetin tefsirinde) ile Yusuf Sûresi'nde (12/101. âyetin tefsirinde) ondan söz edilmişti. Burada sözü edilen Musa'nın Menşâ oğlu olduğunu söyleyenlerin görüşüne göre ise onun genç delikanlısı Yuşâ b. Nûn değildir.

"Durmadan gideceğim" kesintisiz olarak yürümemi sürdüreceğim, demektir. Şair de şöyle demektedir:

وأبـرحُ ما أدامَ اللّـهُ قَومِي بحمـد الله مُنْتطِقـاً مُجِيدًا

"Allah kavmimi var ettiği sürece
Hamd ederim O'na, sözlerimle, güzel övgülerde".

"Durmadan gideceğim" (manasını verdiğimiz) tabirinin senden hiç ayrılmayacağım anlamında olduğu da söylenmiştir.

"İki denizin birleştiği" biribirlerine kavuştukları **"yere varıncaya kadar..."** Katade der ki: Bu, Bizans ve İran denizidir. Mücahid de böyle demiştir. İbn Atiyye der ki: Bu, Azerbaycan'ın arka taraflarından Fars topraklarındaki büyük denizden ayrılan kuzeyden güneye doğru akan bir koldur. Bu görüşe göre; Şam bölgesinin karasına yakın olan yerdeki iki denizin bir ara-

(1) *Buhârî*, İlm 44, Tefsir 18. sûre 2, 3; *Müslim*, Fedâil 170; *Tirmizî*, Tefsir 18. sûre 1; *Müsned*, V, 117, 118.

ya geldiği yer iki denizin kavuştuğu yer olmalıdır.

Bu iki denizin Ürdün denizi ile Kulzul (Kızıl) denizi olduğu söylendiği gibi, Tanca yakınlarındaki iki denizin birleştiği yer olduğu da söylenmiştir. Bu açıklamayı da Muhammed b. Ka'b yapmıştır. Ubey b. Ka'b'dan bunun Afrika'da olduğunu söylediği rivâyet edilmiştir. es-Süddî der ki: el-Kurr ve er Ress denilen nehirler olup bunlar Ermenistan'dadır.

Kimi ilim adamı da şöyle demiştir: Bu, Endülüs'ün kıyılarının bulunduğu okyanustur. Bunu da en-Nekkaş nakletmiştir, bu da çokça zikredilendir. Bir başka kesim de şöyle demektedir. İki denizden kasıt Musa ile Hızır (ikisine de selam olsun)dır. Ancak bu zayıf bir görüştür. İbn Abbas'tan da nakledilmiş olmakla birlikte bu sahih değildir. Çünkü hadislerden anlaşıldığına göre buradaki deniz suların bulunduğu bir denizdir.

Bu kıssanın sebebi de Buhârî ile Müslim'in Ubey b. Ka'b'dan yaptıkları şu rivâyette yer almaktadır. Ubey b. Ka'b Rasûlullah (sav)ı şöyle buyururken dinlemiştir: "Musa (as) İsrailoğullarına bir hutbe irad etmek üzere ayağa kalktı. Kendisine: İnsanların en bilgilisi kimdir? diye soruldu. O da: Benim, dedi. İlmi, Allah'a havale etmediği için yüce Allah ona sitem etti. Ona şunu vahyetti: Benim iki denizin birleştiği yerde bir kulum var. O senden daha bilgilidir. Musa: Rabbim, onunla nasıl görüşebilirim? diye sorunca, yüce Allah şöyle buyurdu: Beraberine bir balık alır, onu bir zenbile koyarsın. Balığı kaybedeceğin yerde o kulu da orada bulacaksın" diye hadisin geri kalan bölümlerini nakletti. -Lafız Buhârî'ye aittir.- (1)

İbn Abbas der ki: Musa (as) ve kavmi Mısır topraklarında üstünlük sağlayınca kavmini Mısır'da yerleştirdi. Orada yerleşme işleri tamamlandıktan sonra yüce Allah kendisine: Onlara Allah'ın günlerini hatırlat, diye emir verdi. O da kavmine hitab etti, onlara Allah'ın kendilerine ihsan etmiş olduğu hayırları, nimetleri, Firavun hanedanından onları kurtarışını, düşmanlarını helâk edişini ve kendilerini yeryüzünde onların yerine halifelik makamına getirişini hatırlattıktan sonra şunları söyledi: Ve Allah sizin peygamberinizle özel bir şekilde konuştu. Onu kendisi için beğenip seçti. Kendi nezdinden onun üzerine bir sevgi bıraktı. Sizlere ne istedinizse hepsinden verdi, sizi yeryüzündeki insanların en faziletlisi kıldı. Önceleri zelilken sizi aziz kıldı, fakir iken zengin kıldı. Cahil iken size Tevrat'ı verdi.

İsrailoğullarından birisi ona şöyle dedi: Biz senin bu söylediklerini biliyoruz. Yeryüzünde senden daha bilgili bir kimse var mıdır? Ey Allah'ın peygamberi! Hayır, deyince yüce Allah ilmi kendisine havale etmediği için ona sitem etti. Allah, Cibril (as)ı gönderdi: Ey Musa! Benim ilmimi nereye tevdi

(1) *Buhârî*, İlm 44, Enbiyâ 27, Tefsir 18. sûre 2, 3, 4; *Müslim*, Fedâil 170; *Tirmizî*, Tefsir 18. sûre 1; *Müsned*, V, 117, 118

ettiğimi (kime verdiğimi) sen ne bilirsin, dedi. İki denizin birleştiği yerde senden daha bilgili bir kulum vardır... diyerek hadisin geri kalan bölümlerini nakletti.(1)

İlim adamlarımız der ki: Hadiste zikredilen: "O senden daha bilgilidir" ifadesi şu demektir: O teferruat kabilinden bir takım vakaların; muayyen, belirli bir takım olayların hükümlerini senden daha iyi bilir, yoksa mutlak olarak senden daha bilgilidir, demek değildir. Buna delil de Hızır'ın, Musa (as)a söylediği şu sözlerdir: Hiç şüphesiz sen, benim bilmediğim Allah'ın sana öğretmiş olduğu bir bilgiye sahipsin. Ben de Allah'ın bana öğretmiş olduğu fakat senin bilmediğin bir bilgiye sahibim. Buna göre onların her birisi diğerine nisbetle bir bakıma daha bilgilidir. Onların birisinin bildiği diğerinin bilmediği konuda, bilen bilmeyenden daha bilgilidir.

Musa (as) bunu işitince onun faziletli nefsi ve bilmediklerini öğrenmek için üstün gayreti dolayısıyla, kendisi hakkında: O senden daha bilgilidir, denilen kişi ile kavuşma arzusu harekete geçti. O bakımdan buna karar verdi ve zilletle boyun eğerek onunla görüşmenin yolunu sordu. Her halükârda yola koyulmakla emrolundu. Kendisine: Bir zembilde tuzlanmış bir balık taşı, diye emredildi. Bu balığın canlanıp onu kaybedeceğin yerde o kişi ile kavuşacaksın, diye haber verildi. O da gayretle, arzu ve istekle: **"Ben iki denizin birleştiği yere varıncaya kadar durmadan gideceğim"** diyerek teklifini kabul eden delikanlısıyla birlikte yola koyuldu.

"Yahut çok yıllar geçireceğim" buyruğundaki: "(حُقُبًا): **"çok yıllar"** kelimesi "ha" ve "kaf" harfleri ötreli olarak okunmuştur ki zaman demektir, çoğulu; (أحقاب) şeklinde gelir. Bu kelimenin (tekilinin) "kaf" harfi sakin olarak da okunur. Bu da seksen yıl demektir, bundan daha fazla bir süre olduğu da söylenmiştir. Çoğulu; (حِقاب) şeklinde gelir. (الحِقْبة) kelimesi, (الحقَب)ın tekili olup bu da; yıllar, demektir.

2- İlim Talep Etme Adâbı:

Bu buyruktaki fıkhî inceliklerin bazıları şunlardır: İlim adamı daha çok bilgi elde etmek maksadıyla yolculuğa çıkabilir, bu hususta hizmetçi ve arkadaşının yardımını alabilir. Fazilet sahibi ve ilim adamı kimselerle karşılaşma fırsatını -bulundukları bölgeler uzak olsa dahi- bir ganimet bilmelidir.

Selef-i Salih'in adeti de hep bu idi. Bundan dolayı ilim için yolculuk yapanlar bu hususta üstün pay sahibi oldular, gayretleriyle üstün başarılar elde ettiler, ilimlerde ayaklarıyla yere sağlam bastılar. O bakımdan gerek şanları-şöhretleri, gerek ecirleri, gerekse de faziletleri bakımından en üstün payı elde ettiler.

---

(1) Suyûti, *ed-Durru'l-Mensûr*, V, 418

Buhârî der ki: Cabir b. Abdullah bir hadis için Abdullah b. Uneys'in yanına bir aylık mesafeyi katedip gitti.(1)

3- Musa (as)ın Yanındaki Genç Delikanlı:

Yüce Allah'ın: **"Hani Musa genç delikanlısına şöyle demişti"** buyruğu ile ilgili olarak ilim adamlarının üç görüşü vardır:

1- Bu onunla birlikte olup ona hizmet eden hizmetçisiydi. Arapçada **"el-fetâ"** genç, delikanlı demektir. Hizmetçiler çoğunlukla genç olduklarından dolayı güzel edebin bir neticesi olarak hizmetçiye **"fetâ"** denilmiştir. Şeriat'da, Peygamber (sav)ın şu buyruğunda görüldüğü gibi bu edebi teşvik etmiştir: "Sizden herhangi bir kimse benim kölem, benim cariyem, demesin bunun yerine genç oğlum, genç kızım (fetâye-fetâti) desin".(2)

İşte bu alçak gönüllülüğe bir teşviktir. Yusuf Sûresi'nde (12/36. âyetin tefsirinde) bu açıklamalar geçmiş bulunmaktadır.

Âyet-i kerimede **"fetâ"**dan kasıt hizmetçidir. Bu da Yusuf (as)ın oğlu İfrâim'in oğlu Nun oğlu Yuşa'dır. Bunun Musa (as)ın kızkardeşinin oğlu olduğu da söylenmiştir.

2- Burada **"Musa'nın fetâsı"** denilmesi bu kişinin -hür olsa dahi- ilim öğrenmek için onunla birlikte bulunmasından dolayıdır. Bu da birinci mana ile aynıdır.

3- Ona fetâ denilmesi, kölenin yerini tutmasından dolayıdır. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Yusuf, fetâlarına* (görevlilerine): ***Bedellerini yüklerinin içine koyuverin... demişti"***. (Yusuf, 12/62); *"Aziz'in karısı, hizmetçi delikanlısından* (fetâ) ***murad almak istiyormuş."*** (Yusuf, 12/30)

İbnu'l-Arabî der ki: Kur'ân-ı Kerim'in ifadesinin zahirinden anlaşılan onun köle olduğudur. Hadiste de bu kimsenin Yûşa b. Nûn olduğu belirtilmektedir. Tefsir(e dair gelmiş rivâyetler) de belirtildiğine göre o, onun kızkardeşinin oğludur. Bütün bunlar ise kat'i olarak söylenebilecek hususlardan değildir. Bu konuda tevakkuf etmek (görüş açıklamamak) daha iyidir.

4- "Çok Yıllar (Hukub)"ın Anlamı:

Allah'ın: **"Yahud çok yıllar geçireceğim"** buyruğu ile ilgili olarak Abdullah b. Ömer der ki: Hukub, seksen yıl demektir. Mücahid, yetmiş yıldır. Katade, uzun bir süredir derken, en-Nehhâs şunları söyler: Dilbilginlerinin bildiklerine göre hukub ve hikbe sınırları belirli olmayan, belirsiz bir zaman demektir. "Raht" ve "kavim" kelimeleri de müphem ve sınırları belli olmayan (insan topluluğu) demektir. Bunun çoğulu da "ehkaab" diye gelir.

---

(1) *Buhârî*, İlm 19

(2) *Buhârî*, İtk 17; *Müslim*, Elfâz 13-15; *Ebû Dâvûd*, Edeb 75; *Müsned*, II, 316, 423, 444, 463, 484, 491, 496, 508

فَلَمَّا بَلَغَا مَجْمَعَ بَيْنِهِمَا نَسِيَا حُوتَهُمَا فَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي
الْبَحْرِ سَرَبًا ﴿٦١﴾ فَلَمَّا جَاوَزَا قَالَ لِفَتَاهُ آتِنَا غَدَاءَنَا لَقَدْ
لَقِينَا مِنْ سَفَرِنَا هَذَا نَصَبًا ﴿٦٢﴾ قَالَ أَرَأَيْتَ إِذْ أَوَيْنَا إِلَى
الصَّخْرَةِ فَإِنِّي نَسِيتُ الْحُوتَ وَمَا أَنْسَانِيهُ إِلَّا الشَّيْطَانُ أَنْ
أَذْكُرَهُ وَاتَّخَذَ سَبِيلَهُ فِي الْبَحْرِ عَجَبًا ﴿٦٣﴾ قَالَ ذَلِكَ مَا كُنَّا
نَبْغِ فَارْتَدَّا عَلَى آثَارِهِمَا قَصَصًا ﴿٦٤﴾ فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا
آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا ﴿٦٥﴾

61. Nihâyet onlar, bu iki deniz arasının birleştiği yere ulaşınca balıklarını unuttular. Balık denizde bir deliğe doğru yolunu tutmuştu.

62. Uzaklaşıp, geçtikleri vakit genç adamına: "Kuşluk yemeğimizi getir. Bu yolculuğumuzdan gerçekten yorgun düştük" dedi.

63. Dedi ki: "Gördün mü; o kayaya sığındığımız zaman doğrusu ben balığı unutmuşum. Onu hatırlamamı bana şeytandan başkası unutturmadı. O şaşılacak bir şekilde denizde yolunu tutup gitti."

64. Musa: "İşte, dedi. Aradığımız o ya." Hemen izlerini takip ederek gerisin geriye döndüler.

65. Orada kendisine tarafımızdan bir rahmet vermiş ve nezdimizden bir ilim öğretmiş olduğumuz kullarımızdan bir kul buldular.

"Nihâyet onlar, bu iki deniz arasının birleştiği yere ulaşınca balıklarını unuttular. Balık denizde bir deliğe doğru yolunu tutmuştu" buyruğunda yer alan: "(بينهما): **"İkisinin arası"**ndaki zamir iki denize aittir. Bu açıklamayı Mücahid yapmıştır (meal de buna göre yapılmıştır).

"(السَّرَب): **Delik"** gidecek yer, demektir. Bu açıklamayı Mücahid yapmıştır. Katade ise, su donmuş ve o bakımdan içinden gidilecek bir gedik gibi bir hal almıştı, demiştir.

Müfessirlerin çoğunluğuna göre balığın yol aldığı yer boş kaldı. Musa da balığı takip ederek bu boş yerin üzerinden yürüdü. Nihâyet yol onu deniz deki bir adaya kadar götürdü. İşte orada Hızır'ı buldu.

Ancak rivâyetlerin ve Kitabın zahiri onun Hızır'ı deniz kıyısında bulup gör düğünü göstermektedir.

"Balıklarını unuttular" diye buyurulmakla birlikte, unutan sadece Mu sa'nın yanındaki genç delikanlıdır. O bakımdan anlam şöyledir denilmiştir: O gördüğü balığın bu halini Musa'ya bildirmeyi unuttu, birlikte oldukların dan dolayı unutmak ikisine de nisbet edildi. Bu yönüyle yüce Allah'ın: *"O iki denizden inci ve mercan çıkar"* (er-Rahman, 55/22) buyruğunu andırmakta dır. Halbuki bunlar ancak tuzlu denizden çıkartılmaktadır. Şu buyruk ta bu kabildendir: *"Ey cin ve insanlar topluluğu! İçinizden size âyetlerimi okuyan... peygamberler gelmedi mi?"* (el-En'âm, 6/130) Halbuki peygamberler sade ce insanlardan gönderilmiştir, cinlerden peygamber gönderilmemiştir.

Buhârî'de de şöyle denilmektedir: "(Musa) genç delikanlısına dedi ki: Be nim senden istediğim, balığın senden ayrılacağı vakti ve zamanı bana bildir mendir. Delikanlı ona: Sen bana fazla bir yükümlülük yüklemedin, dedi. İş te aziz ve celil olan Allah'ın: **"Hani Musa genç delikanlısına"** yani Yûşa b. Nûn'a -ki adının böyle olduğu (hadisin ravilerinden) Said b. Cübeyr tarafın dan verilmemiştir. **"-"dedi ki..."** buyruğu bunu anlatmaktadır. O toprağı nemli bir yerde bir kayanın gölgesinde bulunuyor iken -Musa da uykuda iken- balık (zembil içinde) hareket etmeye başladı. Beraberindeki genç delikanlı onu uyandırmayayım dedi, uyanınca da ona durumu bildirmeyi unuttu. Ba lık hareketini sürdürdü, nihâyet denize daldı. Yüce Allah denizin balık üze rinden geçmesi gereken akıntısını tuttu. Adeta o taşta iz bırakırcasına, iz bı raktı. (İbn Cüreyc) dedi ki: Amr bana dedi ki: İşte bu şekilde adeta onun izi taşın içinde imiş gibi çıkıyordu, dedi ve iki elinin baş parmakları ile onlara bitişik olan (şehadet) parmaklarını halka yaptı. Bir diğer rivâyette şöyle de nilmektedir: Yüce Allah balığın üzerinden akıntının geçmesini engelledi ve böylelikle üzerinde bir tak gibi oldu. (Musa) uyanınca, arkadaşı kendisine ba lığın durumunu haber vermeyi unuttu. Günün geri kalan bölümünü ve ge ce boyunca yol aldılar. Ertesi günü Musa yanındaki delikanlıya: **"Kuşluk ye meğimizi getir. Bu yolculuğumuzdan gerçekten yorgun düştük"** dedi. Musa (as) Allah'ın emretmiş olduğu yeri geçip geride bırakıncaya kadar yor gunluk duymamıştı. Beraberindeki genç delikanlı ona: **"Gördün mü; o ka yaya sığındığımız zaman doğrusu ben balığı unutmuşum. Onu hatırlama mı bana şeytandan başkası unutturmadı"** dedi...[1]

(1) *Buhârî*, Tefsir 18. sûre 3

Her ikisinin de unuttuğu da söylenmiştir. Çünkü yüce Allah: **"Balıklarını unuttular"** buyruğunda unutmayı ikisine nisbet etmiştir. Çünkü balığı ilkin taşıyan -taşıma emri kendisine verilmiş olduğundan- Musa (as) idi. Yollarına devam ettikten ve bir süre yol aldıktan sonra balığı yanındaki delikanlısı taşımıştı.

"Uzaklaşıp geçtikleri vakit" onlar balığı orada unutarak terk ettikleri vakit... demektir.

Musa (as) kuşluk yemeğini isteyince genç delikanlı onunla konuşurken unutmayı kendisine nisbet etti. İki denizin birleştiği yer olan kayanın yanına ulaştıklarında ise yüce Allah her ikisinin de unuttuğunu zikretmektedir. Çünkü Musa (as) da unutmakta ortaktı; unutmak (nisyân) geride bırakmak anlamındadır. Nitekim birisine dua ederlerken: "(أنسأ الله في أجلك): Allah ecelini geciktirsin, tehir etsin" diye dua etmeleri de bu anlamdadır.

Kayanın yanından ayrılıp gittiklerinde balıklarını taşımayı da geriye bıraktılar (unuttular) ve hiçbiri balığı taşımadı. O bakımdan her ikisinin balığı bırakıp oradan ayrılıp gitmeleri dolayısıyla unutmanın her ikisine de nisbet edilmesi uygun düşmüştür.

"Kuşluk yemeğimizi getir" buyruğu ile ilgili bir hususu açıklamamız gerekmektedir. Bu da yolculuklarda azık edinmek meselesidir. Bu bir, tek ve kahhâr olan Allah'a tevekkül ettikleri iddiası ile kuraklık bölgeleri ve çölleri azık edinmeksizin aşmaya kalkışan bilgisiz ve cahil sufilerin kanaatlerini reddetmektedir. Çünkü işte Allah'ın peygamberi ve onun Kelîmi Musa yeryüzünde yaşayan bir insan olarak ve kulların Rabbine tevekkül etmesine; iyiden iyiye bilmesine rağmen azık edinerek yola çıkmıştır.

Buhârî'nin, Sahih'inde belirtildiğine göre, Yemenlilerden bir takım kimseler azık edinmeksizin hacca gelirler ve: Biz tevekkül eden kimseleriz, derlerdi. Hacca geldiklerinde de insanlardan dilenirlerdi. Bunun üzerine yüce Allah: **"Bir de azık edinin"** buyruğunu indirdi.(2) Bu hadis daha önce el-Bakara Sûresi'nde (2/197. âyet 12. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır.

Musa (as)ın beraberinde aldığı azığın ne olduğu hususunda farklı görüşler vardır. İbn Abbas'ın dediğine göre bir zembil içinde tuzlanmış bir balık idi. Onlar sabah-akşam bu balıktan yerlerdi. Deniz kıyısındaki kayalığa vardıklarında beraberindeki genç zembili koydu. Deniz akıntısı balığa değince zembil içindeki balık hareket etmeye başladı. Zembili devirdi ve balık denizde yolunu aldı. Genç delikanlı da Musa'ya balığın bu durumunu hatırlatmayı unuttu.

---

(1) ***Buhârî***, Hacc 6; ***Ebû Dâvûd***, Menâsik 4

Bir diğer görüşe göre balık Hızır'ın bulunacağı yeri göstermek üzere bir delildi; çünkü hadiste: "Beraberinde zembil içinde bir balık taşı. Balığı kaybedeceğin yerde o kişiyi bulacaksın" denilmektedir. Buna göre o, bu balığın dışında başka bir şeyi beraberinde azık olarak götürmüş olmalıdır. Bunu da hocamız İmam Ebu'l-Abbas nakletmiş ve tercih etmiştir.

İbn Atiyye der ki: Babam (Allah ondan razı olsun) dedi ki: Ben Ebu'l Fadl el-Cevherî'yi vaazı esnasında şöyle derken dinledim: Musa münacatta bulunmak üzere yola koyuldu. Kırk gün yemek ihtiyacı duymaksızın orada kaldı. Ama bir insanın yanına gitmek için yola koyulunca günün bir bölümünde dahi acıktı.

"Yorgun düştük" yorulduk demektir. **"Nesab"** yorgunluk ve meşakkat anlamındadır. Burada açlığı kastettiği de söylenmiştir. İşte bu ifade insanın hissettiği acı ve hastalıkları bildirmesinin caiz olduğuna, bunun kadere rızaya da, ilahi kaza ve takdire teslimiyete de aykırı olmadığına delildir. Ancak bu bildirmenin herhangi bir usanç ve kızgınlığın etkisi ile sadır olmaması şarttır.

"Onu hatırlamamı bana şeytandan başkası unutturmadı" buyruğundaki: "(أنسانيه): **Onu hatırlamamı"** ifadesi fiil ile birlikte mastar anlamında olup **"Onu... unutturmadı"** buyruğundaki zamirden bedel-i iştimal olmak üzere nasb mahallindedir. Bu da zahirin (açık ismin) zamirden bedel olmasıdır, yani bana onu hatırlamayı unutturan şeytandan başkası değildir. Abdullah (b. Mes'ud)un, Mushaf'ında bu buyruk: "(وما أنسانيه أن أذكره إلا الشيطان): Onu hatırlamamı bana unutturan şeytandan başkası değildir" şeklindedir.

Bu ifadeleri Musa (as)ın: Benim senden tek istediğim balığın senden ayrılacağı vakti (ve yeri) bana haber vermenden ibarettir demesi, üzerine Yûşa'nın: Sen benden fazla bir şey istemiyorsun, şeklindeki sözleri dolayısıyla son söylediği bu sözleriyle özürünü beyan etmiş oluyordu.

"O şaşılacak bir şekilde denizde yolunu tutup, gitti" buyruğundaki ifadelerin, Yuşa'nın, Musa (as)a söylediği sözlerin bir bölümü olma ihtimali vardır. Balık insanlara hayret verecek şekilde denizde yol aldı demektir. Bununla birlikte; "(واتخذ سبيله في البحر): **O denizde yolunu tutup, gitti"** ifadesinin verdiği haberin tamamını teşkil etmesi daha sonra da hayret ve şaşkınlık ifade eden bir sözü kullanarak kendisinin bu işe şaştığını belirtmek üzere; "(عجباً): **Bu, şaşılacak bir şeydir"** demiş olması da mümkündür. Hayret konusu ise balığın ölmüş olmasına, sol yarısının yenilmiş olmasına rağmen daha sonra dirilmesidir.

Ebu Şüca', et-Taberî kitabında der ki: Ben bu balığı gördüm. Bu tek gözlü ve bir balığın yarısıdır. Öbür yarısında hiçbir şey yoktur. İbn Atiyye der ki: Ben de bu balığı gördüm. Hiçbir şey bulunmayan öbür yarısında altında

kılçık dahi bulunmayan ince bir kabuğu vardır.(1)

"O... yolunu tutup, gitti" buyruğunun yüce Allah tarafından verilmiş bir haber olma ihtimali de vardır. Bu da iki şekilde açıklanabilir: Ya Musa (as)ın balığın denizde yol almasından dolayı hayret ettiğini, buna şaşıp kaldığını haber vermesi manasınadır. Ya da balığın şaşılacak bir şekilde yol alışını insanlara haber vermesi anlamındadır.

Buhârî de bu âyetin kıssası ile ilgili olarak İbn Abbas'tan rivâyet edilen garib (hayret edilecek) hususlardan birisi de şudur: Bu balığın dirilmesinin sebebi, orada değdiği şeyi mutlaka canlandıran hayat pınarı (ab-ı hayat) diye adlandırılan bir pınar suyunun ona değmiş olmasıydı.(2)

Tefsir'de belirtildiğine göre alâmet balığın canlanması idi. O bakımdan şöyle denilmiştir: Musa yol yorgunluğundan sonra yanında ab-ı hayatın bulunduğu kayaya konaklayınca suyun bir kısmı balığa değdi, o da canlandı.

Tirmizî naklettiği hadisinde der ki: Süfyan dedi ki: Bir takım kimseler bu kayanın yanında ab-ı hayatın bulunduğunu ve bu pınarın suyu neye değerse onun yaşayıp, gittiğini iddia ederler. (Devamla) dedi ki: Bu balığın bir kısmı yenilmişti. Ona bu sudan bir damla değince hayat buldu.(3)

"el-Arûs" adlı eserin sahibinin naklettiğine göre: Musa (as) hayat pınarından abdest aldı. Sakalından bir damla balığın üzerine düşünce, balık canlanıverdi. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

"İşte aradığımız o ya" buyruğu, Musa yanındaki delikanlıya dedi ki: Balığın bu durumu ve onu yitirmiş olmamız bizim aradığımız şeydi. Kendisini bulmak üzere geldiğimiz adam işte oradadır, demektir.

Bunun üzerine yollarını kaybetmemek için gerisin geri izlerini takip ederek geri döndüler. Buhârî'de şöyle denilmektedir:

"... Hızır'ı denizin ortasında elbisesiyle örtünmüş olarak küçük bir yeşil yaygı üzerinde buldular. Örtüsünün bir tarafını ayaklarının altına, diğer tarafını başının altına almıştı. Musa ona selam verdi. Yüzünü açarak: Senin bulunduğun yerde selam diye bir şey var mı? Sen kimsin? dedi. Ben Musa'yım dedi. İsrailoğullarının Musa'sı mı? diye sordu. Musa: Evet deyince, ne işin var? diye sordu. Musa dedi ki: Sana öğretilen doğru ilimden bana da öğretmen üzere geldim, dedi..."(4) ve hadisin geri kalan bölümlerini zikretti.

---

(1) Hâlâ balıkçılarda satılan bir balık çeşidi olup Mağrib (Fas)lılar buna "Hûtu Mûsâ: Musa Balığı" adını verirler. Fransızca buna "sûl" denilmektedir. (İbn Atiyye, *el-Muharrar*, X, 424, dn: 191)

(2) ***Buhârî***, Tefsir 18. sûre 4.

(3) ***Tirmizî***, Tefsir 18. sûre 1.

(4) ***Buhârî***, Tefsir 18. sûre 3; ***Müsned***, V, 120

es-Sa'lebî de *"el-Arâis"* adlı eserinde der ki: Musa ve beraberindeki genç delikanlı Hızır'ı suyun üzerinde yeşil bir yaygıya uzanmış uyur halde buldular. Üzerinde de yeşil bir örtü vardı. Musa ona selam verdi, yüzünü açıp dedi ki: Bizim bu topraklarımızda selam da nerden geldi? Sonra başını kaldırıp oturdu ve: Sana da selam olsun, ey İsrailoğullarının peygamberi, dedi. Musa ona: Sen beni nereden tanıyorsun? Benim İsrailoğullarının peygamberi olduğumu, sana kim haber verdi? dedi. Hızır: Sana beni haber veren ve benim bulunduğum yeri bildiren bana söyledi, dedikten sonra şöyle devam etti: Ey Musa, senin İsrailoğulları arasında bir meşguliyetin vardı. Musa (as) dedi ki: Rabbim beni sana uyayım ve senin bilginden bir şeyler öğreneyim diye gönderdi. Sonra oturup, konuşmaya koyuldular. Bu sırada dişi bir kırlangıç geldi ve gagasıyla sudan aldı... ileride geleceği üzere hadisin geri kalan bölümünü zikretti.

"Orada "kullarımızdan bir kul buldular" buyruğundaki **"kul"**dan kasıt cumhurun görüşüne ve sabit hadisler gereğince Hızır (as)dır. Görüşüne itibar edilmeyen bir takım kimseler muhalefet ederek: Musa'nın gördüğü bu şahıs Hızır değildir, bir başka alimdir, demişlerdir. el-Kuşeyrî de bu görüşü nakleder ve şöyle der: Bir takım kimseler bu kişi salih bir kuldur, demişlerdir. Ancak doğru olan görüş bunun Hızır olduğudur. Çünkü Peygamber (sav)dan varid olan haberler bunu böylece bildirmişlerdir.

Mücahid der ki: Hızır'a bu ismin veriliş sebebi namaz kıldığı vakit etrafının yeşermesidir.

Tirmizî'de yer alan rivâyete göre Ebu Hureyre şöyle demiştir: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "Hızır'a bu ismin veriliş sebebi, beyaz bir posta oturup o postun altının aniden sarsılarak yeşermesidir" (Tirmizî der ki): Bu sahih, garib bir hadistir.(1)

Buradaki post (el-ferve)den kasıt yeryüzüdür. Bunu el-Hattabî ve başkaları böylece açıklamışlardır.

Hızır, cumhurun kanaatine göre bir peygamberdir. Onun peygamber olmayıp salih bir kul olduğu da söylenmiştir. Ancak âyet-i kerime peygamberliğine tanıklık etmektedir. Çünkü onun fiillerinin iç yüzü ancak vahiy ile olabilir. Aynı şekilde bir kimse ancak kendisinden daha üstün bir kişiden öğrenir ve ona uyar. Peygamber olmayan bir kimsenin ise peygamberden üstün olması mümkün değildir.

Bir görüşe göre o bir melek idi. Yüce Allah Musa'ya o melekten ona öğretmiş olduğu bâtın ilminin bir bölümünü öğrenmesini sağlamıştı. Ancak birinci görüş doğru olandır. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

(1) *Tirmizî*, Tefsir 18. sûre 3.

"Kendisine tarafımızdan bir rahmet gelmiş..." Bu âyet-i kerimedeki **"rahmet"** peygamberlik demektir, nimet olduğu da söylenmiştir.

"Ve nezdimizden bir ilim öğretmiş olduğumuz..." Buyruğundaki ilim de gayb ilmidir. İbn Atiyye der ki: Hızır'ın bilgisi kendisine vahiy ile verilmiş, işlerin içyüzlerini bilmek ilmi idi. Onun yaptığı fiillerin hükümleri zahiren görülen şekillere göre verilmezdi. Diğer taraftan Musa'nın bilgisi, insanların söz ve fiillerinin zahirine göre hüküm ve fetvâ vermek ilmi idi.(1)

قَالَ لَهُ مُوسٰى هَلْ اَتَّبِعُكَ عَلٰٓى اَنْ تُعَلِّمَنِ مِمَّا عُلِّمْتَ
رُشْدًا ﴿٦٦﴾ قَالَ اِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا ﴿٦٧﴾ وَكَيْفَ
تَصْبِرُ عَلٰى مَالَمْ تُحِطْ بِهٖ خُبْرًا ﴿٦٨﴾ قَالَ سَتَجِدُنِٓى اِنْ شَآءَ
اللّٰهُ صَابِرًا وَلَآ اَعْصِى لَكَ اَمْرًا ﴿٦٩﴾ قَالَ فَاِنِ اتَّبَعْتَنِى
فَلَا تَسْـَٔلْنِى عَنْ شَىْءٍ حَتّٰٓى اُحْدِثَ لَكَ مِنْهُ ذِكْرًا ﴿٧٠﴾

66. Musa ona: "Sana öğretilen doğru ilimden bana da öğretmen için sana tabi olayım mı?" dedi.
67. O dedi ki: "Doğrusu sen benimle beraber olmaya asla dayanamazsın."
68. "Sen iç yüzünü kavrayamadığın bir şeye nasıl dayanacaksın?"
69. O da: "İnşaallah sen beni sabredici bulacaksın. Sana hiç bir işte karşı gelmeyeceğim" dedi.
70. "Bana uyarsan sana o hususta açıklama yapıncaya kadar bana hiçbir şey sorma" dedi.

Yüce Allah'ın: **"Musa ona: «Sana öğretilen doğru ilimden bana da öğretmen için sana tabi olayım mı?» dedi"** buyruğu ile ilgili açıklamalarımızı iki başlık halinde sunacağız:

1- İlim Öğrenme Edebi:

Yüce Allah'ın: **"Musa ona: Sana... tabi olayım mı? dedi"** buyruğundaki bu soru oldukça yumuşak ifadelerle sorulmuş, son derece edebli bir tavır takın-

(1) Bütün bu rivâyetlerin doğruluğunu ancak Allah bilir.

manın hitabını dile getirmektedir. Böyle bir şey senin için uygun düşer mi? sana ağır gelmez mi? demektir. Bu da hadis i şerifte geçen: Rasûlullah (sav)ın nasıl abdest aldığını bana gösterebilir misin? sorusundaki üslûbu anımsatmaktadır.

Bir yorum şekline göre el-Mâide Sûresi'nde (5/112. âyetin tefsirinde) açıklandığı üzere: ***"Rabbin gökten bize bir sofra indirebilir mi?"*** (el Mâide, 5/112) buyruğundaki soru da bu kabildendir.

2- Öğrenci ve İlim Adamı:

Bu âyet-i kerimede öğrencinin -mertebeler farklı olsa dahi- ilim adamına tabi olacağına dair delil vardır. Musa'nın, Hızır'dan ilim öğrenmesinde onun Musa'dan daha faziletli olduğuna delil teşkil edecek bir taraf olduğu zannedilmemelidir. Çünkü istisnâi olarak daha faziletli olan kimse faziletçe kendisinden aşağıda olanın bildiklerini bilmeyebilir. Fazilet de Allah'ın üstün kıldığı kimseye aittir. Hızır bir veli olsa dahi Musa ondan daha faziletlidir. Çünkü o bir peygamberdir, peygamber de veliden faziletlidir. Eğer bir peygamber idiyse, Musa'nın risalet sahibi olması dolayısıyla ondan üstün olduğu açıktır. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

"(رشداً): **Doğru ilimden"** ifadesi **"bana da öğretmen için"** (anlamındaki) fiilin ikinci mef'ûlü'dür.

Hızır, **"dedi ki: Doğrusu sen benimle beraber olmaya asla dayanamazsın."** Yani Ey Musa, benim sahip olduğum ilmin tecellilerini görmeye tahammülün olmaz. Çünkü senin bilmiş olduğun zahir bilgisi benim yaptıklarıma uygun değildir. Sen hatalı olduğunu göreceğin ve ondaki hikmet yönü sana haber verilmemiş, doğru yolu gösterilmemiş bir şeye nasıl tahammül edersin? Yüce Allah'ın: **"Sen iç yüzünü kavrayamadığın bir şeye nasıl dayanacaksın"** buyruğunun anlamı işte budur. Peygamberler hiçbir zaman münkere karşı sessiz duramazlar. Münkere karşı tepki göstermemeleri caiz değildir. Yani adetin üzere ve (peygamber olarak) hükmün gereği sen benim yapacaklarıma karşı sessiz duramazsın.

"(خُبْراً): **İç yüzünü"** kelimesi failden aktarılmış temyiz olarak nasb edilmiştir. Manası ifadenin zannında bulunan bir fiilin mutlak mef'ulü olduğu da söylenmiştir. Çünkü yüce Allah'ın: **"kavrayamadığın"** fiili; "sana haber verilmemiş..." demektir. "Sana haberi bildirilmemiş bir şeye..." denilmiş gibidir. Mücahid de buna işaret etmiştir. İşlerden haberdar (Habîr) ise işlerin gizliliklerini ve işlerin haber alınan iç yüzlerini bilen kimse demektir.

Yüce Allah'ın: **"O da: İnşaallah sen beni sabredici bulacaksın"** buyruğu, Allah'ın izni ve iradesiyle sabredeceğim demektir. **"Sana hiçbir işte karşı gel-**

meyeceğim" yani ben kendimi sana itaate mecbur edeceğim.

Âyet-i kerimedeki istisnâ (inşaallah) hakkında acaba bu **"sana hiçbir işte karşı gelmeyeceğim"** buyruğunu da kapsar mı kapsamaz mı? hususunda farklı görüşler vardır. Bunun yüce Allah'ın: ***"Allah'ı çokça zikreden erkeklerle, zikreden kadınlar"*** (el-Ahzab, 33/35) buyruğunda olduğu gibi kapsar, denildiği gibi o sabır hususunda istisnâda bulunmuş ve sabretmiştir de denilmiştir. **"Sana hiçbir işte karşı gelmeyeceğim"** buyruğunda (inşallah diyerek) istisnâ yapmamıştır. O bakımdan hem itiraz etti, hem de soru sordu.

İlim adamlarımız der ki: Onun bu şekilde davranmasının sebebi şudur: Sabır gelecekteki bir hadisedir. Bu konuda durumunun ne olacağını bilmiyordu. İsyan etmeyeceğini belirtmesi ise hali hazırda gerçekleşen ve verilen bir karardır. O bakımdan bu hususta istisnâda bulunmak, kararlı olmaya aykırıdır.

Aralarında şöylece bir ayırım görmek de mümkündür: Masiyet işlemenin ve onu terketmenin hilâfına sabır her şeyiyle (ve Allah'ın tevfiki olmadan) bizim kazandığımız bir şey değildir. Oysa masiyet işlemek ve sabrı terk etmek tamamen bizim kesbimizdir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

"Bana uyarsan sana o hususta söyleyinceye kadar bana hiçbir şey sorma, dedi." Yani ben onu sana açıklamadıkça sen bana sorma. Bu Hızır'ın bir te'dibi ve arkadaşlıklarının devamını gerektirecek sebebi göstermesidir. Eğer sabretmiş ve arkadaşlığı devam etmiş olsaydı, hayret edilecek şeyler görecekti. Ancak çokça itirazlarda bulundu, ondan dolayı ayrılmaları ve birbirlerinden uzak düşmeleri kaçınılmaz oldu.

فَانْطَلَقَا ۖ حَتَّىٰ إِذَا رَكِبَا فِي السَّفِينَةِ خَرَقَهَا ۖ قَالَ أَخَرَقْتَهَا
لِتُغْرِقَ أَهْلَهَا ۚ لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا إِمْرًا ﴿٧١﴾ قَالَ أَلَمْ أَقُلْ إِنَّكَ
لَنْ تَسْتَطِيعَ مَعِيَ صَبْرًا ﴿٧٢﴾ قَالَ لَا تُؤَاخِذْنِي بِمَا نَسِيتُ وَلَا
تُرْهِقْنِي مِنْ أَمْرِي عُسْرًا ﴿٧٣﴾

71. Bunun üzerine ikisi yola koyuldular. Nihâyet bir gemiye bindiklerinde o bu gemiyi deliverdi. "İçindekileri suda boğmak için mi onu deldin? Andolsun ki sen büyük bir iş yaptın" dedi.

72. O: "Ben sana benimle beraber olmaya asla dayanamazsın demedim mi?" dedi.

73. "Unuttuğum şeyden dolayı bana çıkışma, şu işimde de bana güçlük çıkarma" dedi.

Yüce Allah'ın **"Bunun üzerine ikisi yola koyuldular. Nihâyet bir gemiye bindiklerinde o bu gemiyi deliverdi"** buyruğu ile ilgili açıklamalarımızı iki başlık halinde sunacağız:

1- Allah'ın İlmine Nisbetle İnsanın Bilgisi:

Müslim'in, Sahih'inde ve Buhârî'de şöyle denilmektedir: "...Denizin kıyısında yürümeye koyuldular. Bir gemi geçti, kendilerini gemiye almak üzere sahipleriyle konuştular. Hızır'ı tanıdıklarından ondan ücret almaksızın gemiye bindirdiler. Gemiye bindikten sonra, Musa bir de baktı ki Hızır, gemi tahtalarından birisini keserle yerinden söküp çıkarmış. Musa ona dedi ki: Bunlar bizi ücretsiz olarak taşıdılar, sen kalktın içinde bulunanlar suda boğulsun diye onların gemilerini deliverdin: **"Andolsun ki sen büyük bir iş yaptın. O: Ben sana benimle beraber olmaya asla dayanamazsın, demedim mi? dedi.** (Musa) **Unuttuğum şeyden dolayı bana çıkışma, şu işimde de bana güçlük çıkarma, dedi"**

Rasûlullah (sav) buyurdu ki: Bu birincisi Musa'nın unutmasının bir neticesi idi. Derken bir kuş gelip, geminin kenarına (harfine) kondu. Gagasını bir defa denize sokup, çıkardı. Hızır ona dedi ki: Benim de bilgimin, senin de bilginin Allah'ın ilmine göre durumu ancak bu kuşun bu denizden eksiltiğine benzer.(1)

İlim adamlarımız derler ki: "Geminin kenarı" onun kıyısı ve en dıştaki yanı demektir. Dağın kenarı (harfi), sivri olan zirve kısmıdır. Burada ilim ma'lum (bilinen şey) anlamındadır. Yüce Allah'ın: ***"Onun ilminden hiçbir şey kuşatamazlar"*** (el-Bakara, 2/255) buyruğunda olduğu gibi; onun malumatından yani bildiği şeylerden hiçbir şey kuşatamazlar, demektir. Hızır'ın bu ifadesi bir temsildir. Yani benim bildiklerimle, senin bildiklerinin Allah'ın ilmi karşısında sözü edilmez. Tıpkı kuşun bu denizden aldıklarından denizin suyuna nisbetle hiçbir etkisinden söz edilemeyişi gibi. Bu hususu denizi örnek göstererek anlatmasının sebebi ise, bizim gördüklerimiz arasında en çok miktarı en çok olanın deniz oluşundan dolayıdır. Burada **"eksiltme"** lafzı da temsil ve kavratma kastı ile kullanılmış bir mecazdır. Zira Allah'ın ilminde ek-

(1) *Buhârî*, İlm 44, Enbiyâ 27, Tefsir 18. sûre 2, 4; *Müslim*, Fedâil 170; *Tirmizî*, Tefsir 18. sûre 1; *Müsned*, V, 118

silme söz konusu olmadığı gibi, onun bildiklerinin (ilminin) de sonu olmaz. Bu hususu Buhârî açıklamış ve şöyle demiştir: Allah'a yemin ederim, benim de bilgimin, senin de bilginin Allah'ın ilmi karşısında durumu, ancak bu kuşun gagasıyla denizden aldığı gibi olabilir.

Tefsir'de Ebu'l-Âliye'den şöyle dediği nakledilmektedir: Hızır'ın gemiyi delmesini Musa'dan başka kimse görmedi. Çünkü Hızır ancak yüce Allah'ın göstermeyi dilediği kimsenin gözüyle görülebilen birisiydi. Eğer gemi sahipleri onu görmüş olsalardı, gemiyi delmesini engellerlerdi.

Şöyle de denilmiştir: Gemi sahipleri bir adaya çıkmışlar, geride Hızır kalmış ve gemiyi o vakit delmişti.

İbn Abbas der ki: Hızır gemiyi deldiğinde Musa bir kenara çekildi ve kendi kendisine şöyle dedi: Ben bu adamın arkadaşlığını ne yapayım? İsrailoğulları arasında sabah-akşam onlara Allah'ın Kitabını okuyor, onlar da bana itaat ediyorlardı. Hızır ona, ey Musa dedi. İçinden neyi geçirdiğini sana haber vermemi ister misin? O, evet deyince, Hızır şunları şunları içinden geçirdin, dedi. Musa da, doğru söyledin, diye cevap verdi. Bunu da es-Sa'lebî *"el-Arâis"* adlı eserinde zikretmektedir.

2- Hızır'ın Bu Uygulamasından Çıkartılan Fıkhî Hükümler:

Gemiyi delmesinde, yetimin velisinin uygun görmesi halinde, yetimin malını eksiltebileceğine delil vardır. Mesela yetimin malına bir zalimin göz dikmesinden korkacak olursa, onun bir kısmını tahrip edebilir. Ebu Yûsuf der ki: Yetimin malının geri kalanını korumak maksadıyla, yetimin velisinin, malın bir bölümünü yöneticinin gönlünü hoş etmek için vermesi caizdir.

Hamza ve el-Kisâî **"suda boğasın diye"** anlamındaki kelimeyi "nûn" harfi yerine "yâ" harfi ile; (لِيَغْرَقَ) şeklinde ve "lam" harfi mansub olan **"içindekileri"** anlamındaki kelimeyi fiilin faili olarak; (أَهْلُهَا) şeklinde merfu okumuşlardır. ("İçindekiler boğulsun diye" anlamına gelir).

Çoğunluğun kıraatine göre; "(لِتُغْرِقَ): **Suda boğmak için"** buyruğundaki "lâm" meâl (âkibet ve sonuç) "lâm"ıdır. Yüce Allah'ın: "(لِيَكُونَ لَهُمْ عَدُوًّا وَحَزَنًا): *Çünkü sonunda onlara bir düşman, bir tasa olacaktı"* (el-Kasas, 28/8) buyruğundaki "lam"a benzemektedir. Hamza'nın kıraatine göre ise burdaki "lâm", "key lâm'ı"dır (... için anlamını verir).

Musa (as); beni suda boğman için, demedi. Çünkü o halde diğer insanlara karşı duyduğu şefkat ve onların haklarına riâyet daha baskındı.

"(إِمْرًا): **Büyük"** kelimesi hayret edilecek, şaşılacak anlamındadır. Bu açıklamayı el-Kutebî yapmıştır. Münker (görülmedik) bir iş diye de açıklanmıştır ki bu da Mücahid'in açıklamasıdır. Ebu Ubeyde ise bu kelime pek bü-

yük bir musibet demektir der ve şu beyiti delil gösterir:

قد لقيَ الأقرانُ مِنّي نُكْراً داهِيةً دَهْياءَ إدًّا إمْرًا

"Benim akranlarım benden görülmedik, alışılmadık
Pek büyük ve pek müthiş bir musibetle karşılaştılar."

el-Ahfeş der ki: Bir iş şiddetli ve çetin bir hal aldığı vakit; (أمِرَ أمْرُهُ يأمَرُ أمَرًا) denilir. Bunun ismi de; (الإمْر) şeklinde gelir.

"Unuttuğum şeyden dolayı bana çıkışma... dedi" buyruğunun anlamına dair iki görüş vardır. Birincisine göre İbn Abbas'tan şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Bu ta'riz (üstü kapalı) ifadelerdendir. Diğer görüşe göre; o unuttu ve bundan dolayı da özür diledi. Bu ifadede unutmanın sorumlu tutulmamayı gerektirmediğine, unutanın tekliften sorumlu olmadığına, talak ve daha başka hükümlerin unutmaya taalluk etmediğine delil vardır. Buna dair açıklamalar önceden geçmiştir. Eğer ikincisinde de unutsaydı, yine özür dileyecekti.

فَانْطَلَقَا حَتّٰٓى اِذَا لَقِيَا غُلٰمًا فَقَتَلَهٗ ۙ قَالَ اَقَتَلْتَ نَفْسًا زَكِيَّةًۢ
بِغَيْرِ نَفْسٍ ۭ لَقَدْ جِئْتَ شَيْـــًٔا نُّكْرًا ﴿٧٤﴾ قَالَ اَلَمْ اَقُلْ لَّكَ
اِنَّكَ لَنْ تَسْتَطِيْعَ مَعِيَ صَبْرًا ﴿٧٥﴾ قَالَ اِنْ سَاَلْتُكَ عَنْ
شَيْءٍ بَعْدَهَا فَلَا تُصٰحِبْنِيْ ۚ قَدْ بَلَغْتَ مِنْ لَّدُنِّيْ عُذْرًا ﴿٧٦﴾

74. Yine yola koyuldular. Nihâyet bir erkek çocuğa rastgeldiler. O hemen çocuğu öldürdü. (Musa) **dedi ki: "Tertemiz bir cana, başka bir can karşılığında olmaksızın kıydın öyle mi? Gerçekten sen çok kötü bir şey yaptın."**

75. Dedi ki: "Ben sana benimle beraberliğe asla dayanamazsın demedim mi?"

76. "Eğer bundan sonra sana birşey soracak olursam, artık benimle arkadaşlık etme. O takdirde tarafımdan mazur sayılırsın" dedi.

"Yine yola koyuldular. Nihâyet bir erkek çocuğa rastgeldiler. O hemen çocuğu öldürdü." Buhârî'de şöyle denilmektedir: Ya'la dedi ki: Said dedi ki: Oyun oynamakta olan çocuklar gördü. Kâfir bir çocuğu alıp yere yatırdıktan sonra onu bıçakla kesti. "(Musa) **Dedi ki: Tertemiz"** hiç günah işlememiş **"bir cana, başka bir can karşılığında olmaksızın kıydın öyle mi?"**(1)

Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin Sahih'inde de şöyle denilmektedir: Sonra gemiden çıktılar. Kıyıda yürüyorlarken Hızır başka çocuklarla oynayan bir çocuk gördü. Hızır eliyle kafasını tuttu ve kafasını koparıp onu öldürdü. Musa ona dedi ki: **"Tertemiz bir cana, başka bir can karşılığında olmaksızın kıydın öyle mi? Gerçekten sen kötü bir şey yaptın. Dedi ki: Ben sana benimle beraberliğe asla dayanamazsın demedim mi?"** (Süfyan b. Uyeyne) Dedi ki: Bu ise birincisinden daha ağır idi. **"Eğer bundan sonra sana bir şey soracak olursam, artık benimle arkadaşlık etme. O takdirde tarafımdan mazur sayılırsın, dedi."** Bu, Buhârî'nin lafzıdır.(2)

Tefsir'de de şöyle denilmektedir: Hızır, oynamakta olan çocukların yanından geçti. Bir çocuğu yakaladı, aralarında ondan daha güzeli yoktu. Bir taş aldı, kafasını kırıp, beynini parçalayıncaya kadar o taşla kafasını dövdü ve onu öldürdü. Ebu'l-Âliye der ki: Onu Musa'dan başkası görmüyordu. Görmüş olsalardı bu işi yapmasına engel olurlardı.

Derim ki: Bu üç durum arasında herhangi bir tutarsızlık yoktur. Çünkü önce taşla kafasını kırmış olması, sonra onu yatırıp kesmiş, sonra da kafasını koparmış olması muhtemeldir. Bunların hangisinin olduğunu en iyi bilen Allah'tır. Sahih rivâyetlerde yer alan bize yeter.

Cumhur **"tertemiz** (günahsız)" anlamındaki kelimeyi; (زَاكِيَةً) şeklinde "elif" ile okumuşlardır. Kûfelilerle, İbn Âmir ise "elif"siz ve "ya" harfini şeddeli olarak; (زَكِيَّةً) diye okumuşlardır. Anlamın bir olduğu söylenmiştir. Bunu da el-Kisâî demiştir. Sa'leb der ki: "Elif"siz ve "ya"nın şeddeli okunuşu daha beliğdir. Ebu Amr da der ki: "Elif"le okuyuş, hiç bir şekilde günah işlememiş demektir. "Elif"siz ve "ya"nın şeddelisi şeklindeki okuyuş ise günah işlemiş, sonra tevbe etmiş kişi demektir.

Yüce Allah'ın: "(غُلَامًا): **Bir erkek çocuk"** buyruğunda geçen **"çocuğun"** baliğ olup olmadığı hususunda ilim adamlarının farklı görüşleri vardır. el-Kelbî der ki: Bu çocuk baliğ idi ve iki kasaba arasında yol kesicilik yapardı. Babası da bu iki kasabadan birisinin büyükleri arasında idi. Annesi ise öbür kasabanın büyükleri arasında yer alıyordu. Hızır bu çocuğu alıp yere yıktı ve kafasını bedeninden kopardı.

(1) *Buhârî*, Tefsir 18. sûre 3; *Müsned*, V, 120

(2) *Buhârî*, İlm 44, Enbiyâ 27, Tefsir 18. sûre 2, 4; *Müslim*, Fedâil 170; *Tirmizî*, Tefsir 18. sûre 1; *Müsned*, V, 118.

el-Kelbî der ki: Bu çocuğun adı Şemûn idi. ed-Dahhak adının Haysûn olduğunu söyler. Velîb ise der ki: Babasının adı Sülâs, annesinin adı da Rühmâ idi.

Süheylî'nin naklettiğine göre babasının adı Kâzîr, annesinin adı da Sehvâ imiş.

Cumhur ise der ki: Çocuk henüz baliğ değildi. Bundan dolayı Musa; hiç günah işlememiş, tertemiz bir cana kıydın, diye itiraz etti. Diğer taraftan **"ğulâm"** lafzının gerektirdiği budur. Çünkü baliğ olmamış erkek çocuğa ğulâm denilir. Aynı durumdaki kız çocuğa ise câriye denilir. Hızır'ın onu öldürmesi, onun iç yüzünü ve sahih hadiste belirtildiği üzere kâfir tabiatlı oluşunu bilmesinden idi. Diğer taraftan eğer yetişmiş olsaydı, anne- babasını küfre zorlayacaktı. Eğer bu hususta Allah'ın izni varsa, küçük bir çocuğun öldürülmesi de imkânsız bir şey değildir. Çünkü dilediğini yapan ve dilediğine kadir olan yüce Allah'tır.

"el-Arâis" adlı eserde belirtildiğine göre Musa, Hızır'a: **"Tertemiz bir cana başka bir can karşılığında olmaksızın kıydın öyle mi?"** deyince, Hızır kızdı ve çocuğun sol kolunu kopartıp, üzerinden eti sıyırdı. Kolunun kemiği üzerinde şunların yazılı olduğunu gördü: Bu bir kâfirdir, ebediyyen Allah'a iman etmeyecektir.

Birinci görüşün sahipleri, Araplar, ğulâm adını genç delikanlı hakkında da kullanmaya devam ettiklerini söyleyerek, görüşlerine delil getirirler. Leylâ el-Ahyeliyye'nin şu beyiti de bu kabildendir:

شَفَاها من الدَّاءِ العُضالِ الذِي بِها غُلام إذا هَزَّ القَناةَ سَقَاها

"Kendisinde bulunan o onulmaz hastalıktan şifaya kavuşturdu onu,
Bir delikanlı ki (ğulâm) mızrağını salladığında orayı (kanla) sular."

Sâfvan da Hassân'a şöyle demiştir:

تَلَقَّ ذُبَابَ السَّيفِ عَنِّي فإنَّني غُلامٌ إذا هُوجِيتُ لَسْتُ بشاعِر

"Benden karşılık olarak kılıcın sivri ucunu al, çünkü ben,
Kendisi ile hicivleşildiği zaman şair olmayan bir delikanlıyım (ğulâm)."

Haberde nakledildiğine göre; bu genç yeryüzünde fesad çıkartıyor. Anne-babasına ise böyle bir şey yapmadığına dair yemin ediyordu. Onlar da ço-

çuklarının yeminine güvenerek, yemin ediyor ve kendisini cezalandırmak isteyenlere karşı himaye ediyorlardı. Karşıt görüştekiler derler ki: Yüce Allah'ın: Eğer bunun yaptığı kötülükler birilerini öldürmek olsaydı, **"Başka bir can karşılığında olmaksızın"** buyruğu gereği öldürülmesinde bir sakınca olmaması gerekirdi. İşte bu da bu gencin yaşça büyük olduğunun delilidir. Yoksa baliğ olmamış olsaydı bir başkasını öldürmesi karşılığında öldürülmesi gerekmezdi. Onun öldürülmesinin caiz oluşu isyankâr ve baliğ olduğundandı.

İbn Abbas der ki: Bu yol kesen bir genç idi. İbn Cübeyr'in kanaatine göre de bu kişi teklif yaşına ulaşmıştı. Çünkü Ubeyy ve İbn Abbas'ın kıraati şu şekildedir: "(وأما الغلام فكان كافراً وكان أبواه مؤمنين): Çocuğa gelince o bir kâfirdi. Anne-babası ise mü'min idiler."(1) Küfür ve iman ise mükelleflerin niteliklerindendir. Mükellef olmayan kimse hakkında ancak anne-babasına tabi olarak bu hükümlerden birisi verilir. Bu çocuğun anne ve babası ise nass ile mü'min idiler. Onun hakkında kâfir adının kullanılması ancak baliğ olması halinde söz konusu olur. O halde bu görüşün kabul edilmesinden başka yol yoktur.

"Ğulam: Çocuk" kelimesi karşı cinse aşırı şehvet ve düşkünlük duymak anlamına gelen "iğtilâm"den türemiştir.

"(نُكْراً): **Çok kötü"** kelimesi ile "(إمراً): **Büyük bir iş"** (71. âyetin sonu) kelimelerinden hangisinin daha beliğ olduğu hususunda insanlar arasında görüş ayrılığı vardır. Bir kesim şöyle demiştir: Burada açıkça bir öldürme vardır. Öbüründe ise ileride gerçekleşmesi beklenen muhtemel bir öldürme vardır. O bakımdan buradaki ifade daha beliğdir.

Bir başka kesim şöyle demektedir: Burada bir kişinin öldürülmesi; öbür tarafta bir topluluğun öldürülmesi söz konusudur. O bakımdan oradaki ifade daha beliğdir.

İbn Atiyye der ki: Kanaatimce bunlar iki ayrı mana içindir. Yüce Allah'ın: **"Büyük bir iş"** buyruğu beklenen ve gerçekleşmesi umulan olayın büyüklüğü bakımından daha korkunç ve daha dehşetlidir. Diğer taraftan **"çok kötü bir şey"** anlamındaki kelimede ise apaçık bir fesat görülmektedir. Çünkü onun hoşlanmadığı iş, fiilen meydana gelmiş bulunuyor. Bu da açıkça anlaşılan bir husustur.

"Eğer bundan sonra sana bir şey soracak olursam, artık benimle arkadaşlık etme" buyruğunda koşulmuş bir şart vardır ve bu şart bağlayıcıdır. Müslümanlar şartlarına bağlı kalırlar. Yerine getirilmesi en çok gerekli şart ise peygamberlerin bağlı kalmayı taahhüt ettikleri şartlardır. Peygamberlerin şartlarına bağlı kalmaları bir yükümlülüktür.

(1) *Buhârî*, Tefsir 18. sûre 2.

"O takdirde tarafımdan mazur sayılırsın" buyruğu kayıtsız ve şartsız olarak tek bir defa ile kişinin mazur sayılabileceğine ve ikinci defadan itibaren delilin ortaya konulmuş olacağına delil teşkil etmektedir. Bu açıklamayı İbnu'l-Arabî yapmıştır. İbn Atiyye der ki: Aynı şekilde bu kıssa bekleme süreleri üç gün olarak öngörülmüş bir takım hükümlerdeki vadelere de dayanak olabilir. Bunu dikkatle düşünmek gerekir.

"(فَلَا تُصَاحِبْنِي): **Artık benimle arkadaşlık etme"** buyruğunu, Cumhur bu şekilde okumuş olup bana tabi olma, benimle birlikte gelme, demektir. el-A'rec ise "(تُصْحِبَنِّي): Kesinlikle benimle arkadaşlık etme" şeklinde "te" ve "be" harflerini fethâlı, "nun" harfini de şeddeli olarak okumuştur. Bu kelime "(تَصْحَبْنِي): Bana tabi olma, bana arkadaşlık etme" şeklinde de okunmuştur. Ya'kub ise; (تُصْحِبْنِي) şeklinde "te" harfini ötreli "ha" harfini de esreli okumuştur. Bu okuyuşu da Sehl, Ebu Amr'dan rivâyet etmiştir. el-Kisâî der ki: Benim seninle arkadaşlık etmeme, seninle beraberliğime müsaade etme, demektir.

"O takdirde tarafımdan mazur sayılırsın" yani benimle arkadaşlık etmeyi terketmekte mazur görüleceğin bir noktaya varmış olacaksın.

Cumhur "(لَدُنِّي): **Tarafımdan"** kelimesini "dal" harfini ötreli okumuş olmakla birlikte Nâfi' ve Âsım "nun" harfini şeddesiz okumuşlardır. Çünkü sonuna mütekellim "ya"sı gelmiş, bir; "(لدن): Taraf" kelimesidir. Ve bundan dolayı da "ya"dan önceki harf benzeri diğer kelimelerde olduğu gibi esreli gelmiştir. Ancak Ebu Bekr'in rivâyetine göre Âsım, "lam" harfini üstün, "dal" harfini sakin, "nun" harfini de şeddesiz olarak okumuştur. Yine Âsım'dan "lam" harfini ötreli, "dal" harfini de sakin okuduğu da rivâyet edilmiştir. İbn Mücahid der ki: Bu yanlıştır. Ebu Ali der ki: Böyle bir yanlışlık iddiasının rivâyet cihetinden olma ihtimali vardır. Arapçadaki kıyasa göre doğrudur.

Cumhur "(عُذْرًا): **Mazur"** şeklinde okumuşlardır. Ancak İsa buradaki "zel" harfini ötreli okumuştur. ed-Dânî'nin naklettiğine göre Ubeyy, Peygamber (sav)dan "re" harfini esreli ve ondan sonra da bir harf-i med olan "ya" ile: (عُذْرِي) diye okuduğunu rivâyet etmektedir.

Duaya Dair Bir Mesele:

Taberî senedini kaydederek der ki: Rasûlullah (sav) birisine dua etti mi kendisine dua etmekle başlardı. Bir gün buyurdu ki: "Allah'ın rahmeti bizim ve Musa'nın üzerine olsun. Eğer arkadaşının yaptıklarına sabretmiş olsaydı, hayret edilecek şeyler görecekti. Ancak o: **"Artık benimle arkadaşlık etme. O takdirde tarafımdan mazur sayılırsın"** dedi."(1)

(1) *Müsned*, V, 121 (az farkla)

Müslim'in, Sahih'indeki ifade ise şu şekildedir: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "Allah'ın rahmeti bizim ve Musa'nın üzerine olsun. Eğer acele etmemiş olsaydı, hayret edilecek şeyler görürdü. Fakat o arkadaşından utandı, sabretmiş olsaydı hayret edilecek şeyler görecekti." (Ravi devamla) Dedi ki: Peygamberlerden birisini andı mı önce kendisine (dua etmekle) başlardı: Allah'ın rahmeti üzerimize ve şu kardeşimin üzerine olsun (derdi).(1)

Buhârî'de de şöyle denilmektedir: Peygamber (sav) buyurdu ki: "Allah, Musa'ya rahmet eylesin. Arzu ederdik ki daha da sabretsin; tâ ki (yüce Allah) bize onların başlarından geçeni anlatmış olsun."(2)

Sanki Musa (as) ona tekrar muhalefet edip ters düşmekten ve ağır bir şekilde yaptıklarına tepki göstermekten utanmış gibiydi.

فَانْطَلَقَا حَتَّىٰ إِذَا أَتَيَا أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطْعَمَا أَهْلَهَا فَأَبَوْا
أَنْ يُضَيِّفُوهُمَا فَوَجَدَا فِيهَا جِدَارًا يُرِيدُ أَنْ يَنْقَضَّ فَأَقَامَهُ ۖ
قَالَ لَوْ شِئْتَ لَتَّخَذْتَ عَلَيْهِ أَجْرًا ﴿٧٧﴾ قَالَ هَٰذَا فِرَاقُ بَيْنِي
وَبَيْنِكَ ۚ سَأُنَبِّئُكَ بِتَأْوِيلِ مَا لَمْ تَسْتَطِعْ عَلَيْهِ صَبْرًا ﴿٧٨﴾

77. Yine gittiler. Nihâyet bir kasaba ahalisinin yanına vardılar. Ora halkından yiyecek istediler. Fakat kendilerini misâfir etmeyi kabul etmediler. Orada yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar buldular. O bu duvarı doğrultuverdi. Dedi ki: "Dileseydin, elbet buna karşılık bir ücret alırdım."

78. O da dedi ki: "İşte bu benimle, senin ayrılışımızdır. Dayanamadığın şeylerin iç yüzünü sana haber vereyim... "

Bu buyruklara dair açıklamalarımızı onüç başlık halinde sunacağız:

1- Misâfir Kabul Etmeyen Kasaba Halkı:

"Nihâyet bir kasaba ahalisinin yanına vardılar." Müslim'in, Sahih'inde

(1) ***Müslim***, Fedâil 172

(2) ***Buhârî***, İlm 44, Enbiyâ 27, Tefsir 18. sûre 2, 4; ***Tirmizî***, Tefsir 18. sûre 1; ***Müsned***, V, 118.

Ubeyy b. Ka'b'dan, Peygamber (sav)dan (şöyle dediği rivâyet edilmektedir: Adi ve bayağı kimselere uğradılar. Bunlar meclisleri dolaştılar da **"ora halkından yiyecek istediler. Fakat kendilerini misâfir etmeyi kabul etmediler. Orada yıkılmaya yüz tutmuş"** -meyletmiş, yan yatmış demek istiyor **"bir duvar buldular da"** Hızır eliyle **"bu duvarı doğrultuverdi."** Musa ona dedi ki: Biz bunların yanına bizi misâfir etmeleri için geldik, onlar bize yiyecek dahi vermediler. **"Dileseydin elbet buna karşılık bir ücret alırdın. O da dedi ki: İşte bu benimle senin ayrılışımızdır. Dayanamadığın şeylerin iç yüzünü sana haber vereyim."** Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "Allah, Musa'ya rahmet buyursun. İsterdim ki sabretmiş olsun; tâ ki Allah bize onların haberlerini anlatsın."(1)

2- Misâfir Etmeyen Kasabanın Kimliği:

İlim adamları bu kasabanın hangisi olduğu hususunda farklı görüşlere sahiptirler. Katâde'nin dediğine göre bu Ubulle'dir. Muhammed b. Sîrîn de böyle demiştir. Bu en cimri ve semadan (ilahi rahmetten) en uzak bir kasabadır. Buranın Antakya olduğu söylendiği gibi, Endülüs'te bir adadaki bir kasaba olduğu da söylenmiştir. Bu da Ebu Hureyre ve başkalarından rivâyet edilmiştir. Bunun el-Cezîretu'l-Hadra (yeşil ada) olduğu söylenir.

Bir kesim de burasının Azerbaycan taraflarında Bacervan diye bilinen bir yerdir. Süheylî de buranın Berkâ olduğunu nakletmektedir. es-Salebî der ki: Bu, Nâsıra diye bilinen ve hristiyanların da kendilerine nisbet edildiği, Bizans şehirlerinden bir şehirdir.

Bütün bu görüş ayrılıkları Musa (as)ın kıssasının yeryüzünün hangi tarafında cereyan ettiği ile ilgili görüş ayrılıklarına binaendir. Bunun hangisinin gerçek olduğunu en iyi bilen Allah'tır.

3- Benzer Hallerde Farklı Tutumlar:

Musa (as), Şuayb'ın kızlarının koyunlarını suladığı vakitteki yemeğe olan ihtiyacı Hızır ile birlikte kasabaya geldikleri vakittekinden daha fazlaydı. O, Şuayb'ın kızlarından yiyecek istemeksizin ilk iş olarak koyunlarını suladı. Kasabada ise Hızır'la birlikte yiyecek istediler. Bu hususta ilim adamlarının değişik, etraflı açıklamaları vardır. Bunlardan birisi şudur: Musa, Medyen'deki olayda tek başına idi. Hızır kıssasında ise başkasına tabi idi.

Derim ki: Bu kıssanın baş taraflarında beraberindeki delikanlıya söylediği: *"Kuşluk yemeğimizi getir. Bu yolculuğumuzdan gerçekten yorgun düş-*

(1) *Müslim*, Fedâil 170; *Buhârî*, İlm 44

ilk." (Kehf 18/62) sözleri de bu manayı ihtiva etmektedir. Arkadaşı Yûşa ile birlikte oluşuna uygun bir şekilde açlığını hissetmiş oldu. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

Şöyle de açıklanmıştır: Musa'nın bu yolculuğu bir te'dib yolculuğu olduğundan dolayı, zorlukları karşılamak işi ona bırakıldı. Ancak öbür yolculuğu bir hicret yolculuğu idi. O bakımdan ilahi yardım ve gıdasını kolaylıkla sağlamak gibi lütuflara mazhar oldu.

4- Aç Kimsenin Yiyecek İstemesi:

Bu âyet-i kerîme'de yiyecek istenebileceğine ve acıkan kimsenin -cahil mutasavvıfların aksine- açlığını giderecek miktardaki şeyleri istemesinin vacip olduğuna delil vardır. Çünkü **"istit'âm"** yemek yedirmeyi istemek demektir. Burada kasıt kendilerinin misâfir edilmesini istemektir. Buna delil yüce Allah'ın: **"Fakat kendilerini misâfir etmeyi kabul etmediler"** buyruğudur. İşte bundan dolayı o kasaba halkı yerilmeyi hak ettiler. Peygamberimiz'in (salât ve selam ona) kendilerini nitelendirdiği şekilde bayağılık ve cimrilik ile nitelendirilmeye layık görüldüler.

Bu âyet-i kerîme ile ilgili olarak Katade der ki: En kötü kasaba misâfir kabul etmeyen, yolcunun hakkını vermeyen kasabadır.

Bundan da anlaşıldığına göre onları misâfir edip ağırlamak, kasaba halkı için vacip idi. Hızır ve Musa (ikisine de selam olsun) kendileri için bir hak olan misâfirliği istediler. Peygamberlere, faziletli kimselere ve evliyaya daha yakışan da budur. Ziyafete dair gerekli açıklamalar -yüce Allah'a hamd olsun ki- daha önce Hud Sûresi'nde (11/69-71. âyetlerin tefsiri 3. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır.

Allah, Harirî'ye merhamet buyursun. Çünkü o bu âyet-i kerîme'yi hafife almış, edep sınırlarının dışına çıkmış, doğru olmayan ifadeler kullanmış ve ayağı kaymıştır. O bu âyet-i kerîme'yi dilenciliğe ve dilenirken de ısrar etmeye delil göstermiş, bunu yapanın da ayıplanmayacağını ve bunun bir eksiklik olmadığını belirtmiş ve şöyle demiştir:

وإنْ رُدِدْتَ فمـا في الـردِّ مَنقصةٌ عليكَ قد رُدَّ موسـى قبـلُ والْخَضِرُ

"Eğer redd olunursan, reddolunmakta bir eksiklik yoktur,
Senin için; çünkü senden önce Musa da redd olundu, Hızır da."

Derim ki: Bu din ile oynamaktır. Peygamberlere gereken saygıyı göster-

mekten sıyrılmaktır. Bu edebî bir tekerleme ve bayağı bir yanılmadır. Allah, Selef-i Salih'e rahmet eylesin. Onlar üstün akıl sahibi herkese vasiyette bulunmakta oldukça üstün gayret göstermiş ve şöyle demişlerdir: Her ne ile oynarsan oyna, ama sakın dininle oynama.

5- "Cidar: Duvar" Kelimesi:

Yüce Allah'ın: "(جِدَارًا): **Bir duvar"** buyruğu ile (الجَدْر) söyleyişi aynı anlamdadır. Peygamber (sav) de: "(حتى يبلغ الماء الجدر): Tâ ki su bahçenin etrafında yükselttiğin yerlere (duvar diplerine) ulaşıncaya kadar sulamaya devam et"[1] diye buyurmuştur.

"(مكان جَدِيرٌ): Etrafında bir duvar yapılmış yer" demektir. Asıl anlamı yükseklikliktir. "(أجدرت الشجرةُ): Ağaç yerden yükseldi" demektir. "el-Cuderî: Çiçek hastalığı" da buradan gelmektedir.

6- Kur'ân-ı Kerim'de Mecaz:

Yüce Allah'ın: "(يُرِيدُ أَنْ يَنْقَضَّ): **Yıkılmak isteyen** (mealde yıkılmaya yüz tutmuş)" yıkılmaya yakın demektir. Bu bir mecaz ve kelimenin anlamını genişletmedir. Hadiste, Peygamber (sav): "meyletmiş, yan yatmış" diye açıklamıştır. İşte bu Kur'ân-ı Kerim'de mecazın varlığına bir delil teşkil etmektedir. Cumhur'un görüşü de budur. Konuşan ve canlı tarafından yerine getirilmesi uygun olan bütün fiiller eğer bir cansıza yahut bir hayvana nisbet edilecek olursa bu bir istiâredir. Yani bunların yerine bir insan olsaydı, bu fiili yerine getirecekti. Böyle bir anlatım uslûbu, Arapların konuşmalarında, şiirlerinde pek çoktur. Bunlardan birisi el-A'şâ'nın şu beyitidir:

أَتَنْتَهِـونَ ولاَ يَنْهَـى ذَوِي شَطَطٍ كالطَّعْنِ يَذهَـبُ فيه الزَّيتُ والفُتُلُ

"Vazgeçer misiniz? Zalimlik edeni vazgeçiremez hiçbir şey,
Yağı da, fitilleri de karnın içine geçiren bir mızrak yarası gibi."

Burada görüldüğü gibi vazgeçirmeyi mızrak yarasına izafe etmiş bulunmaktadır.

Bir diğer şairin şu beyiti de bu kabildendir:

---

(1) Yakın lafızlarla: *Buhârî,* Tefsir 4. sûre 12, Sulh 12, Müsâkaat 6-8; *Müslim,* Fedâil 129; *Ebû Dâvûd,* Akdiye 31; *Tirmizî,* Ahkâm 26, Tefsir 4. sûre 13; *İbn Mâce,* Mukaddime 2; *Nesâî,* Kudât 19, 27; *Müsned,* I, 166.

يُرِيدُ الرمـحُ صدر أبـي بَرَاءٍ ويرغـبُ عن دمـاء بنـي عقيل

"Mızrak, Ebu Berâ'nın göğsüne saplanmak ister,
Ama Akiloğullarının kanından yüz çevirir."

Bir başka şair de şöyle demektedir:

إنَّ دهـراً يلُفُّ شَمْلـي بِجُمْلٍ لَزَمَـانٌ يَهُـمُّ بالإحسان

"Şüphesiz develer(in)le beni bir araya getiren bir zaman,
Elbetteki iyiliği dokunacak bir zamandır."

Bir başka şair de şöyle demektedir:

فـي مهمـه قُلِقـت به هاماتُها فَلَـقَ الفـؤوس إذا أردن نُصُولاً

"Kurak ve uzak bir yerde onların kafaları koparıldı,
Tıpkı çapaların yeri yarması gibi -kılıçların keskin taraflarına doğru gelmek istediklerinde-"

Burada şair kılıçların tepelerine inişini, çapaların yere saplanmasına benzetmektedir. Çapalar yere saplanır ve adeta çıkmamacasına derine iner.

Hassan b. Sâbit de der ki:

لَـوَ انَّ اللُّـؤْمَ يُنسَـبُ كان عَبْداً قبيحَ الوجـهِ أعْـوَرَ من ثَقِيفِ

"Eğer adiliğin nesebi olsaydı o hiç şüphesiz çirkin yüzlü,
Sakiflilere mensub, bir gözü kör köle olurdu."

Antere de der ki:

فـازْوَرَّ من وَقْـعِ القَنَـا بِلَبَانِهِ وشَـكَا إلـيَّ بَعَبْـرةٍ وتَحَمْحُمِ

"Göğsüne saplanan mızrak yaralarından (atım) yana meyletti,
Ve bana gözyaşları ile göğsündeki hırıltılarla şikâyet etti."

Sonra da bu manayı şu sözleriyle açıkladığını görüyoruz:

لو كان يَدْرِي ما المُحَاوَرَةُ اشتكى

"Eğer karşılıklı konuşmanın ne olduğunu bilmiş olsaydı, şüphesiz şikâyet ederdi."

Bu kabilden sözler gerçekten çoktur. İnsanların konuşma esnasında benim evim filanın evine bakar demeleri, hadis-i şerifte geçen "ateş Rabbine şikâyette bulundu"(1) ifadesi de bu kabildendir.

Bazıları da Kur'ân'da mecaz olduğunu kabul etmezler. Ebu İshak el-İsferâyînî, Ebu Bekr Muhammed b. Davûd el-Asbahanî ve başkaları bunlardandır. Çünkü yüce Allah'ın ve Rasûlünün sözlerini, fazilet ve din sahibi kimseler için hakikate hamledip, yorumlamak daha uygundur. Çünkü yüce Allah Kitabında haber verdiği üzere bize hakkı anlatır. Bu konuda getirdikleri delillerden birisi de şudur: Eğer yüce Allah bize mecazi ifadelerle hitap etse idi; aynı şekilde, Kur'ân-ı Kerim'in mecazi ifadeler taşıyan bir kitap olmakla da nitelendirmesi gerekirdi. Hakikati bırakıp mecaza yönelmek, ifade etmekten âcizliği gerektirir. Bu ise yüce Allah hakkında imkânsız bir şeydir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"O gün onların dilleri, elleri ve ayakları yaptıkları herşeyi söyleyerek aleyhlerine şehadet edeceklerdir."*** (en-Nûr, 24/24); ***"O gün de Biz cehenneme doldun mu? diye soracağız . O da: Daha var mı? diyecek."*** (Kâf, 50/30); ***"O ateş onları uzaktan görünce onun büyük bir öfke ile çıkaracağı şiddetli uğultusunu işiteceklerdir."*** (el-Furkan, 25/12); ***"O*** (ateş) ***yüz çeviren ve arkasına dönen kimseyi çağırır."*** (el-Meâric, 70/17); "Ateş (cehennem) Rabbine şikâyette bulundu"(2); "Ateş ile cennet birbirleriyle tartıştılar."(3) Bu ve benzeri ifadeler hakikattir. Bunları yaratıp herşeyi konuşturan bunları da konuşturacaktır.

Müslim'in, Sahih'inde Enes (ra) yoluyla gelen hadise göre, Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Ağzına mühür vurulur, baldırına: Konuş denilir. Baldırı, eti, kemikleri konuşmaya başlar ve yaptıklarını söylerler. Bu şekilde kendi nefsinden şahitler getirilerek ileri sürebilecek bir mazeretinin bırakılmaması içindir. Bu (şekilde muamele görecek kişi) münâfıktır. İşte, Allah'ın ken-

(1) *Buhârî,* Bed'u'l-halk 10, Mevâkitu's-Salât 9; *Tirmizî,* Cehennem 9; *İbn Mâce,* Zühd 38; *Muvattâ',* Vukût 27, 28; *Müsned,* II, 238, 277, 462, 503.

(2) Bir önceki nota bakınız.

(3) *Buhârî,* Tefsir 50. sûre 1; *Müslim,* Cennet 34-36; *Tirmizî,* Sıfatu'l-Cenne 22; *Müsned,* II, 276, 314, 450, III, 79.

dışına gazaplanacağı kimse de budur."[1]

Bunlar âhirette olacaktır. Dünyaya gelince, Tirmizî de Ebu Said el-Hudrî'nin şöyle dediği rivâyet edilmektedir: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "Nefsim elinde olana yemin olsun ki; yırtıcı hayvanlar insanlarla konuşmadıkça, kamçısının ucu ve ayakkabısının bağı kişi ile konuşarak, baldırı kendisinden sonra aile halkının neler yaptıklarını ona haber vermedikçe kıyamet kopmayacaktır." Ebu İsa dedi ki: Bu hususta, Ebu Hureyre'den de gelmiş bir rivâyet vardır ve bu hasen, garib bir hadistir.[2]

7- Hızır'ın Yıkılmaya Yüz Tutmuş Duvarı Düzeltmesi:

Yüce Allah'ın: **"O bu duvarı doğrultuverdi"** buyruğu ile ilgili olarak denildiğine göre duvarı yıktıktan sonra onu tekrar bina etmeye koyuldu. Bunun üzerine Musa (as): **"Dileseydin elbet buna karşılık bir ücret alırdın"** dedi. Çünkü bu, ücrete hak kazandıran bir iştir.

Ebu Bekr el-Enbârî'nin İbn Abbas'tan naklettiğine göre; Ebu Bekr, Rasûlullah (sav)ı bu buyruğu: "(فوجدا فيها جداراً يريد أن ينقض فهدمه ثم قعد يبنيه): Orada yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar gördüler. (Hızır) onu yıktı, sonra onu yeniden bina etmeye koyuldu" diye okumuştur. Ebu Bekr (el-Enbârî) dedi ki: Eğer hadisin senedi sahih ise; bu Rasûlullah (sav)ın Kur'ân-ı Kerim'i tefsiri kabilindendir. Bazı nakilciler de Kur'ân-ı Kerim'in tefsiri olan ifadeleri bir yere yerleştirmişler ve bu böylelikle -bir takım kastî dil uzatanların söyledikleri gibi- Osman'ın Mushaf'ından, Kur'ân'dan eksilmiş bölümleri olarak nakledilmiştir.

Said b. Cübeyr der ki: Eliyle duvarı sıvazladı ve onu doğrultunca o da doğruluverdi. Sahih olan görüş ve peygamberlerin, hatta velilerin fiillerine daha çok benzeyen tavır bu olmalıdır.

Kimi haberlerde şöyle denilmektedir: Bu duvarın kalınlığı o dönemin arşını ile otuz arşın idi. Yeryüzündeki uzunluğu beşyüz arşın, eni elli arşın idi. Hızır (as) eliyle onu düzeltti, o da düzeliverdi. Bunu da es-Sa'lebî *"el-Arâis"* adlı eserinde zikretmiştir.

Bunun üzerine Musa, Hızır'a: **"Dileseydin elbet buna karşılık bir ücret alırdın"** yani yiyeceğin bir yemek alırdın, dedi.

İşte bu, evliyanın kerametine bir delildir. Aynı şekilde bu hususta Hızır (as)ın halleriyle ilgili olarak anlatılan bütün hususlar olağanüstü işlerdendir. Elbetteki bunları keramet kabul edişimiz, onun bir peygamber değil bir ve-

(1) *Müslim*, Zühd 16

(2) *Tirmizî*, Fiten 19; *Müsned*, III, 84.

li olduğunu kabul etmemiz halinde söz konusu olur.

Yüce Allah'ın: **"Ben bunları kendiliğimden yapmadım"** (82. âyet) buyruğu onun nebi olduğuna ve ona diğer peygamberlere vahyolunduğu gibi teklif ve ahkâm vahyedildiğine delil teşkil etmektedir. Şu kadar var ki o bir rasûl değildi. Doğruyu en iyi bilen Allah'tır.

8- Yıkılmaya Yüz Tutmuş Yerlerden Geçmek:

İnsana düşen yıkılmasından korkulan, yana doğru kaymış herhangi bir duvarın altında oturmamaktır. Aksine böyle bir yerden geçecek olursa çabucak geçmelidir. Çünkü, Peygamber (sav)ın hadisinde şöyle buyurulmuştur: "Sizden herhangi bir kimse yıkılmaya yüz tutmuş bir tırbâlîn yanından geçecek olursa oradan hızlı yürüyüp geçsin."(1)

Ebu Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm der ki: Ebu Ubeyde şöyle derdi: Tırbâl manastıra ve yüksekçe binaya benzeyen, Acemlerin gözetleme yerlerini andıran benzer bir yerdir (kule) Cerir der ki:

أَلْوَى بِهَا شَذَبُ العُرُوقِ مُشَذَّبٌ فَكَأَنَّمَا وَكَفَتْ عَلَى طِرْبَالِ

"Zayıflıktan damarları görünen, onu kapıp istediği yere götürdü,
Sanki o bir tırbal üzerinde oturdu."

*"es-Sıhah"*da şöyle denilmektedir: Tırbâl, duvarın yüksekçe bölümü, dağın uçurum kenarlarındaki büyükçe kaya demektir. Şam bölgesinin tarabîlî (tırb'alîn çoğulu) oranın manastırları demektir. Küçük abdest bozarken belini yukarı doğru yükseltmesini anlatmak üzere de; (طَرْبَلَ بَوْلَه) denilir.

9- Evliyânın Kerâmetleri:

Sabit haberlerin ve mütevâtir âyetlerin delâleti üzere evliyânın kerâmetleri sabittir. Kerametleri ya inkârcı bir bidatçı yahut haktan sapmış bir fasıktan başkası inkâr etmez. Yüce Allah'ın -bundan önce geçtiği üzere- Meryem ile ilgili olarak haber vermiş olduğu yaz ayındaki kış meyveleri, kış ayında yaz meyvelerinin yanında bulunması, kendisinin emir vermesi üzere kurumuş olan hurma ağacının meyve verivermesi gibi -ki Meryem konu ile ilgili görüş ayrılıkları bulunmakla birlikte peygamber değildir.- Yine Hızır (as) vasıtası ile meydana gelen geminin delinmesi, çocuğun öldürülmesi, duva-

(1) İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye*, III, 117.

nın onarılıp düzeltilmesi de kerâmetlere delildir.

Kimi ilim adamı der ki: Hızır hakkında peygamberdir demek caiz değildir. Çünkü ahad haberlere dayanarak birisinin peygamber olduğunu söylemek caiz değildir. Bilhassa te'vil edilme ihtimali olmayacak şekilde tevatür ile, ümmetin icma'ı ile, Peygamber (sav)ın: "Benden sonra peygamber yoktur"(1) hadisi rivâyet edilmiş bulunmaktadır. Yüce Allah da: *"Ve peygamberlerin sonuncusudur"* (el-Ahzab, 33/40) diye buyurmaktadır. Hızır ve İlyas ise bu keramet ile birlikte hayattadırlar. O bakımdan ikisinin de peygamber olmamaları gerekir. Çünkü peygamber olsalardı, bizim peygamberimizden sonra bir peygamber olması gerekirdi. Ancak İsa (as)ın ondan sonra ineceğine dair hadislerde delilin ortada olması dolayısıyla o, bundan müstesnâdır.

Derim ki: Hızır da -önceden geçtiği üzere- bir nebi idi. Bizim peygamberimizden sonra elbette bir nebi gelmeyecektir. Bu da ondan sonra hiçbir kimse nübüvvet iddiasında (doğru olarak) bulunmayacaktır, demektir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

10- Veli, Veli Olduğunu Bilebilir mi?

Veli olan bir kimsenin kendisinin veli olup olmadığını bilmesinin mümkün olup olmadığı hususunda görüş ayrılığı vardır. Bir görüşe göre kendisinin veli olduğunu bilemez. Onun vasıtasıyla meydana gelecek olağanüstü olayları, korku ve dininde fitneye düşüp ayağının kayma ihtimali bulunan bir husus olarak değerlendirmesi gerekir. Çünkü bunun ayağını kaydıracak bir husus yahut onun için bir istidrâc olup olmadığından emin olamaz.

es-Serrî (es-Sakatî)den şöyle dediği nakledilmektedir: Bir kimse bir bahçeye girse, her bir ağacın tepesinden bir kuş gâyet anlaşılır bir lisanla onunla konuşarak: Ey Allah'ın velisi selam olsun sana, dese bu işin ayağının kaydırılacağı bir husus olduğundan korkmayacak olursa, hiç şüphesiz bu husus sebebiyle onun ayağı kaymış olur. Çünkü kendisinin bir veli olduğunu bilecek olsaydı, korkmasına gerek kalmaz ve kendisini emniyette hissederdi. Halbuki velinin şartlarından birisi ise (ölüm halinde) meleklerin onun üzerine ineceği vakte kadar havf (korku) halini sürdürmesidir. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"... Melekler üzerlerine: Korkmayın, üzülmeyin ve size vaad olunan cennetle sevinin, diye inerler."* (Fussilet, 41/30)

Diğer taraftan veli dünyadan saadet ile ayrılacağı takdir edilmiş olan kimsedir. Âkıbetler ise örtülüdür. Hiçbir kimse ecelinin bu şekilde bitip bitmeyeceğini bilemez. İşte bundan dolayı Peygamber (sav): "Ameller ancak

(1) Meselâ: *Buhârî*, Meğâzî 78; *Tirmizî*, Menâkıb 20; *Müsned*, I, 177, 179, 182, 184, III, 32, 338, VI, 369, 438.

hatimelerle (dünyadan son ayrılış haliyle)dir"[1] diye buyurmuştur.

İkinci görüşe göre velinin kendisinin veli olduğunu bilmesi mümkündür. Nitekim, Peygamber (sav)ın veli olduğunu bilmesi mümkündür. O halde başkasının kendisinin Allah'ın velisi olduğunu bilmesinin mümkün olacağında görüş ayrılığı da yoktur. Bundan dolayı velinin kendisinin veli olduğunu bilmesi mümkün kabul edilmelidir.

Peygamber (sav) ashabı arasından Aşere-i Mübeşşere'nin durumlarını haber vererek cennetliklerden olduklarını bildirmiştir. Ancak bu onların havf (korku)larını ortadan kaldırmamıştır. Aksine yüce Allah'ı daha bir ta'zim ediyorlar, daha çok korkuyorlar ve heybet duyuyorlardı. Aşere-i Mübeşşere için bu mümkün olduğuna, bunu bilmeleri de kendilerini havfın sınırlarının dışına çıkarmadığına göre başkaları da böyledir.

Şiblî şöyle derdi: Ben bu cihetin emanıyım. O vefat edip de defnedildikten sonra aynı gün Deylemliler, Dicle'yi aştılar, karşı tarafa geçtiler, Bağdat'ı istila ettiler. İnsanlar: Birisi Şiblî'nin ölümü, diğeri ise Deylemlilerin Dicle'nin karşı kıyısına geçmeleri karşı karşıya kaldığımız iki musibettir, derlerdi.

Bunun bir istidrâc olma ihtimali vardır, denilemez. Çünkü böyle bir şey caiz olsa peygamberin kendisinin nebî olduğunu ve Allah'ın velisi olduğunu da bilmemesi mümkün kabul edilmelidir. Çünkü bu bir istidrâc olabilir. Böyle bir şey -mucizeleri iptal anlamına geleceğinden- caiz olmadığına göre bu da caiz (mümkün) değildir. Çünkü bunu kabul etmek kerametleri de iptal etmek olur. Bel'âm vasıtası ile kerametlerin ortaya çıkıp bundan sonra da -yüce Allah'ın: ***"O da onlardan sıyrılıp, çıktı"*** (el-A'raf, 7/175) buyruğu dolayısıyla dinden sıyrılmasına dair- gelen rivâyetlere gelince; bir defa bu âyet-i kerimede onun veli olduğu sonra da veliliğin ondan sıyrılıp alındığına dair bir ifade yoktur. Onun keramete benzer şeyler gösterdiğine dair yapılan nakillere gelince, bunlar ahad haberlerdir. Kesin bilgi sahibi olmayı gerektiren ifadeler değildir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

Keramet ile mucize arasındaki farka gelince, kerametin şartlarından birisi gizli tutulmasıdır. Mucizenin şartlarından birisi ise açığa çıkarılmasıdır.

Bir görüşe göre keramet ortada bir iddia olmaksızın görülen haldir. Mucize ise peygamberlerin peygamberlik davası ile birlikte çıkan bir haldir. Onlardan peygamberliklerine dair delil istenir ve bunun akabinde mucize ortaya çıkar. Bu kitabımızın mukaddimesinde mucizenin şartlarına dair açıklamalar geçmiş bulunmaktadır. Hiçbir ortağı bulunmayan bir ve tek olan yüce Allah'a hamdu senâlar olsun.

---

(1) *Buhârî*, Kader 5, Rikaak 33; *Müsned*, V, 335.

Kerametlerin sabit olduğuna delil teşkil edecek mahiyette varid olmuş hadislere gelince: Bunlardan birisi Buharî'nin kaydettiği, Ebu Hureyre'den gelen bir rivâyettir. Ebu Hureyre dedi ki: Rasûlullah (sav) on kişilik bir seriyye'yi (düşmanı) gözetlemek üzere gönderdi. Onların başlarınada Ömer b. el-Hattab (ra)ın oğlu, Âsım'ın dedesi olan Âsım b. Sâbit el-Ensarî'yi[1] emir tayin etti. Usfân ile Mekke arasında bir yer olan el-Hed'e'ye kadar yol aldılar.

Orada bulundukları bir sırada Lihyânoğulları diye anılan Huzeyllilerden bir takım kimselere kendilerinden söz edildi. Lihyânoğulları hepsi de iyi ok atıcısı olan ikiyüz kişi dolaylarında bir suvari birliği ile üzerlerine gittiler, izlerini takip ettiler. Sonunda (seriyyedekilerin) Medine'den azık olarak beraberlerinde aldıkları, yedikleri hurma artıklarını buldukları bir yere kadar gittiler. Bunun üzerine: Bu Yesrib hurmasıdır, diyerek izlerini takip etmeye devam ettelir. Âsım ve beraberindekiler onları görünce Fedfed diye bilinen yüksekçe bir tepeye sığındılar. Gelen suvariler etraflarını kuşattı ve onlara: İnin, bize teslim olun. Sizden hiçbir kimseyi öldürmeyeceğimize dair söz ve teminat veriyoruz, yemin ediyoruz, dediler. Seriyyenin kumandanı Âsım b. Sabit dedi ki: Allah'a yemin ederim ki ben bugün bir kâfirin himayesine sığınarak buradan inmeyeceğim. Allah'ım sen bizim durumumuzu peygamberine haber ver. Lihyanoğullarından olan okçular, ok atmaya başladılar ve yedi ok ile Asım'ı öldürdüler. Onlardan üç kişi söz ve ahidlerine güvenerek indiler. Bu üç kişi ensardan olan Hubeyb, İbnu'd-Desinne ve bir başka kişi idi. Onları ellerine geçirdikten sonra yaylarının kirişlerini çözüp, onları bağladılar. Üçüncü kişi: İşte bu, verilen sözü bozan ilk harekettir. Allah'a yemin ederim, ben sizinle birlikte olmam. -Şehid edilenleri kastederek- Bunlar bana örnektir, dedi. Beraberlerinde götürmek üzere, onu çekip sürüklemek istedilerse de kabul etmedi ve sonunda onu da öldürdüler.

Hubeyb ve İbnu'd-Desinne'yi beraberlerinde götürdüler ve Bedir vakasından sonra bunları Mekke'de sattılar. Hubeyb'i, Haris b. Âmir b. Nevfel b. Abdimenafoğulları satın aldı. Bedir günü Haris b. Âmir'i öldüren, Hubeyb idi. Hubeyb yanlarında esir kaldı.

Ubeydullah b. İyad'ın dediğine göre, Haris'in kızı kendisine şunu anlatmış: Onu (öldürmek üzere) karar verdikleri için Haris'in kızından (etek) traşı olmak üzere bir ustura istedi. O da bu usturayı ona verdi. Farkında olmadığım bir sırada, onun yanına gitmiş bulunan oğlumu aldı. Kadın dedi ki: Ustura elinde bulunduğu halde oğlumu baldırının üstünde oturtmuş olduğunu gördüm. Öyle bir dehşete kapıldım ki korktuğumu Hubeyb de yüzümden anlamıştı. Onu öldüreceğimden mi korkuyorsun? Asla böyle bir şey yapacak de-

(1) Âsım b. Sâbit, Âsım b. Ömer'in dayısıdır; dedesi değildir. (Bkz. İbn Hâcer, *Fethu'l-Bârî*, VII, 361).

gilim, dedi. Haris'in kızı der ki: Allah'a yemin ederim, Hubeyb'ten daha hayırlı hiçbir esir görmüş değilim. Allah'a yemin ederim, bir gün elinde bir üzüm salkımı bulunduğunu ve ondan yemekte olduğunu gördüm. Bu sırada kendisi zincirlere bağlı idi ve Mekke'de de meyva namına bir şey yoktu. Haris'in kızı derdi ki: Hiç şüphesiz o yüce Allah'ın Hubeyb'e gönderdiği bir rızıktı.

Hubeyb'i öldürmek üzere onu Harem'in dışına çıkarttıkları vakit, Hubeyb onlara: Bırakın iki rek'at namaz kılayım, dedi. İki rek'at namaz kılmasına müsaade ettiler. Sonra dedi ki: Eğer benim ölümden korktuğumu zannetmeyecek olsaydınız daha da kılardım.

Sonra şöyle dua etti: "(اللهمَّ أحْصِهِم عدداً، واقتلهم بَدَداً، ولا تُبقِ منهم أحداً): Allah'ım onların hepsini tek tek tesbit etmişsindir. Onların herbirisini layık olduğu şekliyle arka arkaya öldür. Onlardan geriye kimseyi bırakma." Daha sonra da dedi ki:

ولستُ أبالِي حِينَ أُقْتَلُ مُسْلِماً ... على أيِّ شِقٍّ كانَ لِلّهِ مَصْرَعِي
وذلك في ذاتِ الإلهِ وإنْ يَشَأْ ... يُبارِكْ على أوصالِ شِلْوٍ مُمَزَّعِ

"Müslüman olarak öldürüldükten sonra aldırış etmem,
Allah yolunda hangi yanıma düşüp öldüğüme.
Bu ölüm Allah için olmuşsa eğer, dilerse O;
Azaları parça parça edilmiş bir vücudun eklemlerini mübarek kılar."

Harisoğulları -sonra- onu öldürdüler.

Bu şekilde idam edilen herbir müslüman için iki rek'at namaz kılma sünnetini ilk başlatan Hubeyb oldu.

Yüce Allah öldürüldüğü günü Âsım'ın duasını kabul buyurdu. Peygamber (sav) ve ashabına onların durumları ve karşı karşıya kaldıkları haller haber verildi.

Âsım'ın öldürüldüğü kendilerine haber verilen Kureyş kâfirlerinden bazıları ona ait olduğunu bilecekleri vücudundan bir parça getirsinler diye bir takım şahıslar gönderdiler. Çünkü Âsım, Bedir günü onların ileri gelenlerinden birisini öldürmüştü. Yüce Allah Âsım'ın üzerine adeta bir gölge, bir bulut gibi eşek arısı sürüsü gönderdi ve arılar Kureyş'in gönderdikleri adamlara karşı Âsım'ı korudular, onun etinden bir parça kesme imkânını bulamadılar.(1)

(1) *Buhârî*, Cihâd 170, Meğâzî, 10, 28; *Müsned*, II, 294, 311.

İbn İshâk bu kıssa ile ilgili olarak der ki: Âsım b. Sabit öldürüldüğünde Hüzeylliler, Sa'd b. Şuheyd'in kızı Sülâfe'ye satmak maksadıyla onun başını almak istediler. Çünkü Sülâfe'nin, Uhud'da iki oğlu öldürülünce; eğer onun başını eline geçirecek olursa kafatası ile şarap içeceğine dair adak adâmıştı. Ancak gönderilen arılar onun kafasını almalarına imkan vermemişti.

Bu arılar onlara engel olunca kendi aralarında: Akşam oluncaya kadar ona ilişmeyin, dediler. Akşam olunca arılar yanından uzaklaşacak, biz de kafasını alırız. Daha sonra yüce Allah vadide bir sel baskını gönderdi, bu sel Âşım'ı alıp gitti. Âsım yüce Allah'a hiçbir müşrike el değdirmemek ve hayatta kaldığı sürece hiçbir müşrikin kendisine elinin dokunmasına imkân vermemek üzere söz vermişti. Yüce Allah da hayatında kabul etmediği bu işi vefatından sonra da engelledi.

Rasûlullah (sav)ın tek başına gözcü olarak gönderdiği Amr b. Ümeyye ed-Damrî'den şöyle dediği nakledilmektedir: Hubeyb'in idam edildiği dar ağacının yanına vardım, üzerine çıktım. Bununla birlikte çevredeki gözcülerden korkuyordum, hemen onu çözdüm, yere düştü. Sonra aşağı indim, bir süre bekledim. Ona doğru baktım, adeta yer onu yutmuştu.

Bir başka rivâyette şöyle denilmektedir: Şu ana kadar biz Hubeyb'in cesedinin ne olduğunu bilmiyoruz. Bunu Beyhakî zikretmiştir.

11- Velilik Mal-Mülk Sahibi Olmaya Engel midir?

Veli olan bir kimsenin kendisi ile malını ve bakmakla yükümlü olduğu çoluk-çocuğunu koruyacağı şekilde mal-mülk sahibi olması kabul edilmeyecek bir şey değildir. Hem veli, hem de fazilet sahibi olmakla birlikte Ashab-ı Kiram'ın mallarının bulunmuş olması bize yeterlidir. Onlar başkalarına karşı delildir. Müslim'in, Sahih'indeki rivâyete göre Ebu Hureyre, Peygamber (sav)dan şöyle buyurduğunu rivâyet etmektedir: "Bir adam geniş düzlük bir arazide bulunuyorken, bir bulut içerisinde: Filanın bahçesini sula! diye bir ses işitti. Bunun üzerine bu bulut o tarafa doğru çekildi ve sularını kara taşlık bir yere boşalttı. Oradaki su yataklarından birisi bu suyun tamamını içine aldı. Adam bu suyu takip etti. Elindeki çapası ile suyu bir tarafa doğru yönlendiren, bahçesinde dikilmiş bir adam gördü. Ey Allah'ın kulu, dedi, senin adın ne? Adam, bu soruyu soranın bulutta işitmiş olduğu sesin zikrettiği ismi vererek filandır, dedi. Sonra da soruyu sorana: Ey Allah'ın kulu, benim adımı ne diye sordun? deyince, şu cevabı verdi: Ben şu suyu akıtan bulut içerisinde senin adını zikrederek filanın bahçesini sula, diyen bir ses işittim. Sen bu bahçeyi (mahsulünü) ne yapıyorsun? Adam dedi ki: Madem böyle diyorsun, sana söyleyeyim. Ben bu bahçeden aldığım mahsule bakarım, üçte birini sa-

daka olarak veririm. Üçte birini ben ve geçindirmekle yükümlü olduğum çoluk-çocuğumla yeriz. Geri kalan üçte birini tekrar bu bahçeye (tohum olarak) geri iade ederim." Bir rivâyette de şöyle denilmektedir: "Üçte birini yoksullara, dilencilere ve yolculara ayırırım."(1)

Derim ki: Peygamber (sav)nın şu hadisi buna aykırı değildir: "Sizler gelir getirecek mal-mülk, ticaret edinmeyiniz. O takdirde dünyaya meyledersiniz." Bu hadisi Tirmizî, İbn Mes'ud'dan gelen rivâyet yoluyla kaydetmiş olup hakkında: Hasen bir hadistir, demiştir.(2) Bu hadis, daha çok mal ile başkalarına karşı öğünmek, daha çok nimetlere gömülmek ve dünyanın süs ve güzellikleriyle daha çok yararlanmak isteyen kimseler hakkında yorumlanır. Çeşitli gelir kaynaklarını, dinini ve geçindirmekle yükümlü olduğu kimseleri korumak, geçim sağlamak maksadıyla edinen kimselere gelince; bu niyetle geçim kaynaklarına sahip olmak, en faziletli amellerdendir. Bu gibi mallar da en faziletli mallardandır. Peygamber (sav)da şöyle buyurmuştur: "Salih olan mal, salih olan kişiye ne güzel de yakışır."(3)

İnsanlar, evliyanın kerametleri ile ilgili çokça söz söylemişlerdir. Bizim burada açıkladıklarımız yeterlidir. Doğru yolu izleme başarısını veren Allah'tır.

12- İcare Akdinin Hükmü:

Yüce Allah'ın: **"Dileseydin elbet buna karşılık bir ücret alırdın"** buyruğunda icare akdinin caiz olduğuna ve sahih oluşuna delil vardır. İcare ileride yüce Allah'ın izniyle el-Kasas Sûresi'nde (28/23-28.âyetler, 12. başlık ve devamında) da geleceği üzere peygamberlerin ve velilerin sünnetidir.

Cumhur; (لَاتَّخَذْتَ): **Elbette... ücret alırdın"** diye okurken Ebu Amr: (لَتَخِذْتَ) diye okumuştur. Bu da İbn Mes'ud, el-Hasen ve Katâde'nin okuyuşudur. Her iki okuyuş aynı kökten gelen, aynı anlamda iki ayrı söyleyiştir. Bu da; "(تَبِع واتَّبع ، وتَقِي واتَّقى): Tabi oldu, takva sahibi oldu" demeye benzer.

Bazı kıraat alimleri "zel" harfini "te"ye idğam ederken, bazıları da idğam etmemişlerdir.

Ubey b. Ka'b'ın naklettiği hadiste; "Dileseydin, sana ücret vermelerini isteyebilirdin" denilmektedir.

Bu ifade Musa (as) tarafından itiraz olsun diye değil, teklif suretinde bir soru şeklinde söylenmiştir. Bunun üzerine Hızır, ona: **"Dedi ki: İşte bu"** senin kendin için koşmuş olduğun şart gereğince **"ayrılışımızdır."** Onun **"benimle senin"** ifadelerini tekrarlayarak "ikimizin" demeyişi te'kid mana-

(1) *Müslim,* Zühd 45; *Müsned,* II, 296
(2) el-Azîzî, *es-Sirâci'l-Munir Şerhu'l-Câmii's-Sağir,* III, 418
(3) *Müsned,* IV, 197, 202.

sını iftira etsin diyedir. Sibeveyh der ki: Nitekim, Allah benden ve senden kim yalancıysa onu rezil etsin, sözünün bizden kim yalancıysa... anlamında kullanılması da böyledir.

İbn Abbas der ki: Gemide ve çocuk hakkında Musa'nın söyledikleri Allah içindi. Duvar ile ilgili olarak söylediği sözler ise bir kısım dünyalığa talip olmak maksadıyla kendisi içindi. İşte ayrılışın sebebi bu olmuştur.

Vehb b. Münebbih der ki: Bu duvarın yüksekliği altıyüz arşın idi.

13 Yapılan İşlerin Âkıbeti:

"Dayanamadığın şeylerin iç yüzünü sana haber vereyim" buyruğunda geçen "te'vil: işin iç yüzünü bildirmek" bir şeyin sonu, âkıbeti demektir. Yani ona: Ben sana yaptıklarımı, ne diye yaptığımı haber vereyim, dedi.

Musa ile Hızır (ikisine de selâm olsun)ın başından geçen olaylar ile ilgili bu âyetlerin tefsiri hakkında denildi ki: Bunlar bir taraftan Musa (as)a karşı bir delildi, bir taraftan da onun bu tutumunun hayret edilecek olduğunu ifade eder. Şöyle ki: Geminin delinmesine tepki gösterince ona şöyle seslenildi: Ey Musa, sen o sandukada denize atılmış iken ne haldeydin, şimdi bu tedbirin ne oluyor? Çocuğun öldürülmesini tepkiyle karşılayınca ona şöyle denildi: Sen Kıpti'ye bir yumruk vurup onu öldürürken nerdeydin? Senin bu tepkin ne oluyor? Duvarın doğrultuluvermesine karşı çıkınca da ona şöyle seslenildi: Senin Şuayb'ın kızları yerine kuyunun üzerindeki taşı ücretsiz olarak kaldırman neydi? Buna niye itiraz ediyorsun?

أَمَّا السَّفِينَةُ فَكَانَتْ لِمَسَاكِينَ يَعْمَلُونَ فِي الْبَحْرِ فَأَرَدْتُ أَنْ أَعِيبَهَا
وَكَانَ وَرَاءَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ غَصْبًا ﴿٧٩﴾ وَأَمَّا الْغُلَامُ
فَكَانَ أَبَوَاهُ مُؤْمِنَيْنِ فَخَشِينَا أَنْ يُرْهِقَهُمَا طُغْيَانًا وَكُفْرًا ۚ
﴿٨٠﴾ فَأَرَدْنَا أَنْ يُبْدِلَهُمَا رَبُّهُمَا خَيْرًا مِنْهُ زَكَاةً وَأَقْرَبَ
رُحْمًا ﴿٨١﴾ وَأَمَّا الْجِدَارُ فَكَانَ لِغُلَامَيْنِ يَتِيمَيْنِ فِي الْمَدِينَةِ
وَكَانَ تَحْتَهُ كَنْزٌ لَهُمَا وَكَانَ أَبُوهُمَا صَالِحًا ۚ فَأَرَادَ رَبُّكَ أَنْ

يَبْلُغَآ أَشُدَّهُمَا وَيَسْتَخْرِجَا كَنزَهُمَا ۖ رَحْمَةً مِّن رَّبِّكَ ۚ وَمَا
فَعَلْتُهُۥ عَنْ أَمْرِى ۚ ذَٰلِكَ تَأْوِيلُ مَا لَمْ تَسْطِع عَّلَيْهِ صَبْرًا ﴿٨٢﴾

79. "O gemi denizde çalışan yoksullarındı. Ben onu kusurlu yapmak istedim. Çünkü arkalarında her (sağlam) **gemiyi zorla gasbeden bir hükümdar vardı.**

80. "Erkek çocuğa gelince, annesi de, babası da mü'min kimselerdi. Bunun anne-babasına azgınlık ve nankörlük ederek onları sıkıntıya sokmasından endişe ettik.

81. "Bu bakımdan, Rabbinin onlara bunun yerine daha temiz ve hayırlısını ve daha merhametlisini vermesini diledik.

82. "O duvara gelince; şehirdeki iki yetim erkek çocuğundu. Altında da onlara ait bir define vardı. Babaları salih bir kimseydi. Bu sebeble, Rabbin ikisinin de rüştlerine ermelerini ve -Rabbinden bir rahmet olmak üzere- definelerini çıkarmalarını diledi. Ben bunları kendiliğimden yapmadım. İşte senin tahammül gösteremediğin şeylerin iç yüzü budur."

"O gemi denizde çalışan yoksullarındı" buyruğunu: "Miskin (yoksul) fakirden daha iyi durumdadır" diyenler bu görüşlerine delil göstermişlerdir. Bu anlamdaki açıklamalar yeteri kadar et-Tevbe Sûresi'nde (9/60. âyet, 2. başlık ve devamında) geçmiş bulunmaktadır.

Şöyle de denilmiştir: Bunlar aslında ticaretle uğraşan kimselerdi. Fakat az bir malla denizin ortasında yolculuk yaptıkları ve belli bir duruma karşı kendilerini korumaktan yana zayıf düşmüş oldukları için, onlar hakkında "miskînler (yoksullar) tabiri kullanılmıştır. Zira içinde bulundukları bu hal sebebiyle onlar şefkate muhtaç kimselerdi. Bu açıklama senin dehşete yahut zor bir duruma düşmüş, zengin bir kimseye: Miskîn (zavallı) demene benzer.

Ka'b ve başkaları derler ki: Bu gemi on tane yoksul kardeşe babalarından miras kalmıştı. Bunların beşi kötürüm, beşi de denizde çalışıyorlardı.

Şöyle de denilmiştir: Bunlar yedi kişi idiler. Bunların her birisinin ötekinden farklı bir kötürümlüğü vardı. en-Nekkâş bunların sakatlıklarının adını da zikretmektedir. Bunlardan çalışanlardan birisi cüzzamlı, diğerinin bir gözü kör, üçüncüleri topal, dördüncülerinin hayaları şişkin, beşincileri ve aynı zamanda en küçükleri olanları hiçbir şekilde ateşi düşmeyen devamlı humma-

li birisi idi. Çalışamayan beş kişiye gelince, bunların birisi kör, birisi sağır, birisi dilsiz, birisi yatalak, diğeri de deli idi. Çalıştıkları deniz de Fars ve Rum ülkeleri arasında bir denizdi. Bunları es-Sa'lebî nakletmiştir.

Bazıları **"yoksullar"** anlamına gelen **"mesakin"** kelimesini "sin" harfini şeddeli olarak; (لِمَسَّاكِينَ) diye okumuşlardır. Bu hususta görüş ayrılığı vardır. Bunun gemi tayfaları anlamına geldiği söylenmiştir. Çünkü "messâk" geminin dümenini tutan kimseye denilir. Bütün gemi hizmetleri için elverişli ve uygundur. O bakımdan hepsine birden "messâkîn" adı verilmiştir.

Bir başka kesim de şöyle demektedir: "Messâkîn" (deri demek olan) mesk tabaklayıcılığı işiyle uğraşanlar, demektir.

Ancak daha güçlü delile dayanan okuyuş şekli "miskîn" kelimesinin çoğulu olarak "mesâkîn: yoksullar" okuyuşudur. Bunun da anlamı şudur: Gemi kendilerine şefkat duyulması gereken zayıf, güçsüz bir topluluğa ait idi. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır. **"Ben onu kusurlu yapmak istedim."** Onu ayıplı kılmak istedim. "(عِبتُ الشيء): O şeyi ayıplı, kusurlu kıldım" demektir. Kusurlu olan şeye de; (معيب) ile (عائب) denilir.

"Çünkü arkalarında her (sağlam) gemiyi zorla gasbeden bir hükümdar vardı" (diye meali verilen) bu buyruğu İbn Abbas ve İbn Cübeyr "(صحيحة): Sağlam" kelimesi ziyadesiyle okumuşlardır. Aynı şekilde İbn Abbas ve Osman b. Affan'ın da; "(صالحة): Sağlam, kusursuz" ilavesiyle okudukları nakledilmiştir.

(وراء) kelimesi asıl anlamı itibariyle: "Arkasında" demektir. Bazı müfessirler derler ki: Bu hükümdar onların arkalarında idi ve ona döneceklerdi. Çoğunluk ise bu kelimenin orada gidecekleri yerde, önlerinde anlamında olduğunu kabul etmektedirler. İbn Abbas ve İbn Cübeyr'in bunu:

"(وَكَانَ أَمَامَهُمْ مَلِكٌ يَأْخُذُ كُلَّ سَفِينَةٍ صَحِيحَةٍ غَصْباً): Onların önlerinde sağlam her bir gemiyi gasbederek alan bir hükümdar vardı" şeklindeki kıraatleri bunu desteklemektedir.

İbn Atiyye der ki: **"Arkalarında"** kelimesi kanaatimce asıl manası üzeredir. Çünkü bu gibi lafızlar zaman göz önünde bulundurularak kullanılır. Şöyle ki: Daha önceden meydana gelmiş, var olmuş olan bir olay, emam (ön, önce)dir. Ondan sonra gelen olay ise arkadır, o da geriye kalan demektir. Bu ise ilk anda anlaşılan manadan farklı bir manadır. Bundan dolayı bu gibi lafızları geçtikleri yerde iyice düşünecek olursak bu kaidenin sürekli uygulama alanı bulduğunu görebiliriz. Buna göre bu âyet-i kerimenin manası şudur: Bunların yapıkları bu işlerinden sonra zaman itibariyle bu hükümdarın gasb etmesi olayı gelir. **"Önlerinde"** diye okuyanlar ise bununla mekânı kastetmişlerdir. Yani sanki onlar belli bir yere gidiyorlarmış (ve orada bu

gasb olayı cereyan edecekmiş) gibi bir manaya gelir. Peygamber (sav)'in "(الصلاة أمامك): Namaz önündedir (ileride kılınacaktır)"[1] hadisinde de mekân itibariyle önü kastetmektedir. Yoksa onların içinde bulundukları (ve bu sözün söylendiği) o vakit zaman itibariyle namazın önünde (öncesinde) idi. Bu açıklamayı iyice düşününüz. Böyle bir açıklama bu konudaki lafız karışıklıklarından yana rahata kavuşturur. Taberî'nin Kitab'ında Katade'den **"arkalarında... bir hükümdar vardı"** buyruğu ile ilgili olarak şöyle dediği nakledilmektedir: Bu, önlerinde demektir. Nitekim yüce Allah'ın: *"Arkalarında cehennem vardır."* (el-Câsiye, 45/10) Halbuki cehennem onların önlerinde bulunmaktadır. Bu açıklama sağlıklı bir açıklama değildir. Esasen bu el-Hasen b. el-Hasen'in kızmasına sebeb teşkil eden Arapçanın fesahatine uygun olmayan açıklama şekilleridir. Bunu ez-Zeccâc söylemiştir.

Derim ki: Bu imamın tercih ettiği bu görüşü daha önceden İbn Arafe de ifade etmiştir. el-Herevî der ki: İbn Arafe dedi ki: Kişi soruyor: İleride önünde olduğu halde nasıl olur da "arkasından" demektedir? Ebu Ubeyd ile Ebu Ali Kutrub'un iddialarına göre bu kelime ezdad (zıd anlamlılar)dandır. Ve burada "verâ (arka)" "kuddâm (ön)" anlamındadır. Ancak bu bir sonuç vermez. Çünkü "emâm" kelimesinin "vera" kelimesinin zıddı olması zaman ile ilgili anlatımlarda uygun düşmektedir. Mesela bir adam Receb ayında, Ramazan ayında gerçekleştirmek üzere sana bir vaatte bulunacak olur da sonra da: "Daha senin arkanda -önünde olsa dahi- Şa'ban da vardır" diyecek olsa bu uygun bir ifadedir. Çünkü Şa'ban, Ramazan ayına yakınlaştırıcı ve Receb'in yerine geçen bir zamandır. Bu görüşe aynı şekilde el-Kûşeyrî de işaret etmiş ve şöyle demiştir: Bu ifade vakitler, zamanlar ile ilgili bu şekilde kullanılabilir. Yoksa mekân itibariyle senin arkanda bulunan bir kişi hakkında; önündedir denilmez. el-Ferrâ der ki: Ondan başkaları bunu caiz kabul etmişlerdir.[2] Gemide bulunanlar bu hükümdarın durumunu bilmiyorlardı. Yüce Allah bu durumu Hızır'a bildirince o da gemide böyle bir kusur meydana getirdi. Bunu ez-Zeccac da nakletmektedir.

el-Maverdî der ki: "Verâ" kelimesinin "emam" kelimesi yerine kullanılması hususunda Arap dilbilginlerinin üç ayrı görüşü vardır:

1- Her durum ve her mekânda kullanılması mümkündür, zıt anlamlı kelimelerdendir. Nitekim Allah: *"Arkalarında (verâ) cehennem vardır."* (el-Câsiye, 45/10) buyruğunda: "Önlerinde" anlamındadır. Şair şöyle demektedir:

(1) Hadis, Hz. Peygamber'in hacda akşam ile yatsı namazlarını bir arada (cem' ile) kılması ile ilgilidir. ***Buhârî,*** Hacc 95; ***Müslim,*** Hacc 276; ***Ebû Dâvûd,*** Hacc 63; ***İbn Mâce,*** Menâsik 59 v.s...

(2) Gerek el-Ferrâ'nın ***Meâni'l-Kur'ân*** adlı eserine, gerekse Kurtubî'nin el-Ferrâ'nın kanaatlerini genellikle naklettiği kaynak olan en-Nehhâs'ın ***İ'râbu'l-Kur'ân***'ına baktığımız halde, el-Ferrâ'nın: "o" demekle kimi kastettiğini tesbit edemedik.

أترجو بَنُو مَرْوانَ سَمْعي وطاعَتي وقَوْمِي تَمِيمٌ والفَلاةُ وَرَائِيا

"Mervânoğulları benim dinleyip itaat edeceğimi mi umar?
Hem benim kavmim Temim'dir ve uçsuz bucaksız çöller de arkam (verâ)dadır."

Bununla: Önümde demek istemiştir.

2 Verâ kelimesi zaman ile ilgili anlatımlarda emam (ön) yerine kullanılır. Çünkü insan bu zamanları aşıp geçer ve onun arkasında kalmış olurlar. Başka yerde bu şekilde kullanımı mümkün değildir.

3- Karşılıklı ve biri diğerinin arkasında bulunan, yüzü arkası bulunmayan iki taşta olduğu gibi cisimlerde kullanılabilir, başkaları hakkında kullanılamaz. Bu Ali b. İsa'nın görüşüdür.

Sözü edilen hükümdarın ismi hakkında farklı görüşler vardır. Adının Huded b. Buded olduğu söylendiği gibi el-Celendî olduğu da söylenmiştir ki bunu da es-Süheylî ifade etmiştir. Buhârî gasb yoluyla herbir gemiyi alan bu hükümdarın adını zikrederek bu kişi Huded b. Buded idi, demektedir.(1) Öldürülen çocuğun adı ise Ceysur'du. Biz adını Yezid el-Mervezî'nin rivâyetinden *el-Camî*'de böylece kaydettik. Bundan başka bir rivâyette ise -ha harfi ile- Haysûr'dur. Bendeki kitabın haşiyesinde üçüncü bir rivâyet daha vardır ki o da Haysûn'dur.(2) Bu hükümdar güzel ve iyi olan herbir gemiyi gasbedip müsadere ediyordu. İşte Hızır'ın bu gemiyi kusurlu kılıp, delmesinin sebebi budur.

Bu uygulamadan, maslahatın yönü muhakkak olarak bilindiği takdirde mesâlih ile amel edilebileceğine dair bir fıkhî hüküm anlaşılmaktadır. Aynı şekilde bir bölümünü ifsad etmek suretiyle malın tamamını ıslah etmenin caiz olduğu da anlaşılmaktadır ki; az önce geçmiş bulunmaktadır.

Müslim'in, Sahih'inde geminin delinmesindeki hikmet şu sözlerle açıklanmaktadır: Nihâyet karşılıksız olarak gemileri gasb eden kişi gelince onun delinmiş olduğunu gördü ve ona ilişmeden geçip, gitti. Sonra da bir tahta parçasıyla onu düzelttiler...(3)

Bu kıssadan zorluk ve sıkıntılara sabretmenin teşvik edildiği anlaşılmaktadır. Böyle hoşlanılmayan bu gibi hallerin kapsamında nice faydalar vardır. Nitekim yüce Allah'ın: *"Bazen hoşlanmadığınız bir şey sizin için hayırlı olur"*

(1) ***Buhârî***, Tefsir 18. sûre 3
(2) Bk. İbn Hacer, ***Fethu'l-Bârî***, VIII, 274
(3) ***Müslim***, Fedâil 172

(el-Bakara, 2/216) buyruğunun anlamı da budur.

"Erkek çocuğa gelince annesi, babası da mü'min kimselerdi" buyruğu ile ilgili olarak sahih hadiste şöyle denilmektedir: "Bu çocuk hakkında mühür basıldığı zaman o kâfir olarak mühürlenmişti" denilmektedir.(1)

Bu ifadenin zahiri onun baliğ olmadığı görüşünü desteklemektedir. Bununla birlikte baliğ olmakla beraber ona dair verilmiş bir haber olma ihtimali de vardır, daha önce geçmiş bulunmaktadır.

"Bunun anne-babasına azgınlık ve nankörlük ederek, onları sıkıntıya sokmasından endişe ettik" buyruğu ile ilgili olarak; bu sözlerin Hızır (as)ın sözleri olduğu söylenmiştir. İfadelerin akışı da buna tanıklık etmektedir. Pek çok müfessir de bu görüştedir. Yani bizler bu çocuğun azgınlık ve nankörlük ederek, anne-babasını zorluğa ve sıkıntılara düşürmesinden korktuk. Yüce Allah bu gibi hal ve maksatlarla insanları öldürmek hususunda ictihatta bulunmayı ona mübah kılmıştı.

Bu buyrukların yüce Allah'ın buyrukları olduğu ve Hızır'ın da onun buyruğunu ifadelendirmiş olduğu da söylenmiştir. Taberî der ki: Bu ("endişe ettik" ifadesi) "Bildik" demektir. İbn Abbas da böyle demiş ve: Bildik demektir, diye açıklamıştır. Bu ise yüce Allah'ın: ***"Allah'ın sınırlarını koruyamayacaklarından korkarlarsa"*** (el-Bakara, 2/229) buyruğunda bilmeyi "havf (korkmak)" diye ifadelendirmesine benzemektedir.

Ubeyy'in: "(فَعَلِمَ ربك): Rabbin...bildi" diye okumuş olduğu rivâyet edilmiştir

Buradaki "endişe (haşyet)"in mekruh görmek, hoşlanmamak anlamına geldiği de söylenmiştir. Mesela birbirleriyle kavga ederler korkusuyla, onları birbirinden ayırdım derken, bu işten hoşlanmadığım, istemediğim için bunu yaptım, demek istenir.

İbn Atiyye der ki: Bu yorumun en güçlü açıklaması -lafız buna uygun görülmemekle birlikte- ifadenin istiâre olduğudur. Yani bu, yaratıkların ve muhatabların zannına göre böyledir: Eğer onlar o çocuğun halini bilmiş olsalardı anne ve babasını sıkıntıya sokacağından korkarlardı. İbn Mes'ud da; "(فخاف ربك): Rabbin korktu" diye okumuştur ki burada istiare olduğu apaçıktır. Bu da Kur'ân-ı Kerim'de yüce Allah hakkında kullanılan "belki, olur ki, umulur ki" anlamındaki tabirlere benzemektedir.(2) Bütün bunlardaki umutlandırıcı ifadeler, beklentiler, korku ve endişe ihtimalleri, ey muhataplar- sizin kendi durumunuza göredir.

---

(1) Bu şekliyle: ***Müslim,*** Fedâil 172; ***Müsned,*** V, 119; ***Buhârî,*** Enbiyâ 27, Tefsir 18. sûre 2, 3, 4 ile ***Müsned,*** V, 120'de: "Çocuğa gelince o kâfir idi" anlamında

(2) Yüce Allah'ın bu gibi umutlandıran buyruklarının kesin vaad anlamında olduğuna işaret etmektedir.

"(يرهقهما): **Onları sıkıntıya sokmasından"** buyruğu onlara zora koşmasından, ağır yükümlülüklerle karşı karşıya bırakmasından... endişe ettik, demektir. Yani onların çocuklarına karşı duydukları sevgi, arkasından gitmelerine sebeb teşkil edecek, ikisi de sapacak ve onun dininin yolunu tutacaklardı, demektir.

"Bu bakımdan Rabbinin onlara bunun yerine daha temiz... vermesini diledik" buyruğunda **"bunun yerine"** anlamındaki (يُبْدِلَهُمَا) lafzını cumhur "be" harfini üstün, "dal" harfini de şeddeli okumuştur. Âsım ise "be" harfini sakin, "dal" harfini de şeddesiz okumuştur. Allah'ın onlara bir evlat ihsan edip bağışlamasını diledik, demektir.

"Daha temiz ve hayırlısını" buyruğu da daha temiz bir dine sahip ve salah sahibi birisini vermesini diledik, demektir. Burada: "(بدّل): "Yerine vermek, değiştirmek" fiili; (أبدل) şeklindeki kullanımı ile aynı manayadır. (Cumhurun okuyuşu birinci şekilden, Asım'ın okuyuşu da ikinci şekildendir.) Nitekim; "(مَهَّل وامهل ونَزَّل وانزل): Mühlet verdi, indirdi"; fiillerinde ve benzerlerinde de durum böyledir.

"(وأقرب رُحْماً): **Ve daha merhametlisini"** buyruğunu İbn Abbas "ha" harfini (sakin değil) ötreli olarak okumuştur. Şair der ki:

وكيف بظلـم جاريةٍ ومنهـا اللّينُ والرُّحُمُ

"Kendisinden yumuşaklık ve merhamet görülen
Bir kıza nasıl zulmedilebilir!"

Diğerleri ise bu harfi sakin olarak okumuştur. Ru'be b. el-Accac'ın şu beyitinde de böyle kullanılmıştır:

يا مُنْزِلَ الرُّحْـمِ علـى إدريسا ومُنْـزِلَ اللُّعْـنِ علـى إبليسَا

"Ey rahmeti İdris'e indiren,
Ve ey laneti İblis'e indiren."

Ebu Amr'dan ise farklı rivâyetler gelmiştir.

"(رحما): **Merhamet"** kelimesi", "(زكاة): **Temiz ve hayırlı"** kelimesine atfedilmiştir. Sonundaki "elif" te'nis içindir. Müzekkeri "elif"siz olarak; (رُحْم) şeklinde gelir.

Burada "ruhm"ın "rahim (akrabalık bağı)" anlamına geldiği de söylenmiştir. İbn Abbas da bu buyruğu; "(وأوصل رُحْماً): Akrabalık bağını daha bir gözeten" diye okumuştur.

Aynı şekilde: "(خَيراً مِنْهُ زَكَاةً): Daha temiz" yerine: (ازكى منه) şeklinde okumuştur.

İbn Cübeyr ve İbn Cüreyc'den nakledildiğine göre; o çocukları yerine o anne ve babaya bir kız çocuk verildi. el-Kelbî der ki: Bu kız çocukla peygamberlerden birisi evlendi ve o kızın da bir peygamber oğlu oldu. Yüce Allah onun vasıtası ile ümmetlerden birisine hidâyet verdi. Katade, oniki peygamber doğurdu, demiştir. Yine İbn Cüreyc'ten nakledildiğine göre çocuğun annesi çocuk öldürüldüğü günü müslüman olacak bir çocuğa hamile idi. Öldürülen ise kâfirdi.

İbn Abbas'tan gelen rivâyete göre annesi bir kız çocuğu doğurdu. O da bir peygamber doğurdu.

Bir rivâyette de yüce Allah o anne ve babaya o çocuklarının yerine yetmiş peygamber doğuran bir kız çocuğu verdi. Ca'fer b. Muhammed de bunu babasından nakletmiştir.

İlim adamlarımız derler ki: Bu uzak bir ihtimaldir. İsrailoğulları dışındaki ümmetler arasında pek çok peygamber gönderildiği bilinmemektedir. Bu kadın da İsrailoğullarından değildi.

Bu âyet-i kerimeden şu anlaşılmaktadır: Çocuklar her ne kadar insan ciğerinin bir parçası ise de onları yitirmek musibeti böylelikle hafifletilmiş olur. Esasen kaza ve kadere teslim olan kimsenin âkıbeti aydınlıktır.

Katade der ki: O çocukları doğduğunda anne-babası sevinmişti. Öldürüldüğünde de onun için üzülmüşlerdi. Ama hayatta kalmış olsaydı, onların helâk olmalarına sebeb olacaktı. O bakımdan herkese düşen yüce Allah'ın kazasına rıza göstermektir. Şüphesiz ki yüce Allah'ın, mü'minler hakkındaki hoşlarına gitmeyen takdiri, sevdikleri şekildeki takdirlerinden onlar için daha hayırlıdır.

"O duvara gelince şehirdeki iki yetim erkek çocuğundu." Bu iki çocuk yaşça küçük idiler. Bunu onları **"yetim"** olmakla nitelendirmiş olması karinesinden anlamaktayız. Bu çocukların adları Asram ve Surâym idi. Peygamber (sav) da: "Bâliğ olduktan sonra yetimlik söz konusu değildir"(1) diye buyurmuştur. Kuvvetli (zahir) olan görüş budur. Eğer yetim idilerse, onlara şefkat duymak anlamıyla baliğ olduktan sonra da yetimlik vasfını taşımaya devam etmeleri ihtimali de vardır.

(1) *Ebû Dâvûd*, Vesâyâ 9

İnsanlar hakkında yetimliğin babayı kaybetmek ile, onların dışındaki canlılarda ise annenin kaybedilmesiyle söz konusu olacağına dair açıklamalar daha önceden (el-Bakara, 2/83. âyet 2. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır.

"Şehirde (Medine)" buyruğu da kasabaya (el-karyeye) medine denilebileceğine delil vardır. "(أُمرتُ بقرية تاكل القُرى): Ben diğer kasabaları (el-kura) yiyen bir kasaba(ya hicret etmek) ile emrolundum."[1] hadisinde de karye (kasaba) medine (şehir) anlamında kullanılmıştır. Hicret hadisinde de: "Sen kimlere aitsin (kimlerdensin)" diye soruya muhatap olan adam, Mekke'yi kastederek: "Ben, medine ahalisindenim" demiştir.

"Altında da onlara ait bir define vardı." İnsanlar bu define hususunda farklı görüşlere sahiptirler. İkrime ve Katade derler ki: Bu pek çok miktarda bir mal idi. Define (kenz) adından anlaşılan budur. Çünkü kenz sözlükte bir araya toplanıp getirilmiş mal demektir. Buna dair açıklamalar da daha önceden (et-Tevbe, 9/34. âyet 2. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır.

İbn Abbas der ki: Bu yerin altına gömülmüş bir sahifedeki bir bilgi idi. Yine ondan şöyle dediği nakledilmiştir: Bu üzerinde: Bismillahirrahmanirrahîm. Kadere iman eden kimsenin nasıl üzüldüğüne hayret ederim. Rızka iman eden kimsenin nasıl çalışıp didindiğine şaşarım. Ölüme inanan bir kimsenin nasıl sevindiğine şaşarım. Hesaba inanan bir kimsenin nasıl gaflete düştüğüne şaşarım. Dünyaya ve dünyanın, dünyada yaşayanların hallerinin değişip durmasına inanan kimsenin, yine dünyaya rahat ve huzur içerisinde meyledişine şaşarım. Allah'tan başka hiçbir ilah yoktur, Muhammed Allah'ın Rasûludür, yazılı, altından bir levha idi.

Buna yakın bir rivâyet İkrime'den ve Ğufra'nın azatlı kölesi Ömer'den de rivâyet edilmiştir. Ayrıca Osman b. Affan bunu Peygamber (sav)dan rivâyet etmiştir.

"Babaları salih bir kimse idi" lafzının zahirinden ve ilk olarak hatıra gelen manadan anlaşıldığına göre bu onların öz, en yakın babalarıdır. Yedinci babaları olduğu da söylenmiştir. Bu Ca'fer b. Muhammed'in görüşüdür. Onuncu göbekten babaları olduğu da söylenmiştir. Bu atalarının salihliğinden söz edilmiyor olmakla birlikte, onun salihliği sebebiyle bu çocukları korunmuş idi. Bunun adı Kâşih'di. Bu açıklama Mukatil'e aittir. Annelerinin adı da Dinyâ idi. Bunu da en-Nekkaş zikretmiştir.

Bu buyrukta yüce Allah'ın salih olan bir kimseyi bizzat koruduğu gibi, ondan neseb itibariyle uzaklarda bulunan çocuklarını, torunlarını dahi koruyacağına delil vardır. Yüce Allah'ın, salih bir kimse dolayısıyla soyundan yedi kişiyi muhafaza edeceğine dair rivâyet nakledilmiştir: Yüce Allah'ın: *"Be-*

(1) *Buhârî*, Fedâilu'l-Medine 2; *Müslim*, Hacc 488; *Muvatta*, Medine 5; *Müsned*, II, 537.

nim velim o kitabı indiren Allah'tır ve o salihleri veli edinir." (el A'raf, 7/196) buyruğu da buna delildir.

Yüce Allah'ın: **"Ben bunları kendiliğimden yapmadım"** buyruğu Hızır'ın bir nebi olmasını gerektirmektedir. Bu konudaki görüş ayrılığı önceden geçmiştir.

"İşte senin tahammül gösteremediğin şeylerin iç yüzü" yani açıklaması **"budur."**

"(مَالَمْ تَسْطِعْ): **Tahammül gösteremediğin"** buyruğunu bir kesim; (تَسْطِعْ) şeklinde "sin"den sonra "te" ile okumuşlardır. Cumhur ise "te"siz olarak; (تَسْطِعْ) diye okumuştur. Ebu Hâtim der ki: Mushaf'ların hattında olduğu gibi biz de böyle okuruz.

Burada açıklığa kavuşturulması gereken beş husus vardır:

1- Musa'nın Beraberindeki Delikanlıdan Söz Edilmeme Sebebi:

Bu âyetlerin başında da sonunda da Musa'nın beraberindeki genç adamdan hiç söz edildiğini duymadık diye soran birisine şöyle cevap verilir: Bu hususta görüş ayrılığı vardır. İkrime, İbn Abbas'a: Genç kişi Musa ile birlikte olduğu halde niçin ondan söz edildiğini görmüyoruz? diye sorunca, İbn Abbas şöyle demiş: O genç kişi o sudan içti ve ebedileştirildi. O ilim adamı da onu aldı ve onu bir gemiye kapattıktan sonra onu denize saldı. Bu gemi kıyamet gününe kadar deniz dalgaları üzerinde onu yüzdürecektir. Çünkü onun o sudan içmemesi gerekirdi, ama içti.

el-Kuşeyrî der ki: Eğer bu sabit ise burada sözü edilen genç şahıs Yûşa b. Nûn değildir. Çünkü Yûşa b. Nûn, Musa (as)dan sonra uzun bir süre yaşadı ve onun halifesi oldu. Daha kuvvetli görülen odur ki Musa, Hızır ile karşılaşınca beraberindeki genç delikanlıyı geri gönderdi.

Hocamız İmam Ebu'l-Abbas der ki: Kendisine tabi olunanı (Musa'yı) söz konusu etmekle yetinilip tabi olanı zikretmeye gerek görmemiş olma ihtimali de vardır. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

2- İncelikli İfadeler Kullanmak:

Hızır'ın, çocukların hazinelerini çıkartmayı yüce Allah'a izafe ederken gemiyi delme işini **"onu kusurlu yapmak istedim"** diyerek kusurlu yapmayı kendisine izafe etmiş olması nasıl izah edilir? diye sorana şöyle cevap verilir:

Duvarın düzeltilmesinde iradenin yüce Allah'a isnad edilmesi, uzun bir zaman sonra ve gayblardan olan bir hususa dair oluşundan dolayıdır. Her ne

kadar Hızır da bunu irade etmiş idiyse de böyle bir iradede bulunmayı ona öğreten Allah'tır.

Şöyle de açıklanmıştır: Bu tamamıyla hayır bir iş olduğundan dolayı yüce Allah'a izafe etmiştir. Geminin kusurlu kılınmasını da edebe riâyet ederek kendi nefsine izafe etti. Çünkü bu bir kusur lafzı ile ifade edilmektedir. Bu hususta iradeyi yalnızca kendisine isnad etmek suretiyle edebini göstermiştir. Nitekim İbrahim (as) da: ***"Hastalandığım zaman bana şifa veren O'dur"*** (eş-Şuarâ, 26/80) sözlerinde daha önce geçen fiilde ve sonrasında fiili yüce Allah'a isnad edip, hastalanma fiilini kendisine isnad ederken, aynı şekilde edebe riâyet etmiştir. Çünkü hastalanmak bir eksiklik ve bir musibet anlamını taşır. O halde yüce Allah'a ancak güzel görülen lafızlar izafe olunur, çirkin görülen lafızlar izafe edilmez. Bu da yüce Allah'ın: ***"Hayır ancak senin elindedir"*** (Âl-i İmran, 3/26) buyruğuna benzemektedir. Sadece hayır zikredilmiş olup, şerr O'na nisbet edilmemiştir. Her ne kadar hayır da, şerr de, zarar da, fayda da O'nun elinde olsa dahi. Çünkü, O herşeye kâdir olandır ve O herşeyden haberdar olandır. Peygamber (sav)ın aziz ve celil olan Rabbinin kıyamet gününde şöyle buyuracağına dair bize yaptığı nakli ileri sürerek itiraza kalkışmak, yerinde değildir: Kıyamet gününde yüce Allah şöyle buyuracaktır: "Ey Âdemoğlu, Ben hastalandığım halde sen Beni ziyaret etmedin. Ben senden, Bana yemek yedirmeni istediğim halde sen Bana yemek yedirmedin. Senden, Bana su içirmeni istediğim halde sen Bana su içirmedin..."[1] Çünkü bu, hitapta bir tenezzüldür ve sitemde oldukça lutufkârane bir ifadedir. Bunun da manası, celal ve ikram sahibi olan Allah'ın lutuflarını, O'nun bu amellere vereceği mükafatın ne kadar çok olduğunu anlatmaktır. Bu kabilden açıklamalar daha önceden de geçmiş bulunmaktadır. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

Kendi zatı hakkında dilediği ifadeyi kullanmak Allah'ın hakkıdır. Bizler ise ancak O'nun bize izin vermiş olduğu güzel vasıfları ve şerefli fiilleri O'nun hakkında kullanabiliriz. Her türlü eksiklikten, afetten çok yüce ve münezzehtir, alabildiğine yüksektir.

Çocuk hakkında da: **"Diledik"** ifadesini kullandığını görüyoruz. Burada öldürmeyi kendi nefsine, onun yerine daha hayırlı birisini vermeyi de yüce Allah'a izafe etmiş gibidir.

"(الأشد): Rüşt, reşitlik" ise hem hilkatin hem de aklın kemâl derecesini anlatır. Buna dair açıklamalar daha önceden el-En'âm Sûresi'nde (6/151-153. âyetler 12. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır. Yüce Allah'a hamd olsun.

(1) ***Müslim***, Birr 43

3- Hızır (as)ın Tasarruflarını Şer'î Hükümlerden Sıyrılmaya Delil Gösterenler:

Hocamız İmam Ebu'l-Abbas der ki: Bâtıniyye'nin zındıklarından bir kesim bir takım şer'î hükümlerin (haklarında) uygulanmasını gerekli kılan bir yol izlemeye kalkışmışlar ve şöyle demişlerdir: Bu genel şer'î hükümler ile, peygamberler ve avâm hakkında hüküm verilir. Veliler ile havâsa gelince, onların bu gibi nasslara ihtiyaçları yoktur. Onlardan istenen, kalplerinde doğan şeylerden ibarettir. Kalplerinde etkin olarak geçen düşünceler ile onlar hakkında hüküm verilir. Yine bunlar derler ki: Buna sebeb ise kalplerinin bulandırıcı konulardan arınmış, ağyârdan uzak düşmüş olmasıdır. Bu sebebten ötürü onlara ilahi ilimler ve Rabbani hakikatler tecelli eder. Kâinatın sırlarına vakıf olurlar, cüz'iyyâtın ahkâmını bilirler. Böylelikle şeriatin külliyâtına dair hükümlere ihtiyaçları kalmaz. Nitekim Hızır da böyle davranmıştır. O kendisine tecelli eden ilimler vasıtası ile Musa'nın nezdinde bulunup Kitaptan anlaşılan hükümlere ihtiyaç duymamıştır.

Onların yaptıkları nakiller arasında şu da vardır: Müftüler sana fetvâ verecek olsa dahi sen fetvayı kalbine sor.

Hocamız -Allah ondan razı olsun- dedi ki: Böyle bir söz söylemek zındıklıktır ve küfürdür. Bu sözleri söyleyen öldürülür ve tevbe etmesi dahi istenmez. Çünkü bu sözler kat'î olarak bilinen şer'i hükümleri inkâr etmektir. Yüce Allah'ın sünneti, hükümlerinin ancak kendisiyle kulları arasında elçilik vazifesini yapan rasûlleri aracılığıyla bilinmesi şeklindedir ve hikmeti bunu gerektirmiştir. Rablerinin mesajlarını ve kelâmını alıp tebliğ edenler onlardır. Onun şeriat ve hükümlerini onlar açıklarlar. Yüce Allah bu görev için onları seçmiş ve bu önemli vazifeyi onlara vermekle, onları ayrıcalıklı kılmıştır. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Allah, meleklerden ve insanlardan rasûller seçer. Muhakkak Allah herşeyi işitendir, herşeyi görendir"*** (el-Hacc, 22/75) ***"Allah peygamberliğini kime vereceğini çok iyi bilendir."*** (el-En'âm, 6/24); ***"İnsanlar tek bir ümmetti. Allah da peygamberleri müjdeleyici ve korkutucular olmak üzere gönderdi..."*** (el-Bakara, 2/213) ve buna benzer daha başka âyet-i kerimeler. Özetle söyleyecek olursak, Yüce Allah'ın emir ve nehiylerini ihtiva eden, hükümlerini bilmenin tek yolunun ancak peygamberler olduğu ve ancak onlar vasıtasıyla bunların öğrenileceği konusunda kat'î bir bilgi ve kesin bir yakîn vardır. Bu konuda ümmetin selefi de, halefi de icmâ' halindedir. Her kim: Peygamberlerin dışında ve peygamberlere ihtiyaç bırakmayacak şekilde Allah'ın kendisi vasıtasıyla emir ve yasaklarının bilinebileceği başka bir yol bulunduğunu söyleyecek olursa bu kimse kâfirdir, öldürülür, tevbe etmesi de istenmez. Bu konuda onunla tartışıp, ona soru sorup cevap vermeye de gerek yoktur. Diğer taraftan böyle bir iddia Peygam-

beriniz Muhammed (sav)dan sonra bir takım peygamberlerin varlığını da kabul etmek demektir. Oysa yüce Allah onu peygamberlerinin ve rasûllerinin sonuncusu kılmıştır. Ondan başka ne bir nebî ne de bir rasûl gelecektir.

Bunu şöyle açıklayabiliriz: Ben hükümleri kalbimden alırım, kalbimde geçen ne ise yüce Allah'ın hükmü odur ve gereğince amel ederim. Bu varken ayrıca Kitab ve sünnete ihtiyacım yoktur, diyen bir kimse özel olarak kendisinin nebî olduğunu iddia etmiş demektir. Böyle bir iddia, Peygamber (sav)ın: "Ruhu'l-Kudüs (Cebrail) Benim kalbime şunu üfledi (telkin etti)" hadisinde[1] söylediklerini andırmaktadır.

4- Hızır Ölü Müdür? Diri Midir?:

İnsanların cumhuru, Hızır (as)ın ölmüş olduğu kanaatindedir. Bir kesim de şöyle demektedir: O hayat pınarından içtiğinden dolayı hayattadır, yeryüzündedir ve Beytullah'ı haccetmektedir.

İbn Atiyye der ki: en-Nekkaş bu hususta uzun uzadıya açıklamalarda bulunmuş, kitabında Ali b. Ebi Tâlib'ten ve başkalarından hiçbirisi de ayakları üstünde duramayacak şekilde pek çok şeyler zikredip nakletmiştir. Eğer, Hızır (as) hayatta olup da haccetse idi, İslâm milleti arasında görülmesi gerekirdi. Eşyanın tafsilatını bütün incelikleriyle bilen yüce Allah'tır. O'ndan başka Rab yoktur. Elan, Hızır (as)ın ölmüş olmasını gerektiren hususlardan birisi de Peygamber (sav)ın şu hadis-i şerifidir: "Şu gecenizi görüyor musunuz? (yüzyıl sonra) Bugün yeryüzünde bulunanlardan hiçbir kimse kalmayacaktır."[2]

Derim ki: Buhârî de bu görüştedir. Kadı Ebu Bekr İbnu'l-Arabî de bunu tercih etmiştir. Ancak sahih olan ikinci görüştür; yani ileride belirteceğimiz üzere o hayattadır.

Hadisi Müslim, Sahih'inde, Abdullah b. Ömer'den gelen rivâyet yoluyla kaydetmektedir. Abdullah b. Ömer dedi ki: "Rasûlullah (sav) hayatının sonlarına doğru bir gece bize yatsı namazını kıldırdı. Sonra ayağa kalkıp dedi ki: Şu gecenizi görüyor musunuz? Bundan itibaren yüz seneye kadar yeryüzünde bulunanlardan hiçbir kimse kalmayacaktır." İbn Ömer dedi ki: İnsanlar Rasûlullah (sav)ın söylediği o sözler hakkında kendi aralarında yüz sene ile ilgili söyledikleri sözlerde yanıldılar. (Onların yüz sene sonra kıyame-

(1) Devamı: "... kimse rızkını tamamlamadan asla ölmeyecektir. Binâenaleyh Allah'tan korkun ve (rızkınızı) güzel bir şekilde arayın." (el-Aclnî, ***Keşfu'l-Hafâ***, I, 231, hn. 707'de belirtildiğine göre hadisi İbn Ebi'd-Dünya, Ebû Nuaym, Taberânî, el-Bezzar ve Hâkim rivâyet etmiş, Hâkim sahih olduğuna söylemiştir).

(2) Hadis biraz sonra tam olarak ve nisbeten farklı rivâyetleriyle zikredilecek ve kaynakları orada gösterileceklerdir.

lin kopacağına dair söyledikleri sözlerine işaret ediyor.) Oysa, Peygamber (sav) şunları söylemişti: "Bugün yeryüzünde bulunanlardan kimse kalmayacaktır." O bu sözleriyle bu neslin (bu süre zarfında) ölmüş olacağını kastetmiştir.(1)

Bunu aynı şekilde Câbir b. Abdullah yoluyla da rivâyet etmektedir. (Câbir) dedi ki: Ben, Rasûlullah'ı vefat etmeden bir ay önce şöyle buyururken dinledim: "Siz kıyametin ne zaman kopacağı hakkında bana soru soruyorsunuz. Onun bilgisi ancak Allah'ın nezdindedir. Ben, Allah adına yemin ederim ki yeryüzünde doğmuş bulunan hiçbir nefis üzerinden (bu andan itibaren) yüzyıl geçmeyecektir."(2) Bir diğer rivâyette Sâlim'in şöyle dediği kaydedilmektedir: Biz kendi aramızda: "O gün yaratılmış bulunan" (nefislerden) diye konuştuk."(3)

Bir başka rivâyette de şöyle denilmektedir: "Bugün doğmuş bulunan hiçbir nefsin üzerinden yüzyıl geçtikten sonra hayatta kalacak yoktur."(4)

Sikâye (Hac mevsiminde hacılara su dağıtmak) ile görevli Abdu'r-Rahman bunu tefsir ederek ömürlerin eksilmesidir, demiştir.(5) Ebu Said el-Hûdrî'den de buna yakın bir hadis rivâyet edilmiştir.(6)

İlim adamlarımız derler ki: Bu hadisin muhtevası özetle şudur: Peygamber (sav) vefatından bir ay önce Âdemoğullarından o esnada hayatta bulunan herhangi bir kimsenin ömrünün (o andan itibaren) yüzyılı aşmayacağını bildirmiştir. Çünkü, Peygamber (sav): "Doğmuş bulunan her bir nefis" diye buyurmuştur. Bu lafız ise melekleri ve cinleri kapsamaz. Zira onlar hakkında bu ifadenin kullanılması doğru değildir. Akıl sahibi olmayan canlılar da bunun kapsamına girmez. Çünkü Hz. Peygamber: "Yeryüzünde bulunan canlılardan bir kimse" diye buyurmuştur. Burada da ifade aslı itibariyle akıl sahibi varlıklar hakkında kullanılan bir ifadedir. O kasıt Âdemoğullarından başkası olamaz. İbn Ömer de bu manayı açıklamış ve şöyle demiştir: O bu sözleriyle (bu zaman zarfında) bu neslin ölmüş olacağını kastetmiştir.

Hz. Peygamber'in: "Doğmuş bulunan hiçbir nefis" ifadesinin umûmî oluşu dolayısıyla Hızır hayattadır, diyenlerin görüşlerinin batıl olduğuna, bu hadisi delil gösterenlerin lehine delil olacak bir tarafı yoktur. Çünkü onun her ne kadar istiğrakı (bütünü kapsayıcılığı) pekiştirici ise de onun hakkında özel

(1) *Müslim*, Fedâilu's-Sahâbe 217; *Buhârî*, Mevâkitu's-Salât 40; *Ebû Dâvûd*, Melâhim 18; *Tirmizî*, Fiten 64
(2) *Müslim*, Fedâilu's-Sahâbe 218; *Tirmizî*, Fiten 64
(3) *Müslim*, Fedâilu's-Sahâbe 220
(4) *Müslim*, Fedâilu's-Sahâbe 218
(5) Aynı yer
(6) *Müslim*, Fedâilu's-Sahâbe 219. Ayrıca bk. *Buhârî*, İlm 41, Mevâkîtu's-Salât 20; *Müsned*, I, 93, 140, II, 88, 121, 131.

bir nass değildir. Aksine bu umûm ifadenin tahsis edilmesi mümkündür. Nitekim bu hadis İsa (as)ı da kapsamına almamaktadır. İsa (as) ölmediği gibi öldürülmedi de; o Kur'ân'ın nassı ve manası gereğince hayattadır. Aynı şekilde bu hadis -hayatta olmakla birlikte- Deccal'i de kapsamına almaz. Deccal'in hayatta oluşuna delil ise el-Cessâse hadisi diye bilinen hadistir.(1) Aynı şekilde bu hadis Hızır (as)ı da kapsamaz ve Hızır insanlar tarafından da görülmez. Onlarla beraber oturup kalkanlardan da değildir ki; birbirleriyle konuştukları vakit Hızır mıdır? diye kimsenin hatırından geçmesin. İşte bu gibi umûmî ifadeler özel halleri kapsamaz.

Ashab-ı Kehf'in de hayatta oldukları, İsa (as) ile birlikte haccedecekleri önceden geçtiği gibi- de söylenmiştir. Aynı şekilde daha önce belirttiğimiz gibi İbn Abbas'ın görüşüne göre Musa'nın genç adamı da bu haldedir.

Ebu İshâk es-Sa'lebî ***"el-Arâis"*** adlı kitabında şunları söylemektedir. Sahih olan Hızır'ın uzun ömür verilmiş ve gözlerin görmesine karşı perdelenmiş bir peygamber olduğudur. Muhammed b. el-Mütevekkil, Damra b. Rabia'dan, o Abdullah b. Şevzeb'den şöyle dediğini nakletmektedir: Hızır (as) Farisoğullarındandır. İlyas da İsrailoğullarındandır. Bunlar her sene hac mevsiminde bir araya gelirler. Amr b. Dinâr'dan da şöyle dediği nakledilmektedir: Hızır da, İlyas da, Kur'ân yeryüzünde kaldığı sürece hayatta kalacaklardır. Kur'ân kaldırıldı mı onlar da ölecekler.

Hocamız İmam Ebu Muhammed Abdu'l-Mû'ti b. Mahmud b. Abdi'l-Mû'ti el-Lahmî, Kuşeyrî'ye ait ***"er-Risale"*** şerhinde salih pek çok erkek ve pek çok kadından bir takım hikâyeler nakletmektedir ki, bunlara göre bu kimseler Hızır (as)ı görmüş ve onunla karşılaşmışlardır. Bunların toplamı, en-Nekkâş, es-Sa'lebî ve diğerlerinin de zikrettikleri ile birlikte onun hayatta olduğuna dair zannı oldukça kuvvetlendirmektedir.

Müslim'in, Sahih'inde yer alan hadiste şöyle buyurulmuştur: "Deccal, Medine yakınlarındaki verimsiz yerlerden birisine gelecektir. O gün insanların en hayırlıları olan bir adam -yahut- insanların en hayırlılarından bir adam onun karşısına çıkacaktır..." Hadisin sonlarında şu kaydedilmektedir: Ebu İshâk dedi ki: Denildiğine göre bu adam Hızır (as)dır.(2)

İbn Ebi'd-Dünya ***"el-Hevâtif"*** adlı eserinde Ali b. Ebi Tâlib (ra)'a ulaşan mevkûf bir senet ile naklettiğine göre Ali (ra) Hızır ile karşılaşmış ve (Hızır) ona şu duayı öğretmiş ve bu duayı her namazın akabinde tekrarlayan kimseye pek büyük bir sevap, mağfiret ve rahmet olacağını da zikretmektedir. Dua şöyledir:

(1) Bk. ***Müslim***, Fiten 119 vd.; ***Ebû Dâvûd***, Melâhim 15; ***Tirmizi***, Fiten 66; ***İbn Mâce***, Fiten 33; ***Müsned***, VI, 373, 413, 417, 418.

(2) ***Müslim***, Fiten 112

يا من لا يشغله سمع عن سمع ، ويا من لا تغلطه المسائل ، ويا من لا يتبرم من إلحاح الملحين ، أذقني بَرْد عفوك ، وحلاوة مغفرتك

"Ey bir şeyi işitmek, başka bir şeyi işitmekten alıkoymayan! Ey istekleri kendisini şaşırtmadığı! Ey ısrar edenlerin ısrarlarından ötürü kendisine usanç gelmeyen! Bana affının serinliğini, mağfiretinin tatlılığını tattır."

Yine Ömer b. el-Hattâb (ra)dan, Ali b. Ebi Tâlib (ra)ın Hızır'dan duyduğu belirtilen bu duaya yakın bir duayı işittiğini de zikretmektedir. İlyâs'ın, Peygamber (sav) ile bir araya gelişini de zikretmiştir.

İlyâs (as)ın, Peygamber (sav)ın dönemine kadar kalışı mümkün olduğuna göre Hızır'ın hayatta kalışı da mümkündür. Senede bir defa Beyt'in yanında bir araya geldiklerini ve ayrıldıkları vakit şu sözleri söylediklerini de nakletmektedir: "Maşaallah, maşaallah! Kötülüğü Allah'tan başkası kimse önleyemez. Maşaallah, maşaallah! Ne kadar nimet varsa hepsi Allah'tandır. Maşaallah, maşaallah! Allah'a tevekkül ettim, güvenip, dayandım. Allah bize yeter, O ne güzel vekildir!"

Ilyâs'a dair bilgiler de yüce Allah'ın izniyle es-Sâffat Sûresi'nde (37/123. âyet-i kerime'nin tefsirinde) gelecektir.

Ebu Ömer b. Abdi'l-Berr, *"et-Temhid"* adlı eserinde Ali (ra)dan şöyle dediğini zikretmektedir: Peygamber (sav) vefat edip de üzeri bir örtü ile örtülünce evin bir tarafından söyleyeni görülmeyen bir ses işitildi. Onlar bu sesi işitiyorlar fakat bu sesin sahibini görmüyorlardı. Şöyle diyordu: Allah'ın selamı, rahmet ve bereketleri üzerinize olsun. Ey bu hâne halkı, selam size. Her bir nefs ölümü tadacaktır. Şüphesiz Allah ölen herkesin halefidir. Yokolup giden herkesin yerine geçecek olan başkasını verir. Her bir musibete karşı teselli kaynağıdır. O bakımdan Allah'a güvenin, O'ndan ümit edin. Çünkü şüphesiz ki asıl musibetzede ilahi mükâfattan mahrum olandır. Onların kanaatlerine göre bu sözleri Hızır (as) söylemişti. Kastettiği ise Peygamber (sav)ın ashabıdır.

Hz. Peygamber'in hadisindeki "yeryüzünde" ifadesindeki "elif-lam" cins için değil ahd içindir. Bu da Arap topraklarıdır. Buna delil ise onların bu topraklarda tasarruf etmeleri ve çoğunlukla orada bulunmalarıdır.

Bu ifadeyle Ye'cuc ve Me'cuc'un yaşadığı topraklar, Hint ve Sind taraflarında bulunan kulakların duymadığı, hakkında hiçbir şey bilinmeyen uzak adalar girmez.

Deccal'e dair (itiraz ile ilgili olarak) bir cevap vermek gerekmez.

Süheylî der ki: Hızır'ın ismi hususunda insanlar birbirinden oldukça farklı kanaatlere sahiptir. İbn Münebbih'ten şöyle dediği nakledilmektedir: O, Ebleyâ b. Melkân b. Fâliğ b. Şâlih b. Erfahşed b. Sâm b. Nûh'dur. Bir diğer görüşe göre o, İbn Âmîl b. Sümahikîn b. Erya b. Alkâmâ b. Îysû b. İshâk'dır. Babası bir hükümdar imiş, annesi de Farslı olup adı da Elmâ imiş. O, mağarada kasabadaki adamlardan birisinin koyunları arasından kendisini her gün emziren bir koyun ile birlikte bulunmuş. Onu bulan bu adam alıp beslemiş. Gençlik yaşına gelip de -babası olan- hükümdar bir kâtip edinmek istemiş. İbrahim ile Şit üzerine indirilen sahifeleri yazmak üzere bu konuda bilgi ve maharet sahiplerini toplamış. Onun huzuruna gelen kâtiplerden birisi de oğlu Hızır imiş. Kendisi de oğlunu tanımıyormuş. Yazısının ve bilgisinin güzel olduğunu görmüş ve onun bu üstün özelliklerini ve durumunu araştırınca oğlu olduğunu öğrenmiş. Onu yanına alıp insanların işlerini görmek ve yönetmek üzere görevlendirmiş. Ancak daha sonra Hızır anlatılması uzun sürecek bir takım sebebler dolayısıyla hükümdarın yanından kaçmış. Nihâyet Hayat Pınarı'nı bulmuş ve ondan içmiş. O, Deccal çıkıncaya kadar hayatta kalacaktır. Deccal'in öldüreceği, bölüp parçalayacağı sonra da yüce Allah'ın hayat vereceği adam işte odur. Peygamber (sav)ın dönemine yetişmediği de söylenmiştir. (Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır).

Ancak bu görüş sahih değildir.

Buhârî ve aralarında hocamız Ebu Bekr İbnu'l-Arabî -Allah'ın rahmeti üzerine olsun-nin de bulunduğu hadis ehlinden bir kesim şöyle demişlerdir: O, Peygamber (sav)ın belirttiği: "Yüzyılın nihâyetinde bugün yeryüzünde bulunanlardan hiçbir kimse kalmayacaktır." Yüzyılın bitmesinden önce vefat etmiştir. Çünkü o bu sözleriyle, bu sözü söylediği zaman hayatta olanlardan kimse hayatta kalmayacaktır, demek istemiştir.

Derim ki: Biz bu hadisi ve bu hadis ile ilgili açıklamaları zikrettik ve Hızır'ın şu ana kadar hayatta olduğunu açıkladık. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

5- Hızır'ın, Musa (as)a Vasiyeti:

Denildiğine göre Hızır, Musa (as)dan ayrılmak isteyince Musa ona: Bana tavsiyede bulun, demiş. O da şunları söylemiş: Çokça tebessüm et, ama çok gülme. Israrı bırak. Gereksiz hiçbir işi yapma. Hata edenleri yaptıkları hatalar dolayısıyla ayıplama.

Ey İmran'ın oğlu hatan dolayısıyla da ağla!

وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنْ ذِى الْقَرْنَيْنِ ۖ قُلْ سَاَتْلُوا عَلَيْكُمْ مِنْهُ ذِكْرًا ﴿٨٣﴾
اِنَّا مَكَّنَّا لَهُ فِى الْاَرْضِ وَاٰتَيْنَاهُ مِنْ كُلِّ شَىْءٍ سَبَبًا ﴿٨٤﴾ فَاَتْبَعَ سَبَبًا
﴿٨٥﴾ حَتّٰٓى اِذَا بَلَغَ مَغْرِبَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَغْرُبُ فِى عَيْنٍ حَمِئَةٍ
وَوَجَدَ عِنْدَهَا قَوْمًا ۗ قُلْنَا يٰذَا الْقَرْنَيْنِ اِمَّآ اَنْ تُعَذِّبَ وَاِمَّآ اَنْ تَتَّخِذَ
فِيهِمْ حُسْنًا ﴿٨٦﴾ قَالَ اَمَّا مَنْ ظَلَمَ فَسَوْفَ نُعَذِّبُهُ ثُمَّ يُرَدُّ اِلٰى رَبِّهِ
فَيُعَذِّبُهُ عَذَابًا نُكْرًا ﴿٨٧﴾ وَاَمَّا مَنْ اٰمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا فَلَهُ جَزَآءً
الْحُسْنٰى ۚ وَسَنَقُولُ لَهُ مِنْ اَمْرِنَا يُسْرًا ﴿٨٨﴾ ثُمَّ اَتْبَعَ سَبَبًا ﴿٨٩﴾ حَتّٰٓى
اِذَا بَلَغَ مَطْلِعَ الشَّمْسِ وَجَدَهَا تَطْلُعُ عَلٰى قَوْمٍ لَمْ نَجْعَلْ لَهُمْ مِنْ
دُونِهَا سِتْرًا ﴿٩٠﴾ كَذٰلِكَ ۖ وَقَدْ اَحَطْنَا بِمَا لَدَيْهِ خُبْرًا ﴿٩١﴾

83. Sana, Zülkarneyn'i de soruyorlar. De ki: Size ona dair haber okuyayım:

84. Gerçekten, Biz ona yeryüzünde büyük bir iktidar vermiş ve ona her şeyin yolunu göstermiştik.

85. O da bir yol tuttu.

86. Nihâyet güneşin battığı yere ulaşınca onu kara çamurlu bir pınarda batıyor gördü. Onun yanında bir kavim buldu. Dedik ki: "Ey Zülkarneyn onları istersen azaplandırabilirsin yahut onlara güzel muamelede de bulunabilirsin."

87. Dedi ki: "Kim zulmederse onu azaplandıracağız. Sonra o Rabbine döndürülecek, Rabbi de onu şiddetli bir azab ile azablandıracak.

88. "Fakat kim iman edip de salih amel işlerse onun için en güzel bir mükâfat vardır. Ona emrimizden en kolay olanı söyleyeceğiz."

89. Sonra bir başka yol tuttu.

90. Nihâyet güneşin doğduğu yere vardığı zaman onun güneşe karşı kendilerine hiçbir siper yapmadığımız bir kavmin üzerine doğduğunu gördü.

91. İşte böyle. Zaten Biz ellerinde ne bulunuyor idiyse, hepsini ilmimizle kuşatmıştık.

"Sana, Zülkarneyn'i de soruyorlar. De ki: Size ona dair bir haber okuyayım" buyruğu ile ilgili olarak İbn İshak dedi ki: Zülkarneyn'e dair haberlerde belirtildiğine göre, ona başkalarına verilmemiş olan şeyler verilmişti. Sebebler onun için alabildiğine çoğaltılmış ve kolaylaştırılmıştı. Nihâyet yeryüzünün doğularına da, batılarına da gitmişti. Ayağı nereye bastıysa ora halkına üstün kılındı. Nihâyet doğuya, batıya, ötesinde hiçbir mahlûkun bulunmadığı yerlere kadar yolculuklarını bitirdi. İbn İshak der ki: Arap olmayanlardan bir takım haberler nakleden kimselerin bana anlattıklarına göre Zülkarneyn ile ilgili bilgilerden miras olarak ders aldıklarına göre o, Mısır ahalisinden olup adı Yunanlı Merzubân b. Merdube imiş. Yûnan b. Yâfes b. Nûh'un soyundanmış. İbn Hişam der ki: Adı İskender olup, İskenderiye'yi kuran odur. Bundan dolayı şehir ona nisbet edilmiştir.

İbn İshak der ki: Bana, Sevr b. Yezîd, Halid b. Ma'dân el-Kelâî'den -ki Hâlid pek çok kimseye yetişmiş bir kişi idi- anlattığına göre, Rasûlullah (sav)a Zülkarneyn'e dair soru sorulmuş. O da şu cevabı vermiş: "O yeryüzünü alt tarafından izlediği yollarla tamamen dolaşmış bir hükümdardır." Hâlid dedi ki: Ömer b. el-Hattab (ra) bir adamın birisine: Ey Zülkarneyn! diye seslendiğini işitince şöyle demiş: Allah'ım mağfiretini dilerim. Sizler peygamberlerin isimlerini kullanmakla yetinmeyerek şimdi de meleklerin isimlerini mi kullanmaya başladınız? İbn İshak der ki: Zülkarneyn'in bunların hangisi olduğunu en iyi bilen Allah'tır. Rasûlullah gerçekten bunu söyledi mi, söylemedi mi Allah bilir. Doğru onun söylediğidir.

Derim ki: Ali b. Ebi Tâlib (ra)dan da Ömer (ra)ın sözünün bir benzeri rivâyet edilmiştir. O birisinin diğerine: Ey Zülkarneyn! diye seslendiğini işitince şöyle demiş: Peygamberlerin isimlerini kullanmanız size yetmedi de meleklerin isimlerini mi kullanmaya başladınız?

Yine ondan gelen bir rivâyete göre Zülkarneyn salih, hükümdar bir kul idi. O, Allah'a samimiyetle bağlanmış, Allah da ona yardımcı olmuştu.

Allah tarafından gönderilmiş ve yüce Allah'ın ona yeryüzünü fethetmeyi nasib etmiş olduğu da söylenmiştir.

Dârakutnî, *"Kitabu'l-Ahbâr"*da, Rabâkîl adındaki bir meleğin Zülkarneyn'e indiğinden söz etmektedir. Kıyamet gününde yeryüzünü katlayıp, dü-

recek olan melek de budur. O -kimi ilim adamının naklettiğine göre- yeryüzünü birbirinden çözüp ayıracak ve bütün mahlukatın ayakları (yüce Allah'ın yeniden yaratacağı yer olan) es-Sâhire'nin üzerine düşecektir.

es-Süheylî der ki: Bu, bu meleğin yeryüzünün doğu ve batısını kateden Zülkarneyn'in üzerine inmekle görevlendirilmiş olmasına benzemektedir. Nitekim Hâlid b. Sinan'a ateşin musahhar kılınması ile ilgili kıssa da ateş üzerinde görevli olan meleğin durumuna uygun düşmektedir. Bu görevli melek ise Malik'tir. Ona ve bütün meleklere selam olsun.

İbn Ebi Hayseme, *"Kitabu'l Bedh"* adlı eserinde Hâlid b. Sinan el-Absî'yi söz konusu eder ve onun peygamber olduğunu bildirir. Bu peygambere meleklerden ateşin bekçisi Malik'in görevlendirilmiş olduğunu bildirir. Hâlid b. Sinan'ın peygamberliğinin alâmetlerinden (mucizelerinden) birisi de şu idi: Nâru'l-Hadesân diye adlandırılan bir ateş mağaradan insanlar üzerine çıkıyor ve onları yakıyordu. Onlarsa bu ateşi geri çeviremiyorlardı. Hâlid b. Sinan bu ateşi geri çevirdi ve bir daha da bu ateş oradan çıkmadı.

Zülkarneyn'in adının ne olduğu ve hangi sebepten ötürü kendisine bu ismin verildiği hususunda pek çok görüş ayrılıkları vardır. Adının Yunan -Makedonyalı Kral İskender olduğu söylenmiştir. Adının Hermes olduğu söylendiği gibi Herdis olduğu da söylenmiştir. İbn Hişâm der ki: O, Vail b. Himyer'in oğullarından, Himyerli es-Sa'b b. Zi Yezen adını taşır. İbn İshak'ın görüşü de az önceden geçmiş bulunmaktadır.

Vehb b. Münebbih der ki: Zülkarneyn, Romalıdır.

Taberî de Peygamber (sav)dan bir hadis zikrederek Zülkarneyn'in bir Romalı genç olduğunu bildirmektedir. Ancak bu, senedi oldukça gevşek (vâhî) bir hadistir. Bunu da İbn Atiyye ifade etmiştir.

es-Süheylî der ki: Haberler ilminden anlaşıldığına göre; bunlar iki kişi idiler. Bunlardan birisi İbrahim (as) döneminde olup denildiğine göre; Şam'da bulunan Bi'ru's-Seb' hususunda onun hükmüne başvurduklarında, İbrahim (as)ın lehine hüküm veren kişidir.

Diğeri ise İsa (as) dönemine yakın bir zamanda yaşamıştır.

Onun İbrahim (as) döneminde yahut ondan az bir süre önce yaşamış azgın hükümdar olan ve Erendâseb oğlu Beyurâseb'i öldürmüş bulunan Efridun (Feridun) olduğu da söylenmiştir.

Ona bu ismin (Zülkarneyn) veriliş sebebi ile ilgili görüş ayrılıklarına gelince; Onun iki tane saç örüğünün bulunduğu ve bundan dolayı ona bu ismin verildiği söylenmiştir ki, bunu es-Salebî ve başkaları nakletmektedir. Çünkü örükler de başın karnları (boynuzları -ki Zülkarneyn boynuzları olan, boynuz sahibi demektir-)dır. Şairin şu beyitinde de böyledir:

فَلَثَمْتُ فَاهَا آخِذاً بِقُرُونِهَا شُرْبَ النَّزِيفِ بِبَرْدِ مَاءِ الحَشْرَجِ

"Örüklerinden yakalayarak öptüm ağzını,
Su içmesi yasaklanmış sıtmalının, kaya çukurunda birikmiş soğuk suyu içmesi gibi."

Denildiğine göre; o krallığının ilk dönemlerinde rüyasında güneşin iki tarafını yakalıyormuş gibi görmüş, bunu anlatınca güneşin aydınlattığı her tarafa galip gelip hükmünün altına geçireceği şeklinde yorumlanmış, bundan dolayı da ona Zülkarneyn adı verilmiş.

Bir diğer görüşe göre; bu ismin ona veriliş sebebi hem doğuya hem batıya ulaşmış olmasıdır. O böylelikle adeta dünyanın iki boynuzunu eline geçirmiş gibi oldu.

Bir kesim de şöyle demektedir: Güneşin doğuş yerine varınca oradaki boynuzları görmüş, yahutta onun etrafındaki şeytanın iki boynuzunu görmüş, o bakımdan ona Zülkarneyn adı verilmiş.

Vehb b. Münebbih der ki: Sarığının altında iki tane boynuzu (örüğü) vardı.

İbnu'l-Kevvâ, Ali (ra)a, Zülkarneyn'e dair: O bir peygamber miydi, yoksa bir hükümdar mıydı? diye sormuş. Şu cevabı vermiş: Ne bu, ne o. O salih bir kul idi. Kavmini yüce Allah'a davet etti. Onun bir karn'ını (alnının bir tarafını) yaraladılar. Sonra yine onları davet etti, bu sefer diğerini yaraladılar. O bakımdan ona Zülkarneyn denildi.

Zülkarneyn'in çağı hakkında da görüş ayrılığı vardır. Kimisi Musa'dan sonra idi derken, kimisi İsa'dan sonraki fetret döneminde yaşamıştır, der. İbrahim ve İsmail döneminde olduğu da söylenmiştir. Hızır (as) onun en büyük bayrağını taşıyan idi. Biz bunu el-Bakara Sûresi'nin (el-Bakara, 2/259. âyetin) tefsirinde zikretmiş bulunuyoruz.

Hülasa; yüce Allah ona yeryüzünde iktidar vermiş, bütün hükümdarların itaatine girdiği bir hükümdardır.

Rivâyete göre bütün dünyaya hükmetmiş olan krallar dörttür. İkisi mü'min, ikisi kâfirdir. Mü'min olanlar Davud oğlu Süleyman (ikisine de selam olsun) ile İskender, kâfir olanlar ise Nemrut ve Buht Nassar'dır. Bu ümmet arasında da beşinci birisi daha bütün dünyaya hakim olacaktır. Çünkü yüce Allah: ***"Onu bütün dinlerin üstüne hakim kılmak için..."*** (et-Tevbe, 9/33) diye buyurmuştur, bu da Mehdî'dir.

Şöyle de denilmiştir: Ona Zülkarneyn denilmesinin sebebi, her iki cihet ten de oldukça asil bir soydan gelmiş olmasıdır. Hem baba tarafı, hem an ne tarafı şerefli aile mensubu idiler.

Bir diğer görüşe göre; onun çağında kendisi hayatta olduğu halde insan lardan iki karn (nesil) helâk olmuştur. Yine denildiğine göre; bu ismin ona veriliş sebebi, savaştığı vakit aynı anda hem iki eliyle hem de bineğinin iki yanından savaşması idi. Ona zâhir ve bâtın ilmi verildiği için bu ismin veril diği de söylenmiştir. Bir diğer görüşe göre o, karanlığa ve nura girdiğinden dolayı, bir başkasına göre de o hem Fars'lara hem de Rumlara hakim oldu ğundan dolayı bu ismi almıştır. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

* * *

"Gerçekten, Biz ona yeryüzünde büyük bir iktidar vermiş..." Ali (ra) dedi ki: Yüce Allah ona bulutları musahhar kılmış ve yollar önünde alabil diğine açılmış, önü hep aydınlatılmış idi. O bakımdan onun için gece de gün düz de birdi. Ukbe b. Âmir yoluyla gelen hadiste, Peygamber (sav) kendi sine Zülkarneyn hakkında soru soran kitab ehlinden bir takım kimselere şöy le demiştir: "O önceleri Rumlardan bir delikanlı idi. Sonra kendisine hükümdarlık verildi. Mısır'a gelinceye kadar yeryüzünde yol aldı. Orada İskenderiye diye anılan bir şehir inşa etti. Bu işi bitirince ona bir melek geldi ve onu yükseltti. Kendisine altında bulunanlara bir bak, dedi. O da sadece yaptığım şehri görüyorum, ondan başka bir şey görmüyorum, dedi. Melek ona: İşte o yerin tamamıdır. Senin etrafını çevirdiğini gördüğün o siyahlık ise denizdir. Yüce Allah sana yeri göstermek murad etti. Sana orada bir saltanat verdi. Haydi yeryüzünde yürü, cahile öğret, ilim adamına da güç ve sebat ver."(1)

"Ve ona herşeyin yolunu göstermiştik." İbn Abbas der ki: Dilediğine ulaşmasına sebeb teşkil edecek her bir şeye dair bilgi vermiştik. el-Hasen der ki: Dilediği yere ulaşması imkanını vermiştik. Bir açıklamaya göre; mahlukatın gerek duyacağı herşeyden vermiştik. Bir diğer görüşe; göre hükümdarların şehirleri fethetmek, düşmanları kahretmek için kendilerine yardımcı olacak herşeyden vermiştik, demektir.

"Sebeb (mealde; yol)" ise halat ve ip demektir. Kendisi vasıtası ile bir şeye ulaşılan her şey hakkında istiâre yoluyla kullanılır olmuştur.

(1) Suyûti, *ed-Durru'l-Mensur,* V, 437. Zülkarneyn'e dair görüşlerin hepsi de, itibar edilebilecek sağlam bir delil niteliğinde değildir. Çünkü bunların hiçbirisi sahih sünnete dayalı görüş değildir.

"(فَأَتْبَعَ سَبَبًا): **O da bir yol tuttu"** buyruğunu İbn Âmir, Âsım, Hamza ve el-Kisaî "elif"i kat' ile (yani hemze şeklinde) okumuşlardır. Medineliler ve Ebu Amr ise; (فَاتَّبَعَ سَبَبًا) şeklinde vasl ile okumuşlardır. Kendisine verilmiş olan sebeblerden (yollardan) bir yolu izledi, demektir.

el-Ahfeş der ki: Bu iki ayrı okuyuşta fiilin kullanılmış iki şekli olan: (تبعه واتبعه) aynı manadadır. Tıpkı; (ردفه وأردفه): Onun terkisine bindim, fiili gibi. Yüce Allah'ın: "(إِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ فَأَتْبَعَهُ شِهَابٌ ثَاقِبٌ): ***Meğer ki hızlıca hırsızlayıp bir şey kapan olsun; hemen arkasından parlak, delici bir alev ona yetişir"*** (es-Sâffât, 37/10) buyruğundaki fiil de bu türdendir. "Hasen-besen; kabîh-şakîh: güzel-müzel; çirkin-mirkin" gibi kelâmda itbâ' da bu köktendir.

en-Nahhâs der ki: Ebu Ubeyd, Kûfelilerin kıraatini tercih etmiş ve: Çünkü bu yol almaktan gelmektedir, diyerek açıklamıştır. O da, el-Asmai de; yol alıp ona yetişmemesi halinde; (تبعه واتّبعه) şeklinin kullanılacağını yetişmesi halinde ise; (اتبعه) şeklinin kullanıldığını nakletmişlerdir. Ebu Ubeyd der ki: "(فَأَتْبَعُوهُمْ مُشْرِقِينَ): ***Güneş doğarken onların ardından gittiler"*** (eş-Şuarâ, 26/60) buyruğunda da bunun gibidir.

en-Nahhâs der ki: Böyle bir ayırımı el-Asmai nakletmiş olsa dahi bir gerekçe yahutta bir delil olmadıkça kabul edilmez. Yüce Allah'ın: **"Güneş doğarken onların ardından gittiler"** buyruğunda onlara yetiştiklerinden söz edilmemektedir. Söz edilen: Musa (as) ve arkadaşları denizden çıktıktan sonra, Firavun ve arkadaşlarının onların geçtikleri yerden geçince deniz üzerlerine kapanmış olduğudur. Bu hususta doğru olan bu fiilin her üç şeklinin de aynı anlamda ayrı söyleyişler olduğudur ve üçü de yol almak manasınadır. Bu yol almakla birlikte yetişmenin olması da mümkündür. Sözkonusu olmaması da mümkündür.

"Nihâyet güneşin battığı yere ulaşınca onu kara çamurlu bir pınarda batıyor gördü" buyruğunda geçen "(حَمِئَةٍ): **Kara çamurlu"** kelimesini İbn Âsım, Âmir, Hamza ve el-Kisaî sıcak anlamında, (حامِيَةٍ) diye okumuşlardır. Diğerleri ise "elif"siz ve hemzeli okumuşlardır. Yani dibe çöken kara çamuru bol demektir. "(حَمَأْتُ البِئْرَ حَمْأً): Kuyunun çamurunu çekip çıkardım" demektir. Buna karşılık; "(حَمِئَت البِئْرُ حَمَأً) ise kuyunun dibindeki kara çamur çoğaldı" demektir. Bununla birlikte Âsım ve diğerlerinin kıraatinin de hemzeli kıraatten gelmesi ve hemzenin tahfif edilerek "ya"ya kalb edilmiş olması da mümkündür. Bazen her iki kıraat bir arada açıklanarak: O pınar hem sıcak, hem de kara çamurlu idi, denilir.

Abdullah b. Amr dedi ki: "Peygamber (sav) battığı vakit güneşe baktı ve şöyle dedi: "İşte, Allah'ın kızgın ateşi. Eğer Allah'ın emri onu alıkoymasay-

dı, yeryüzünde ne varsa hepsini yakardı."(1)

İbn Abbas dedi ki: Bunu bana Ubeyy, Rasûlullah kendisine okuttuğu şekilde: (في عين حَمِئَة) diye okuttu.

Muâviye de: O "elif" iledir, deyince Abdullah b. Amr b. el-As: Ben mü'minlerin emiri ile aynı kanaatteyim, deyince aralarında Ka'b'ı hakem tayin ederek: Ey Ka'b, Tevrat'ta sen bunu nasıl olduğunu görüyorsun, diye sordular. O: Benim gördüğüm kara bir pınarda battığı şeklindedir, diyerek İbn Abbas'a uygun kanaat belirtti.

Şair -ki o Yemenli hükümdar Tubba'dır- dedi ki:

قد كان ذو القرنين قبلي مُسْلِماً مَلِكاً تدينُ له الملوك وَتَسْجُدُ
بَلَغَ المغاربَ والمشارقَ يَبْتَغي أسبابَ أمرٍ من حكيم مُرْشِدِ
فرأى مغيبَ الشمسِ عند غروبها في عين ذِي خُلُبٍ وَثَأْطٍ حَرْمَدِ

"Zülkarneyn benden önce müslümandı,
Bir hükümdardı. Hükümdarlar ona itaat eder, secde ederdi,
Doğulara ve batılara kadar ulaştı. Hikmeti sonsuz ve yol
Göstericinin emrinin yollarını arayarak.
Gördü, güneşin battığı vakitte batış yerinin,
Siyah birikmiş bir çamurlu pınarda battığını."

el-Kaffâl der ki: Kimi ilim adamı şöyle demiştir: Maksat güneşin kendisine ulaşıp temas edinceye kadar doğuş ve batış yerine ulaştığı değildir. Çünkü güneş yere yapışmaksızın arzın etrafında sema ile birlikte deveran eder ve yeryüzünde bilinmeyen bir yerdeki bir pınara sığmayacak kadar; hatta güneş yeryüzünden kat kat daha büyüktür. Bundan maksat onun batı ve doğu taraflarından yeryüzünün ma'mur olduğu en uç noktalara kadar vardığıdır. İşte o vakit onun gözüne güneşin kara çamurlu bir suda battığı göründü. Nitekim bizler düzlük bir arazide güneşin yerin içine girdiğini görüyoruz. Bundan dolayı yüce Allah: **"Onu, güneşe karşı kendilerine hiçbir siper yapmadığımız bir kavmin üzerine doğduğunu gördü"** diye buyurmaktadır. Bundan maksat ise güneşin doğuşu esnasında onlara çarptığını ve değdiğini anlatmak değildir. Aksine güneşin üzerine ilk doğduğu kimselerin durumunu anlatmak istemiştir.

el-Kutebî der ki: Bu pınarın denizin bir parçası olması da mümkündür. Gü-

(1) *Müsned*, II, 207 (az farkla).

neşin bu pınarın arka tarafında yahut onunla beraber, ya da onun yakınında batması mümkündür. Böylelikle sıfat, o sıfata sahip olanın yerine ikame edilmiş olmaktadır. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

"Onun yanında da bir kavim buldu." Yani o pınarın yanında yahut o pınarın bittiği yerin yakınında bir kavim buldu. Bunlar Cabers halkı idi. Süryanice'de buna Cercîsâ denilir. Burada, geriye kalanları Salih (as)a iman etmiş, Semûd neslinden bir kavim yaşamaktaydı. Bunu es-Süheylî nakletmiştir.

Vehb b. Münebbih dedi ki: Zülkarneyn, Rumlardan birisi olup, Rum yaşlı kadınlarından birisinin oğlu idi. Bu kadının ondan başka da çocuğu yoktu. Adı, İskender'di. Ergenlik yaşına geldiğinde salih bir kul idi Yüce Allah ona: Ey Zülkarneyn dedi. Ben seni yeryüzü ümmetlerine göndereceğim. Bunların dilleri birbirinden farklıdır. Bu ümmetler yeryüzündeki bütün ümmetlerdir. Bunlar sınıf sınıftır. İki ümmetin arasında yeryüzünün bütün boylamı yer alır. İkisi arasında da yeryüzünün bütün enlemi bulunmaktadır. Kimileri de yeryüzünün ortasındadırlar. Cinler, insanlar, Ye'cuc ile Me'cuc bunlardandır. Yeryüzü boylamının aralarında bulunduğu iki ümmete gelince, bunların birisi güneşin batı tarafında olup Nâsik diye anılır. Diğeri ise güneşin doğu tarafındadır. Buna da Mensik denilir. Yeryüzü enleminin aralarında bulunduğu iki ümmete gelince; bunların birisi yeryüzünün sağ yarısındadır ve bunlara Hâvîl denilir. Diğeri ise sol bölümünde olup, bunlara da Tâvîl denilir.

Zülkarneyn dedi ki: Ey ilahım. Sen, beni boyutlarını senden başka hiçbir kimsenin bilemediği büyük bir iş için seçtin. Bana bu ümmetlerle hangi güçle baş edeceğimi, hangi sabırla bunlara katlanacağımı, hangi dille bunlarla konuşacağımı haber verir misin? Ben yanımda hiçbir güç yokken onların dillerini nasıl anlayacağım? Yüce Allah şöyle buyurdu: Sana yüklemiş olduğum bu görevi başarı ile yerine getirmeni sağlayacağım. Kalbine bir genişlik vereceğim ve herbir şeyi anlayabileceksin. Kavrayışını sağlamlaştıracağım, herşeyi kavrayabileceksin. Sana bir heybet vereceğim, hiçbir şeyden de korkmayacaksın. Aydınlığı ve karanlığı emrine vereceğim, ikisi senin askerlerinden bir asker olacak. Aydınlık senin önünde yol gösterecek, karanlık arkandan seni koruyacak.

Kendisine bu sözler söylenince, kendisine uyanlarla birlikte yola koyuldu. Güneşin battığı yerin yakınında bulunan ümmete doğru yürüdü. Çünkü ümmetler arasında ona en yakın o idi. Bu ümmetin de adı Nâsik'di. Orada sayısını Allah'tan başka kimsenin bilmediği pek büyük kalabalıklar, Allah'tan başkasının güç yetiremeyeceği pek büyük çapta güç ve kuvvet buldu. Oldukça değişik diller ve değişik inanışlarla karşılaştı. O da onların çokluklarına karşı karanlıkla çıktı. Onların etraflarına her taraftan onları kuşatacak kadar karanlık askerlerinden üç askeri çevrelerine yerleştirdi. Nihâyet

bu karanlık onları tek bir yerde topladı. Daha sonra aydınlıkla onların üzerine girdi. Kendilerini yüce Allah'a ve O'na ibadete davet etti. Kimisi ona iman etti, kimisi kâfir oldu ve onun önünde engel teşkil etti. Yüz çevirenler üzerine karanlığı saldı, dört bir yandan onları kapladı. Bu karanlık ağızlarından, burunlarından, gözlerinden girdi. Evlerine girdi, herbir taraftan onları kuşattı. Şaşırıp kaldılar, dalgalar halinde birbirlerine girdiler. Helâk olmaktan korkmaya başladılar. Hep bir ağızdan: Biz iman ettik, diye bağrıştılar. Bu sefer üzerlerindeki karanlığı açtı ve kılıç zoruyla onları eline geçirdi, davetini kabul ettiler. Batıdaki bu insanlardan pek büyük toplulukları asker etti ve hepsini tek bir ordu haline getirdi. Sonra da onları kumandası altına alarak yola koyuldu. Arkalarından karanlık onları ileri doğru götürüyor ve arkasından (gelecek tehlikelere karşı) onu koruyordu. Aydınlık ise önlerinden gidip ona yol gösteriyordu.

Yeryüzünün sağ tarafında bulunan Hâvil denilen ümmete ulaşmak üzere yeryüzünün sağ tarafından yol alıyordu. Yüce Allah onun elini, kalbini, aklını ve görme duyusunu musahhar kıldı. Bir iş yaptı mı yanlışlık yapmıyordu. Büyükçe bir nehire yahut bir denize varacak olurlarsa ayakkabı parçaları gibi küçük tahta parçalarından gemiler yapar ve kısa bir süre içerisinde bunları bir araya getirirdi. Bu gemilerin bitiminden sonra beraberinde bulunan bütün ümmetleri bunlara doldururdu. Denizleri, nehirleri aştıktan sonra bu parçaları birbirinden çözer ve herbir kişiye bir tahta parçası verirdi. Böylelikle bunu taşımaktan yorulmazdı.

Nihâyet, Hâvil denilen ümmetin bulunduğu yere geldi. Bunlara da Nâsik denilen ümmete yaptığını yaptı. Onlar da iman ettiler. Onların işini bitirdikten ve askerlerini beraberine aldıktan sonra yeryüzünün diğer tarafına gitmek üzere yola koyuldu. Nihâyet güneşin doğuş yeri yakınındaki Mensik'e ulaştı. Bunlara da aynı şeyleri yaptı ve ilkine yaptığı şekilde bunlardan da ordular aldı. Daha sonra Tâvil üzerine gitmek üzere yeryüzünün sol tarafına doğru yola koyuldu. Bu ümmet Hâvil'in karşı tarafında bulunan ümmetti ve bu iki ümmet arasında yeryüzünün enlemi bulunuyordu. Bunlara da öncekilere yaptığını yaptı. Daha sonra yeryüzünün ortalarında bulunan cinlerden, insanlardan, Ye'cuc ve Me'cuc'tan oluşan ümmetlerin üzerine yöneldi.

Doğu tarafında Türklerin diyarının sol noktasına bitişik yere kadar geldiğinde, insanlardan salih olan bir ümmet ona şöyle dedi: Ey Zülkarneyn şu iki dağın arasında sayılamayacak kadar pek çok Allah'ın yarattığı bir takım varlıklar vardır. Bunlar insanlara benzemezler, bunlar hayvanları andırıyorlar. Otları yerler, yırtıcı hayvanların yaptığı gibi çeşitli canlıları ve evcil olmayan hayvanları avlarlar. Yılan, akrep, kertenkele ve yüce Allah'ın yeryüzünde canlı olarak yaratmış olduğu her türlü haşeratı yerler. Bir yıl içerisin-

de yüce Allah'ın yarattığı hiçbir varlık onlar kadar artıp çoğalmaz. Eğer durum böylece devam edecek olursa, yeryüzünü dolduracaklar ve orada bulunanları sürecekler. Biz sana belli bir gelir vermenin karşılığında bizimle onlar arasında bir set yapar mısın? diye bu sözün geri kalan kısımlarını da nakletti. İleride Ye'cuc, Me'cuc ve onlardan bir tür olan Türklerin niteliklerine dair yeterli açıklamalar gelecektir.

"Dedik ki: Ey Zülkarneyn" el-Kuşeyrî Ebu Nâsr der ki: Eğer Zülkarneyn bir peygamber idiyse bu bir vahiydir, eğer peygamber değil ise o takdirde bu, yüce Allah tarafından ona gelmiş bir ilhamdır.

Onları istersen azaplandırabilirsin yahut onlara güzel muamelede bulunabilirsin." İbrahim b. es-Serrî der ki: Yüce Allah, Muhammed (sav)ı *"Eğer sana gelirlerse aralarında ister hükmet, ister onlardan yüz çevir."* (el-Mâide, 5/42) vb. buyruklarda muhayyer bıraktığı gibi onu da bu iki hususun birisini işlemekte muhayyer bırakmıştır.

Ebu İshâk ez-Zeccac der ki: Bu buyruğun anlamı şu ki: Yüce Allah bu iki hükümden birisini seçmekte onu serbest bırakmıştır.

en-Nahhas der ki: Ancak Ali b. Süleyman onun bu görüşünü reddetmiştir. Çünkü, Zülkarneyn'in peygamber olduğu sahih olarak sabit değildir ki bu şekilde hitab etmesi söz konusu olsun. O yüce Rabbi hakkında:

"Sonra o, Rabbine döndürülecek" nasıl desin ve nasıl: **"Onu azaplandıracağız"** diyerek çoğul olarak hitab etsin? Buna göre ifadenin takdiri şöyledir: Biz Ey Muhammed dedik. Onlar da: Ey Zülkarneyn... dediler.

Ebu Ca'fer en-Nehhas der ki: Ebu'l-Hasen'in söylediği bu sözün hiçbir manası yoktur. Çünkü yüce Allah'ın: **"Dedik ki: Ey Zülkarneyn..."** buyruğunda yüce Allah'ın ona çağında bulunan bir peygamber vasıtası ile böylece hitab etmiş olması mümkün olduğu gibi, Peygamberine: *"Bundan sonra ister karşılıksız bırakın, ister fidye alın."* (Muhammed, 47/4) dediği gibi; ona da böyle bir şey söylemiş olması mümkündür.

Yüce Allah'ın: **"...Onu azaplandıracağız. Sonra o, Rabbine döndürülecek"** buyruğunda açıklanması zor görülen hususa gelince; bunun da takdiri şöyledir; yüce Allah: **"Onları istersen azaplandırabilirsin..."** buyruğunda belirtildiği gibi onları öldürmek ile diğer taraftan: **"Yahut onlara güzel muamelede bulunabilirsin"** buyruğunda da onları hayatta bırakmak arasında muhayyer bırakınca o da o kavme şunları söyledi: **"Kim zulmederse"** yani aranızdan küfür üzere kalmaya devam ederse **"onu"** öldürmek suretiyle**"azaplandıracağız. Sonra o"** kıyamet gününde **"Rabbine döndürülecek, Rabbi de onu"** cehennemde oldukça çetin **"şiddetli bir azap ile azaplandıracak.**

"Fakat kim" küfürden tevbe edip **"iman edip de salih amel işlerse..."**

Ahmed b. Yahya dedi ki: "(إِمَّا أَنْ تُعَذِّبَ وَإِمَّا أَنْ تَتَّخِذَ فِيهِمْ حُسْنًا): **Onları istersen azaplandırabilirsin, yahut onlara güzel muamelede bulunabilirsin"** buyruğunda yer alan; (أن) nasb mahallindedir. Bununla birlikte merfu kabul edilirse; o da doğru olur ve; "(فإمّا هو): Yahutta o (yapacağın iş)..." anlamında olur. Nitekim şair şöyle demiştir:

فسيرا فإمـا حاجـة تقضيانها وإمـا مقيلٌ صالـحٌ وصديقُ

"Haydi yürümeye koyul, ya ihtiyacınız olan bir işi göreceksiniz
Yahutta güzel bir öğle uykusu ile bir arkadaş bulacaksınız."

"(فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَى): **Onun için en güzel bir mükâfat vardır"** buyruğunu Medineliler, Ebu Amr ve Âsım: (فَلَهُ جَزَاءُ الْحُسْنَى) şeklinde (tenvinli ve fethalı değil de) mübtedâ yahutta istikrar[1] üzere ref ile okumuşlardır. (الحسنى) ise izafet ile cerr mahallindedir. İzafet dolayısıyla da tenvin hazfedilir. Onun için âhirette Allah nezdinde en güzel bir mükafat -ki o da cennettir- vardır. Burada görüldüğü gibi mükâfat cennete izafe edilmiştir. Allah'ın: ***"Hakku'l-Yakîn"***; (el-Vâkıa, 56/95); "(ولـدارُ الآخـرة): **Ve şüphesiz âhiret yurdu..."** (el-En'âm 5/32) buyruklarında olduğu gibi. Bu açıklamayı el-Ferrâ yapmıştır.

"En güzel bir mükâfat" -diye meali verilen- "(الحسنى): **el-Hüsnâ"** ile salih amellerin kastedilme ihtamali de vardır.

Mükâfatın Zülkarneyn tarafından verilmesinin de kastedilmiş olması mümkündür. Yani ben ona bağışta bulunurum ve fazladan da ona lutfederim.

İki sâkinin arka arkaya gelmesi dolayısı ile tenvinin hazfi caiz olduğu gibi "el-hüsnâ" kelimesinin Basralılara göre bedel olarak, Kûfelilere göre ise tercüme olarak ref mahallinde olabilir. İbn Ebi İshak'ın; (الحسنى) şeklindeki kıraati buna göre açıklanır. Ancak burada tenvin hazfedilmez, hazfedilmemesi daha güzeldir. Sair Kûfeliler ise tenvinli ve nasb ile; (فَلَهُ جَزَاءً الْحُسْنَى) diye okumuşlardır ki bu da; "(فله الحسنى جزاءً); ceza olarak ona el-Hüsnâ vardır" takdirinde demektir.

el-Ferrâ der ki: "(جزاءً); mükâfat olarak" kelimesi temyiz olarak nasb edilmiştir. Masdar (mef'ul-ü mutlak) olarak nasb edildiği de söylenmiştir. ez-Zeccac ise der ki: Bu hal konumunda bir mastardır; yani "(مجزياً بها جزاء): Ona karşılık olarak bu verilecektir" demek olur.

---

(1) İstikrâr (yani hal) üzere ref' ile değil, nasb ile okunması halinde sözkonusu olabilir. (Bk. Husayn b. Ebi'l-İzz el-Hemedânî, *el-Ferîd fi İ'râbi'l- Kur'âni'l-Mecîd,* III, 367)

İbn Abbas ve Mesrûk ise mansub fakat tenvinsiz olarak; (فَلَهُ جَزَاءَ الْحُسْنَى) diye okumuşlardır. Bu okuyuş İbn Ebi Hatim'e göre iki sakinin yanyana gelmesi dolayısıyla tenvin hazfedilmiştir. Ötreli ve tenvinsiz okuyuşun iki izahından birisinde olduğu gibi.

en-Nehhâs der ki: Ancak bu ondan başkalarına göre bir yanlışlıktır. Çünkü burası, iki sakin dolayısıyla tenvinin hazfedileceği bir yer değildir ve buna göre ifade; "(فله الثواب جزاءَ الحسنى): "İyiliğinin mükâfatı olarak ona sevab vardır" takdirindedir.

"Sonra bir başka yol tuttu." Bundan önce bu fiilin çeşitli kullanım şekillerinin aynı manada olduğuna dair açıklamalar geçmiştir. Başka bir yol izledi ve çeşitli konaklardan geçti, anlamındadır.

"Nihâyet güneşin doğduğu yere vardığı zaman" buyruğunda geçen; "(مَطْلِعَ): **"Doğduğu yer"** kelimesini Mücahid ve İbn Muhaysın "mim" ile "lam" harfini üstün ile okumuşlardır. "(طَلَعَتِ الشمسُ والكواكب طُلوعاً ومطْلَعاً): Güneş ve yıldızlar doğdu, doğmak, doğuş" denilir. "Lam" harfinin üstün ve esreli okunuşu aynı zamanda güneşin doğuş yeri anlamına da gelir. Bu açıklamaları el-Cevherî yapmıştır.

Yani o, sonunda kendileri ile güneşin doğuş yeri arasında insan diye kimselerin bulunmadığı bir kavmin bulunduğu yere vardı. Güneş ise bunun ötesinde oldukça uzak bir yerde doğuyordu. İşte yüce Allah'ın: **"...Bir kavmin üzerine doğduğunu gördü"** buyruğunun anlamı budur.

Bunlar hakkında görüş ayrılıkları vardır. Bunların kim olduklarına dair Vehb b. Münebbih'in kanaati önceden geçmiş bulunmaktadır. Ona göre bunlar Mensik adında ve Nâsik denilen ümmetin karşısında yer alan bir ümmet idi. Mukatil de böyle demiştir. Katade ise her ikisine de Zinc denildiğini söylemiştir. el-Kelbî ise bunlar Tarîs, Hâvîl ve Mensik adını taşıyan ümmetlerdi, demiştir. Bunlar çıplak ayaklı, elbisesiz ve hakka karşı kör kimselerdi. Köpekler gibi birbirlerine yaklaşır ve eşekler gibi birbirlerine karışırlardı.

Bunların Câbelk ahalisi olduğu da söylenmiştir. Bunlar da Hûd'a iman etmiş olan Âd kavminin mü'minlerinin soyundan geliyorlardı. Süryanice'de bunlara Markîsâ denilir.

Güneşin battığı yerde bulunanlar ise Cabers ahalisidir. Bu iki şehirden her birisinin onbin kapısı ve her bir kapısı arasında bir fersahlık mesafe vardır. Cabelk'in ötesinde başka ümmetler de vardır. Bunlar ise Tâfîl ve Târis'dirler. Ye'cuc ile Me'cuc'e komşudurlar. Cabers ve Cabelk ahalisi, Peygamber (sav)a iman etmişlerdir. İsrâ gecesi onların yanından geçmiş, onları davet etmiş, onlar da davetini kabul etmişlerdir. Diğer ümmetleri de davet ettiği halde onun çağrısını kabul etmediler. Bunu da es-Süheylî zikreder ve şöyle der:

Ben bütün bunları Mukatil b. Hayyân'ın, İkrime'den, onun İbn Abbas'tan, onun da Peygamber (sav)dan rivâyet ettiği uzunca bir hadisten özetledim. Bunu Taberî de, Mukatil'e kadar senedi ile kayd ettikten sonra, Mukatil tarafından Peygambere nisbet ederek naklettiği bir hadis olarak rivâyet etmiştir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

"...Güneşe karşı kendilerine hiçbir siper yapmadığımız" yani güneşin doğuşu esnasında ona karşı kendilerini koruyabilecek bir engelleri bulunma yan **"bir kavmin üzerine doğduğunu gördü."**

Katade der ki: Bu kavim ile güneş arasında herhangi bir örtü yoktu. Çünkü onlar üzerinde bina yapılamayan bir yerde bulunuyorlardı. O bakımdan onlar bir takım tüneller içerisinde yaşıyorlardı. Güneş çekilip gitti mi maişetlerini kazandıkları yerlere ve tarlalarına geri dönerler. Yani içine girip, barınacakları ne dağdaki bir mağaraları, ne de güneşe karşı kendilerini koruyacak bir evleri vardı.

Umeyye dedi ki: Ben, Semerkant'ta insanlarla konuşan bir takım kişiler gördüm. Onlardan birisi dedi ki: Çin'i aşıp geçinceye kadar yola koyulup gittim. Ona: Seninle onlar arasında bir gün, bir gecelik kadar bir mesafe vardır. Bunun üzerine ben de onları bana gösterecek bir adamı ücretle tuttum. Nihâyet sabahleyin onların yurduna vardım. Onlardan herhangi bir kimsenin kulağını altına yatak gibi yaydığını, diğerini de yorgan gibi üzerine örttüğünü gördüm. Benim yol arkadaşım onların dilini biliyordu. Onlarla birlikte geceyi geçirdik. Ne diye geldiniz, diye sordular. Biz güneşin nasıl doğduğunu görmek için geldik, dedik. Bu sırada bir çıngırak sesi gibi bir ses işittik. Ben baygın düştüm, uyandığımda bana sürdükleri yağla vücudumu ovalıyorlardı. Güneş su üzerinde doğunca suyun üzerinde adeta zeytinyağını andırıyordu. Semanın bir tarafı da bir çadır şeklinde idi. Güneş yükselince beni tünellerine soktular. Gün yükselip güneş tepelerinden yana doğru kayınca balık avlamak üzere çıktılar. Avladıkları bu balıkları güneşe bırakıyor ve pişiyordu.

İbn Cüreyc der ki: Bir gün onlara bir ordu geldi. Oranın ahalisi onlara: Siz burada iken güneş doğmasın. Onlarsa güneş doğmadıkça buradan gitmeyeceğiz, dediler. Daha sonra: Bu kemikler nedir? diye sordular. Onlara: Allah'a and olsun ki bu kemikler üzerlerine güneşin doğduğu bir ordunun kemikleridir, hemen buracıkta ölüverdiler, dediler. (İbn Cüreyc) dedi ki: Bunun üzerine hemen gerisin geri kaçmaya koyuldular.

el-Hasen der ki: Onların yaşadıkları yerde ne dağ ne de ağaç vardı. Orada bina yapılamıyordu. Üzerlerine güneş doğdu mu suya girerlerdi. Güneş yükseldi mi sudan çıkarlar ve hayvanların otladığı gibi otlarlardı.

Derim ki: Bu sözler orada hiçbir şehir bulunmadığını göstermektedir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır. Onların bir bölümünün suya girdiği, bir bölümünün de tünellere girdiği de söylenebilir. O takdirde el-Hasen ile Katade'nin sözleri arasında çelişki söz konusu olmaz.(1)

ثُمَّ اَتْبَعَ سَبَبًا ﴿٩٢﴾ حَتّٰٓى اِذَا بَلَغَ بَيْنَ السَّدَّيْنِ وَجَدَ مِنْ دُونِهِمَا
قَوْمًا ۙ لَا يَكَادُونَ يَفْقَهُونَ قَوْلًا ﴿٩٣﴾ قَالُوا يٰذَا الْقَرْنَيْنِ اِنَّ يَأْجُوجَ
وَمَأْجُوجَ مُفْسِدُونَ فِى الْاَرْضِ فَهَلْ نَجْعَلُ لَكَ خَرْجًا عَلٰٓى اَنْ تَجْعَلَ
بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ سَدًّا ﴿٩٤﴾ قَالَ مَا مَكَّنِّى فِيهِ رَبِّى خَيْرٌ فَاَعِينُونِى بِقُوَّةٍ
اَجْعَلْ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ رَدْمًا ۙ ﴿٩٥﴾ اٰتُونِى زُبَرَ الْحَدِيدِ ۖ حَتّٰٓى اِذَا سَاوٰى
بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ قَالَ انْفُخُوا ۖ حَتّٰٓى اِذَا جَعَلَهُ نَارًا ۙ قَالَ اٰتُونِٓى اُفْرِغْ
عَلَيْهِ قِطْرًا ۖ ﴿٩٦﴾ فَمَا اسْطَاعُوا اَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا
لَهُ نَقْبًا ﴿٩٧﴾ قَالَ هٰذَا رَحْمَةٌ مِنْ رَبِّى ۚ فَاِذَا جَاءَ وَعْدُ رَبِّى جَعَلَهُ
دَكَّاءَ ۚ وَكَانَ وَعْدُ رَبِّى حَقًّا ۖ ﴿٩٨﴾

92. Sonra bir yol tuttu.

93. Nihâyet iki dağ arasına ulaştığı zaman önlerinde hemen hemen hiçbir söz anlamayan bir kavim buldu.

94. Dediler ki: "Ey Zülkarneyn! Gerçekten Ye'cûc ve Me'cûc bu yerde bozgunculuk yapanlardır. Sana bir vergi versek de buna karşılık bizimle onların arasında bir set yapıversen."

(1) Zülkarneyn'e dair daha önce kayd ettiğimiz değerlendirmeye ek olarak şunu da belirtelim: Zülkarneyn kıssası ile ilgili olarak anlatılanlar da; diğer hususlara dair söylenen ya da ileri sürülen görüşlerin tabi tutuldukları aynı kıstaslara tabidir. Dolayısıyla Kur'ân'dan ya da sahih sünnetten bir delile dayanılarak yapılan açıklamalar dışındaki diğer açıklamaları her zaman için ihtiyatla karşılarız. Bu gibi rivâyet ve nakilleri aklın ve ilmin süzgecinden geçirmek zorundayız.

95. Dedi ki: "Rabbimin bana verdiği imkânlar daha hayırlıdır. Siz bana (bedeni) **güçle yardım edin ki, sizinle onların arasına sağlam bir set yapayım.**

96. "Bana büyük demir parçaları getirin." Nihâyet dağların iki yanını tam denkleştirdiği vakit: "Üfleyin" dedi. Nihâyet onu bir ateş haline getirince: "Getirin bana üzerine erimiş bakır dökeyim" dedi.

97. Artık onu ne aşabildiler, ne de onu delmeye güç bulabildiler.

98. "İşte bu, Rabbimden bir rahmettir. Rabbimin va'di gelince onu dümdüz eder. Rabbimin va'di haktır" dedi.

"Sonra bir yol tuttu."

"Nihâyet iki dağ arasına ulaştığı zaman..." bunlar Ermenistan ve Azerbaycan taraflarında iki dağdır. Atâ el-Horasanî, İbn Abbas'tan: **"İki dağ arasına"** buyruğundan kasıt, Ermenistan ve Azerbaycan'daki iki dağdır, dediğini rivâyet etmektedir.

"Önlerinde" yani o dağların arka taraflarından **"hemen hemen hiçbir söz anlamayan bir kavim buldu."** (Meâlindeki buyrukta): "(يَفْقَهُونَ): Anla(ma)yan" kelimesini Hamza ve el-Kisaî "ya" harfini ötreli "kaf" harfini esreli olarak; (يُفْقِهُونَ) şeklinde; (افقه) fiilinden muzari diye okumuşlardır. Bu da kendileri konuşmakla birlikte konuştuklarına başkalarını anlatamayanlar anlamındadır. Diğerleri ise "ya" harfini de "kaf" harfini de üstün okumuşlardır ki; bu da anlamayanların kendileri olduğu manasınadır. Her iki kıraat te sahihtir. Bu; hem kendileri başkalarının sözlerini anlamıyorlar, hem de kendileri başkalarına söylediklerini anlatamıyorlar, demektir.

İnsanlardan salih bir ümmet ona: **"Dediler ki: Ey Zülkarneyn! Gerçekten Ye'cuc ve Me'cuc bu yerde bozgunculuk çıkaranlardır."**

el-Ahfeş dedi ki: "Ye'cûc" kelimesini hemzeli okuyanlar "Me'cûc" kelimesindeki hemzeleri asıldan kabul eder ve "Ye'cûc"un vezni "yef'ûl", "Me'cûc"un vezni de "mef'ûl" olur. Bu şekliyle; "(أجيج النار): Ateşin alev alması, alevlenmesi"nden türemiş gibidir. Hemzesiz telaffuz edenler ve bunları fazladan "elif" olarak kabul edenler ise "Yâ'cûc" diye söylerler ki; bu; (يَجَجَت)den "Mâ'cûc" de: (مَجَجَت)den gelmiş olur. Bu iki özel isim de munsarıf değildir. Ru'be (bu söyleyişe uygun olarak) der ki:

لـو أن يأجـوج ومأجـوجَ معاً وَعـادَ عادٌ واستجاشـوا تُبّعا

"Şâyet Yâcuc ve Macuc hep birlikte,
Âd kavmi de avdet edip, Tubba'ı galeyana getirecek olurlarsa..."

Bunu el-Cevherî zikretmektedir:

Şöyle de açıklanmıştır: Bunlar Arapça olmayan iki isim olduklarından dolayı munsarıf değildirler. Tıpkı Tâlût ve Câlût gibi. Ayrıca bunlar Arapça kökten de türemiş değildirler. Munsarıf olmalarını önleyen ise Arapça olmayışları, marife ve müennes oluşlarıdır.

Bir kesim de şöyle demiştir: Bu iki kelime; (أَجٌ وَأَجَجَ)den gelmekte olup, Arapçalaştırılmışlardır. Munsarıf olmayışlarının illeti ise marife ve te'nis'dir.

Ebû Ali der ki: Bu iki kelimenin Arapça olmaları da mümkündür. Çünkü "Ye'cûc" kelimesini hemzeli okuyanlara göre bu kelime "(برءوع): Cerbua" kelimesinin fiili yef'ûl veznindedir. Bu da; ateş aleviyle etrafı aydınlattı, demek olan; (أَجَّتِ النَّارُ)dan gelir. Alev almak anlamındaki; (الأجيج)da; "(ملح أجاج): Acı, tuzlu" ifadesi de buradan gelmektedir.

Hemzesiz telaffuz edenlerin ise bu kelimedeki hemzeyi hafifleterek "elif"e kalb etmiş olması mümkündür. (Baş anlamındaki); (رأس)in hemzesiz okunuşu gibi. "Me'cûc" kelimesi de; (أَجٌ)den mef'ul veznindedir. Her iki kelime iştikak bakımından aynı kökten gelirler. Bunu hemze'siz okuyanların da hemzeyi hafifletmiş olmaları mümkün olduğu gibi; bu kelimenin (مَجٌ)den "fâûl" vezninde olması da mümkündür. Her iki kelimenin munsarıf olmayış sebebi ise müenneslik ve marife oluşlarıdır. Çünkü kabile ismini andırmaktadırlar.

Yeryüzünde fesad çıkarmalarına gelince, bu hususta farklı görüşler vardır. Said b. Abdulaziz der ki: Onların fesad çıkarmaları Âdemoğullarını yemeleridir. Bir kesim de şöyle demektedir: Onların fesad çıkarmaları beklenen bir şeydi. Yani fesad çıkaracaklar. O bakımdan onlardan korunmak maksadıyla böyle bir istekte bulundular.

Bir diğer kesim de şöyle demektedir: Fesad çıkarmaları zulüm, baskı, öldürmek ve insanların yaptığı bilinen diğer fesad şekilleridir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

Onların nitelikleri, setlerinden çıkışları ve Yâfes'in çocukları olduklarına dair bir takım haberler de varid olmuştur. Ebu Hureyre, Peygamber (sav)dan şöyle buyurduğunu rivâyet etmektedir: "Nuh (as)ın, Sâm, Hâm ve Yâfes adında oğulları oldu. Araplar, Farslar ve Rumlar, Sâm'ın çocuklarıdırlar, hayır da bunlardadır.

Ye'cuc, Me'cuc, Türkler ve İskitler de Yâfes'in çocuklarıdır, bunlarda

hayır yoktur. Kıptîler, Berberîler ve Sudan (yani siyahiler) Hâm'ın çocuklarıdırlar."(1)

Ka'b el-Ahbar dedi ki: Âdem (as) ihtilam oldu ve suyu (menisi) toprağa karıştı. Bundan dolayı üzüldü, o bakımdan (Ye'cuc ile Me'cuc) bu sudan yaratıldılar. Bundan dolayı onlar anne tarafından değil de, baba tarafından bize ulaşırlar.

Ancak bu haber su götürür bir haberdir. Çünkü peygamberler (Allah'ın salât ve selamı üzerlerine olsun) ihtilâm olmazlar. Onlar (Ye'cuc ile Me'cuc) Yâfes'in çocuklarıdırlar. Nitekim Mukâtil ve başkaları da böyle demişlerdir.

Ebu Said el-Hudrî, Peygamber (sav)dan şöyle buyurduğunu rivâyet etmektedir: "Onlardan (yani Ye'cuc ile Me'cuc'den) herhangi bir kimsenin sulbünden bin adam doğmadıkça birisi ölmez."

Ebu Said (el-Hudrî) dedi ki: Bunlar Ye'cuc ile Me'cuc'un soyundan gelen yirmibeş kabiledirler. Gerek bunlardan, gerekse de Ye'cuc ile Me'cuc'den birisinin sulbünden bin kişi doğmadıkça bir kişi ölmez. Bunu el-Kuşeyrî nakletmektedir.

Abdullah b. Mes'ud dedi ki: Peygamber (sav)a Ye'cuc ile Me'cuc hakkında soru sordum. O şöyle buyurdu: "Ye'cuc ile Me'cuc iki ümmettirler. Bu ümmetin herbirisi dörtyüzbin ümmettir. Bu ümmetin herbirisinin sayısını da Allah'tan başka hiç kimse bilmez. Onlardan birisinin sûlbünden hepsi de silah taşıyacak yaşa gelen bin erkek çocuk doğmadıkça, kimse ölmez." Ey Allah'ın Rasûlü, bize onların niteliklerinden söz et denilince, şöyle buyurdu: "Bunlar üç sınıftırlar. Bir sınıf dağ selvisini -ki bu Şam topraklarında yetişen ve herbirisinin yüksekliği yirmi zira'ı bulan bir ağaçtır- gibidir. Bir diğer kesimin eni boyu yaklaşık bir zira' kadar aynıdır. Bir diğer kesim ise bir kulağını kendisine yatak yapar, öbür kulağını da yorgan yapar. Bunların karşısına fil, yabani hayvan, domuz ne çıkarsa mutlaka onu yerler. Aralarından öleni de yerler. Onların öncü kuvvetleri Şam topraklarında, ardçıları da Horasan'da olacaktır. Bunlar doğudaki nehirleri içecekler, Taberiye gölünü içecekler. Allah, Mekke, Medine ve Beytulmakdîs'e girmelerini de engelleyecektir."(2)

Ali (ra) da şöyle demiştir: Onlardan bir kesimin boyu bir karıştır. Bunların yırtıcı hayvanlar gibi pençeleri ve parçalayıcı azı dişleri vardır. Güvercinler gibi birbirlerine seslenirler. Hayvanlar gibi çiftleşirler, kurtlar gibi ulurlar. Sıcağa ve soğuğa karşı kendilerini koruyacak tüyleri vardır. Kulakları çok

(1) *Tirmizî*, Tefsir 37. sûre 4, Menâkıb 69 "hasen bir hadistir" kaydıyla; ***Müsned***, V, 9-10, 11'de şöyle bir rivayet yer almaktadır: Semûre'den, Peygamber (sav)'den buyurdu ki: "Sâm, Arapların babası, Hâm, Habeşlilerin babası, Yâfes, Rumların babasıdır."

(2) İbnu'l-Cevzî, ***el-Mevzûât***, I, 206'da; uydurma olduğunu ifade etmektedir.

büyüktür. Bunlardan birisi kışı içinde geçirdikleri bir tüydür. Diğeri ise yazı içinde geçirdikleri bir deridir. Bunlar seddi kazırlar, tam onu delip çıkacakları vakit yüce Allah onu eski haline geri çevirir. Yüce Allah'ın izniyle onu yarın deleriz, diyecekler. İşte o vakit onu delecek ve çıkacaklardır. İnsanlar kalelere sığınarak korunmaya çalışacaklar. Bunlar semaya doğru ok atacaklar, attıkları ok kana bulanmış olarak kendilerine geri dönecektir. Sonra yüce Allah onları boyunlarında çıkacak (ve develerin, koyunların burunlarında meydana gelen kurtçuklara benzer) kurtçuklarla helâk edecektir. Bunu el-Gaznevî zikretmektedir.

Ali (ra) da, Peygamber (sav)dan şöyle buyurduğunu rivâyet etmektedir: "Ye'cuc dörtyüz tane kumandanları bulunan bir ümmettir. Me'cuc da böyle. Onlardan herhangi birisi ata binmiş bin tane çocuğunu görmedikçe ölmez."(1)

Derim ki: Ebu Hureyre yoluyla gelen merfu bir hadisi İbn Mâce, Sünen'inde rivâyet etmiş bulunmaktadır. Buna göre, Rasûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Ye'cuc ile Me'cuc her gün (seddi delmek maksadıyla) kazıyıp dururlar. Tam güneşin ışığını görmeye yaklaştıklarında başlarındaki (âmir) şöyle der: Haydi geri dönün, artık bunu yarın kazırsınız. Ancak yüce Allah öncekinden daha sağlam bir şekilde iade eder. Nihâyet onların (sedde kalacakları) süre dolacağında ve yüce Allah onları insanların üzerine göndermeyi murad edeceğinde, yine seddi kazıyacaklar ve güneşin ışığını görmeye yakınlaştıkları bir noktada amirleri geri dönün, yüce Allah'ın izniyle yarın onu kazıyacaksınız (ve deleceksiniz) der. Böylelikle (inşaallah diyerek) istisnâ yapmış olacaklar. (Ertesi gün) tekrar oraya geleceklerinde onu bıraktıkları şekilde bulacaklar ve orayı da kazıyacaklar. İnsanların üzerine yürüyecekler, suyu içip kurutacaklar. İnsanlar kalelerine sığınarak onlara karşı korunmak isteyecekler. Oklarını yukarı doğru atacaklar, okları üzerlerinde kan izleri olduğu halde geri dönecek. -Ravi der ki: Hıfzettiğime göre böyle.- Bunun üzerine: Bizler yeryüzündeki insanları kahrettik. Semadakilerin de üzerine çıktık. Bunun üzerine yüce Allah, boyun bölgelerinde bir takım kurtçukları üzerlerine salacak ve bunlarla onları öldürecektir." Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "Nefsim elinde olana yemin ederim ki yeryüzü hayvanları onların etlerinden dolayı semirecek ve memeleri süt ile dolacaktır."(2)

Vehb b. Münebbih dedi ki: Zülkarneyn bunları gördü. Onlardan birisinin boyu bizden orta boylu bir adamın boyunun yarısı kadardır. Tırnakların olduğu yerde onların hayvan pençelerini andıran tırnakları vardır. Yırtıcı hay-

(1) Elimizin altındaki hadis kaynaklarında tesbit edemedik.
(2) *İbn Mâce*, Fiten 33.

vanlar gibi azı dişleri ve parçalayıcı dişleri vardır. Çeneleri deve çenelerini andırır. Kılları serttir. Bütün vücutlarını örtecek kadar kıllıdırlar. Herbirlerinin büyükçe iki kulağı vardır. Bunlardan birisini yorgan olarak kullanır, öbürünü de yatak olarak. Onların herbiri ecelinin ne zaman geleceğini de bilir. Eğer erkek ise sulbünden bin tane erkek çıkmadıkça ölmez. Dişi ise bin dişi doğurmadıkça ölmez.

es-Süddî ile ed-Dahhâk derler ki: Türkler Ye'cûc ile Me'cûc'den küçük bir bölümdür. Bunlar ortaya çıkıp değişiklikler yapmaya koyuldular. Zülkarneyn gelip seddi yaptı ve seddin bu tarafında kaldılar.

es-Süddî der ki: Sed yirmibir kabile üzerine yapıldı. Onlardan tek bir kabile seddin beri tarafında kaldı, bunlar da Türklerdir. Bunu da Katade demiştir.

Derim ki: Eğer bu böyle ise şunu bilelim ki Peygamber (sav) Ye'cûc ile Me'cûc'u nitelendirdiği gibi; Türkleri de nitelendirmiştir. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Müslümanlar yüzleri kat kat kalkanı andıran, giydikleri, kıldan elbiseler olan kıl içerisinde yürüyen" -bir başka rivâyette de; kıldan yapılmış ayakkabılar giyen -"bir kavim olan Türklerle savaşmadıkça kıyamet kopmayacaktır." Bu hadisi Müslim, Ebu Dâvûd ve başkaları rivâyet etmiştir.(1)

Peygamber (sav) sayılarını, çokluklarını ve ne kadar güçlü olduklarını bildiğinden dolayı: "Türkler size ilişmedikçe siz de onlara ilişmeyiniz" diye buyurmuştur.(2)

Onlardan şu dönemde yüce Allah'tan başka hiçbir kimsenin sayılarını bilmediği ve yüce Allah'tan başka kimsenin müslümanlardan geriye püskürtemeyeceği pek çok ümmetler çıkmış bulunmaktadır. Bunlar sanki Ye'cûc ve Me'cûc yahutta bunların mukaddimeleri (öncü kuvvetleri)dirler.

Ebu Davûd'da, Ebu Bekre'den gelen bir rivâyete göre, Rasûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Ümmetimden bir takım kimseler Dicle adı verilen bir nehrin yakınında Basra diye adlandırılan düz bir yerde konaklayacaklar. Bu nehrin üzerinde bir köprü olacaktır. Oranın ahalisi çoğalacak ve orası muhacirlerin -İbn Yahya dedi ki: Ebu Ya'mer dedi ki: Müslümanların -şehirlerinden bir şehir olacaktır.- Âhir zamanda ise yüzleri geniş, gözleri küçük, Kantûrâoğulları gelecek ve bu nehrin kıyısına konaklayacaklardır. O şehrin ahalisi üç gruba ayrılacak. Bir grup ineklerin kuyruklarının arkasına takılıp çöle gidecekler, bunlar helâk olacaklar. Bir grup kendileri için (bunlardan teminat) alacak ve böylece kâfir olacaklar. Bir grup da çoluk-çocuklarını arkalarına

(1) *Buhârî*, Cihâd 96; *Müslim*, Fiten 62-65; *Ebû Dâvûd*, Melâhim 9; *İbn Mâce*, Fiten 36; *Müsned*, II, 239, 271, 475, 493.

(2) *Ebû Dâvûd*, Melâhim 11; el-Heysemî *Mecmau'z-Zevâid*, V, 304, "Ravilerinden Mervân b. Sâlim'in Metruk (yaptığı rivayetler alınmayan bir ravi) olduğu" kaydıyla.

alacak ve savaşa koyulacaklar. İşte şehidler bunlardır."(1)

"Basra" gevşek, yumuşak taş demektir. Basra şehrine bu isim bundan dolayı verilmiştir. "Kantûrâoğulları" Türklerdir. Denildiğine göre; Kantura İbrahim (sa)ın cariyelerinden birisinin adıdır. Bu cariyenin Hz. İbrahim'den çocukları oldu. Türkler de bunların soyundan geldi. (Allah en iyisini bilir).

* * *

"Sana bir vergi versek de buna karşılık bizimle onların arasında bir set yaptırıversen" buyruğu ile ilgili açıklamalarımızı iki başlık halinde sunacağız:

1- Zülkarneyn'e Sed Yapma Teklifi:

"Sana bir vergi versek..." ifadesi güzel bir edeble sorulmuş bir sorudur.

"(خَرْجاً): **Vergi"** belli bir miktarda mal, anlamındadır. Bu kelime "ra" harfinden sonra "elif" ile (harâc şeklinde) diye de okunmuştur. "Elif"siz söyleyiş, "elif"li söyleyişe göre daha özel bir anlam ifade eder. O bakımdan; "(رأسك وخَرّاج مدينتك): Kendi baş vergini ve şehrinin haracını öde" denilir.

el-Ezherî der ki: Harâc kelimesi vergi, fey malı, cizye ve gelir anlamlarında kullanılır. Aynı şekilde harâc mallarda verilmesi gereken farz hisselerin de adıdır. "Elif"siz "harc" ise mastardır.

"Buna karşılık bizimle onların arasında bir sed yapıversen" buyruğundaki sed; "redm; yığılarak yapılan engel" demektir. Redm birbiri ile bitişik ve kaynaşmış şekilde üstüste yapılan yığma demektir. "(ثوب مردم): Yamanmış elbise" demektir. Bu açıklamayı el-Herevî yapmıştır.

Mesela: "(ردمت الثلمة أردمها ردماً): Yarığı (çatlağı, çukuru) kapattım" demektir. Redm aynı zamanda isim olup, sed demektir. Redm'in sedden daha beliğ bir anlam ifade ettiği de söylenmiştir. Çünkü sed kendisi ile bir boşluğun, açığın kapatıldığı herşey anlamındadır. Redm ise taş, toprak ve buna benzer şeyleri tam bir engel teşkil edecek şekilde üstüste koyup yerleştirmek demektir. Nitekim elbisesini kalın ve üstüste yamalarla yamayan bir kimsenin halini anlatmak üzere -bu kökten-: (ردم ثوبه) denilir. Antere'nin şu mısra'ı da burdan gelmektedir.

هل غادر الشعراء من مُتَرَدَّمِ

(1) *Ebû Dâvûd*, Melâhim 10.

"Acaba şairler yama yapılması gereken bir yeri, (yamamaksızın) terk ettiler mi?"

Üstüste terkib edilecek, söylenmesi gereken bir sözü söylemeksizin bırak mışlar mıdır, demektir.

"Sed" kelimesi "sin" harfi üstün olarak; (سَدًّا) diye okunmuştur. el Halil, ile Sîbeveyh şöyle derler: "Sin" ötreli olursa isim olur, üstün olursa mastar dır. el-Kisaî der ki: Üstün ve ötreli okuyuş aynı anlamdaki iki ayrı söyleyiş tir. İkrime, Ebu Amr b. el-A'lâ ve Ebu Ubeyde de şöyle derler: Allah tarafın dan yaratılmış olup da insanların herhangi bir katkıda bulunmadıkları engel ler için ötreli söyleyiş, insan tarafından yapılmış olanlar için de üstünlü söyleyiş kullanılır. Ancak bu görüşü kabul eden kimselerin "sin" harfini burada üstün ile okumaları, bundan önceki; "(بين السدّين): **İki dağ arasına"** lafzını da ötreli okumaları gerekir.

Ebu Hatim ise İbn Abbas ve İkrime'den, Ebu Ubeyde'nin söylediklerinin aksini nakletmektedir. İbn İshak da şöyle demektedir: Gözlerinle gördükle rini "sin" harfi ötreli olarak "süd" şeklinde, görmediklerini de üstün ile "sed" şeklinde zikredersin.

2- Fesad Ehli Olanları Hapsetmek İçin Hapishane Yapımı:

Bu âyet-i kerîmede hapishaneler yapıp, fesad ehli kimseleri burada hapsetmeye, onları diledikleri şekilde tasarrufta bulunmalarını engellemeye, fesadları üzere bırakılmayacaklarına, aksine canlarını incitecek şekilde dövüleceklerine, hapsedileceklerine yahutta kefâlet altında bırakılacaklarına - Ömer (ra)ın yaptığı gibi- delil vardır.

* * *

"Rabbimin bana verdiği imkânlar daha hayırlıdır..." buyruğu ile ilgili açıklamalarımızı da iki başlık halinde sunacağız:

1- Yüce Allah'ın Verdiği İmkânları Kullanmayı Tercih Etmek:

"Rabbimin bana verdiği imkânlar daha hayırlıdır" buyruğunun anlamı şudur: Zülkarneyn onlara dedi ki: Yüce Allah'ın bana vermiş olduğu güç ve hükümdarlık imkânları sizin vereceğiniz vergiden ve mallarınızdan daha hayırlıdır, ama beden gücüyle bana yardım ediniz. Yani aranızdan beden ile çalışacak kimseler ve adamlar ile seddi yapmakta kullanacağım araçlar veriniz.

Bu da yüce Allah'ın aralarında cereyan eden bu konuşmada Zülkarneyn'i

bir te'yididir. Çünkü orada bulunanlar eğer ona belli bir vergi vermek üzere aralarından mal toplayıp vermiş olsalardı, kimse ona yardım etmezdi. O sedd'i bina etme işini ona bırakırlardı. Bizzat ona yardımcı olmaları ise onun için daha güzeldi ve bu işin daha çabuk bitmesini sağladı. Belki de bu şekilde çalışmaları onun kendisine vereceklerinden söz ettikleri vergiden daha da fazla miktara tekabül ediyordu.

Yalnız İbn Kesîr **"bana verdiği imkânlar"** (anlamındaki) lafzı; (مَا مَكَّنَنِي) şeklinde iki "nun" ile, diğerleri ise tek "nûn" ile; (مَا مَكَّنِّي) diye okumuşlardır.

2- Yöneticinin Yönettiklerine Karşı Görevleri ve İslâm Devleti'nde Mali Siyaset:

Bu âyet-i kerîmede hükümdar kimsenin yönettiklerinin ülkelerini korumakla yükümlü olduğuna, onların gediklerini kapatmak, serhadlerini düzeltip sağlamlaştırmak için çalışmasının farz olduğuna, bunları da faydalarını görecek olan yönetilenlerin mallarından ve kendi himayesi ve gözetimi altın da hazinelerinde toplanan hak ettiklerinden karşılayacağına delil vardır. İsterse bu hakları yerine getirmek isterken bütün malları tükenmiş olsun ve bu yükümlülükler servetlerini tamamen bitirmiş olsun. Yönetilenler bütün bu açıkları, gedikleri kendi mallarından kapatmakla yükümlü oldukları gibi yöneticinin de onlara güzel bir şekilde bakması, koruması görevidir. Bu da üç şartla olur:

1- Hiçbir hususta kendisini onlara tercih etmeyecek.

2- Önce muhtaç olanların ihtiyaçlarını görmekle işe başlayacak, onlara yardımcı olacak.

3- Vereceği atiyyelerde (devlet hazinesinden yapacağı bağışlarda) konumlarına uygun olarak aralarında eşitlik sağlayacak.

Bundan sonra bu hazine tamamıyla bitip boşalacak olursa, karşılaşılan olaylar görülmesi gereken bir işi ortaya çıkmasına sebeb olurlarsa, mallarından önce canlarını ortaya koyarlar. Bunun faydası olmazsa o takdirde belli bir değerlendirmeye göre mallarından alınır ve güzel bir tedbir ile bu mallar harcanır.

İşte, Zülkarneyn'e çekindikleri Ye'cûc ile Me'cûc saldırısını kendilerinden önlemesi maksadı ile ona mal vermelerini teklif ettiklerinde, O: Benim malınıza ihtiyacım yok, benim size ihtiyacım var. O bakımdan **"siz bana** (bedeni) **güçle yardım edin"** yani benimle birlikte bizzat hizmette bulunun, dedi. Çünkü benim yanımda mal var, sizin yanınızda da adam var. Onların verecekleri malın kendilerine ihtiyacı ortadan kaldırmayacağını, eğer bu malı bir ücret olarak alırsa bunun ihtiyaç duyduğu asıl gücü azaltmış olacağını,

o bakımdan tekrar onlara ücretle çalıştırmak için müracaat edeceğini gördü. Dolayısıyla bedenen hizmette bulunmalarının daha uygun olduğunu teslim etti.

Bu konuda ilke şudur: Hiçbir kimsenin malı karşı karşıya kalınacak bir zaruret olmadıkça helâl olmaz. Bu durumda da bu mal gizli değil açıkça alınır. Bir takım kimseleri tercih ederek, kayırarak değil, adaletle harcanır. Kişisel baskı ve dayatma usulüyle değil, cemaatin görüşüne göre harcanır. Doğruya muvaffak kılan yüce Allah'tır.

* * *

"Bana büyük demir parçaları getirin" yani bana büyük demir parçalarını verin, elime teslim edin. Onlara araç taşımalarını emretmiş oldu. Bütün bunlar hibe anlamı taşımaksızın vermeye davettir. Bu ona gerekli araçları elleriyle vermeye bir çağrıdır. Çünkü o kendilerinden vergi almayacağını söylemişti. Geriye sadece gerekli araçları verme ve bedenen çalışmaya çağırmaktan başka bir şey kalmıyordu.

"Büyük demir parçaları" demir kesitleri demektir. (زُبَر) kelimesinin aslı toplanıp, bir araya gelmek demektir. Aslanın boynunun çevresinde toplanan tüylere; "(زُبْرة الأسد): Arslan yelesi" denilmesi de buradan gelmektedir. "(زبرت الكتاب): Kitabı yazdım ve harflerini bir araya getirip topladım" demektir.

Ebu Bekr ve el-Mufaddal; (ردما آيتوني) şeklinde gelmek fiilindenmiş gibi okumuşlardır. Bu da; "(جيئوني بزبر الحديد): Bana demir kütleleri getirerek geliniz" anlamındadır. Cer harfi düşünce (kütle anlamındaki "zübar" kelimesi) fiil ile nasbedilmiştir. Şairin şu mısra'ında olduğu gibi:

أمرتُكَ الخيرَ . . .

"Sana hayrı emrettim..."

Burada da cer edatı hazfedildiğinden fiil nasbetmiştir.

Cumhur "züber" kelimesinin "be" harfini üstün olarak okumuştur. el-Hasen ise bunu ötreli okumuştur. Her iki şekilde de büyük parça demek olan "zübre"nin çoğuludur.

"Nihâyet dağların iki yanını" yaptığı inşaat ile **"tam denkleştirdiği vakit"** demektir. Asıl söz konusu olan inşaat olduğundan dolayı ayrıca zikre-

dilmeyerek hazfedilmiştir.

"(بَيْنَ الصَّدَفَيْنِ): **Dağların iki yanını"** buyruğu ile ilgili olarak Ebu Ubeyde der ki: Kasıt dağın iki yanıdır. Ona "sadefeyn" isminin veriliş sebebi iki yanın birbirlerine tesadüf etmesi yani birbirlerinin karşılarında bulunması, biri diğerine mülakî olmasıdır. Bu açıklamayı ez-Zührî[1] ve İbn Abbas yapmıştır. Biri diğerinden sanki yüz çeviriyormuşçasına "sudûf"dan gelen bu isim verilmiştir. Şair der ki:

كلاَ الصَّدَفَين يَنْفُذُه سَناهَا تَوَقَّدُ مثلَ مِصباحِ الظَّلامِ

"Onun aydınlığı dağın her iki yanını da aşıp geçiyor,
Karanlıktaki kandil gibi alev saçıyor."

Yüksekçe binaya da dağın kenarına (yar'ına) benzetilerek "sadef" denilir. Hadis-i şerifte de şöyle denilmektedir: "(كان إذا مر بصدف مائل أسرع المشي): Meyletmek üzere olan bir sadefin yanından geçti mi hızlıca yürürdü."[2] Ebu Ubeyd dedi ki: Sadef ve hedef yüksekçe ve büyük her yapıya verilen isimdir.

İbn Atiyye der ki: "İki sadef" karşılıklı iki dağa verilen isimdir. Yalnız birisine "sadef" denilmez. Ama ikisine "sadefân" denilir. Çünkü biri diğerine tesâdüf etmektedir.

Nâfi', Hamza ve el-Kisaî; (الصُّدَفَيْنِ) kelimesini "sad" harfi üstün ve şeddeli "dal" harfi de üstün olarak okumuştur. Aynı zamanda bu Ömer b. el-Hattab (ra)ın ve Ömer b. Abdulaziz'in de kıraatidir. Bu, Ebu Ubeyde'nin de tercih ettiği kıraattir. Çünkü en meşhur olan lugat (söyleyiş) budur.

İbn Kesîr, İbn Âmir ve Ebu Amr ise "sad" ve "dal" harflerini ötreli okumuşlardır.

Ebu Bekr yoluyla gelen rivâyetinde Âsım ise "sad" harfini ötreli, "dal" harfini sakin okumuştur. "Curf" ve "curuf" gibi. Bu da bir tahfiftir.

İbnu'l-Macişûn "sad" harfini üstün, "dal" harfini ötreli okumuştur. Katade ise "sad" harfini üstün "dal" harfini sakin okumuştur. Bütün bu okuyuşların anlamı birdir ve karşılıklı iki dağ demektir.

"Üfleyin, dedi" buyruğundan itibaren âyetin sonuna kadar buyruğun anlamı şudur: Körüklerle, demir kütleleri üzerine üfleyin. Çünkü o bir kat de-

(1) el-Mâverdî, ***en-Nuket ve'l-Uyûn,*** III, 343'de "ez-Zührî" yerine: "el-Ezherî"

(2) İbn Kesîr, ***en-Nihâye,*** III, 17'de bu lafızla; ***Müsned,*** II, 356'da: "Peygamber yan yatmış bir duvarın (cidâr) ya da bir bahçe duvarının (hâit) yanından geçti de yürüyüşünü hızlandırdı..." şeklinde

mir kütlesi ve taş konulduktan sonra odun ve kömürü tutuşturup ateş bunları kızdırıncaya kadar körüklemelerini emrederdi. Demirin üzerine ateş yakıldı mı o da tıpkı ateş gibi olur. İşte yüce Allah'ın: **"Nihâyet onu bir ateş haline getirince"** buyruğunun anlamı budur. Sonra da (âyet-i kerîmede geçen): "el-Kıtr" ile ilgili görüş ayrılıklarına göre: Eritilmiş bakır yahut kurşun veya demir getirilir, bunu da hazırlanmış olan bu tabakanın üzerine boşaltırdı. Bu şekilde birbirlerine kaynaşıp iyice birbirine geçip yapıştıktan sonra tekrar yeniden aynı şekilde bir tabaka daha koyardı. Bu da iş tamamlanıncaya kadar ve bu boşluk da son derece sağlam bir dağ haline gelinceye kadar devam etti.

Katade der ki: Bu dağ çizgili bir elbise gibidir. Bir yol siyah ve bir yol kırmızıdır.

Rivâyet edildiğine göre bir adam Rasûlullah (sav) gelmiş ve: Ey Allah'ın Rasûlu, ben Ye'cûc ile Me'cûc seddini gördüm, demiş. Peygamber ona: "Onu nasıl gördün" deyince, şu cevabı vermiş: Ben onu çizgili bir elbise gibi gördüm, bir yol sarı, bir yol kırmızı, bir yol sihaytı. Rasûlullah (sav): "Sen onu gerçekten görmüşsün" diye buyurdu.(1) **"Nihâyet onu bir ateş haline getirince"** buyruğu ateş gibi olunca demektir.

"Getirin bana üzerine erimiş bakır dökeyim" buyruğu da şu demektir: Bana bakır getirin, onun üzerine dökeyim, anlamında takdim ve te'hir yapılmış bir ifadedir.

"(آتُوني): **Getirin bana"** buyruğunu; (أتوني) şeklinde okuyanlara göre anlamı şu olur: Gelin onun üzerine bakır boşaltayım ki, müfessirlerin çoğuna göre "kıtr" eritilmiş bakır, demektir. Bunun da aslı; "(القَطْر): Damlamak"tan gelmektedir. Çünkü eritilmesi halinde suyun damlaması gibi o da damlar. Bir başka kesim de "kıtr" eritilmiş demirdir derken, aralarında İbnu'l-Enbarî'nin de yer aldığı bir başka kesim, eritilmiş kurşun demektir, der. Bu kelime; "(قَطَرَ يَقطرُ قَطْراً): Damladı, damlar, damlamak"tan türetilmiştir.

Yüce Allah'ın: "(وَأَسَلْنَا لَهُ عَيْنَ القِطْرِ): ***Biz ona erimiş bakır pınarını sel gibi akıttık"*** (Sebe', 34/12) buyruğunda ki "el-kıtr" kelimesi de buradan gelmektedir.

* * *

"Artık onu ne aşabildiler" Ye'cûc ile Me'cûc üzerine çıkamadılar, ona tır-

(1) İbn Kesir, *Tefsir,* V, 192'de bu hadisi İbn Cerîr'den naklettikten sonra; "Bu, mürsel bir hadistir" kaydını düşmektedir.

manamadılar. Çünkü bu sed dağın seviyesine gelmiş dümdüz kaygan bir zeminidi. Dağ da aşılamayacak kadar yüksekti. Seddin yüksekliği ikiyüzelli zira' idi. Rivâyete göre iki dağ arası uzunluğu ikiyüz fersah, eni de elli fersah idi. Bunu da Vehb b. Münebbih söylemiştir.

"Ne de onu delmeye güç bulabildiler." Buna sebeb ise hem eninin fazla oluşu, hem de çok sağlam bir yapı oluşudur. Sahih hadiste Ebu Hureyre yoluyla gelen rivâyette Peygamber (sav)ın şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: "Bugün Ye'cûc ile Me'cûc seddinden bu kadar bir gedik açıldı" dedi ve Vehb b. Münebbih parmaklarını doksan gibi birbirine getirdi. Bir rivâyette de: Baş parmak ile şehadet parmağını halka yaptı, diyerek hadisin geri kalan kısmını zikretmektedir.(1)

Yahya b. Sellâm, Sa'd b. Ebi Arûbe'den, o Katâde'den, o Ebu Rafi'den, o Ebu Hureyre'den şöyle dediğini nakletmektedir: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: Ye'cuc ile Me'cuc her gün seddi del(meye çalışı)rlar. Nihâyet tam güneş ışığını gördüklerinde başlarındaki: Geri dönün, onu yarın deleceksiniz, der. Ama yüce Allah önceki gibi en sağlam şekline iade eder. Nihâyet onların süreleri dolunca yüce Allah da insanların üzerine onları göndermeyi murad edeceği vakit kazımaya koyulurlar ve güneşin ışığını görecek noktaya yaklaştıklarında başlarında bulunan kişi: Haydi geri dönün, inşaallah onu kazıyacaksınız (deleceksiniz) der. Tekrar oraya geleceklerinde onu bıraktıkları şekilde bulacaklar, seddi delecekler ve insanların üzerine çıkacaklar."(2) Hadis az önce geçmiş bulunmaktadır.

"(اسْطَاعُوا): **Ne de... güç bulabildiler"** buyruğunu Cumhur "tı" harfini şeddesiz olarak okumuştur. Bunun; (استطاعوا) anlamında bir söyleyiş olduğu da söylenmiştir. Şöyle de denilmiştir: Hatta aynen budur. Çünkü Araplarca bu fiil çokça kullanıldığından dolayı kimileri "te" harfini tamamen hazfederek; (اسطاعوا) diye kullanmışlardır. Bazıları da "tı" harfini hazfederek; (استاع) diye kullanmışlardır. Bu da; (يستيع) anlamındadır ve bu meşhur bir söyleyiştir.

Yalnız Hamza "tı" harfini şeddeli okumuştur ki o da bu okuyuşuyla fiilin; (اسّطاعوا) şeklinde olduğuna işaret etmek istemiş gibidir. Sonra da "te" harfini "tı" harfine idğam edip, "tı" harfini şeddeli okumuştur. Bu da izah bakımından zayıf bir kıraattir. Ebu Ali ise caiz değildir, demiştir.

el-A'meş de (فَمَا اسْتَطَاعُوا أَنْ يَظْهَرُوهُ وَمَا اسْتَطَاعُوا لَهُ نَقْباً): **"Artık onu ne aşabildiler, ne de onu delmeye güç bulabildiler"** buyruğunda her iki yerde de "te" harfi ile okumuştur.

---

(1) *Buhârî*, Enbiyâ 7; *Müslim*, Fiten 3; *Müsned*, II, 341, 530 (Ebû Hureyre'den); *Buhârî*, Fiten 4, 28, Talâk 24; *Müslim*, Fiten 1, 2; *Tirmizî*, Fiten 23; *İbn Mâce*, Fiten 9; *Müsned*, VI, 428, 429 (Zeyneb bint Cahş'tan).

(2) *İbn Mâce*, Fiten 33.

* * *

"İşte bu, Rabbinden bir rahmettir" sözlerini söyleyen Zülkarneyn'dir. "Bu" ile de yaptığı sedde, buna güç yetirmeye, Ye'cûc ile Me'cûc'ten gelecek zararı önlemek suretiyle ondan yararlanmaya işaret etmiştir. İbn Ebi Able; "(هٰذَا): Bu" zamirini müennes (ve rahmete işaret) olarak; (هٰذِهِ) diye okumuştur.

"Rabbimin vaadi" yani kıyamet günü, bir diğer görüşe göre onların çıkacakları vakit **"gelince onu dümdüz eder"** yerle bir olur, demektir.

"(دَكًّا): **Dümdüz"** kelimesi ile yüce Allah'ın: "(إِذَا دُكَّتِ الْأَرْضُ): ***Yer parça parça ve dümdüz edildiğinde"*** (el-Fecr, 89/21) buyruğunda da aynı kökten gelen kelime kullanılmıştır. İbn Arafe der ki: Yer, herhangi bir yüksekliği olmaksızın dümdüz edildiğinde, demektir. Yüce Allah'ın: **"Onu dümdüz eder"** buyruğu da bu kökten gelmektedir. el-Yezidî der ki: Bu da dümdüz etmesi demektir. Hörgücü gitmiş deveye de; (ناقة دكاء) denilir. el-Kutebî der ki: Onu yere yapışmış ve alçaltılmış kılar, demektir. el-Kelbî ise kırık, dökük parçalar haline getirir anlamındadır, demiştir. Şair der ki:

هل غيرُ غادٍ دَكَّ غارا فانهدم

"Sabah yola çıkandan başkası bir mağarayı parça parça edip de yıkan var mıdır?"

el-Ezherî der ki: Bu fiil dövüp, ufalamak anlamındadır.

(دككته) diye okuyan dağın küçük bir tepe haline getirilmiş olması anlamını kasteder. Çünkü bu kelime dağ seviyesine ulaşmayan küçük tepe hakkında kullanılır. Çoğulu da; (دكاوات) diye gelir.

Hamza, Âsım ve el-Kisaî ise hörgücü olmayan deve demek olan "ed-Dekkâ'"ya benzeterek med ile; (دكاء) diye okumuşlardır.

Buyruk şu takdirde olup, ondan hazfedilmiş bir ifade vardır: Onu bir tepecik gibi kılar. Böyle bir takdir kaçınılmazdır. Çünkü sed müzekkerdir ve sonu hemze ile biten bu kelime ile sıfatlandırılamaz.

(دَكًّا) Şeklinde okuyanlara gelince; bu da yıkılıp, ufalanmayı ifade eden; (دَكَّ يدك) fiilinin mastarıdır.

(جعل): Etti, kıldı fiilinin yarattı anlamında olma ihtimali de vardır. O takdirde; (دَكًّا) hâl olarak nasb edilir. Bunu med ile (yani sonu hemze ile) okuyanların kıraatinde de nasb ile okunması da aynı şekilde iki şekilde açıklanabilir.

وَتَرَكْنَا بَعْضَهُمْ يَوْمَئِذٍ يَمُوجُ فِي بَعْضٍ وَنُفِخَ فِي الصُّورِ فَجَمَعْنَاهُمْ جَمْعًا
﴿٩٩﴾ وَعَرَضْنَا جَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ لِلْكَافِرِينَ عَرْضًا ﴿١٠٠﴾ الَّذِينَ كَانَتْ أَعْيُنُهُمْ
فِي غِطَاءٍ عَنْ ذِكْرِي وَكَانُوا لَا يَسْتَطِيعُونَ سَمْعًا ﴿١٠١﴾ أَفَحَسِبَ الَّذِينَ
كَفَرُوا أَنْ يَتَّخِذُوا عِبَادِي مِنْ دُونِي أَوْلِيَاءَ إِنَّا أَعْتَدْنَا جَهَنَّمَ
لِلْكَافِرِينَ نُزُلًا ﴿١٠٢﴾ قُلْ هَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا ﴿١٠٣﴾
الَّذِينَ ضَلَّ سَعْيُهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ
صُنْعًا ﴿١٠٤﴾ أُولَئِكَ الَّذِينَ كَفَرُوا بِآيَاتِ رَبِّهِمْ وَلِقَائِهِ فَحَبِطَتْ أَعْمَالُهُمْ
فَلَا نُقِيمُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَزْنًا ﴿١٠٥﴾ ذَلِكَ جَزَاؤُهُمْ جَهَنَّمُ بِمَا كَفَرُوا
وَاتَّخَذُوا آيَاتِي وَرُسُلِي هُزُوًا ﴿١٠٦﴾ إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ
كَانَتْ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا ﴿١٠٧﴾ خَالِدِينَ فِيهَا لَا يَبْغُونَ عَنْهَا
حِوَلًا ﴿١٠٨﴾ قُلْ لَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّي لَنَفِدَ الْبَحْرُ قَبْلَ أَنْ تَنْفَدَ
كَلِمَاتُ رَبِّي وَلَوْ جِئْنَا بِمِثْلِهِ مَدَدًا ﴿١٠٩﴾ قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَى
إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمْ إِلَهٌ وَاحِدٌ فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا
صَالِحًا وَلَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا ﴿١١٠﴾

99. O gün onları birbiri içine dalgalanır bir halde bırakmışızdır. Sûr'a da üfürülmüş olacaktır. Bu suretle hepsini toplayacağız.

100. O gün kâfirleri cehennemle yüzyüze getiririz.

101. Onlar ki, Benim öğüdüme karşı gözleri perdeli idi. Dinleyecek güçleri de yoktu.

102. O kâfirler, Beni bırakıp kullarımı veliler edineceklerini mi sandılar? Biz, cehennemi o kâfirlere bir konak olarak hazırladık.

103. De ki: "Amelleri açısından en çok ziyana uğrayanları size haber verelim mi?
104. "Onlar o kimselerdir ki, dünya hayatında yaptıkları boşa gitmiştir. Üstelik kendilerinin muhakkak iyi yaptıklarını zannederler.
105. "Onlar, Rabblerinin âyetlerini ve O'na kavuşmayı inkâr edip amelleri boşa gitmiş olanlardır. Biz kıyamet günü onlar için ölçü tutmayacağız.
106. "İşte böyle. Onların cezası kâfir oldukları, âyetlerimi ve peygamberlerimi alaya aldıkları için cehennemdir."
107. Gerçekten iman edip, salih ameller işleyenlerin ise konakları Firdevs cennetleridir.
108. Onlar orada ebediyyen kalıcıdırlar. Oradan ayrılmak da istemezler.
109. De ki: "Rabbimin sözleri için deniz(ler) **mürekkep olsa, buna yardımcı olarak bir o kadar daha katsak, Rabbimin sözleri tükenmeden o deniz**(ler) **tükenir."**
110. De ki: "Ben de ancak sizin gibi bir beşerim. Yalnız bana ilâhınızın ancak tek bir ilâh olduğu vahyediliyor. Artık kim Rabbine kavuşmayı ümid ediyorsa; salih bir amel işlesin ve Rabbine ibadetinde kimseyi ortak koşmasın."

"O gün onları birbiri içine dalgalanır bir halde bırakmışızdır" buyruğunda **"bırakmışızdır"** daki zamir yüce Allah'a aittir. Yani Biz kıyamet gününde cinleri ve insanları birbiri içine dalga dalga karışacak halde bırakırız.

Şöyle de açıklanmıştır: Biz o gün yani Seddin (süresinin) tamamlanacağı vakitte Ye'cûc ile Me'cûc'u birbiri içine dalgalanır halde bırakacağız.

Burada "dalgalanma" tabiri, herhangi bir keder ya da korkudan dolayı aklı başından gitmiş, hayret içerisinde ve biri diğerinin içine karışmış olduğu halde gidip gelmelerini anlatmak maksadıyla kullanılan bir istiâredir. Bununla kendilerini birbirine karışan deniz dalgalarına benzetmektedir.

Bir başka açıklamaya göre; Bizler Seddin açılacağı gün Ye'cûc ile Me'cûc'u dünyada çokluklarından dolayısıyla birbirine karışmış halde bırakacağız.

Derim ki: Bunlar üç ayrı görüştür. En kuvvetlileri ortadaki görüştür. En uzak ihtimalde olanı sonuncusudur. Birinci görüş de güzel bir görüştür. Çünkü yüce Allah'ın: **"Rabbimin va'di gelince"** buyruğunun te'vilinde kıyametin söz konusu olduğuna dair açıklamalar geçmiş bulunmaktadır.

"Sûr'a da üfürülmüş olacaktır" buyruğu ile ilgili açıklamalar daha önceden el En'âm Sûresi'nde (6/73. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

"Bu suretle hepsini" yani cinleri ve insanları kıyametin Arasât'ında **"toplayacağız."**.

"O gün kâfirleri cehennemle yüzyüze getiririz" yani onlara açıktan açığa gösteririz.

"Onlar ki, Benim öğüdüme karşı gözleri perdeli idi." Onlar yüce Allah'ın kesin belgelerine bakmayan, gözü örtülü kimseler durumunda idiler. **"Onlar ki"** anlamındaki; (الَّذِين); "kâfirler"e sıfat olarak cer mahallindedir.

"Dinleyecek güçleri de yoktu." Yani yüce Allah'ın kelâmını kulak verip dinleyecek takatleri yoktu, onlar sağır durumunda idiler.

"O kâfirler, Beni bırakıp da kullarımı" İsa'yı, melekleri ve Uzeyr'i **"veliler edineceklerini"** ve Benim kendilerini cezalandırmayacağımı -buna göre ifadede bir hazf vardır- **"mı sandılar?"**

ez-Zeccac: Bunun kendilerine fayda sağlayacağını mı sandılar? anlamındadır, demiştir.

Ali, İkrime, Mücahid ve İbn Muhaysın "(أَفَحَسِبَ): **...mı sandı(lar)"** kelimesini "sin" harfini sakin ve "be" harfini ötreli olarak okumuşlardır. Bu da; bunun onlara yeterli geleceğini mi sandılar? anlamındadır. **"Biz, cehennemi o kâfirlere bir konak olarak hazırladık."**

* * *

"De ki: Amelleri açısından en çok ziyana uğrayanları size haber verelim mi..." buyruğundan itibaren: **"... Biz, kıyamet günü onlar için ölçü tutmayacağız"** buyruğuna kadarki âyetlere dair açıklamalarımızı iki başlık halinde sunacağız:

1- Amelleri İtibariyle Zararda Olanlar:

"De ki: Amelleri açısından en çok ziyana uğrayanları size haber verelim mi?" buyruğunda şuna delâlet vardır: Kimi insanlar iyilik yaptığı zannı ile bir amelde bulunur. Ancak onun ameli boşa gitmiştir. Amelin boşa gitmesini gerektiren ya itikad bozukluğudur ya da riyakârlıktır. Burada maksat ise küfürdür.

Buhârî kaydettiği bir rivâyette Mus'ab'ın şöyle dediğini rivâyet eder: Babama: **"De ki: Amelleri açısından en çok ziyana uğrayanları size haber**

verelim mi?" buyruğunda kastedilenler Hârûrâlılar (Hâricîler) mudur? diye sordum. O: Hayır, dedi. Onlar yahudiler ve hristiyanlardır. Yahudiler, Muhammed (sav)ı yalanladılar. Hristiyanlar ise cenneti inkâr ettiler ve orada ne yiyecek var, ne de içecek, dediler. Hârûrâlılar ise iyice sağlamlaştırdıktan sonra Allah'ın ahdini bozan kimselerdir. Sa'd onları fasıklar diye adlandırıyordu.(1)

Âyet-i kerîme azar manasını ihtiva etmektedir. Yani, Benden başkalarına ibadet eden şu kâfirlere de ki: Yarın onların bütün yaptıkları boşa çıkacak, bütün ümitlerinin boş olduğunu anlayacaklardır. O bakımdan onlar amelleri itibariyle en çok zarara uğrayacaklar olacaktır. Bunlar aynı zamanda **"o kimselerdir ki dünya hayatında yaptıkları boşa gitmiştir. Üstelik kendilerinin"** Benden başkasına ibadet etmek suretiyle**"muhakkak iyi yaptıklarını zannederler."**

İbn Abbas der ki: Bununla Mekke kâfirlerini kastetmektedir. Ali (ra) ise bunlar Hâricîlerdir yani Hârûrâlılardır. Bir seferinde de: Bunlar manastırlarına çekilmiş rahiplerdir, demiştir.

Rivâyete göre İbn el-Kevvâ ona (Ali -ra.-e) amelleri açısından en çok ziyana uğramış olanlar hakkında soru sormuş, ona sen ve arkadaşların,. diye cevap vermiştir.

İbn Atiyye der ki: Ancak bundan sonra gelen yüce Allah'ın şu buyruğu bütün bu görüşlerin zayıf olduğunu ortaya koymaktadır: **"Onlar, Rabblerinin âyetlerini ve O'na kavuşmayı inkâr edip, amelleri boşa gitmiş olanlardır."** Bu taifeler arasında ise Allah'ı inkâr eden, O'na kavuşmayı, öldükten sonra dirilişi, amellerin karşılıklarının verilmesini inkar eden yoktur. Bunlar ancak putlara tapan Mekke müşriklerinin vasıflarıdır. Ali ile Sa'd (ra)ın sözünü ettikleri kimseler ise bu âyet-i kerîmeden paylarına düşeni almış bulunan kimselerdir.

"(أعمالاً): **Amelleri açısından** buyruğu temyiz olarak nasbedilmiştir. "(حبطت): **Boşa gitmiştir"** buyruğunu, Cumhur "be" harfini esreli olarak okumuştur. İbn Abbas ise "be" harfini üstün olarak okumuştur.

2- Allah Nezdinde Değer Taşıyan Kişiler ve Ameller:

"Biz, kıyamet günü onlar için ölçü tutmayacağız" buyruğundaki "(نقيم): **Tutmayacağız"** buyruğunu Cumhur azamet "nûn"u ile (yani yüce Allah'a raci' olan birinci çoğul zamiriyle) okumuşlardır. Mücahid ise gaib "ya"sı ile oku-

(1) *Buhârî,* Tefsir 18. sûre 5. Sözü geçen Mus'ab, Sa'd b. Ebî Vakkas'ın oğlu Mus'ab'dır. Buna göre Sa'd'dan kasıt da babası Sa'd b. Ebî Vakkas'tır. (İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî,* VIII, 278)

muştur ki; Allah onlar için ölçü tutmayacaktır, anlamında olur. Ebu Ubeyd b. Umeyr ise; (فلا يقوم) diye okumuştur. O takdirde ölçü anlamındaki kelimenin sonunu "elif"siz olarak (فَلاَ يَقُومُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيامَةِ وَزْنٌ) şeklinde okumalıdır. Nitekim mücahid de aynı şekilde; "(فَلاَ يَقُومُ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيامَةِ وَزْنٌ): Kıyamet gününde hiçbir ağırlıkları olmayacaktır" diye okumuştur.

Ubeyd b. Umeyr der ki: Kıyamet gününde iriyarı, uzun boylu, çok yiyen-çok içen birisi getirilir de yüce Allah nezdinde sivrisinek kanadı kadar bir ağırlığı olmayacaktır.

Derim ki: Bu ve benzeri bir kanaat, kişisel görüşe dayanılarak söylenemez. Bu manada merfu bir hadis olarak Buhârî ve Müslim'in, Sahih'lerinde Ebu Hureyre'den gelen bir hadis sabit olmuştur. Buna göre Rasûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Kıyamet gününde iriyarı, oldukça şişman adam gelecek de sivrisinek kanadı kadar bir ağırlığı olmayacaktır. Arzu ederseniz: "**Biz kıyamet günü onlar için ölçü tutmayacağız**" buyruğunu okuyunuz."(1)

Onların hiçbir mükâfatları olmayacaktır, demektir. Onların bütün amellerine azab ile karşılık verilecektir. Çünkü onların kıyamet günü kurulacak terazilerde tartılabilecek türden hiçbir iyilikleri bulunmayacaktır. İyiliği bulunmayan kimse ise cehennemdedir.

Ebu Said el-Hudrî der ki: Tihâme dağları gibi ameller getirilecek fakat bunların hiçbir ağırlığı olmayacaktır.

Şöyle de açıklanmıştır: Buyruğun mecaz ve istiâre kastı ile zikredilmiş olma ihtimali de vardır. O gün onların bizim yanımızda hiçbir kıymetleri olmayacaktır, denilmiş gibidir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

(Zikrettiğimiz) hadis-i şerifteki fıkhî incelikler arasında şunlar da vardır: Şişmanlamak için gayret gösterenlerin şişmanlığı yerilmektedir. Çünkü bu maksat ile yiyecekler için bir takım külfetlere girilir ve üstün ahlâkî değerler bırakılarak bunlarla meşgul olunur. Hatta lüks ve şişmanlamak maksadı ile yeteri miktardan fazla yemek yemenin haram olduğuna dahi delil de görülebilir. Nitekim peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Şüphesiz şanı yüce Allah tarafından en çok buğzedilen adamlar, şişman habr (ilim adamı)dır."(2)

İmran b. Husayn tarafından rivâyet edilen hadiste Peygamber (sav)ın şöyle buyurduğu rivâyet edilmektedir: "Sizin en hayırlınız benim çağdaşlarımdır. Sonra onların arkasından gelenlerdir. -İmran dedi ki: Kendi neslinden sonra iki mi yoksa üç nesil mi zikrettiğini bilemiyorum. Ondan sonra, sizden son-

(1) ***Buhârî***, Tefsir 18. sûre 6; ***Müslim***, Sıfatu'l-Münâfikîn 18.
(2) Bk. el-Aclânî, ***Keşfu'l-Hafâ***, I, 248, h. no: 761.

ra öyle bir kavim gelecek ki şahidlik etmeleri istenmeksizin şahidlik edecek ler. Hainlik edecekler, kendilerine güvenilmeyecek, adakta bulunacaklar, adaklarını yerine getirmeyecekler ve aralarında şişmanlık başgösterecektir."(1)

İşte bu, yerici bir ifadedir. Buna sebeb de şudur: Kişinin isteği ile (kes biyle) meydana gelen şişmanlık çokça yemekten ve oburluktan; rahatlıktan, güvenlik duymaktan ve nefsin arzu ve isteklerini sınır tanımadan yerine getir mekten dolayıdır. Böyle bir kimse Rabbinin değil, nefsinin kuludur. Bu durumda olan bir kimse hiç şüphesiz harama düşer. Haramdan oluşan her bir ete ateş her şeyden çok yaraşır. Nitekim yüce Allah kâfirleri pek çok yedik lerinden ötürü yererek şöyle buyurmaktadır: *"Kâfirler ise; onlar faydalanır lar ve davarların yediği gibi yerler. Kalacak yerleri ise ateştir onların."* (Muhammed, 47/12)

Mü'min onlara benzemeye çalışacak ve bütün hal ve zamanlarında onların nimetlerden istifade ettiği gibi istifade etmeye kalkışacak olursa, imanın hakikati nerede kalır? İslâm'ın görevlerini yerine getirmek nerde kalır? Yemesi, içmesi çoğalan bir kimsenin oburluğu da artar. Yemeye, içmeye daha düşkün olur. Geceleyin tembelliği ve uykusu artar, gündüzü ise boş işlerle geçer. Geceleri uyur kalır. el-A'râf Sûresi'nde (7/31. âyet 4. başlıkta) bu anlamdaki açıklamalar geçmiş bulunmaktadır.

Yine aynı sûrede (8 ve 9.âyetlerin tefsirinde) Mizan'dan söz edilmiş, o Mizan'ın, amel sahifelerinin kendilerinde tartılacağı iki kefesinin bulunduğu belirtilmiştir, tekrarlamanın anlamı yoktur.

Peygamber (sav) da İbn Mes'ud'un hurma ağacına tırmanırken ince bacakları dolayısıyla ashabın gülmesinden ötürü şöyle demişti: "Sizler yeryüzü ahalisinin amelleri ağırlığınca gelecek bir bacaktan dolayı mı gülüyorsunuz?"(2) Bu şahışların da tartılacağına delildir. Bunu da el-Gaznevî zikretmiş bulunmaktadır.

* * *

"İşte böyle" buyruğuyla tartılmamaya, ölçü tutmamaya işaret edilmektedir. Mübtedâ olarak ref mahallindedir. **"Onların cezası"** anlamındaki buyruk da onun haberidir. **"Cehennemdir"** buyruğu, **"işte böyle"** anlamındaki müb-

(1) *Buhârî,* Şehâdât 9, Fedâilu Ashâbi'n-Nebiyy 1, Rikaak 7, Eymân 27; *Müslim,* Fedâilu's-Sahâbe 214; *Ebû Dâvûd,* Sünne 9; *Tirmizî,* Fiten 45; *Nesâî,* Eymân 29; *Müsned,* IV, 426, 427, 440.

(2) *Müsned,* I, 114, 420-421'de: Ashabın bazılarının Abdullah b. Mes'ud'un bacaklarının inceliğine gülmeleri üzerine; Hz. Peygamber: "Kıyamet gününde bu bacakların Uhud'dan daha ağır basacaklarını" bildiren bir rivâyet yer almaktadır.

tedâ'dan yahut ta **"kâfir oldukları...için"** buyruğundaki (ما)dan bedeldir. Bu "mâ" (mastar manasını veren) mastariyyedir.

Alaya almak (istihzâ) hafife almak ve alay etmek demektir. Buna dair açıklamalar da önceden geçmiş bulunmaktadır.

* * *

"Gerçekten iman edip, salih ameller işleyenlerin ise konakları Firdevs cennetleridir." Katade der ki: Firdevs, cennetin tepesi, en ortası, en yüksek yeri, en üstün ve en yüce yeridir. Ebu Umame el-Bâhilî der ki: Firdevs cennetin göbeğidir. Ka'b da der ki: Cennetler arasında Firdevs cennetinden daha yücesi yoktur. Orada iyiliği emredip münkerden alıkoyanlar vardır.

Buhârî'nin, Sahih'inde Ebu Hureyre yoluyla gelen rivâyette şöyle dediği nakledilmektedir: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "Kim Allah'a ve Rasûlüne iman eder, namazı dosdoğru kılar, Ramazan orucunu tutarsa yüce Allah üzerinde onu cennete sokma hakkı olur. Allah yolunda ister cihad etsin, isterse de doğduğu toprakta otursun." Ey Allah'ın Rasûlü, dediler, insanlara müjdelemiyelim mi? Şöyle buyurdu: "Cennette yüz derece vardır. Yüce Allah bu dereceleri Allah yolunda cihad edenler için hazırlamıştır. Her iki derece arası gök ile yer arası kadardır. Bu sebebten yüce Allah'tan dileyeceğiniz vakit O'ndan Firdevs'i isteyiniz. Firdevs cennetin en ortası ve cennetin en yücesidir. -Zannederim şöyle de buyurdu-: Onun üstünde de Rahman'ın Arşı vardır. Cennet ırmakları oradan kaynar."(1)

Mücahid dedi ki: Firdevs, Rumca'da bahçe demektir. el-Ferrâ: O Arapça bir kelimedir, der. Firdevs cennette bir bahçedir. Firdevs aynı şekilde Yemâme'den beride bir bahçe adıdır. Çoğulu, ferâdîs gelir Umeyye b. Ebi's-Salt es-Sakafî der ki:

كانت منازلهم إذ ذاك ظاهرةً فيها الفَرَاديسُ والفومانُ والبصلُ

"O sıralarda onların evleri yüksekçe idi,
Orda ferâdîs (Firdevsler) vardı, sarımsaklar ve soğan (vardı)."

el-Ferâdîs aynı zamanda Şam'da bir yerin adıdır. (كَرْمٌ مُفَرْدَس) ise çardaklı üzüm asması demektir.

(1) *Buhârî*, Cihâd 5, Tevhîd 22; *Müsned*, II, 335.

"Onlar orada ebediyyen kalıcıdırlar." Devamlı orada kalacaklardır.

"Oradan ayrılmak da istemezler." Başka bir yere götürülsünler istemezler. Bu buyrukta geçen "el-hivel" tahvil anlamındadır ki, Ebu Ali bunu böylece açıklamıştır. ez-Zeccac der ki: "(حال من مكانه حِولاً): Yerini değiştirdi" denilir. Vezin itibariyle; "(عَظُم عِظَما): Büyüdü, irileşti" gibidir. Bununla birlikte bu kelimenin "hîle" kökünden gelmesi de mümkündür. Yani onlar oradan başka bir yere gitmek için çare aramazlar.

el-Cevherî der ki: Tehavvül, bir yerden bir başka yere taşınmak demektir. İsim "hivel" gelir. Yüce Allah'ın: **"Onlar orada ebediyyen kalıcıdırlar. Oradan ayrılmak** (hivel) **da istemezler"** buyruğu da buradan gelmektedir.

* * *

"De ki: Rabbimin sözleri için deniz(ler) mürekkep olsa buna yardımcı olarak bir o kadar daha katsak" yani o denizlere sayıca yahut ağırlık itibariyle o kadarını da eklesek **"Rabbimin sözleri tükenmeden o deniz(ler) tükenir."**

(نفد الشيء) ifadesi bir şeyin bitip, boşalmasını anlatmak için kullanılır. Buna dair açıklamalar önceden (bk. en-Nahl, 16/96) geçmiş bulunmaktadır.

Ubeyy'in, Mushaf'ında; (مَدَداً): **"Yardımcı olarak"** kelimesi; "(بِمَدَادٍ) şeklindedir. Mücahid, İbn Muhaysin ve Umeyd de böyle okumuşlardır. (Buna göre âyet meâli: Bir o kadar daha mürekkep getirsek, demek olur).

Bu kelimenin mansub olarak gelmesi, temyîz ya da hal olduğundan dolayıdır.

İbn Abbas dedi ki: Peygamber (sav) yahudilere: *"Size ilimden ancak pek az bir şey verilmiştir."* (el-İsrâ, 17/85) deyince ona şöyle dediler: Bize Tevrat verilmişken bu nasıl olabilir? Kendisine Tevrat verilmiş olanlara pek büyük bir hayır verilmiş demektir. Bunun üzerine: **"De ki: Rabbimin sözleri için deniz(ler) mürekkep olsa...o deniz(ler) tükenir"** âyeti nâzil oldu.(1)

Şöyle de denilmiştir: Yahudiler: Sana hikmet verilmiş bulunuyor. Her kime hikmet verilmiş ise ona pek büyük bir hayır da verilmiş demektir. Sonra da kalkmış sen ruh hakkında bir şey bilmediğini iddia ediyorsun, dediler. Bunun üzerine yüce Allah şöyle buyurdu: "De ki: Bana Kur'ân, size Tevrat verilmiş olsa bile bunların Allah'ın kelimelerine nisbeti pek azdır."

(1) el-Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 307; Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, V, 333'de aynı anlamdaki bir rivâyeti kaydetmektedir. Ancak orada bu sebeble indiği belirtilen bu değil; yakın manadaki Lukmân, 31/27-28. âyetleri olduğu zikredilmektedir.

İbn Abbas dedi ki: **"Rabbimin sözleri"** Rabbimin öğütleri anlamındadır. Şöyle de açıklanmıştır: **"Kelimeler"** ile sonu gelmez kadîm kelâmını kastetmiştir. Bu tek bir kelâm olsa dahi -tek tek kelimeler ihtiva ettiğinden ötürü- çoğul olarak ifade edilmesi mümkündür ve çünkü bu tek tek kelimeler onun yerini tutar. Dolayısıyla onun bir olan kelâmını anlamak için şanını yüceltmek kastıyla çoğul kipiyle ifade edilmesi mümkündür. el-A'şâ der ki:

ووجهٌ نقيُّ اللون صافٍ يَزينُهُ مع الجِيدِ لَبّاتٌ لها ومَعاصِمُ

"Bir yüz ki rengi tertemiz, arı durudur,
Süsler onu boynuyla birlikte; gerdanlar ve bilekler."

Görüldüğü gibi burada gerdan tek olmakla birlikte çoğul kullanılmıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'de: ***"Biz sizin velilerinizi."*** (Fussilet, 41/31); ***"Şüphesiz Zikr'i Biz indirdik"*** (el-Hicr, 15/9); ***"Şüphesiz hayat verenler ve öldürenler, Bizleriz"*** (el-Hicr, 15/23) diye buyurulmaktadır.***"Şüphesiz İbrahim tek başına bir ümmetti"*** (en-Nahl, 16/120) buyruğu da böyledir; çünkü o tek başına bir ümmetin yerini tutuyordu.

Şöyle de denilmiştir: Kelâmından anlaşılan mefhumlara delâlet eden ibareler ve delil oluş şekilleri, yönleri bitip tükenmez. es-Süddî der ki: Eğer deniz Rabbimin kelimelerine mürekkep olsa, mükâfat yurdu olan cennetin sıfatları bitip tükenmeden önce deniz biter, tükenir.

İkrime de şöyle demiştir: Lâ ilâhe illallah, diyenin sevabı tükenmeden deniz tükenir.

Bu âyetin bir benzeri de yüce Allah'ın: ***"Eğer yerde olan bütün ağaçlar kalem olsa ve deniz de ardından yedi deniz daha ona katılsa yine de Allah'ın sözleri tükenmezdi."*** (Lukman, 31/27)

Hamza ve el-Kisâî de **"tükenmeden"** anlamındaki fiili "te" ile değilde "ye" ile okumuşlardır. Bu okunuşa sebeb (aynı kökten) fiilin önceden geçmiş olmasıdır. (Anlam aynıdır)

* * *

"De ki: Ben ancak sizin gibi bir beşerim. Yalnız bana...vahyediliyor." Yani ben ancak yüce Allah'ın bana öğrettiklerini bilebilirim. Allah'ın ilminin ise sayımı-dökümü imkânsızdır. Ve ben sizlere ancak Allah'tan başka hiçbir ilâh olmadığını tebliğ etmekle emrolundum.

"Artık kim Rabbine kavuşmayı" O'nu görmeyi, O'nun mükâfatını almayı **"ümid ediyorsa"** ve cezasından da korkuyorsa **"salih bir amel işlesin ve Rabbine ibadetinde kimseyi ortak koşmasın."**

İhlas ve Riyâ:

İbn Abbas dedi ki: Bu âyet-i kerîme Cündeb b. Züheyr el-Âmirî hakkın da nâzil olmuştur. O dedi ki: Ey Allah'ın Rasûlü, ben yüce Allah için bir amel de bulunuyorum. Sadece yüce Allah'ın rızasını diliyorum. Şu kadar var ki başkası tarafından da bilinecek olursa bu beni sevindirir. Peygamber (sav) şöyle buyurdu: "Muhakkak Allah hoş ve temizdir. Ancak hoş ve temiz olanı kabul eder. O (ihlasla yapılması gerektiği halde) kendisinde ortak koşulan hiçbir şeyi kabul etmez." Bunun üzerine bu âyet-i kerîme nazil oldu.(1)

Tavûs dedi ki: Bir adam, ey Allah'ın Rasûlu dedi. Ben Allah yolunda cihad etmeyi seviyorum. Bununla birlikte benim konumumun ne olduğunun görülmesini de seviyorum. Bunun üzerine bu âyet-i kerîme nazil oldu.

Mücahid dedi ki: Bir adam, Peygamber (sav) gelerek dedi ki: Ey Allah'ın Rasûlü ben sadaka veririm, akrabalık bağını gözetirim. Bunları da ancak yüce Allah için yaparım. Benim bunları yaptığımdan sözedilir ve bundan dolayı övülecek olursam da bu beni sevindirir ve hoşuma gider. Rasûlullah (sav) sustu, birşey demedi. Bunun üzerine yüce Allah: **"Artık kim Rabbine kavuşmayı ümid ediyorsa salih bir amel işlesin ve Rabbine ibadetinde kimseyi ortak koşmasın"** buyruğunu indirdi.

Derim ki: Bunların hepsi kastedilmiş hususlardır. Âyet-i kerîme bütün bunları da, bunların dışındaki diğer amelleri de kapsar. Bundan önce Hûd Sûresi'nde (11/15. âyetin tefsirinde) bütün insanlar arasında ilk olarak haklarında hüküm verilecek olan üç kişi ile ilgili Ebu Hureyre'den gelen sahih hadisi zikretmiş bulunuyoruz. en-Nisâ Sûresi'nde de, (4/36. âyet, 1. başlıkta) riyaya dair açıklamalar geçmiştir. Orada konu ile ilgili haberleri yeteri kadar zikrettik.

el-Maverdî der ki: Bütün te'vil ehli alimler şöyle demiştir: **"Rabbine ibadetinde kimseyi ortak koşmasın"** buyruğunun anlamı, işlediği ameliyle kimseye karşı riyakârlık yapmasın şeklindedir.

et-Tirmizî el-Hakîm (yüce Allah'ın rahmeti üzerine olsun) de *"Nevâdiru'l-Usûl"* adlı eserinde şunu rivâyet etmektedir: Bize babam -yüce Allah'ın rahmeti üzerine olsun- anlattı, dedi ki: Bize Mekkî b. İbrahim anlattı, dedi ki:

(1) el-Vâhidî, *Esbâbu Nüzûli'l-Kur'ân*, s. 307. Bu rivâyetin senedini "uydurmacılar zincîri" oluşturduğu, rivayetle ilgili notta belirtilmektedir.

Bize Abdu'l Vâhid b. Zeyd, Ubâde b. Nüsey'den anlattı, dedi ki: Ben Şeddad b. Evs'in yanına, namaz kıldığı yerde iken gittim; ağlıyordu. Ona: Ey Abdu'r-Rahman'ın babası seni ağlatan sebeb ne? dedim. Dedi ki: Bir gün Rasûlullah (sav)dan duyduğum bir hadistir. O sırada yüzünde hoşuma gitmeyen bir ifade görmüştüm. Şöyle dedim: Anam babam sana feda olsun, ey Allah'ın Rasûlü. Yüzünü bu şekilde görmeme sebeb nedir? O şöyle dedi: "Benden sonra ümmetim adına korktuğum bir iş" Ben: Bunun mahiyeti nedir? ey Allah'ın Rasûlü dedim. Şöyle buyurdu: "Şirk ve gizli şehvet." Ey Allah'ın Rasûlü dedim. Senden sonra ümmetin şirk koşacak mı? Şöyle buyurdu: "Ey Şeddâd onların güneşe, aya, taşa, puta tapmaları manasına hayır. Fakat amelleriyle insanlara karşı riyâkarlık yapacaklar." Ben: Riya şirk midir? dedim. O: "Evet" diye buyurdu. Ben: Peki gizli şehvet nedir? diye sordum. Şöyle buyurdu: "Onlardan birisi oruçlu olarak sabah eder, dünya isteklerinden bir istek hatırına gelir ve bunun için orucunu açar."(1) Abdu'l-Vahid dedi ki: el-Hasen'le karşılaştım. Ben ona: Ey Ebu Said dedim. Bana riyadan haber ver. O bir şirk midir? O, evet dedi. Sen yüce Allah'ın: **"Artık kim Rabbine kavuşmayı ümid ediyorsa, salih bir amel işlesin ve Rabbine ibadetinde kimseyi ortak koşmasın"** âyetini okumuyor musun?(2)

İsmail b. İshak rivâyetle dedi ki: Bize Muhammed b. Ebi Bekr anlattı, dedi ki: Bize el-Mu'temir b. Süleyman, Leys'ten anlattı. Leys, Şehr b. Havşeb'den dedi ki: Ubâde b. es-Samit ile Şeddâd b. Evs oturuyorlardı. Şöyle dediler: Biz bu ümmet adına şirkten ve gizli şehvetten korkarız. Gizli şehvet kadınlar tarafından gelir. Yine dediler ki: Rasûlullah (sav)ı şöyle buyururken dinledik: "Her kim riyakârlık yapmak maksadıyla bir namaz kılacak olursa şirk koşmuş olur. Kim riyakârlık maksadıyla oruç tutarsa şirk koşmuş olur." Sonra yüce Allah'ın: **"Artık kim Rabbine kavuşmayı ümid ediyorsa salih bir amel işlesin ve Rabbine ibadetinde kimseyi ortak koşmasın"** âyetini okudu.(3)

Derim ki: Gizli şehvetin mahiyetine dair bundan farklı açıklamalar da yapılmıştır. Biz bu açıklamayı en-Nisâ Sûresi'nde (4/36.âyet, 1.başlıkta) yapmış bulunuyoruz.

Sehl b. Abdullah dedi ki: el-Hasen'e ihlas ve riya hakkında soru soruldu. Şu cevabı verdi: İyiliklerinin gizlenmesini, buna karşılık kötülüklerinin gizlenmemesini istemek ihlâstandır. Şâyet yüce Allah senin hasenatını açığa çıkartacak olursa: Bu senin lütfun ve senin ihsanındır, dersin. Bu benim yaptığım benim kendi işim değildir, desin ve yüce Allah'ın: **"Artık kim Rabbine kavuşmayı ümid ediyorsa salih bir amel işlesin ve Rabbine ibadetinde kim-**

(1) Bu manadaki rivâyetler için bk.: *İbn Mâce*, Zühd 21; *Müsned*, IV, 124, 126.
(2) *Nevâdiru'l-Usûl*, II, 585.
(3) *Müsned*, IV, 126.

şeyi ortak koşmasın" âyetini ve: ***"Verdiklerini verirlerken, Rablerinin huzuruna dönecekler diye kalpleri ürperenler..."*** (el- Mu'minûn, 23/60) âyetlerini hatırlasın. Bunlar ihlâsla amel ettikleri halde amellerinin kabul olunmayacağından korkan kimselerdir. Riyakârlığa gelince; o da nefsin amelin in payını dünyada istemesi demektir. Ona: Bu nasıl olur diye soruldu. Şu cevabı verdi: Her kim kendisi ile yüce Allah arasında kalması gereken bir amel ile Allah'tan başkasının rızasını ve âhiret yurdundan başkasını arayacak olursa o riyadır.

İlim adamlarımız -yüce Allah onlardan razı olsun- derler ki: Riya kimi zaman kişiyi insanların kendisi ile alay edecekleri bir noktaya kadar götürebilir. Nakledildiğine göre Tahir b. el-Huseyn, Ebu Abdullah el-Mervezî'ye şöyle sormuş: Ey Abdullah'ın babası, ne zamandan beri Irak'a geldin? O da şu cevabı vermiş: Ben, Irak'a yirmi yıldan beri geldim ve otuz yıldan beri oruçluyum. Ona: Abdullah'ın babası, biz sana bir husus hakkında soru sorduk. Sen bize iki hususa dair cevap verdin.

el-Asmaî'nin naklettiğine göre; bir gün bir bedevi namaz kıldı ve namazını uzattıkça uzattı. Yanında da bazı kimseler vardı. Ona: Sen ne güzel namaz kıldın, dediler. O da: Bununla birlikte bir de oruçluyum, demiş.

Bu nerede çabucak kılan el-Eşâs b. Kays'a: Sen çabucak namaz kıldın, demeleri üzerine: O da: Ama ona riyakârlık karışmadı, deyip onların namaz kılışını önemsemeyişlerinden riyakâr olmadığını belirterek ve namazda yapmacıklıktan kaçmış olduğunu bildirerek kurtulması nerededir?

Yine en-Nisâ Sûresi'nde (az önce belirtilen yerde) Lukman'ın riyakârlığın ilacına dair sözleri geçmiş ve bunun ameli gizleyip saklamak olduğu bildirilmiştir.

Yine et-Tirmizî el-Hakîm rivâyetle der ki: Babam -yüce Allah'ın rahmeti üzerine olsun- bize anlattı, dedi ki: Bize el-Himmâni haber verdi, dedi ki: Bize Cerir, Leys'ten haber verdi. O bir hadis hocasından, o Ma'kil b. Yesâr'dan dedi ki: Ebu Bekr bu hususta Rasûlullah (sav) hakkında şahidlikte bulunarak dedi ki: Rasûlullah (sav) şirki söz konusu etti ve şöyle buyurdu: "O sizin içinizde karıncanın yürüyüşünden bile daha gizlidir. Ben sana kendisini yerine getirdiğin takdirde senden küçüğüyle büyüğüyle şirki uzaklaştıracak bir şeyi göstereyim mi?

Şöyle dersin: "(اللهم إني أعوذ بك أن أشرك بك وأنا أعلم واستغفرك لما لا أعلم): Allah'ım bildiğim halde, Sana bir şey ortak koşmaktan Sana sığınırım, bilmediğim şeylerden ötürü de mağfiretini dilerim." Bu sözleri üç defa tekrarlıyacaksın."[1]

(1) *Nevâdiru'l-Usûl*, II, 583. Yakın bir rivâyet; *Müsned*, IV, 403.

Ömer b. Kays el-Kindî dedi ki: Muaviye'yi minber üzerinde iken şu: **"Artık kim Rabbine kavuşmayı ümid ediyorsa..."** âyetini okuduğunu dinledim. (Devamla) dedi ki: Bu semadan inmiş son âyettir.

Ömer (ra) dedi ki: Peygamber (sav) şöyle buyurdu: "Bana şu vahyolundu: Her kim: **"Artık kim Rabbine kavuşmayı ümid ediyorsa salih bir amel işlesin"** âyetini okursa, onun için Aden'den Mekke'ye kadar içerisini kendisine dua eden ve kendisi için mağfiret dileyen meleklerin dolduracağı bir nur yükseltilir."(1)

Muâz b. Cebel dedi ki: Peygamber (sav) şöyle buyurdu: "Kim Kehf Sûresi'nin başını ve sonunu okuyacak olursa onun için tepeden tırnağa kadar bir nur olur. Kim onun tamamını okursa, bu onun için yerden göğe kadar bir nur olur."(2)

İbn Abbas'tan gelen rivâyete göre adamın birisi ona şöyle demiş: Ben içimden geceleyin bir süre namaz kılmayı geçiriyorum. Ancak uyku beni bastırıyor. Ona şöyle dedi: Gecenin istediğin saatinde uyanmak istiyorsan yatağına çekildiğin vakit: **"De ki: Rabbimin sözleri için..."** buyruğundan itibaren surenin sonuna kadar oku. Yüce Allah gecenin istediğin saatinde seni uyandıracaktır.

Bu faziletleri es-Sa'lebî -yüce Allah ondan razı olsun- zikretmiş bulunmaktadır.

Ebu Muhammed ed-Darimî'nin Müsned'inde de şöyle denilmektedir: Bize Muhammed b. Kesir, el-Evzaî'den haber verdi: O Abde'den, o Zir b. Hubeyş'ten dedi ki: Her kim Kehf Sûresi'nin sonlarını geceleyin uyanmak istediği bir vakit için okursa o vakit uyanır. Abde dedi ki: Biz bunu denedik ve böyle olduğunu gördük.(3)

İbnu'l-Arabî dedi ki: Hocamız et-Turtuşî el-Ekber şöyle derdi: Zamanınızı denk olan kimselerle karşılıklı hücumla ve kardeşlere gidip gelmekle geçirmeyin. Yüce Allah beyanını: **"Artık kim Rabbine kavuşmayı ümid ediyorsa salih bir amel işlesin ve Rabbine ibadetinde kimseyi ortak koşmasın"** buyruğu ile nihâyete erdirmiştir.

KEHF SÛRESİ'NİN SONU

(1) el-Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 371, ilgili notta; *"et-Telhis"*de (râvilerinden) Ebû Kurrâ'nın, zayıf görülmemekle birlikte nisbeten meçhul bir râvi olduğu" kaydedilmekte; el-Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, X, 126'da: "Ebû Kurra'dan en-Nadr b. Şumeyl'den başkası hadis rivayet etmemiştir" denilmektedir.

(2) *İbn Kesir*, V, 131'de belirttiğine göre sadece İ. Ahmed tarafından rivâyet edilmiştir.

(3) *Dârimî*, Fedâilu'l-Kur'ân 18.

Meryem Sûresi

1-98. ÂYETLERİN TEFSİRİ

بسم الله الرحمن الرحيم

Rahman ve Rahim Allah'ın Adı İle

İcma' ile Mekke'de indiği kabul edilmiştir; 98 âyet-i kerîmedir.

Bedir vakasında yüce Allah, Kureyş kâfirlerinin ileri gelenlerinin öldürülmesini takdir edince Kureyş kâfirleri: İntikamınızı Habeş topraklarındakilerden alabilirsiniz, dediler. Necaşi'ye hediyeler gönderiniz ve ona görüş sahibi adamlarınızdan iki kişiyi yollayınız. Belki size yanında bulunan Kureyşlileri geri verir. Siz de onları Bedir'de öldürülenleriniz karşılığında öldürürsünüz.

Kureyş kâfirleri, Amr b. el-Âs ile Abdullah b. Ebi Rebia'yı gönderdiler. Rasûlullah (sav) onların gönderildiklerini haber aldı. O da Amr b. Ümeyye ed-Damrî'yi gönderdi ve onunla beraber Necaşi'ye hitaben bir mektup yolladı. Amr, Necaşi'nin yanına vardı, ona Rasûlullah (sav)ın mektubunu okudu. Sonra (Necaşi) Ca'fer b. Ebî Talib ile muhacirleri çağırdı. Rahiplere, keşişlere haber göndererek onları bir araya getirdi. Arkasından Ca'fer'e kendilerine Kur'ân okumasını emretti. O da **"Kâf, Hâ, Yâ, Ayn, Sâd"** diye başlayan Meryem Sûresi'ni okudu. Gözlerinden yaşlar boşalarak yerlerinden kalktılar. İşte yüce Allah'ın; *"... İman edenlere sevgi bakımından en yakınlarını da: Biz hristiyanlarız, diyenleri bulursun. Bu aralarında keşişlerin, rahiplerin olmasından ve onların büyüklük taslamamalarındandır."* (el-Mâide, 5/82) -Ravi bir sonraki âyetin sonuna kadar okudu- buyrukları bunlar hakkında indirilmiştir. Bu hadisi Ebu Dâvûd zikretmiştir.(1)

(İbn İshak'a ait) Sîret'te, Necaşi'nin şöyle dediği kaydedilmektedir: Allah'tan gelenlerden bildiğin bir şeyler var mı? Ca'fer: Evet, dedi. Necaşi ona: Hadi onu bize oku, dedi. O da **"Kâf, Hâ, Yâ, Ayn, Sâd"** (diye başlayan Meryem Sûresin)i okudu. Kendilerine okunanı dinleyince -Allah'a andolsun- Necaşi de, keşişleri de sakalları ıslanıncaya kadar ağladılar.

Necaşi dedi ki: Bu ve Musa'nın getirdikleri hiç şüphesiz aynı kaynaktan beslenmektedir, gidiniz. (Size gelince Kureyş elçileri) Allah'a andolsun bunları size ebediyyen teslim etmeyeceğim... diyerek haberin geri kalan bölümlerini zikretti.(2)

---

(1) Ebû Dâvûd'un *Sünen*'inde ya da *el-Merâsîl*'in de böyle bir rivâyet tespit edemedik.

(2) İbn Hişâm, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 266. Habeşistan'a hicret ve buna bağlı diğer olaylar için bk. *Müsned*, I, 201 v.d., I, 461, V, 290, v.d.; İbn Hişâm, *es-Sîre*, I, 255 v.d.

كٓهٰيٰعٓصٓ ﴿١﴾ ذِكْرُ رَحْمَتِ رَبِّكَ عَبْدَهُ زَكَرِيَّا ﴿٢﴾
اِذْ نَادٰى رَبَّهُ نِدَآءً خَفِيًّا ﴿٣﴾ قَالَ رَبِّ اِنِّى وَهَنَ الْعَظْمُ
مِنِّى وَاشْتَعَلَ الرَّاْسُ شَيْبًا وَلَمْ اَكُنْ بِدُعَآئِكَ رَبِّ شَقِيًّا
﴿٤﴾ وَاِنِّى خِفْتُ الْمَوَالِىَ مِنْ وَرَآئِى وَكَانَتِ امْرَاَتِى
عَاقِرًا فَهَبْ لِى مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا ﴿٥﴾ يَرِثُنِى وَيَرِثُ
مِنْ اٰلِ يَعْقُوبَ ۖ وَاجْعَلْهُ رَبِّ رَضِيًّا ﴿٦﴾ يٰزَكَرِيَّآ اِنَّا
نُبَشِّرُكَ بِغُلَامِ ِۨ اسْمُهُ يَحْيٰى ۙ لَمْ نَجْعَلْ لَهُ مِنْ قَبْلُ سَمِيًّا
﴿٧﴾ قَالَ رَبِّ اَنّٰى يَكُونُ لِى غُلَامٌ وَكَانَتِ امْرَاَتِى عَاقِرًا
وَقَدْ بَلَغْتُ مِنَ الْكِبَرِ عِتِيًّا ﴿٨﴾ قَالَ كَذٰلِكَ ۚ قَالَ
رَبُّكَ هُوَ عَلَىَّ هَيِّنٌ وَقَدْ خَلَقْتُكَ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ تَكُ
شَيْـًٔا ﴿٩﴾ قَالَ رَبِّ اجْعَلْ لِّىٓ اٰيَةً ۖ قَالَ اٰيَتُكَ اَلَّا تُكَلِّمَ
النَّاسَ ثَلٰثَ لَيَالٍ سَوِيًّا ﴿١٠﴾ فَخَرَجَ عَلٰى قَوْمِهِۦ مِنَ
الْمِحْرَابِ فَاَوْحٰٓى اِلَيْهِمْ اَنْ سَبِّحُوا بُكْرَةً وَعَشِيًّا ﴿١١﴾
يٰيَحْيٰى خُذِ الْكِتَابَ بِقُوَّةٍ ۖ وَاٰتَيْنَاهُ الْحُكْمَ صَبِيًّا ﴿١٢﴾ وَحَنَانًا
مِنْ لَدُنَّا وَزَكٰوةً ۖ وَكَانَ تَقِيًّا ﴿١٣﴾ وَبَرًّا بِوَالِدَيْهِ وَلَمْ يَكُنْ
جَبَّارًا عَصِيًّا ﴿١٤﴾ وَسَلَامٌ عَلَيْهِ يَوْمَ وُلِدَ وَيَوْمَ يَمُوتُ
وَيَوْمَ يُبْعَثُ حَيًّا ﴿١٥﴾

1. **Kâf, Hâ, Yâ, Ayn, Sâd**
2. (Bu) **Rabbinin kulu Zekeriyâ'yı rahmetle anışıdır.**
3. **Hani o, Rabbine gizlice niyaz edip, yalvarmıştı;**
4. **Demişti ki: "Rabbim gerçekten kemiklerim zayıflayıp gevşedi; ağarmış saçıyla başım, alev alıp tutuştu. Rabbim, Sana duam sayesinde bedbaht olmadım.**
5. **"Gerçekten ben arkamdan gelecek akrabamdan endişe ediyorum. Hanımım da kısırdır. Bundan dolayı bana lûtfundan bir veli bağışla!**
6. **"Ki bana da mirasçı olsun, Yakuboğullarına da mirasçı olsun. Rabbim, Sen onu rızanı kazanacak bir kişi kıl. "**
7. (Allah buyurdu): **"Ey Zekeriyyâ! Gerçekten, Biz sana Yahya adında bir oğul müjdeleriz. Bundan önce kimseye bu adı vermemiştik. "**
8. **Dedi ki: "Rabbim zevcem kısır bir kadın, benim ise yaşlılıktan kemiklerim kurumuşken nasıl oğlum olabilir?"**
9. (Melek) **dedi ki: "Öyle** (fakat)**; Rabbin buyurdu ki: Bu Benim için pek kolaydır. Çünkü sen daha önce bir şey değilken seni yarattım. "**
10. (Zekeriyyâ): **"Rabbim, bana bir alâmet ver" dedi. "Senin alâmetin sapasağlam olduğun halde insanlarla tam üç gece konuşamamandır" buyurdu.**
11. **Mabedden kavminin karşısına çıkıp, onlara: "Sabah-akşam tesbih edin" diye işaret etti.**
12. **"Ey Yahya, kitabı tam bir kuvvetle al. " Biz ona hikmeti çocuk iken verdik.**
13. **Katımızdan ona bir kalp inceliği ve bir temizlik te verdik. O takvâ sahibi bir kimse idi.**
14. **Ana-babasına karşı itaatkârdı. Büyüklük taslayan ve isyankâr bir kimse değildi.**
15. **Doğduğu günde, vefatı gününde ve diri olarak kaldırılacağı günde selâm olsun ona.**

"Kâf, Hâ, Yâ, Ayn, Sâd." Sûrelerin başlarında (bu kabilden bulunan harflere dair) açıklamalar önceden (el-Bakara, 2/1. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

İbn Abbas **"Kâf, Hâ, Yâ, Ayn, Sâd"** ile ilgili olarak şunları söylemiştir: "Kâf" harfi "Kâfi"den, "ha" harfi "Hadi"den, "ya" harfi "Hakîm"den, "ayn" harfi "Halîm"den, "Sâd" harfi de "Sâdık"dandır. Bunu İbn Aziz el-Kuşeyrî, İbn Abbas'tan

nakletmektedir. Anlamı da şudur: O mahlukatına kâfi gelendir, kullarına hidâyet verendir. O'nun kudreti onların ellerinin üzerindedir. Onları bilendir, vaadinde sadık olandır. es-Sa'lebî bunu el-Kelbî, es-Süddî, Mücahid ve ed-Dahhak'tan nakletmektedir. Yine el-Kelbî şöyle demiştir: "Kâf" Kerim, Kebir ve Kâfi'den. "Ha" harfi Hâdi'den, "ya" harfi Rahîm'den. "Ayn" harfi Alîm ve Azîm'den. "Sad" harfi Sâdık'tan gelir. Anlam birdir.

Yine İbn Abbas'tan şöyle dediği nakledilmektedir: Bu, yüce Allah'ın isimlerinden bir isimdir. Ali (ra)dan da: Bu yüce Allah'ın ismidir, dediği nakledilmiştir. O Ey Kâf, Hâ, Yâ, Ayn, Sâd, bana mağfiret buyur, dermiş. Bunu da el Gaznevî zikretmektedir.

es-Süddî der ki: Bu yüce Allah'ın kendisi zikredilerek, kendisine dua edildiğinde istenenleri bağışladığı, duaları kabul ettiği İsm-i A'zam'ıdır.

Katade ise bu, Kur'ân'ın isimlerinden bir isimdir, demiştir. Bunu da Abdu'r-Rezzak, Ma'mer'den, o da Katade'den nakletmektedir.

Bunun sûrenin ismi olduğu da söylenmiştir. el-Kuşeyrî'nin harflerin baş tarafları ile ilgili olarak tercih ettiği görüş budur. Buna göre şöyle denilmiştir: İfade yüce Allah'ın: **"Kâf, Hâ, Yâ, Ayn, Sâd"** buyruğu ile tamam olmaktadır. Bu adeta sûrenin ismini bildirmek gibidir. Nitekim: Filan kitap yahut filan bölüm, dedikten sonra maksada geçmen de buna benzemektedir.

İbn Ca'fer bu harfleri mukatta' olarak (kopuk kopuk) okumuştur. Diğerleri ise vasl ile okumuşlardır. Ebû Amr ise "he" harfini imâle ile "yâ" harfini de üstün ile okumuştur. İbn Âmir ve Hamza ise aksi şekilde okumuştur. el-Kisaî, Ebu Bekr ve Halef ise hepsini imale ile okumuşlardır. Medineliler, Nâfi' ve başkaları ise ikisi arasında okumuşlardır. Diğerleri ise fetha ile okumuşlardır.

Hârice'den gelen rivâyete göre el-Hasen "kaf"ı ötreli olarak okurmuş. Başkaları da onun "hâ" harfini de ötreli okuduğunu nakletmektedir. İsmail b. İshak'ın naklettiğine göre ise o, "yâ"yı ötreli okurmuş.

Ebu Hatim der ki: "Kâf", "hâ" ve "yâ" harflerinin ötreli okunması caiz değildir.

en-Nahhâs der ki: Medinelilerin kıraati bu hususta en güzel yoldur. "Hâ" ve "yâ" harflerinde de imale caizdir. el-Hasen'in kıraati ise bazı kimselere açıklanması oldukça zor geldiğinden dolayı: Böyle bir kıraatin caiz olmadığını dahi söylemişlerdir. Ebu Hatim bunlardan birisidir. Bu konuda kabule değer açıklama ise Harun el-Kâri'in yaptığı açıklamadır. O şöyle der: el-Hasen ref'i işmam ile okurdu. Bu ise onu (sessiz olarak) ima ettiği (işaretle gösterdiğini) anlamına gelir. Nitekim Sîbeveyh'in naklettiği gibi Araplar arasından "salât ve zekât" derken "vav"a ima edenler vardır. O bakımdan Mushaf'ta (bu

kelimeler) "vav" ile yazılmışlardır. Nafi', İbn Kesir, Âsım ve Ya'kub da "sad" harfinin okunuşu esnasında açıkça "dal"i de telaffuz etmişlerdir. Ebu Ubeyd'in tercih ettiği de budur. Diğerleri ise bunu ("dal" harfini sonraki âyetin ilk harfi olan "zel" harfine) idğam ile okumuşlardır.

* * *

"Bu, Rabbinin kulu Zekeriyyâ'yı rahmetle anışıdır. Hani o Rabbine gizlice niyaz edip, yalvarmıştı." Buyruğu ile ilgili açıklamalarımızı üç başlık halinde sunacağız:

1- Allah'ın Rahmeti:

"Rabbinin... rahmetle anışıdır." Buyruğunda geçen: "(ذكر): **Anış"** kelimesinin merfu oluşu ile ilgili üç görüş vardır. el-Ferrâ der ki: Bu **"Kâf, Hâ, Yâ, Ayn, Sâd"** ile ref edilmiştir. Ancak ez-Zeccac şöyle demektedir: Buna imkan yoktur. Çünkü **"Kâf, Hâ, Yâ, Ayn, Sâd"** yüce Allah'ın Zekeriyyâ'ya dair bize vermiş olduğu haberler cümlesinden değildir. Yüce Allah bize hem ona dair, hem ona verilen müjdeye dair haber vermiş olmakla birlikte **"Kâf, Hâ, Yâ, Ayn, Sâd"** onunla ilgili kıssadan değildir.

el-Ahfeş ise şöyle demektedir: İfadenin takdiri: Rabbinizin size kıssa olarak anlattıkları arasında Rabbinin rahmetle anışı da vardır, şeklindedir.

Üçüncü görüşe gelince: Buyruğun anlamı: Size okumakta olduğu bu buyruklar Rabbinin rahmetle anışıdır.

Bir diğer görüşe göre bunun merfu olması, bir mübtedânın takdiri dolayısıyladır. Bu Rabbinin rahmetle anışıdır, demektir.

el-Hasen bu buyrukları; "(ذَكَرَ رَحْمَةَ رَبِّكَ): "Rabbinin rahmetini hatırlattı" diye okumuştur. Kur'ân'dan okunan bu bölümler Rabbinin rahmetini hatırlattı, demektir.

Emir olarak; "(ذَكِّرْ): Hatırlat" şeklinde de okunmuştur.

"Rahmet" kelimesi yuvarlak "te" ile yazılır. Üzerinde vakıf yapıldığı zaman "he" diye vakfedilir. Buna benzeyen bütün kelimeler de bu şekildedir. Bu hususta nahivciler arasında görüş ayrılığı da yoktur. Bu konuda şunu gerekçe gösterirler: Bu "he" (yuvarlak te) isimler ile fiilleri birbirinden ayırdetmek için olup isimlerin müennesliğini gösterir.

2- Allah'ın Kulu Zekeriyyâ (as):

el-Ahfeş; "(عَبْدَهُ): **Kulu"** buyruğu **"rahmet"** kelimesi ile mansubtur, demiş-

dir. **"Zekeriyyâ"** kelimesi de ondan bedeldir. Bu da; "(هذا ذكر ضرب زيد عمراً): Bu Zeyd'in Amr'ı dövüşünü anıştır" demeye benzer. Burada "Amr" kelimesi darb (dövme) ile nasb edilmiştir. Nitekim "kulu" kelimesi de "rahmet" ile nasb edilmiştir.

Burada takdim ve te'hir olduğu da söylenmiştir. Anlamı da şöyle olur: Rabbinin kulu Zekeriyyâ'yı bir rahmet ile anışıdır. Buna göre "kulu" kelimesi "zikr: anış" ile nasb edilmiştir. Bunu da ez-Zeccac ile el-Ferrâ zikretmişlerdir. Bazıları da ref ile; (عَبْدُهُ زكريا) diye okumuşlardır ki bu da Ebu'l-Âliye'nin kıraatidir. (Bu, kulu Zekeriyyâ'nın Rabbinin rahmetini anışıdır, anlamında olur).

Yahya b. Ya'mer; (ذِكْرَ) şu anlamda olmak üzere nasb ile okumuştur: Bu Kur'ân, Allah'ın kulu Zekeriyyâ'nın rahmetini anmaktadır.

"Zekeriyyâ" kelimesinin söylenişi ve kıraati ile ilgili açıklamalar, bundan önce Âl-i İmrân Sûresi'nde (3/37. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

3- Gizli ve Açık Dua:

"Hani o, Rabbine gizlice niyaz edip, yalvarmıştı" buyruğu: ***"Rabbinize yalvara yakara ve gizlice dua edin. Gerçek şu ki O, haddi aşanları sevmez"*** (el-A'raf, 7/55) buyruğunu andırmaktadır ki, buna dair açıklamalar önceden (belirtilen âyet 1. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır.

Âyet-i kerîmedeki "nidâ" (meâlde; niyaz etmek) dua ve rağbet anlamındadır. Yani o bu şekilde ibadet ettiği mihrabında Rabbine seslenmişti. Buna delil de yüce Allah'ın: ***"O mihrabda durmuş namaz kılarken, melekler ona seslendiler"*** (Âl-i İmran, 3/39) buyruğudur.

Bu buyruk namazda iken yüce Allah'a niyaz ettiği gibi, duasının da o namazda iken kabul edildiğini açıklamaktadır.

Bu dua ve niyazını niçin gizli yaptığı hususunda görüş ayrılığı vardır. Bir görüşe göre bunu yaşlanmış olduğu bir dönemde çocuk sahibi olmayı dilediği için kınanmasın diye kavminden gizli yapmıştır. Çünkü bu, dünyevi bir husustur. Eğer bu hususta isteği kabul edilirse amacını elde etmiş olacaktı. Kabul edilmeyecek olursa bunu kimse bilmeyecekti.

Bir diğer açıklamaya göre o, bu duasını yüce Allah'tan başka hiçbir kimse tarafından bilinmeyerek ihlâslı olmak üzere böyle yapmıştır.

Bir başka görüşe göre: Gizli ameller daha faziletli ve riyakârlığın karışma ihtimali daha bir uzak olduğundan dolayı o bu yalvarışını gizli yapmıştı.

"Gizlice" demek, gecenin ortasında, kavmindén habersiz ve gizli olarak yaptı demektir, diye de açıklanmıştır.

Hepsi ihtimal dahilindedir. Birincisi daha kuvvetli görünmektedir. Doğ-

rusunu en iyi bilen Allah'tır.

Daha önceden el-A'raf Sûresi'nde (az önce belirtilen yerde) duanın gizli yapılmasının müstehab olduğuna dair açıklamalar geçmiş bulunmaktadır. Bu âyet-i kerîme bu hususta açık bir nasstır. Çünkü şanı yüce Allah bundan dolayı Zekeriyyâ (as)ı övmektedir.

İsmail dedi ki: Bize Müsedded anlattı, dedi ki: Bize Yahya b. Said, Üsame b. Zeyd'den anlattı. O Muhammed b. Abdu'r-Rahman'dan -İbn Ebi Kebşe'dir- o Sa'd b. Ebi Vakkas'tan, o Peygamber (sav)dan dedi ki: "Zikrin hayırlısı gizli olandır, rızkın hayırlısı da yeterince olandır."(1) Bu buyruk, umumîdir.

Yunus b. Ubeyd dedi ki: el-Hasen kunutta imamın sesini yükseltmeksizin dua etmesi, arkasında bulunanların da âmin demesi görüşünde idi. Sonra Yunus: **"Hani o Rabbine gizlice niyaz edip, yalvarmıştı"** buyruğunu okudu.

İbnu'l-Arabî der ki: Malik, kunutu gizli okur, Şafiî ise açıktan okur. Kunut'u açıktan okumak daha faziletlidir. Çünkü, Peygamber (sav) kunut duasını açıktan yapardı.

* * *

"Demişti ki: Rabbim, gerçekten kemiklerim zayıflayıp gevşedi" buyruğu ile ilgili açıklamalarımızı iki başlık(2) halinde sunacağız.

1- Kemiklerinin Zayıflayıp Gevşediğini Zikretmesinin Sebebi:

"Demişti ki: Rabbim, gerçekten kemiklerim zayıflayıp gevşedi" buyruğundaki: "(وَهَنَ): **Gevşedi"** kelimesinin üç harfi de harekeli olarak (üstün ile) okunmuştur, zayıfladı demektir. Zayıflamayı anlatmak üzere; "(وَهَنَ يَهِنُ وَهْناً): Zayıfladı, zayıflar, zayıflamak" fiili kullanılır. "(واهنٌ): Zayıf, zayıflamış bulunan" demektir. Ebu Zeyd dedi ki: Bu fiil; (واهنٌ) şekillerinde kullanılır.

"Kemik"i söz konusu etmesinin sebebi, kemiğin bedenin direği olmasından, bedenin onunla ayakta durmasından, bedenin yapısının esasını teşkil etmesinden dolayıdır. Kemik zayıflayıp gevşedi mi, bedenin sair kuvvetleri

(1) *Müsned,* I, 172, 180, 187. Her üç yerde de "Sa'd b. Mâlik'ten" diye zikredilmekle birlikte; Sa'd b. Mâlik (el-Kureşî)in Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın kendisi olduğu bilinen bir husustur. (İbnü'l-Esîr, *Usdu'l-Ğâbe,* II, 214). Ayrıca Ahmed b. Hanbel bu rivâyetleri (I, 168'den itibaren başlayan) "Sa'd b. Ebî Vakkas'ın Müsned'i" kapsamında zikretmiş bulunmaktadır.

(2) Ancak, görüleceği üzere başlıklar üçtür.

de buna bağlı olarak zayıflar. Çünkü bedendeki en güçlü ve en sağlam odur. Bizzat kendisi gevşeyip zayıflayacak olursa onun dışındakiler daha da gevşek olur.

Kemiğin âyette tekil olarak zikredilmiş olması, tekilin cins anlamını vermesinden dolayıdır. Ayrıca onun maksadı bedenin direği ve bedeni ayakta tutan, bedenin meydana geldiği unsurların en sağlamı olanın zayıflayıp gevşemiş olduğunu anlatmaktır. Eğer çoğul gelmiş olsaydı bir başka manayı kastetmiş olurdu. Çünkü onun kemiklerinin bir bölümü değil, tamamı zayıflamışlardı. (Meâlde bu manayı yansıtmak için "kemikler" diye çoğul tercüme edilmiştir).

2- Ağaran Saçlar

"Ağarmış saçıyla başım, alev alıp tutuştu" buyruğunda **"baş"** anlamındaki kelimenin son harfi olan "sin"i, Ebu Amr, sonraki kelimenin "şın" harfine idğam ile okumuştur.

Bu buyruk, Arap dilindeki istiârelerin en güzellerindendir. Yanıp tutuşmak (iştiâl) ateşin aydınlığının yaygınlaşması demektir. Ağarmanın başa yayılması buna benzetilmiştir. Yani ben yaşlandım ve zayıfladım demek istemiştir. Burada yanıp tutuşmayı saçın yeri ve saçın bittiği yer olan başa izafe ettiğini, buna karşılık başı herhangi bir şeye izafe etmediğini görüyoruz. Çünkü muhatabın bu başın Zekeriyyâ (as)a ait olduğunu bilmesi ile yetinilmiştir.

"(شيبا): **Ağarmış saç...** " kelimesinin nasb edilmesi iki şekilde açıklanabilir. Birincisi mastardır. Çünkü "(اشتعل): Yanıp, tutuştu" fiili, ağardı demektir. Bu el-Ahfeş'in görüşüdür.

ez-Zeccac ise temyiz olarak mansûbtur, der. en-Nehhas der ki: el-Ahfeş'in görüşü daha uygundur. Çünkü bu bir fiilden türetilmiştir. Onun mastar (meful-i mutlak) olması daha uygundur.

Şeyb (saçın ağarması), beyaz saçların, siyaha karışması demektir.

3- Duâ Ânının Adabı:

İlim adamları derler ki: Kişi dua ettiğinde yüce Allah'ın üzerindeki nimetlerini ve O'nun önünde alçak gönüllülüğüne yakışır sözleri ifadelendirmesi müstehabtır. Çünkü yüce Allah'ın: **"Gerçekten kemiklerim zayıflayıp, gevşedi"** buyruğu ile Allah'ın huzurunda alçak gönüllülük açığa vurulmaktadır. **"Rabbim, Sana duam sayesinde bedbaht olmadım"** buyruğu da yüce Allah'ın onun yaptığı duaları lutfuyla kabul etmesini itiyat haline getirdiğini açığa vur-

maktadır. Yani ben, Sana dua ettiğimden dolayı bedbahtı olmadım. Bu da Ben, Sana dua ettiğim zaman benim duamı boşa çıkarmadın, demektir. Bu da: Eskiden beri yaptığım duaları kabul etmeye beni alıştırageldin, demektir. Bir iş için yorulup maksadını elde etmeme halini anlatmak için de; "(شقي بكذا): Bu iş için yorulup didindi maksadını elde edemedi (bedbahtı oldu)" denilir.

Birisinden nakledildiğine göre; ihtiyaç sahibi kimse ondan bir istekte bulunurken: Ben filan vakit kendisine iyilikte bulunduğun kimseyim, demiş. O da: Bize yine bizim yaptığımızı vesile koyarak dilekte bulunan kimse hoş sefa geldi, demiş ve ihtiyacını karşılamış.

* * *

"Gerçekten ben, arkamdan gelecek akrabamdan endişe ediyorum, hanımım da kısırdır. Bundan dolayı bana lütfundan bir veli bağışla!" buyruğu ile ilgili açıklamalarımızı yedi başlık halinde sunacağız:

1- Hz. Zekeriyyâ'nın Evlat Sahibi Olmak İstemesinin Sebebi:

Yüce Allah'ın: **"Gerçekten ben arkamdan gelecek akrabamdan endişe ediyorum"** buyruğundaki: "(خِفْتُ): **Endişe ediyorum"** fiilini Osman b.'Affân, Muhammed b. Ali ve Ali b. el-Huseyn (r.anhum) ve Yahya b. Ya'mer "hı" harfini üstün "fe" harfini şeddeli "te" harfini esreli olarak; (خَفَّتِ) şeklinde; "(الموالي): Akraba" kelimesinin "ya" harfini de sakin (harf-i med şeklinde) okumuştur. Çünkü bu haliyle kelime, fiil dolayısıyla ref' mahallindedir. Bu okuyuşun anlamı: Akrabalarım öldükleri için kesilmiş bulunuyorlar, demektir.

Diğerleri ise "hı" harfini esreli, "fe" harfini sakin, "te" harfini ötreli olarak okumuşlardır. "Akraba" anlamındaki "el-mevâli" kelimesinin "ya" harfini de nasb ile okumuşlardır. Çünkü bu fiil dolayısıyla nasb mahallindedir. Burada "el-Mevâli" kelimesi akrabalar, amcaoğulları ve neseb itibariyle ondan sonra gelen asabedir. Araplar amca çocuklarına da "el-mevâli" derler. Şair der ki:

مَهْلاً بَنِي عَمِّنَا مَهْلاً مَوَالِينَا لا تَنْبُشُوا بَيْنَنَا ما كان مَدْفُونَا

"Yavaş geliniz amcamızın çocukları, yavaş olunuz Mevâlîmiz (amca oğullarımız); Aramızda defnedilmiş olan şeyleri eşelemeyiniz."

İbn Abbas, Mücahid ve Katade dediler ki: Malına mirasçı olmalarından, uzak akrabalarının mirasına kanacaklarından ve çocuğundan başkalarının mirasını alacağından çekinmişti.

Bir kesim de şöyle demiştir: Mevâlîsi (amca çocukları, uzak akrabaları) dini ihmal eden kimselerdi. Ölümü ile dinin zayi olacağından korktu. O bakımdan kendisinden sonra dinin gereklerini yerine getirecek birisini istedi. Bu görüşü ez-Zeccac nakletmiştir.

Bu görüşe göre malına mirasçı olacak kimseyi dilemiş değildir. Çünkü peygamberlere mirasçı olunmaz. Âyet-i kerîmenin te'vili ile ilgili olarak bu iki görüşten sahih olanı da budur. O (salât ve selâm olsun ona) ilim ve nübüvvet bakımından mirasçı olacak kimseyi dilemiştir, mal mirasçılığını değil. Çünkü, Peygamber (sav)ın şöyle buyurduğu sabittir: "Biz peygamberler topluluğu miras bırakmayız. Ne bıraktıysak o sadakadır."(1)

Ebû Dâvûd'un Kitabı'nda da şöyle denilmektedir: "İlim adamları peygamberlerin mirasçılarıdır. Peygamberler miras olarak ne dirhem ne de dinar bırakmışlardır, onlar ilmi miras bırakmışlardır."(2) İleride **"Bana da... mirasçı olsun"** buyruğu açıklanırken, daha geniş açıklamalar yapılacaktır.

2- Peygamberlerin Mirası:

Yukarıda zikredilen bu hadis-i şerif müsned tefsir türündendir. Çünkü yüce Allah: *"Ve Süleyman, Davud'a mirasçı oldu."* (en-Neml, 27/16) diye buyurmaktadır. Zekeriyyâ (as)ın da şöyle dua ettiğini bize nakletmektedir: **"Bundan dolayı bana lütfundan bir veli bağışla ki bana da mirasçı olsun, Yakuboğullarına da mirasçı olsun."** Bununla umumun tahsisi de söz konusudur. Diğer taraftan Süleyman (as), Davud (as)dan geriye bıraktığı herhangi bir malı miras almış değildir. Ondan hikmeti ve ilmi miras almıştır. İşte Yahya da aynı şekilde Yakuboğullarına mirasçı olmuştur. Kur'ân te'vili bilgisinde yetkin kimseler böyle açıklamışlardır. Bundan Rafizîler müstesnâdır. Diğer bir istisnâ da el-Hasen'den onun: **"Bana"** mal cihetiyle **"Yakuboğullarına da"** peygamberlik ve hikmet bakımından **"mirasçı olsun"** şeklindeki açıklamasıdır. Esasen, Peygamber (sav)ın buyruğuna muhalif olan her bir görüş reddedilir ve terkedilir. Bu açıklamayı Ebû Ömer (İbn Abdi'l-Berr) yapmıştır.

---

(1) ***Buhârî,*** Humus 1, Fedâilu Ashâbi'n-Nebiyy 12, Meğâzî, 14, 38...; ***Müslim,*** Cihâd 49-52, 54, 56; ***Ebû Dâvûd,*** İmâre 19; ***Tirmizî,*** Siyer 44; ***Nesâî,*** Fey' 9, 16; ***Muvatta',*** Kelâm 27; ***Müsned,*** I, 4, 6, 9..., II, 463, VI, 145, 262.

(2) ***Ebû Dâvûd,*** İlm 1; ***Tirmizî,*** İlm 19; ***İbn Mâce,*** Mukaddime 17; ***Dârimî,*** Mukaddime 32; ***Müsned,*** V, 196.

İbn Atiyye der ki: Müfessirlerin çoğunluğu Zekeriyyâ (as)ın mal bakımından kendisine mirasçı olacak kimseyi istediği kanaatindedir. Peygamberi (sav)ın: "Biz peygamberler topluluğu miras bırakmayız" buyruğu ile umumu kastetmemiş olması, aksine peygamberlerin çokça rastlanılan halini dile getirmek maksadıyla söylenmiş olması ihtimali de vardır. Bunun üzerinde iyice düşünmek gerekir. Bununla beraber Zekeriyyâ (as)a daha çok yakışan ve daha kuvvetli görülen, onun ilim ve din bakımından kendisine mirasçı olacak kimseyi istemiş olmasıdır. O takdirde burada mirasçılık istiâre yoluyla kullanılmış olur. Nitekim o "veli" talebinde bulunurken özel olarak bir evlât istemediğini görüyoruz. Yüce Allah da ona bu isteğini en mükemmel şekliyle vermiş oldu.

Ebu Salih ve başkaları derler ki: Yüce Allah'ın: **"Yakuboğullarına da mirasçı olsun"** buyruğundan kasıt; ilim ve peygamberliktir.

3- Kıraat Farkı ve Açıklamaları:

"(مِنْ وَرَائِي): **Arkamdan gelecek... den"** buyruğunu İbn Kesir med ile, hemze ile ve "ya" harfini fetha ile okumuştur. Yine ondan nakledildiğine göre o, kasr ile ve "ya" harfini fetha ile (عصایَ) gibi okuduğu da nakledilmiştir. Diğerleri ise hemze, med ve "ya" harfini sakin olarak okumuşlardır.

Kıraat alimleri "(خِفتُ): **Endişe ediyorum"** fiilinin ilk harfinin -Osman (ra)dan naklettiğimiz müstesnâ- esreli okunduğunu kabul etmişlerdir. Osman (ra)ın kıraati ise hem "şaz"dır, hem de doğru olma ihtimali oldukça uzaktır. Hatta kimi ilim adamı caiz olmadığı kanaatindedir. Bu ilim adamları şöyle itiraz etmişlerdir: Kendisi daha hayatta iken, ölümünden sonra anlamında olmak üzere nasıl **"arkamdan gelecek akrabam kesilmiştir"** diyebilir?

en-Nehhas der ki: Bu kıraatin lehine şöyle bir te'vil mümkündür: O; **"arkamdan gelecek"** ifadesi ile **"ölümümden sonra"** yı kastetmemiş olmalıdır. Bunun yerine o vakitte arkasında bulunanları kastetmiş olabilir. Ancak bu da uzak bir ihtimaldir ve o dönemde onların azalmış ve kesilmiş olduklarına dair bir delile gerek vardır. Çünkü yüce Allah onların: ***"Meryem'in bakımını hangisi üzerine alacak diye kalemlerini atarlarken..."*** (Al-i İmran, 3/44) buyruğunda, sayıca çok olduklarına delil teşkil eden ifadeleri bize bildirmiş bulunmaktadır.

İbn Atiyye der ki: **"Arkamdan"** zaman itibariyle benden sonra, demektir. O bakımdan bu el-Kehf Sûresi'nde (18/79. âyetin tefsirinde) geçtiği üzere **"verâ:** Arka" kelimesinin burada da zaman hakkında kullanıldığını göstermektedir.

4- Hz. Zekeriyyâ'nın Kısır Hanımı:

"Hanımım da kısırdır" buyruğunda sözü edilen hanımının adı Kabîloğlu Fâkûâ kızı İ'şâ'dır. Fâkûzâ kızı, Hanne'nin kızkardeşidir. Bunu et-Taberî demiştir. Hanne ise daha önceden Âl-i İmran Sûresi'nde (3/35. âyet, 1. başlıkta) açıklandığı üzere Meryem'in annesidir.

el-Kutebî der ki: Zekeriyyâ'nın hanımı, İmran'ın kızı İ'şâ'dır. Bu görüşe göre Yahya, İsa (ikisine de selâm olsun)nın gerçek manada teyzesinin oğlu demektir. Öbür görüşe göre ise annesinin teyzesinin oğludur. İsrâ'nın anlatıldığı hadiste ise, Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "... Orada iki teyze çocuğu Yahya ve İsa ile karşılaştım... "[1] denilmektedir. Bu ise birinci görüşün (el-Kutebî'nin görüşünün) lehine bir delildir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

"Âkir: Kısır"; yaşının ilerlemiş olması dolayısıyla doğum yapamayan kadın demektir. Yine buna dair açıklamalar Âl-i İmran Sûresi'nde (3/40. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır. Bu kelime aynı zamanda yaşlılık söz konusu olmaksızın doğum yapamayan kısır kadınlar hakkında da kullanılır. Yüce Allah'ın: ***"Dilediğini de kısır bırakır"*** (eş-Şûrâ, 42/50) buyruğu da bu manadadır. Erkekler hakkında "akîr" aynı anlamdadır. Âmir b. et-Tufeyl'in şu beyiti de bu türdendir:

لبئس الفتى إنْ كنتُ أعـورَ عاقراً جباناً فمـا عُذْرِي لَدَى كُلِّ مَحْضَرِ

"Ne kötü bir gencim demektir; şâyet bir gözü kör, kısır ve korkak isem,
Her su başına gidildiğinde (gidenlerin) önünde mazeretim ne olur!"

5- Duada Sözlerin Seçimine Dikkat:

Zekeriyyâ (as)ın: **"Bundan dolayı bana lütfundan bir veli bağışla"** sözleri bir dilek ve bir duadır. Açıkça oğul ifadesini kullanmaması bunun halinden anlaşılması ve hanımının kısırlığı dolayısı ile de böyle bir ihtimalin uzaklığı dolayısıyladır.

Katade der ki: O bu duayı yetmiş küsur yaşında iken yapmıştı. Mukatil ise doksanbeş yaşındayken yapmıştı, demektedir. Daha uygun görünen budur. Çünkü o, kanaatine göre yaşlılığından ötürü erkek çocuğunun olmayacağını zannetmişti. Bundan dolayı da: **"Benim ise yaşlılıktan kemiklerim kurumuşken... "** (8. âyet) demişti.

Bir başka kesim de şöyle demektedir: O çocuk sahibi olmayı diledi. Da-

(1) ***Buhârî,*** Enbiyâ 43, Menakıbu'l-Ensar 42; ***Müslim,*** İman 259; ***Nesâî,*** Salât 1; ***Müsned,*** III, 148, IV, 208.

ha sonra da bu çocuğun kendisine mirasçı olacak yaşa gelinceye kadar ya şaması şeklinde duasının kabul edilmesini istedi. Böylelikle çocuk sahibi ol ma isteği kabul edilirken bunun erken vefat edip maksadın gerçekleşmeme si korkusundan bu şekilde dua etmişti.

6- Zekeriyyâ (as)ın Çocuk İstemesinin Sebebi:

İlim adamları derler ki: Zekeriyyâ (as)ın çocuk istemesi dinini üstün kıl mak, peygamberliğini canlandırmak, ecir ve mükâfatını kat kat arttırmak için di, yoksa dünya için yapılmış bir dua değildi. Rabbi de onu, dualarını kabul etmeye alıştırmıştı. Bundan dolayı o: **"Rabbim, Sana duam sayesinde bedbaht olmadım"** demişti. Yüce Allah'ın üzerindeki nimetlerini şefaatçı kılarak bu şekildeki bir duası, güzel bir vesiledir. Üzerindeki lütfunun daha bir çoğalmasını, lütfunu dile getirerek istemektedir. Rivayate göre Cömert Hatem'in karşısına bir adam çıkmış. Hatem ona: Sen kimsin? diye sorunca, O: Ben kendisine geçen yıl iyilikte bulunduğun kişiyim, diye cevap verince, Hatem: Bizi ileri sürerek şefaatçı kılan kimse hoş sefa geldi, diye cevap vermiş.

Zekeriyyâ (as) izinsiz olarak olağanüstü bir dilekte bulunmaya nasıl kalkıştı, diye sorulursa şu şekilde cevap verilir: Peygamberler döneminde böyle bir duada bulunmak caizdir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de de bu hususa açıklık getiren buyruklar vardır. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Zekeriyyâ ne zaman onun yanına mihraba girdiyse, yanında bir rızık buluyordu. Ey Meryem, bu sana nereden geliyor? dedi. O da: Bu, Allah'tandır. Şüphesiz Allah dilediğine hesapsız rızık verir, dedi."* (Âl-i İmran, 3/37) O bu olağan üstü durumu görünce artık duasının kabul olunacağı doğrultusundaki umudu daha bir sağlamlaştı. O bakımdan yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Orada Zekeriyyâ, Rabbine dua etti: Rabbim bana katından çok temiz bir soy bağışla. Sen duayı işitensin, dedi."* (Âl-i İmran, 3/38)

7- Çocuk İstemek Üzere Dua Etmenin Hükmü:

Birisi kalkıp dese ki: Bu âyet-i kerîme dua edip çocuk istemenin caiz olduğuna delildir. Halbuki yine yüce Allah bizleri mal ve evlat fitnelerinden sakındırmış, bunların sebep olacakları çeşitli kötülüklere dikkatlerimizi çekerek şöyle buyurmuştur: *"Mallarınız da, evlatlarınız da sizin için ancak bir fitne* (sınama aracı)*dır."* (et-Teğabun, 64/15) Yine şöyle buyurmaktadır: *"Muhakkak ki eşleriniz ve evlatlarınızdan size düşman olanlar vardır. O hal de onlardan sakının."* (et-Teğabun, 64/14)

Buna cevap şudur: Çocuk sahibi olmak maksadı ile dua etmek daha önceden Âl-i-İmran Sûresi'nde (3/37. âyet, 3. başlıkta) açıklandığı üzere Kitap

ve sünnetten bilinen bir hususiur. Diğer taraftan Zekeriyyâ (as) kayıtlı olarak dilekte bulunmuş ve: *"Çok temiz bir soy"* (Âl-i-İmran, 3/38) ile: **"Rabbim, sen onu rızanı kazanacak bir kişi kıl"** diye dua etmiştir. Çocuk bu niteliklere sahip olduktan sonra dünyada da, âhirette de anne-babasına faydalı olur. Böyle bir çocuk düşmanlık ve fitne kapsamından çıkar, sevinç kaynağı ve nimete sebeb olma kapsamına girer. Peygamber (sav) da hizmetçisi Enes'e şöylece dua etmiştir: "Allah'ım, sen ona çokça mal ve evlat ver ve ona verdiklerini de mübarek kıl."[1] Böylelikle verdiklerini mübarek kılması için dua etmek suretiyle çokluğun helâke götürebilen türünden sakınmış olmaktadır.

İşte Allah'ın kullarının çocuklarına hidâyet vermesi hususunda Mevlâlarına böylece niyaz etmeleri gerekir. Dünyada da, âhirette de kurtuluşları için dua etmelidir. Bu yolla peygamberlere (hepsine salat ve selam olsun) ve fazilet sahibi kimselere uymuş olsun. Buna dair açıklamalar daha önceden Âl-i-İmran Sûresi'nde (3/37. âyet, 4. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır.

* * *

"Ki bana da mirasçı olsun, Yakuboğullarına da mirasçı olsun. Rabbim, onu rızanı kazanacak bir kişi kıl!" buyruğuna dair açıklamalarımızı dört başlık halinde sunacağız:

1- "Bana Mirasçı Olacak..."

"(يَرِثُنِي وَيَرِثُ): **Bana da mirasçı olsun... da mirasçı olsun"** buyruğundaki fiilleri Mekke'liler, Medineliler, el-Hasen, Âsım ve Hamza ref' ile okumuşlardır. Yahya b. Ya'mer, Ebu Amr, Yahya b. Vessâb, el-A'meş ve el-Kisaî ise her iki fiili de cezm ile okumuşlardır. Ancak bunlar Sibeveyh'in görüşüne göre: "(هب): **Bağışla"** fiilinin cevabı değildirler. İfadenin takdiri: "(إن تهبه يرثني ويرث): Eğer onu bağışlarsan, o bana da mirasçı olur... da mirasçı olur" takdirindedir. Ancak birinci görüş mana itibariyle daha uygundur.[2] Çünkü o belli niteliklere sahip bir mirasçı dilemişti. Yani, sen bana durumu ve nitelikleri bunlar olan bir veliyi tarafından bana bağışla, demektir. Çünkü velilerden mirasçı olmayanlar da vardır. O bakımdan o: Bana mi-

(1) *Buhârî,* Savm 61, Deavât 26, 47; ***Müslim,*** Fedâilu's-Sahâbe 141-143; *Tirmizî,* Menâkıb 45; *Müsned,* III, 194, 248, VI, 430

(2) en-Nehhâs, *İ'râbu'l-Kur'ân,* II, 303'deki ifadeleri şöyledir: "Birinci okuyuş şekli olan ref' ile okuyuş Arapça açısından daha uygun ve daha güzeldir. Bu hususta delil de Ebû Ubeyd'in söyledikleridir. Gerçekten onun delili güzeldir..." diyerek Ebû Ubeyd'in açıklamasını aktarmaktadır.

rasçı olacak olanı bağışla, demiş olmaktadır. Bu açıklamayı Ebu Ubeyd yapmış olup, cezm kıraatini reddetmiş ve şöyle demiştir: Çünkü o takdirde cezm kıraati -şart cümlesi şeklinde-: Eğer Sen onu bağışlarsan o da mirasçı olur, anlamında olur. Yüce Allah bunu ondan daha iyi bildiği halde nasıl olur da böyle bir şeyi haber verdiği düşünülebilir?

en-Nehhâs der ki: Bu oldukça ileri seviyede bir delildir. Çünkü nahivcilere göre emrin cevabında şart ve cevabı manası vardır. Mesela: Allah'a itaat et. O da seni cennete sokar, denilir ve bu, eğer O'na itaat edersen seni cennete koyar, demek olur.

2- Yahya (as)ın Mirasçı Oluşunun Anlamı:

en-Nehhâs der ki: **"Ki bana da mirasçı olsun, Yakuboğullarına da mirasçı olsun"** buyruğu ile ilgili olarak ilim adamlarının üç türlü cevabı vardır: Buradaki mirasçılığın nübüvveti miras almak olduğu söylendiği gibi, hikmeti miras almak olduğu da söylenmiştir. Mal mirasçılığı olduğu da söylenmiştir.

Peygamberliği miras almak şeklindeki görüşün kabul edilmesi imkânsızdır. Çünkü peygamberlik miras alınmaz. Eğer miras alınabilen bir şey olsaydı, bir kimsenin kalkıp: İnsanlar Nuh (as)a mensubturlar. -Ki o mürsel bir nebidir- demesinin de doğru olması gerekirdi.

İlim ve hikmet mirasçılığı olduğuna dair görüş güzel bir görüştür. Hadis-i şerif'te de: "İlim adamları peygamberlerin mirasçılarıdır" denilmiştir.(1)

Malına mirasçı olma görüşüne gelince, bu da imkânsız bir şey değildir. Her ne kadar bazı kimseler, Peygamber (sav)ın: "Biz miras bırakmayız, geriye bıraktıklarımız bir sadakadır"(2) hadisi dolayısıyla bunu kabul etmemiş iseler de, bu hadiste bunun imkânsızlığına delil olacak bir taraf yoktur. Çünkü bir kimse bazen kendisi hakkında çoğul kipiyle haber verebilir. Ayrıca bu hadis, bizim sadaka olarak terkettiğimiz miras alınmaz, anlamında da yorumlanabilir. Çünkü, Peygamber (sav) geriye kendisinden miras alınacak bir şey bırakmamıştır. Onun geriye bıraktığı hayatta iken yüce Allah'ın kendisine şu buyrukları ile mübah kıldığı şeylerdir: ***"Bilin ki; ganimet olarak aldığınız herhangi bir şeyin beşte biri Allah'a, Rasûlüne... aittir."*** (el-Enfal, 8/41) Çünkü burada ***"Allah'a aittir"*** buyruğu; Allah yolunda harcanır, demektir. Rasûlullah (sav) hayatta olduğu sürece onun maslahatına olan hususlar da Allah yolunun kapsamı içerisindedir. Bazı rivâyetlerde: "Biz peygamberler topluluğu miras bırakmayız. Geriye bıraktığımız sadakadır" denilmektedir şeklindeki itiraza gelince; Bu rivâyet hakkında da her iki te'vil geçerlidir. Çünkü;

(1) Beşinci âyet ikinci başlıkta da geçen bu hadisin kaynakları orada gösterilmişti.
(2) Bir önceki nota bakınız.

"(ما تركنا): Geri bıraktığımız" ifadesindeki (ما) ism-i mevsul olup, (الذي) anlamındadır. (Yani bizim sadaka olarak geriye bıraktıklarımız miras alınmaz). Diğer yorum (ki onun kendisinden miras alınacak bir şey bırakmaması yorumu olup) bu durumda olan bir kimseden miras alınmaz, şeklindedir.

Ebu Ömer b. Abdi'l-Berr dedi ki: Peygamber (sav)ın: "Biz miras bırakmayız. Geriye bıraktığımız sadakadır" buyruğunun te'vili hususunda ilim adamlarının iki ayrı görüşü vardır: Birinci görüş -ki bu çoğunluğun kabul ettiği ve cumhurun benimsediği görüştür- Peygamber (sav)ın bıraktıkları miras alınmaz, o geriye ne bırakmışsa sadakadır. İkinci görüşe göre ise; Peygamberimiz (sav)a mirasçı olunmaz. Çünkü yüce Allah'ın ona verdiği özelliği dolayısıyla o malının tümünü faziletinin daha bir artması için sadaka kılmıştır. Nitekim nikâh hususunda da yüce Allah'ın kendisine mubah kıldığı, başkasına ise haram kıldığı özellikleri vardır. Bu görüşü de aralarında İbn Uleyye'nin de bulunduğu kimi Basralı ilim adamı benimsemiştir. Sair İslâm âlimleri ise birinci görüşü benimsemişlerdir.

3- Zekeriyyâ (as)ın Ya'kub (as) İle Akrabalığı:

"Ya'kuboğullarına da" buyruğu ile ilgili olarak Ya'kub, İsrail'in kendisidir denilmiştir. Zekeriyyâ (as) da İmran kızı Meryem'in kızkardeşi ile evli idi. Onun nesebi de Ya'kub (as)a ulaşır. Çünkü nesebi Davud oğlu Süleyman'ın soyundan gelir. O ise Ya'kub'un oğlu Yehuda'nın soyundandır. Zekeriyyâ (as), Musa'nın kardeşi Harun'un soyundandır. Harun ve Musa, Ya'kub'un oğlu Lavi'nin soyundan gelirler. Peygamberlik de İshak oğlu Ya'kub kolundan idi.

Şöyle de denilmiştir: Burada Ya'kub'tan kastedilen İmran b. Mâsân'nın kardeşi Ya'kub b. Mâsân'dır. Mâsân ise Meryem'in babasıdır. İmran ile Ya'kub da Davud oğlu Süleyman'ın soyundan gelirler. Çünkü Ya'kub ve İmran, Mâsân'ın oğullarıdır. Ma'san oğulları da İsrailoğullarının başkanlarıdırlar. Bu açıklamayı Mukatil ve başkaları yapmıştır.

el-Kelbî der ki: Ya'kuboğulları (Zekeriyyâ)nın dayıları idiler. Burada kastedilen Ya'kub, Mâsân oğlu Ya'kub'dur. Hükümdarlık bunlarda idi. Zekeriyyâ ise Musa'nın kardeşi Harun b. İmran'ın soyundan gelirdi.

Katade, Peygamber (sav)ın şöyle buyurduğunu rivâyet eder: "Yüce Allah Zekeriyyâ'ya rahmet buyursun. Kendisinin mirasçılarından ona bir zarar gelecek değildi."(1)

"Ya'kub" ismi Arapça olmadığından dolayı munsarıf değildir.

(1) Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, V, 480.

4- Kendisinden Rabbin Razı Olduğu Kul: Yahya (as):

"Rabbim, Sen onu rızanı kazanacak bir kişi kıl!" Yani ahlâkı ve davranışları itibariyle kendisinden razı olunacak bir kişi olsun. Senin kaza ve kaderine razı olacak bir kişi olsun diye de açıklandığı gibi; kendisinden razı olacağın salih bir kişi olsun diye de açıklanmıştır. Ebu Salih de: Babasını peygamber kıldığın gibi, kendisini de peygamber kıl, diye açıklamıştır.

* * *

"Ey Zekeriyyâ" diye başlayan buyrukta bir hazf vardır. Yani yüce Allah onun duasını kabul buyurdu ve: **"Ey Zekeriyyâ. Gerçekten, Biz sana Yahya adında bir oğul müjdeleriz"** buyurdu, demektir. Böylelikle bu müjde şu üç hususu ihtiva etmiş oluyordu:

1- Duasının kabul edilmesi: Bu bir keramet (üstünlük ve şeref)dir.

2- Ona oğul ihsan edilmesi. Bu da bir güçtür.

3- İsminin yalnızca kendisine has olması.

Ona bu adın verilişinin anlamına dair açıklamalar daha önceden Âl-i İmran Sûresi'nde (3/39. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

Mukatil dedi ki: Ona "Yahya" adını verdi. Çünkü o yaşlı bir babanın ve kocamış bir hanım olan bir annenin evladı olarak hayat bulmuştu. Ancak bu su götürür bir açıklamadır. Çünkü daha önceden de belirtildiği gibi, Zekeriyyâ (as)ın hanımı çocuk doğurmayan kısır bir kadın idi. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

"Bundan önce kimseye bu adı vermemiştik." Yani, Yahya'dan önce bu ismi kimseye vermiş değildik. Bu açıklamayı İbn Abbas, Katade, İbn Eslem ve es-Süddî yapmıştır. Yüce Allah isim vermeyi anne-babaya bırakmamakla da ona lütufta bulunmuş idi.

Mücahid ve başkaları: "(سَمِيًّا): **Adaş"** kelimesinin eş ve benzer anlamında olduğunu söylemişlerdir. Bu da yüce Allah'ın: ***"Onun adıyla anılan bir kimse biliyor musun?"*** (Meryem, 19/65) buyruğuna benzemektedir. Burada bu kelime onun eşi ve benzerinin olduğunu biliyor musun? anlamını vermektedir. Sanki bu kelime; "(السماء والسمو); yücelikten" türetilmiş gibidir. Ancak böyle bir açıklamanın doğru olma ihtimali uzaktır. Çünkü onun İbrahim ve Musa (ikisine de selam olsun)dan faziletli olmadığı bilinen bir hususdur. Ancak Âl-i İmran Sûresi'nde de önceden açıklandığı gibi, seyyidlik, hasûrluk gibi özel bir takım hususlarda daha faziletli olduğunu söyleme hali müstesnâdır. Yine İbn Abbas der ki: Bu kısır kadınlar onun gibi bir evlat doğurmadı,

demektir. Şöyle de açıklanmıştır: Yüce Allah burada "öncelik" şartını koşmuştur. Çünkü ondan sonra ondan daha faziletlisini yaratmayı murad etmiştir ki; o da Muhammed (sav)dır.

Bu âyet-i kerîmeden güzel isimlerin tercih edilmeye değer olduğuna delil vardır ve buna tanıklık etmektedir. Araplar da isim koyarken bu yolu seçerdi. Çünkü bu gibi isimler daha değerli ve dikkat çekicidir. Ayrıca bunların lakaplaştırılmaktan uzak olma ihtimali de daha yüksektir. Nitekim şair şöyle demiştir:

سُنَّعُ الأسَامِـي مُشْبِلِـي أُزُر حُمْـرٍ تَمَسُّ الأرضَ بالهُدُبِ

"İsimleri çok güzel, kırmızı renkli elbiselerinin eteklerini de Aşağıya kadar sarkıtırlar, saçakları yere değer."

Ru'be nesebini soran büyük neseb bilgini el-Bekrî'ye: Ben el-Accac'ın oğluyum, demiş. O da ona: Çok özlü cevap verdin ve kendini çok iyi tanıttın, demiştir.

* * *

"Dedi ki: Rabbim... nasıl oğlum olabilir?" Bu ifade, yüce Allah'ın verdiği haberi kabul etmemek anlamında değildir. Aksine kısır bir hanımdan ve oldukça yaşlı bir kocadan bir çocuk dünyaya getiren yüce Allah'ın kudretine hayret ettiğini ifade etmek üzere söylenmiştir.

Bundan önce Âl-i İmran Sûresi'nde (3/40. âyetin tefsirinde) geçtiği üzere başka türlü açıklamalar da yapılmıştır.

"Benim ise yaşlılıktan kemiklerim kurumuşken" yani oldukça yaşlanmış, son derece kurumuş ve kaskatı kesilmiş bulunuyorken... Bu anlamın bir benzerini; (العُسِي) kelimesi vermektedir.

el-Asmaî dedi ki: "(عَسَا الشيءُ يَعسُو عُسُوًّا وعَسَاء): Kurudu ve katılaştı, kurur, katılaşır" demektir. (قدعسا الشيخُ يعسو عُسِيًّا) de tıpkı; (عَتَا) gibi yaşı oldukça ilerledi ve kocadı, manasına gelir. (عَتَا الشيخُ يَعتو عُتيًا وعِتِيًّا) denilir ki; büyüdü, yaşı ilerledi anlamındadır. Bunun da aslı; (عتوّ) şeklindedir. Çünkü bu fiilin kökü "vav"lıdır. "Vav"ı "ya" ile değiştirmişlerdir. Çünkü "ya" da "vav"ın kardeşidir ve ondan daha hafiftir. (Bu surede) âyetler de "ya" harfleri ile bitmektedir. Bu kelimeyi; (عِتِيًّا) şeklinde okuyanlar kesre ve "ya" ile birlikte ötreyi hoş karşılamadığından dolayı böyle kullanmışlardır. Şair der ki:

إنما يُعذرُ الوليدُ ولا يُعذرُ من كان في الزّمان عتيًا

"Ancak küçük yaştakilerin özrü kabul edilebilir ama
Zaman içerisinde eskimiş ve zamanın yaşlandırdığı kimse
mazur kabul edilemez. "

İbn Abbas; (عُسِيًّا) diye okumuştur. Ubeyy'in Mushaf'ında da böyledir. Ancak Yahya b. Vessâb, Hamza, el-Kisaî ve Hafs ise "ayn" harfini esreli olarak, (عِتِيًّا) diye okumuşlardır. (جثيا) kelimesi ile (صليا) kelimelerini de nerede olurlarsa olsunlar böylece okumuşlardır. Hafs da özel olarak; (بُكِيًّا)ı ötreli okumuştur. Diğer kıraat âlimleri de hepsini bu şekilde okumuşlardır, bunlar iki ayrı söyleyiştir.

(عِتِيا)ın, çok katı anlamına geldiği de söylenmiştir. O bakımdan oldukça katı kalpli olan hükümdar hakkında; (ملك عاتٍ) denilir.

* * *

"Dedi ki: Öyle; Rabbin buyurdu ki: Bu, Benim için pek kolaydır." Yani melek ona dedi ki: "(كذلك): **Öyle"** buradaki "kef" ref' mahallindedir. Yani durum böyledir, sana denildiği gibidir: **"Bu, Benim için pek kolaydır."** el Ferrâ onu yaratmak Benim için pek kolaydır, diye açıklamıştır.

"Çünkü Ben daha önce" yani Yahya'dan önce **"bir şey değilken seni yarattım. "** Medineliler, Basralılarla, Âsım (خَلَقْتُكَ): Seni yarattım" diye okumuşlardır. Diğer Kûfeliler ise ta'zim anlamını vermek üzere "nûn" ve "elif" ile çoğul olarak; "(خَلَقْنَاكَ): Seni yarattık" diye okumuşlardır. Ancak birinci kıraat Mushaf hattına daha uygun düşmektedir.

"Sen bir şey değilken" yani yüce Allah seni yokluktan sonra ve sen hiç bir şekilde var değilken yarattığı gibi; Yahya'yı da yaratmaya var etmeye kadirdir.

* * *

"Rabbim, bana bir alâmet ver. " Bu duası ile meleklerin kendisine verdiği müjdeden sonra hanımının gebe kalışına dair bir alâmet istedi. Bunu yüce Allah'ın kendisine: **"Çünkü sen daha önce birşey değilken seni yarattım"** buyruğuna rağmen istemesi, itmi'nanının daha da artması içindir. Yani ba-

na bir alâmet vermekle nimetini tamamla, bu alâmet nimeti daha bir arttırsın. Bana lütuf ve ihsanlarını daha da çoğaltsın.

Şöyle de açıklanmıştır: O Yahya'nın doğumu müjdesinin yüce Allah'tan olup şeytandan olmadığını kendisine gösterecek bir alâmet istemişti. Çünkü bu konuda İblis ona bir vehim vermişti. Bu açıklamayı ed-Dahhak yapmıştır; es-Süddî'nin açıklamasının manası da budur. Ancak böyle bir açıklama su götürür. Çünkü yüce Allah daha önceden Âl-i İmran Sûresi'nde de geçtiği üzere, meleklerin kendisine seslendiğini haber vermiştir.

"Senin alâmetin sapasağlam olduğun halde insanlarla tam üç gece konuşamamandır" buyurdu. Buna dair açıklamalar daha önceden Âl-i İmran Sûresi'nde (3/41. âyet, 1. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır. Bunları tekrarlamanın anlamı yoktur.

* * *

"Mabedden kavminin karşısına çıkıp onlara: «Sabah-akşam tesbih edin» diye işaret etti" buyruğu ile ilgili açıklamalarımızı beş başlık halinde sunacağız:

1- İbadet Yeri (Mihrab):

"Mabed'den kavminin karşısına çıkıp..." Mihrab (ma'bed) onlar için namaz kılınan yerden daha şerefli idi. Mihrab en yüksek yer ve oturulacak yerlerin en şereflisi idi. Onlar yüksek yerlerde mihrab yaparlardı. Buna delil de ileride geleceği üzere Dâvûd (as)ın mihrabıdır. (Bk. Sâd, 38/21. âyetin tefsiri) Bu kelimenin iştikakı hususunda görüş ayrılığı vardır. Bir kesim mihrab'dan ayrılmayan bir kimse, şeytana ve şehvetlere karşı savaş verir gibi olduğundan dolayı, bu kelime "harb"den alınmıştır, demektedir. Bir başka kesim de mihrab'tan ayrılmayan bir kimse adeta yorulup didinen gibi olduğundan dolayı -"re" harfi fethalı olarak- "el-hareb"den alındığını kabul etmektedir.

2- Mihrab'ın Cemaatin Namaz Kıldığı Yerden Yüksek Olmasının Hükmü:

Bu âyet-i kerîme imamlık eden kimsenin imamlık ettiği kimselerden daha yüksekçe bir yerde bulunmasının namazlarında meşru olduğuna delil teşkil etmektedir.

Bu mesele hakkında çeşitli bölgelerin fakihleri farklı görüşlere sahiptir. İmam Ahmed ve başkaları mimber kıssasını delil göstererek bunu caiz ka-

bul ederken, Malik az miktardaki yüksekliği değil de çok miktardaki yüksekliği kabul etmemekte, onun mezhebine mensub ilim adamları kabul etmeyişini imamın büyüklenebileceği korkusu ile gerekçelendirmektedirler.

Derim ki: Ancak bu tartışılır bir konudur. Bu konuda en güzel rivâyet Ebû Dâvûd'un, Hemmam'dan yaptığı şu rivâyettir. Buna göre Huzeyfe, Medâin'de bir dükkanda insanlara imamlık yapmıştır. Ebu Mes'ud onun gömleğinden yakalayarak onu çekmiş, namazını bitirince şöyle demişti: Sen onların bu işi yasakladıklarını -yahut bu işin yasaklandığını- bilmiyor muydun? diye sorunca, Huzeyfe: Biliyordum, sen beni çekince, bunu hatırladım, dedi.(1)

Yine Adiyy b. Sâbit el Ensarî'den şöyle dediği rivâyet edilmektedir: Zannederim Medâin'de Ammâr b. Yasir ile birlikte bulunan bir adam bana anlattı. Namaz için kamet getirildi, Ammâr b. Yasir öne geçti. Bir dükkanın üzerine çıkarak namaz kıldı. İnsanlar ise ondan daha aşağıda bulunuyordu. Huzeyfe öne geçti ve onu ellerinden yakaladı. Ammâr da ona tabi oldu. Nihâyet Huzeyfe onu aşağı indirdi. Ammâr namazını bitirince Huzeyfe ona: Rasûlullah (sav)ı şöyle buyururken dinlememiş miydin? "Bir adam bir topluluğa imam olacağı vakit onların ayakta durdukları yerden daha yüksekçe bir yerde ayakta durmasın" veya buna yakın bir ifade kullandı. Ammâr dedi ki: İşte sen benim elimden yakalayınca sana uymamın sebebi de budur.(2)

Derim ki: İşte burada üç tane sahabi bu işin yasaklandığını haber vermektedirler. Onlardan herhangi bir kimse minber hadisini diğerine karşı delil göstermemiştir. Böylelikle bu, o hadisin mensuh olduğunu göstermektedir. Bunun mensuh olduğuna delil teşkil eden hususlardan birisi de şudur: Burada namazdan ayrı olarak fazladan bir amel vardı. Bu da inip çıkmaktır. Namazda konuşma ve selam verip almanın nesh olunduğu gibi, bu da nesh edilmiştir. Bu ise bizim mezhebimize mensub ilim adamlarının gerekçe diye gösterdikleri, Peygamber (sav) kibire düşmekten korunmuş idi, şeklindeki gerekçelerinden daha uygundur. Zira pek çok imamda kibir bulunmamaktadır. Kimisi de sözü edilen minberin yüksekliğinin az olduğunu da belirtip (Mâlikî mezhebinin görüşüne) delil diye göstermiştir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

3- Bu Âyet-i Kerîmedeki Vahyin Anlamı:

"Sabah-akşam tesbih edin diye işaret etti" buyruğundaki: "(اوحى): **İşaret etti"** kelimesi el-Kelbî, Katade ve İbn Münebbih: Onlara işaret etti, diye açıklamışlardır. el-Kutebî; ima etti; Mücahid, yerin üzerinde yazı yazdı, İk-

(1) *Ebû Dâvûd*, Salât 66
(2) *Ebû Dâvûd*, Salât 66

rime bir kitaba yazdı, diye açıklamıştır. Arapça'da "vahiy" yazmak demektir. Zu'r-Rimme'nin şu beyitinde de bu anlamda kullanılmıştır:

سوى الأربع الدُّهْم اللواتي كأنّها بَقِيَّةُ وَحْيٍ في بُطونِ الصَّحائِف

"Sahifelerin iç taraflarında bir yazı (vahiy) kalıntısını
Andıran o dört siyah at dışında... "

Antere de şöyle demiştir:

كوحي صحائفٍ من عهد كسرى فأهداها لأعجم طِمْطِمِيِّ

"Kisra döneminde kalmış sahifelerdeki bir yazı (vahiy) gibi ki
Onları açık-seçik konuşamayan bir Arap olmayana hediye etmiştir. "

"Sabah-akşam" iki zarftır.

el-Ferrâ "akşam" anlamındaki kelimenin müennesinin kullanılacağını ve müphem olması halinde müzekkerinin de kullanılabileceğini ileri sürmüş, ayrıca; "(العشيّ): Akşam" şeklinin, (عشية) şeklinin çoğulu olabileceğini de söylemiştir.

4- İşaret ve Yazının Hükmü:

İşaretin hükmüne dair açıklamalar daha önceden Âl-i İmran Sûresi'nde (3/41. âyet, 3. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır.

İlim adamlarımız bir kimseyle konuşmamak üzere yemin edip de ona bir mektup yazan yahut bir elçi gönderenin hükmü hakkında farklı görüşlere sahiptirler. Malik dedi ki: Ağızla konuşmayı niyet etmesi hali müstesnâ, yeminini bozmuş olur. Daha sonra bu görüşünden dönerek: Mektup yazarken niyet taşımaz. Ancak mektup sahibine ulaşmadan önce onu geri çevirmedikçe, yeminini bozmuş olur.

İbnu'l-Kasım der ki: O şahıs mektubunu okuduğu takdirde yemin edenin yemini bozulmuş olur. Aynı şekilde yemin eden kişi de hakkında yemin olunanın mektubunu okuyacak olursa yine hüküm böyledir.

Eşheb der ki: Yemin eden kişi mektubu okuyacak olursa yemini bozulmaz, bu açıktır. Çünkü onunla konuşmadığı gibi kendisi de konuşmaya başlamamıştır. Ancak yemin ederken onun sözünün manasını da bilmek is-

temenmek kastını gütmüş ise; o takdirde yeminini bozmuş olur. İbnu'l Kasım'ın görüşü de buna göre açıklanır.

Şâyet, mutlaka onunla konuşacağına dair yemin edecek olursa, ağızdan ağıza onunla konuşmadıkça yemininin gereğini yerine getirmiş olmaz.

İbnu'l-Mâcişûn der ki: Eğer şunu bilirse mutlaka ona bildirecek yahut ona haber verecek, diye yemin ederse ve bu maksatla ona bir mektub yazar yahut bir elçi gönderirse, yemininin gereğini yerine getirmiş olur. Şâyet o hususu ikisi de öğrenmiş olurlarsa, ona bildirmedikçe yeminini yerine getirmiş olmaz. Çünkü her ikisinin de bilgisi farklı farklıdır.

5- Dilsizin Yazısının Hükmü:

Malik, Şafiî ve Kûfeliler ittifakla şunu kabul etmişlerdir: Dilsiz eliyle talâkı yazacak olursa bu, onun için bağlayıcı olur. Kûfeliler derler ki: Ancak bu kimsenin günlerce konuşması engellenmiş olan bir kişi olması müstesnâdır. Bu kişi boşamayı yazı ile bildirecek olursa hiçbir şekilde caiz olmaz.

Tahavî der ki: Dilsizlik ârizî olan konuşamamaktan farklıdır. Nitekim bir hastalık vb. sebebler dolayısıyla ârizî olarak bir gün yahut buna yakın bir süre cimadan âciz olmak cimadan ümit kesilmiş âcizlikten farklıdır ve kadının ayrılmayı tercih etmesi hususunda deliliğe benzer.

* * *

"Ey Yahya! Kitabı tam bir kuvvetle al!" buyruğunda hazfedilmiş ifadeler vardır. Anlamı şudur: Sonunda onun bir oğlu oldu. Yüce Allah doğan çocuğa: **"Ey Yahya, Kitabı tam bir kuvvetle al"** diye emir buyurdu. Bu ise kelâmın delâlet ettiği bir ihtisardır.

"Kitab" tan kastın Tevrat olduğunda görüş ayrılığı yoktur.

"Tam bir kuvvetle" yani tam bir gayret ve ciddiyetle al, demektir. Bu açıklamayı Mücahid yapmıştır.

Şöyle de açıklanmıştır: Maksat o kitabın bilgisidir. Onun iyice bellenmesi, gereğince amel edilmesidir. Bu da emirlerine bağlanmak, onun yasaklarından uzak durmakla olur. Bu açıklamayı Zeyd b. Eslem yapmıştır. Önceden de el-Bakara Sûresi'nde (2/63. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

"Biz ona hikmeti daha çocuk iken verdik." Bunun şer'î hükümler ve bunları bilmek olduğu söylenmiştir. Ma'mer'in rivâyetine göre çocuklar Yahya'ya: Haydi gel, seninle oyuna gidelim, demişler. O da: Ben oyun oynamak için yaratılmadım, demiş. İşte bundan dolayı yüce Allah: **"Biz ona hikmeti daha**

çocuk iken verdik" diye buyurmuştur.

Katade de der ki: O sırada iki ya da üç yaşında idi. Mukatil: Üç yaşında idi, demektedir.

"(صبياً): **Çocuk iken"** hal olarak nasb edilmiştir.

İbn Abbas dedi ki: Her kim ergenlik yaşına gelmeden önce Kur'ân'ı okuyabilirse işte o, çocuk iken kendisine hikmet verilenlerdendir.

Bu âyet-i kerîmenin tefsiri ile ilgili olarak Abdullah b. Ömer yolu ile Peygamber (sav)ın şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: "Kıyamet gününde bütün Âdemoğulları günah işlemiş olarak geleceklerdir. Ancak Zekeriyyâ'nın oğlu Yahya müstesnâ."[1]

Katade dedi ki: Yahya (as) küçük olsun, büyük olsun bir günah işleyerek asla Allah'a asi olmadığı gibi, bir kadına da yaklaşmayı içinden geçirmemiştir. Mücahid dedi ki: Yahya (as)ın yediği ot cinsinden şeylerdi. Yanaklarında göz yaşlarının değişmez, sabit aktığı yolları vardı. Bu anlamdaki açıklamalar daha önce yüce Allah'ın: ***"Bir efendi, nefsini sakındıran..."*** (Âl-i İmran, 39) buyruğuna dair açıklamalarda bulunurken geçmişti.

Yüce Allah'ın: **"Katımızdan ona bir kalp inceliği"** buyruğundaki; (حناناً): Kalp inceliği"; "hikmet" anlamındaki kelimenin üzerine atfedilmiştir.

İbn Abbas'tan şöyle dediği rivâyet edilmiştir: Allah'a yemin ederim ki ben "el-Hanân (kalp inceliği)"in ne demek olduğunu bilmiyorum.

Müfessirlerin cumhuru şöyle demişlerdir: el-Hanân şefkat, rahmet ve muhabbet demektir. Bu da kalbî (ruhî) fiillerden bir fiildir.

en-Nehhâs der ki: Hanân kelimesinin manası ile ilgili olarak İbn Abbas'tan iki görüş nakledilmiştir. Birisine göre bu, yüce Allah'ın rahmet ile âtıfette bulunmasıdır. Diğer açıklamasına göre insanları küfür ve şirkten kurtarsın diye onun kalbine verilen insanlara karşı rahmet ve şefkat duygusudur. Bunun aslı dişi devenin yavrusuna şefkat ve özlem duyması demek olan; (حنين الناقة)dan gelmektedir. (حنانك وحنانيك) şekillerinin aynı anlamdaki iki ayrı söyleyiş olduğu söylendiği gibi ikincisinin, birincisinin tesniyesi olduğu da söylenmiştir. Ebu Ubeyde der ki: Araplar rahmetini kastederek aynı anlamda olmak üzere; (حنانك يا رب) ile "(وحنانيك يا رب): Rabbim, şefkat ve merhametini dilerim" derler. İmruu'l-Kays te şöyle demiştir:

وَيَمْنَحُهـا بَنُـو شَمَجَـى بن جَرْمٍ مَعِيزَهُـمُ حَنَانَـكَ ذا الحَنَـانِ

(1) Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, V, 486

"Şomoce b. Cermoğulları keçilerini sağmak üzere karşılıksız verirler.
(Bu hallere düştük demek istiyor)
Ey merhametliler merhametlisi, bize şefkat ve merhamet eyle!"

Şair Tarafe de şöyle demektedir:

ابـا مُنْـذِرٍ افنيتَ فاستبـقِ بَعضَنَا حَنَـانَيْكَ بعضُ الشَّـرِّ اهـونُ مِنْ بَعْضِ

"Ey Ebu Münzir, bitirip tükettin (bizleri) bir kısmımızı
(hayatta bırak) hiç olmazsa;
Artık şefkat ve merhametini dileriz; çünkü kimi kötülük
kimisinden daha hafiftir."

ez-Zemahşerî der ki: **"Kalp inceliği"** burada anne babasına ve başkalarına atıfet ve şefkat duyarak, merhamet etmek demektir. Sibeveyh de şu beyti zikretmektedir:

فقالـتْ حَنَـانٌ ما أتَـى بكَ هَاهُنَا أذُو نَسَـبٍ أمْ انـت بالحـيِّ عارفُ

"Dedi ki: Benim bütün işim şefkat ve merhamet (hanân)dır;
senin buraya gelmenin sebebi ne?
Bir akrabalığın mı var? Yoksa sen bu kabileyi tanıyan birisi misin?"

İbnu'l-A'râbî dedi ki: el-Hannân, yüce Allah'ın sıfatlarından birisidir. er-Rahîm demektir. "el-Hannân" ise atıfet ve rahmet demektir. Yine bu kelime rızık ve bereket anlamına da gelir.

İbn Atiyye der ki: Arapça da el-Hannân aynı şekilde yüce Allah için, uğrunda katlanılan, göğüs gerilen, büyük işler, zorluklar demektir. Zeyd b. Amr b. Nüfeyl'in Bilâl hakkındaki sözlerinde de bu tabiri manada kullanmıştır: "Allah'a yemin ederim. Eğer siz bu köleyi öldürecek olursanız. Ben onun kabrini "hannân" edinirim. Bu haberi el-Herevî zikretmiş olup, şöyle demektedir: Bilal ile ilgili hadiste de şöyle denilmektedir: Varaka b. Nevfel onun yanından işkence görmekte iken geçti ve dedi ki: Allah'a yemin ederim. Eğer onu öldürecek olursanız, ben onu hannân edinirim. Yani teberrüken gelir, ellerimi ona sürerim.(1)

(1) İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye*, I, 452

el Ezheri der ki: Yani ben ona şefkat ve merhamet dilerim, onun için Allah'tan rahmet talep ederim. Çünkü o cennetliklerdendir.

Derim ki: "Hannân" atıfet demektir. Mücahid de böyle demiştir. Yine bu kelime bizim ona âtıfetimiz, meylimiz, yönelmemiz yahut ta onun bütün mahlukata âtıfeti ve meyli demektir. el-Hutay'a da şöyle demektedir:

تَحَنَّــنْ علــيَّ هَدَاكَ المَلِيكُ فإنَّ لكلِّ مقــامٍ مَقَالاَ

"Bana merhamet eyle! Herşeyin mutlak maliki sana hidâyet veresice
Şüphesiz her bir konuma uygun söylenecek bir söz vardır."

İkrime bunun muhabbet demek olduğunu söylemiştir. Erkeğin hanımına şefkat ve merhamet duyması demek olan: "hanne", birbirlerine karşı duydukları sevgiden dolayıdır. Nitekim şair de böyle demiştir:

فقالــتْ حنــانٌ ما أتَــى بِكَ هاهنا أذو نسَــبٍ أم أنــتَ بالحــيِّ عارفُ

"Şefkat ve merhamet, dedi; ne diye geldin buraya?
Senin bir aksaklığın mı var; yoksa kabileyi tanıyan birisi misin?"

"Bir temizlik de verdik" buyruğunda geçen "zekât" temizlemek, bereket, hayır ve iyilik yollarında arttırmak demektir. Yani, Biz onu insanların faydasına olmak üzere mübarek kıldık. O onları hidâyete iletiyordu. Şu anlama geldiği de söylenmiştir: Şahidlerin bir insanı tezkiye edip temize çıkardıkları gibi, Biz de ondan güzel övgülerle söz etmek suretiyle tezkiye ettik.

"Zekât"ın burada onu anne-babasına sadaka olarak verdik, anlamında olduğu da söylenmiştir ki bu açıklamayı İbn Kuteybe yapmıştır.

"O takvâ sahibi bir kimse idi." Yani Yüce Allah'a itaat edendi. Bundan dolayı ne bir günah işledi, ne de bir günah işlemeyi içinden geçirdi.

* * *

"Ana-babasına karşı itaatkârdı." Buyrukta "itaatkâr" anlamı verilen "el-Berr" "be"den sonra "elif" ile "el-Bârr" anlamındadır. Bu da iyiliği pek çok olan kimse demektir.

"Büyüklük taslayan... bir kimse değildi." Büyüklük taslayan anlamında-

ki "cebbâr" büyüklenen kimse, demektir.

İşte bu buyruklar, Yahya (as)ı yumuşak huyluluk ve alçak gönüllü olmak la nitelendirmektedir.

* * *

"Doğduğu gün de... selâm olsun ona..." Taberî ve başkaları selâm'ın eman anlamında olduğunu söylemişlerdir. İbn Atiyye der ki: Bence daha kuvvet li olan görüş şudur: Buradaki selâm bildiğimiz tahiyye (selâm verme)dir. Bu emandan daha şerefli ve daha üstündür. Çünkü isyankâr olmadığı belirtilmek suretiyle zaten onun için emân gerçekleşmiş olmaktadır. Bu da emânın asgarî derecesidir. Fakat asıl şeref insanın son derece zayıf, muhtaç, çareleri nin oldukça az, gücü-kuvveti azametli yüce Allah'a muhtaç olduğu bir dönemde ve konumlarda yüce Allah'ın ona selam vermesidir.

Derim ki: Bu güzel bir açıklamadır. Bu anlamdaki bir açıklamayı Yahya (as)ın öldürülmesi ile ilgili olarak el-İsra Sûresi'nde (17/7. âyetin tefsirinde) Süfyan b. Uyeyne'den zikretmiş idik.

Taberî de el-Hasen'den şunu nakletmektedir: İsa ile Yahya -ki teyze çocuklarıdırlar- birbirleriyle karşılaştılar. Yahya, İsa'ya: Benim için Allah'a dua et çünkü sen benden hayırlısın, dedi. İsa da ona: Hayır, asıl sen benim için Allah'a dua et, sen benden hayırlısın. Çünkü Allah sana selâm vermiş, ben ise kendi kendime selâm verdim. (Bu sûrenin 33. âyet-i kerimesinde zikredilen hususa işarettir).

Kimi ilim adamı bu âyet-i kerîmeden selâm hususunda Hz. İsa'nın daha faziletli olduğu sonucunu çıkartmış ve bunu şöyle açıklamıştır: Onun kendi kendisine selâm vermek hususunda nazının kabul edilmesi ve bunu gerektirecek şekilde yüce Allah nezdindeki üstün mevkiinin muhkem olan bu Kitab'da halinin zikredilmiş olması; makamı itibariyle kendisine selâm verilmesinden daha üstün olduğunu ortaya koymaktadır.

İbn Atiyye der ki: Bunların herbirisinin kendisine uygun bir açıklaması vardır.

وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مَرْيَمَ ۘ إِذِ انْتَبَذَتْ مِنْ أَهْلِهَا مَكَانًا شَرْقِيًّا ۙ
﴿١٦﴾ فَاتَّخَذَتْ مِنْ دُونِهِمْ حِجَابًا فَأَرْسَلْنَا إِلَيْهَا رُوحَنَا

فَتَمَثَّلَ لَهَا بَشَرًا سَوِيًّا ﴿١٧﴾ قَالَتْ إِنِّي أَعُوذُ بِالرَّحْمَٰنِ مِنْكَ
إِنْ كُنْتَ تَقِيًّا ﴿١٨﴾ قَالَ إِنَّمَا أَنَا رَسُولُ رَبِّكِ لِأَهَبَ
لَكِ غُلَامًا زَكِيًّا ﴿١٩﴾ قَالَتْ أَنَّىٰ يَكُونُ لِي غُلَامٌ وَلَمْ
يَمْسَسْنِي بَشَرٌ وَلَمْ أَكُ بَغِيًّا ﴿٢٠﴾ قَالَ كَذَٰلِكِ قَالَ رَبُّكِ
هُوَ عَلَيَّ هَيِّنٌ وَلِنَجْعَلَهُ آيَةً لِلنَّاسِ وَرَحْمَةً مِنَّا وَكَانَ أَمْرًا
مَقْضِيًّا ﴿٢١﴾ فَحَمَلَتْهُ فَانْتَبَذَتْ بِهِ مَكَانًا قَصِيًّا ﴿٢٢﴾ فَأَجَاءَهَا
الْمَخَاضُ إِلَىٰ جِذْعِ النَّخْلَةِ قَالَتْ يَا لَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ هَٰذَا
وَكُنْتُ نَسْيًا مَنْسِيًّا ﴿٢٣﴾ فَنَادَاهَا مِنْ تَحْتِهَا أَلَّا تَحْزَنِي
قَدْ جَعَلَ رَبُّكِ تَحْتَكِ سَرِيًّا ﴿٢٤﴾ وَهُزِّي إِلَيْكِ بِجِذْعِ
النَّخْلَةِ تُسَاقِطْ عَلَيْكِ رُطَبًا جَنِيًّا ﴿٢٥﴾ فَكُلِي وَاشْرَبِي وَقَرِّي
عَيْنًا فَإِمَّا تَرَيِنَّ مِنَ الْبَشَرِ أَحَدًا فَقُولِي إِنِّي نَذَرْتُ لِلرَّحْمَٰنِ
صَوْمًا فَلَنْ أُكَلِّمَ الْيَوْمَ إِنْسِيًّا ﴿٢٦﴾

16. Kitab'ta Meryem'i de an. Hani o kendi ailesinden, doğu tarafında bir yere çekilmişti.

17. Sonra onlarla kendi arasına bir perde germişti. Derken, Biz ona ruhumuzu gönderdik. Ona tam bir insan suretinde göründü.

18. "Senden Rahman'a sığınırım. Eğer takvâ sahibi bir kimse isen" dedi.

19. O da dedi ki: "Ben ancak senin Rabbinin gönderdiği elçisiyim. Sana temiz bir oğul vermeye geldim. "

20. Meryem dedi ki: "Bana hiçbir insan eli değmemiş iken ve ben iffetsiz de olmadığıma göre benim nasıl bir oğlum olabilir?"

21. Dedi ki: "Evet. Durum dediğin gibidir. Fakat, Rabbin: O, Bana kolaydır. Biz onu insanlar için bir âyet ve Biz'den bir rahmet kılacağız, diye buyurdu. Buna dair hüküm verilmiş, bitmiştir. "

22. Derken ona hamile kaldı. Onunla yalnız başına uzak bir yere çekildi.
23. Sonunda doğum sancısı onu kuru bir hurma ağacına dayanmaya mecbur etti. "Keşke bundan önce ölseydim de büsbütün unutulsaydım" dedi.
24. Ona aşağısından: "Üzülme, Rabbin senin altında küçük bir ırmak akıttı" diye seslendi.
25. "O kuru hurma ağacını kendine doğru salla! Senin üzerine derilmiş, taze hurma düşecektir. "
26. "Artık ye, iç, gözün aydın olsun. Eğer insanlardan birini görürsen de ki: Gerçekten ben, Rahman'a oruç adadım. Onun için bugün hiçbir insanla konuşmam. "

"Kitabta Meryem'i de an." Yani kıssayı sonuna kadar zikret. Bu, birincisinden ayrı, yeni bir kıssanın başlangıcıdır. Hitap, Muhammed (sav)edir. Yani kudretimizin kemalini bilmeleri için onlara bu kıssayı öğret.

"Hani o kendi ailesinden" beraberinde bulunanlardan **"doğu tarafında"** doğu cihetinde **"bir yere çekilmişti. "**

"Hani o... çekilmişti" buyruğunda geçen ve "hani" anlamı verilen; (إذ) Meryem'den bedel-i iştimaldir. Çünkü zamanlar, içinde barındırdıkları şeyleri de kapsar (onlara da şamildir).

"İntibâz" uzaklaşmak, tek başına ayrılıp çekilmek demektir.

Meryem'in niçin ayrılıp bir kenara çekildiği hususunda farklı görüşler vardır. es-Süddî der ki: Ay halinden yahut lohusalıktan temizlenmek için ayrı bir yere çekilmişti. Başkaları ise, yüce Allah'a ibadet etmek için uzaklaşmıştı, demektir. Bu güzel bir açıklamadır. Çünkü Meryem (selâm olsun ona) mabedin koruyuculuğu, hizmeti ve orada ibadet etmek için vakfedilmişti. Bu maksatla insanlardan ayrı bir tarafa çekilmişti. Kendisini tek başına ibadete vermek için mescidin doğu tarafında mihraba yakın bir yerde mescide girmişti. Cibril (as) da onun yanına girmişti.

"Doğu tarafında" buyruğu doğu cihetinde bir yer demektir. Şark (doğu) "re" harfi sakin olarak söylenir ki, kendisinden güneşin doğduğu (görülen) yer demektir. "Re" harfi üstün olarak "eş-Şerak" ise güneşin kendisi demektir.

Burada özellikle "doğu" tarafının zikredilmesi, onların doğu tarafını ve nurların çıktığı yeri ta'zim etmelerindendi. Onlara göre doğu cihati diğer bütün cihetlerden daha faziletliydi. Bunu et-Taberî nakletmektedir.

İbn Abbas'dan da şöyle dediğini naklet(il)mektedir: Ben, Hristiyanların do-

guyu niçin kıble edindiklerini insanlar arasında en iyi bilenim. Bu, yüce Allah'ın: **"Hani o kendi ailesinden doğu tarafında bir yere çekilmişti"** buyruğu dolayısıyladır. Onlar İsa (as)ın doğduğu cihetı kıble edindiler ve şöyle dediler: Eğer yeryüzünde doğu tarafından daha hayırlı bir yer bulunmuş olsaydı Meryem, İsa (as)ı o tarafta doğururdu.

Meryem (as)ın peygamberliği hususunda görüş ayrılığı vardır. Ona bu şekilde bir elçi gönderilmesi ve melek ile konuşması dolayısıyla peygamber olduğu söylendiği gibi, onun bir peygamber olmadığı, onunla bir beşer imiş gibi konuştuğu, onun meleği görmesinin tıpkı Cibril'in iman ve İslâm ile ilgili soru sorması esnasında Dıhye (el-Kelbî) suretinde görülmesi gibidir, diye de açıklanmıştır. Ancak birinci görüş daha kuvvetlidir. Bu hususa dair yeterli açıklamalar önceden Âl-i İmran Sûresi'nde (3/42. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır. Allah'a hamd olsun.

"Derken, Biz ona ruhumuzu gönderdik. " Burada ruhtan kastın İsa (as)ın ruhu olduğu söylenmiştir. Çünkü yüce Allah ruhları cesetlerden önce yaratmıştır. Onun yarattığı bu ruhu, İsa (as)ın Meryem'in karnında yarattığı cesedine yerleştirmiştir.

Burada ruhtan kastın Cebrail olduğu da söylenmiştir. Ruhun yüce Allah'a izafe edilmesi özelliği; değeri ve şerefi dolayısıyladır. İfadenin zahirinden anlaşılan Cebrail (as) olduğudur. Çünkü şöyle buyurulmaktadır: **"Ona"** melek kendisine hilkat itibariyle eksiksiz **"tam bir insan suretinde göründü."**

"(بَشَراً): Bir insan" kelimesi burada ya tefsir (temyiz) yahut haldir.

Meleğin ona insan suretinde görünmesinin sebebi ise, aslî suretinde Cibril (as)ı görebilecek yahut ona bakabilecek takatinin bulunmayışıdır. Meryem (as) insan suretinde güzel bir şekle sahip bir adamın perdeyi aşarak yanına gelmiş olduğunu görünce; kendisine kötülük yapmak isteyen birisi olduğunu zannettiğinden:

"Senden, Rahman'a sığınırım. Eğer takva sahibi" yani Allah'tan korkan takvalı **"bir kimse isen, dedi."**

el-Bikâlî der ki: Cibril (as), şanı yüce ve mübarek Rahmân'ın anılışından dolayı dehşetinden geri çekildi.

es-Sa'lebî dedi ki: "Takî (meâlde: Takvâ sahibi bir kimse)" salih bir insan idi. Bu işine hayret ederek ondan Rahman'a sığındı.

"Takî" kelimesinin "mef'ul" anlamında fâil vezninde olduğu söylenmiştir. Yani eğer sen kendisinden sakınılması gereken birisi isen, senden Allah'a sığınırım, demektir.

Buhârî'de Ebû Vâil'in şöyle dediği bildirilmektedir: Meryem takvâ sahibi olan bir kimsenin: **"Eğer takvâ sahibi bir kimse isen"** sözü üzerine vazge-

çeceğini bildiğinden böyle demişti.[1]

Bir görüşe göre Takî o dönemde bilinen facir bir kimsenin adı idi. Bu Vehb b. Münebbih'in görüşüdür. Bunu Mekkî ve başkaları da naklet mişti. İbn Atiyye der ki: Bu zayıf bir görüştür, tahmine dayalı ileri sürülmüştür. Bunun üzerine;

"O" Cibril (as): **"da dedi ki: Ben ancak senin Rabbinin gönderdiği elçisiyim. Sana temiz bir oğul vermeye geldim."** Burada "oğul vermeyi (hibe)" kendi tarafından diye ifade etmesinin sebebi, ona bunu haber verenin kendisi oluşundan dolayıdır.

Verş, Nâfi'den rivâyetle: "Beni Allah sana bir oğul versin diye gönderdi" anlamını verecek şekilde; (لِيَهَبَ لَكِ) diye okumuştur.

"(لأهب): **Vereyim diye"** şeklindeki hemzeli okuyuşun manaya hamledilmesi gerektiği de söylenmiştir. Yani (yüce Allah buyurdu ki): Ben onu (Cebrail'i) sana bir oğul vereyim, diye gönderdim, demektir. Diğer taraftan hemzesiz olarak "ya" ile (Nafi'in) okuyuşunun hemzeli anlamında olması, sonradan hemzenin hafifletilmiş olması ihtimali de vardır.

Meryem onun bu sözlerini işitince; bunun hangi yolla gerçekleşeceğini sormak üzere:

"Dedi ki: Bana hiçbir insan eli" nikâh yoluyla **"değmemiş iken ve ben iffetsiz"** zaniye **"de olmadığıma göre; benim nasıl bir oğlum olabilir?"** Meryem (as)ın burada bunu söz konusu etmesi te'kid içindir. Çünkü onun **"bana insan eli değmemiş"** ifadesi, helâl ve haram bütün yolları kapsar.

Şöyle de açıklanmıştır: O yüce Allah'ın kudreti dışında herhangi bir şey görmüş değildir. Ancak bu çocuğun nasıl olacağını öğrenmek istemişti: Gelecekte evlenecek ve kocasından mı çocuğu olacak yoksa yüce Allah bunu vasıtasız olarak mı yaratacaktı?

Rivâyete göre Cibril (as) ona bu sözleri söyledikten sonra gömleğinin yakasına ve yenine üfleyiverdi. Bu açıklamayı İbn Cüreyc yapmıştır.

İbn Abbas der ki: Cibril (as) parmağı ile gömleğinin kolunu yakaladı ve ona üfledi. Derhal İsa (as)a gebe kaldı.

Taberî dedi ki: Hristiyanlar, Meryem (as)ın, İsa (as)a onüç yaşında iken gebe kaldığını, İsa (as)ın göğe kaldırılıncaya kadar otuziki yıl ve bir kaç gün dünyada kaldığını, Meryem (as)ın onun göklere kaldırılmasından sonra altı yıl daha yaşadığını iddia ederler. Buna göre Meryem (as) elli küsur yaşında vefat etmiş demektir.

---

(1) *Buhârî*, Tefsir 18. sûre başlangıcında

"Biz onu insanlar için bir âyet" kudretimize dair hayrete düşürücü bir belge **"ve"** ona iman eden kimseler için **"bir rahmet kılacağız."** buyruğunda: "(وَلِنَجْعَلَهُ): **Biz onu... kılacağız"** buyruğundaki "lam", hazfedilmiş bir fiile taalluk etmektedir. Yani, Biz onu... olmak üzere yaratacağız, anlamındadır.

"Buna dair hüküm verilmiş, bitmiştir." Levh-i Mahfuz'da yazılmış ve takdir edilmiştir.

* * *

"Onunla yalnız başına uzak bir yere çekildi." Yani gebe kaldığı yavrusu ile birlikte uzakça bir yere ayrılıp, gitti. İbn Abbas dedi ki: Vadinin en uzak yerine gitti. Bu ise Beyt Lahm vadisidir. Bu vadi ile İlyâ arasında dört millik bir mesafe vardır. Kavminin kendisini kocasız çocuk doğurması dolayısıyla ayıplayacağından kaçmak için uzaklaşmıştı.

İbn Abbas der ki: O gebe kalmakla birlikte derhal onu doğurdu.

İfadenin zahirinden anlaşılan da budur. Çünkü yüce Allah, gebe kaldığını bildirmesinin akabinde kavminden uzakça bir yere çekildiğini haber vermektedir. İleride geleceği üzere başka görüşler de vardır.

"Sonunda doğum sancısı onu kuru bir hurma ağacına dayanmaya mecbur etti" buyruğundaki: "(أَجَاءَهَا): **Onu mecbur etti"** fiili; "(جاء): Geldi" fiilinin hemze ile müteaddi (geçişli) kılınmış şeklidir. Bu anlamı vermek üzere meselâ "(جاء به وأجاءه إلى موضع كذا): Filan yere gelmesini sağladı, gelmek zorunda bıraktı" denilir.

Nitekim; "(ذهب به وأذهبه): Onu götürdü, gitmek zorunda bıraktı" kullanımı da bu şekildedir. Şubeyl [1] ile Âsım'dan rivâyete göre o bu kelimeyi; (فاجأها) şeklinde -aniden karşı karşıya kalmak anlamındaki- (المفاجأة)den gelen bir fiil olarak okumuştur.[2]

Ubeyy'in, Mushaf'ında ise; "(فلما أجاءها المخاض): Doğum sancısı onu... dayanmaya mecbur edince... " şeklindedir. Züheyr der ki:

وَجَـارٍ سَارَ مُعتَمِـداً إلَيْنَا أَجَاءَتْـهُ المَخَافَـةُ والرَّجَاءُ

"Ve Bize ulaşmak maksadıyla yola koyulmuş bir komşu ki,
Korku ve ümit onu (Bize) gelmek zorunda bıraktı."

(1) İbn Atiyye, *el-Muharrar...*, XI, 20-21'de: "Şibl b. Azra" şeklindedir.

(2) Buna göre buyruğun anlamı şöyle olur: Doğum sancısı onu aniden kuru bir hurma ağacının yanına getirdi, demek olur.

Cumhur -**"Doğum sancısı"** anlamındaki-: (المخاضُ) kelimesini "mîm" harfini üstün olarak okumuştur. İbn Kesir'den gelen rivâyete göre ise o bunu esreli okumuştur ki; bu da doğum sancısı ve ağrıları demektir.

"(مَخِضت المرأة تَمخَضُ مَخاضاً ومِخاضاً): Kadın doğum sancı ve ağrılarını çekti, çeker, doğum sancısı, doğum sancısı çekmek" demektir. "(ناقة ماخض): Doğumu yaklaşmış dişi deve" anlamındadır.

"Kuru bir hurma ağacına dayanmaya..." buyruğu da, onun gebe bir kadının doğum ağrıları dolayısıyla tutunacak bir şeye ihtiyaç duyması gibi, dayanacak ve tutunacak bir şey aramış gibi olduğuna işarettir. "(ناقة ماخض): Üzerinde herhangi bir dal ve yaprak bulunmayan çölün ortasında kurumuş hurma gövdesi kütüğü" demektir. Bundan dolayı sadece; (ناقة ماخض): Hurma ağacına dememiştir.

"Keşke bundan önce ölseydim de..." Dindarlığı bakımından şu iki sebeb dolayısıyla ölümü temenni etti:

1- O dine bağlılığı noktasında kendisi hakkında kötü zanlarda bulunulacağından ve ayıplanarak bundan dolayı fitnelere maruz kalacağından korktu.

2- Kendisi sebebiyle bir takım kimseler ona iftiraya kalkışmasını, kendisine zina nisbetinde bulunmasını istememiştir. Çünkü böyle bir şey, kişiyi helâk eder.

Bu şartlar çerçevesinde ölümü temenni etmek, caiz olur. Bu hususa dair yeterli açıklamalar -yüce Allah'a hamd olsun ki- Yusuf Sûresi'nde (12/101. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

Derim ki: Duyduğuma göre Meryem (as): Ey Allah'tan başka kendisine ibadet olunacak kişi çık, diye bir ses duymuş. O da bundan dolayı üzülerek: **"Keşke bundan önce ölseydim de büsbütün unutulsaydım, dedi"** buyruğundaki "unutulan şey" anlamındaki (sonradan ikinci kelimenin) "nûn" harfi esreli okunuşuna göre, buradaki "(النِّسي): Büsbütün unutulmak": Arapça'da unutulmaya layık ve kaybolunmasından ötürü rahatsız olunmayan değersiz şey demektir. Yolcu bir kimsenin küçük bir kazığı, bir ip parçasını vb. unutması gibi. Yine, Araplardan nakledildiğine göre; konakladıkları bir yerden ayrılmak istedikleri vakit: "(احفظوا أنساءكم): Unutmanız muhtemel şeylere dikkat ediniz" derlermiş. Buradaki; (الأنساء) kelimesi, (نسي)in çoğulu olup değersiz ve unutulabilecek türden şeyler demektir. el-Kumeyt'in şu beyiti de bu kabildendir:

أتجعلنا جِسْراً لكلبٍ قُضاعةٍ ولستُ بنِسْيٍ في مَعَدٍّ ولا دَخل

"Kudaalılar bizleri Kelp (oğulların)a bir köprü mü kılacak?
Halbuki ben Meadlılar arasında önemsiz bir kimse olmadığım gibi,
onlara sonradan katılmış bir kimse de değilim."

el-Ferrâ der ki: Bu kelime kadının hastalığı esnasında kullandığı ve attığı bez parçaları demektir. Buna göre Meryem'in: "(نسياً منسياً): **Büsbütün unutulsaydım"** sözleri bir kenara atılmış bir ay hali bezi (gibi) olsaydım, anlamındadır.

(نَسْياً) kelimesi "nûn" harfi üstün olarak da okunmuştur. (Esreli okuyuş ile) bunlar iki ayrı söyleyiştir. "(الحِجْر والحَجْر والوِتْر والوَتْر): Engel, tek" kelimelerinde olduğu gibi.

Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî ise bunu hemzeli olarak ve "nûn" harfi de esreli olarak: (نِسْئا) diye okumuştur. Nevf el-Bikâlî ise "nûn" harfini üstün ve hemzeli olarak; (نَسْئاً) şeklinde; yüce Allah'ın ecelini ertelemesi anlamındaki kökten gelir gibi okumuştur. Bunu Ebu'l-Feth ve ed-Dânî, Muhammed b. Ka'b'dan da nakletmişlerdir.

Ebu Bekr b. Habib ise (نَسّاً) şeklinde hemzesiz olarak "sin" harfini şeddeli ve "nûn" harfini üstün okumuştur.

Taberî'nin Meryem kıssası ile ilgili olarak naklettikleri arasında şu da vardır: Meryem (as), İsa (as)a gebe kalınca kızkardeşi (ablası da) Yahya'ya gebe kalmıştı. Ablası onu ziyarete geldiğinde: Ey Meryem, benim gebe kaldığımın farkında mısın? diye sormuştu. [Meryem de ona: Benim de aynı şekilde gebe olduğumun farkında mısın? dedi.][1] Ablası ona: Ben karnımdakinin senin karnındakine secde ettiğini hissediyorum. Çünkü rivâyete göre ablası karnındaki ceninin başını Meryem'in karnına doğru döndürdüğünü hissediyordu. es-Süddî dedi ki: İşte yüce Allah'ın: ***"Muhakkak Allah sana, Allah'tan bir kelimeyi (İsa'yı) doğrulayıcı bir efendi, nefsini sakındıran ve salihlerden bir peygamber olmak üzere Yahya'yı müjdeler."*** (Âl-i İmran, 3/39) buyruğunda da buna işaret vardır.

Yine Taberî'nin onun kıssası ile ilgili olarak zikrettikleri arasında şu da vardır: Meryem (as), Yusuf en-Neccâr (marangoz) diye bilinen İsrailoğullarından birisi ile birlikte bulunduğu yerden kaçmıştı. Bu kişi onunla birlikte mescidde hizmetkârlık ediyordu. Taberî bu konuda uzun uzadıya açıklamalarda bulunur.

el-Kelbî dedi ki: Yusuf'a -ki ona zinadan gebe kaldığı söylenmişti- şöyle denildi: Şimdi hükümdar onu öldürecek. Bunun üzerine Yusuf onunla kaç-

(1) Köşeli parantez içindeki ifadeler: Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XVI, 63'den.

ti. Yolda Meryem'i öldürmek istedi. Cibril (as) ona gelerek: Bu Ruhu'l Kudüs'ten dolayı böyledir, dedi.

İbn Atiyye der ki: Bütün bunlar zayıf iddialardır. Bu kıssa ayrıca onun gebe kalmış olmasını ve kadınların alışılmış şekildeki gebelik döneminin devam ettiğini gerektirmektedir. Sekizinci ayda İsa'yı doğurduğuna dair rivayetler birbirini desteklemektedir. Bu görüşü İkrime ifade etmiştir. İşte bundan dolayı İsa (as)ın bu özelliğini korumak üzere sekizinci ayda doğan çocuklar yaşamazlar. Dokuzuncu ayda doğurduğu söylendiği gibi, altıncı ayda doğurduğu da söylenmiştir. Ancak bizim İbn Abbas'tan zikrettiğimiz rivâyet daha sahih ve daha güçlüdür. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

"Ona aşağısından... seslendi" buyruğundaki; (من) lafzının "mim" harfi hem üstün hem de esreli olarak okunmuştur.(1)

İbn Abbas dedi ki: "Kimse"den kasıt Cibril'dir. İsa (as) annesi kavminin yanına getirinceye kadar hiç konuşmadı. Alkame, ed-Dahhak ve Katade böyle demiştir. İşte bu durum, bu işin yüce Allah'ın pek büyük bir muradı bulunduğu olağanüstü işlerden bir iş olduğuna dair Meryem'in lehine tanıklık eden bir belgedir. Yüce Allah'ın: **"Üzülme"** buyruğu da ona seslenilen sözün mahiyetini açıklamaktadır. Bu da; doğum yaptın diye üzülme, demektir.

"Rabbin senin altında küçük bir nehir yarattı" buyruğunda geçen **"seriy"** den kasıt İsa (as)dır. Çünkü seriy, pek büyük özellikleri bulunan ve efendi demektir. el-Hasen der ki: Allah'a andolsun ki o gerçekten "seriy" bir adam idi. (سَرِيَ فلان على فلان) tabiri ise; filân filâna lütuf ve ikramda bulundu, anlamındadır. "(وفلان سريٌّ من قوم سَرَاة): Filan kişi oldukça şerefli bir kavme mensub, şerefli bir kimsedir" demektir.

Cumhur ise (burada geçen seriy kelimesinin meâlde olduğu gibi); hurma kütüğünün yakınındaki su arkına işaret olduğunu söylemiştir. İbn Abbas dedi ki: Bu, suyu kesilmiş küçük bir ırmak idi. Yüce Allah bunu Meryem için yeniden akıttı. Irmak (yatağın)a bu ismin veriliş sebebi, suyun içinde akmasından dolayıdır. Şair der ki:

سَلْمٌ تَرَى الدَّالِيُّ منه أَزْوَرَا إذا يَعُبُّ في السَّرِيِّ هَرْهَرَا

"O tek kulplu bir kovadır, ondan su çeken kimsenin
Küçük ırmaktan su içtiği vakit, yana yatarak ses çıkarır."

(1) Meal esreli okunuşuna göredir, üstün okuyuşa göre: Aşağısında bulunan kimse ona seslendi, demek olur.

Şair Lebid de şöyle demektedir:

فَتَوَسَّطَا عُرْضَ السَّرِيِّ وَصَدَّعَا مَسْجُورَةً مُتَجَاوِراً قُلاَّمُهَا

"Her ikisi ırmağın ortasına doğru ilerlediler ve ayıkladılar,
Üzerini misk otu kaplamış bir pınarı otlardan ve sazlardan. "

Ona seslenenin İsa (as) olduğu da söylenmiştir. Bu da bir mucize, bir âyet (alâmet ve belge) olup onun kalbine de sükûn vermek içindi. Ancak birinci görüş daha kuvvetlidir.

İbn Abbas ise; "(فناداها ملك مِن تحتِها): Ona alt tarafından... bir melek seslendi" diye okumuştur.

İlim adamları dedi ki: Cibril (as); Meryem'in üzerinde bulunduğu yerden daha alçakça bir yerde idi.

"O kuru hurma ağacını kendine doğru salla! Senin üzerine derilmiş taze hurma düşürecektir. Artık ye, iç, gözün aydın olsun..." buyruğuna dair açıklamalarımızı dört başlık halinde sunacağız:

1- Hurma Ağacının ve Hurmanın Mahiyeti:

Yüce Allah, Meryem (as)a hurma kütüğünü **"salla!"** emrini vererek, ona ölü hurma kütüğünü canlandırmakla, ölüleri diriltmek şeklinde ortaya çıkan bir başka belgeyi gösterdi.

Yüce Allah'ın; "(بجذع): **Kuru hurma ağacı kütüğünü"** "be" harfi te'kid için fazladan gelmiştir. Mesela; "(خذ بالزمام، واعط بيدك): Dizginleri tut, elini ver" demek gibi. Yüce Allah'ın: "(فَلْيَمْدُدْ بِسَبَبٍ إِلَى السَّمَاءِ): *Tavana bir ip bağlasın"* (el-Hac, 22/15) buyruğunda da "be" harfi bu şekildedir.

Buyruğun: Sen hurma ağacının üzerinde bulunan taze hurmayı kendine doğru silkele, anlamında olduğu da söylenmiştir.

"(تُسَاقِطْ): **Düş(ür)ecektir"** kelimesini (وتَسَّاقَطْ) şeklindeki okuyuşta iki "te"den birisi "sin" harfine idğam edilmiştir.

Hamza ise; (تَسَاقَطْ) şeklinde şeddesiz olarak okumuş olup, başkasının "sin" harfine idğam ettiği "te"yi de hazfetmiştir.

Âsım ise Hafs'ın rivâyetine göre "te" harfini ötreli, şeddesiz ve "kaf" harfini esreli olarak okumuştur.

İki "te" harfi izhar edilerek; (تَتَسَاقَطْ) diye okunduğu gibi; (يَسَّاقَطْ) şeklinde "ya" harfi ile ve (ondan sonra gelen) "te" harfi(nin "sin" harfine) idğamı ile

de okunmuştur. Ayrıca; (وتَسْقِطه و وتَسقط و ويُسْقِطه) şeklindeki okuyuş lar da vardır. "Te" harfi ile okumalarda kasıt hurma ağacıdır, "ya" harfi ile okumalarda kasıt hurma ağacının kütüğüdür. İşte toplam dokuzu bulan bu kıraatlerin hepsini de ez-Zemahşerî -Allah'ın rahmeti üzerine olsun- zikretmiş bulunmaktadır.

"(رطباً): **Taze hurma"** kelimesi "sallama" emri ile nasb edilmiştir. Yani sen bu kuru hurma ağacı kütüğünü sallayacak olursan, üzerine derilmiş taze hurma düşecektir.

Özetle söyleyecek olursak; bu kelimenin nasb edilme sebebi kıraatlerin manalarına uygun olarak değişiklik gösterir. Bir seferinde fiil hurma ağacının kurumuş kütüğüne isnad edilirken, bir seferinde sallamaya, bir diğer seferinde ise hurma ağacının kendisine isnad edilmektedir.

"(وجنياً): **Derilmiş"** buyruğu derilmeye hazır, olgunlaşmış ve yenilebilecek hurma, demektir. Bu da; "(جنيت الثمرة): Meyveyi devşirdim, topladım" ifadesinden gelmektedir.

İbn Mes'ud'dan rivâyete göre - o "(تساقط عليك رطباً جنياً بَرْنِيّاً): Senin üzerine derilmeye hazır taze ve bernî türünden bir hurma düşürecektir" diye okumuştur.

Mücahid dedi ki: **"Derilmiş taze hurma"** ile kastedilen acve türü diye bilinen hurmadır.

Abbas b. el-Fadl dedi ki: Ben Ebu Amr b. el-Alâ'ya yüce Allah'ın: **"Taze hurma"** buyruğunun mahiyeti hakkında soru sordum da o bana: Tam devşirilmeye hazır, yenilmeye elverişli, diye cevap vermiş ve bunu şöyle açıklamıştı. Kuru olmayan, onu toplamak isteyenin de elini uzattığı zaman uzak düşmeyen demektir. Sahih olan da budur.

el-Ferrâ dedi ki: (الجنيّ) ile (المجني) eşanlamlı (derilmiş anlamında)dır. O bununla bu kelimenin iki halinin, (القتيل) ile (المقتول)un maktul anlamına; (الجريح) ile (المجروح)un da; yaralı anlamına gelmesine benzediği kanaatindedir. el-Ferrâ'dan başkası ise şöyle demiştir: (الجنيّ); bir tek hurma ağacından koparılıp, bittiği yerden alınmış olan hurma, demektir. Bunlar (görüşlerine delil olarak da) şu beyti nakletmektedirler:

وطيب ثمار في رياضٍ أريضةٍ وأغصان أشجارٍ جَناها على قُرْبِ

"Verimi pek bol bahçelerde olgun meyveler ve meyvelerinin
Kopartılıp, alınması yakın (yüksekte olmayan) ağaçların dalları..."

İbn Abbas dedi ki: Bu, içi boşalmış bir hurma kütüğü idi. Bunu sallayınca kütüğün üst taraflarına baktı, aniden dallarının çıkmış olduğunu gördü. Dallarına baktı, bu sefer dallardan hurma tomurcuklarının çıktığını gördü. Sonra yeşerdi, arkasından sarardı, daha sonra kızardı ve yeni olgunlaşmış hurma haline geldi, arkasından taze hurma oluverdi. Bütün bunlar bir göz açıp kapayıncaya kadar tamamlandı. Taze hurmalar onun önüne, hem de hiçbir şekilde yara bere almadan dökülmeye başladı.

2- Rızık Talebi İçin Çalışmak:

Bazıları bu âyet-i kerîmeyi şuna delil göstermişlerdir: Rızık her ne kadar kesin ise de, yüce Allah Âdemoğlunu elinden geldiğince rızık için çalışmakla görevlendirmiştir. Çünkü o, Meryem (as)a bir mucize vermek için hurma ağacını sallamasını emretti. Halbuki onu sallamaksızın mucize daha ileri çapta olacaktı.

3- Rızkın Elde Edilmesi İçin Çalışma Yükümlülüğü:

Rızkın kazanılması için çalışma yükümlülüğü ve buna dair emir yüce Allah'ın kullarındaki bir sünnetidir. Bu -câhidlik taslayan bir takım cahillerin söylediklerinin aksine- tevekküle de aykırı değildir. Bu manadaki açıklamalar ve bu hususlaki görüş ayrılıkları da daha önceden geçmiş bulunmaktadır.

Halbuki daha önceden rızkı kendisine, rızık kazanmak için herhangi bir yola başvurmaksızın geliyordu. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Zekeriyyâ ne zaman onun yanına mihraba girdiyse, yanında bir rızık buluyordu."* (Âl-i İmran, 3/37) Doğum yapınca hurma ağacını sallaması emredildi.

İlim adamlarımız derler ki: Kalbinde hiçbir düşünce yokken Allah da onun bedenini yorulmaktan kurtardı. Ancak İsa'yı doğurup onun sevgisi kalbinde yer edince iç dünyası da onun hakkında ve onun durumu ile meşgul olunca, bu sefer rızkını kazanma işini O'na havale etti ve kulları hakkında geçerli olan sebeblere yapışmak şeklindeki ilâhî sünnete göre davranmasını emretti.

Taberî, İbn Zeyd'den naklettiğine göre İsa (as) annesine: Üzülme, demiş. Annesi ona: Benim kocam da yok, kimsenin cariyesi de olmadığım halde ve sen benimleyken nasıl olur da üzülmeyeyim? İnsanlara karşı ileri sürebileceğim herhangi bir mazeretim var mı ki? **"Keşke bundan önce ölseydim de büsbütün unutulsaydım, dedi"** İsa (as) ona: Ben senin ayrıca konuşmana gerek bırakmayacağım, dedi.

4- Meryem (as)ın Yediği ve Lohusalara Uygun Yiyecekler:

er-Rabî' b. Haysem dedi ki: Bu âyet-i kerîme dolayısıyla bana göre lohusa kadının en iyi yiyeceği taze hurmadır. Yüce Allah eğer lohusa kadın için taze hurmadan daha iyi bir şey olsaydı, şüphesiz onu Meryem'e yedirirdi.

Bundan dolayı da: Ta o zamandan bu yana lohusalara hurma yedirmek adet olagelmiştir. Tahnîk (yeni doğmuş çocuğun ağzına çalınan çiğnenmiş az miktardaki hurma) için de böyledir.

Denildiğine göre kadının doğum yapması zorlaşacak olursa, en iyisi ona taze hurma yedirmektir. Hastaya da baldan faydalı bir şey yoktur. Bunu da ez-Zemahşerî zikretmiştir.

İbn Vehb dedi ki: Malik dedi ki: Yüce Allah: **"Derilmiş taze hurma"** diye buyurmuştur. Bu da dalındaki hurma meyvesinin altından delinmeksizin ve bozulmaksızın kendiliğinden olgunlaşması demektir. Dalındaki hurmanın olgunlaşması için böyle bir uygulama mekruhtur. Malik bununla bu işin, bir meyvenin vaktinden önce olgunlaşmasını çabuklaştırmak olduğunu ve kimsenin böyle bir iş yapmaya kalkışmaması gerektiğini, birisi bunu yapacak olursa bu halinin o meyvenin satılmasını caiz kılmayacağını ve olgunlaşmış olduğu hükmünü taşımayacağını anlatmak istemiştir. Buna dair açıklamalar daha önceden el-En'âm Sûresi'nde (6/99. âyet, 6. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır. Yüce Allah'a hamd olsun.

Talhâ b. Süleyman'dan rivayete göre o; "(جِنِيًّا): **Derilmiş"** kelimesindeki "cim" harfini "nûn" harfine tabi kılarak esreli okumuştur. Yani Biz senin için akan küçük ırmakta ve taze hurmada iki fayda takdir ettik: Bunlardan birisi yiyip, içmendir. İkincisi ise gönlünün teselli bulması ve ferahlamasıdır. Çünkü bunların ikisi de mucize idi. İşte yüce Allah'ın: **"Artık ye, iç, gözün aydın olsun"** buyruğunun anlamı da budur. Yani sen derilmiş taze hurmadan ye, akan sudan iç, peygamber olan evladını görmekle de gözün aydın olsun.

"(وَقَرِّي): **Aydın olsun"** kelimesi "kaf" harfi üstün olarak okunmuş olup cumhurun kıraati böyledir. et-Taberî ise "kaf" harfi esreli olarak okumayı da nakletmektedir ki; bu Necidlilerin şivesidir. Bu fiilin mûzârisi "kaf" harfi esreli de söylenir, ötreli de kullanılır. "(أقر الله عينه فقرّت): Allah gözünü aydın etti, onun gözü de aydın oldu" demektir. Bu kelime soğuk anlamına gelen; (القَرّ والقِرّة)den alınmıştır. Diğer taraftan sevinç gözyaşı serindir, keder gözyaşı da sıcaktır. Bazıları bu görüşün zayıf olduğunu belirterek şöyle demişlerdir: Bütün gözyaşları sıcaktır. **"Allah gözünü aydın etti"** ifadesi Allah onun gözüne karar ve sükun buluncaya kadar sevdiği şeyleri görmeyi nasip etmekle ona huzur ve sükûn verdi, demektir. "(وفلان قرة عيني): Filan kişi benim göz-

bebeğimdir, tabiri ona yakın olmakla benim ruhum huzur ve sükûn bulur, demektir.

eş-Şeybânî der ki: **"Gözün aydın olsun"** buyruğu, uyu anlamındadır. Yemeye, içmeye ve uyumaya onu teşvik etmiştir.

Ebû Amr der ki: **"Allah gözünü aydın etti"** ifadesi ona uyku verdi ve uykusuzluğunu giderdi, demektir.

"(عيناً): Gözün" temyiz olarak nasb edilmiştir. Bu; "(طب نفساً): Gönlün hoş olsun" demeye benzer. Gerçekte fiil, göze ait olmakla birlikte burada fiil göz sahibine nakledilmiş bulunmaktadır. Gerçek manada fail olan bir kelime ise tefsir (temyiz) olarak nasb edilmiştir. "(مثله طبت نفساً، وتفقأت شحماً، وتصببت عرقاً): Gönlüm hoş oldu, her tarafım yağ doldu, her tarafımdan ter boşandı" ifadeleri de bunun gibidir. Buna benzer ifadeler pek çoktur.

* * *

"Eğer insanlardan birini görürsen de ki: Gerçekten ben Rahman'a oruç adadım" buyruğu ile ilgili açıklamalarımızı üç başlık halinde sunacağız:

1- "Birisini Görürsen... "

"(تَرَيِنَّ): **Görürsen"**in aslı (te'kid ve cezmden önce): (تَرْأيِنَ) şeklindedir. Burada hemze hazfedilip fethası "re" harfine nakledildiğinden; (ترين) şekline dönüşmüştür. Daha sonra birinci "ya" harfi harekeli olduğundan kendisinden önceki harf de meftuh olduğundan "elif"e kalb edilmiştir. Bu sefer birisi "ya"dan "elif"e dönüşmüş olan harf, diğeri müenneslik "ya"sı olmak üzere iki sâkin harf arka arkaya gelince, iki sakinin arka arkaya gelişi dolayısıyla "elif" hazfedilince (تَرَيْنَ) oldu. Sonra da cezm alâmeti olarak "nûn" hazfedildi. Çünkü; "(إن): ... se" şart edatıdır. (ما) ise sıladır. Geriye; (تَرَيْ) kaldıktan sonra şeddeli te'kid "nûn"u girmiştir. Bu sebebten de iki sakin arka arkaya geldiğinden te'nis "ya"sı esreli olmuştur. Çünkü şeddeli "nûn" birisi sakin olan iki "nun" demektir. O bakımdan fiil; (تَرَيِنَّ) haline gelmiştir. İbn Düreyd'in şu mısraında da böyledir:

إما تَرَيْ رأسِيَ حاكَى لَوْنُهُ

"Sen benim başımın renginin... e benzediğini görüyorsan"

el-Efveh'in şu mısraında da benzer bir şekilde kullanılmıştır:

إما تَرَيْ رَأسي أزْرَى به

"Sen eğer başımı ... küçümsediğini görürsen"

Burada "nun"un gelmesi; (تَرَيْنَ)ın tevtiesi (zemin hazırlaması) dolayısıy ladır. Nitekim kasem "lam"ının gelmesi dolayısıyla da böyle bir "nun" gelir.

Talha, Ebu Ca'fer ve Şeybe ise; (إنِّي نَذَرْتُ لِلرحمنِ صَوْماً صَمْتاً) şeklinde "ya" harfini sakin "nûn" harfini üstün ve şeddesiz olarak okumuşlardır. Ebu'l-Feth, bu şâz bir kıraattir, demiştir.

2- Konuşmamak Suretiyle Oruç Tutmak ve Hz. Meryem'in Suskunluğu:

Şanı yüce Allah'ın: **"De ki: Gerçekten ben... adadım"** buyruğu şartın cevabını teşkil etmektedir ki, bunda takdirî bazı ifadeler de vardır. Yani; eğer birisi sana çocuğun hakkında soru soracak olursa sen: **"De ki: Gerçekten ben Rahman'a oruç"** yani konuşmamayı **"adadım."** Bu şekildeki açıklamayı İbn Abbas ve Enes b. Malik yapmıştır. Ubeyy b. Ka'b'ın kıraatinde: "(إنِّي نَذَرْتُ لِلرحمنِ صَوْماً صَمْتاً): Gerçekten ben Rahman'a konuşmamak suretiyle oruç adadım" şeklindedir. Bu, Enes'ten de rivâyet edilmiştir. Yine ondan "vav"lı olarak; (وصمتاً) diye okuduğu da rivâyet edilmiştir. İki lafzın (yani rivâyetin) farklı oluşu, bu fazlalığın Kur'ân'ın bir lafzı olarak değil, tefsir olarak zikredilmiş olduğunu göstermektedir. Burada "savm; oruç" ile birlikte "vav" harfinin (Enes'ten gelen ikinci rivâyette olduğu gibi) getirilmesi halinde, bu susmanın oruçtan ayrı bir şey olduğunu kabul etmek imkânı vardır. Ancak hadis ehlinden ve dil ravilerinden gelen ve birbirini destekleyen haberler savmın, susmanın kendisi olduğu şeklindedir. Çünkü savm, alıkoymak anlamına gelmektedir. Susmak (samt) ise konuşmaktan uzak durmak anlamındadır.

Bunun bilinen oruç olduğu da söylenmiştir. Onlar oruçlu oldukları gün işarette bulunmaları müstesnâ konuşmamakla da yükümlü idiler. Enes (ra)ın "vav" ile okuyuşu buna göre açıklanır. Diğer taraftan oruç tuttukları gün konuşmamak yükümlülüğü adakla birlikte söz konusu olurdu. Nitekim bizim ümmetimizden herhangi bir kimse Beytullah'a yürüyerek gitmeyi adayacak olursa bu, onun hac yahut umre kastı ile ihrama girmesini gerektirir.

Bu âyet-i kerîmenin anlamı şudur: Yüce Allah, Meryem (as)a, Cibril (as) -yahut az önce geçen görüş ayrılıklarına binaen oğlu- vâsıtası ile insanlarla

konuşmaktan uzak durmasını ve bu konuda utanmasının önlenmesi için de oğluna işi havale etmesini ve böylelikle mucizenin açıkça ortaya çıkarak, mazur olduğunun kesinlikle ortaya çıkmasını sağlamasını emretmişti.

Âyetin zahirinden anlaşıldığına göre âyet-i kerîmede geçen bu lafızları söylemesi, kendisine mubah kılınmıştı. Cumhurun kabul ettiği görüş budur. Bir kesim de şöyle demiştir: "De" emri sözlü olarak değil, işaretle bunu anlat demektir.

Zemahşerî der ki: Bu görüşe göre sefih (şirret) kimselere karşı susmak vaciptir. İnsanların en zelillerinden birisi de, kendisine karşı şirretlik edecek kendisi gibi şirret birisini bulamayan şirret kimsedir.

3- Hiçbir İnsanla Konuşmamayı Adayan Kimsenin Hükmü:

Hiçbir insanla konuşmamayı adayan bir kimsenin bu adağı Allah'a yakınlaşma (kurbet)dır. O bakımdan bu adağını yerine getirmesi gerekir, denilebileceği gibi: Bu bizim şeriatimizde caiz değildir. Çünkü böyle bir adak hareket alanını daraltır ve nefse azaptır. Bir kimsenin güneşte ayakta durmayı vb. şeyleri adamasına benzer. Buna göre bizim şeriatimizde değil de onların şeriatinde susmayı adamak caizdi. Buna dair açıklamalar daha önceden geçmiştir. İbn Mes'ud böyle bir adakta bulunan kimseye konuşmasını emretmiştir, doğru olan da budur. Çünkü Ebu İsrail ile ilgili Buhârî'nin İbn Abbas'tan rivâyet ettiği hadis bunu gerektirmektedir. (1)

İbn Zeyd ve es-Süddî der ki: Onların sünnetinde oruç hem yemekten hem de konuşmaktan uzak durmayı gerektiriyordu.

Derim ki: Bizim oruç tutmaktaki sünnetimiz (yolumuz) ise çirkin sözler söylemekten uzak durmaktır. Çünkü Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Sizden herhangi bir kimse oruçlu olduğu vakit çirkin söz söylemesin, cahillik etmesin. Bir kimse onunla çarpışmaya yahut onunla sövüşmeye gelirse, o: Gerçek şu ki ben oruçluyum, desin. "(2)

Yine Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Kim yalan ve kötü söz söylemeyi ve onun gereğince amel etmeyi terketmeyecek olursa o kimsenin yemesini, içmesini terketmesine Allah'ın bir ihtiyacı yoktur. "(3)

---

(1) Hz. Peygamber, hutbe irâd etmekte iken bir adamın güneşte ayakta dikildiğini gördü. Durumunu sorunca, adının Ebû İsrail olduğu ve konuşmamak, oruç tutmak, güneşte durmak ve oturmamak üzere adakta bulunduğu cevabını alır. Hz. Peygamber; orucunu devam ettirmesi dışında diğer hususlardan vazgeçmesini emretmelerini buyurur. (*Buhârî*, Eymân 31; *Ebû Dâvûd*, Eymân 19; *İbn Mâce*, Keffârât 21; *Muvattâ*, Nüzûr 6; *Müsned*, IV, 168).

(2) *Buhârî*, Savm 2; *Müslim*, Siyâm 163; *Ebû Dâvûd*, Savm 29; *Nesâî*, Siyâm 42; *Muvatta'*, Siyâm 57; *Müsned*, II, 245, 257, 273, 313, 462, 465, 504.

(3) *Buhârî*, Savm 8, Edeb 51; *Ebû Dâvûd*, Savm 26; *Tirmizî*, Savm 16; *İbn Mâce*, Siyâm 21

فَأَتَتْ بِهِۦ قَوْمَهَا تَحْمِلُهُۥ ۖ قَالُوا يَٰمَرْيَمُ لَقَدْ جِئْتِ شَيْـًٔا فَرِيًّا
﴿٢٧﴾ يَٰٓأُخْتَ هَٰرُونَ مَا كَانَ أَبُوكِ ٱمْرَأَ سَوْءٍ وَمَا كَانَتْ أُمُّكِ
بَغِيًّا ﴿٢٨﴾

27. Onu taşıyarak kavmine götürdü. "Ey Meryem, gerçekten sen görülmedik bir iş yaptın" dediler.
28. "Ey Hârûn'un kardeşi!; Senin baban kötü bir adam değildi. Anan da ahlâksız bir kadın değildi. "

"Onu taşıyarak kavmine götürdü." Rivâyete göre Meryem (as) gördüğü mucizeler ile mutmain olarak kalbi yatışıp yüce Allah'ın bu konuda mazeretini açıklayacağını bilince; kavminden ayrılıp çekildiği o uzakça yerden oğlunu taşıyarak götürdü.

İbn Abbas dedi ki: Güneş doğduğu sırada kavminin yanından ayrıldı, öğlen vakti de beraberinde taşıdığı bir bebek ile yanlarına geldi. Gebe kalması ve doğurması bir gündüzün üç saati içerisinde tamamlandı.

el-Kelbî dedi ki: Kavminin farkına varmadığı bir şekilde doğumunu yaptı, lohusalık dolayısıyla da kırk gün bekledi. Sonra da bebeğini taşıyarak kavminin yanına gitti. Beraberinde bir bebek bulunduğu halde onu görmelerinden ötürü üzüldüler. Çünkü yakınları salih bir aile halkı idi. Bu halini tepkiyle karşılayarak: **"Gerçekten sen görülmedik bir iş yaptın"** yani bir kimsenin iftira ortaya atması gibi çok büyük bir şey yaptın **"dediler. "**

Mücahid dedi ki: "(فرياً); Pek büyük bir iş"tir. Said b. Mes'ade de: Yani asla görülmedik, olmadık bir iş yaptın demektir, diye açıklanmıştır. (فريت) ile (أفريت) aynı anlamdadır. Zinadan olma çocuk da iftira olunmuş, görülmedik bir şey gibidir. (O bakımdan ona bu sözleri söylediler). Yüce Allah'ın: ***"Elleri ve ayakları arasında bir iftira düzüp getirmemeleri"*** (el-Mümtehine, 60/12) buyruğu: Kocalarından olmadığı halde, doğurdukları bir çocuğu kocalarının nesebine ilhak etmek kastını gütmemeleri demektir. "(فلان يفري الفريّ): En ileri derecede çalışır, çabalar" anlamındadır. Ebu Ubeyde der ki: "(الفريّ): Hayret edilecek ve çok az rastlanılan şey" demektir. el-Ahfeş de böyle açıklamıştır, bu kelimenin hayret edilecek bir şey anlamında olduğunu söylemiştir. (Mastarı olan): (الفَرْي) ise kesmek demektir. Adeta harikulade bir iş yahut hayret edilecek ve çok az rastlanılan bir iş oldu-

gündan, sözü kesen (söylenecek söz bırakmayan) bir iş olduğundan dolayı bu manada kullanılır.

Kutrub dedi ki: Bu kelime yeni kaplara verilen addır. Yani sen daha önce hiçbir kimsenin yapmadığı yeni bir şey yaptın demektir.

"Görülmedik bir iş" anlamındaki buyruğu Ebu Hayve (شَيْئاً فَرِيّاً) şeklinde "ra" harfini sakin olarak okumuştur.

es-Süddî ile Vehb b. Münebbih dediler ki: İsa (as)ı beraberinde taşıyarak kavminin yanına gittiğinde İsrailoğulları haberi birbirinden duydular, erkek ve kadınlarıyla toplandılar. Kadınlardan birisi onu dövmek üzere el kaldırdı. Yüce Allah onun vücudunun yarısını kurutuverdi. Bu haliyle oradan taşınıp götürüldü. Bir başkası kanaatimce bu zina etmiştir, dedi. Derhal yüce Allah onu dilsiz yaptı. Bu sefer insanlar onu dövmekten, ona el kaldırmaktan yahut onu rahatsız edici bir söz söylemekten uzak durdular. Önünde alçak sesle ve yumuşak sözlerle konuşmaya koyuldular. Bunun üzerine: **"Ey Meryem! Gerçekten sen görülmedik"** pek büyük **"bir iş yaptın, dediler. "**

Şair recez vezninde şöyle demiştir:

قد أطعمتني دقلاً حولياً مسوساً مدوداً حجريا
قد كنتِ تفرين به الفريا

"Bana üzerinden bir yıl geçmiş oldukça adi, güvelenmiş,
Kurtlanmış Hacr hurması yedirdi.
Sen onu da çok büyük bir iş kabul ediyordun. "

"Ey Harun'un kardeşi" buyruğunda geçen "kardeşlik"in anlamı ve "Harun"un kim olduğu hususunda farklı görüşler vardır.

Bir görüşe göre; Musa'nın kardeşi olan Harun'dur. Maksat da şudur: Biz seni ibadette Harun gibi zannediyorduk. Nasıl olur böyle bir iş yaparsın? demektir.

Bir başka açıklamaya göre: Meryem, Musa'nın kardeşi Harun'un soyundan geliyordu. Ona kardeşlik suretiyle nisbet edilmiş oldu. Çünkü onun soyundandır. Nitekim Temimli olan birisine "Ey Temim'in kardeşi", Araplardan olan birisine "Ey Arapların kardeşi" denilir.

Bir başka açıklamaya göre: Onun Harun adında baba bir kardeşi vardı. Çünkü bu isim Musa'nın kardeşi Harun'un adının bereketinden yararlanmak maksadıyla İsrailoğulları arasında çokça verilen bir isimdi. İsrailoğullarında da örnek bir kişi kabul ediliyordu. Bu açıklamayı el-Kelbî yapmıştır.

Bir diğer açıklamaya göre; burada sözü geçen Harun, o dönemde salih bir zat idi. Öldüğü günü cenazesinde hepsi de Harun adını taşıyan kırkbin kişi vardı.

Katade de şöyle demiştir: O dönemde İsrailoğulları arasında kendisini tamamen yüce Allah'a veren ve Harun diye bilinen âbid birisi vardı. Meryem'i önceleri onun yolunda gittiğinden dolayı onun kardeşi olarak andılar. Çünkü o da ma'bedlerin hizmetlerini görmek üzere vakfedilmişti. Yani, Ey Salih Kadın! Sen böyle bir iş yapacak birisi değildin.

Ka'b el-Ahbar da mü'minlerin annesi Aişe (ranha)ın huzurunda şöyle demişti: Meryem, Musa'nın kardeşi Harun'un kızkardeşi değildi. Aişe (ranha) ona: Yalan söyledin, dedi. Ka'b ona: Ey mü'minlerin annesi! Eğer Rasûlullah (sav) böyle bir şey demişse elbetteki o daha doğru söyler, daha iyi bilir. Aksi takdirde ben bildiğim kadarıyla aralarında altıyüz yıllık bir zaman süresi vardır. Bunun üzerine Âişe (ranha) sesini çıkarmadı.(1)

Müslim'in, Sahih'inde el-Muğîre b. Şu'be'den şöyle dediği nakledilmektedir: Ben Necran'a vardığımda bana şunu sordular: Sizler "Ey Harun'un kız kardeşi!" diye okuyorsunuz halbuki Musa, İsa'dan şu kadar, şu kadar yıl öncedir. Rasûlullah (sav)ın huzuruna gelince buna dair ona soru sordum. Şöyle buyurdu: "Onlar peygamberlerinin ve kendilerinden önceki salihlerin isimlerini ad olarak veriyorlardı."(2) Bu hadisin Sahih'in dışındaki rivâyet yollarının birisinde de şöyle denilmektedir: Hristiyanlar ona (Muğîre b. Şu'be'ye): Senin arkadaşın Meryem'in Harun'un kızkardeşi olduğunu iddia ediyor. Halbuki aralarında altıyüz yıllık bir zaman vardır. Muğire ne diyeceğimi bilemedim, dedi ve hadisin geri kalan bölümünü zikretti. (3)

Yani burada isimler arasında bir benzerlik olduğu anlaşılıyor. Bundan da peygamberlerin isimlerini vermenin caiz olduğu anlaşılmaktadır. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

Derim ki: Sahih hadis Musa ve İsa ile Harun arasında uzun bir zaman süresi geçtiğini göstermektedir. ez-Zemahşerî der ki: Musa, Harun ve İsa arasında bin yıl yahutta bundan daha fazla bir zaman vardı. O bakımdan Meryem (as)ın Musa ile Harun'un kızkardeşi olduğu düşünülemez. Eğer Musa'nın kardeşi Harun'un kızkardeşi olduğu görüşü doğru kabul edilecek olursa o takdirde, es-Süddî'nin açıkladığı şekilde kabul edilebilir. Yani onun neslinden olduğu için ona böyle denilmiş olabilir. Bu da bir kabileye mensub olan

(1) Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr,* V, 507'de belirttiğine göre bunu İbn Ebû Hâtim, İbn Sîrîn'den: "Bana haber verildiğine göre Ka'b dedi ki..." şeklinde kaydetmektedir ki; İbn Sîrîn'in bu rivâyeti kimden naklettiği meçhuldür.

(2) *Müslim,* Âdâb 9; *Tirmizî,* Tefsir 19. sûre 1; *Müsned,* IV, 252

(3) Taberî, *Câmiu'l-Beyân,* XVI, 78

bir adama: Ey filanların kardeşi! demeye benzer. Peygamber (sav)ın şu hadisi de bu kabildendir: "Sudalıların kardeşi ezan okumuş bulunuyor. O bakımdan ezanı kim okursa kamet getirecek olan da odur. "(1)

Bu da birinci görüştür.

İbn Atiyye der ki: Bir kesim şöyle demiştir: O dönemde adı Harun olan fâcir bir kişi vardı. Onu ayıplamak ve azarlamak maksadı ile onu Harun'a nisbet ettiler. Bu görüşü Taberî zikretmiş olmakla birlikte bunu söyleyenin adını vermemiştir.

Derim ki: Bunu el-Gaznevî, Said b. Cübeyir'den nakletmektedir. Buna göre o ahlâksızlıkta örnek gösterilecek kadar ileri fâsık bir kişi idi. Ona nisbet edildi. Bunun da anlamı şudur: Senin baban da, annen de bu türden bir iş yapacak kimseler değillerdi. Sen nasıl böyle bir şey yaptın.

Bu gibi ifadeler ise açıkça konuşma seviyesinde ta'riz (üstü kapalı) ifadelerdir. Bize göre bu tür ifadeler haddi gerektirir.

Yüce Allah'ın izniyle bu hususa dair görüşler ve açıklamalar en-Nûr Sûresi'nde gelecektir.

Ancak bu son görüşü sahih hadis reddetmektedir. Hadis bu konuda açık bir nass'tır. Bunun karşısında artık kimsenin söyleyecek bir sözü de yoktur. Hadisin sıhhati konusunda da en ufak bir şüphe söz konusu değildir. Yüce Allah'a hamd olsun.

Amr b. Leca et-Teymî; **"Senin baban kötü bir adam değildi"** anlamındaki buyruğu; (مَا كَانَ أَبَاكِ امْرَؤْ سَوْءٍ) şeklinde okumuştur.

فَأَشَارَتْ إِلَيْهِ ۖ قَالُوا كَيْفَ نُكَلِّمُ مَنْ كَانَ فِي الْمَهْدِ صَبِيًّا ﴿٢٩﴾
قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ ۖ آتَانِيَ الْكِتَابَ وَجَعَلَنِي نَبِيًّا ﴿٣٠﴾ وَجَعَلَنِي
مُبَارَكًا أَيْنَ مَا كُنْتُ ۖ وَأَوْصَانِي بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ مَا دُمْتُ حَيًّا ۖ
﴿٣١﴾ وَبَرًّا بِوَالِدَتِي وَلَمْ يَجْعَلْنِي جَبَّارًا شَقِيًّا ﴿٣٢﴾ وَالسَّلَامُ
عَلَيَّ يَوْمَ وُلِدْتُ وَيَوْمَ أَمُوتُ وَيَوْمَ أُبْعَثُ حَيًّا ﴿٣٣﴾

(1) *Ebû Dâvûd*, Salât 30; *Tirmizî*, Salât 32; *İbn Mâce*, Ezan 3; *Müsned*, IV, 169

29. Bunun üzerine çocuğa işaret etti. Onlar: "Beşikte bulunan bir çocuk ile nasıl konuşuruz?" dediler.
30. Dedi ki: "Ben Allah'ın kuluyum. Bana kitap vermiş ve beni peygamber kılmıştır.
31. "Nerede olursam beni mübarek kıldı. Hayatta olduğum sürece namaz kılmamı, zekât vermemi emretti.
32. "Beni valideme iyi davranan birisi kıldı. Mütekebbir, bedbaht kılmadı.
33. "Doğduğum günde, vefatım gününde ve diriltileceğim günde selâm banadır."

Bu buyruklara dair açıklamalarımızı beş başlık halinde sunacağız:

1- Hz. Meryem'in İşareti:

"Bunun üzerine çocuğa işaret etti. Onlar: Beşikte bulunan bir çocuk ile nasıl konuşuruz dediler." (Görüldüğü gibi) Meryem (as) kendisine verilen konuşmama emrine riayet etmiştir. Bu âyet-i kerîmede: ***"Gerçekten ben Rahman'a oruç adadım"*** (Meryem 19/26) diyerek konuştuğu kastedilmemiştir. Onun işaret ettiği ifade edilmiştir. Bununla yüce Allah ona "de" emrini vermekle işaret etmesini emretmiştir, diyenlerin görüşü de pekiştirilmiş olmaktadır.

Rivayet edildiğine göre Meryem (as) bebeğe işaret edince, onlar: Bu kadının bizi hafife alması, bizim için zina etmesinden daha ağır bir iştir. Daha sonra da ona dili ile itiraf ettirmek kastıyla: **"Beşikte bulunan bir çocuk ile nasıl konuşuruz"** dediler.

Buradaki: "(كان): İdi (meâlde bulunan)" lafzından kasıt mazi değildir. Çünkü beşikte olan herkes hakkında bu fiil kullanılacak olursa maksat hal-i hazırda onun beşikte olduğudur.

Ebu Ubeyd ise bu kelimenin burada zâid (fazla) olduğunu söylemiştir. Şairin şu mısraında olduğu gibi:

وجيرانٍ لنا كانوا كرام

"Bizim şerefli olan komşularımız..."

Bu kelimenin burada var olmak ve meydana gelmek anlamında olduğu da söylenmiştir. Yüce Allah'ın: "(وَإِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ): *Ödeme zorluğu çekmekte olan birisi ise"* (el-Bakara, 2/280) buyruğunda olduğu gibi. Buna dair açık-

lamalar önceden geçmiş bulunmaktadır.

İbnu'l-Enbârî der ki: Bu kelimenin: "(صبياً): Çocuk" kelimesini nasbetmiş iken fazladan geldiğini söylemek mümkün olmadığı gibi; oluş, meydana geliş anlamını ifade ettiğini söylemeye de imkân yoktur. Çünkü oluş ve meydana geliş anlamına kullanılmış olsaydı, burada ayrıca haberine ihtiyaç kalmazdı. Bu gibi durumda mesela; "(كان الحرّ): Sıcaktı" denilir ve bu kadarıyla yetinilir. Doğrusu şudur: "(من): ... an" kelimesi ceza ve "(كان): Olan" kelimesi ise -muzari fiil (يكن) anlamındadır.

İfadenin takdiri de şöyledir: "(من يكن في المهد صبياً فكيف نكلمه؟): Beşikte bulunan bir çocukla biz nasıl konuşuruz?" Bu da; "(كيف أعطي من كان لا يقبل عطية): Bağış kabul etmeyen bir kimseye ben nasıl bağışta bulunabilirim?" ifadesinin; "(من يكن لا يقبل): ... kabul etmez birisine... anlamındadır." (Görüldüğü gibi) mazi bazen şart cümlesinde muzari anlamında kullanılabilir. Yüce Allah'ın şu buyruğunda olduğu gibi: ***"Dilerse sana bunlardan daha hayırlı, altından nehirler akan bahçeler verebilen... Allah, yüceler yücesidir."*** (el-Furkan, 25/10) buyruğunda; "(إنْ شاءَ): ***Dilerse...***" şart cümlesindeki bu mazi fiil muzari olarak; (إن يشأ) takdirindedir.

Yine "her kimin bana bir iyiliği dokunursa, benden de ona onun misli bir iyilik dokunur" cümlesinde kullandığımız mazi; (من كان) şartı, muzari olarak; (من يكن) takdirindedir.

Burada "beşik"den kasıt denildiğine göre beşiği andıran yüksekçe bir kerevet idi. Bir başka görüşe göre burada beşik anne kucağıdır. Şöyle de açıklanmıştır: Yani biz küçük yaşından ötürü beşikte uyutulması gereken bir bebekle nasıl konuşuruz? İsa (as) onların bu sözlerini duyunca yattığı yerden kendilerine: **"Ben Allah'ın kuluyum"** dedi. Buna dair açıklamalar bir sonraki başlığın konusunu teşkil etmektedir:

2- İsa (as)ın Konuşması:

Denildiğine göre İsa (as) süt emmekte idi. Onların konuştuklarını duyunca süt emmeyi bırakıp yüzünü onlara çevirip, sol tarafına dayandı ve sağ işaret parmağı ile onlara işaret edip: **"Ben Allah'ın kuluyum"** dedi. Böylelikle onun ilk sözleri yüce Allah'a kulluğunu itiraf etmek, O'nun rubûbiyetini dile getirmek oldu. Bununla kendisinden sonra kendisi hakkında aşırıya kaçacak olanların kanaatlerini de reddetmiş oluyordu. Kendisine verdiğini söylediği kitap ise İncil'dir.

Denildiğine göre; o bu halde iken Allah ona kitabı verdi. Kitabı kavradı ve öğrendi. Ona Âdem'e bütün isimleri öğrettiği gibi peygamberliği de verdi. Oruç tutar ve namaz kılardı. Ancak bu, bundan sonraki başlıkta açıkla-

yacağımız üzere son derece zayıf bir görüştür.

Şöyle de açıklanmıştır: O benim hakkımda -henüz kitap üzerine indirilmiş iken ezelden beri bana kitabı vereceği ve beni peygamber kılacağı şekilde- hüküm vermiştir. Bu açıklama daha doğru bir açıklamadır.

"Nerede olursam beni mübarek kıldı." Yani dinde, dine çağırmak ve dini öğretmek hususlarında beni bereketlerle donattı ve faydalı kıldı. el Tûsterî'nin açıklamasına göre: Beni iyiliği emreden, kötülükten alıkoyan, sapık kimselere doğru yolu gösteren, mazluma yardım eden, korkup dehşete kapılmış olana kucak açan kıldı.

"Hayatta olduğum sürece namaz kılmamı, zekât vermemi emretti." Yani -son olarak aktarılan ve sahih olan görüşe göre- mükellefiyet yaşına gelip bunları edâ etmek imkânını bulacağım vakit mutlaka bunları eda edeceğim.

"(مَا دُمْتُ حَيًّا): **Hayatta olduğum sürece"** ifadesi zarf olarak nasb mahallindedir. Hayatım boyunca... demektir.

"Beni valideme iyi davranan birisi kıldı." İbn Abbas dedi ki: O **"valideme iyi davranan birisi kıldı"** deyip de "anne-babama" demeyince onun yüce Allah tarafından olduğu bilinmiş oldu.

"Beni mütekebbir" yani gazaplandığı vakit vuran, kıran, kendisini büyük ve azametli gören -denildiğine göre; cebbâr (mütekebbir) hiçbir kimsenin kendisi üzerinde hakkı bulunduğu kanaatini taşımayan demektir-; **"bedbaht"** yani hayırdan mahrum, ziyana uğramış **"kılmadı."** İbn Abbas, annesine karşı kötü davranan diye açıkladığı gibi, Rabbine isyan eden diye de açıklanmıştır. Şöyle de açıklanmıştır: O beni emrini terkederek, -İblis emrini terkettiğinde bedbaht olduğu gibi- beni bedbaht kılmadı.

3- İsa (as)ın Bu Sözleri Kaderiyye'nin Görüşlerini Reddetmektedir:

Malik b. Enes -yüce Allah'ın rahmeti üzerine olsun- bu âyet ile ilgili olarak der ki: Kaderiyye'nin aleyhine bu âyet ne kadar da ağır bir delildir! İsa (as) kendisi hakkında hükme bağlanmış, kaderi haber vermekte, ölünceye kadar olacak şeyleri bildirmektedir.

İbn Zeyd ve başkalarından bu âyetin kıssaları çerçevesinde rivayet edildiğine göre; İsa (as)ın sözlerini işitince kulak kesildiler ve: Şüphesiz ki bu çok büyük bir iştir, dediler.

Yine rivayet edildiğine göre İsa (as) bebekken bu âyet-i kerîmeyi konuştu. Sonra bebeklerin, çocukların hali üzere yaşadı. Nihayet çocukların adeti üzere yürüdü ve çocukluğunu yaşadı. Onun o dönemdeki konuşması, an-

nesinin temizliğini açıkça ortaya koymak içindi. Yoksa o yaşta aklı eren bir kişi olarak konuşmuş değildir. Bu, kıyamet gününde yüce Allah'ın organları konuşturmasına benzer. Onun konuşmasının bu halden sonra devam ettiği nakledilmediği gibi, bir günlükken yahut bir aylıkken namaz kıldığına dair bir rivayet de nakledilmiş değildir. Doğuşu esnasından itibaren küçük yaşta konuşmasının, tesbihinin, öğüt verip namaz kılmasının devamı söz konusu olsaydı, şüphesiz ki bu gibi hallerin gizli saklı kalmasına imkân olmazdı. İşte bütün bunlar bu doğrultudaki görüşün tutarsızlığına delâlet etmekte ve bu görüşü ileri sürenin cahilliğini açıkça ortaya koymaktadır.

Bu aynı zamanda İsa (as)ın yahudi ve hristiyanların kanaatlerine muhalif olarak beşikte bir bebekken konuştuğuna delildir. Buna delil de bütün fırkaların annesine zina ettiği gerekçesiyle hadd vurulmadığı üzerinde icma etmiş olmalarıdır. Onun zinadan uzak olduğu gerçeği İsa (as)ın beşikte bir bebek iken konuşması ile tahakkuk etmiştir.

Bu âyet-i kerîme namazın, zekâtın, anne ve babaya iyi davranmanın bizden önceki ümmetlere ve geçmiş nesillere de farz olduğuna delildir. Bu gibi hususlar hükmü sabit ve değişmez türdendir. Buna dair emirler hiçbir şeriatte nesh edilmiş değildir.

İsa (as) son derece mütevazi idi. Ağaç (yaprakları)nı yer, yün ve kıldan dokunmuş elbiseler giyer, toprak üzerinde otururdu. Akşamı ettiği yerde uyurdu, meskeni yoktu. Allah'ın salât ve selâmı üzerine olsun.

4- İşaret Söz Yerine Geçer mi?

İşaret söz söylemekle aynı ayardadır. Sözden anlaşılanı işaret de anlatır. Hem nasıl böyle olmasın ki? Yüce Allah Meryem (as) hakkında: **"Bunun üzerine çocuğa işaret etti"** diye buyurmakta ve orada bulunanlar onun maksadını ve ne demek istediğini anlayarak: **"Beşikte bulunan bir çocuk ile nasıl konuşuruz"** dediler. Buna dair yeterli açıklamalar Âl-i İmran Sûresi'nde (3/41. âyet, 3. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır.

5- Dilsizin Zina İftirası ve Liân Yapması:

Kûfeliler: Dilsizin zina iftirası da, liân yapması da sahih değildir, derler. Benzeri bir görüş eş-Şa'bî'den de rivayet edilmiştir. Evzaî, Ahmed ve İshak da bu görüştedirler. Onlara göre zina iftirası (kazf) ancak sarih zina tabiri kullanılarak sahih olur. Onun anlamına gelecek ifadelerle olmaz. Dilsiz bir kimsenin böyle bir şey söylemesi ise zorunlu olarak mümkün değildir. O halde dilsiz kimse de kâzif (zina iftirasında bulunan kimse) olamaz. Diğer ta-

rafan zina işareti, helal veya şüpheli ilişki kurma işaretinden ayırt da edile mez.

Yine bu görüş sahipleri derler ki: Liân bize göre bir takım şahidliklerdir. Dilsizin şahidliği ise icma ile kabul edilmez. İbnu'l-Kassar der ki: Onların, zi na iftirası ancak açık ifade ile sahih olur, şeklindeki sözleri Arapça dışında ki diğer diller ile (yapılması halinde kabul edildiğinden) bâtıldır. Dolayısıy la dilsizin işareti de böyledir. Dilsizin şahidliği hususunda sözünü ettikleri i ma' iddiası da yanlıştır. Çünkü Malik dilsizin şahidliğinin, işaretinin anlaşıl ması halinde kabul edileceğini ve şahidlik lafzını kullanmanın yerini tutaca ğını açıkça ifade etmiştir. Dil ile şahidlikte bulunmaya güç yetirmek halin de ise şahidlik, ancak lafız ile tahakkuk eder.

İbnu'l Münzir de der ki: Muhalif görüşü savunanlar dilsizin boşamasının, alış-verişlerinin, vesair hükümlerdeki tasarruflarının bağlayıcı olduğunu ka bul ediyorlar. Zina iftirasında bulunmanın da böyle olması gerekir. el-Mühel leb dedi ki: Fıkhın bir çok meselesinde işaret, söz söylemekten daha güçlü bile olabilir. Peygamber (sav)ın: "Benim peygamber olarak gönderilişim ile kıyamet şu ikisi gibidirler"(1) hadisi buna örnektir. Biz onun peygamber ola rak gönderilişi ile kıyametin birbirine yakınlığını şehadet parmağı ile orta par mağın birbirlerine olan yakınlığından anlamaktayız. Aklın icmaı ile kabul et tiğine göre; gözle görmek haberden daha kuvvetli olduğunun kabul edilme si, işaretin bazı konularda söz söylemekten daha güçlü olduğunun da deli lidir.

"Doğduğum günde" yani dünyada -Âl-i İmran Sûresi'nde (3/35-36. âyet ler, 8. başlıkta) geçtiği gibi şeytanın dürtmesinden esenlikteyim diye de açıklanmıştır.- **"Vefatım gününde"** yani kabirde **"ve diriltileceğim günde"** yani âhirette **"selâm"** yani yüce Allah'tan esenlik **"banadır."** ez-Zeccac de di ki: Bundan önce "selâm", "elif"siz ve "lâm"sız olarak zikredilmiş idi. O ba kımdan bu ikincisinde "es-selâm" şeklinde "elif" ve "lâm"lı olarak zikredil mesi uygun düşmüştür.

Bu üç halin söz konusu edilmesine gelince dünyada hayatta iken, kabir de ölü iken, âhirette de ölümden sonra dirilişi halinde bütün bu hallerde ken disine selâm dilemiştir. el-Kelbî'nin konu ile ilgili açıklamasının anlamı bu dur.

Bundan sonra beşikteki konuşması, çocukların konuşma yaşına ulaşınca ya kadar kesildi.

Katade dedi ki: Bize anlatıldığına göre İsa (as)ı bir kadın ölüleri diriltiyor,

(1) *Buhârî*, Tefsir 79. sûre 1, Rikaak 39, Talâk 25; *Müslim*, Cumuâ 43, Fiten 132-135; *İbn Mâce*, Mukaddime 7, Fiten 25; *Dârimî*, Rikaak 46; *Müsned*, V, 92, 103, 108

anadan doğma körü ve abraşı iyileştiriyor ve bir takım mucizeleri gösteriyor görünce şunları söyledi: Seni taşıyan karna, sana süt emziren memeye ne mutlu! Bunun üzerine İsa (as) ona şöyle dedi: Yüce Allah'ın kitabını okuyan, ondaki hükümlere uyan ve gereğince amel edene ne mutlu!

ذٰلِكَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ ۚ قَوْلَ الْحَقِّ الَّذِي فِيهِ يَمْتَرُونَ ﴿٣٤﴾
مَا كَانَ لِلَّهِ أَنْ يَتَّخِذَ مِنْ وَلَدٍ ۖ سُبْحَانَهُ ۖ إِذَا قَضَىٰ أَمْرًا فَإِنَّمَا
يَقُولُ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ ﴿٣٥﴾ وَإِنَّ اللَّهَ رَبِّي وَرَبُّكُمْ فَاعْبُدُوهُ ۗ هٰذَا
صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ ﴿٣٦﴾ فَاخْتَلَفَ الْأَحْزَابُ مِنْ بَيْنِهِمْ ۚ فَوَيْلٌ لِلَّذِينَ
كَفَرُوا مِنْ مَشْهَدِ يَوْمٍ عَظِيمٍ ﴿٣٧﴾ أَسْمِعْ بِهِمْ وَأَبْصِرْ ۙ يَوْمَ يَأْتُونَنَا
لٰكِنِ الظَّالِمُونَ الْيَوْمَ فِي ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿٣٨﴾ وَأَنْذِرْهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ
إِذْ قُضِيَ الْأَمْرُ ۚ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ وَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ ﴿٣٩﴾ إِنَّا نَحْنُ نَرِثُ
الْأَرْضَ وَمَنْ عَلَيْهَا وَإِلَيْنَا يُرْجَعُونَ ﴿٤٠﴾

34. İşte hakkında şüpheye düştükleri Meryem oğlu İsa, hak söze göre budur.

35. Allah'ın çocuk edinmesi olacak şey değildir. O bundan münezzehtir. Bir işe hükmettiğinde ona yalnızca: "Ol" der. O da oluverir.

36. Muhakkak Allah, benim de Rabbimdir, sizin de Rabbinizdir. O halde yalnız O'na ibadet edin. Dosdoğru yol budur.

37. Cemaatler kendi aralarında anlaşmazlığa düştüler. O büyük günde hazır olacaklarından dolayı vay o kâfirlerin haline!

38. Bize gelecekleri günde nasıl işitirler, ne biçim görürler! Fakat zulmedenler bu günde apaçık bir sapıklık içindedir.

39. Sen onları işin bitiriliverileceği hasret günü ile korkut. Halbuki onlar bundan gaflet içindedirler. Onlar hâlâ inanmazlar.

40. Arza ve üzerindekilere elbet Biz mirasçı oluruz ve yalnız Bize döndürülürler.

"İşte... Meryem oğlu İsa... budur." Yani, Bizim sözünü ettiğimiz kişi, Meryem oğlu İsa'dır. Onun hakkındaki inancınız böyle olsun. Yahudilerin söyledikleri gibi siz de; -haşa- o bir zina çocuğudur ve o Yusuf en-Neccar'ın oğludur, demeyin. Hristiyanların dedikleri şekilde, o bir ilahtır yahut bir ilah oğludur, da demeyin.

"Hak söze göre" buyruğu ile ilgili olarak el-Kisaî bu, İsa'nın bir sıfatıdır, demiştir. Yani hak söz olan Meryem oğlu İsa işte budur. -el-Hakk, aziz ve celil olan Allah olmakla birlikte- ona: **"Allah'ın kelimesi"** adı verildiği gibi **"Hak söz"** diye de adlandırılmıştır.

Ebu Hatim de; o hakkın sözüdür, anlamındadır demiştir. İfadenin takdirinin şu şekilde olduğu da söylenmiştir: Bu sözler hak sözlerdir. İbn Abbas dedi ki: Bu söz İsa (sa)ın sözü olup o söz haktır, batıl değildir. Burada "söz", "hakk"a izafe edilmiştir. Bu yönüyle yüce Allah'ın: *"(Bu) kendilerine verilmiş gerçek sözdür."* (el-Ahkaf, 46/16) buyruğuna benzemektedir. Buradaki: "(وَعْدَ الصِّدْقِ): Gerçeğin sözü" ifadesi; "(الوعد الصدق): Gerçek söz" demektir. Yine yüce Allah şöyle buyurmuştur: *"Âhiret yurdu elbette daha hayırlıdır."* (el-En'âm, 6/32) Burada da; "(وَلَدَارُ الآخِرَةِ): Âhiretin yurdu" (anlamındaki bu ifade); "(الدار الآخرة): Âhiret yurdu" takdirindedir.

Âsım ve Abdullah b. Âmir; (قَوْلَ الْحَقِّ) şeklinde hal olarak nasb ile okumuştur ki; Ben hak olarak bir söz söylüyorum demektir. Âmilî ise "bu" anlamındaki işaret isminin manasıdır. ez-Zeccac ise şöyle demektedir: Burada (söz anlamındaki "kavl" kelimesi) mastar olup: Ben hak olan sözü söylüyorum, demektir. Çünkü ondan önceki ifadeler buna delildir.

Bunun bir övgü olduğu söylendiği gibi, iğrâ (teşvik) anlamında olduğu da söylenmiştir.(1)

Abdullah; (قَالُ الحقُّ) şeklinde, el-Hasen "kaf" harfi ötreli olarak; (قُولُ الحقُّ) diye okumuştur. el-En'âm Sûresi'ndeki: (قَوْلُهُ الْحَقُّ): *"Sözü haktır, O'nun"* (el-En'âm, 6/73) buyruğu da böyledir. (Bu okuyuşlardaki): (القَوْلُ والقَالُ والقُولُ) şekilleri hep aynı anlamda olup "söz söylemek" demektir.

(الرُّهْب والرَّهَب والرُّهُب) lafzı da (korku, korkmak) böyledir.

"Hakkında şüpheye düştükleri" ifadesi de İsa (as)ın sıfatlarındandır. Yani hakkında şüphe ettikleri hak söz olan Meryem oğlu İsa budur.

"(يمترون): **"Şüpheye düştükleri"** lafzı, anlaşmazlığa düştükleri diye de açıklanmıştır.

Abdu'r-Rezzak dedi ki: Bize Ma'mer, Katade'den, yüce Allah'ın: **"İşte hakkında şüpheye düştükleri Meryem oğlu İsa hak söze göre budur"**

(1) Övgü oluşuna göre; "Hak olan bu söz ne güzeldir!" anlamına iğrâ oluşuna göre; "(sen bu hususta) bu hak sözden ayrılma!" anlamına gelir.

buyruğu hakkında şöyle dediğini haber verdi: İsrailoğulları bir araya gelerek aralarından dört kişi çıkardılar. Her bir kesim kendi ilim adamını öne sürdü. Göğe yükseltildiği vakit İsa hakkında tartışmaya koyuldular. Onlardan birisi dedi ki: O Allah'tır. Yere indi, dirilttiği kimseleri diriltti, öldürdüklerini öldürdü. Sonra da semaya yükseldi. Bunlara Ya'kubiyye denilir.

Geri kalan üç kişi: Yalan söyledin, dediler. Arkasından iki kişi üçüncülerine: Sen onun hakkında görüşünü söyle, dediler. O da şöyle dedi: O, Allah'ın oğludur. Bunlara Nasturîler denilir.

Geri kalan iki kişi: Sen de yalan söylüyorsun, dediler.

Daha sonra diğer iki kişiden birisi ötekine: Sen onun hakkında ne dersin, diye sordu. O da: O, üçün üçüncüsüdür. Allah bir ilâhtır, o da bir ilahtır, annesi de bir ilâhtır, dedi. Bunlar Hristiyanların hükümdarları olan İsraililerdir.

Dördüncüsü de: Yalan söylüyorsun dedi. Aksine o Allah'ın kulu, Rasûlü, ruhu ve kelimesidir. Bunlar ise müslümanlardır. -Onun (Katade'nin) dediğine göre -bu dört kişiden her birisine uyanlar oldu. Bunlar birbirleriyle çarpıştılar. Müslümanlara karşı üstünlük sağlandı. İşte yüce Allah'ın: *"İnsanlar arasından adaletle emredenleri öldürenlere..."* (Âl-i İmran, 3/21) buyruğu buna işaret etmektedir. Katade dedi ki: İşte yüce Allah'ın (burada) haklarında **"cemaatler kendi aralarında anlaşmazlığa düştüler"** buyruğunda kastettiği kimseler bunlardır. İsa (as) hakkında ihtilâfa düştüler ve ayrı ayrı cemaatlere bölündüler. Yüce Allah'ın: **"(الذي فيه تمترون): Hakkında şüpheye düştüğünüz"** şeklindeki Ebu Abdu'r-Rahman es-Sülemî'nin ve başkalarının "te" harfi ile kıraatinin manası budur.

İbn Abbas dedi ki: Meryem'in amcasının oğlu Meryem'i oğlu ile birlikte Mısır'a alıp götürdü. Şerrinden korktukları hükümdar ölünceye kadar orada oniki yıl kaldılar. Bunu el-Maverdî nakletmektedir.

Derim ki: Gördüğüme göre Mısır Tarihinde ve İncil'de şunlar zikredilmektedir: Göründüğü gibi Mesih (as) Beyt Lahm'da dünyaya geldiği sırada Hirodos hükümdar idi. Yüce Allah rüyada Yusuf en-Neccar (marangoz Yusuf)'a şunu vahyetti: Kalk bu çocuğu annesiyle beraber al, onu Mısır'a götür. Benim sana söyleyeceğim vakte kadar orada kal. Çünkü Hirodos İsa'yı öldürmek için takib ettirmeyi kararlaştırmış bulunuyor. Yusuf uykudan uyandı. Rabbinin emrini yerine getirdi. Mesih (as)ı ve annesi Meryem'i alıp Mısır'a geldi. Mısır'a geldiği sırada Kahire'nin dış taraflarında bulunan el-Belesan kuyusu yakınlarında konakladı. Meryem (as) elbiselerini o kuyunun başında yıkadı. Belesan (pelesenk, balsam, mürver) sadece o bölgede yetişir. Hristiyanların vaftiz yağına karıştırılan yağ da buradan çıkartılır. Bundan dolayı Mısırlılar döneminde tek bir şişesinin pek büyük bir değeri vardı. Mesela

Konstantiniye (İstanbul), Sicilya, Habeşistan, Nûbe (Yukarı Sudan), Frank hükümdarları ve diğer hükümdarlara Mısır hükümdarları tarafından böyle bir hediye gönderildiği vakit oldukça üstün bir değere sahip hediye olarak kabul ediliyordu. Değerli bütün hediyelerden daha çok bu hediyeyi seviyorlardı. İşte bu yolculuk esnasında Mesih, Eşmunin ve şu anda el-Muhraka diye bilinen Kaskam'a kadar geldi. Bundan dolayı hristiyanlar burayı şu ana kadar ta'zim ederler ve Fısh bayramında buraya her yerden gelirler. Çünkü burası Mesih'in Mısır topraklarında vardığı son noktadır. Buradan Şam'a (Suriye'ye) dönmüştür. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

* * *

"Allah'ın çocuk edinmesi olacak şey değildir." Yani Allah için böyle bir şey gerekmez ve imkânsızdır.

Bu buyruktaki: (من) Söz için bir sıladır. Yani hiçbir çocuk edinmemiştir. (ان) ise (كان)nin ismi ref konumundadır. Yüce Allah'a çocuk edinmek yakışmaz. Çocuk edinmek O'nun sıfatlarından değildir, demektir. Arkasından onların bu iddialarından zatını tenzih ederek: **"O bundan"** yani çocuğu bulunmasından **"münezzehtir"** diye buyurmaktadır.

"Bir işe hükmettiğinde ona yalnızca: Ol, der. O da oluverir." Buna dair açıklamalar el-Bakara Sûresi'nde (2/117. âyet, 3. başlıkta) yeterlice geçmiş bulunmaktadır.

* * *

"Muhakkak, Allah benim de Rabbimdir, sizin de Rabbinizdir." Medineliler, İbn Kesir ve Ebu Amr üstün ile; (ان) şeklinde, Kûfeliler ise yeni bir ifade başlangıcı olmak üzere hemzeyi esreli okumuşlardır. Ubeyy'in arada: **"Dedi ki: Ben Allah'ın kuluyum"** buyruğuna atfeden "vav" olmaksızın (وإن) şeklindeki okuyuşu buna delildir.

Üstün okuyuş ile ilgili bir takım görüşler vardır:

1. Halil ve Sibeveyh'in görüşüne göre anlam: "(ولأن الله ربي وربكم): Ve çünkü Allah benim de Rabbimdir, sizin de Rabbinizdir" şeklindedir. Aynı şekilde; "(وَأَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ): *Şüphesiz ki mescidler de Allah'a mahsustur."* (el-Cin, 72/18) buyruğunda da böyledir. O halde burada: (ان); onlara göre nasb mahallindedir.

2. el-Ferrâ "lam"ın hazfedilmesi esası üzere cer mahallinde olmasını caiz kabul ettiği gibi;

3. "Ve bana hayatta olduğum sürece namazı, zekâtı ve; "(وبأن الله ربي وربكم): Allah'ın benim de Rabbim, sizin de Rabbiniz olduğunu tavsiye etti" anlamında cer mahallinde olmasını caiz kabul ettiği gibi; cer mahallinde olacağını da kabul etmiştir.

4. el-Kisaî de şu anlamda ref' mahallinde olmasını uygun görmüştür: "(والأمر أن الله ربي وربكم): Durum şu ki, Allah benim de Rabbimdir, sizin de Rabbinizdir."

5. Bu hususta beşinci bir görüş daha vardır ki, o da şudur: Ebu Ubeyd'in naklettiğine göre bu görüş, Ebu Amr b. el-Alâ'ya aittir. Buna göre bu buyruk; "(وقضى أن الله ربي وربكم): Ve muhakkak Allah benim de Rabbimdir, sizin de Rabbinizdir diye hükmetti" anlamındadır. Buna göre bu, yüce Allah'ın: **"Bir işe hükmettiğinde"** buyruğundaki; "(أمراً): İşe" buyruğuna atfedilmiştir. Yani yüce Allah bir işe hükmettiğinde... ve muhakkak Allah... diye hükmetti, demektir. Ancak gerek bu takdire göre gerekse de üçüncü takdire göre bununla (durak yaptıktan sonra okumaya) başlanılmaz. Geri kalan diğer şekillere göre başlangıç caizdir.

"O halde yalnız O'na ibadet edin. Dosdoğru yol" hiçbir eğriliği bulunmayan dosdoğru din **"budur."**

* * *

"Cemaatler kendi aralarında anlaşmazlığa düştüler" buyruğunda; (من) zaiddir. Cemaatler kendi aralarında ihtilâf ettiler, demektir. Katade: Birbirleriyle ihtilâf ettiler demektir, diye açıklamıştır.

Kitap ehline mensub çeşitli fırkalar İsa (as)ın durumu hakkında anlaşmazlık içerisindedirler. Yahudiler ona dil uzatmak ve onun büyücü olduğunu ileri sürmekle, hristiyanların Nasturi fırkası o Allah'ın oğludur demekle, Melkânîler üçün üçüncüsüdür, Yakubîler Allah'ın kendisidir; demekle ihtilâfa düşmüşlerdir. Hristiyanlar aşırıya kaçtılar, ifrata düştüler, yahudiler kusur ile tefrite düştüler. Buna dair açıklamalar daha önceden en-Nisâ Sûresi'nde (4/171. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

İbn Abbas da dedi ki: Burada "ahzâb (cemaatler)"den kasıt, Peygamber (sav)a karşı ayrı gruplar halinde duran ve onu yalanlayan müşriklerdir.

"O büyük günde" kıyamet gününde **"hazır olacaklarından"** o günü göreceklerinden **"dolayı vay o kâfirlerin haline!"**

(المشهد): Hazır olmak" mastar anlamındadır. Hazır olmak (şuhûd), hazır bulunmak demektir. Onların hazır bulunmalarının kastedilmiş olması muh-

temeldir. Hazır olmanın zarfa (güne) izafe edilmesi ise, hazır oluşun o gün de gerçekleşeceğinden ötürüdür. Nitekim: "Filan günü savaşmaktan ötürü, filan kişinin vay haline!" tabiri o günde hazır bulunmasından dolayı vay haline, demektir.

"Hazır olmak" (anlamındaki "meşhed" kelimesinin) mahlukatın görecekleri ve tanık olacakları yer anlamında olduğu da söylenmiştir. Nitekim insanların kendisinde haşredilip toplanacakları yere Mahşer denilmesi de böyledir.

Şöyle de açıklanmıştır: Danışmak maksadıyla bir araya toplanarak Allah'ı inkâr ve: Allah üçün üçüncüsüdür, görüşü üzerinde söz birliği ettikleri büyük toplantıda bir araya gelmelerinden ötürü kâfirlerin vay haline!

* * *

"Bize gelecekleri günde nasıl işitirler, ne biçim görürler!" buyruğu hakkında: Ebu'l-Abbas dedi ki: Araplar bu tür ifadeleri teaccub (hayret) halinde kullanırlar. Mesela; (اسمع بزيد وأبصر بزيد) dedikleri zaman; bu Zeyd ne biçim işitir, ne biçim görür! demek isterler. O bakımdan bunun manası, onların bu hallerine peygamberlerinin hayret etmesi gerektiğine dikkat çekmektir.

el-Kelbî der ki: Kıyamet gününde şanı yüce ve mübarek olan yüce Allah, İsa (as)a: *"İnsanlara: Allah'ı bırakıp da beni ve anamı iki ilâh edinin, diye sen mi söyledin?"* (el-Mâide, 5/116) diyeceği Kıyamet gününde onlardan daha ileri derecede işiten ve gören hiçbir kimse olmayacaktır.

Buradaki "işitme"nin itaat etmek anlamında olduğu da söylenmiştir. Yani o günde onlar yüce Allah'a ne kadar da itaat edeceklerdir, demek olur.

"Fakat o zulmedenler bu günde" yani dünyada **"apaçık bir sapıklık içindedir."** Kişinin kendisi gibi bir anneden doğmuş, yemiş, içmiş, ihtiyacını karşılamış ve bir takım şeylere gerek duymuş bir kimsenin ilâh olduğuna inanmasından daha büyük bir sapıklık var mıdır? Bu vasfa sahip olan bir kimse hiç şüphesiz kördür, sağırdır ama âhirette azabı göreceği vakit işitecektir ve görecektir. Fakat bunun ona faydası olmayacaktır. Bu anlamdaki açıklamaları Katade ve başkaları yapmıştır.

* * *

"Sen onları işin bitirilivereceği hasret günü ile korkut." Abdullah b.

Mes'ud'dan şöyle dediği rivayet olunmuştur: Cehenneme girip de cennette elinden kaçırdıkları için kendisine hasretler çekeceği bir köşkü bulunmayan hiçbir kimse yoktur. Bir diğer açıklamaya göre: Amel defteri sol tarafından verileceğinde hasret çekilecektir.

"İşin bitiriliverileceği" yani hesabın bitirilip cennetliklerin cennete, cehennemliklerin de ateşe sokulacakları vakit, demektir.

Müslim'in, Sahih'inde Ebu Said el-Hudrî (ra)dan şöyle dediği kaydedilmektedir: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "Cennetlikler cennete, cehennemlikler de cehenneme girdikten sonra kıyamet gününde ölüm adeta siyah karışımı, beyaz renkli bir koçmuş gibi getirilecek. Cennet ile cehennem arasında durdurulacak. Ey cennetlikler! Bunu tanıyor musunuz? diye sorulacak. Kafalarını kaldırıp, boyunlarını uzatarak bakacaklar ve: Evet bu ölümdür, diyecekler. (Ebu Said devamla): Dedi ki: -Sonra: Ey cehennemlikler! denilir. Bunu tanıyor musunuz? Onlar da kafalarını kaldırıp, boyunlarını uzatarak bakacaklar ve: Evet bu ölümdür, diyecekler.- (Ebu Said) dedi ki: -Bu sefer verilen emir üzerine- o koç kesilecek. Sonra şöyle denilecek: Ey cennetlikler! Artık ebedisiniz. Ölüm diye bir şey olmayacaktır ve ey cehennemlikler! Artık ebedisiniz. Ölüm olmayacaktır. -Sonra Rasûlullah (sav): **"Sen onları işin bitirilivereceği hasret günü ile korkut. Halbuki onlar bundan gaflet içindedirler. Onlar hâlâ iman etmezler"** buyruğunu okudu."[1] Hadisi Buhârî bu manada İbn Ömer'den, İbn Mâce Ebu Hureyre'den, Tirmizî de Ebu Said'den merfu olarak rivayet etmiş ve hakkında: Hasen, sahih bir hadistir demiştir.

Biz bunu *"et-Tezkire"* adlı eserimizde zikrettik ve orada bu hadis ve ayetler gereğince kâfirlerin cehennemde ebediyyen kalacaklarını beyan ettik. Bu açıklamalarımız da: Gazap sıfatı kesintiye uğrar (son bulur.) İblis ve ona uyan Firavun, Haman, Karun ve bunlara benzer kâfirler cennete gireceklerdir, diyenlerin kanaatlerini reddetmek üzere zikrettik.

* * *

"Arza ve üzerindekilere elbet Biz mirasçı oluruz." Yani orada sakin olanları Biz öldürürüz ve ona Biz mirasçı oluruz.

"Ve" kıyamet gününde **"yalnız Bize döndürülürler."** Herkese amelinin karşılığını veririz. Buna dair açıklamalar daha önceden el-Hicr Sûresi'nde (15/23. âyetin tefsirinde) ve başka yerlerde geçmiş bulunmaktadır.

---

(1) ***Buhârî***, Tefsir 19. sûre 1; Rikaak 51; ***Müslim***, Cennet 40, 42, 43; ***Tirmizî***, Tefsir 19. sûre 2, Sıfatu'l-Cenne 20; ***İbn Mâce***, Zühd 38; ***Dârimî***, Rikaak 90; ***Müsned***, II, 118, 120, 121, 261, 377, 423, 513.

وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِبْرٰهِيمَ ۖ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا ﴿٤١﴾ إِذْ قَالَ لِأَبِيهِ
يَا أَبَتِ لِمَ تَعْبُدُ مَالَا يَسْمَعُ وَلَا يُبْصِرُ وَلَا يُغْنِي عَنْكَ شَيْئًا
﴿٤٢﴾ يَا أَبَتِ إِنِّي قَدْ جَاءَنِي مِنَ الْعِلْمِ مَالَمْ يَأْتِكَ فَاتَّبِعْنِي أَهْدِكَ
صِرَاطًا سَوِيًّا ﴿٤٣﴾ يَا أَبَتِ لَاتَعْبُدِ الشَّيْطَانَ ۖ إِنَّ الشَّيْطَانَ كَانَ
لِلرَّحْمٰنِ عَصِيًّا ﴿٤٤﴾ يَا أَبَتِ إِنِّي أَخَافُ أَنْ يَمَسَّكَ عَذَابٌ مِنَ
الرَّحْمٰنِ فَتَكُونَ لِلشَّيْطَانِ وَلِيًّا ﴿٤٥﴾ قَالَ أَرَاغِبٌ أَنْتَ عَنْ آلِهَتِي
يَاإِبْرٰهِيمُ ۚ لَئِنْ لَمْ تَنْتَهِ لَأَرْجُمَنَّكَ وَاهْجُرْنِي مَلِيًّا ﴿٤٦﴾ قَالَ
سَلَامٌ عَلَيْكَ ۚ سَأَسْتَغْفِرُ لَكَ رَبِّي ۖ إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا
﴿٤٧﴾ وَأَعْتَزِلُكُمْ وَمَا تَدْعُونَ مِنْ دُونِ اللهِ وَأَدْعُوا رَبِّي ۖ عَسٰى
أَلَّا أَكُونَ بِدُعَاءِ رَبِّي شَقِيًّا ﴿٤٨﴾ فَلَمَّا اعْتَزَلَهُمْ وَمَا يَعْبُدُونَ
مِنْ دُونِ اللهِ ۙ وَهَبْنَا لَهُ إِسْحٰقَ وَيَعْقُوبَ ۖ وَكُلًّا جَعَلْنَا نَبِيًّا ﴿٤٩﴾
وَوَهَبْنَا لَهُمْ مِنْ رَحْمَتِنَا وَجَعَلْنَا لَهُمْ لِسَانَ صِدْقٍ عَلِيًّا ۚ ﴿٥٠﴾

41. Kitapta İbrahim'i de an. O son derece doğru sözlü bir peygamberdi.

42. Hani babasına: "Babacığım, demişti. İşitmeyen, görmeyen ve sana hiçbir faydası olmayan şeye niçin ibadet edersin?

43. "Babacığım, ilimden sana gelmeyen bana geldi. Bana uy ki seni dosdoğru yola ileteyim.

44. "Babacığım, şeytana ibadet etme! Muhakkak şeytan Rahman'a âsi olmuştur.

45. "Babacığım, doğrusu Rahman'ın azabı sana dokunur da şeytanın velisi olursun diye korkarım."

46. Dedi ki: "Ey İbrahim! Sen benim ilâhlarımdan yüz mü çeviriyorsun? Eğer vazgeçmezsen seni mutlaka taşlarım. Uzun bir süre

benden uzaklaş, yanımdan git!"

47. **Dedi ki: "Selâm olsun sana. Ben, Rabbimden senin için mağfiret isteyeceğim. Çünkü Rabbim bana gerçekten merhametli ve lütufkârdır.**
48. **"Ben sizi de, sizin Allah'tan başka taptıklarınızı da terkediyorum. Yalnız, Rabbime dua ediyorum. Rabbime dua etmekle bedbaht olmayacağımı ümit ederim."**
49. **İbrahim onları ve onların Allah'tan başka taptıklarını terkedince Biz ona İshak'ı ve Ya'kub'u bağışladık. Onların hepsine peygamberlik verdik.**
50. **Ve Biz onlara rahmetimizden bağışladık ve onlara doğruyu söyleyen yüce bir dil verdik.**

"Kitapta İbrahim'i de an. O son derece doğru sözlü bir peygamberdi." Yani sana indirilen kitab olan bu Kur'ân-ı Kerîm'de İbrahim'in de kıssasını, haberini oku.

"Son derece doğru sözlü (sıddîk)"ın anlamına dair açıklamalar daha önceden en-Nisâ Sûresi'nde (4/69-70.âyet, 1.başlıkta) sıdkın türediği kökü (iştikakı) ile ilgili açıklamalar da Bakara Sûresi'nde (2/23.âyetin tefsirinde) geçtiğinden dolayı burada tekrarlamaya gerek yoktur.

Âyet-i kerîmenin anlamı şudur: Ey Muhammed! Kur'ân-ı Kerîm'de İbrahim'in durumunu da onlara oku. Çünkü onun soyundan geldiklerini biliyorlar. Şüphesiz ki o hanîf bir müslümandı. Allah'a denk tuttuğu ortaklar koşmuyordu. Bunlar ne diye Allah'a ortak koşuyorlar? O, yüce Allah'ın: *"Kendini bilmezden başka kim İbrahim'in dininden yüz çevirebilir?"* (el-Bakara, 2/130) buyruğunda dile getirdiği gibidir.

"Hani babasına" önceden de (el-A'raf, 7/74. âyetin tefsirinde) geçtiği gibi Âzer'e **"babacığım, demişti."** Bu lafza dair açıklamalar da önceden Yusuf Sûresi'nde (12/4. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

"İşitmeyen, görmeyen ve sana hiçbir faydası olmayan şeye" putları kastediyor. **"Niçin ibadet edersin?"** İbadet etmenin sebebi nedir?

"Babacığım, ilimden sana gelmeyen" Allah'a kesin inanış, onu biliş, ölümden sonra neler olacağı, Allah'tan başkasına ibadet edenlerin azap göreceğine dair bilgiler, **"bana geldi. Bana"** seni kendisine davet ettiğim şeylere **"uy ki, seni dosdoğru yola ileteyim."** Kurtuluşun kendisiyle gerçekleşeceği dosdoğru dini göstereyim.

"Babacığım, şeytana ibadet etme!" Onun sana emrettiği küfür ve inkârda ona uyma. Çünkü masiyet hususunda herhangi bir şeye veya kimseye ita-

ni eden ona ibadet etmiş olur.

"Muhakkak şeytan Rahmân'a âsi olmuştur" buyruğundaki; (كان) bir fiz ladan gelmiş bir sıla olduğu söylendiği gibi; "(صار): Oldu" anlamında oldu ğu da söylenmiştir. Hal (isyankârdır) manasına geldiği de söylenmiştir. Ya ni o Rahman'a karşı isyankârdır. (عصياً): Asi ile (عاصٍ) aynı anlamdadır. Bu nu el-Kisaî söylemiştir.

"Babacığım" eğer şimdiki halin üzere ölecek olursan **"doğrusu Rah mân'ın azabı sana dokunur da şeytanın velisi"** ateşte onunla beraber **"olursun diye korkarım."**

"(أخاف):Korkarım", bilirim anlamına da kullanılır. Aslî manası üzerinde de kullanılmış olabilir. O takdirde anlam şöyle olur: Ben küfrün üzere öleceksin de ilâhî azaba çarptırılacaksın diye korkarım.

"Dedi ki: Ey İbrahim! Sen benim ilâhlarımdan" onları bırakıp başkalarına yönelmek suretiyle **"yüz mü çeviriyorsun? Eğer vazgeçmezsen seni mutlaka taşlarım."** el-Hasen dedi ki: Taşa tutarım, ed-Dahhak ise sözlü olarak seni taşlarım yani sana söver ve sayarım. İbn Abbas; seni döverim diye açıklamışlardır. Senin iç yüzünü, durumunu açıklarım, diye de açıklanmıştır.

"Uzun bir süre benden uzaklaş, yanımdan git." İbn Abbas dedi ki: Yani benden sana kötü bir şey isabet etmeden, şeref ve haysiyetini kurtarmış olarak beni terket, benden uzaklaş. Taberî de bunu tercih etmiştir.

"(ملياً): **Uzun bir süre"** ifadesi buna göre İbrahim (as)den haldir. el-Hasen ve Mücahid, bu kelimenin uzun bir süre anlamında olduğunu söylemişlerdir. el-Mühelhil'in şu beyitinde de bu anlamdadır:

فَتَصدَّعَتْ صُمُّ الجبالِ لموته وبَكَتْ عليه المُرْمِلاتُ مليًّا

"Ölümü dolayısıyla sapasağlam dağlar bile parçalandı,
Dul kadınlar onun için uzun bir süre ağladı."

el-Kisaî dedi ki: "(هجرته مليًّا ومَلْوة ومُلْوة ومَلاوة ومُلاوة):Uzun süre ondan ayrılıp, uzaklaştım" denilir. Bu açıklamaya göre kelime zarftır. Uzun bir dönem, uzun bir süre anlamındadır.

"Dedi ki: Selâm olsun sana!" İbrahim (as) ona kötü bir şekilde karşılık vermedi. Çünkü kâfir olması dolayısıyla onunla savaşmakla emrolunmamıştı. Cumhurun kanaatine göre kasıt burada selâmlaşmak anlamında bu sözü söylemeyip onu terkedip, bırakmak anlamı ile silm yapmak (barış yapmak)tır.

Taberî dedi ki: Benden yana emin ol, demektir. Bu açıklamaya göre kâfire öncelikle selâm verilmez.

en-Nekkaş dedi ki: Burada halîm (kötülüklere tahammül eden) bir kimsenin, sefih (beyinsiz, şirret) bir kimseye nasıl hitap edeceği gösterilmektedir. Yüce Allah'ın: *"Cahiller onlara hitap ettiklerinde onlar: Selâm, derler."* (el-Furkan, 25/63) buyruğunda olduğu gibi.

Kimisi de ona; **"Selâm olsun sana"** demesi, ayrılma maksadıyla bir selâmlaşmadır, demişlerdir. Bunlar kâfire hem selâm vermeyi ve ondan önce selâm vermeyi caiz kabul etmişlerdir.

İbn Uyeyne'ye: Kâfire selâm vermek caiz midir? diye sorulmuş. O: Evet, demiştir. (Çünkü) Yüce Allah: *"Sizinle din hususunda savaşmamış, sizi yurtlarınızdan çıkarmamış olanlara iyilik yapmanızı ve onlara adaletli davranmanızı Allah size yasaklamaz. Çünkü Allah adaletli davrananları sever."* (el-Mümtehine, 60/8) diye buyurduğu gibi; *"İbrahim de ve onunla beraber olanlar da sizin için gerçekten uyulacak güzel bir örnek vardır."* (el-Mümtehine, 60/4) diye buyurmuştu. İbrahim de babasına: **"Selâm olsun sana"** demişti.

Derim ki: Âyet-i kerîmeden anlaşılan kuvvetli görüş, Süfyan b. Uyeyne'nin dediğidir. Ancak bu hususta sahih iki hadis vardır. Ebu Hureyre'nin rivayetine göre Rasûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Yahudi ve hristiyanlara öncelikle siz selâm vermeyiniz. Onlardan herhangi birisi ile yolda karşılaşacak olursanız onu yolun en dar tarafından geçmek zorunda bırakınız." Bu hadisi Buhârî ve Müslim rivayet etmiştir.(1)

Yine Buhârî ve Müslim'de Üsâme b. Zeyd'den gelen rivâyete göre Peygamber (sav), el-Hâris b. el-Hazrecoğulları (diyarı)nda bulunan Sa'd b. Ubâde'yi rahatsızlığı dolayısıyla ziyaret etmek üzere terkisine de Üsâme b. Zeyd'i bindirmiş olarak, altında Fedek mamulü bir kadifenin bulunduğu, bunun da üzerinde bir semeri bulunan bir eşeğe binmiş idi. -Bu Bedir vakasından önceydi- Müslümanlarla putlara tapan müşriklerden ve yahudilerden oluşan kimselerin oturduğu bir yerden geçti. Aralarında Abdullah b. Ubeyy b. Selûl da vardı. Yine o mecliste Abdullah b. Revâha da bulunuyordu. Bineğin çıkardığı toz-toprak mecliste oturanların üzerine gelince, Abdullah b. Ubey, elbisesi ile burnunu örttü, sonra da şöyle dedi: Üzerimize toz çıkarmayınız. Peygamber (sav)da onlara selâm verdi...(2)

Birinci hadis kâfirlere ilk olarak selâm vermeyi terk etmek gerektiğini ifa-

(1) *Müslim*, Selâm 13; *Ebû Dâvûd*, Edeb 137; *Tirmizî*, Siyer 41, İsti'zân 12; *Müsned*, II, 263, 266, 346, 444, 459, 525

(2) *Buhârî*, Merdâ 15, Edeb 115, İsti'zân 20; *Müslim*, Cihâd 116; *Müsned* V, 203

de etmektedir. Çünkü selâm bir ikramdır. Kâfir ise ikrama ehil değildir.

İkinci hadis ise bunun caiz olduğunu göstermektedir. Taberî dedi ki: Ebu Hureyre'nin rivayet ettiği hadis Üsame'nin rivayet ettiği hadise karşı gösterilemez. Çünkü bu hadislerin biri diğerine muhalif değildir. Zira Ebu Hureyre'nin rivayet ettiği hadis genel bir mana ifade eder. Üsame'nin rivayeti ise anlamının hususî olduğunu ortaya koymaktadır.

en-Nehaî dedi ki: Bir yahudi yahut bir hristiyanın yanında göreceğin bir ihtiyacın varsa ona ilk olarak selâm verebilirsin. Bununla Ebu Hureyre'nin "İlk olarak siz onlara selâm vermeyiniz" diye rivayet ettiği hadisin üzerimizdeki bir hakkı yerine getirmek yahut onlar nezdinde görmeniz gereken bir ihtiyacınızın bulunması, arkadaşlık, komşuluk ya da yolculuk hakkı gibi onlara öncelikle selâm vermenizi gerektirecek bir sebebin bulunmaması hali için söz konusu olduğu açıkça ortaya çıkmaktadır.

Taberî dedi ki: Seleften onların kitab ehli olan kimselere selâm verdiklerine dair rivayetler gelmiştir. İbn Mes'ud da yolda beraber yolculuk yaptığı bir dihkan'a (eski İranlı toprak ağası) bu şekilde davranmıştır.

Alkame dedi ki: Ben ona ey Abdu'r-Rahman'ın babası, onlara bizim tarafımızdan öncelikle selâm verilmesi mekruh değil mi? diye sordum. O, evet öyledir ama arkadaşlık hakkı vardır, dedi.

Ebu Usame evine gitti mi yolda müslüman olsun, hristiyan olsun, küçük olsun, büyük olsun kime rastlarsa hepsine selâm verirdi. Bu hususta ona soru sorulunca şöyle cevap verdi: Bize selâmı yaymamız emrolunmuştur.

el-Evzaî'ye bir kâfirin yanından geçip ona selâm veren müslümanın durumu hakkında soruldu. O şöyle dedi: Eğer selâm verecek olursan senden önceki salih kimseler de selâm vermiştir. Şayet vermeyecek olursan yine senden önceki salihler de selâm vermeyi terketmişlerdir.

Hasen el-Basrî'den şöyle dediği rivayet edilmiştir: Müslümanların da, kâfirlerin de bulunduğu bir meclise uğrarsan onlara selâm ver.

Derim ki: Birinci görüşün sahipleri delil olarak selâmın bir tahiyye (selâmlaşma) anlamında olduğu ve bu ümmete has olduğunu delil gösterirler. Çünkü Enes b. Malik yoluyla gelen hadiste Rasûlullah (sav)ın şöyle buyurduğu kaydedilmektedir: "Şüphesiz yüce Allah benim ümmetime onlardan önce hiç kimseye vermediği üç hususiyet vermiştir: Biri selâmdır ki bu cennetliklerin selâmlaşmalarıdır." Bu hadisi et-Tirmizî el-Hakîm rivayet etmiştir.(1) Senedi ile birlikte el-Fatiha Sûresi'nde (amin bahsi, 8. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır. Yine yüce Allah'ın: **"Rabbimden senin için mağfiret isteyeceğim"** buyruğunun anlamına dair açıklamalar da geçmiş bulunmaktadır.

(1) et-Tirmizî el Hakîm, *Nevâdiru'l-Usûl*, I, 697

Âyet-i kerîmede "selâm" kelimesinin merfu gelmesi mübtedâ olduğundan dolayıdır. Nekre olmakla birlikte caiz oluşunun sebebi, tahsis edilmiş bir nekre oluşundan dolayıdır. O bakımdan marifeye benzemektedir.

"Çünkü Rabbim bana gerçekten merhametli ve lütufkârdır" buyruğunda geçen "(حَفِيًّا): Merhametli ve lütufkâr" (anlamı verilen kelime): Oldukça ileri derecede lütuf ve ihsanda bulunan demektir. Birisine iyilikte bulunmayı anlatmak üzere; (حَفِيَ به وتَحفّى) denilir.

el-Kisaî der ki: "(حَفِيَ بي حِفَاوة وحِفْوة):Bana iyilikte bulundu, lutfetti" denilir. el Ferrâ der ki: **"Çünkü Rabbim bana gerçekten merhametli ve lütufkârdır"** buyruğu, kendisine dua ettiğim vakit duamı kabul eden, herşeyi bilen lütufkârdır demektir.

* * *

"Ben sizi de, sizin Allah'tan başka taptıklarınızı da terk ediyorum" buyruğundaki "terketmek (uzlet)" ayrılmak demektir. Bu lafza dair açıklamalar daha önceden el-Kehf Sûresi'nde (18/16. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

"Rabbime dua etmekle bedbaht olmayacağımı ümit ederim" buyruğu şöyle açıklanmıştır: O bu duası ile yüce Allah'ın kendisine kendileri ile güç kazanacağı ve kavminden ayrıldığından ötürü yalnızlık çekmesini önleyecek şekilde aile ve çoluk-çocuk bağışlamasını murad etmiştir. Bundan dolayı (bir sonraki âyette) şöyle buyurmaktadır:

"İbrahim, onları ve onların Allah'tan başka taptıklarını terkedince Biz ona İshak'ı ve Ya'kub'u bağışladık." İbn Abbas ve başkalarından nakledildiğine göre; Biz onun yalnızlığını evlat bağışlamakla giderdik, ona teselli verdik.

(عسى):Ümit eder"in şuna delil olduğu söylenmiştir: Kul hiçbir zaman gelecekte Rabbini tanımaya devam edip etmeyeceği konusunda kesin bir şey söylememelidir. Bununla babasının hidayet bulması için dua ettiği de söylenmiştir. "Ummak, ümit etmek" anlamını veren bu lafız, şüphe ifade eder. Çünkü babasına yaptığı bu duanın kabul edilip edilmeyeceğini bilmiyordu. Ancak birinci açıklama daha kuvvetlidir.

"...Ve onlara doğruyu söyleyen yüce bir dil verdik." Yani onlardan güzel övgülerle söz ettik. Çünkü bütün diller onlardan güzelce söz etmektedir. "Dil (anlamındaki lisan)" kelimesi hem müzekker hem müennes olarak kullanılabilir. Buna dair açıklamalar da daha önceden (Âl-i İmran, 3/78. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ مُوسَىٰ إِنَّهُ كَانَ مُخْلَصًا وَكَانَ رَسُولًا نَبِيًّا ﴿٥١﴾
وَنَادَيْنَاهُ مِنْ جَانِبِ الطُّورِ الْأَيْمَنِ وَقَرَّبْنَاهُ نَجِيًّا ﴿٥٢﴾ وَوَهَبْنَا لَهُ مِنْ
رَحْمَتِنَا أَخَاهُ هَارُونَ نَبِيًّا ﴿٥٣﴾

51. Kitapta Musa'yı da an. O ihlâsa erdirilmiş bir rasûl ve bir peygamberdi.
52. Biz ona Tûr'un sağ tarafından seslendik ve onu kendimize yaklaştırarak özel bir şekilde konuştuk.
53. Ona rahmetimizden kardeşi Hârûn'u peygamber olarak bağışladık.

"Kitapta Musa'yı da an." Yani Kur'ân-ı Kerîm'den onlara Musa kıssasını da oku. **"O"** Rabbine ibadetinde riyakârlık yapmayan **"ihlâsa erdirilmiş bir rasûl ve bir peygamberdi."**

"(مُخْلِصاً); İhlâslı ibadetinde riyakârlık yapmayan" demektir. Kûfeliler, "lam" harfini üstün olarak okumuşlardır. Biz onu ihlâslı ve onu seçilmişlerden kıldık, anlamına gelir.

"Biz ona Tur'un sağ tarafından" yani Musa'nın sağ tarafından **"seslendik."** Cuma gecesi onunla konuştuk. Sesin cihetinden geldiği ağaç, Musa, Medyen'den Mısır'a doğru giderken dağın yan tarafında ve Musa'nın sağında bulunuyordu. Bu açıklamayı Taberî ve başkaları yapmıştır. Çünkü dağların sağı da olmaz, solu da olmaz.

"Ve onu kendimize yaklaştırarak özel bir şekilde konuştuk" buyruğundaki; "(نَجِيًّا): **Özel bir şekilde konuştuk"** kelimesi hal olarak nasb edilmiştir. Yani, Biz onunla (arada bir vasıta) olmaksızın konuştuk. Şöyle de açıklanmıştır: Mevkiinin yakınlaşması için Biz onu oldukça yakınlaştırdık ve nihayet onunla konuştuk.

Vekî' ve Kabîsa, Süfyan'dan o Ata b. es-Sâib'den, o Said b. Cübeyr'den, o İbn Abbas'tan yüce Allah'ın: **"Ve onu kendimize yaklaştırarak özel bir şekilde konuştuk"** buyruğu hakkında şöyle dediğini zikretmektedir: Yani, Musa (as) (meleklerin) kalem seslerini işitinceye kadar yakınlaştırıldı.

"Ona rahmetimizden kardeşi Hârûn'u peygamber olarak bağışladık." Bu da Rabbinden dilekte bulunarak: *"Bana ailemden bir yardımcı ver. Kardeşim Harun'u"* (Ta-Ha, 20/29-30) diye dua etmesi üzerine olmuştu.

وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِسْمَاعِيلَ ۚ إِنَّهُ كَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ وَكَانَ رَسُولًا
نَبِيًّا ﴿٥٤﴾ وَكَانَ يَأْمُرُ أَهْلَهُ بِالصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَكَانَ عِنْدَ رَبِّهِ
مَرْضِيًّا ﴿٥٥﴾

54. Kitapta İsmail'i de an. O sözünde duran rasûl bir peygamberdi.
55. O, ehline namazı ve zekâtı emrederdi. Ve o Rabbi katında makbul bir kimse idi.

Bu buyruğa dair açıklamalarımızı altı başlık halinde sunacağız:

1- Sözünde Duran Peygamber: İsmail (as):

"Kitapta İsmail'i de an!" buyruğundaki İsmail'in kimliği hususunda farklı görüşler vardır. Hazkiyel oğlu İsmail olduğu söylenmiştir. Allah onu kavmine peygamber olarak göndermiş, onlarsa kafasının derisini yüzmüşlerdi. Yüce Allah da onu kavmi hakkında dilediği azabı seçmekte muhayyer bırakmıştı. Buna karşılık kendisi Rabbinden (kavmini) affetmesini dilemiş ve kendisine vereceği sevaba razı olmuştu. Böylelikle affedilip cezalandırılmaları hususunda kavminin işlerini Rabbine havale etmişti.

Cumhur ise burada sözü edilen İsmail'in Arapların atası, kurban edilmek istenen İbrahim oğlu İsmail olduğunu kabul etmiştir.

Kurban edilmek istenen kişinin İshak olduğu söylenmiş ise de, daha önceden geçtiği üzere (Hud, 11/73. âyet, 1.başlıkta) birinci görüş daha kuvvetlidir. Yüce Allah'ın izniyle es-Sâffât Sûresi'nde (37/102. âyette) de gelecektir.

Her ne kadar onun dışındaki diğer peygamberlerde de doğru sözlülük ve sözünde durmak özelliği varsa da, özellikle bu niteliği ile söz konusu edilmesi onun için bir şereflendirme ve bir ikramdır. Nitekim halîm, evvâh ve sıddîk gibi lakapların verilmesi de bu kabildendir. Diğer taraftan onun sahip olduğu hasletler arasında meşhur olan niteliği de budur.

2- Sözünde Durmak:

Sözünde durmak, övülmeye değer bir özelliktir. Nebi ve rasûllerin ahlâkındandır. Bunun zıttı sözünü yerine getirmemek, yerilmiştir. Bu ise daha önceden et-Tevbe Sûresi'nde (9/75-78. âyetler, 7. başlıkta) geçtiği üzere fâsık

ve münafıkların huylarındandır.

Yüce Allah peygamberi İsmail (as)dan övgüyle söz ederek onu sözünde durmakla nitelendirmiştir. Bunun nasıl olduğu hususunda farklı görüşler vardır. Bir açıklamaya göre o boğazlanmaya sabredeceğine dair söz vermiş ve onun yerine fidye olarak koç getirilinceye kadar buna sabretmiştir. Bu kurban edilmesi istenenin İsmail (as) olduğu görüşünde olanların açıklamasıdır.

Bir diğer açıklamaya göre o, birisine bir yerde karşılaşmak üzere söz vermişti. İsmail (as) geldi ve sözleştiği adamı bir gün bir gece bekledi. Ertesi gün adam geldi ve ona: Dünden beri burada seni bekliyorum, dedi. Bir diğer görüşe göre onu orada üç gün beklemiştir.

Peygamberimiz Muhammed (sav) da peygamber olarak gönderilmeden önce aynısını yapmıştır. Bunu en-Nekkaş zikrettiği gibi Tirmizî ve başkaları da Abdullah b. Ebi'l-Hamsâ'dan rivayet etmişlerdir. Buna göre Abdullah dedi ki: Ben peygamber (sav) ile peygamber olarak gönderilmeden önce bir alış veriş yaptım. Bende bir miktar alacağı kaldı. Ona bu alacağını bulunduğu bu yerde getirip kendisine vereceğime dair söz verdim, fakat unuttum. Üç gün sonra verdiğim sözü hatırladım. Geldiğimde bir de ne göreyim, hâlâ yerinde duruyor. Bana şöyle dedi: "Ey genç adam! Gerçekten beni zora koştun. Üç günden beri ben burada seni bekliyorum." Ebu Davud'un lafzı ile rivayet bu şekildedir.(1)

Yezid er-Rukaşî'nin dediğine göre; İsmail (as) sözleştiği o kimseyi yirmiiki gün beklemiştir. Bunu da el-Maverdî nakletmektedir. İbn Selâm'ın kitabında onu bir sene beklediği zikredilmektedir. ez-Zemahşerî de bunu İbn Abbas'dan şöylece nakletmektedir: O arkadaşına bir yerde bekleyeceğine dair söz vermiş ve onu bir yıl beklemiş.

el-Kuşeyrî de bunu zikretmiş ve şöyle demiştir: Cibril (as) ona gelip şu sözleri söyleyinceye kadar bir sene süreyle yerinden ayrılmadı: Sana geri dönünceye kadar oturup kendisini beklemeni söyleyen o tacir İblis'tir. Artık sen burada kalma; çünkü o buna değmez. Bu ise oldukça uzak bir ihtimaldir ve sahih değildir.

Şöyle de açıklanmıştır: İsmail ne söz vermişse mutlaka onu tastamam yerine getirmiştir. Bu ise sahih bir açıklamadır, âyetin zahiri de bunu gerektirmektedir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

3- Söz Vermenin Önemi:

Peygamber (sav)ın: "Söz vermek bir borçtur"(2) buyruğu bu kabildendir.

(1) *Ebû Dâvûd,* Edeb 82

(2) el-Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid,* IV, 166; -senedinde zayıf ravi bulunduğu kaydıyla-.

Bir rivâyette de: "Mü'minin vaadi vacibtir;" yani mü'minlerin ahlakında verilen sözün yerine getirilmesi vacibtir, denilmektedir.

Ancak biz şunu söylüyoruz: Bu farz anlamıyla vacib değildir. Çünkü Ebu Ömer (İbn Abdi'l-Berr)in naklettiğine göre ilim adamları icma ile şunu kabul etmişlerdir: Bir kimse birisine belli bir miktar mal vermeye söz verse, o kimse diğer alacaklılar arasında (onlar gibi) bir hak sahibi olarak görülmez. Bundan dolayı biz şöyle deriz: Böyle bir söze bağlı kalmak, güzel ve insanî bir gerekliliktir. Ancak mahkemede hakim tarafından bunun gereğince hüküm verilmez. Araplar sözde durmakla övünür ve över, sözde durmamayı ve ahdi bozmayı da yererler. Diğer ümmetler de böyledir. Bu beyiti söyleyen şair ne güzel söylemiş:

متى ما يقلْ حُرٌّ لصاحبِ حاجةٍ نَعَمْ يقضِها والحرُّ لِلوأيِ ضامن

"Hür bir kişi bir arkadaşa ihtiyacını görmek üzere «evet» diyecek olursa,
Onu yerine getirir; çünkü hür kimse verdiği sözün teminatıdır."

Sözünde duranın övülmeye, teşekküre layık olduğu, sözünde durmamanın da yerilmeyi hak ettiği hususunda görüş ayrılığı yoktur. Yüce Allah da sözünde durarı ve adaklarının gereğini yerine getireni övmüştür, övgü olarak bu yeter. Buna muhalefet edene de bu kadar yergi yeter.

4- Hibe (Bağış) Vaadinde Bulunmak:

Malik dedi ki: Birisi, birisinden kendisine bir şeyler hibe etmesini istese o da ona: Evet, dedikten sonra bunu yerine getirmeme kanaatine sahip olsa, görüşüme göre onun evet demiş olması bağlayıcı değildir.

Malik dedi ki: Şayet bu bir borcun ödenmesi için yapılmış bir istekse ve ondan borcunu kendi adına ödemesini istemiş o da: Evet demişse, bu esnada ona şahitlik edecek kimseler bulunuyor ise, en uygun olan şu ki, onun evet demesinin bağlayıcı olduğudur.

Ebu Hanife mezhebine mensub ilim adamları, el-Evzai, Şafiî ve diğer fukaha şöyle demişlerdir: Böyle bir vaatte bulunmak dolayısıyla hiçbir şey gereknez. Çünkü bu gibi sözler âriyet olarak kabzedilmemiş bir takım menfaatlerdir ve âriyet gelip geçici bir şeydir. Âriyetin dışında ise ya şahıslar söz konusudur, yahut hibe edilmiş fakat kabzedilmemiş ayniların varlığı söz konusudur. Bunların sahibinin de bunlardan geri dönmek hakkı vardır.

Buhârî de; **"Kitapta İsmail'i de an. O sözünde duran rasûl bir peygam-**

berdi." (âyetini kaydettikten sonra) şöyle demektedir: İbn Eşva' verilen söze göre hüküm vermiştir. Bunu da Semura b. Cundub'dan naklemektedir. (Yine) Buhârî dedi ki: Ben İshak b. İbrahim'in, İbn Eşva' hadisini delil gösterdiğini gördüm.(1)

5- İsmail (as) Kime Peygamber Gönderilmişti?

"O rasûl bir peygamberdi" buyruğu ile ilgili olarak denildiğine göre; İsmail (as) Curhumulara peygamber olarak gönderilmiştir.

Bütün peygamberler söz verdiler mi sözlerinde dururlardı. Özellikle İsmail (as)ın zikredilmesi, onun için bir ikramdır, bir teşriftir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

6- İsmail (as)ın Ümmetine Emirleri:

"O ehline" el-Hasen'in dediğine göre ümmetine **"...emrederdi."** İbn Mes'ud'un rivayetinde; "O ehline (yani) Curhumlulara ve çocuklarına namazı ve zekâtı emrederdi" şeklindedir.

"O, Rabbi katında makbul bir kimse idi." Yani kendisinden hoşnud olunan tertemiz ve salih bir kimseydi.

el-Kisaî ve el-Ferrâ dediler ki: "(مرضيّ): "Makbul, razı olunmuş kimse" şeklinde kullananlar bunu; "(رضيت): Razı oldum" fiilinden getirerek bina ederler. Yine derler ki: Hicazlılar -aynı anlamda olmak üzere-: "(مرضوّ): Makbul, razı olunmuş" derler.

Yine el-Kisaî ve el-Ferrâ şöyle demişlerdir: Araplar arasında (tesniye olmak üzere): (رِضَوَان) diyenleri de (رِضَيَان) diyenleri de vardır. Birinci tesniye şekli; (مرضوّ)den, ikinci tesniye şekli ise; (مرضيّ)den gelmektedir. Basralılar ise ancak; "(رِضوان): İki razı oluş" ve "(ربوان): İki artış" demeyi uygun görürler.

Ebu Ca'fer en-Nehhas dedi ki: Ben Ebu İshak ez-Zeccac'ı şöyle derken dinledim: Onlar yazıda hata ederek "ribâ" kelimesini "ya" ile yazarlar. Bundan daha ağır olmak üzere ikinci bir hata daha işleyerek (tesniyesini): (ربيان) diye yazarlar. Halbuki bu kelimenin tesniyesi ancak (ربَوان) şeklinde gelir. "Rıza" kelimesinin tesniyesinin; (رِضَوَان) şeklinde geldiği gibi. Yüce Allah da şöyle buyurmaktadır: "(وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رِباً لِيَرْبُوَ فِي أَمْوَالِ النَّاسِ): *İnsanların malları arasında artış göstersin diye verdiğiniz herhangi bir faiz. (riba)..*" (er-Rûm, 30/39)

(1) *Buhârî*, Şehâdât 28

وَاذْكُرْ فِي الْكِتَابِ إِدْرِيسَ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا ﴿٥٦﴾ وَرَفَعْنَاهُ مَكَانًا عَلِيًّا ﴿٥٧﴾

56. Kitapta İdris'i de zikret. Gerçekten o çok doğru sözlü bir peygamberdi.
57. Biz onu yüce bir makama yükselttik.

"Kitapta İdris'i de zikret. Gerçekten o çok doğru sözlü bir peygamberdi" buyruğunda geçen İdris (as) kalemle ilk yazı yazan, ilk elbise diken ve ilk dikişli elbise giyen kişidir. Aynı zamanda yıldızlar ilmi (astronomi) ile matematik ve yıldızların hareketi ile ilk ilgilenen kişidir. Ona "İdris" adının veriliş sebebi yüce Allah'ın kitabını çokça ders etmesi (okuması)dır. Yüce Allah ona Ebu Zerr hadisinde belirtildiği gibi otuz sahife indirmiştir.(1)

ez-Zemahşerî dedi ki: İdris'e bu adın veriliş sebebi yüce Allah'ın kitabını çokça okumasıdır. Adı Ahnûh idi. Ancak (ona İdris adının verilişiyle ilgili bu açıklama) doğru değildir. Çünkü eğer bu isim "ders"den "if'îl" vezninde olsaydı gayr-ı munsarıf oluşu için gerekli iki sebebten sadece birisi bulunurdu ki o da özel isim oluşudur ve o takdirde munsarıf olurdu. Gayr-ı munsarıf olması Arapça bir isim olmadığına delildir. Aynı şekilde "İblîs" kelimesi de Arapça değildir ve bazılarının iddia ettiği gibi "iblâs (ümitsiz kılmak, ümitsizliğe düşürmek)"den gelmemektedir. Ya'kub kelimesi "el-akîb"den, İsrail kelimesi de "isrâl"den -İbn es-Sikkît'in ileri sürdüğü gibi- değildir. Bu konuda tahkikte bulunamayan ve gerekli maharete sahip olamayan kimselerin bu gibi hataları çoktur. Bununla birlikte İdris (as)ın kelimesinin anlamının Arapçaya geçmiş olduğu dilde buna yakın olma ihtimali de vardır. Bundan dolayı da ravi bunu "ders"ten türemiş sanmış olmalıdır.

es-Sa'lebî, el-Gaznevî ve başkaları da şöyle derler: İdris, Nuh (as)ın dedesidir. Ancak bu da yanlıştır. el-A'raf Sûresi'nde (7/59. âyetin tefsirinde) buna dair açıklamalar geçmiş bulunmaktadır.

Aynı şekilde "Sîyret"de Nuh (as)ın Lamek oğlu olduğu, Lamek'in babasının Müteveşlih, onun babasının Ahnuh olduğu ve bunun iddia ettiklerine gö-

(1) Merhum Kurtûbî'nin "Ebû Zerr Hadisi" ile hangi hadisi kastettiğini tespit edemedik. Ancak Ebû Zerrin Peygamber (sav)e bir takım sorularını ihtivâ eden bir hadiste Hz. Peygamber'e genel olarak bütün peygamberlere, özel olarak da Hz. Âdem'e dair sorularını ihtivâ eden bir hadis vardır ki, orada da Hz. İdris'den söz edilmemektedir. (Bk. *Müsned*, V, 178, 179, 266; İbn Sa'd, *Tabakat*, 1, 54.

re peygamber İdris olduğu kaydedilmiştir. Doğrusunu en iyi bilen yüce Allah'tır. Âdemoğullarından ilk nübüvvet verilen kişi ve kalemle yazı yazan ilk kişi odur. Babasının adı Yered'dir, onun babası Mehlâîl, onun babası Kaynân, onun babası Yâneş, onun babası da Âdem oğlu Şit'tir. Allah'ın salât ve selâmı üzerlerine olsun.(1)

"Biz onu yüce bir makama yükselttik." Enes b. Malik, Ebu Said el Hudrî ve başkaları dediler ki: Dördüncü semaya yükselttiğini kastetmektedir. Bu, Peygamber (sav)dan da rivayet edilmiştir.(2) Ka'b el-Ahbâr da böyle demiştir.

İbn Abbas ve ed-Dahhak ise: Kastedilen altıncı semadır, demişlerdir. Bunu da el-Mehdevî zikretmektedir.

Derim ki: Buhârî'de, Şerik b. Abdullah b. Ebi Nemir'den şöyle dediği kaydedilmektedir: Ben Enes b. Malik'i şöyle derken dinledim: Ka'be mescidinden Rasûlullah (sav)ın İsra'ya yürütüldüğü gece... diye nakledilen hadiste her bir semada isimlerini verdiği bir takım peygamberler vardır. Bunlardan birisi de ikinci semada bulunduğu belirtilen İdris'tir.(3) Ancak bu bir yanılmadır. Doğrusu İdris'in dördüncü semada olduğudur. Sabit el-Bunânî, Enes b. Malik'ten, onun Peygamber (sav)dan yaptığı rivayet ile bu şekildedir. Bunu da Müslim, Sahih'inde zikretmiş bulunmaktadır.(4)

Malik b. Sa'saa'dan rivayetle dedi ki: Peygamber (sav) buyurdu ki: "Beni semaya yükselttiklerinde dördüncü semada İdris'in yanından geçtim." Bunu da Müslim rivayet etmiştir.(5)

İbn Abbas, Ka'b ve başkalarının dediklerine göre semaya yükseltiliş sebebi şudur: Bir gün bir ihtiyacını görmek üzere güneşin sıcağından rahatsız oldu. Rabbim dedi: Ben bir gün bu şekilde yürüdüm, peki onu tek bir günde beşyüz yıllık taşıyanın hali ne olabilir? Allah'ım, güneşin onun üzerindeki ağırlığını kısmen hafiflet. O bununla güneşin yörüngesi ile görevli meleği kastetmişti. İdris (as) demişti ki: Allah'ım, sen onun üzerindeki ağırlığından kısmen de olsa hafiflet, onun sıcağından bir bölümünü kaldır. Melek sabah olunca daha önce görmediği şekilde güneşin hafiflemiş olduğunu ve gölgelendiğini gördü. Rabbim dedi; Beni güneşi taşımak için yarattın, hakkımda hüküm verdiğin şeyin mahiyeti nedir? Yüce Allah şöyle buyurdu: İdris kulum Benden senin üzerindeki güneş yükünü ve sıcaklığını hafifletmemi di-

(1) İbn Hişam, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, I, 4-5

(2) İdris'in dördüncü semâda olduğunu gösteren rivâyetler için bk.: *Buhârî*, Bed'u'l-Halk 6, Menâkıbu'l-Ensâr 42; *Müslim*, İman 259, 264; *Nesâî*, Salât 1; *Müsned*, III 148, 268; IV 207, 209

(3) *Buhârî*, Tevhîd 37

(4) *Müslim*, İman 259

(5) *Müslim*, İman 264

ledi. Ben de onun dilediğini kabul ettim. Melek: Rabbim dedi; Beni onunla bir araya getir ve benimle onun arasında bir dostluk peyda et.

Yüce Allah ona izin verdi ve o da İdris'in yanına vardı. İdris (as) Allah'a dua ediyordu. Dedi ki: Bana haber verildiğine göre sen meleklerin en değerlileri ölüm meleğinin yanında da sözü geçen birisisin. Benim ecelimi geciktirsin diye bana nezdinde şefaatte bulun ki şükrümü ve ibadetimi daha da arttırayım.

Melek dedi ki: Eceli geldiği vakit Allah hiçbir nefsi ertelemez. Meleğe şu cevabı verdi: Ben bunun böyle olduğunu biliyorum, fakat böylesi nefsime daha hoş gelir. Evet, dedi. Sonra kanadı üzerinde onu semaya kadar çıkardı ve güneşin doğuş yerinde onu bıraktı. Daha sonra ölüm meleğine dedi ki: Benim Âdemoğullarından bir arkadaşım var. Ecelini geciktiresin, diye nezdinde şefaatçi olmamı istedi. (Ölüm Meleği) dedi ki: Bu benim yapabileceğim bir şey değildir. Fakat onun öğrenmesini de istiyor isen ona ne zaman öleceğini söyleyebilirsin. Melek: Peki, dedi. Sonra (ölüm meleği) kayıtlarına baktı ve şöyle dedi: Sen bana öyle bir insan hakkında soru soruyorsun ki, ben onun ebediyyen öleceğini görmüyorum. Öbür melek: Bu nasıl olur deyince, ölüm meleği şöyle dedi: Ben onun ancak güneşin doğuş yerinde öleceğini görüyorum. Melek: Senin yanına geldiğimde ben onu orada bırakıp geldim, dedi. (Ölüm Meleği) dedi ki: Git, zannederim sen onu ölmüş göreceksin. Allah'a yemin ederim, İdris'in ecelinden geriye hiçbir şey kalmamıştır. Melek döndüğünde onu ölmüş buldu.

es-Süddî de şöyle demiştir: Bir gün uyudu ve güneşin sıcağı onu oldukça bastırdı. Bundan dolayı sıkıntı içerisinde kalkıp, şöyle dua etti: Allah'ım güneşin, güneş meleği üzerindeki sıcaklığını hafiflet ve güneşin ağırlığına karşı ona yardımcı ol. Çünkü o kızgın bir ateş üzerinde görevlidir.

Güneşle görevli melek baktı ki kendisine nurdan bir taht kurulmuş. Sağında yetmişbin melek, solunda bir o kadar melek kendisine hizmet ediyor, onun hükmü altında onun emirlerini ve işlerini görüyorlar. Güneş meleği: Rabbim bunlar bana nereden geldi deyince, (yüce Allah) şöyle buyurdu: Âdemoğullarından İdris diye anılan bir adam sana dua etti. Sonra Ka'b'ın anlattığına yakın hadisi zikretti. Güneşle görevli melek ona: Görülmesini istediğin bir ihtiyacın var mıdır? diye sordu. O: Evet, keşke güneşi görsem diye arzu ediyorum. Melek kanadı üzerinde onu yükseltti ve onu uçurdu. Dördüncü semada iken ölüm meleğinin semada sağa sola baktığını gördü. Güneş meleği ona selâm verdi ve ey İdris dedi; bu ölüm meleğidir, ona selâm ver. Ölüm meleği subhanallah sen bunu ne diye buraya kadar yükselttin dedi. Ona cenneti göstereyim diye onu yükselttim deyince (ölüm meleği) dedi ki: Yüce Allah bana İdris'in ruhunu dördüncü semada almamı emretti. Ben, Rabbim de-

dim. İdris dördüncü semaya nereden gelecek dedim, buraya indim onu seninle birlikte gördüm. Hemen ruhunu kabzetti ve onu cennete yükseltti. Melekler cesedini dördüncü semada defnettiler. İşte yüce Allah'ın: **"Biz onu yüce bir makama yükselttik"** buyruğu buna işarettir.

Vehb b. Münebbih dedi ki: İdris'in bir günde yükseltilen ibadeti dönemindeki bütün yeryüzündeki insanların ibadeti kadardı. Melekler bundan hayrete düştüler. Ölüm meleği onu tanıma şevkini duydu. Rabbinden onu ziyaret etmek için izin istedi, ona izin verdi. İnsanoğlu suretinde yanına vardı. İdris (as) gündüzleri oruç tutardı, iftar vakti gelince meleği kendisiyle beraber yemek yemeğe çağırdı, yemeği kabul etmedi. Üç gün bu şekilde onu çağırdığı halde kabul etmeyince İdris durumundan şüphelendi ve ona: Sen kimsin? dedi. Ben ölüm meleğiyim, dedi. Rabbimden seninle birlikte olmak için izin istedim, bana izin verdi.

İdris: Senden bir ihtiyacımı karşılamanı istiyorum, dedi. Melek, nedir? diye sorunca, İdris: Ruhumu kabzetmeni istiyorum, dedi. Yüce Allah meleğe ruhunu kabzet, diye vahyetti. O da ruhunu kabzetti ve bir süre sonra tekrar ruhunu ona geri iade etti. Ölüm meleği ona sordu: Ruhunu kabzetmemdeki fayda nedir? İdris dedi ki: Ölümün sıkıntılarını tadıp, ona daha ileri derecede hazır olayım diye.

Bir süre sonra İdris ona: Senin başka bir ihtiyacımı görmeni istiyorum, dedi. Melek: O nedir? deyince şu cevabı verdi: Beni semaya yükseltmeni istiyorum. Cennet ve cehennemi göreyim. Yüce Allah onu semavata yükseltmesine izin verdi. Cehennemi gördü, baygın düştü. Ayılınca: Bana cenneti göster, dedi. Onu cennete girdirdi. Daha sonra ölüm meleği ona: Eski yerine dönmen için oradan çık, dedi. Bir ağaca yapıştı ve buradan daha çıkmam, dedi. Yüce Allah aralarında hakemlik etmek üzere bir melek gönderdi. Melek: Ne diye dışarı çıkmıyorsun? dedi. O: Çünkü yüce Allah: ***"Her nefis ölümü tadacaktır"*** (Âl-i İmran 3/185) diye buyurmuştur ve ben ölümü tattım, dedi. Yine: ***"Sizden oraya (cehenneme) uğramayacak yoktur"*** (Meryem 19/71) dedi ve ben ona uğradım. Yine yüce Allah: ***"Onlar oradan çıkartılmayacaklardır"*** (el-Hicr 14/48) dediği halde ben nasıl çıkartılacakmışım?

Yüce Allah ölüm meleğine buyurdu ki: "O iznimle cennete girdi. Benim emrimle oradan çıkar." O bakımdan o cennette hayattadır. İşte yüce Allah'ın: **"Biz onu yüce bir makama yükselttik"** buyruğu buna işarettir.[1]

(1) bu rivâyetlerin Ka'b ile Vehb b. Münebbih'ten gelen ilâhî buyrukların anlaşılmasına bir katkıları olmadığı gibi Peygamber'e kadar ulaşan sahih bir senedi de zikredilmemektedir. İsrâiliyattan olmaları ihtimali çok yüksektir.

en Nehhâs dedi ki: İdris'in: *"Onlar oradan çıkartılmayacaklardır"* (el-Hicr 14/48) buyruğunu okuması şöyle açıklanabilir: Yüce Allah'ın bu gerçeği İdris'e öğretmiş olması sonra da bu hükmün Kur'ân-ı Kerîm'de indirilmiş olması mümkündür.

Vehb b. Münebbih dedi ki: O bakımdan İdris kimi zaman cennet nimetlerinden yararlanır. Kimi zaman da semada meleklerle birlikte yüce Allah'a ibadet eder.

أُولَٰئِكَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ مِنْ ذُرِّيَّةِ آدَمَ وَمِمَّنْ
حَمَلْنَا مَعَ نُوحٍ وَمِنْ ذُرِّيَّةِ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْرَائِيلَ وَمِمَّنْ هَدَيْنَا وَاجْتَبَيْنَا
إِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُ الرَّحْمَٰنِ خَرُّوا سُجَّدًا وَبُكِيًّا ﴿٥٨﴾

58. İşte bunlar Allah'ın kendilerine nimet verdiği, Âdem'in soyundan, Nuh ile taşıdıklarımızın soyundan, İbrahim ve İsrail soyundan olan peygamberlerdendir. Bizim hak yola ilettiğimiz ve seçtiklerimizdendir. Onlara Rahman'ın âyetleri okunduğunda ağlayarak secdeye kapanırlardı.

Bu buyruğa dair açıklamalarımızı dört başlık halinde sunacağız:

1- Ağlayarak Secdeye Kapananlar:

"İşte bunlar, Allah'ın kendilerine nimet verdiği, Âdem'in soyundan" yalnızca İdris'i kastetmektedir. **"Nuh ile taşıdıklarımızın soyundan"** yalnızca İbrahim'i kastetmektedir. **"İbrahim"** bununla da İsmail, İshak ve Ya'kub'u kastetmektedir. **"Ve İsrail soyundan olan"** Musa, Harun, Zekeriya, Yahya ve İsa'yı kastetmektedir. **"Peygamberlerdendir."** Böylelikle İdris ve Nuh'un, Âdem (as)a, İbrahim'in Nuh (as)a, İsmail, İshak ve Ya'kub'un İbrahim (as)a yakın olmak şerefleri vardır.

"Bizim hak yola" yani İslâm'a **"ilettiğimiz ve"** iman ile **"seçtiklerimizdendir. Onlara Rahman'ın âyet'leri okunduğunda ağlayarak secdeye kapanırlardı."**

"(تُتْلَى): **Okunduğunda"** buyruğunu Şibl b. Abbâd el-Mekkî müzekker olarak "te" harfi yerine "ya" ile okumuştur. Çünkü burada hem müenneslik

hakiki değildir, hem de araya başka bir kelime girmiştir.

Yüce Allah bunları Allah için huşû' duymak ve ağlamakla nitelendirmektedir. el-İsra Sûresi'nde (17/109. âyetin tefsirinde) buna dair açıklamalar geçmiş bulunmaktadır.

"(بكى يبكي بكاء وبُكى وبُكيًا): Ağladı, ağlar, ağlamak" diye kullanılır. Ancak Halil şöyle demektedir: Eğer "ağlamak" kelimesi medsiz olarak (kasr ile) kullanılacak olursa, o takdirde bu "hüzün" gibidir yani (ağlamanın) sessiz olanıdır. Nitekim şair şöyle demektedir:

بكت عيني وحُقَّ لها بكاها وما يغني البكاءُ ولا العَويلُ

"Gözüm ağladı ve onun zaten ağlaması gerekir.
Halbuki ağlamanın da faydası yok, feryadın da."

"(وسجداً): **Secdeye kapanırlar"** buyruğu hâl olarak nasb edilmiştir. "(وبكياً): **Ağlayarak"** da ona atfedilmiştir.

2- Kur'ân Âyetlerinin Kalbe Tesiri:

Bu âyet-i kerîmede Rahmân'ın âyetlerinin kalplerde etkili olduğuna delâlet vardır. el-Hasen dedi ki: **"Onlara Rahmân'ın âyetleri okunduğunda"** namazda iken **"ağlayarak secdeye kapanırlardı."**

el-Asamm dedi ki: Rahmân'ın âyetlerinden kasıt, O'nun tevhid edilmesini ve belge ve delillerini ihtivâ eden kitaplardır. Onlar bunları okuduklarında da secde ediyorlar ve bunları hatırladıklarında da ağlıyorlardı.

Ancak İbn Abbas'tan gelen rivayete göre bundan kasıt, özel olarak Kur'ân-ı Kerîm'dir. Onlar Kur'ân'ı okuduklarında secde ederler ve ağlarlardı. el-Kiya (et-Taberî) dedi ki: Onun bu sözlerinden bütün peygamberlere okunanın Kur'ân-ı Kerîm olduğu anlaşılmaktadır. Ancak durum böyle olsaydı Kur'ân-ı Kerîm'in özel olarak Rasûlullah (sav)a indirilmiş olması söz konusu olmazdı.

3- Tilâvet Secdesi Kime Vaciptir:

Ebu Bekr er-Razî (el-Cessâs) bu âyet-i kerîmeyi secde âyetini okuyanın da dinleyenin de tilâvet secdesi yapmasının vacip olduğuna delil göstermiştir. el-Kiya (et-Taberî) de; bu uzak bir ihtimaldir, demektedir. Çünkü bu vasıf yüce Allah'ın bütün âyetlerini kapsamaktadır. Secde etmenin ağlamakla birlik-

le olması ve peygamberlerin -Allah'ın salât ve selâmı üzerlerine olsun- yüce Allah'ı ve âyetlerini ne kadar ta'zim ettiklerini ve ta'zim etme yollarını açıklamaktadır. Bu buyrukta özel bir âyetin okunması halinde böyle bir secdeye kapanma gereğine delâlet yoktur.

4- Secde Âyeti Okunurken Yapılacak Dua:

İlim adamları derler ki: Secde âyetini okuyan kimsenin orada o secde âyetine uygun bir duada bulunması gerekir. Meselâ, es-Secde Sûresi'ndeki secde âyetini okuduğu vakit şöyle dua eder:

"(اللهم اجعلني من الساجدين لوجهك، المسبحين بحمدك، وأعوذ بك أن أكون من المستكبرين عن أمرك): Allah'ım, beni zatın için secde edenlerden, hamdin ile tesbih edenlerden kıl. Senin emrine karşı büyüklük taslayanlardan olmaktan sana sığınırım."

el-İsra Sûresi'ndeki secde âyetini okuduğunda da şöyle dua eder: "(اللهم اجعلني من الباكين إليك، الخاشعين لك): Allah'ım, beni Senin için ağlayanlardan ve Senin önünde zillet ile eğilenlerden kıl."

Şayet bu âyeti okursa şöyle dua eder:

" (اللهم اجعلني من عبادك المنعم عليهم، المهديين الساجدين لك، الباكين عند تلاوة آياتك): Allah'ım, beni kendilerine nimet ihsan olunmuş, hidayete erdirilmiş, Senin için secde eden, âyetlerinin okunması esnasında ağlayan kullarından eyle!"

فَخَلَفَ مِنْ بَعْدِهِمْ خَلْفٌ أَضَاعُوا الصَّلٰوةَ وَاتَّبَعُوا الشَّهَوَاتِ
فَسَوْفَ يَلْقَوْنَ غَيًّا ﴿٥٩﴾ إِلَّا مَنْ تَابَ وَآمَنَ وَعَمِلَ صَالِحًا
فَأُولٰئِكَ يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ وَلَا يُظْلَمُونَ شَيْئًا ﴿٦٠﴾ جَنَّاتِ عَدْنٍ
الَّتِي وَعَدَ الرَّحْمٰنُ عِبَادَهُ بِالْغَيْبِ إِنَّهُ كَانَ وَعْدُهُ مَأْتِيًّا ﴿٦١﴾
لَا يَسْمَعُونَ فِيهَا لَغْوًا إِلَّا سَلَامًا وَلَهُمْ رِزْقُهُمْ فِيهَا بُكْرَةً وَعَشِيًّا
﴿٦٢﴾ تِلْكَ الْجَنَّةُ الَّتِي نُورِثُ مِنْ عِبَادِنَا مَنْ كَانَ تَقِيًّا ﴿٦٣﴾

59. Bunlardan sonra ise namazı terkeden, arzularına uyan bir kavim geldi. İşte onlar ğayy ile karşılaşacaklar.

60. Tevbe eden, iman eden ve salih amel işleyenler müstesnâ. İşte onlar cennete girecekler ve hiçbir şekilde zulme uğratılmazlar.
61. Rahmân'ın kullarına ğayb ile vaad ettiği Adn cennetlerine (gi receklerdir). **O'nun va'd ettiği muhakkak gerçekleşecektir.**
62. Onlar orada boş sözler işitmezler. İşittikleri ancak selâmdır. Onlara orada sabah ve akşam rızıkları verilecektir.
63. İşte kullarımızdan takvâ sahibi olanlara miras olarak vereceğimiz cennet budur.

Bu buyruğa (59. âyet) dair açıklamalarımızı dört başlık[1] halinde sunacağız:

1- Kötü Halefler:

"Bunlardan sonra ise namazı terkeden... bir kavim geldi." Kötü nesil ve evlâtlar geldi. Ebu Ubeyde dedi ki: Bize Haccac, İbn Cüreyc'ten anlattı. O Mücahid'den şöyle dediğini nakletti: Bu, kıyametin kopacağına yakın ve bu ümmetin yani Muhammed (sav)ın ümmetinin salih insanlarının kalmayacağı bir zamanda olacaktır. Sokaklarda biribirleriyle zina edeceklerdir.

el-A'raf Sûresi'nde (169. âyetin tefsirinde): "(خَلْفٌ): **Sonra... bir kavim"** e dair açıklamalar geçmiş olduğundan burada tekrarlamanın anlamı yoktur.

2- Namazı Yitirenler, Terkedenler:

Yüce Allah'ın: "(أَضَاعُوا الصَّلَاةَ): **Namazı terkeden...ler"** buyruğunu Abdullah ve el-Hasen; "(أَضَاعُوا الصَّلَوات): Namazları terkeden...ler" şeklinde çoğul olarak okumuşlardır. Bu buyruk bir yergidir. Namazı terketmenin kişiyi helâk eden büyük günahlardan olduğu hususunda da açık bir nasstır. Bu konuda da görüş ayrılığı yoktur. Ömer (ra) şöyle demiştir: "Namazı zayi eden (kaybeden, terkeden) onun dışındaki şeyleri daha bir zayi eder."[2]

Bu âyet-i kerîme ile kimlerin kastedildiği hususunda farklı görüşler vardır. Mücahid, bunlar yahudilerden sonra gelen hristiyanlardır, demiştir. Muhammed b. Ka'b el-Kurazî ve yine Mücahid ile Atâ şöyle demişlerdir: Bunlar Muhammed (sav)ın ümmetinden âhir zamanda gelecek bir topluluktur. Yani bu ümmet arasında bu niteliklere sahip kimseler bulunacaktır. Ancak bu âyet-i kerîmede kastedilenler onlardır, (demek istemiş) değillerdir.

Yine namazı zayi etmenin (meâlde; terketmenin) anlamı hususunda farklı görüşler vardır. el-Kurazî, bu onu inkâr etmek ve küfür demek olan kay-

(1) Görüleceği gibi başlıklar üçtür.
(2) *Muvattâ,* Vukûtu's-Salât 6; Hz. Ömer (ra)'in valilerine gönderdiği bir mektup (genelge)den.

betmek demektir.

el-Kasım b. Muhaymire ile Abdullah b. Mes'ud şöyle demişlerdir: Bu, vakitlerini kaybetmek ve haklarını gereğince yerine getirmemek demektir. Sahih olan da budur. Kılınacak olsa dahi hakları ihlâl edilecek, sahih olmayacak ve yerini de bulmayacaktır (edâ edilmiş olmayacaktır). Çünkü Peygamber (sav) namaz kıldıktan sonra gelip kendisine selâm veren kimseye: "Geri dön namaz kıl, sen namaz kılmadın" sözünü üç defa söylemiştir. Bu hadisi Müslim rivayet etmiştir.(1)

Huzeyfe (ra) da doğru-dürüst namaz kılmayan bir kimseye şöyle demiş: Sen ne zamandan beri bu şekilde namaz kılıyorsun? O: Kırk yıldan beri, demiş. Ona: Sen namaz kılmış değilsin, eğer sen bu şekilde namaz kıldığın halde ölmüş olsaydın Muhammed (sav)ın fıtratı dışında bir şey üzere ölmüş olacaktın. Sonra şöyle dedi: Kişi çabuk namaz kılmakla birlikte namazını eksiksiz ve güzel kılabilir. Hadisi Buhârî rivayet etmiştir, lafız da Nesaî'ye aittir.(2)

Tirmizî'de de Ebu Mes'ud el-Ensarî'den şöyle dediği kaydedilmektedir: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "Kişinin kendisinde gereği gibi doğrulmadığı bir namaz yeterli olmaz." Yani rükû ve sücudu doğru-dürüst yapmayan kimseyi kastetmektedir. (Tirmizî) Dedi ki: Bu hasen, sahih bir hadistir. Peygamber (sav)ın ashabından ve onlardan sonra gelenlerden olan ilim ehline göre amel de buna göredir. Onların görüşlerine göre kişi rükû ve sücudu eksiksiz yerine getirmelidir. Şafiî, Ahmed ve İshak şöyle demişlerdir: Rükû' ve sücudda vücudunu doğrultmayan kimsenin namazı fâsidtir.(3)

Yine Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "İşte o namaz münafıkın namazıdır. Oturur ta güneş şeytanın iki boynuzu arasına geleceği vakti gözetler. O zaman kalkar, yüce Allah'ı ancak pek az zikrettiği dört rek'at gagalar."(4)

İşte bu, bu şekilde davrananlara bir yergidir.

Ferve b. Halid b. Sinan dedi ki: Dahhak'ın arkadaşları bir seferinde kendilerine ikindi namazını kıldıracak emirin geciktiğini gördüler. Nerdeyse güneş batacaktı. Bunun üzerine Dahhak bu âyet-i kerîmeyi okudu, sonra şöyle dedi: Allah'a andolsun, onu zayi etmektense onu bırakmak benim için daha iyidir.

Bu hususta söylenecek sözlerin özeti şudur: Abdestini, rükûunu, sücudu-

(1) ***Buhârî***, Ezân 122, İsti'zân 18, Eymân 15; ***Müslim***, Salât 45; ***Ebû Dâvûd***, Salât 143; ***Tirmizî***, Salât 110; ***Nesâî***, İftitâh 7, Tatbik 15, Sehv 67; ***İbn Mâce***, İkametu's-Salât 72; ***Müsned***, IV, 340.

(2) ***Nesâî***, Sehv 66; ***Buhârî***, Ezân 119; ***Müsned***, V, 384, 396

(3) ***Tirmizî***, Salât 81

(4) ***Müslim***, Mesâcid 195; ***Ebû Dâvûd***, Salât 5; ***Tirmizî***, Salât 6; ***Nesâî***, Mevâkit 9; ***Müsned***, III, 149

nu mükemmel bir şekilde yapmaya çalışmayan bir kimse namazı gereği gibi korumuş olmaz. Namazı gereği gibi korumayan da onu kaybetmiş olur. Onu kaybedenin başkalarını kaybetmesi ise daha da beklenir. Nitekim namazı gereği gibi koruyan bir kimsenin de Allah dinini korur. Namazı olmayanın dini de olmaz.

el-Hasen dedi ki: Bunlar mescidleri işlemez hale getirdiler, çeşitli sanatlarla ve sebeblerle meşgul oldular.

"Arzularına uyan" ifadesinden kasıt ise, lezzet veren şeylerin ve masiyetlerin arkasından gidenlerdir.

3- Namazdan Hesaba Çekilmek ve Ta'dil-i Erkân:

Tirmizî ve Ebu Davûd'un, Enes b. Hakim ed-Dabbi'den rivayetlerine göre o Medine'ye gelmiş ve Ebu Hureyre ile karşılaşmış, Ebu Hureyre ona şöyle demiş: Ey delikanlı! Sana bir hadis nakledeyim mi? Umulur ki yüce Allah onunla seni faydalandırır. (Enes b. Hakim): Ben de, naklet, dedim. Dedi ki: "Kıyamet gününde insanların hesaba çekilecekleri ilk amelleri namaz olacaktır. Şanı yüce ve mübarek olan Allah meleklerine -kendisi en iyi bildiği halde-: Kulumun namazına bir bakınız. Onu tamam mı kılmıştır, yoksa eksiltmiş midir? der. Eğer namazının tam olduğu ortaya çıkarsa onun lehine tam olarak yazılır. Şayet ondan bir şey eksiltmiş ise şöyle buyurur: Bakın bakayım acaba kulumun nafile namazı var mıdır? Eğer onun nafile namazları varsa kulumun farz namazlarını kıldığı nafilelerden tamamlayınız. Daha sonra diğer ameller de buna göre ele alınır." Yunus dedi ki: Zannederim "Peygamber (sav)dan..." diye hadisi naklетti. Lafız Ebu Davud'undur.(1)

Yine Ebu Davud dedi ki: Bize Musa b. İsmail anlattı. Bize Hammad anlattı. Bize Davud b. Ebi Hind, Zürâre b. Evfâ'dan anlattı. O Temim ed-Dârî'den o Peygamber (sav)dan bu manada (hadisi naklettikten sonra) dedi ki: "Sonra zekât da böyle ele alınır. Sonra da diğer ameller buna göre ele alınır."(2)

Bunu Nesâî de Hemmam'dan, o el-Hasen'den, o Hureys b. Kabîsa'dan, o Ebu Hureyre (yoluyla) rivayet etmektedir. (Ebu Hureyre) Dedi ki: Ben Rasûlullah (sav)ı şöyle buyururken dinledim: "Kıyamet gününde kulun kendisinden ilk hesaba çekileceği husus onun namazıdır. Eğer namazı düzgün çıkarsa kurtuldu, iflâh oldu, demektir. Eğer bozuk çıkarsa hüsrana uğradı, zarar etti -Hemmam dedi ki: Bilemiyorum bu Katade'nin sözünden mi yoksa rivayetin aslından mı.- Eğer farzından bir şey eksik çıkarsa, bakın bakalım

(1) *Ebû Dâvûd,* Salât 144; *Tirmizî,* Salât 188; *İbn Mâce,* İkametu's-Salât 202; *Müsned,* II, 290, 425

(2) *Ebû Dâvûd,* Salât 144.

kulumun farzından eksik bıraktığını kendisi ile tamamlayacağı nafilesi var mıdır? diye buyurur. Sonra da diğer amelleri de buna göre muamele görür."(1)

Ebu'l-Avvâm ona muhalefet ederek bu hadisi Katade'den, o el-Hasen'den, o Ebu Rafi'den, o Ebu Hureyre yoluyla rivayet etmiştir. (Buna göre) Peygamber (sav) buyurdu ki: "Kıyamet gününde kulun kendisinden hesaba çekileceği ilk husus onun namazıdır. Eğer eksiksiz olduğu görülürse ona tam olarak yazılır. Şayet ondan bir şeyler eksiltmiş ise şöyle buyurur: Bakın bakalım, onun farzından zayi ettiğini kendisi ile tamamlayacağı bir nafilesini buluyor musunuz? Sonra da sair amellerinin hesabı buna göre görülür."(2)

Nesaî dedi ki: Bize İshak b. İbrahim haber verdi. Dedi ki: Bize en-Nadr b. Şumeyl anlattı. Dedi ki: Bize Hammad b. Seleme, el-Ezrak b. Kays'tan bildirdi. (el-Ezrak) Yahya b. Ya'mer'den, o Ebu Hureyre'den, o Rasûlullah (sav)dan naklen buyurdu ki: "Kıyamet gününde kulun kendisinden hesaba çekileceği ilk husus onun namazıdır. Eğer onu eksiksiz kıldıysa (mesele yok.) Aksi takdirde yüce Allah şöyle buyuracak: Bakın bakalım, kulumun bir nafilesi var mıdır? Eğer onun nafilesi olduğu görülürse onunla farizayı tamamlayın, diye buyurur."(3)

Ebu Ömer b. Abdi'l-Berr, *"et-Temhid"* adlı eserinde der ki: Farz namazın nafileden tamamlanması -doğrusunu en iyi bilen Allah'tır ya- ancak bir farz namazı yanılarak, unutarak kılmaz yahut onun rükû' ve sücudunu doğru-dürüst yapmaz ve bunun miktarını bilmez ise, söz konusu olur. Namazı terkeden yahut unuttuktan sonra hatırladığı halde kasti olarak onu kılmayan, farzını edâ etmeyerek nafile ile -bunu bildiği ve hatırladığı halde- meşgul olursa, bunun farzı nafilesinden tamamlanmaz. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

Bu hususta Şamlıların rivayet ettikleri münker bir hadis vardır. Bu hadisi Muhammed b. Himyer, Amr b. Kays es-Sekûnî'den, o Abdullah b. Kurt'dan o Peygamber (sav)dan rivayet etmektedir. Buyurdu ki: "Kim bir namaz kılar da bu namazının rükû' ve sücudunu tam yapmazsa tamamlanıncaya kadar getirdiği tesbihlerden o namazına ilave yapılır." Ebu Ömer dedi ki: Böyle bir hadis, Peygamber (sav)dan bu rivayet yolunun dışında bellenmiş değildir. Ancak bu yol da pek güçlü bir yol değildir. Eğer sahih ise manası şöyle olur: O bir namazı kendi kanaatine göre tam kılmış olduğu halde hüküm itibariyle tam değildir. (İşte bu hadiste söz konusu edilen bu gibi haller olmalıdır).

Derim ki: İnsanın kıldığı farz namazı da, nafileyi de güzelce kılması ge-

(1) *Nesâî*, Salât 9; *Tirmizî*, Salât 188
(2) *Nesâî*, Salât 9
(3) *Nesâî*, Salât 9

tekir. Tâki Rabbine kendisini yakınlaştıracak farzından ayrı fazladan bir nafilesi olsun. Nitekim şanı yüce Allah (kudsi hadiste) şöyle buyurmuştur: "Kulum, nafilelerle bana yakınlaşmaya devam eder ve nihayet Ben de onu severim..."(1)

Çünkü farzın kendisi ile tamamlanacağı bir nafilenin de mana itibariyle hükmü farz ile aynı olmalıdır. Dolayısıyla farzı güzel ve doğru-dürüst kılmayan bir kimsenin nafile namazı doğru-dürüst kılmaması öncelikle söz konusudur. Gerçek şu ki: İnsanlar kıldıkları nafile namazları son derece eksik ve kusurlu kılmaktadırlar. Buna sebeb ise nafilenin kanaatlerince hafife alınması ve nafileleri önemsemeyişleridir. Sanki nafilenin, hiç önemi yokmuş gibi davranıyorlar. Allah'a yemin ederim ki: Parmakla gösterilen ve ilim adamı olduğu zannedilen bir takım kimselerin bile bu şekilde nafile kıldıkları görülmektedir. Hatta farzlarını bile bu şekilde kılanlar vardır. Hadisi bilmediğinden dolayı farzını horozun gagalaması gibi gagalarlar. Peki ya bilgisi olmayan cahillerin hali nedir?

İlim adamları derler ki: Kişinin rükûunda, aradaki kalkışlarında, secdelerinde ve oturuşlarında doğru-dürüst azaları yerine gelmeden rükûu da, sücûdu da, rükudan kalkışı da, secdeler arasındaki oturuşu da yerini bulmaz. İşte rivayet bakımından sahih olan görüş budur. İlim adamlarının cumhuru da, kıyas ehlinin çoğunluğu da bu kanaattedir. Aynı zamanda İbn Vehb ve Ebu Mus'ab'ın, Malik'ten rivayeti de budur. Bu anlamdaki açıklamalar daha önceden el-Bakara Sûresi'nde (2/3. âyet, 14. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır. Durum böyle olduğuna göre; bu şekilde kılınan bir nafile ile cehalet ve yanılmak esasları üzere eksik kılınmış olan farzlar nasıl tamamlanacaktır? Aksine bu şekilde kılınmış bütün namazlar sahih değildir, makbul değildir. Çünkü hepsi de istenen şekilde kılınmamıştır. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

Yüce Allah'ın: "**Arzularına uyan**" buyruğu ile ilgili olarak Ali (ra)dan gelen rivayete göre o şöyle demiştir: Burada kastedilen kişi yüksek bina yapan, başkalarının dikkatini cezbeden bineğe binen ve meşhur olacak türden elbise giyendir.

Derim ki: Arzular (şehevât) insanın hevâsına uygun düşen arzu ettiği, uygun bulduğu ve kendisinden çekinmediği şeylerdir. Sahih hadiste de şöyle denilmektedir: "Cennet hoşlanılmayan şeylerle çevrelenmiş; ateş de arzularla (şehevâtla) çevrelenmiştir."(2)

Ali (ra)ın söylediği nakledilen bu sözde bunların bir bölümünü ifade etmektedir.

---

(1) *Buhârî*, Rikaak 38; *Müsned*, VI, 256

(2) *Müslim*, Cennet 1; *Ebû Dâvûd*, Sünne 22; *Tirmizî*, Sıfatu'l-Cenne 21; *Nesâî*, Eymân 3; *Dârimî*, Rikaak 117; *Müsned*, II, 260, 333, 354, 380, III, 153, 254, 284

"İşte onlar ğayy ile karşılaşacaklar." İbn Zeyd kötülük yahut sapıklık veya hüsran diye açıklamıştır. Şair der ki:

فمن يلق خيراً يحمد الناس أمره ومن يَغْوَ لا يعدمْ على الغَيِّ لائما

"Her kim hayırla karşılaşırsa insanlar onun bu halinden övgü ile söz ederler,
Kim de azgınlık ederse bu azgınlığı (ğayyı) dolayısıyla kınayanları elbette bulunur."

Abdullah b. Mes'ud dedi ki: Bu cehennemde bir vadidir.

Dilbilginlerine göre de ifadenin takdiri şöyledir: Onlar böyle bir ğayy ile karşılaşacaklardır. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Kim bunları işlerse o günah(ları) ile karşılaşır."* (el-Furkan, 25/68)

Kuvvetli görülen görüşe göre ğayy (cehennemdeki) vadinin adıdır. Çünkü azgın olanlar (ğavi'ler) sonunda oraya gideceklerdir.

Ka'b dedi ki: Ahir zamanda ellerinde inek kuyruklarını andıran kamçılar taşıyan bir takım kimseler ortaya çıkacaktır. Sonra da: **"İşte onlar ğayy ile karşılaşacaklardır"** yani onlar cehennemde helâk olacaklar ve sapacaklardır. Yine ondan nakledildiğine göre; ğayy cehennemde dibi en derin, harareti en fazla bir vadidir. Orada "el-behim" diye anılan bir kuyu vardır ki; cehennemin alevi yavaşladıkça yüce Allah bu kuyuyu açar ve onunla cehennem tekrar alevlenir.

İbn Abbas dedi ki: Ğayy, cehennemde bir vadidir. Cehennemin vadileri onun sıcağından Allah'a sığınırlar. Yüce Allah bu vadiyi zinayı ısrarla sürdüren, sürekli içki içen, vazgeçmeksizin faiz yiyen, anne-babasına itaat etmeyen, yalan şahidlikte bulunan ve kocasından olmadığı halde kocasından olduğunu iddia ettiği bir çocuk peydahlayan kadınlara hazırlamıştır.

* * *

"Tevbe eden" yani namazı terketmekten, zayi etmekten, arzu ve heveslerinin arkasına gitmekten vazgeçerek Rabbine itaate dönen, O'na **"iman eden ve salih amel işleyenler müstesnâ. İşte onlar cennete girecekler."**

"(يَدْخُلُونَ): **Girecekler"** buyruğunu Ebu Ca'fer, Şeybe, İbn Kesir, İbn Muhaysın, Ebu Amr, Ya'kub ve Ebu Bekir ("ya" harfi ötreli) "hı" harfi üstün olarak; "(يُدْخَلُونَ): Girdirilirler" diye okumuşlardır. Diğerleri ise "ya" harfini üstün olarak okumuşlardır.

"Ve hiçbir şekilde zulme uğratılmazlar." Yani salih amellerinden hiçbir şey eksiltilmez. Hatta onların her bir iyiliği on misliden, yediyüz misline kadar yazılır.

"Rahman'ın kullarına ğayb ile" yani kendisine ibadet eden ve O'nu görmediği (ve başkası tarafından da görülmediği) hallerde bile O'na olan dini koruyanlar, **"va'dettiği Adn cennetlerine (gireceklerdir)."**

Bu buyruktaki **"Adn cennetleri"** önceki âyette geçen "cennet"den bedel olduğundan dolayı nasb edilmiştir. Ebu İshak ez-Zeccac dedi ki: Mübteda olarak; (جَنَّاتُ عَدْنٍ) şeklinde okunması da mümkündür. Ebu Hatim dedi ki: Eğer hat ("elif" ile "te" şeklinde müennes, salim, çoğul olarak) olmasaydı bunun; (جَنَّةَ عدنٍ) şeklinde olması gerekirdi. Çünkü ondan önce geçen ifade: (يَدْخُلُونَ الْجَنَّةَ): **Cennete girecekler"** şeklindedir.

"Gayb ile" buyruğu ile ilgili bir açıklama da onlar görmedikleri halde cennete iman etmişler, şeklindedir.

"O'nun vaadettiği muhakkak gerçekleşecektir." Buyruğundaki: "(مأتيًا): **Gerçekleşecektir"** kelimesi; "(الإتيان): Gelmek"ten mef'ul isimdir. Sana ulaşan her bir şeye sen de ulaşmışsın demektir. O bakımdan: Üzerinden altmış yıl geçti; dediğin gibi; altmış yıl geride bıraktım, da denilir. Yine: Filanın bana iyiliği dokundu, denildiği gibi, ondan iyilik gördüm, de denilir.

el-Kutebî dedi ki: Burada **"gerçekleşecektir"** (anlamı verilen) kelimesi, gelecektir manasınadır. Yani ism-i mef'ul olup ism-i fâil manasınadır.

Bu kelime hemzelidir çünkü kökü; "(أتى يأتي): Geldi, gelir"dendir. Hemze'yi hafifleterek okuyan bunu "elif" olarak okur.

Taberî dedi ki: Burada "vaad" vaad olunan şey demek olup o da cennettir. Yüce Allah'ın dostları O'na gideceklerdir, demektir.

"Onlar orada" yani cennette **"boş sözler işitmezler."**

"Boş söz (lağv)"in anlamı batıl, çirkin, fuzuli sözler ve faydasız sözlerdir. Şu hadiste de aynı kelime bu manada kullanılmıştır: "Cuma gününde arkadaşına imam hutbe okumakta iken: Dinle diyecek olsan (dahi) lağvetmiş (boş söz söylemiş) olursun."[1] Buradaki: "(لغوت): Lağvetmiş olursun ifadesi; (لغيت) diye de rivayet edilmektedir.[2] Bu ise Ebu Hureyre'nin şivesidir. Nitekim şair şöyle demiştir:

وَرَبُّ أَسْرَابِ حَجِيجٍ كُظَّمِ عن اللَّغَا وَرَفَثِ التَّكَلُّمِ

(1) *Buhârî*, Cumua 36; *Müslim*, Cumua 11; *Ebû Dâvûd*, Salât 229; *Tirmizî*, Cumua 16; *Nesâî*, Cumua 22, Salâtu'l-İydeyn 21; *İbn Mâce*, İkametu's-Salât 86; *Muvatta*, Cumua 6; *Dârimî*, Salât 195; *Müsned*, II, 272, 280, 393, 396, 485, 518, 532.

(2) *Müslim*, Cumua 12; *Müsned*, II, 244

"Kendilerini boş sözlerden, çirkin söz söylemekten alıkoyan Hacı kafilelerinin Rabbi hakkı için."(1)

İbn Abbas dedi ki: Lağv, yüce Allah'ın zikrinin geçmediği bütün sözlerdir. Yani onların cennetteki sözleri yüce Allah'a hamdetmek ve O'nu tesbih etmektir.

"İşittikleri ancak selâm'dır." Yani onlar selâm işitirler. Buradaki istisnâ munkatı'dır. Yani onların birbirlerine verdikleri selâmlarını ve herşeyin mutlak maliki yüce Allah'ın selâmını işitirler. Bu açıklamayı Mukatil ve başkaları yapmıştır. **"Selâm"** bütün hayırları ifade eden kapsamlı bir isimdir. Buyruğun anlamı da şöyledir: Onlar orada yalnız sevdikleri sözleri işitirler.

"Onlara orada sabah ve akşam rızıkları verilecektir." Sabah-akşam canlarının çektikleri yiyecek ve içecekler verilecektir. Yani bu iki zaman arasındaki süre kadar fasılalarla verilecektir. Zira orada sabah da yoktur, akşam da. Yüce Allah'ın: ***"Sabah esişinde bir aylık yol alırdı. Akşam da bir aylık yol giderdi."*** (Sebe' 34/12) buyruğu da bir aylık kadar süre demektir. Bu anlamdaki açıklamaları İbn Abbas, İbn Cüreyc ve başkaları yapmıştır.

Şöyle de açıklanmıştır: Yüce Allah onlara cennetliklerin hallerinin oldukça mu'tedil olduğunu bildirmektedir. Araplarca en rahat ve huzur verici nimet sabah-akşam yiyecek ve içecek imkânını bulmaktır.

Yahya b. Ebi Kesir ve Katade dediler ki: Araplardan o dönemlerde hem sabah, hem akşam yemeği buldular mı, böyle bir kimse nimet içinde kabul edilirdi. İşte bu buyruk bu sebebten nâzil olmuştur.

Şöyle de açıklanmıştır: Yani onların cennetteki rızıkları kesintisizdir. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Ardı arkası kesilmez ve asla men olunmaz."*** (el-Vakıa, 56/33) Bu buyruk bir kimsenin: Ben sabah-akşam seni anıp duruyorum, demesine benzer; seni hatırlayışım daimadır, süreklidir, demektir.

Burada **"sabah"** buyruğunun özel lezzetleriyle meşgul olmadan önce; **"akşam"** buyruğunun lezzetlerini karşılamayı bitirdikten sonra, anlamına gelme ihtimali de vardır. Çünkü arada bir halden bir diğer hale geçiş zamanları girmektedir. Bu da nihayet birinci görüşün kapsamı içerisindedir.

ez-Zübeyr b. Bekkâr, İsmail b. Ebi Üveys'den şöyle dediğini naklet-

(1) Bu beyit *Lisânu'l-Arab*, XII, 520'de bu şekildedir. Ancak daha önce el-Bakara, 2/187. âyet 2. başlıkta da geçmiş olup gerek orada gerekse geçtiği başka yerlerde (meselâ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 413 ve notunda belirtildiği üzere el-Accâc'ın Divan'ında) ilk kelime buradaki gibi: "ve Rabbi" şeklinde değil "ve rubbe" şeklindedir. Bu şekliyle anlamı için ilk geçtiği yere bakılabilir.

mektedir: Malik b. Enes dedi ki: Mü'minler bir günde iki defa yemek yer. Sonra da yüce Allah'ın: **"Onlara orada sabah ve akşam rızıkları verilecektir"** âyetini okudu ve şöyle dedi: Yüce Allah oruçta mü'minlere sabah yemeği yerine sahur yemeğini verdi ki, Rabblerine ibadet etmek için onunla güç bulsunlar.

Şöyle de denilmiştir: Bunun zikrediliş sebebi şudur: Sabah yemeğinin şekli ve nitelikleri, akşamınkinin şekil ve niteliklerinden farklıdır. Bunu ise ancak hükümdarlar bilirler. İşte cennette de sabah rızkı, akşam rızkından farklı olacaktır. İçinde bulundukları nimet ve huzurları daha bir artsın diye nimetleri çeşitlenip, duracaktır.

et-Tirmizî el-Hakîm, *"Nevâdiru'l-Usûl"*de Eban'dan onun el-Hasen'den ve Ebu Kilâbe'den şöyle dediklerini nakletmektedir: Bir adam: Ey Allah'ın Rasûlü dedi, cennette gece var mıdır? Şöyle buyurdu: "Seni böyle bir soru sormaya iten ne oldu?" O: Ben yüce Allah'ı Kitab-ı Kerîm'inde **"onlara orada sabah ve akşam rızıkları verilecektir"** buyurduğunu gördüm. Ben: Gece sabah ile akşam arasında kalan bir zamandır, dedim. Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: "Orada gece diye bir şey olmayacaktır. Sadece ışık ve nur vardır. Sabahı öğleye, öğleni sabaha döndürür. Yüce Allah'tan dünyada iken kılmış oldukları namaz vakitlerinde yüce Allah'tan onlara en değerli hediyeler gelir ve melekler onlara selâm verir." İşte bu, âyetin anlamını en ileri derecede beyan etmektedir. Biz *"et-Tezkire"* adlı eserimizde bunu zikretmiş bulunuyoruz.

İlim adamları derler ki: Cennette gece ve gündüz yoktur. Onlar ebediyyen nur içerisindedirler. Gece ve gündüz kadar sürelerini perdelerin indirilmesinden, kapıların kapatılmasından anlarlar. Gündüz süresini de perdelerin kaldırılıp, kapıların açılmasından anlarlar. Bunu da Ebu'l-Ferac el-Cevzî, el-Mehdevî ve başkaları zikretmişlerdir.

"İşte kullarımızdan takvâ sahibi olanlara miras olarak vereceğimiz cennet budur." Oraya gireceklerin hallerini nitelendirdiğimiz cennet işte budur.

"(نُورِث): **Miras olarak vereceğimiz"** buyruğu şeddesizdir. Ancak Ya'kub "vav" harfini üstün "ra" harfini de şeddeli olarak okumuştur. Tercih edilen okuyuş ise şeddesiz olandır. Çünkü yüce Allah'ın: "(ثم أورثنا الكتاب): *Sonra kitabı kullarımızdan seçtiklerimize miras verdik."* (Fatır, 35/32) diye buyurulmuştur. İbn Abbas dedi ki: Yani, Bana karşı takvâlı olana ve itaatim gereğince amel edenlere (miras olarak vereceğimiz cennet budur).

Bu ifadede takdim ve te'hir olduğu da söylenmiştir ki takdiri şöyledir: (نورث من كان تقياً من عبادنا): "Kullarımızdan takva sahibi olanlara... miras veririz."

وَمَا نَتَنَزَّلُ إِلَّا بِأَمْرِ رَبِّكَ ۖ لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَمَا خَلْفَنَا وَمَا
بَيْنَ ذَٰلِكَ ۚ وَمَا كَانَ رَبُّكَ نَسِيًّا ﴿٦٤﴾ رَبُّ السَّمَٰوَاتِ وَالْأَرْضِ
وَمَا بَيْنَهُمَا فَاعْبُدْهُ وَاصْطَبِرْ لِعِبَادَتِهِ ۚ هَلْ تَعْلَمُ لَهُ سَمِيًّا ﴿٦٥﴾

64. Biz, ancak Rabbi'nin emriyle ineriz. Bizim önümüzdeki arkamızdaki ve bu ikisinin arasındaki her şey yalnız O'nundur. Rabbin unutkan değildir.

65. Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunanların Rabbi'dir. O halde O'na ibadet et ve O'na ibadetinde sebat göster. O'nun adıyla anılan bir kimse biliyor musun?

Tirmizî'deki rivayete göre İbn Abbas dedi ki: Rasûlullah (sav) Cibril'e: "Bizi ziyaret etmekte olduğundan daha sık etmeni engelleyen nedir?" Bunun üzerine şu: **"Biz ancak Rabbinin emri ile ineriz"** âyeti sonuna kadar nazil oldu. (Tirmizî) Dedi ki: Bu hasen, garib bir hadistir.(1)

Bunu Buhârî de rivayet etmiştir: Bize Hallâd b. Yahyâ anlattı. Bize Ömer b. Zir anlattı. Dedi ki: Ben babamı Said b. Cübeyr'den naklederken dinledim: Said b. Cübeyr, İbn Abbas'tan rivayet ettiğine göre Peygamber (sav) Cibril'e şöyle demiş: "Bizi ziyaret etmekte olduğundan daha sık ziyaret etmene engel nedir?" Bunun üzerine: **"Biz ancak Rabbinin emriyle ineriz"** âyeti nazil oldu. (Devamla) dedi ki: İşte bu Muhammed (sav)a cevap teşkil etti.(2)

Mücahid dedi ki: Meleğin, Rasûlullah (sav)a gelişi gecikti. Bir süre sonra ona gelince: "Gecikmene sebeb ne oldu?" diye sordu melek dedi ki: Siz tırnaklarınızı kesmezken, bıyıklarınızı kısaltmazken, parmak aralarınızı temizlemezken, misvak kullanmazken size nasıl gelelim? Mücahid dedi ki: İşte bu âyet, bu hususta nâzil olmuştur.

Yine Mücahid, ayrıca Katade, İkrime, ed-Dahhak, Mukatil ve el-Kelbî dedi ki: Peygamber (sav)a kavmi Ashabu'l-Kehf ile Zülkarneyn kıssaları ve Nuh'a dair soru sorduklarında onlara ne cevap vereceğini bilemedi. Cibril (as)ın kendisine sorduklarına dair bir cevap getireceğini ümit etti. Ancak, Cibril'in, Peygamber (sav)a gelmesi de gecikti. İkrime: Ona cevap getirmesi kırk gün ge-

(1) *Tirmizî*, Tefsir 19. sûre 4. Ayrıca: *Buhârî*, Bed'u'l-Halk 6, Tefsir 19. sûre 2; *Müsned*, 1, 231, 234.
(2) *Buhârî*, Tevhîd 28; *Müsned*, 1, 357.

cikti derken, Mücahid: Oniki gün gecikti demektedir. Onbeş gün gecikti söylendiği gibi, onüç gün ve üç gün de söylenmiştir. Peygamber (sav): "Bana gelişin o kadar gecikti ki başka düşünceler beni aldı ve seni özledim" dedi. Cibril (as): Ben daha da özlem duydum. Fakat ben emir kuluyum, gönderildiğim takdirde inerim, gönderilmeyecek olursam gelemem. Bunun üzerine: **"Biz ancak Rabbinin emri ile ineriz"** âyeti ile: ***"Andolsun kuşluk vaktine. Örtüp büründüğünde geceye ki, Rabbin seni terk de etmedi, sana darılmadı da"*** (el Duha, 93/1-3) buyruklarını indirdi. Bunu es-Sa'lebî, el-Vâhidî, el-Kuşeyri ve başkaları da zikretmiştir.

Şöyle de açıklanmıştır: Bu buyruk cennet ehlinin hali hakkında haber vermektedir. Onlar cennete girecekleri vakit: Biz bu cennetlere ancak Rabbimizin emriyle iner konaklarız, diyeceklerdir. Buna göre âyet-i kerîme kendisinden önceki buyruklarla ilişkili olmaktadır.

Zikrettiğimiz görüşlere binaen de şöyle denilmiştir: Âyet-i kerîme kendisinden önceki buyruklarla ilişkili değildir. Kur'ân-ı Kerîm bir çok sûrelerden meydana gelmiştir. Sûreler de bir takım cümleler ihtiva etmektedir. Kimi zaman bir cümle diğer bir cümleden ayrı olabilir.

"Biz... ancak ineriz" yani yüce Allah buyurdu ki: "Ey Cibril! De ki: Biz ancak Rabbinin emri ile ineriz." Bu da iki şekilde açıklanabilir: Birincisi O bize emrederse biz de senin üzerine ineriz. İkincisi Rabbin sana emir verdiği takdirde biz (o emri) üzerine indiririz.

Buna göre birinci açıklamada "emir" meleklerin inmesi ile ilgilidir. İkinci açıklamaya göre ise buyrukların indirilmesi ile ilgilidir.

"Bizim önümüzdeki" nin bilgisi**"arkamızdaki ve bu ikisinin arasındaki herşey yalnız O'nun'dur"** Allah'ındır. İbn Abbas ve İbn Cüreyc dedi ki: Dünya ile ilgili olarak önümüzden geçmiş olanlar yine dünyada bizden sonra olacaklarla âhiret ve **"bu ikisinin arasındaki"** yani Berzah âleminde olanlar **"yalnız O'nundur."**

Katade ve Mukatil dedi ki: **"Bizim önümüzdeki"** âhiret ile ilgili hususlar **"arkamızdaki"** dünyada geçmiş olanlar **"ve bu ikisinin arasındaki"** iki Nefha (Sûr'a üfürüş) arasında bulunanlar -ki ikisi arasında kırk yıl vardır.- **"herşey yalnız O'nundur."**

el-Ahfeş dedi ki: **"Bizim önümüzdeki"** yaratılışımızdan önce olanlar **"arkamızdaki"** ölümümüzden sonra olacaklar **"ve bu ikisinin arasındaki herşey"** yaratılışımızdan öleceğimiz vakte kadar olacak herşey demektir.

Bir diğer açıklamaya göre: **"Bizim önümüzdeki"** sevap, ceza ve âhirete dair işler, **"arkamızdaki"** dünya hayatında yaptığımız ameller **"ve bu ikisinin arasındaki herşey"** yani bu vakitten kıyamet gününe kadar meydana ge-

lecek herşey demektir.

Beşinci bir anlama gelme ihtimali de vardır: **"Bizim önümüzdeki"** sema ile **"arkamızdaki"** yer **"ve bu ikisinin arasındaki"** yani sema ile arz arasındaki **"herşey"** demektir.

İbn Abbas ta bir rivayette şöyle demiştir: **"Bizim önümüzdeki"** dünyadaki, arzdaki **"arkamızdaki"** -bir önceki görüşün aksine semavatı kastediyor- **"ve bu ikisinin arasındaki herşey"** bununla da havayı (atmosferi) kastediyor; **"yalnız O'nundur."**

Birinci görüşü el-Maverdî, ikincisini de el-Kuşeyrî zikretmiştir.

ez-Zemahşerî dedi ki: Geçmiş ve geride kalmış ömürlerimiz ile hali hazırda içinde bulunduğumuz durum, diye de açıklanmıştır. Burada **"bu ikisinin arasındaki herşey"** anlamında: (وما بين ذلك) denilerek; (tekil işaret zamiri kullanılıp) (ما بين ذينك) diye (şeklinde tesniye zamiri) kullanılmayışının sebebi; Sözünü ettiğimiz şeyler arasındaki herşey maksadı güdüldüğünden dolayıdır.

Nitekim yüce Allah'ın şu buyruğunda da böyle kullanılmıştır: *"O çok yaşlı da değildir, çok genç de değildir. İkisi arasında bir dinçtir."* (el-Bakara, 2/68) yani sözünü ettiğimiz iki tür arasında demektir.

"Rabbin unutkan değildir" yani O, sana risaletini göndermeyi diledi mi gönderir, bunu unutmaz. Anlamın şöyle olduğu da söylenmiştir: Sana vahyin gelmesi gecikse dahi O seni unutmuş değildir. Şöyle de açıklanmıştır: O öncesiyle, sonrasıyla herşeyi bilendir. O hiçbir şeyi unutmaz.

* * *

"Göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunanların Rabbi'dir." Yani O, her ikisinin Rabbi, yaratıcısı, ikisinin arasında bulunanları yaratan ve onların ve aralarında bulunanların mutlak mâlikidir. Bütün zamanları çekip çeviren O olduğu gibi, eşyayı da çekip çeviren O'dur.

"O halde O'na ibadet et." Bu sebebten ötürü O'nu tevhid et.

Bu buyrukta kulların kazandıkları fiillerin yüce Allah tarafından yaratılmış, meydana getirilmiş olduğuna delâlet vardır. Nitekim hak ehlinin söylediği de budur, hak görüş de budur. Çünkü burada bulunan "Rab" lafzının ihtivâ ettiği manalar arasında, mutlak mâlik manasından başkasına hamdedilmesine imkân yoktur. O'nun sema ile arz arasında bulunan herşeyin mâliki olduğu sabit olduğuna göre, bunun kapsamı içerisine elbette mahlukatın kazandık-

ları (fiilleri) de girer ve O'na ibadet etmek vacip olur. Çünkü O'nun kayıtsız ve şartsız olarak mâlik olduğu sabit olmuştur. İbadetin gerçek manası ise tam bir alçak gönüllülük ile itaat etmektir. Mutlak mâlik ve ma'bûdun dışın da kimse ibâdete lâyık olamaz.

"Ve O'na ibadetinde sebat göster." O'na sebatla itaat et. Sana vahyin gelişinin gecikmesinden ötürü üzülme. Bunun yerine emrolunduğun ile meşgul ol.

"(اصطبر): Sebat göster" kelimesindeki "tı" harfi aslında "te"dir. "Te" ile "sad" aralarındaki farklılık dolayısıyla bir arada telaffuzları ağır geldiğinden dolayı "te"nin yerine "tı" kullanılmıştır. Nitekim "savm"dan; "(اصطام): Oruç tuttu" denilir.

"O'nun adıyla anılan bir kimse biliyor musun?" İbn Abbas dedi ki: Bununla sen O'nun bir evlâdının yani benzerinin yahut O'nun mislinin yahut O'nu andıran bir varlığın bulunduğunu ve o varlığın Rahman olan adını ihtiva kettiğini, o ada layık olduğunu biliyor musun? Mücahid de böyle açıklamıştır.

"(سَمِيًّا): **Adıyla anılan"** kelimesi; "(المساماة): Ki bu da karşılıklı olarak aynı adı taşımak" lafzından gelmektedir.

İsrail, Simâk'dan o İkrime'den, o da İbn Abbas'tan şöyle dediğini rivayet etmektedir: Sen herhangi bir kimsenin O'nun adı olan "er-Rahmân" adını taşıdığını bilir misin?

en-Nehhâs dedi ki: Bu benim bildiğim kadarıyla bu hususta ki rivâyetler arasında isnadı en değerli olandır. Ayrıca sahih bir görüştür. Allah'tan başkasına "er-Rahmân" denilmez.

Derim ki: Buna dair geniş açıklamalar. Daha önce, Besmele bahsinde (21.başlıkta) geçmiş bulunmaktadır.

Yüce Allah'a hamd olsun.

İbn Ebi Necîh, Mücahid'den: **"O'nun adıyla anılan bir kimse biliyor musun?"** buyruğu hakkında: O'na benzer kimse biliyor musun? diye açıkladığını rivayet etmiştir.

İbnu'l-Müseyyeb: Ona denk... Katade ve el-Kelbî ise yüce Allah'tan başka Allah adıyla anılan yahut ta Allah'tan başka kendisine Allah denilen bir kimsenin varlığını biliyor musun? diye açıklamışlardır.

Burada soru edatı olumsuzluk edatı anlamındadır, bilmezsin demektir. Doğrusunu en iyi bilen yüce Allah'tır.

وَيَقُولُ الْإِنْسَانُ ءَإِذَا مَامِتُّ لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيًّا ﴿٦٦﴾ أَوَلَا
يَذْكُرُ الْإِنْسَانُ أَنَّا خَلَقْنَاهُ مِنْ قَبْلُ وَلَمْ يَكُ شَيْـًٔا ﴿٦٧﴾ فَوَ
رَبِّكَ لَنَحْشُرَنَّهُمْ وَالشَّيَاطِينَ ثُمَّ لَنُحْضِرَنَّهُمْ حَوْلَ جَهَنَّمَ
جِثِيًّا ﴿٦٨﴾ ثُمَّ لَنَنزِعَنَّ مِنْ كُلِّ شِيعَةٍ أَيُّهُمْ أَشَدُّ عَلَى
الرَّحْمَٰنِ عِتِيًّا ﴿٦٩﴾ ثُمَّ لَنَحْنُ أَعْلَمُ بِالَّذِينَ هُمْ أَوْلَىٰ بِهَا
صِلِيًّا ﴿٧٠﴾ وَإِنْ مِنكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا كَانَ عَلَىٰ رَبِّكَ حَتْمًا مَقْضِيًّا
﴿٧١﴾ ثُمَّ نُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا وَنَذَرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًّا ﴿٧٢﴾

66. İnsan: "Ben öldükten sonra mı diriltilip çıkarılacak mışım?" der.
67. İnsan daha önce hiçbir şey değilken, gerçekten Bizim kendisini yarattığımızı düşünmez mi?
68. Rabbin hakkı için onları ve şeytanları elbette haşredeceğiz, sonra cehennemin etrafına dizleri üzere (çökmüş olarak) **elbette hazır edeceğiz.**
69. Sonra her bir kesimden Rahmân'a karşı küfürde daha cesur, şiddetli kim ise onu ayırırız.
70. Hem oraya atılmaya kimlerin daha lâyık olduğunu da en iyi Biz biliriz.
71. Şüphe yok ki aranızda oraya uğramayacak hiç kimse yoktur. Bu, Rabbinin gerçekleştirmeyi üzerine aldığı kesin bir hükümdür.
72. Bundan sonra takvâ sahiplerini kurtarırız. Zalimleri ise orada dizleri üzerine çökmüş olarak terkederiz.

"İnsan: Ben öldükten sonra mı diriltilip çıkarılacak mışım? der." Burada insan'dan kasıt Ubeyy b. Halef'tir. Eline geçirdiği çürümüş kemikleri eliyle ufalayarak, dedi ki: Muhammed, ölümden sonra diriltileceğimizi iddia ediyor. Bunu el-Kelbî söylemiş, el-Vâhidî, es-Sa'lebî ve el-Kuşeyrî de zikretmişlerdir.

el-Mehdevî dedi ki: Âyet-i kerîme el-Velid b. el-Muğîre ve arkadaşları hakkında nâzil olmuştur. Bu da İbn Abbas'ın görüşüdür.

"Ben... diriltilip çıkarılacak mışım?" anlamındaki buyruğun başında yer alan "lâm" te'kid içindir. Sanki ona: Öldüğün takdirde şüphesiz tekrar diriltileceksin denilmiş de o da: **"Gerçekten ben öldükten sonra mı diriltilip çıkarılacak mışım?"** demiş gibidir. O bu sözlerini inkâr eden bir edâ ile söylediğinden dolayı birincisinde olduğu gibi cevabın başında da "lâm" gelmiş bulunmaktadır. Eğer (bu şekilde söylenmiş bir söz kabul edilmeden) kendisi ibtidâen böyle bir söz söylemiş olsaydı "lam" gelmezdi. Çünkü bu, hem te'kid hem de olumluluk için kullanılır. Halbuki o öldükten sonra dirilişi inkâr eden birisidir.

İbn Zekvân -soru edatı olmaksızın-: "(إذا ما مِت): Öldüğüm zaman" diye haber olmak üzere okumuştur. Diğerleri ise kendi usullerine uygun olarak hemze ile istifham olmak üzere okumuşlardır.

el-Hasen ve Ebû Hayve: "(لَسَوْفَ أُخْرَجُ حَيّاً): Ben diri olarak (mı) çıkacak mışım?" diye okumuştur. O (insan) bu sözlerini alay olsun diye söylemiştir. Çünkü onlar öldükten sonra dirilişe inanmıyorlardı.

Burada "insan"dan kasıt kâfirdir.

"İnsan" yani bu sözleri söyleyen kişi **"daha önce"** soru sormadan ve bu sözü söylemeden **"önce, hiçbir şey değilken, gerçekten Bizim kendisini yarattığımızı düşünmez mi?"** bunu hatırlamaz mı? Çünkü tekrar yaratmak, ilkin yaratmak gibidir. Niye bunda çelişki görüyor ki?

Âsım dışında Kûfeliler, Mekkeliler, Ebu Ömer ile Ebu Ca'fer: "(أَوَلاَ يَذْكُرُ): Düşünüp ibret almaz mı?" şeklinde okurken, Şeybe, Nâfi' ve Âsım ise şeddesiz olarak; "(أَوَ لاَ يَذْكُرُ): Düşünmez mi?" diye okumuşlardır. Tercih edilen şeddeli okuyuştur ve bunun aslı; (يتذكر)dir. Bunun tercih edilmesine sebeb ise yüce Allah'ın: *"Ancak özlü akıl sahipleri öğüt alır."* (ez-Zümer, 39/9) buyruğu ve benzerlerinde bu şekilde gelmiş olmasıdır. Ubeyy'in kıraati de; (أَوَلاَ يَتَذَكَّرُ) şeklindedir. Bu kıraat tefsir olarak kabul edilir. Çünkü, Mushaf'ın hattına aykırıdır.

Ubeyy'in kıraatinin anlamı düşünmez mi? şeklindedir. Şeddesiz (Şeybe, Nâfi' ve Âsım'ın kıraatleri) ise uyanıp dikkat etmez mi, bilmez mi? şeklindedir. Bu açıklamayı en-Nehhâs yapmıştır.

"Rabbin hakkı için onları ve şeytanları elbette haşredeceğiz." Yüce Allah mü'minleri haşredeceği gibi onları haşredeceğine dair delili ortaya koyduktan sonra, kendi zatına kasem etmekte ve şeytanları da haşredeceğini bildirmektedir.

Denildiğine göre; her kâfir bir şeytan ile birlikte aynı zincire vurulmuş olarak haşredilecektir. Nitekim yüce Allah: *"Toplayınız zulmedenleri ve onlara eş olanları"* (es-Saffat, 37/22) diye buyurmaktadır.

ez Zemahşerî dedi ki: **"Ve şeytanları"** buyruğundaki "vav"ın atıf için olması da mümkündür. "Beraber" anlamında olması da mümkündür. Bununla birlikte "beraberlik" anlamı daha kuvvetli görülmektedir. Yani onlar kendilerini azdırmış ve saptırmış, arkadaşları olan şeytanlarla birlikte haşredilecekler ve herbir kâfir bir şeytan ile birlikte aynı zincire vurulacaktır.

Desen ki: Bu, "insan" ile özel olarak kâfirlerin kastedilmesi halinde uygundur. Peki ya genel olarak bütün insanlar kastedilmiş ise şeytanlarla birlikte haşredilmeleri nasıl uygun görülebilir? Derim ki: Bütün insanlar aralarında kâfirler, şeytanlarla birlikte olmak üzere bir defada haşredileceklerine göre, tıpkı şeytanların kâfirlerle birlikte haşredilmesi gibi (bütün insanlar da) şeytanlarla birlikte haşredilmiş olur. Desen ki: Amellerinin karşılıklarının görülmesi halinde birbirlerinden ayrıldıkları gibi, haşirde de bahtiyarlarla bedbahtlar niye birbirlerinden ayrı değildir. Derim ki: Mahşerde birbirlerinden ayrılmayacaklar ve cehennem etrafında diz üstü çökecekleri yerde hazır edilecekler. Onlarla birlikte ateşin yanına getirilicekler; tâki bahtiyar olan insanlar da yüce Allah'ın kendilerini kurtarmış olduğu halleri görsünler, böylelikle sevinçlerine sevinç katılmış olsun, kendilerinin ve Allah'ın düşmanlarının cezalarından ötürü de sevinsin, onların da kötülükleri, hasretleri ve Allah'ın dostlarının bahtiyarlıkları, kendi hallerine sevinmelerinden ötürü de kendilerini öfkelendirecek şeyler daha da artsın.

Desen ki: Dizleri üstü hazır edilmelerinin anlamı nedir? Derim ki: Eğer "insan" tabiri özel anlamı ile (yani kâfir diye) tefsir edilecek olursa anlam şöyle olur: Onlar mahşerden cehennemin kıyısına hesab için durdurulacakları yerdeki hallerinde olduğu gibi şiddetlice sürüklene sürüklene, itile kakıla getirileceklerdir. Buraya gelişleri dizleri üstünde olacak, ayakları üzerinde yürüyerek gelmeyeceklerdir. Çünkü hesab için durdurulmuş olanlar, dizleri üstünde bulunmakla nitelendirilmişlerdir. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Her ümmeti de diz çökmüş göreceksin."*** (el-Câsiye, 45/28) Yani karşılıklı sözleşme ve çeşitli alış-veriş ve intikal durumlarında alışılagelmiş hal olan dizler üzerinde çökmüş olacaklardır. Bu şekilde gelişleri huzursuzluk, tedirginlik ifadesi olduğundan dolayıdır. Böyle bir duruş, rahat ve huzurun zıttı bir mana ifade eder. Yahut ta karşı karşıya kalacakları ve ayakları üzerinde durma takatlerini bırakmayacak şiddetli hallerden ötürü dizleri üzerine kapaklanacaklardır.

Eğer "insan" umumi manasıyla ele alınırsa o takdirde: Onlar cehennemin kıyısına varacaklarında diz üstü çökecekler demek olur ki; bu da diz üstü çökmenin mevkıf'de (hesap için durdukları yerde) diz üstü çöktükleri gibi burada da haklarında takdir edilmiş bir hal olduğu kabul edilmesi suretiyle bu açıklama yapılabilir. Çünkü bu da mükâfat ve cezanın görüleceği yere varılmasından önce hesap için durmaya tabi olan hususlardandır.

Şöyle de denilmektedir: **"Sonra onları cehennemin etrafında dizleri üzere elbette hazır edeceğiz"** buyruğunun anlamı Mücahid ve Katade'den nakledildiğine göre dizleri üzerine çökmüş olarak haşredeceğiz, demektir. Yani onlar içinde bulundukları halin dehşetinden ötürü ayakta duramayacaklardır.

"Cehennemin etrafına" buyruğunun, cehennemin içinde anlamında olması da mümkündür. Mesela, evin iç tarafında çevirmişler olarak oturanların durumunu anlatmak üzere: "Gelenler evin etrafında oturdular" demek ve buna benzer. Buna göre **"cehennemin etrafına"** ifadesinin cehenneme girdikten sonra gerçekleşecek olması mümkündür. Cehenneme girmeden önce olması da mümkündür.

"(جِثِيّاً): **Dizleri üzere"** kelimesi "(جاثٍ): Dizleri üzerinde çökmüş kişi" kelimesinin çoğuludur. Bu fiil; "(جثا على ركبتيه يَجْثو ويَجْثي جُثُوّاً وجُثِيّاً): Dizüstü çöktü, çöker, dizüstü çökmek" şeklinde kullanılır. "(أجثاه): Ona diz çöktürdü" demektir. Topluluk hakkında aynı şekilde; (قوم جُثِي) da kullanılabilir. Aynı şekilde "cim" harfinden sonraki harf esreli olduğu için "cim" harfi esreli olarak; (جِثِي): Dizleri üzere çökmüşler" denilebilir.

İbn Abbas dedi ki: Burada bu kelime "cemaatler halinde" anlamındadır. Mukatil de: Ayrı ayrı topluluklar halinde diye açıklamıştır. Bu açıklamaya göre bu kelime üç ayrı söyleyişi ile; (جُثْوة وجَثْوة وجِثوة)in çoğuludur ki, bu da bir araya gelmiş, toplanmış taşlar ve toplanmış toprak anlamındadır. Yani içkiciler ayrı, zina etmişler ayrı ve bu şekilde gruplar halinde toplanacaklardır, demektir. Şair Tarafe de şöyle demiştir:

تَـرَى جُثْـوتين من تُرابٍ عليهما صفائـحُ صُمٌّ من صفيحٍ مُنَضَّدِ

"İkisinin üzerinde iki toprak yığını görürsün,
Bir de muntazam bir şekilde dizilmiş enlice sağlam taşlar."

el-Hasen ve ed-Dahhak, dizleri üzere çökmüşler olarak diye açıklamışlardır. Bu te'vile göre kelimenin çoğulu bundan önce geçtiği gibidir. Buna sebeb ise yerin darlığıdır. Yani tam anlamıyla oturmak imkânını bulamayacaklardır.

Birbirleri ile davalaşmak için dizleri üzere çökecekler, diye de açıklanmıştır. Bu da yüce Allah'ın şu buyruğunu andırmaktadır: *"Sonra muhakkak siz- ler kıyamet gününde Rabbinizin huzurunda muhakeme olacaksınız."* (ez-Zümer, 39/31) el-Kumeyt de şöyle demektedir:

هـم تركُوا سَرَاتَهُـمْ جثيًا وهـم دون السَّـراةِ مقرَنينا

"Onlar ileri gelenlerini dizleri üzere çökmüş bıraktılar.
Kendileri ise o efendilerinin dışında birbirleriyle zincire vurulmuş haldedirler."

"Sonra her bir kesimden" yani her bir ümmet ve her bir din mensubundan **"Rahmân'a karşı küfürde daha cessur ve şiddetli kim ise onu ayırırız"** çıkartırız.

en-Nehhâs dedi ki: Bu âyet-i kerîme i'râb cihetinden müşkildir. Çünkü bütün kıraat âlimleri; "(أيهم): Kim ise" kelimesini ref' ile okumuşlardır. Yalnız Sibeveyh'in, kendisinden naklettiğine göre Harun el-Karî bunu nasp ile okumuştur ve "ayırırız" anlamındaki fiilin mef'ulü olmuştur.

Ebu İshak bu kelimenin merfu okunuşu ile ilgili olarak üç görüş olduğunu bildirmektedir.

1- Sibeveyh'in naklettiği el-Halil b. Ahmed'in görüşü. Buna göre hikâye (söylenecek bir sözü nakletmek) üzere merfû'dur. Yani: Sonra, Biz azgınlığı dolayısı ile kendilerine: Rahmân'a karşı küfürde daha cesur ve şiddetli hangileridir, denilecek. Her bir kesimden (böyle olanları) ayıracağız. el-Halil şu beyiti nakletmektedir:

ولقـد أبيت من الفتـاة بمنزلٍ فأبيتُ لا حرِج ولا محروم

"Ve ben yiğidin nezdinde öyle bir konumda olurum ki:
(Ona): Ne senin için bir sakınca vardır, ne de mahrum edilirsin (denilir)."

Yani ben kendisine: Senin için bir sakınca da yoktur, mahrum da bırakılmayacaksın, denilen bir kişi konumunda olurum.

Ebu Ca'fer en-Nehhâs dedi ki: Ben Ebu İshak'ın bu görüşü tercih edip beğendiğini gördüm. O: Çünkü tefsir alimlerinin söyledikleri sözlerin manası da budur, demiştir. Onun iddiasına göre: **"Sonra her bir kesimden... ayırırız"** buyruğunun manası şudur: Sonra, Biz her kesimden en ileri derecede azgın olanları mertebelerine göre ayırırız. Sanki azgınlıkları en şiddetli olanların azabı ile başlanılacak, sonra mertebe itibariyle onlardan sonra gelenlere geçilecek gibi bir mana anlamıştır. Âyetin anlamı ile ilgili olarak Ebu İshak'ın sözlerinin lafzan ifadesi budur.

2- Yunus dedi ki: **"Ayırırız"** fiili amel etmeyen fiiller durumundadır. Bu-

na göre; "(أيهم): **...den kim**" ise mübtedâ olarak ref edilmiştir. el Mehdevî ise şöyle demektedir: Buradaki "ayırırız" anlamındaki fiil, Yunus'a göre muallak tır. Ebu Ali der ki: Bunun manası ise bu fiil; "(أيهم أشدّ): Şiddetli kim ise" ifa resinin mahallinde amel eder yoksa amelinin lağvedilmiş olduğu manasına değildir. el-Halil ve Sibeveyh'e göre ise böyle bir fiil muallak olmaz. Çünkü tahakkuku söz konusu olmadığı sürece, ancak şüphe ve benzeri manalar ifa de eden fiiller muallak olur.

3- Sibeveyh dedi ki: "(أيهم): **...den kim ise**" kelimesi ötre üzere mebni dir. Çünkü bu edat hazf hususunda benzerlerinden farklıdır. Zira -en fazilet li olanı gördüm maksadı ile- (رأيت الذي أفضل) ile (من أفضل) denilecek olursa, bu çirkin olur. Bunun için (من هو أفضل) denilmesi gerekir. Bununla birlikte; (أيهم)de hazf caizdir.

Ebu Ca'fer dedi ki: Ben nahivciler arasında bu hususta Sibeveyh'in hata ettiğini söylememiş bir kimse bilmiyorum. Ebu İshak'ı da şöyle derken din ledim: Benim görebildiğim kadarıyla Sibeveyh *"Kitab"*ında sadece iki yerde hata etmiştir. Bu da onlardan birisidir. (Devamla Ebu İshak) dedi ki: Biz biliyoruz ki Sibeveyh; (ایّ) kelimesini izafe edilmeden ve müfred olduğu takdirde i'rab edilir kabul etmiştir. Ya muzaf olduğu takdirde bunu nasıl mebni kabul eder?

Bildiğim kadarıyla Ebu İshak (bu hususta) yalnızca bu üç görüşü zikretmektedir. Ebu Ali ise der ki: Sibeveyh'in görüşüne göre burada bu edatın mebni olması vacibtir. Çünkü ondan kendisi ile marifelik vasfını kazanacağı lafız hazfedilmiştir ki, o da kendisine ihtiyaç duyulmasına rağmen zamirdir. Tıpkı; "(من قبل ومن بعد): Öncesinden, sonrasından" lafızlarından hazfedildiği gibidir. Buralarda muzafın, muzafun ileyhe ihtiyacına rağmen, kendisi ile marifelik vasfını kazanacakları muzafun ileyhler hazfedilmiştir. Çünkü sıla, mevsûlu açıklar ve onu beyan eder. Tıptı muzafun ileyh muzaf'ı beyan edip tahsis ettiği gibi.

Ebu Ca'fer dedi ki: Ebu İshak'ın sözünü ettiği bu üç görüşün dışında dört görüş daha vardır. el-Kisaî dedi ki: "(لننزعن): **Ayırırız**" fiili bir manaya dairdir. Meselâ, "(لبست من الثياب، وأكلت من الطعام): Elbiselerden giyindim, yemekten yedim" demek bu türdendir. Halbuki bu fiil; "(أيهم): **...den... kim ise**" de amel etmediğinden onu nasb etmesi de söz konusu değildir.

el-Mehdevî şunu da ekler: Ona göre bu fiil: "(من كل شيعة): **Her bir kesimden**" ibaresinin mahallinde amel etmektedir. Buna karşılık "(أيهم أشد): **...den... şiddetli kim ise**" ifadesi yeni bir cümle olup mübtedâ olarak merfu'dur. Sibeveyh vâcib (yerine getirilmesi gerekli) anlamın ifade edildiği hallerde de; "(من) ...den..." in gelmesinin vacip olduğu görüşünde değildir.

el-Ferrâ dedi ki: Buyruk, sonra Biz nidâ ile (seslenerek) ayırırız, demektir. Buna göre "ayırırız" fiili nidâ ederiz, anlamındadır. el-Mehdevî der ki: "Nida etti" fiilinden sonra bir cümle geliyorsa muallak olur. Meselâ "(ظننت): Zannettim" fiili manada amel eder, fakat lafızda amel etmez.

Ebu Ca'fer dedi ki: Ebu Bekr b. Şukayr'ın naklettiğine göre bazı Kûfeliler; "(أيهم) ...den kim..." lafzında şart ve ceza manası olduğunu söylemişlerdir. İşte bundan dolayı ondan önceki fiil kendisinde amel etmemiştir. Anlamı da şöyle olur: Sonra bizler her bir kesimden... -ister birbirleriyle ortak vasıfları olsun, ister olmasın- ayırırız. Bu da bir kimsenin; (ضربت القوم أيهم غضب) ifadesinin; "(إن غضبوا أو لم يغضبوا): İster gazap etsinler, ister etmesinler ben o topluluğu dövdüm" anlamında olması gibidir.

Ebu Ca'fer dedi ki: İşte bunlar toplam olarak altı görüştür. Ayrıca Ali b. Süleyman'ın, Muhammed b. Yezid'den naklen şöyle dediğini de dinledim: "(أيهم): ...**den... kim ise"** lafzı: "(بشيعة): "Kesim"e taalluk etmektedir. O halde mübtedâ olarak merfu'dur. Anlamı da şöyle olur: Sonra Biz birbirlerine benzeyen kimselerden yani birbirleriyle yardımlaşanlardan Rahmân'a karşı cesur ve şiddetli olduğunu gördükleri kimseleri ayırırız. Bu da güzel bir açıklamadır.

el-Kisaî "Teşâyu"un yardımlaşmak anlamında olduğunu nakletmektedir.

"(عتيا): **Cesur ve şiddetli"** kelimesi de temyiz olarak nasb edilmiştir.

"Hem oraya atılmaya kimlerin daha layık olduğunu" kimlerin cehennem ateşine girmeyi hakettiğini **"da en iyi Biz biliriz."**

"(صَلَى يَصْلَى صَلْياً): Girdi, girer, girmek" denilir. Bu (fiil olarak, binası itibariyle): "(مضى الشيء يمضي مُضِياً): Geçip gitti..." ile; "(هوى يهوي هُوِياً): Yukarıdan aşağı düştü" fiillerine benzemektedir.

el-Cevherî dedi ki: Bir kimseyi ateşe koyup, orada bırakmayı anlatmak üzere; (صليت الرجل ناراً) denilir. Yine bir kimseyi, onu yakmak maksadı ile ateşe bırakma halini anlatmak üzere de "elif" ile; (اصليته وصَلَّيته تصلية) denilir.

Yüce Allah'ın: *"Ve alevli ateşe atılacaktır."* (el-İnşikak, 84/12) buyruğu; (ويُصَلَّى سَعِيراً) şeklinde de ("lam" harfi şeddeli ve "ya" harfi ötreli "sad" harfi de üstün olarak) okunmuştur. Bunu ("lam" harfini) şeddesiz olarak okunmasına göre ise fiil "(صَلِيَ فلان بالنار يصلى صَلْياً): Filân kişi ateşte yandı" kullanımından gelmektedir. Bu âyet-i kerîmede; "(صِلِيّاً): **Atılma"** kelimesinin "sad" harfinin ötreli okunması bu kabildendir. el-Accâc dedi ki:

واللّهِ لولا النارُ أن نصلاها

"Allah'a andolsun ki; eğer ateşte yanmayacak olsaydık..."

Yine bir işin aşırı şiddetli sıcak olduğunu anlatmak için de; (صلي بالأمر) de nilir. et-Tuhavî'nin şu beyti böyledir:

وَلاَ تَبْلَى بَسَالَتُهُمْ وَإِنْ هُمْ صَلُوا بالحرب حِيناً بعد حين

"Kahramanlıkları bitip tükenmez onların, isterse
Ardı arkasına savaşın şiddet ve sıkıntılarını çekmiş olsunlar."

(اصطليت بالنار) ile (تصلّيت بها); ateşin hararetiyle ısındım demektir. Ebu Zeyd dedi ki:

وقد تصلّيتُ حَرَّ حَرْبِهِمُ كَمَا تَصلّى المَفْرُورُ من قَرِسِ

"Ve ben onların savaşlarının sıcaklığıyla ısındım.
Neredeyse donacak kimsenin aşırı soğuktan ısındığı gibi."

Karşı konulamayacak kadar kahraman bir kimseyi nitelendirmek üzere de; (فلانٌ لا يُصطَلَى بنارِه): Lafzî anlamıyla-: Filânın ateşiyle ısınılmaz, denilir.

"Şüphe yok ki aranızda oraya uğramayacak hiç kimse yoktur. Bu, Rabbinin gerçekleştirmeyi üzerine aldığı kesin bir hükümdür" buyruğuna dair açıklamalarımızı da beş başlık halinde sunacağız:

1- Herkes Cehenneme Uğrayacaktır:

Yüce Allah'ın: **"Şüphe yok ki aranızda..."** buyruğu bir kasemdir. Baştaki "vav" harfi bu kasemi (yemini) ihtiva etmektedir. Peygamber (sav)ın şu hadisi de bunu açıklamaktadır: "Müslümanlardan olup ta üç çocuğu ölen bir kimsenin -yemin gereği olanı müstesnâ- ateşin dokunması mümkün değildir."(1)

ez-Zührî dedi ki: Sanki: **"Şüphe yok ki aranızda oraya uğramayacak hiç kimse yoktur"** âyetini kasteder gibidir. Bunu Ebû Dâvûd et-Tayâlisî zikretmektedir.(2)

Hz. Peygamber'in: "Yemin gereği müstesnâ" ifadesi de müsned tefsir

(1) *Buhârî,* Cenâiz 6, Eymân 9; *Müslim,* Birr 150; *Tirmizî,* Cenâiz 64; *Nesâî,* Cenaiz 25; *Müsned,* II, 276, 473, 479.

(2) Ahmed Abdurrahmân el-Bennâ, *Minhatu'l-Ma'bûd fî Tertibi Müsnedi't-Tayâlisî Ebi Dâvûd,* II, 46

kabilindendir. Çünkü bu hadiste sözü edilen kasem ilim ehline göre yüce Allah'ın: **"Şüphe yok ki aranızda oraya uğramayacak hiç kimse yoktur"** buyruğunda kastedilendir. Kasem ile yüce Allah'ın: ***"Andolsun tozutup savuranlara"*** buyruğundan itibaren: ***"Şüphesiz vaad olunduğunuz elbette doğrudur. Ve şüphesiz ki din elbette gerçekleşecektir."*** (ez-Zâriyât, 51/1-6) buyruğunun kastedildiği de söylenmiştir. Birinci görüş daha meşhurdur, ikisinin de anlamı birbirine yakındır.

2- Cehenneme Uğramanın Mahiyeti İle İlgili Görüşler:

İnsanlar cehenneme uğramanın mahiyeti hakkında farklı görüşlere sahiptir. Burada uğramanın (vürûd) girmek anlamında olduğu söylenmiştir. Câbir b. Abdullah'tan rivayete göre o şöyle demiştir: Ben Rasûlullah (sav)ı şöyle buyururken dinledim: "Uğramak, girmek demektir. İster iyi olsun, ister kötü olsun oraya girmeyecek kimse kalmayacaktır. Mü'minler için serin ve esenlik olacaktır. Tıpkı İbrahim için olduğu gibi." **"Bundan sonra takvâ sahiplerini kurtarırız. Zalimleri ise orada dizleri üzerine çökmüş olarak terkederiz."** Bu hadisi Ebu Ömer (b. Abdi'l-Berr), ***"et-Temhîd"*** adlı eserinde senediyle birlikte zikretmektedir.(1)

Bu aynı zamanda İbn Abbas'ın, Halid b. Mâ'dâ'nın İbn Cüreyc ve başkalarının da görüşüdür. Yunus'tan rivayet edildiğine göre o; **"Şüphe yok ki aranızda oraya uğramayacak kimse yoktur"** buyruğundaki "uğramak (vürûd)" girmek demektir, diye "uğrama"nın tefsirini de zikrederek okurdu. Bazı raviler bu konuda hataya düşerek onun bu açıklamasını da Kur'ân diye nakletmişlerdir.

Darimî'nin, Müsned'inde Abdullah b. Mes'ud'dan gelen rivayete göre o şöyle demiştir: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "İnsanlar ateşe uğrayacaklar sonra amelleriyle oradan uzaklaşacaklardır.(2) Kimisi bir göz açıp kapamak gibi; sonra kimisi rüzgar gibi, kimisi atın koşması gibi, kimisi yükleri arasında hızlıca koşturan binici gibi, kimisi hızlıca yürüyen kişi gibi (oradan ayrılacaklardır.)"(3)

İbn Abbas'tan da bu mesele hakkında Haricilerden Nafi' b. el-Ezrak'a şöyle dediği rivayet edilmektedir: Ben ve sen mutlaka oraya uğrayacağız. Beni yüce Allah o ateşten kurtaracaktır. Sana gelince sen (bunu) yalanladığın için seni kurtaracağını zannetmiyorum.

(1) ***Müsned***, III, 328-329; İbn Abdi'l-Berr, ***el-İstizkâr***, VIII, 327.
(2) Bu kadarıyla; ***Müsned***, I, 433, 435.
(3) ***Dârimî***, Rikaak 89; ***Tirmizî***, Tefsir 19. sûre 5, 6

Cehenneme uğramanın muhakkak oluşuyla birlikte oradan ayrılışın bilinmeyişinden dolayı pek çok ilim adamı oldukça korkmuştur. Biz bunu *"et-Tezkire"* adlı eserimizde açıklamış bulunuyoruz.

Bir kesim şöyle demektedir: Uğramaktan kasıt Sırat'ın üzerinden geçiştir. Bu görüş İbn Abbas, İbn Mes'ud, Ka'b el-Ahbâr ve es-Süddî'den de rivayet edilmiştir. Ayrıca es-Süddî bunu İbn Mes'ud'dan, o Peygamber (sav) yoluyla da rivayet etmektedir. el-Hasen de bu görüştedir. O şöyle demiştir: Uğramak, girmek demek değildir. Mesela sen: Ben Basra'ya uğradım, ama içine girmedim, diyebilirsin. O halde burada uğramaktan kasıt, Sırat'ın üzerinden geçecekleridir.

Ebu Bekr el-Enbârî dedi ki: Dil bilginlerinden bazıları el-Hasen'in bu görüşüne dayanarak açıklamalar yapmış ve yüce Allah'ın: *"Şüphesiz kendileri için daha önceden tarafımızdan iyilik takdir edilmiş olanlar, işte onlar oradan uzaklaştırılmışlardır"* (el-Enbiyâ, 21/101) buyruğunu delil göstererek şöyle demişlerdir: Yüce Allah'ın kendilerine, kendilerini oradan uzaklaştırmayı taahhüt ettiği kimseler ateşe girmeyecektir. Bu görüşün sahipleri (72. âyetin başındaki **"bundan sonra"** anlamındaki kelimeyi): (ثُمَّ) diye peltek "se" harfini üstün olarak okurlardı. (Buna göre: Oradan takvâ sahiplerini kurtarırız, anlamında olur).

Ancak birinci görüşü savunan diğerleri buna karşı şunu delil gösterirler: Yüce Allah'ın: **"İşte onlar oradan uzaklaştırılmışlardır"** buyruğunun anlamı orada azap görmekten ve o ateş ile yakılmaktan uzak tutulacaklardır, demektir. Ve şöyle derler: Oraya girdiği halde bunun farkına varmayan, ondan ötürü herhangi bir acı ve ızdırap duymayan bir kimse gerçek manada ondan uzaklaştırılmış bir kimsedir. Yine yüce Allah'ın: **"Sonra takvâ sahiplerini kurtarırız"** buyruğundaki; "(ثُمَّ): Sonra" kelimesinin ötreli okunuşunu da delil gösterirler ve bu oraya girdikten sonraki bir kurtuluşun delilini teşkil etmektedir, derler.

Derim ki: Müslim'in, Sahih'inde şöyle denilmektedir: "Sonra köprü cehennem üzerine kurulur. Ve artık şefaat tahakkuk eder. Allah'ım esenlik ver, Allah'ım esenlik ver, derler." Ey Allah'ın Rasûlü köprü nedir? diye sorulunca şöyle buyurdu: "O çok kaygan ve üzerinde durulması zor bir yerdir. Onda kancalar ve Necid taraflarında bulunan üzerinde de dikencik bulunan es-Sa'dân diye bilinen dikenler vardır. Mü'minler göz açıp kaparcasına şimşek gibi, rüzgar gibi, kuş gibi, en asil atlar gibi ve develer gibi (üzerinden) geçerler. Kimisi tamamıyle yarasız beresiz kurtulur, kimisi yara bere almış olarak serbest bırakılır, kimisi de cehennem ateşine itilip atılır."(1)

(1) *Buhârî*, Tevhîd 24; *Müslim*, İman 302; *Müsned*, III, 17.

Sırat'ın üzerinden geçmek bu âyet-i kerîmenin ihtivâ ettiği cehennem ateşine uğramaktır, içine girmek değildir, görüşünde olanlar da bu hadisi delil göstermişlerdir.

Bir başka kesim de şöyle demektedir: Buradaki "uğramak (vürûd)" yüksekçe yerden bakmak, müttali olmak, yakınına gelmek şeklinde olacaktır. Çünkü onlar hesabın görüleceği yerde bulunacaklar. Bu da cehenneme yakındır. Hesap halinde cehennemi görecekler, ona bakacaklar. Daha sonra yüce Allah, takvâ sahibi olan kimseleri o bakıp gördükleri cehennemden kurtaracak ve cennete götürülecektir. **"Zalimleri ise... terkederiz"** cehenneme götürülmeleri emredilir. Yüce Allah: ***"Medyen suyuna varınca"*** (vürûd ile aynı kökten) (el-Kasas, 28/23) diye buyurmaktadır ki; bu da oraya yaklaşınca demektir. İçine girince demek olamaz. Züheyr de şöyle demiştir:

فَلَمَّا وَرَدْنَ الْمَاءَ زُرْقًا جِمَامُهُ وَضَعْنَ عِصِيَّ الْحَاضِرِ الْمُتَخَيِّمِ

"O kadınlar tertemiz, arı ve duru ve derin yerleri maviye çalan suyun başına geldiklerinde,
Çadırını kurup, ikamet etmiş kimse gibi (güvenlik duyduklarından dolayı) asalarını bıraktılar."

Hafsa (r.anhâ), Rasûlullah (sav)ın şöyle buyurduğunu rivayet etmektedir: "Bedir ve Hudeybiye'ye katılanlardan hiçbir kimse ateşe girmeyecektir." Ben: Ey Allah'ın Rasûlü dedim. Yüce Allah'ın: **"Şüphe yok ki aranızda oraya uğramayacak hiç kimse yoktur"** buyruğu nerede kaldı? Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "Sen ne diyorsun? **"Bundan sonra takvâ sahiplerini kurtarırız, zalimleri ise orada dizleri üzerine çökmüş olarak terkederiz"** (buyruğu var ya)" Bu hadisi Müslim, Um Mubeşşir yoluyla rivayet etmektedir. Um Mubeşşir dedi ki: Ben, Peygamber (sav)ı Hafsa'nın yanında şöyle buyururken dinledim... deyip, hadisi zikretti.(1)

ez-Zeccâc yüce Allah'ın: ***"Şüphesiz kendileri için daha önceden tarafımızdan iyilik takdir edilmiş olanlar, işte onlar oradan uzaklaştırılmışlardır."*** (el-Enbiyâ, 21/101) buyruğu dolayısıyla bu görüşü tercih etmiştir.

Mücahid de şöyle demektedir: Mü'minlerin ateşe uğramaları dünya yurdunda mü'mine isabet eden humma (ateş yüksekliği)dir. İşte mü'minin cehennem ateşinden payı budur. Bunu geri çeviremez.

Ebu Hureyre'nin rivayetine göre Rasûlullah (sav) ateşi yükselmiş bir has-

(1) ***Müslim***, Fedâilu's-Sahâbe 163; ***İbn Mâce***, Zühd 33; ***Müsned***, VI, 285, 362.

tayı ziyaret etti. Peygamber (sav) ona dedi ki: "Müjdeler olsun sana! Şanı yüce ve mübarek olan Allah buyuruyor ki: O benim ateşimdir. Ben onu (cehennem) ateşinden payı olsun diye mü'min kuluma musallat ederim."(1) Bu hadisi Ebu Ömer (İbn Abdi'l-Berr) senedi ile kaydederek dedi ki: Bize Abdu'l Vâris b. Sufyan anlattı, dedi ki: Bize Kasım b. Asbağ anlattı, dedi ki: Bize Muhammed b. İsmail es-Sâiğ anlattı, dedi ki: Bize Ebu Üsame anlattı, dedi ki: Bize Abdu'r-Rahmân b. Yezid b. Cabir anlattı. O İsmail b. Ubeydullah'tan, o Ebu Salih el-Eşârî'den, o Ebu Hureyre'den, o Peygamber (sav)dan: Peygamber bir hastayı ziyaret etti... diyerek hadisin geri kalan bölümünü zikretti. Ayrıca hadiste: "Humma (sıtma ve yüksek ateşli hastalık) mü'minin cehennem ateşinden payına düşendir" diye buyurmuştur.(2)

Bir kesim de şöyle demektedir: Burada uğramak (vürûd) kabirde ona bakmaktır. Kurtuluşa nâil olan o ateşten kurtarılır ve oraya girmesi takdir edilmiş olan da oraya girer. Daha sonra ya şefaatle oradan çıkar, yahut ta yüce Allah'ın rahmeti ile şefaatten başka bir sebeble çıkar. Bunlar İbn Ömer'in rivayet ettiği şu hadisi delil gösterirler: "Sizden herhangi bir kimse öldüğü takdirde sabah ve akşam onun kalacağı yer kendisine gösterilir..."(3)

Veki', Şu'be'den, o Abdullah b. es-Sâib'den, o bir adamdan, o da İbn Abbas'tan rivayete göre yüce Allah'ın: **"Şüphe yok ki aranızda oraya uğramayacak hiç kimse yoktur"** buyruğu hakkında: Bu kâfirlere bir hitaptır, demiştir.

Yine ondan gelen rivayete göre o, daha önce kâfirler hakkında vârid olmuş: **"Rabbin hakkı için onları ve şeytanları elbette haşredeceğiz. Sonra onları cehennemin etrafına dizleri üzere elbette hazır edeceğiz. Sonra her bir kesimden Rahmân'a karşı küfürde daha cesur ve şiddetli kim ise onu ayırırız. Hem oraya atılmaya kimlerin daha layık olduğunu en iyi Biz biliriz"** buyruklarında kâfirler hakkındaki bu hükümlere paralel olarak: "Şüphe yok ki ("aranızda" yerine): aralarında oraya uğramayacak hiç kimse yoktur" diye okuduğu rivayet edilmiştir. Aynı şekilde İkrime ve bir topluluk da böyle okumuştur. Bu kıraate göre cehenneme uğrayacaklar çeşitli gruplar olmayacaktır. (Sadece kâfirler uğrayacaktır).

Bir kesim de şöyle demektedir: Burada: **"Aranızda"** ile kastedilenler kâfirlerdir. Yani, Ey Muhammed! onlara de ki: Aranızda... Böyle bir te'vilin de aynı şekilde açıklaması kolaydır. "(منكم): **Aranızda"** ifadesindeki "kef" (...nız...) yüce Allah'ın: **"Onları ve şeytanları elbette haşredeceğiz. Sonra**

(1) *Tirmizî*, Tıb 35; *İbn Mâce*, Tıb 18; *Müsned*, II, 440
(2) İbn Abdi'l-berr, *et-Temhîd*, VI, 359, *el-İstizkâr*, VIII, 330
(3) *Buhârî*, Cenâiz 90, Rikaak 42; *Müslim*, Cennet 65, 66; *Nesâî*, Cenâiz 116; *İbn Mâce*, Zühd 32; *Muvatta'*, Cenâiz 47; *Müsned*, II, 51, 113, 123.

onları cehennemin etrafına dizleri üzere (çökmüş olarak) **elbette hazır edeceğiz"** buyruğundaki "onlar" zamirine aittir. Bu zamirin "onlar"a racî' olduğu red olunamaz. Benzeri bir durum, yüce Allah'ın şu buyruğunda da görülmektedir: ***"Ve Rableri onlara son derece temiz bir şarap içirmiştir. İşte bu, gerçekten sizin için bir mükâfattır. Yaptıklarınızın karşılığını da fazlası ile görmüşsünüzdür."*** (el-İnsan, 76/21-22) ise; bu onlar için bir mükâfattır, anlamındadır. Görüldüğü gibi buradaki muhatap zamiri de (tefsir edilmekte olan buyruklarda olduğu gibi) "he" harfine (gaib zamire) gitmektedir.

Çoğunluk ise şöyle demektedir: Burada muhatap bütün âlemdir. Herkesin cehenneme uğraması kaçınılmazdır. Bundan dolayı zaten uğramak ile ilgili görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. Biz ilim adamlarının bu konudaki görüşlerini açıklamış bulunuyoruz. Uğramanın (vürûdun) zahirinden anlaşılan girmektir. Çünkü Peygamber (sav) (bu başlığın baş taraflarında) zikredilen hadiste: "Mutlaka ateş ona değecektir, temas edecektir" diye buyurmaktadır. Çünkü bunun sözlükte anlamı değmek ve temas etmektir. Ancak bu, mü'minler için serin ve selâmet olacaktır. Oradan esenlikle kurtulacaklardır.

Halid b. Ma'dân dedi ki: Cennet ehli cennete girecekleri vakit şöyle diyecekler: Rabbimiz bizim ateşe uğrayacağımızı buyurmamış mıydı? Onlara denilecek ki: Siz oraya uğradınız ve orayı kül haline getirdiniz.

Derim ki: Bu görüş değişik ve dağınık görüşleri bir arada toplamaktadır. Ancak cehennem ateşi oraya uğrayacak kimseyi alevi ve harareti ile rahatsız etmeyecektir. Mü'min kimse böylelikle ondan uzaklaştırılmış ve kurtarılmış olacaktır. Şanı yüce Allah'tan, lütuf ve keremiyle bizleri ondan kurtarmasını ve oraya esenlikle uğrayıp giren ve oradan ganimete nâil olmuş olarak çıkan kullarından eylesin.

Peygamberler de ateşe girecekler midir? diye sorulursa, deriz ki: Bu konuda mutlak bir ifade kullanamayız, ancak şunu söyleyebiliriz: Bu bahsin baş tarafında zikrettiğimiz hadisin delil olduğu üzere bütün insanlar oraya uğrayacaklardır. Günahkârlar günahları sebebiyle oraya girecekler, Allah'ın dostları ve bahtiyar kimseler de onlara şefaat etmek için oraya girecektir. Her iki giriş arasında ise pek büyük bir fark vardır

İbnu'l-Enbârî de Osman (ra)ın Mushaf'ının ve genelin kıraatinin lehine delil olmak üzere şöyle der: Dilde gaibe hitaptan, muhataba hitab lafzına geçiş mümkündür. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Rabbleri onlara son derece temiz bir şarap içirmiştir. İşte bu gerçekten sizin için bir mükâfattır. Yaptıklarınızın karşılığını da fazlasıyla görmüşsünüzdür."*** (el-İnsan, 76/21-22) Böylelikle yüce Allah gaib zamirin yerine muhatablara ait hitab zamirini kullanmıştır. Bu türden açıklamalar daha önce Yunus Sûresi'nde (10/22-23. âyetlerin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

3- "Ancak Yemin Gereği..."

Peygamber (sav)ın: "Yemin gereği müstesna..." (anlamındaki) istisnânın munkatı' bir istisnâ olma ihtimali vardır: Ama yeminin gereğini yerine getirmek için (girilecektir), demektir. Bu Arap dilinde bilinen bir üslûptur. Manası ise ateş ona asla temas etmeyecektir. İfade burada tamam olmaktadır, daha sonra yeni bir cümleye başlayarak: "Yemin gereği müstesnâ" diye buyurmuştur. Yani ama yüce Allah'ın: **"Şüphe yok ki aranızda oraya uğramayacak hiç kimse yoktur"** buyruğundaki yeminin gereğinin de yerine getirilmesi kaçınılmaz bir şeydir. Bu ise ya Sırat'ın üzerinden geçiştir yahut cehennem ateşini görmektir ya da herhangi bir zarar görmeksizin esenlik içerisinde oraya girmektir ve bunda cehennem ateşinin hiçbir şekilde dokunması söz konusu olmayacaktır. Çünkü Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Sizden herhangi birinizin üç çocuğu ölür de (bunların acısının) mükâfatını Allah'tan beklerse mutlaka cehennem ateşine karşı ona kalkan olurlar."(1)

Kalkan (cunne): Koruyucu ve perde, demektir. Ateşten korunan ve ateşe karşı siper edilen ve perdelenen bir kimseye, ateş asla temas etmeyecektir. Eğer ateş ona dokunursa herhangi bir şekilde korunmuş olmaz.

4- Cehennemden Kurtuluş ve Cennete Giriş; Aynı Konu İle İlgili Nassların Birlikte Mütalaasına Örnekler:

Bu hadis ilk hadisi tefsir etmektedir. Çünkü bunda "ecrin Allah'tan beklenmesi (hisbe)" söz konusu edilmektedir. Bundan dolayı Malik bunu açıklayıcı olmak üzere eseri (bunun üzerine bir hanımın ona sorduğu soru ve Peygamberin cevabı) ile birlikte onu açıklayıcı olmak üzere zikretmektedir.

Yine bu ikinci hadise Buharî'nin, Ebu Hureyre'den rivayet ettiği şu hadis kayıt getirmektedir. Buna göre Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Her kimin henüz ergenlik yaşına ulaşmamış üç çocuğu ölürse bunlar onun için cehennem ateşinden bir perde olurlar -yahut cennete girer.-"(2)

Peygamber (sav)ın ergenlik yaşına gelmemiş ve henüz günahları yazılacak yaşa ulaşmamış anlamında olan: "Henüz ergenlik yaşına gelmemiş" ifadesi -ilim adamlarına göre- müslümanların çocuklarının cennette olduklarına bir delildir. -Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.- Çünkü rahmet onların babalarına nâzil olduğu takdirde, rahmete nâil olmamış kimse dolayısıyla rah-

(1) Aynı manada yakın lafızlarla *Buhârî*, İlm 36, Cenâiz 6, Eymân 9; *Müslim*, Birr 150, 152; *Tirmizî*, Cenâiz 64; *Nesâî*, Cenâiz 25; *İbn Mâce*, Cenâiz 57; *Muvatta*, Cenâiz 38, 39; *Müsned*, I, 421, II, 239-240, 378.

(2) *Buhârî*, İlm 36, Cenâiz 6 (Enes'ten), 92; *Müslim*, Birr 153; *İbn Mâce*, Cenâiz 57; (Ukbe b. Abd ile Ömer b. el-Hattab'dan); *Nesâî*, Cenâiz 25; *Müsned*, II, 276, 473, 510, 536.

mete nâil olmaları imkânsız bir şey olur. Bu müslüman çocukların cennette olduklarına dair ilim adamlarının icma ile kabul ettikleri bir husustur. Bu konuda ancak Cebriye'den bir kesim istisnâ teşkil ederek, durumlarının ilâhî meşiete ait olduğunu söylemişlerdir. Bu ise kendilerine muhalefet edilmesi caiz olmayan ve aynı şekilde haklarında yanlışlık yapmaları düşünülemeyen hüccet olan kimselerin icmaı ile reddedilmiş ve terkedilmiş bir görüştür. Buna ek olarak Peygamber (sav)dan gelmiş adaletli ve güvenilir ahad rivayetler de vardır. Ayrıca Peygamber (sav) şöyle buyurmaktadır: "Bedbaht kimse annesinin karnında bedbaht olan kimsedir, bahtiyar kimse de annesinin karnında bahtiyar olan kimsedir. Melek iner ve onun ecelini, amelini ve rızkını yazar."(1) Bu hadis tahsis edilmiştir. Hiç şüphesiz henüz ameli yazılacak yaşa gelmeden önce ölen müslüman çocuklar, annelerinin karnında bahtiyar olan ve bedbaht olmayanlardandır. Buna delil ise konu ile ilgili hadisler ve icmadır.

Peygamber (sav)ın Âişe (ranhâ)ya söylediği bildirilen şu sözler de bu durumdadır: "Ey Âişe! Şüphesiz Allah cenneti yarattı ve oraya girecekleri de henüz babalarının sulblerinde iken yarattı. Ateşi de yarattı ve oraya girecek kimseleri de -henüz babalarının sülblerinde oldukları halde- yarattı."

Bu hadis delil olamaz, zayıftır, icma ile ve konu ile ilgili rivayetler ile red olunur. Bu hadisi rivayet eden Talha b. Yahya zayıftır, rivayeti delil gösterilmez. Ayrıca bu hadis, onun tek başına (münferiden) rivayet ettiği hadislerdendir. Ona iltifat edilmez.

Şu'be, Muaviye b. Kurra b. İyaz el-Muzenî'den, o babasından, onun da Peygamber (sav)dan rivayetine göre Ensar'dan birisinin küçük bir oğlu öldü. Ona üzüldü, kederlendi. Rasûlullah (sav) ona dedi ki: "Cennet kapılarından hangisine gidersen oğlunun senin için o kapının açılmasını istediğini görmek, seni sevindirmez mi?" Ey Allah'ın Rasûlü! dediler. Bu ona mı hastır yoksa genel olarak bütün müslümanlar için de böyle midir? Peygamber: "Hayır. Bütün müslümanlar için geneldir" diye buyurdu.(2)

Ebu Ömer (b. Abdi'l-Berr) dedi ki: Bu hadis sabit ve sahih bir hadistir. Yani sözünü ettiğimiz Cumhurun icmaı ile böyledir. Aynı zamanda bu hadis Talhâ b. Yahya'nın rivayet ettiği hadisle çelişmekte ve onu reddetmektedir.

Yine Ebu Ömer dedi ki: Bu hadis ve buna benzer rivayetlerin bence izahı şudur: Bunlar farzlarını gereğince eda etmeye devam eden, büyük günahlardan kaçınan, uğradığı musibete karşı sabredip ecrini Allah'tan bekleyen

(1) *Müslim*, Kader 3 (yakın ifadelerle, Abdullah b. Mes'ûd'un sözü olarak; *İbn Mâce*, Mukaddime 7; *Dârimî*, Mukaddime 231 (kısmen, Abdullah b. Mes'ud'un sözü olarak).
(2) *Nesâî*, Cenâiz 22; İbn Abdi'l-Berr, *et-Temhîd*, VI, 349; *el-İstizkâr*, VIII, 325-326.

kimseler içindir. Çünkü hitap o dönemde ancak çoğunluğunun durumu bu vasfettiğimiz şekilde olan bir topluluğa yöneltilmişti ki onlar da Ashab ı Kiram'dır. Yüce Allah onların hepsinden razı olsun.(1)

en-Nekkaş kimi ilim adamından şunları söylediğini nakletmektedir: Yüce Allah'ın: **"Şüphe yok ki aranızda oraya uğramayacak hiç kimse yoktur"** buyruğunu; *"Şüphesiz kendileri için daha önceden tarafımızdan iyilik takdir edilmiş olanlar, işte onlar oradan uzaklaştırılmışlardır."* (el-Enbiyâ, 21/101) buyruğu neshetmektedir. Ancak bu zayıf bir iddiadır, çünkü burası neshin söz konusu olacağı yerlerden değildir.(2)

Biz bundan önce, eğer kişiye ateş dokunmayacak olursa oradan zaten uzaklaştırılmış demek olduğunu açıkladık. Haberde: "Ateş kıyamet gününde mü'mine: Çabuk geç ey mü'min! senin nurun benim alevimi söndürüyor, diyecektir" denilmektedir.(3)

5- Gerçekleştirilmesi Kesin Olan Hüküm:

Yüce Allah'ın: **"Bu, Rabbinin gerçekleştirmeyi üzerine aldığı kesin bir hükümdür"** buyruğunda geçen: (الحتم) ilâhî hükmü kesin vacip kılmak demektir. Yani bu kesin olacak bir şeydir. (مقضيا) ise; yüce Allah'ın hakkınızda vermiş olduğu hüküm budur, demektir. İbn Mes'ud dedi ki: Bu (gerçekleştirilmesi) farz olan bir yemindir, anlamındadır.

* * *

"Bundan sonra takvâ sahiplerini kurtarırız. Zalimleri ise orada dizleri üzerine çökmüş olarak terkederiz." Bu da önceki âyet-i kerîmede geçen "uğrama (vürûd)"un girmek anlamında olduğunun delillerindendir. Çünkü yüce Allah burada zalimleri girdiririz, diye buyurmamıştır. Bu hususa dair yeterli açıklamalar (az önce) geçmiş bulunmaktadır.

Bu hususta kabul edilen görüş şudur: Büyük günah sahibi kimse oraya girse dahi günahı kadar cezalandırılacak, sonra kurtulacaktır.

Mürcie oraya girmeyecektir derken, Vaîdiyye orada ebeddiyyen kalacaktır, derler. Yine buna dair açıklamalar önceden birden çok yerde geçmiş

(1) İbn Abdi'l-Berr, *et-Temhîd*, VI, 349 vd.

(2) Çünkü nesh için gerekli şartlardan birisi de nesh olduğu ileri sürülen buyruğun haber muhtevâsını taşımamasıdır.

(3) Hadisi Suleym b. Mansur b. Ammâr, babası Mansur b. Ammâr'dan rivâyet etmiştir. Hadis rivâyeti kabul görmemiş birisidir. (Bk. ez-Zehebî, *Mizânu'l-İ'tidâl*, V, 312)

bulunmaktadır.

Âsım el-Cahderî ve Muaviye b. Kurrâ "(ثُمَّ لَنَجِي): **Bundan sonra... kurtarırız**" şeklinde (لَنَجِي)den ("cim" harfi) şeddesiz olarak okumuşlardır. Bu aynı zamanda Humeyd, Ya'kub ve el-Kisaî'nin de kıraatidir. Diğerleri ise bunu sakil ("cim" harfini şeddeli olarak) okumuşlardır.

İbn Ebi Leylâ (sonra anlamındaki kelimeyi) "orada" anlamına gelecek şekilde peltek "se" harfini üstün olarak; (ثَمَّهْ) diye okumuştur. (ثَمَّ) zarftır. Ancak mebnidir, türetilmiş olduğu bir kökü yoktur. Bundan dolayı (mesela): "(ذَا): Bu" işaret isminin mebni olduğu gibi bu da mebnidir. Sonundaki "he" harfinin harekeyi açığa çıkarmak için gelmiş olması mümkündür. Vasıl halinde hazfedilir. Bununla birlikte "yer"in müennes olduğunu belirtmek için de gelmiş olabilir. O takdirde vasl halinde "te" diye okunarak sabit kalır.

وَإِذَا تُتْلَىٰ عَلَيْهِمْ آيَاتُنَا بَيِّنَاتٍ قَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا
أَيُّ الْفَرِيقَيْنِ خَيْرٌ مَقَامًا وَأَحْسَنُ نَدِيًّا ﴿٧٣﴾ وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ
مِنْ قَرْنٍ هُمْ أَحْسَنُ أَثَاثًا وَرِئْيًا ﴿٧٤﴾ قُلْ مَنْ كَانَ فِي الضَّلَالَةِ
فَلْيَمْدُدْ لَهُ الرَّحْمَٰنُ مَدًّا ۚ حَتَّىٰ إِذَا رَأَوْا مَا يُوعَدُونَ إِمَّا الْعَذَابَ
وَإِمَّا السَّاعَةَ ۚ فَسَيَعْلَمُونَ مَنْ هُوَ شَرٌّ مَكَانًا وَأَضْعَفُ جُنْدًا ﴿٧٥﴾

73. Âyetlerimiz onlara açık açık okunduğunda kâfirler, mü'minlere derler ki: "Bu iki kesimden hangisinin makamı daha hayırlı, oturup kalktığı kimseleri daha iyidir?"

74. Halbuki bunlardan önce hem malı mülkü itibariyle hem de görünüşü itibariyle onlardan daha üstün olan nice nesilleri helâk etmiş bulunuyoruz.

75. De ki: "Kim sapıklıkta ise Rahmân ona verdiği mühleti uzattıkça uzatsın. Nihayet kendilerine vaad olunanı, azabı ya da kıyameti göreceklerinde hangisinin makamca daha kötü ve askerce daha zayıf olduğunu bileceklerdir."

"Âyetlerimiz onlara açık açık okunduğunda" buyruğunda sözü edilenler; yüce Allah'ın: *"Ben öldükten sonra mı diriltilip çıkarılacak mışım?"* (66.

âyet) diye kendilerinden söz edip haklarında: ***"Zalimleri ise orada dizleri üzerine çökmüş olarak terkederiz"*** buyurduğu bu kâfirlere Kur'ân-ı Kerim okunduğu vakit ellerinde tuttukları dünyalık ile güç, kuvvet sahibi olduklarını ileri sürerler ve şöyle derler: Eğer biz batıl üzere isek peki ne diye malca daha çokluğuz, sayıca daha güçlüyüz? Onların bu sözlerden kasıtları, mustaz'af insanları şüpheye düşürmek ve onlara malı çok olan kimsenin bu durumunun dininde de haklı olduğunun delili olduğu şeklinde yalnış bir kanaat vermektir. Onlar bu sözleriyle kâfirler arasında fakir, müslümanlar arasında da zengin bulunduğuna hiç dikkat etmiyor, gibidirler. Yüce Allah'ın gerçek dostlarını dünyaya aldanmaktan uzak tuttuğunu ve ona aşırı meyletmekten onları koruduğunu bilmiyor gibidirler.

"Açık açık" buyruğu lafızları ağır ağır ve tane tane okunan, manaları oldukça özlü, maksatları açıkça ortaya koyan demektir.

Bu buyruklar, ya muhkemdirler, ya muhkemler ile açıklanmış müteşâbihtirler, ya da Rasûlullah (sav) bunları sözüyle ya da fiiliyle açıkça beyan etmiştir. Yahut bu âyetlerin i'cazı açıkça ortadadır. İşte i'cazı açıkça ortada olan âyetlerle onlara meydan okunmuştur. Hiçbir kimse onlara karşı durmaya, benzerlerini getirmeye güç bulamamıştır. Ya da bu âyetler apaçık deliller ve kesin belgelerdir.

"Açık açık" anlamındaki "beyyinât"ın te'kid için hâl gelmesi (gramer açısından) en uygun açıklamadır. Yüce Allah'ın: ***"Halbuki o... doğruyalayan, gerçeğin ta kendisidir"*** (el-Bakara, 2/91) buyruğuna benzemektedir. Çünkü yüce Allah'ın âyetleri esasen, ancak açık ve kesin belgedirler.

"Kâfirler" buyruğuyla Kureyş'in müşrikleri olan en-Nadr b. el-Hâris ve arkadaşlarını kastetmektedir. **"Mü'minlere"** buyruğuyla da Peygamber (sav)ın ashabının fakirlerini kastetmektedir. Bunlar oldukça yoksul idiler, yaşayışları da mahrumiyet içinde idi, elbiseleri eski püskü idi. Müşrikler ise saçlarını tarıyorlar, başlarını yağlıyorlar, en güzel elbiselerini giyiniyorlardı. O bakımdan mü'minlere: **"derler"** di **"ki: Bu iki kesimden hangisinin makamı daha hayırlı, oturup kalktığı kimseleri daha iyidir?"**

"Makamı (oturup kalktığı yeri)" anlamındaki; (مَقَاماً) kelimesini İbn Kesir, İbn Muhaysın, Humeyd ve Şibl b. Abbâd "mim" harfini ötreli olarak okumuşlardır ki bu da kalınan yer, ikamet yeri demektir. Bunun ikamet etmek anlamında mastar olması da mümkündür. Diğerleri ise "mim" harfini üstün olarak okumuşlardır. Bu da oturup kalkılan ev ve mesken anlamındadır.

Şöyle de açıklanmıştır: Makam önemli işler için kendisinde durulan mekân demektir. İki kesimden hangisinin mevki ve yardımcıları daha çoktur, demektir.

"... Oturup, kalktığı kimseleri daha iyidir?" buyruğundaki ve **"oturup kalktığı kimseler"** anlamı verilen; (نَدِيًّا) kelimesini İbn Abbas "meclisi" diye açıklamıştır. Yine ondan görünüşü, manzarası diye açıkladığı rivayet edilmiştir. Sözlükte ise bu, meclis ve toplantı yeri (nâdî) anlamındadır. "Dâru'n-Nedve" de buradan gelmektedir. Çünkü müşrikler burada kendi işleriyle ilgili görüşmeler yapar, danışırlardı. "(ناداه): Mecliste (nâdî) onunla birlikte oturdu" demektir. Şair de şöyle demiştir:

أنـادي بـه آل الوليـد وجعفـرًا

"Ben orada el-Velid ailesi ve Ca'fer(in ailesi) ile otururum."

(Âyet-i kerîmede) bu kelime (nedy) "faîl" vezninde olup topluluğun meclisi ve oturup konuştukları yer demektir. "Nedve, nâdî, muntedâ ve mütenedda" kelimeleri de aynı anlama gelir. Eğer hazır bulunanlar ayrılacak olurlarsa buna "nedîy (meclis, toplantı yeri)" denilmez. Bu açıklamayı el-Cevherî yapmıştır.

* * *

"Halbuki bunlardan önce hem malı mülkü itibariyle" pek çok malı, eşyası bulunan **"...nice nesilleri"** nice ümmet ve toplulukları **"helâk etmiş bulunuyoruz."**

Şair "mal, mülk" anlamındaki (aynı kökten gelen) kelimeyi kullanarak şöyle demiştir:

وفَرْعٍ يَزِينُ المَتْـنَ أسـودَ فاحِمٍ أثيثٍ كقِنْـوِ النَّخلَـةِ المُتَعَثْكِلِ

"Ve birbirine girmiş, -meyvesinin çokluğundan aşağı sarkmış
hurma salkımı gibi- kökünden dahi pek bol,
Ve omuzları süsleyen simsiyah bir saç..."

"Esâs" aynı zamanda ev eşyası anlamındadır. Bunun, eski ev eşyası ile bunların giyilenlerinin en adi ve bayağıları anlamında olduğu da söylenmiştir. el-Hasen b. Ali et-Tûsi de şu beyiti nakletmektedir:

لقـادم العهـد من أم الـوليد بنا دهـراً وصـار أثـاث البيت خُزْيَّا

"Bizim Ummu'l-Velid'den ayrıldığımızdan beri uzun zaman geçti.
Ve artık ev eşyalarımız (zamanla eskidiğinden) adi ve bayağı hale geldi."

İbn Abbas dedi ki: Bu kelime hey'et ve görünüş demektir. Mukatil ise el bise anlamında olduğunu söylemiştir.

"(وَرِئْياً): Görünüş": Güzel görünüş anlamındadır. Bu kelime beş türlü okunmuştur. Medineliler hemzesiz olarak ve "ya" harfini şeddeli; (وريّا) şeklinde; Kûfeliler hemzeli; (ورئيا) diye okumuşlardır. Ya'kub'un naklettiğine göre ise Talha şeddesiz tek "ya" ile; (وَرِيا) diye okumuştur. Süfyan, el A'meş'ten, o Ebu Zabyan'dan, o İbn Abbas'tan; "(وزيّا): Kılık, kıyafet" şeklinde "ze" harfi ile okuduğunu nakletmektedir. Bunlar dört kıraattir. Ebu İshak dedi ki: Bu kelimenin; (ورئيا) şeklinde ve sonrasında hemze olan bir "ya" ile okunması da mümkündür.

en-Nehhâs dedi ki: Burada Medinelilerin kıraati güzeldir. Bu da iki şekilde açıklanabilir:

1- Bu kelimenin, "(رايت): Gördüm"den türetilmiş olması sonradan hemze hafifletilerek yerine "ya" getirilmiş olması, daha sonra da iki "ya"nin birbirine idğam edilmiş olması şeklinde. Bunun güzel oluşu ise, âyet sonlarının birbirine uymasıdır. Çünkü (bu sûrede) âyet sonları hemzeli değildir. İşte buna binaen İbn Abbas bunun görünüş anlamına geldiğini söylemiştir. Buyruk; hem malı mülkü itibariyle, hem de elbisesi itibariyle, anlamında olur.

2- Nimetten dolayı terlerinin, derilerinin semirmiş görünmesi demektir. Bu açıklamaya göre ise hemzeli okuyuş caiz değildir.

Verş'in, Nâfi'den, İbn Zekvân'ın da İbn Âmir'den; (ورئيا) şeklindeki okuyuşları da birinci şekil ile açıklanır. Kûfelilerin ve Ebu Amr'ın kıraati de böyle olup asıl üzere "görmek" anlamındaki fiilden gelir.

Talha b. Musarrif'in kıraati ise tek bir "ya" ile; (وريا) şeklinde olup yalnış olduğunu zannediyorum. Bazı nahivciler şöyle açıklamışlardır: Bunun aslı hemze iken "ya"ya dönüştürülmüştür. Daha sonra iki "ya"dan birisi hazfedilmiştir.

el-Mehdevî dedi ki: Bu kelimenin; (رِيّاً) şeklinde olması sonra da bu hemzenin "ya"ya dönüştürüldükten sonra iki "ya" olması, bilahare hemzenin harekesinin "ya"ya nakledildikten sonra ilk "ya"nın hazfedilmiş olması da mümkündür. Nitekim kimisi bu kalb (dönüştürme) esasına göre; (وِرِيا) diye de okumuştur ki; bu da beşinci kıraattir. Sibeveyh (رَاءٌ) kelimesinin;

"(رأى): Gördü" anlamında kullanıldığını da nakletmiştir.

el Cevherî dedi ki: Bu kelimeyi hemzeli okuyan bunu görünüş anlamında; "(رأيت): Gördüm" fiilinden gelmiş kabul eder. Bu ise gözün görmüş olduğu güzel hal ve açıktaki giyiniş anlamına gelir. Ebu Ubeyde de, Muhammed b. Numeyr es-Sakafî'ye ait şu beyiti nakletmektedir:

أشاقتـك الظعائـن يوم بانوا بذِي الرُّئي الجميلِ من الأثاث

"Senden ayrıldıkları günü özledi seni hanımlar,
Güzel görünümlü eşyaların yanında (olduklarında)."

Bunu hemzesiz okuyanlara gelince; ya hemzeyi hafifleterek okumuşlardır. Yahut da bu kelime; "(رَوِيت ألوانهم وجلودهم رِيّاً): Renkleri güzelleşti ve derileri doldu" anlamındaki kökten gelmektedir.

İbn Abbas, Ubeyy b. Ka'b, Said b. Cübeyr, el-A'sam, el-Mekkî ve Yezid el-Berberi'nin "ze" harfi ile; "(وزيا): Kılık, kıyafet itibariyle" şeklindeki okuyuşları ise hey'et (görünüş) ve güzellik demektir.

Bununla birlikte bunun "topladım" anlamına gelen; (زَوَيتُ) kökünden gelmesi de mümkündür. O takdirde bunun aslı; (زيا) olup "vav" harfi "ya"ya kalb edilmiş olur. Peygamber (sav)ın: "(زُويت لي الأرض): Yeryüzü benim için toplanıp bir araya getirildi"[1] hadisinde de aynı kelime kullanılmıştır.

Buyruğun anlamı şudur: Bunların Allah'ın azabına karşı kendilerine hiçbir faydası yoktur. Bunlar istedikleri kadar yaşasınlar, nihayet öleceklerdir ve ömürleri uzasa dahi ulaşacakları nokta azap olacaktır. Yahut; yüce Allah'ın kendilerini yakalamak üzere göndereceği dünya azabı gelip onları bulacaktır.

* * *

"De ki: "Kim sapıklıkta küfürde ise Rahmân ona verdiği mühleti uzattıkça uzatsın." Cahilliğinin azgınlığında ve küfrü içerisinde onu terkedip, bıraksın.

Burada lafız emir olmakla birlikte, anlamı haberdir yani sapıklık içerisinde olana yüce Allah uzunca bir süre verir. Nihayet onun aldanışı da uzayıp gider. Bu ise onun azabının daha çetin olmasına sebeb olur.

(1) Bu lafızla: ***İbn Mâce,*** Fiten 9; aynı manada olmak üzere ve bu lafzın da kullanıldığı bazı rivâyetler için bk.: ***Müslim,*** Fiten 19; ***Tirmizî,*** Fiten 14; ***Müsned,*** IV, 123, V, 278, 284.

Şu buyruklar da buna benzemektedir: ***"Onlara mühlet vermemiz, ancak günahlarını arttırmaları içindir."*** (Âl-i İmran, 3/178); ***"Biz de onları azgınlıkları içerisinde kör ve şaşkın terkederiz."*** (el-En'âm, 6/110) Buna benzer buyruklar pek çoktur. Yani istediği kadar yaşasın, ömür boyunca kendisine istediği kadar genişlik verilsin, nihayette varacağı yer ölüm ve ceza olacaktır. Bu da en ileri derecede tehdit ve korkutmadır.

Bir görüşe göre bu, Peygamber (sav)ın yapması emrolunan bir duadır. Mesela: Benim malımı çalanın yüce Allah elini kessin, denildiği zaman bu, hırsıza bir bedduadır.

"Rahmân ona verdiği mühleti uzattıkça uzatsın" buyruğu şartın cevabıdır. Bu açıklamaya göre yüce Allah'ın **"uzattıkça, uzatsın"** anlamındaki buyruğu haber olmaz.

"Nihayet kendilerine vaad olunanı... göreceklerinde" buyruğunda "görecekler" diye çoğul gelmesi "(من): Kim" lafzının hem tekil, hem çoğul için kullanılabilmesinden dolayıdır.

"(إذا): **İse"** mazi ile birlikte kullanılacak olursa, müstakbel (müzari) anlamında olur. (Muzari olarak):Kendilerine vaad olunanı görecekleri vakte kadar, anlamındadır.

Burada **"azap"** ya yüce Allah'ın, onlara karşı mü'minlere yardım edip muzaffer kılmak suretiyle mü'minlerin onları kılıçla ve esir almakla azaplandırmalarıyla olacaktır. Yahut kıyametin kopması ve onların cehenneme gitmeleriyle olacaktır.

"Hangisinin makamca daha kötü ve askerce daha zayıf olduğunu bileceklerdir." O vakit gerçekler açıkça ortaya çıkacaktır. Bu da onların: **"Bu iki kesimden hangisinin makamı daha hayırlı, oturup kalktığı kimseleri daha iyidir"** şeklindeki sözlerine bir cevaptır.

وَيَزِيدُ اللَّهُ الَّذِينَ اهْتَدَوْا هُدًى ۗ وَالْبَاقِيَاتُ الصَّالِحَاتُ خَيْرٌ
عِنْدَ رَبِّكَ ثَوَابًا وَخَيْرٌ مَرَدًّا ﴿٧٦﴾

76. Allah hidâyete erenlerin hidâyetini arttırır. Kalıcı olan salih ameller ise sevap bakımından da Rabbin yanında hayırlıdır, âkıbetçe de daha hayırlıdır.

"Allah, hidâyete erenlerin hidâyetini arttırır." Mü'minleri hidayetleri dolayısıyla mükâfatlandırır ve onlara yardımını da arttırır. Onların hidâyetlerine karşılık bir mükâfat olmak üzere yakînlerinin artışına sebeb teşkil edecek âyetler indirir.

Şöyle de açıklanmıştır: Başkalarının inkâr ettikleri nâsih ve mensûhu tasdik etmeleri suretiyle onların hidayetlerini arttırır. Bu anlamdaki açıklamaları el-Kelbî ve Mukatil yapmıştır.

Üçüncü bir anlama gelme ihtimali de vardır: Yani **"Allah hidayete erenlerin"** itaate yönelmeleri suretiyle **"hidayetini"** cennete yol bulmalarını **"arttırır."**

Anlamlar birbirlerine yakındır.

Amellerin artışı, imanın ve hidayetin artışının anlamı ile ilgili açıklamalar daha önceden Âl-i İmran Sûresi'nde (3/173. âyetin tefsirinde) ve başka yerlerde geçmiş bulunmaktadır.

"Kalıcı olan salih ameller" ile ilgili açıklamalar daha önceden el-Kehf Sûresi'nde (18/46. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

"Sevap bakımından" yani mükâfat açısından **"da Rabbin yanında hayırlıdır, âkıbetçe de"** yani âhirette kâfirlerin kendisiyle dünyada iken öğünüp durdukları şeylerden **"daha hayırlıdır."**

"(المَرَدّ): **Âkıbet"** kelimesi mastardır. Yani bunların bu işleri yapanlara dönüşleri sevap itibariyle daha hayırlı olacaktır. "(هذا أَرَدُّ عليك): Bu senin için daha faydalıdır" anlamındadır.

"Âkıbetçe de daha hayırlıdır" buyruğu; dönüş itibariyle daha hayırlıdır diye de açıklanmıştır. Çünkü herkes (dünyada iken) yaptığı ameline döndürülecektir (amelinin karşılığını görecektir).

أَفَرَءَيْتَ ٱلَّذِى كَفَرَ بِـَٔايَـٰتِنَا وَقَالَ لَأُوتَيَنَّ مَالًا وَوَلَدًا ﴿٧٧﴾
أَطَّلَعَ ٱلْغَيْبَ أَمِ ٱتَّخَذَ عِندَ ٱلرَّحْمَـٰنِ عَهْدًا ﴿٧٨﴾ كَلَّا
سَنَكْتُبُ مَا يَقُولُ وَنَمُدُّ لَهُ مِنَ ٱلْعَذَابِ مَدًّا ﴿٧٩﴾ وَنَرِثُهُ
مَا يَقُولُ وَيَأْتِينَا فَرْدًا ﴿٨٠﴾

77. O âyetlerimizi inkâr eden ve: "Elbette bana mal ve evlât verilir" diyen kimseyi gördün mü?
78. Acaba gaybı görerek mi bildi? Yoksa Rahmân'dan bir söz mü aldı?
79. Hayır, öyle değil. Biz onun dediğini yaz(dır)ıp azabını da uzattıkça uzatırız.
80. Onun dediklerini Biz ondan miras alacağız ve o, Bize tek başına gelecektir.

"O âyetlerimizi inkâr eden... kimseyi gördün mü?" Lafız Müslim'in olmak üzere hadis imamlarının rivayetine göre; Habbâb dedi ki: Benim el-Âs b. Vâil'de bir alacağım vardı. Alacağımı tahsil etmek maksadıyla yanına gittim. Bana dedi ki: Muhammed'i inkâr etmedikçe borcunu ödemeyeceğim. Ben de ona şöyle dedim: Sen ölüp tekrar diriltilecek olsan dahi onu asla inkâr etmeyeceğim. Bu sefer dedi ki: Ben öldükten sonra diriltilecek miyim? İşte o vakit benim malım ve evlâdım olacaktır. Ben de borcunu öderim. Veki' dedi ki: İşte el-A'meş böyle dedi: Bunun üzerine şu: **"O âyetlerimizi inkâr eden ve: Elbette bana mal ve evlât verilir diyen kimseyi gördün mü?"** buyruğu; **"o Bize tek başına gelecektir"** buyruğuna kadar nâzil oldu.

Bir rivayette de şöyle denilmektedir: Ben cahiliye döneminde kuyumcu idim. el-Âs b. Vâil'e bir iş yaptım, sonra ücretimi ondan istemek üzere yanına gittim... Bunu Buhârî de rivayet etmiştir.(1)

el-Kelbî ve Mukatil dedi ki: Habbab kuyumcu idi. el-Âs'a bir süs eşyası yaptı, sonra da ondan ücretini istedi. el-Âs: Bugün sana yanımda ödeyecek bir şey yok, dedi. Habbab dedi ki: Alacağımı verinceye kadar yanından ayrılmayacağım. el-Âs dedi ki: Habbab ne oluyor sana? Sen önceden böyle değildin. Sen şüphesiz alacağını güzel bir şekilde isteyen birisiydin. Habbab dedi ki: Ben senin dinin üzere idim. Bugün ise İslâm dini üzereyim. Senin dininden ayrılmış bulunuyorum. Bu sefer dedi ki: Peki sizler cennette altın, gümüş ve ipek olduğunu iddia etmiyor musunuz? Habbab: Evet deyince, bu sefer el-Âs şöyle dedi: O zaman -alay olmak üzere- cennette senin alacağını ödeyinceye kadar bana mühlet ver. Allah'a yemin ederim, şayet senin dediğin gerçek çıkarsa hiç şüphesiz senin alacağını orada öderim. Allah'a yemin ederim, ey Habbab! Sen ve arkadaşların oraya girmeye benden daha layık olmayacaksınız. Bunun üzerine yüce Allah: **"O âyetlerimizi inkâr eden... kimseyi gördün mü?"** buyruğunu diğer âyetlerle birlikte indirdi. Burada kastedilen kişi el-Âs b. Vâil'dir.

(1) *Buhârî*, Buyû' 29, İcâre 15, Tefsir 19. sûre 3, 4, 6, Husûmât 10; *Müslim*, Sıfâtu'l-Münafikîn 35; *Tirmizî*, Tefsir 19. sûre 7; *Müsned*, V, 110, 111.

"Acaba gaybı görerek mi bildi?" İbn Abbas dedi ki: Yani Levh-i Mahfuz'a mı baktı? Mücahid de: O gaybı mı biliyor ki, cennette olup olmadığını bilebilsin, diye açıklamıştır.

"Yoksa Rahmân'dan bir söz mü aldı?" Katade ve es-Sevrî dedi ki: Yani salih amel mi işledi? Bir görüşe göre bu ahitten kasıt tevhiddir. Bir diğer açıklamaya göre buradaki ahit söz vermek anlamındadır. el-Kelbî de şöyle açıklamıştır: O yüce Allah ile Allah'ın kendisini cennete sokacağına dair sözleşmiş midir?

"Hayır". Bu söz ile onun iddiası reddedilmektedir, yani böyle bir şey olmamıştır. O gaybı da görüp bilmemiştir, Rahmân'ın nezdinde de herhangi bir ahid almamıştır. Yüce Allah'ın; **"Hayır"** anlamındaki buyruğu ile ifade tamam olmaktadır.

el-Hasen dedi ki: Âyet-i kerîmeler el-Velid b. el-Muğire hakkında inmiştir. Ancak birincisi daha sahihtir, çünkü sahih kitaplarda kaydedilen odur.

"(وَوُلْداً): Ve evlât" kelimesini Hamza ve el-Kisaî, ikinci "vav"ı ötreli olarak okumuşlar, diğerleri ise üstün ile okumuşlardır. Ötre ve üstün okuyuş hakkında iki farklı görüş vardır. Birinci görüşe göre bunlar iki ayrı söyleyiş olup, anlamları aynıdır. (وَلَد) ile (وُلْد) denilir. Tıpkı (عَدَم) ile (عُدْم) denildiği gibi. (İkisi de yokluk anlamındadır). el-Haris b. Hillize de şöyle demiştir:

ولقـد رأيتُ معاشراً قد ثَمَّـرُوا مَالاً ووُلْداً

"Ben nice topluluklar gördüm ki andolsun,
Pek çok malları olmuş ve çocukları"

Bir başka şair de şöyle demiştir:

فليتَ فلانـاً كان في بطـن أمّه وليت فلانـاً كان وُلْـدَ حِمارِ

"Keşke filan kişi annesinin karnında kalsaydı (doğmayaydı)
Ve keşke filan kişi bir eşek yavrusu olsaydı."

İkinci açıklamaya göre Kayslılar bu kelimeyi "vav" harfi ötreli olarak çoğul, üstün olarak tekil kabul ederler.

el-Maverdî dedi ki: Yüce Allah'ın: **"Elbette bana mal ve evlât verilir"** buyruğu iki türlü açıklanmıştır. Birincisine göre: O yüce Allah'ın kendisine ita-

at ve ibadete vaad ettikleri ile alay olmak üzere: Cennette bana bunlar verilecektir, demek istemiştir. Bu açıklamayı el Kelbi yapmıştır. İkincisine göre o: Bunlar dünyada bana verilecektir demek istemiştir, bu da cumhurun görüşüdür. Bunda da muhtemel iki açıklama vardır: Birincisi: Eğer ben atalarımın dini ve ilâhlarına ibadet üzere kalmaya devam edecek olursam, hiç şüphesiz bana mal ve evlât verilecektir. İkinci ihtimale göre: Eğer ben batıl üzere bulunsaydım, hiçbir şekilde bana mal ve evlât verilmezdi.

Derim ki: el-Kelbî'nin görüşü hadisin zahirinden anlaşılan manaya daha yakındır. Hatta bu hadislerin nassları buna delil teşkil etmektedir. Mesrûk dedi ki: Ben Habbab el-Eret'i şöyle derken dinledim: Sehmoğullarından el-Âs b. Vâil'in yanına ondaki bir alacak hakkımı istemek üzere gitmiştim. Bana, Muhammed (sav)ı inkâr etmedikçe sana vermeyeceğim, dedi. Ben de ona: Sen ölünceye ve hatta dirilinceye kadar bu olmayacaktır. Bana: Ben öleceğim sonra da diriltilecek miyim? dedi. Ben: Evet, dedim. Bu sefer şöyle dedi: Orada benim malım ve evlâdım olacaktır, sana o vakit alacağını veririm. Bunun üzerine bu âyet-i kerîme nazil oldu. Tirmizî dedi ki: Bu hasen, sahih bir hadistir.(1)

Yüce Allah'ın "(أَطَّلَعَ الْغَيْبَ): **Acaba gaybı görerek mi bildi?"** buyruğundaki "elif" istifham (soru edatı) içindir. Çünkü ondan sonra; (أم): **"Yoksa"** gelmiştir. Bu sorunun anlamı da azardır. Bunun aslı; (أاطلع) şeklinde olup, ikinci "elif", vasl elifi olduğundan dolayı hazfedilmiştir.

Peki; "(آلله خير): ***Allah mı hayırlıdır...***" (en-Neml, 27/59) buyruğu ile: "(آلذَّكَرَيْنِ حَرَّمَ): ***İki erkeği mi haram kıldı...***" (el-En'âm, 6/143-144) buyruklarında olduğu gibi niçin "elif"ten sonra med ile okumadılar, denilecek olsa şöyle cevap verilir: Bu kelimelerde aslolan iki tane "elif"tir. Bunlar da ikinci "elif" yerine istifham (soru) ile haberi birbirinden ayırdetmek için ikinci "elif"i med ile değiştirmişlerdir. Çünkü eğer medsiz olarak sadece; "(الله خير): Allah hayırlıdır" denilecek olsa, istifham ve haber birbirine karışır. Ancak; "(أطلع): **Görerek mi bildi?"** buyruğunda böyle bir medde ihtiyaç yoktur. Çünkü istifham "elif"i meftuhtur, haber "elif"i meksûrdur. Çünkü istifham halinde "elif" üstün olarak "(أطلع؟ افترى؟ اصطفى؟ استغفرت؟): Görüp bildi mi, iftira etti mi, seçti mi, mağfiret diledin mi?" denilirken haberde "elif" esreli olarak; "(إطلع، إفترى، إصطفى، إستغفرت لهم): Görüp bildi, iftira etti, beğenip seçti, onlara mağfiret diledin" denilir. Görüldüğü gibi buradaki farkı üstün ve esre ile göstermekle yetinmişler, başka bir farka da ihtiyaç görmemişlerdir.

"(كَلَّا): Hayır, asla" Kur'ân-ı Kerîm'in ilk yarısında geçmemektedir. Bu edat

(1) *Tirmizî*, Tefsir 19. sûre 7

Kur'ân ı Kerîm'in ikinci yarısında zikredilmektedir.(1) İki anlamı vardır: Birincisi hak ve gerçek budur anlamında, ikincisi hayır anlamındadır. "Hak ve gerçek budur" anlamında olduğu yerde; ondan önceki kelime üzerinde vakıf caiz olur. Bundan sonra "gerçek budur" anlamı ile bu edatla okumaya başlanılır. Şayet "hayır, asla" anlamında ise o takdirde bu kelime üzerinde vakıf caiz olur, bu âyette olduğu gibi. Çünkü anlam: Hayır durum böyle değildir, şeklindedir. Bununla birlikte "(عَهْداً): Söz" buyruğu üzerinde durak yapılarak; (كلاّ) ile ibtidâ yapılabilir. Buyruk, gerçek şu ki **"Biz onun dediğini yazıp..."** anlamında olur. Nitekim yüce Allah'ın: (el-Mu'minûn, 23/100)deki (لَعَلِّي أَعْمَلُ صَالِحاً فِيمَا تَرَكْتُ كَلاَّ) buyruğunda da; (كلاّ) üzerinde durak yapılabilir.(2) (تركت) kelimesi üzerinde de durak yapılabilir.(3) (O takdirde anlam şöyle olur): *"Belki geride bıraktıklarımla salih amel işlerim. Gerçek şu ki..."* (el-Mu'minun, 23/100)

Yüce Allah'ın: "(وَلَهُمْ عَلَيَّ ذَنْبٌ فَأَخَافُ أَنْ يَقْتُلُونِ . قَالَ كَلاَّ): *Ayrıca onların bana isnad ettikleri bir suç da vardır. Onun için beni öldürmelerinden korkuyorum, buyurdu ki: Asla"* (eş-Şuarâ, 26/14-15) buyruğunda vakıf; (كلا) kelimesi üzerindedir, çünkü anlamı şöyledir: Hayır durum zannettiğin gibi değildir. **"İkiniz âyetlerimizle gidin."** Burada bu edata "gerçek şu ki" anlamını vvermek, uygun değildir.

el-Ferrâ dedi ki: Bu edat -muzâri fiille, uzak istikbal manasını kazandıran: (سوف) durumundadır. Çünkü bir sıladır ve bu bir red edatıdır. Sanki bu anlamı ile yetinilmesi bakımından; (نعم): Evet, ile (لا): Hayır gibidir. (el-Ferra devamla) der ki: Eğer bunu kendisinden sonraki lafzın sılası kabul edecek olursak, üzerinde durulmaz. (كلاّ وربّ الكعبة); Kâbe'nin Rabbi hakkı için hayır, demek gibi. Burada bu edat üzerinde durulmaz. Çünkü bu ifade "(إي ورب الكعبة) Kâbe'nin Rabbi hakkın için evete benzemektedir. Yüce Allah da "(كَلاَّ وَالْقَمَرِ): *Andolsun ay'a ki hayır"* (el-Müddessir, 74/32) diye buyurmaktadır. Burada bu edat üzerinde durmak çok çirkindir, çünkü yeminin sılasıdır.

Ebu Ca'fer Muhammed b. Sa'dân da bu edat ile ilgili olarak el-Ferra ile aynı görüşte idi. el-Ahfeş te şöyle demektedir: Bu edat sakındırmak ve azarlamak anlamındadır. Ebu Bekr el-Enbârî dedi ki: Ben Ebu'l-Abbas'ı şöyle derken dinledim: Kur'ân'ın tümünde bu edat üzerinde durak yapılmaz. Çünkü bu bir cevaptır ve asıl mananın tamamlanması ondan sonra gelen buyruklar-

(1) Kur'ân-ı Kerîm'in ikinci yarısında bu lafız ilk olarak burada geçmektedir. Bundan sonra otuziki defa daha zikredilmiştir. Bk. M. Fuâd Abdulbakî, *el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, s. 612-620)

(2) O takdirde anlamı şöyle olur: **"Belki geride bıraktıklarımla salih amel işlerim. Aslâ..."**

(3) O takdirde de anlamı şöyle olur: **"Belki geride bıraktıklarımla salih amel işlerim. Gerçek şu ki..."**

la tahakkuk eder. Ancak birinci görüş, tefsir âlimlerinin kabul ettiği görüştür.

"Biz, onun dediğini yazıp..." yani söylediği sözleri onun için tesbit edeceğiz ve âhirette ona bunların cezasını vereceğiz.

"Azabını da uzattıkça uzatacağız" azabına azab katacağız.

"Onun dediklerini Biz ondan miras alacağız." Yani dünyada kendisine vermiş olduğumuz malını ve evlâdını ondan alacağız.

İbn Abbas ve başkaları şöyle demiştir: Biz onu helâk ettikten sonra malı ve evlâdı Bize miras kalacaktır. Şöyle de açıklanmıştır: Âhirette kavuşmayı temenni ettiği mal ve evlâttan onu mahrum bırakacağız ve bunları ondan başka kimselere, müslümanlara vereceğiz.

"Ve o Bize" malı, evlâdı ve kendisine yardım edecek aşireti, akrabaları olmaksızın **"tek başına gelecektir."**

وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللهِ اٰلِهَةً لِيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا ﴿٨١﴾ كَلَّا ۖ
سَيَكْفُرُونَ بِعِبَادَتِهِمْ وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا ﴿٨٢﴾

81. Onlar Allah'tan başka ilâhlar edindiler ki onlarla aziz olalar.
82. Hayır, öyle değil. Onların ibadetlerini reddedip onlara karşı olacaklar.

"Onlar Allah'tan başka ilâhlar edindiler ki onlarla aziz olalar." Bu buyruk Arap müşriklerini kastetmektedir.

"(عِزًّا): Aziz olmak", kendilerine yardımcı ve koruyucu olmaları demektir. Kastedilen de çocuklardır. "el-İz" aynı zamanda oldukça bol yağmur anlamına da gelir. Bu açıklamayı el-Herevî yapmıştır.

İfadenin zahirinden anlaşıldığına göre bu kelime, Allah'tan başka ibadet ettikleri ilâhlara râci'dir. Tekil gelmesinin sebebi, mastar anlamında oluşundan dolayıdır. Yani onlar vasıtası ile izzet, güç, kuvvet elde etsinler ve böylelikle Allah'ın azabından kendilerini koruyabilsinler, demektir.

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: **"Hayır, öyle değil"** yani durum zannettikleri, umdukları gibi olmayacaktır. Aksine onlara ibadet ettiklerini inkâr edeceklerdir. Yani putlar kendilerine tapındıklarını kabul etmeyeceklerdir. Yahut ta ilâhlar, müşriklerin kendilerine ibadet ettiklerini inkâr edeceklerdir. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Biz, sana onlardan uzak olduğumu-***

zu bildiriyoruz. Onlar Bize ibadet etmiyorlardı." (el-Kasas, 28/63) Çünkü putlar canısız varlıklardır, ibadetin ne olduğunu bilmezler.

"Onlara karşı olacaklar." Yani onlara karşı güdülen davalara yardımcı olacaklar ve onları yalanlayacaklar. Mücahid ve ed-Dahhak'dan: Onlara düşman olacaklar, diye açıkladıkları nakledilmiştir. İbn Zeyd dedi ki: Onların aleyhine bir belâ olacaklar. İlâhları haşredilecek, ilâhlarına akıl verilerek konuşacaklar ve şöyle diyecekler: Rabbimiz, seni bırakıp da bize ibadet eden bu insanları azaplandır.

"(كلا): **Hayır öyle değil"** buyruğunun burada "lâ; hayır" anlamında olma ihtimali olduğu gibi "gerçek şu ki" anlamında olma ihtimali de vardır. "Gerçek şu ki onların ibadetlerini reddedecekler" demek olur.

Ebu Nehîk bu edatı tenvin ile; (كَلاً) şeklinde okumuştur. Bununla birlikte onun bu edatın "kef" harfini ötreli ve üstün diye okuduğu da rivayet edilmiştir. el-Mehdevî dedi ki: Bu edat red, azar, uyarıp dikkat çekmek ve önceden geçen sözün manasını reddetmek anlamındadır. Bazen de kendisinden sonraki ifadenin muhakkak olduğunu ve ona dikkat çekmek için de kullanılır. Yüce Allah'ın: "(كَلاَّ إِنَّ الإِنْسَانَ لَيَطْغَى): *Gerçek şu ki, insan muhakkak azar"* (el-Alak, 96/6) buyruğunda olduğu gibi. Burada bu lafız üzerinde vakıf yapılmaz. Ancak birinci manaya göre vakıf yapılabilir. Eğer aynı anda her iki mana da elverişli ise üzerinde vakıf da yapılabilir; ondan önce vakıf yapılarak onunla yeniden okumaya da başlanılabilir.

Yüce Allah'ın **"Hayır, öyle değil. Onların ibadetlerini reddedip onlara karşı olacaklar"** buyruğundaki bu edatı tenvinli okumakla birlikte "kef" harfini de üstün okuyanlara göre bu kelime; "(كَلٌّ): Zayıfladı, cılız düştü" fiilinin mastarıdır. Mansub okunması da mahzuf bir fiil dolayısıyladır. Anlamı da şöyle olur: Böyle bir görüş ve inanış alabildiğine cılızdır. Bundan maksat onların: **"Onlarla aziz olalar"** diye ilâhlar edinmeleridir. Bu açıklamaya göre hem bir önceki âyetin son kelimesi üzerinde vakıf yapılabilir, hem de bu edat üzerinde vakıf yapılabilir.

Cemaatin kıraatinde de aynı şekildedir. Çünkü bu edat burada kendisinden önceki ifadeleri reddetmeye de elverişlidir, kendisinden sonra gelen buyrukların muhakkak olarak gerçekleşeceğini ifade etmeye de elverişlidir.

Tenvinle birlikte "kef" harfinin ötreli okunduğunu rivâyet edenlere gelince; bu da aynı şekilde mahzuf bir fiil ile nasp edilmiştir. Sanki ilâhları kastetmek suretiyle: "(سيكفرون ء كُلاً سيكفرون بِعِبادتهم): Onların hepsi kendilerine yaptıkları ibadetlerini inkâr edeceklerdir."

Derim ki: Böylelikle bu edatın dört manası olduğu ortaya çıkmaktadır.

Tahkîk: O da bu edatın, gerçek şu ki, nefyetmek, dikkat çekip uyarmak,

yemine sıla manalarıdır. Bu manalardan sadece birinci anlama gelmesi halinde üzerinde vakıf yapılır.

el-Kisaî dedi ki: "Lâ: Hayır" sadece nefyeder. "Kellâ" ise bir şeyi nefy bu şeyi de isbat eder. Mesela birisi sana: "Sen hurma yedin" diyecek olursa, sen: "Asla (kellâ), gerçek şu ki ben bal yedim, hurma değil" dersin. Burada kendisinden önceki nefyedilmekte sonraki ise tahkîk edilmektedir.

"Zıt (karşı olmak)" tek kişi de olabilir, topluluk da olabilir. Düşman (aduv) ve rasûl gibi.

Burada "zıt"tın mastar mahallinde olduğu da söylenmiştir. Yani onlara karşı yardımcı olacaklardır. Bundan dolayı bu kelime çoğul gelmemiştir. Bu da yüce Allah'ın: **"Onlarla aziz olalar"** buyruğunun bir karşılığıdır.

"Izz: (aziz olmak)" mastardır. Dolayısıyla onun mukabilinde kullanılan da böyledir.

Diğer taraftan şöyle de denilmiştir: Âyet-i kerîme putlara ibadet edenler hakkındadır. Burada putlar da aklı eren varlıklar gibi -kâfirlerin bu hususta ki vehimleri doğru varsayılarak- değerlendirilmiştir.

Şöyle de açıklanmıştır: (Âyet) Mesih'e yahut meleklere, yahut cinlere, ya da şeytanlara ibadet eden kimseler hakkındadır. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

أَلَمْ تَرَ أَنَّآ أَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ تَؤُزُّهُمْ أَزًّا ﴿٨٣﴾
فَلَا تَعْجَلْ عَلَيْهِمْ ۖ إِنَّمَا نَعُدُّ لَهُمْ عَدًّا ﴿٨٤﴾ يَوْمَ نَحْشُرُ
الْمُتَّقِينَ إِلَى الرَّحْمَٰنِ وَفْدًا ﴿٨٥﴾ وَنَسُوقُ الْمُجْرِمِينَ إِلَىٰ
جَهَنَّمَ وِرْدًا ﴿٨٦﴾ لَا يَمْلِكُونَ الشَّفَاعَةَ إِلَّا مَنِ اتَّخَذَ عِندَ
الرَّحْمَٰنِ عَهْدًا ﴿٨٧﴾

83. Bilmez misin ki; Biz şeytanları, kâfirler üzerine salarız da onları alabildiğine teşvik ederler.

84. O bakımdan sen onlar için acele etme! Biz onlara mükemmel bir şekilde sayarız.

85. O günü Biz takvâ sahiplerini Rahmân'ın huzuruna binekli olarak toplayacağız.

86. Suçluları ise susamışlar olarak cehenneme süreriz.
87. Rahmân'ın yanında ahd almış olanlardan başkası şefaate sahip olmayacaktır.

"Bilmez misin ki; Biz şeytanları, kâfirler üzerine salarız." Şeytanların onları azdırması için musallat ederiz. Bu da İblis'e: *"Onlardan gücünün yettiği kimseleri sesinle yerinden oynat..."* (el-İsra, 17/64) diye buyurduğu zaman olmuştu.

Denildiğine göre burada **"salarız"** buyruğu serbest bırakırız, anlamındadır. Aynı kökten olmak üzere; "(أرسلت البعير): Deveyi serbest bıraktım" demektir. Yani, Biz onları şeytanlarla başbaşa bırakırız ve şeytanların telkinlerini kabul etmeye karşı onları korumayız. ez-Zeccâc hazırlarız anlamındadır, demiştir.

"Onları alabildiğine teşvik ederler." İbn Abbas dedi ki: Onları itaatten isyana doğru iterler. Yine ondan nakledildiğine göre; onları kötülüğe oldukça teşvik ederler. Bu işe devam et, devam et, diye diye sonunda onu ateşe düşürürler, şeklinde açıkladığı da nakledilmiştir.

Birinci açıklamasını es-Sa'lebî, ikincisini el-Maverdî nakletmektedir ki, ikisinin de anlamı birdir.

ed-Dahhak, onları alabildiğine azdırırlar diye açıklarken, Mücahid onları harekete ve galeyana getirirler, demektir, der. Peygamber (sav) hakkında rivayet edilen şu haberde de (âyet-i kerîmedeki) aynı kökten gelen kelime kullanılmıştır: "(قام إلى الصلاة ولجوفه أزيز كأزيز المِرْجل من البكاء) O namaza kalktığında ağladığından ötürü içinden tencerenin hareket edip kaynamasını andıran bir kaynama vardı (işitilirdi)."(1)

"(ائتزت القِدر ائتزازاً): Tencere oldukça kaynadı"; "(الأَزّ) Kışkırtmak ve teşvik etmek" demektir. Yüce Allah'ın: **"Bilmez misin ki? Biz şeytanları kâfirler üzerine salarız da onları alabildiğine teşvik ederler"** yani masiyetleri işlemeye teşvik ederler.

Bu kelime aynı zamanda karışmak, birbirine girmek anlamına da gelir. "(أززت الشيء أزّه أزّاً) Bir şeyin bir bölümünü, öbür bölümüne kattım" demektir. Bu açıklamaları el-Cevherî yapmıştır.

"O bakımdan sen onlar için acele etme." Onlar için azap isteme. **"Biz onlara mükemmel bir şekilde sayarız."** el-Kelbî dedi ki: Onların ecellerini sayarız. Yani onların günlerini, gecelerini, aylarını, yıllarını, tâki azabın gele-

(1) *Nesâî*, Sehv 18; *Müsned*, IV, 25, 26; ayrıca *Ebû Dâvûd*, Salât 157'de: "el-Mircel; tencere" yerine "errahâ; değirmen" lafzı ile.

ceği süreye kadar sayarız. ed-Dahhak: Nefeslerini sayarız, İbn Abbas: Dün yada onların yıllarını saydığımız gibi nefeslerini de sayarız, diye açıklamış lardır.

Adımlarını sayarız, lezzetlerini sayarız, anlarını sayarız, saatlerini sayarız diye de açıklanmıştır.

Kutrub dedi ki: Biz onların amellerini tam anlamıyla sayarız, demektir.

Şöyle de açıklanmıştır: Sen onlar için acele etme. Bizim onları geciktirme mizin sebebi günahları artsın diyedir.

Rivayet edildiğine göre; Me'mun bu sûreyi okumuş, yanında fukahâdan bir grup da olduğu halde bu âyet-i kerîmeye kadar gelmiş, başıyla kendisi ne öğüt versin diye İbn es-Simâk'a işaret edince, o da şöyle demiş: Nefesler sayılı olduğuna, bunların uzamaları söz konusu olmadığına göre; bunların tü kenişi ne kadar çabuk olacaktır. İşte bu anlamda olmak üzere şöyle denil miştir:

حياتُـك انفـاسٌ تُعـدُّ فكلّما مَضَى نفَسٌ منكَ انتقصت به جُزْءَا
يميتُـك ما يحيـك في كل ليلة ويَحدُوك حَادٍ ما يُريـد به الهُزءا

"Hayatın belli nefeslerden ibarettir, sayılır; geçtikçe her bir nefesin Onunla hayatın bir parça eksilir.
Her gece sana hayat veren (aslında) seni öldürmekte, Sana şarkı söyler gibi görünenin maksadı aslında alay etmektir."

Denildiğine göre Âdemoğlunun bir gün, bir gece boyunca aldığı nefeslerin sayısı yirmidörtbin nefestir. Onikibini gündüzün, onikibini de geceleyindir.

Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır. Bu nefesler tamı tamına sayılıp, dökülmektedir. Yaşanacak nefeslerin sayısı bellidir. Bunların daha da uzaması söz konusu değildir. Ne kadar da çabuk bitip tükenmektedirler!

Mahşere ve Cennete Geliş:

"O gün, Biz takvâ sahiplerini Rahmân'ın huzuruna binekli olarak toplayacağız." İfadede bir hazf vardır. Biz Rahmân'ın cennetine ve O'nun lütuf ve ihsan yurduna onları toplayacağız demektir. Bu da yüce Allah'ın: ***"Ben, Rabbime gidiyorum. Pek yakında beni doğru yola iletecektir."*** (es-Sâffât, 37/99) buyruğuna benzemektedir. Hadis-i şerifteki şu ifade de bunu andır-

maktadır: "Kimin hicreti Allah'a ve Rasûlüne olursa, onun hicreti Allah'a ve Rasûlünedir."(1)

"Vefd (mealde; binekli olarak)" hey'et olarak gelenlere verilen isimdir. Nitekim "savm, fatr ve zevr (oruç tutanlar, oruç açmış olanlar, ziyaretçiler)" denilmesi de böyledir. Vefd kelimesinin tekili "vâfid"dır. Rakb ve râkib, sahb ve sâhib (binekliler-binekli, arkadaşlar-arkadaş) gibi. Bu kelime; (وفد يفد وَفْداً ووفوداً ووفادة)den gelmekte olup, fetih yahut önemli bir iş için hükümdara gitmek anlamındadır. el-Cevherî dedi ki: "(وفد فلان على الأمير): Elçi olarak emirin huzuruna vardı" demektir. Bu işi yapana da "vafîd" denilir, çoğulu ise "vefd" diye gelir. Tıpkı "sâhib" ve "sahb" kelimesi gibi. "Vefd"in çoğulu ise "vifâd ve vufûd" diye gelir. İsmi, vifâde gelir. "(أوفدته أنا إلى الأمير): Onu emire ben gönderdim" demektir. Tefsir'de şöyle denilmektedir: "Vefden (binekli olarak)" yani itaatlerinin asil bineklerine binmiş olarak, demektir. Çünkü elçi çoğunlukla binekli olur. "Vefd" ise binekliler demektir. Bunun tekil olarak gelmesi mastar oluşundan dolayıdır.

İbn Cüreyc dedi ki: Asil develer üzerinde, hey'etler halinde demektir. Amr b. Kays el-Mülâî dedi ki: Mü'min kabrinden çıktığı vakit ameli en güzel bir surette ve en hoş bir koku ile onu karşılar. Ona: Beni tanıyor musun? diye sorar. O: Hayır, ancak yüce Allah sana çok hoş bir koku ve çok güzel bir suret vermiştir, der. O da der ki: Ben dünyada iken de böyleydim. Ben senin salih amelinim. Dünyada iken ben sana uzun süre bindim. Şimdi bugün sen bana bineceksin. Daha sonra da: **"O gün Biz takvâ sahiplerini Rahmân'ın huzuruna binekli olarak toplayacağız"** âyetini okudu. Kâfirin karşısına da ameli en çirkin surette ve en kötü koku ile çıkar. Ona beni tanıdın mı? der. O da: Hayır, der. Şu kadar var ki Allah sana çok çirkin bir suret ve çok kötü bir koku vermiştir. Ona şu cevabı verir: Ben dünyada iken de böyleydim. Ben senin kötü amelinim. Dünyada iken sen uzun zaman bana bindin. Şimdi bugün ben sana bineceğim. Sonra da: *"Onlar günahlarını sırtlarına yüklenmiş oldukları halde..."* (el-En'âm, 6/31) buyruğunu okudu. Ancak bu sened bakımından sahih değildir. Bunu (Ebu Bekr) İbnu'l-Arabî, *"Sirâcu'l-Muridîn"* adlı eserinde zikretmektedir. Yine bu haberi Ebu Nasr, Abdu'r-Rahim b. Abdu'l-Kerim el-Kuşeyrî de Tefsir'inde İbn Abbas'tan bu lafızda ve bu manada zikretmiş bulunmaktadır.

Yine İbn Abbas'tan şunu nakletmektedir: Atları seven kimse yüce Allah'ın huzuruna küçük-büyük pislik yapmayan, dizginleri kırmızı yakuttan, yeşil zümrütten, beyaz inciden, eğerleri yeşil ve kalın ipekten atlar üzerinde gelecektir. Develere binmeyi sevenler de küçük-büyük pislik yapmayan, diz-

(1) ***Buhârî***, İman 41, Itk 6, Menâkıbu'l-Ensâr 45, Nikâh 5, Eymân 41; ***Müslim***, İmâre 155; ***Ebû Dâvûd***, Talâk 11; ***Tirmizî***, Fedâilu'l-Cihâd 16; ***Nesâî***, Tahâre 59, Talâk 24, Eymân 19; ***İbn Mâce***, Zühd 26; ***Müsned***, I, 25, 43.

ginleri yakuttan, zümrütten, asil develer üzerinde gelecektir. Gemilere binmeyi seven kimseler de yakuttan, gemilerle suda batmaktan ve dehşetli fırtınalardan yana güvenlik altında oldukları halde geleceklerdir.

Yine el-Kuşeyrî, Ali (ra)dan şöyle dediğini nakletmektedir: Bu âyet i kerîme nazil olunca Ali (ra) şöyle dedi: Ey Allah'ın Rasûlü! Ben kralları ve onların heyetlerini gördüm. Ne kadar heyet gördüysem hepsi binekliydiler. Allah'ın heyetleri nasıldır? Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: "Onlar ayakları üzerinde haşredilmeyecekler, arkadan itilerek götürülmeyecekler ama onlara cennet develerinden develer götürülecek, insanlar benzerlerini görmemiş lerdir. Bunların eğerleri altın, dizginleri zümrüttür. Cennetin kapısını çalacakları vakte kadar bunlara bineceklerdir."

Bu haberi Ali (ra)dan zikreden es-Sa'lebî'nin lafzı daha açıktır: Ali (ra) dedi ki: Bu âyet-i kerîme nazil olunca, Ey Allah'ın Rasûlü! dedi. Ben hükümdarları ve onların heyetlerini gördüm. Ne kadar heyet gördüysem hepsi binekli idi. Şöyle buyurdu: Ey Ali! Yüce Allah'ın huzurundan ayrılıp gitme zamanı geldiğinde melekler mü'minleri beyaz develerle karşılarlar. Bunların eğerleri ve dizginleri altından olacaktır. Her binicinin üzerinde öyle bir elbise olacak ki bu dünyadan daha değerlidir. Her mü'min böyle bir elbise giyecek, sonra da binekleri onları sırtlarında taşıdıkları halde yol alacaklardır. Develerin sırtında nihayet cennetin kapısına geleceklerinde melekler onları karşılayacaklar: ***"Selam olsun üzerinize, tertemiz geldiniz. Hemen oraya ebediler olarak girin."*** (ez-Zümer, 39/73) diyeceklerdir."

Derim ki: Bu haber onların ancak (hesab için durulacak yer olan) Mevkıf'ten itibaren bineklere binip elbise giyineceklerini açıkça ifade etmektedir. Kabirlerden çıkacakları vakit ise yayandırlar, ayakları da çıplaktır, üzerlerinde elbise olmayacaktır ve sünnetsiz olacaklardır. Bu halde de hesap yerine gideceklerdir. Buna delil de İbn Abbas'ın rivayet ettiği şu hadis-i şeriftir. Rasûlullah bir öğüt vermek üzere kalktı ve şöyle buyurdu: "Ey insanlar! Sizler yüce Allah'ın huzuruna çıplak ayaklı, elbisesiz ve sünnetsiz olarak haşredileceksiniz (toplanacaksınız.)"[1] Hadisi Buhârî ve Müslim rivayet ettiği gibi, tamamıyla yüce Allah'ın izniyle el-Mü'minun Sûresi'nde de gelecektir. Bundan önce de Âl-i İmran Sûresi'nde (3/169-170.âyetler, 3.başlıkta) Abdullah b. Üneys'in rivayetiyle bu manada geçmiş bulunmaktadır. Yüce Allah'a hamd olsun.

Bahtiyar kimseler için bu iki halin de hasıl olması uzak bir ihtimal değildir. Bu durumda İbn Abbas'ın hadisi tahsis edilmiş olur. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

---

(1) *Buhârî*, Enbiyâ 8, 48, Tefsir 5. sûre 14, 21. sûre 2; *Müslim*, Cennet 58; *Tirmizî*, Sıfatu'l-Kıyâme 3, Tefsir 80. sûre 2; *Nesâî*, Cenâiz 118, 119; *Müsned*, II, 223, 229, 235.

Ebu Hureyre dedi ki: Develerin sırtında geleceklerdir. İbn Abbas da şöyle açıklamıştır: Onlar kendilerine cennetten getirilecek develere binmiş olacaklardır. Bunların eğerleri altından, yularları ve dizginleri zümrütten olacaktır. Bunların üzerinde haşredileceklerdir.

Ali (ra) da şöyle demiştir: Allah'a yemin ederim; ayakları üzerinde haşredilmeyecekler. Aksine bunlar eğerleri altından dişi develer üzerinde yine eğer takımları yakuttan asil atlar sırtında haşredileceklerdir. İçlerinden bunların yürümelerini geçirecek olurlarsa yürürler, hafif hareket ettirirlerse uçarlar.

Az önce İbn Abbas'tan nakledildiği gibi; şöyle de açıklanmıştır: Onlar sevdikleri şekilde deve, at ya da gemiler üzerinde geleceklerdir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

Burada **"binekli olarak"** geleceklerinin söylenmiş olması, Araplara göre binekli heyetlerin, genelde müjdeler getirmeleri ve kendilerine verilecek müjdelik ve mükâfatları beklemelerinden ötürüdür. Takvâ sahibi kimseler de kendilerine verilecek ilâhî bağış ve mükafatları bekleyeceklerdir.

"Suçluları ise susamışlar olarak cehenneme süreriz." Sürmek (sevk); hızlıca yürümeyi istemek demektir. "(وِرداً): Susamışlar olarak" demektir. Bu açıklamayı İbn Abbas ve Ebu Hureyre (Allah ikisinden de razı olsun) ile el-Hasen yapmıştır.

el-Ahfeş, el-Ferrâ ve İbnu'l-Arabî: Çıplak ayaklı ve piyade olarak diye açıklamışlardır.

Bunun grup grup, fevc fevc anlamına geldiği de söylenmiştir. el-Ezherî de şöyle açıklamıştır: Yani suya giden develer gibi susamışlar olarak ve piyade olarak haşredileceklerdir.

"(جاء وِرد بني فلان); Filanoğullarının su alanları geldi" denilir.

el-Kuşeyrî dedi ki: Yüce Allah'ın bu buyruğu susuzluğa delildir. Çünkü genelde suya susuzluk dolayısıyla gidilir. Tefsir'de şöyle denilmektedir: Bunlar piyade ve susamışlar olarak hatta susuzluktan boyunları kopmuş olarak geleceklerdir. Günahkârların cehennem ateşine sürülmeleri gerçekleşeceğinde, takvâ sahibi kimseler de cennete doğru toplanacaklardır.

Yüce Allah'ın: "(وِرداً): **Susamışlar olarak"** kelimesinin, gelmek anlamında olduğu da söylenmiştir. Bu da: Sana ikram olsun diye geldim, anlamında (جئتك إكراماً لك) demeye benzer. Biz onları ateşe girmeleri için süreceğiz demektir.

Derim ki: Bu görüşler arasında bir çelişki yoktur. Buna göre günahkârlar cehenneme susamışlar olarak, çıplak ayaklı, bineksiz ve gruplar halinde sürüleceklerdir. İbn Arafe dedi ki: Vird: Suya giden topluluk demektir. Susamış kimselere bu ismin veriliş sebebi, suya gitmek istemeleridir. Nitekim oruç-

lular anlamına; (قوم صَوْم), ziyaretçi topluluk anlamına; (وفوم زوْر) demek ile böyledir. Buna göre bu mastar lafzı üzere bir isimdir. Tekili ise; (وارد) şeklindedir. Yine "vird" suya gelen kuş ve deve topluluğu anlamındadır. Aynı zamanda bu, içmek üzere başına gidilen su anlamında da kullanılır. Bu ise bir şeye, bir şey ile imada bulunmak kabilindendir. Yine vird, Kur'ân'ın bir bölümü anlamında da kullanılır. Mesela, virdimi okudum, denilir. Vird, belli bir sürede ve belli aralıklarla gelen sıtma günü anlamında da kullanılır. Zahirinden anlaşıldığı kadarıyla bu, müşterek (birden çok mana hakkında) kullanılan bir lafızdır. Şair de kuyuyu vasfederken şöyle demektedir:

يَظْمـو إذا الـوِرْدُ عليـه الْتَكّـا

"Su almak üzere gelenler, onun etrafında kalabalık oluşturdukları vakit o da dolar."

Bu mısrada "el-vird", su (almak) isteyen kimseler, demektir.

Şefaat:

"Rahmân'ın yanında ahd almış olanlardan başkası şefaate sahip olmayacaklardır." Yani bu kâfirler hiçbir kimseye şefaat etmek imkânını bulamayacaklardır. Rahmân'ın yanında ahd almış olanlar ise müslümanlardır. Onlar şefaat etme imkânına sahip olacaklardır. Bu bir şeyin kendi cinsinden olmayan bir şeyden istisnâ edilmesidir. Yani **"Rahmân'ın yanında ahd almış olanlar"** şefaat edeceklerdir. Buna göre; (من اتخذ): **Alan"** nasb mahallindedir.

Şöyle de açıklanmıştır: Bu "(يملكون): **Sahip ol(may)acaklardır"** daki (çoğul anlamını veren) "vav"dan bedel olmak üzere ref' mahallindedir. Yani yüce Allah nezdinde hiç kimse şefaat etmek imkânını bulamayacaktır. Ancak **"Rahmân'ın yanında ahd almış olanlar"** şefaat etmek imkânını bulacaklardır. Buna göre istisnâ, muttasıl olur.

Yüce Allah'ın: **"Suçluları ise susamışlar olarak cehenneme süreriz"** buyruğundaki **"suçlular"** bütün kâfir ve isyankârları kapsamına alır. Sonra bunların -günahkâr mü'minler dışında- şefaate sahip olamayacaklarını haber vermektedir. Bunlar şefaate, kendilerine şefaatçi olunmak suretiyle sahip olacaklardır. Rasûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Ben şefaat edip duracağım. Nihayet, Rabbim la ilahe illallah Muhammedun Rasûlullah, diyen kimseler hakkında da şefaatimi kabul buyur, diyeceğim. O şöyle diyecek: Ey Muham-

medi! O sana ait değildir, ama o Bana aittir." Bunu Müslim bu manada rivayet etmiştir.[1] Daha önceden de geçmiş bulunmaktadır.

Fazilet ehli, ilim ehli salih kimselerin şefaat edeceklerine ve şefaatlerinin kabul edileceğine dair haberler birbirini pekiştirmektedir. Birinci görüşe göre ifade yüce Allah'ın: ***"Onlar, Allah'tan başka ilâhlar edindiler ki, onlarla aziz olalar"*** (81. âyet) buyruğu ile ilişkilidir. Yani, yarın putlara tapanların hiçbir kimseye şefaatleri kabul edilmeyeceği gibi, putların da kimseye şefaatleri kabul edilmeyecektir. Herhangi bir kimsenin kendilerine şefaat etme imkânını da bulamayacaklardır. Yani, hiçbir şefaatin onlara faydası olmayacaktır. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Artık şefaat edenlerin şefaati onlara fayda vermez."*** (el-Müddessir, 74/48)

Şöyle de açıklanmıştır: Biz takvâ sahiplerini de, günahkârları da hiçbir kimse şefaat imkânına sahip olmadığı halde haşrederiz. **"Rahmân'ın yanında ahd almış olanlardan başka"** yani yüce Allah şefaat hususunda kendisine izin verdiği takdirde bu kimseler şefaat edebilecektir. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Onun izni olmaksızın nezdinde kim şefaat edebilir?"*** (el-Bakara, 2/255)

Bu ahid ise yüce Allah'ın: **"Yoksa Rahmân'dan bir söz (ahid) mü aldı?"** (78.âyet) buyruğunda sözü edilen ahiddir. Bu ise imanı ve sahibinin kendisi vasıtası ile şefaat edecekler arasına ulaşabileceği bütün salih amelleri ifade eden kapsamlı bir lafızdır.

İbn Abbas dedi ki: Ahidden kasıt lâ ilâhe illallah'tır. Mukatil ve İbn Abbas da dedi ki: Lâ ilâhe illallah deyip, Allah'ın güç ve yardımı dışında hiçbir güç ve kuvvete sahip olmadığını itiraf eden ve ancak yüce Allah'tan ümid eden kimseler şefaat edebilecektir.

İbn Mes'ud dedi ki: Rasûlullah (sav)ı ashabına şöyle derken dinledim: "Sizden herhangi bir kimse sabah-akşam Allah nezdinde bir ahid edilmekten âciz kalır mı?" Ey Allah'ın Rasûlü! Bu ne demektir? diye soruldu. Şöyle buyurdu: "Her sabah ve akşam:

اللهم فاطر السموات والأرض عالم الغيب والشهادة إني أعهد إليك في هذه الحياة بأني أشهد أن لا إله إلا أنت وحدك لا شريك لك وأن محمداً عبدك ورسولك [فلا تكلني إلى نفسي] فإنك إن تكلني إلى نفسي تباعدني من الخير وتقرّبني من الشر وإني لا أثق إلا برحمتك فاجعل لي عندك عهداً توفينيه يوم القيامة إنك لا تخلف الميعاد

(1) *Müslim*, İman 326

"Ey gökleri ve yeri yaratan, gizliyi-açığı bilen Allah'ım! Ben bu dünya hayatında Senden başka hiçbir ilah olmadığına, ortağın bulunmaksızın bir ve tek olduğuna, Muhammed'in kulun ve Rasûlün olduğuna şehâdet ettiğimi Sana ahdediyorum. Beni bana bırakma, çünkü eğer beni bana bırakacak olursan, beni hayırdan uzaklaştırır, kötülüğe yaklaştırırsın. Ben ancak Senin rahmetine güvenirim. Nezdinde kıyamet gününde bana tastamam vereceğin bir ahdin olsun. Şüphesiz ki, Sen sözünden caymazsın." Kul bunu söyledi mi yüce Allah onun üzerini mühürler ve Arşın altına koyar. Kıyamet günü oldu mu bir münadi; Allah'ın nezdinde, ahdi olanlar nerededir diye seslenir. Bu kimse kalkar ve cennete girer."(1)

وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمٰنُ وَلَدًا ﴿٨٨﴾ لَقَدْ جِئْتُمْ شَيْئًا إِدًّا ﴿٨٩﴾
تَكَادُ السَّمٰوَاتُ يَتَفَطَّرْنَ مِنْهُ وَتَنْشَقُّ الْأَرْضُ وَتَخِرُّ الْجِبَالُ
هَدًّا ﴿٩٠﴾ أَنْ دَعَوْا لِلرَّحْمٰنِ وَلَدًا ﴿٩١﴾ وَمَا يَنْبَغِي لِلرَّحْمٰنِ
أَنْ يَتَّخِذَ وَلَدًا ﴿٩٢﴾ إِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمٰوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا
آتِي الرَّحْمٰنِ عَبْدًا ﴿٩٣﴾ لَقَدْ أَحْصٰيهُمْ وَعَدَّهُمْ عَدًّا ﴿٩٤﴾
وَكُلُّهُمْ آتِيهِ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ فَرْدًا ﴿٩٥﴾

88. "Rahmân evlât edindi" dediler.
89. Andolsun ki siz pek çirkin bir şey söylediniz.
90. Bundan dolayı neredeyse gökler çatlayacak, yer yarılacak ve dağlar parçalanıp dağılarak yıkılacak.
91. Rahmân'a evlât isnad ettiler diye.
92. Halbuki Rahmân'a evlâd edinmek yaraşmaz.
93. Göklerde ve yerde kim varsa hepsi Rahmân'ın huzuruna ancak kul olarak gelecektir.
94. Andolsun ki, hepsini kuşatıp onları teker teker saymıştır.
95. Hepsi Kıyamet gününde O'na yalnız başlarına gelirler.

(1) Hâkim, *el-Mustedrek*, II, 377

"Rahmân evlâd edindi, dediler" buyruğu ile yahudileri, hristiyanları, meleklerin Allah'ın kızları olduklarını iddia edenleri kastetmektedir.

Yahya, el-A'meş, Hamza, el-Kisaî, Asım ve Halef "(وُلْداً): Evlâd" kelimesini dört yerde "vav" harfi ötreli, "lâm" harfi de sakin olarak okumuşlardır. Birincisi bu sûrede -az önce geçmiş bulunan ***"Elbette bana mal ve evlâd verilir."*** (77. âyet) buyruğunda, diğeri: **"Rahmân, evlâd edindi dediler... Halbuki Rahmân'a evlâd edinmek yaraşmaz."** (88 ve 92. âyetler) buyruklarında, bir de Nuh Sûresi'nde ***"...malı ve evlâdı..."*** (Nuh, 71/21) buyruğunda.

İbn Kesir, Mücahid, Humeyd, Ebû Amr ve Ya'kub sadece Nuh Sûresi'nde onlara muvafakat etmişlerdir. Geri kalan kıraat âlimleri hepsinde "vav" ve "lâm"ı üstün olarak okumuşlardır. Bu iki okuyuş "Arap ve Urb, Acem ve Ucm" demek gibi iki ayrı söyleyiştir. Şair der ki:

ولقـد رأيت معاشراً قد ثُمِّـرُوا مالاً ووُلْدا

"Ben nice topluluklar gördüm ki andolsun,
Pekçok malları olmuş ve çocukları."

Bir başka şair de şöyle demektedir:

وليتَ فلانـاً كان في بطـنِ أمِّهِ وليت فلانـاً كان وُلْـد حمارِ

"Keşke filân kişi annesinin karnında kalsaydı (doğmasaydı),
Ve keşke filân kişi bir eşek yavrusu olsaydı."

Yine bu manada en-Nabiğa şöyle demektedir:

مَهْـلاً فداءٌ لكَ الأقـوامُ كلُّهم وما أثَمِّـر من مالٍ ومِـن وَلَدِ

"Yavaş ol, feda olsun sana bütün kavimler,
Ve ayrıca sahip olduğum ne kadar mal ve evlat varsa."

Burada Nâbiğa "vav" ve "lam" harflerini üstün okumuştur. Kâyslılar ise "vav" harfini ötreli olarak çoğul, üstün olarak da tekil kabul ederler. el-Cevherî dedi ki: "Vav" harfi ve "lam" harfi üstün söyleyişte tekil de olabilir, çoğul da olabilir. "Vav" harfi ötreli ve "lam"ın sakin olması halinde de böyle-

dir. Esedoğullarının ata sözlerinden birisi de şudur: "(وُلْدُكِ من دَمَّى عَرْبَيْكِ): Senin oğlun, senin topuklarını (lohusalık kanı dolayısıyla) kana bulayandır."

"Vav" harfi ötreli çoğul, "vav" harfi üstün tekil olabilir. Meselâ "usd"(arslanlar) kelimesinin "esed"in çoğulu oluşu gibi. "Vav" harfinin esreli okunuşu ötreli okunuşunun bir başka söyleyişidir. en-Nehhâs dedi ki: Ebu Ubey de aralarında fark gözeterek şöyle demektedir: "Vav" ve "lam" harfleri üstün söylenirse, hem hanım, hem de çocuklar hakkında bir arada kullanılır. Ebu Ca'fer dedi ki: Bu dilbilginlerinden hiçbir kimsenin bilmediği ve red olunan bir görüştür. Her iki söyleyiş te ancak kişinin kendi çocukları ve çocuklarının çocukları hakkında kullanılır. Şu kadar var ki: "Lam" harfinin üstün okunuşu Arap dilinde daha çok kullanılır. Nitekim şair şöyle demiştir:

مَهْـلاً فداءٌ لَكَ الاقـوامُ كلُّهم وما أَثَمَّـر مِنْ مالٍ ومـن وَلَدِ

"Yavaş ol, feda olsun sana bütün kavimler
Ve ayrıca sahip olduğum ne kadar mal ve evlât varsa."

Ebu Ca'fer dedi ki: Ben, Muhammed b. el-Velid'i şöyle derken dinledim: "Vav" harfi ötreli ve "lam" harfi sakin söyleyişin, "vav" ve "lam" harflerinin üstün söyleyişinin çoğulu olması da mümkündür. Diğer taraftan her iki söyleyişin aynı anlamda olma ihtimali de vardır. Nitekim Acem ve Ucm, Arab ve Urp da denilmektedir. Az önce de geçtiği gibi.

"Andolsun ki siz, pek çirkin bir şey söylediniz." Son derece görülmedik, pek büyük bir iddiada bulundunuz. Bu açıklamayı İbn Abbas, Mücahid ve başkaları yapmıştır. el-Cevherî dedi ki: "(الإِدُّ والإِدَّة): Pek çirkin" son derece çirkin durum, büyük musibet" demektir.

Yüce Allah'ın: **"Andolsun ki siz pek çirkin bir şey söylediniz"** buyruğunda da bu lafız, bu manada kullanılmıştır. Fâil vezninde; (إِدٌّ) de böyledir. (الإدة)in çoğulu (إِدَدٌ) şeklinde gelir. "(أَدَّت فلاناً داهيةٌ تَؤُدُّه أَدّاً): Filan kişinin başına pek büyük bir musibet geldi" demektir. (الإِدُّ) aynı şekilde şiddet anlamında gelir. "(الأَدُّ); çokluk ve güç" anlamındadır. Şair recez vezninde şöyle demiştir:

نَضَـوْنَ عَنّـي شِلَّةً وأَدّاً من بَعْـدِ ما كُنْـتُ ضَمْـلاً جُلْداً

"Ben önceleri son derece sağlam, güçlü iken o kadınlar
Çok dehşetli ve korkunç bir şekilde benden uzaklaşıp, gittiler."

el-Cevherî'nin açıklamaları burada sona ermektedir.

Ebu Abdullah ve Ebu Abdu'r-Rahmân es-Sülemî bu lafzı hemzeli, üstün olarak okumuşlardır. en-Nehhas dedi ki: Fiil olarak: (ادّ يؤد ادّاً) şeklinde kullanılır. İsm-i fâil; (آدٍ) diye gelir. İsmi ise (الإدّ) şeklinde gelir. Bu da görülmedik ve pek büyük bir iş yapmayı anlatır. Yine recez vezninde şair şöyle demektedir:

قد لقيي الأقران مني نكرًا داهية دهياء إدًا إمرًا

"Benim dengim kimseler benden görülmedik şeyler gördüler,
Oldukça büyük bir musibet ve oldukça görülmedik şeyler."

(Bu) en-Nehhas'tan başkasından nakledilmiştir.

es-Sa'lebî dedi ki: Bu kelime üç türlü söylenir. Birincisi hemzenin esreli okunuşu, bu genelin kıraatidir. İkincisi hemzenin üstün okunuşu, bu da es-Sülemî'nin kıraatidir. Üçüncüsü (آدٌ) şeklinde; (مادٌ) gibi okuyuş, bu da bazı Arapların söyleyişidir. Bu söyleyiş de İbn Abbas ve Ebu'l-Âliye'den rivayet edilmiştir. Bu söyleyiş sanki "ağırlık" anlamından alınmış gibidir. Nitekim; "(آده الحمل يؤوده): Yük ona ağır geldi, gelir" denilir.

"Bundan dolayı nerdeyse gökler parçalanacak" çatlayacak. Gerek bu âyet-i kerîmede gerekse de eş-Şûrâ Sûresi'nde (42/3) genel olarak kıraat alimleri "(تَكَادُ): Nerdeyse" kelimesini "te" ile okumuşlardır. Nâfi', Yahya ve el-Kisaî ise öncesinden fiil geçtiğinden dolayı "ya" ile okumuşlardır. Diğer taraftan "(يَتَفَطَّرْنَ): (Gökler) **çatlayacak"** kelimesini de Nâfi', İbn Kesir, Hafs ve başkaları "ya"den sonra "te" ve "tı" harfi de şeddeli olmak üzere -burada ve eş-Şûrâ Sûresi'nde (42/3'te)- "tefattur"dan gelen bir fiil olarak okumuşlardır. Yalnız Şûra Sûresi'nde Hamza ve İbn Âmir bu şekilde onlara uygun okumuş, burada ise; (ينفطرن) şeklinde "infitar" kökünden gelen muzari bir fiil olarak okumuştur.

Ebu Amr, Ebu Bekr ve el-Mufaddal her iki sûrede de bu şekilde okumuştur. Ebu Ubeyd'in tercih ettiği kıraat de budur. Buna yüce Allah'ın: *"Gök yarıldığı zaman"* (el-İnfitar, 82/1) buyruğu ile; *"Gök bile o sebeble yarılmış"* (el-Müzzemmil, 73/18) buyruklarında aynı kökten gelmiş olmasından dolayı tercih etmiştir.

"Ve yer yarılacak." O da çatlayıp birbirinden ayrılacak; diye buyurulmuştur.

"Ve dağlar parçalanıp dağılarak yıkılacak." İbn Abbas dedi ki: Yani ol-

dukça şiddetli bir gürültü ile dökülecek, yıkılacak. Hadis i şerif'te de "(اللهم إني أعوذ بك من الهدّ والهَدّة): Allah'ım, yıkıntıdan ve yerin dibine geçirilmekten sana sığınırım."[1] diye buyurulmuştur.

Şemir dedi ki: Ahmed b. Ğıyâs el-Mervezî dedi ki: Burada geçen "el hedd", yıkım demektir. "el-Hedde" yerin dibine geçmek demektir. el-Leys ise bu ol dukça şiddetli yıkım demektir, demiştir. Mesela, bir duvarın bir defada yıkılması gibi. Ayrıca; (هدّني الأمر وهدّ ركني) da denilir ki; bu iş beni yıktı ve beni çok etkiledi, anlamındadır. Bu açıklamaları el-Herevî yapmıştır.

el-Cevherî der ki: "(هدّ البناء يهدّه هدّاً): Binayı yıktı ve zayıflattı" anlamındadır. "(هدّته المصيبة); Musibet onu sarstı" "(انهدّ الجبل): Dağ parçalandı" demektir. el-Asmaî dedi ki: "(الهدّ): Zayıf ve güçsüz adam" demektir. Bir kişi, diğer kişiyi tehdit edecek olursa; ben zayıf bir kimse değilim anlamında: (إني لغير هدّ) der.

İbnu'l-A'rabî dedi ki: Erkeklerden; "(الهدّ من الرجال) cömert, eli açık olan" demektir. Korkak ve güçsüz kimse hakkında "he" harfi esreli olarak bu kelime kullanılır. Buna delil olarak da şu beyiti nakleder:

لَيسُوا بِهِدِّين في الحُرُوب إذا تُعْقَدُ فوقَ الحَراقِفِ النُّطُقُ

"Savaşlarda korkak değildir onlar,
Dizlerin üzerine kuşaklar sarıldığında."

"(الهَدّة): Duvar ve buna benzer şeylerin yıkılma sesleridir." Bu kökten olmak üzere; "(هَدَّ يهدُّ هَديداً): Yıkılırken ses çıkardı, çıkarır, yıkılma sesi" denilir.

(الهادُّ): Yerden uğultulu olarak deniz tarafından gelen ve kıyıdakilerin duydukları ses, demektir. Bazen bundan dolayı zelzele dahi olabilir.

en-Nehhas dedi ki: Bu kelime, bu şekliyle mastardır (mutlak mef'ul'dür.) Çünkü "(تَخِرُّ): Parçalanıp, dağılarak yıkılacak" anlamındadır. Başkaları ise bu kelimenin hal olduğunu söylemektedir ki, yıkılarak anlamını verir.

"Rahmân'a evlâd isnâd ettiler diye" buyruğundaki: (أن): **Diye"** lafzı el-Ferrâ'ya göre nasb mahallindedir. Çünkü bu iddia ettiler diye ve iddia ettiklerinden dolayı anlamındadır. Buna göre bu, cer edatının düşmesi dolayısıyla nasb mahallindedir. el-Ferrâ'nın iddiasına göre el-Kisaî de şöyle demiştir: Bu bir cer edici takdiri ile cer mahallindedir.

(1) İbnu'l-Esîr, *en-Nihaye fi Gâribi'l-Hadis*, V, 250

İbnu'l-Mubarek şunu zikretmektedir: Bize Misâr, Vâsıl'dan anlattı. O Avn b. Abdullah'tan dedi ki: Abdullah b. Mes'ud dedi ki: Dağ dağa: Ey filan, bugün senin yanından Allah'ı zikreden bir kimse geçti mi? diye sorar. Evet derse bundan dolayı sevinir. Sonra Abdullah: **"Rahmân evlâd edindi dediler"** âyetini okudu. (Avn) dedi ki: Sen onların yalan sözleri işittiklerini, buna karşılık hayırlı sözleri işitmediklerini mi zannedersin? Yine devamla dedi ki: Bana Avf, Ğalib b. Acreb'ten anlattı. Dedi ki: Bana Mina mescidinde Şamlılardan bir adam anlattı. Dedi ki: Yüce Allah yeryüzünü, oradaki ağaçları yarattığında yeryüzünde ne kadar ağaç varsa Âdemoğulları o ağacın yanına gittiler mi, mutlaka ondan bir menfaat elde ederler ve o ağaçtan faydalanırlar. Yeryüzü ve ağaçlar, Âdemoğullarının günahkârları o pek büyük olan sözü söyleyinceye kadar yani: **"Rahmân evlâd edindi"** deyinceye kadar bu halde devam ettiler. Onlar bu sözü söyledikten sonra yeryüzü bundan ürperdi. Ağaçlar ise diken çıkardı.

İbn Abbas dedi ki: Dağlar ve üzerinde bulunan ağaçlar, denizler ve içinde bulunan balıklar bu sözden ürperdiler. İşte bundan dolayı balıklarda ve ağaçlarda dikenler oldu.

Yine İbn Abbas ve Ka'b dediler ki: Gökler de, yer de, dağlar da bundan dolayı dehşete kapıldılar. Bütün mahlukat da aynı şekilde. Yalnız insanlar ve cinler müstesnâ. Bütün yaratıklar neredeyse yok olacaklardı. Melekler bu işe çok öfkelendiler. Gehennem alev aldı, ağaçlar diken yaptı. Yeryüzü karardı ve kuraklaştı. (Bunlar) günahkârlar; Allah evlâd edindi dedikleri zaman oldu.

Muhammed b. Ka'b dedi ki: Allah'ın düşmanları neredeyse başımıza kıyametin kopmasına sebeb olacaklardı. Çünkü yüce Allah şöyle buyurmaktadır: **"Bundan dolayı nerdeyse gökler çatlayacak, yer yarılacak ve dağlar parçalanıp dağılarak yıkılacak. Rahmân'a evlâd isnad ettiler diye."**

İbnu'l-Arabî dedi ki: O doğru söylemiştir. Çünkü bu gerçekten daha önceden kaza ve kaderin hakkında geçmiş olduğu bir sözdür. Eğer şanı yüce ve mübarek olan yüce yaratıcı, kâfirin küfründen zarar görmeyen, mü'minin imanı dolayısıyla yücelmeyen, kâfir mülkünü eksiltmediği gibi, mü'minin de mülkünde bir şeyler arttırması söz konusu olmamış olsaydı, dillerden böyle bir söz de dökülmezdi. Fakat o Kuddûs, Hakîm ve Halîm'dir. Artık bundan sonra batılcıların neler söylediklerine aldırış bile etmez.

"Halbuki Rahmân'a evlâd edinmek yaraşmaz" buyruğuna dair açıklamalarımızı dört başlık halinde sunacağız:

1- "Halbuki Rahmân'a Evlâd Edinmek Yaraşmaz."

Bu buyruk ile yüce Allah kendi zatının çocuk sahibi olmasını nefyetmektedir. Çünkü el-Bakara Sûresi'nde (2/116. âyet, 4. başlıkta) açıkladığımız gi-

bi, çocuğun babasının cinsinden olmasını ve sonradan meydana gelmiş olmayı gerektirir. Yani böyle bir şey yüce Allah'a yakışmaz. O bununla nitelendirilemez ve O'nun hakkında böyle bir şey mümkün değildir. Çünkü çocuk mutlaka bir babadan olur ve babası olur, aslı olur. Şanı yüce Allah'ı ise bundan pek yüce ve pek mukaddestir. Şair şöyle demiştir:

في راس خَلْقاء من عَنْقاء مُشْرِفَةٍ ما ينبغي دونها سَهْلٌ ولا جَبَلُ

"Oldukça yüksek bir tepenin dümdüz kayasının başında,
Onun aşağısında ne düzlüğe gerek vardır, ne de bir dağa."

"Göklerde ve yerde kim varsa hepsi Rahmân'ın huzuruna ancak kul olarak gelecektir" buyruğundaki; (إِنْ); edatı nefy edatıdır. Yani göklerde ve yerde bulunanların hepsi başka hiçbir surette değil, kıyamet gününde sadece Allah'a ubûdiyeti ikrar ile O'nun huzurunda zilletle boyun eğmiş olarak gelecektir. Yüce Allah'ın şu buyruğunda dile getirildiği gibi: ***"Hepsi de huzuruna küçülmüşler olarak geleceklerdir."*** (en-Neml, 27/87) Yani zelil ve alçalmışlar olarak, küçülmüşler olarak geleceklerdir. Yani bütün yaratıklar O'nun kuludur. Onlardan herhangi birisi nasıl olur da O'nun evlâdı olabilir? O zalimlerin ve inkârcıların söylediklerinden alabildiğine yücedir.

"(آتِي): Gelicidir (gelecektir)" kelimesi hatta "ya" iledir. Aslı itibariyle tenvinlidir, hafifletilmek maksadıyla tenvin hazfedilmiş ve (sonraki er-Rahmân kelimesine) izafe edilmiştir.

2- Çocuk Babasının Kölesi Olabilir mi?:

Bu âyet-i kerîmede çocuğun babasının kölesi olmasının - oğlunu satın alır ve ona malik olur. Kendisi onu azad etmedikçe, ona rağmen çocuğu azad edilmez, diyenlerin aksine- çocuk babasının kölesi olarak mülkiyetine girmeyeceğine delil vardır.

Yüce Allah çocuk sahibi olmak ile mülkiyet arasındaki aykırılığı da açıklamış bulunmaktadır. Buna göre baba herhangi bir tasarruf türü ile oğlunun maliki olursa ona rağmen azad edilir.

Bu âyet-i kerîmeden bu hükme delil çıkarma şekline gelince, yüce Allah evlâd olmayı ve kul olmayı iki zıt konumda zikretmektedir. Birincisini reddederken ötekisini isbat etmektedir. Eğer bu ikisi bir arada bulunabilecek olsaydı, bu sözün delil olabilecek şekilde bir faydası olmazdı. Sahih hadiste de şöyle denilmiştir: "Bir evlâdın babasının hakkını ödemesi ancak onu köle ola-

rak bulması ve sonra onu azad etmesi halinde mümkün olabilir."[1] Bu hadisi Müslim rivayet etmiştir.

Baba onun üstündeki mertebesine rağmen oğlunu mülkiyetine alamadığına göre, oğlun babasını mülkiyetine alamaması -bu konuda ondan daha geride olduğundan dolayı- öncelikle söz konusudur.

3- Ortak Olunan Kölenin Azad Edilmesi Halinde Erkek Ya Da Kadın Olması Fark Eder mi?:

İshak b. Râheveyh, Peygamber (sav)ın: "Her kim bir köledeki ortaklığını azad edecek olursa..."[2] buyruğunun te'vili ile ilgili olarak şu kanaati ileri sürmüştür: Maksat yalnızca erkek köleler olup dişi köleler söz konusu edilmemiştir, o bakımdan bir kimse dişi köledeki ortaklığını azad edecek olursa bu geri kalan kısmı da azad edilmek suretiyle tamamen hürriyetine kavuşturulmaz.

Ancak bu görüş selefin de, ondan sonrakilerin cumhurunun kabul ettiği görüşün aksinedir. Çünkü onlar erkek ile dişi arasında (bu konuda) fark gözetmezler. Çünkü kul (abd) lafzı ile cinsi kastedilmektedir. Nitekim yüce Allah: **"Göklerde ve yerde kim varsa hepsi Rahmân'ın huzuruna ancak kul olarak gelecektir"** diye buyurmuştur. İşte bu, kesin olarak erkek olsun, dişi olsun kölelerin tümünü ifade eder. İshak'ın dayandığı delil ise (Arapçada) dişi köle için "abde" lafzının kullanıldığının nakledilmiş olmasıdır.

4- Burada Hatırlatılması Uygun Bir Hadis-i Şerif:

Buhârî, Ebu Hureyre'den şöyle dediğini rivayet etmektedir: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "Şanı yüce ve mübarek Allah buyuruyor ki: Âdemoğlu, Beni yalanladı. Ancak, Beni yalanlamak ona yakışmaz. Bana dil uzattı, ancak onun böyle bir şey yapması ona yakışmaz. Onun, Beni yalanlaması O, beni ilkin yarattığı gibi tekrar yaratmayacaktır. Mahlukatı ilkin yaratmış olması onu tekrar iâde etmekliğimden Benim için daha kolay değildir, iddiasında bulunmasıdır. Bana dil uzatmasına gelince; onun Allah evlâd edindi, demesidir. Halbuki Ben, Ehad'im (bir ve tekim), Samed'im (herkesin ihtiyacını gören, hiç kimseye muhtaç olmayanım), doğmadım, doğrulmadım ve hiç kimse Benim eşim ve dengim değildir."[3] Bu hadis daha önceden el-Bakara Sûresi'nde

(1) ***Müslim,*** Itk 25; ***Ebû Dâvûd,*** Edeb 120; ***Tirmizî,*** Birr 8; ***İbn Mâce,*** Edeb 1; ***Müsned,*** II, 230, 263, 376, 445.

(2) ***Buhârî,*** Şirket 5, 14, Itk 5; ***Müslim,*** Itk 1, Eymân 47, 48, 51; ***Ebû Dâvûd,*** Itak 6; ***Tirmizî,*** Ahkâm 14; ***Nesâî,*** Buyû' 105, 106; ***İbn Mâce,*** Itk 7; ***Müsned,*** I, 56, II, 15, 112.

(3) ***Buhârî,*** Tefsir 2. sûre 8, 112. sûre 1, 2; ***Nesâî,*** Cenâiz 117; ***Müsned,*** II, 317, 350, 394.

(2/116. âyet, 2. başlıkta İbn Abbas'tan yakın lafızlarla) ve başka yerlerde geçmiş bulunmaktadır. Böyle bir yerde bunu tekrarlamak gerçekten uygun düşmemektedir.

"Andolsun ki hepsini kuşatıp" sayılarını bilip **"onları teker teker saymıştır."** Bu ifade bir te'kiddir. Yani onlardan hiçbir kimse ona gizli saklı kalmaz.

Derim ki: Biz O'nun isimleri arasında "el-Muhsî" diye bir isminin olduğunu da biliyoruz. Yani sünnette Ebu Hureyre'nin, Tirmizi tarafından rivayet edilen hadisinde bunu görüyoruz.(1)

Bu fiilin kökü de buna delil teşkil etmektedir. Üstad Ebu İshak el-İsferâyînî dedi ki: Onlardan birisi de "el-Muhsî" adıdır. Mahlukatın çok oluşu O'nun herşeyi bilmesine engel değildir. O'nu meşgul etmez. Mesela ışığın aydınlığı, rüzgarın şiddetlenmesi, yaprakların ardı arkasına düşmesi gibi. O bu hallerde her bir yaprağın hareketinin bütün cüzlerini bilir. Her şeyi yaratan O iken bilmemesi nasıl söz konusu olabilir? Nitekim şöyle buyurmuştur: ***"Yaratan bilmez mi hiç? O Latiftir, herşeyden haberdardır."*** (el-Mülk, 67/14) İbn Abbas'ın tefsirinde: **"Andolsun ki hepsini kuşatıp onları teker teker saymıştır"** buyruğunun tefsiri ile ilgili olarak şöyle dediği nakledilmektedir: Bununla O'na kulluğu ikrar ettiklerini ve rububiyyetine tanıklık ettiklerini kastetmektedir.

* * *

"Hepsi kıyamet gününde O'na yalnız başlarına gelirler." Yani tek başlarına, yardımcısız, beraberlerinde kendilerine fayda sağlayacak mallar da bulunmaksızın gelirler. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"O günde malın da, evlâdın da hiç faydası olmaz. Allah'a salim kalb ile gelmiş olanlar müstesnâ."*** (eş-Şuarâ, 26/88-89) Sadece dünyada iken işlemiş olduğu amellerinin faydası olacak. Yüce Allah'ın: "(وَكُلُّهُمْ آتِيهِ): **Hepsi... gelecektir"** buyruğunda "gelecektir" anlamındaki ism-i fâilin tekil gelmesi "hepsi" anlamındaki kelimenin lafzına binaendir. Manaya göre okunacak olsaydı, "(آتون): Geleceklerdir" diye çoğul olması gerekirdi.

el-Kuşeyrî dedi ki: Bu buyrukta şuna işaret edilmektedir: Sizler kendiniz adına -ki herkes O'nun kulu olduğu halde- çocuklarınızın köleleştirilmesine razı olmazken, kendiniz için razı olmadığınız şeylere nasıl olur da O'nun için razı olursunuz? Yine benzeri bir hususdan dolayı kendileri için kız ço-

(1) *Tirmizî*, Deavât 82; *İbn Mâce*, Duâ 10.

cukları istemezken; melekler Allah'ın kızlarıdır, dediklerini belirterek bu görüşlerini reddetmektedir. Yüce Allah bundan pek yüce ve münezzehtir. Yine: Putlar Allah'ın kızlarıdır, demeleri de bu kabildendir. Yüce Allah ise şöyle buyurmaktadır: *"Ortaklarına ait olan Allah'a ulaşmaz ama, Allah'a ait olanlar ise ortaklarına ulaşır."* (el-En'âm, 6/136)

إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَيَجْعَلُ لَهُمُ الرَّحْمَٰنُ وُدًّا ﴿٩٦﴾

96. Muhakkak iman edip salih amel işleyenlere Rahmân bir sevgi var edecektir.

"Muhakkak iman edip" tasdik edip **"salih amel işleyenlere Rahmân"** kullarının kalbinde **"bir sevgi var edecektir."** Nitekim Tirmizî, Sa'd ve Ebu Hureyre (Allah ikisinden de razı olsun)den rivayet ettiğine göre Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Yüce Allah bir kulu sevdi mi, Cibril'e: Ben filânı sevdim, sen de onu sev diye nida eder. Bunun üzerine o da semâda nidâ eder. Sonra (ona) sevgi yeryüzündekiler arasına iner. İşte yüce Allah'ın: **"Onlara Rahmân bir sevgi var edecektir"** buyruğu bunu anlatır." Allah bir kula da buğz etti mi, Cibril'e: Ben filana buğzediyorum, diye nidâ eder. O da semâda (öylece) nidâ eder. Sonra yeryüzünde de ona karşı duyulan nefret iner." Tirmizî dedi ki: Bu hasen, sahih bir hadistir.(1) Bu hadisi bu manada Buhârî, Müslim rivayet ettikleri gibi Malik de, Muvatta'da rivayet etmiştir.(2)

*"Nevadiru'l-Usûl"*de şöyle denilmektedir: Bize Ebu Bekir Sabık el-Ümevî anlattı dedi ki: Bize Ebu Malik el-Cenbî anlattı. O Cüveybir'den, o ed-Dahhak'tan, o İbn Abbas'tan dedi ki: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "Şüphesiz Allah salihlerin kalplerinde ve mukarreb melekler nezdinde mü'mine ülfeti (iyi kaynaşmayı), ağır başlılığı ve kibarlığı vermiştir. Daha sonra yüce Allah'ın: **"Muhakkak iman edip, salih amel işleyenlere Rahmân bir sevgi var edecektir"** âyetini okudu."(3)

Bu âyetin kimin hakkında indiği hususunda farklı görüşler vardır. Ali (ra) hakkında nâzil olduğu söylenmiştir. el-Berâ b. Âzib'in rivayetine göre Rasû-

(1) *Tirmizî*, Tefsir 19. sûre 6

(2) Bk. *Buhârî*, Bed'u'l-Halk 6, Edeb 41, Tevhîd 33; *Müslim*, Birr 157; *Muvatta*, Şear 15; *Müsned*, II, 267, 341, 413, 509, 514, V, 259, 263.

(3) el-Tirmizî, el-Hakîm, *Nevâdiru'l-Usûl*, I, 662, II, 507.

lullah (sav) Ali b. Ebi Talib'e şöyle demiştir: "Ey Ali! De ki: Allah'ım, benim için nezdinde bir ahid kıl, mü'minlerin kalplerinde de benim için bir sevgi var et." Bunun üzerine bu âyet-i kerîme nazil oldu. Bunu es Sa'lebî nakletmektedir.

İbn Abbas ise: Abdu'r-Rahmân b. Avf hakkında inmiştir, demiştir. Yüce Allah kulların kalplerinde onun için bir sevgi yaratmıştır. Onu gören bir mü'min mutlaka ona saygı gösterirdi. Onu gören bir müşrik ya da bir münafık olsun, mutlaka onu tazim ederdi.

Herim b. Hayyân da şöyle derdi: Bir kimse kalbiyle yüce Allah'a yönelecek olursa mutlaka yüce Allah da iman ehlinin kalplerini ona yöneltir ve sonunda Allah, onlar tarafından sevilmeyi ve ona rahmet etmeyi, ona rızıklandırır. Şöyle de açıklanmıştır: Yüce Allah kıyamet gününde mü'minlerin ve meleklerin kalplerinde onlar için bir sevgi var edecektir.

Derim ki: Mü'min dünyada sevildiğine göre âhirette de böyle olacaktır. Çünkü yüce Allah ancak takvâ sahibi bir mü'mini sever ve ancak halis ve tertemiz olandan razı olur. Yüce Allah lütuf ve ihsanıyla bizleri de onlardan kılsın.

Müslim'in rivayetine göre Ebu Hureyre şöyle demiştir: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "Yüce Allah bir kulu sevdi mi Cibril (as)ı çağırır ve Ben filan kişiyi seviyorum. Onu sen de sev der. Bunun üzerine Cibril onu sever, sonra da semâda şöyle seslenir: Şüphesiz Allah filan kişiyi sever, siz de onu seviniz. Bunun üzerine semâdakiler de onu sever. Sonra yeryüzünde onun için kabul mazhariyeti konulur. (Yüce Allah) bir kula da buğz etti mi Cibril (as)ı çağırır ve der ki: Ben filana buğzediyorum. Sen de ona buğz et. Bunun üzerine Cibril ona buğzeder, sonra semâdakiler arasında: Şüphesiz Allah filân kişiye buğzeder, siz de ona buğzediniz diye seslenir. Bunun üzerine onlar da ona buğzederler. Daha sonra yeryüzünde de yeryüzündekilerin ona buğzetmesi sağlanır."(1)

فَإِنَّمَا يَسَّرْنَاهُ بِلِسَانِكَ لِتُبَشِّرَ بِهِ الْمُتَّقِينَ وَتُنْذِرَ بِهِ قَوْمًا لُدًّا ﴿٩٧﴾

97. Biz onu, onunla takvâ sahiplerini müjdeleyesin, inad edenleri de korkutasın diye senin dilinle kolaylaştırdık.

(1) *Müslim*, Birr 157; *Müsned*, II, 341, 413, 509.

"Biz onu... senin dilinle kolaylaştırdık" buyruğunda kasıt Kur'ân-ı Kerîm'dir. Yani Biz onu senin dilin olan Arap dili ile açıkça ortaya koyduk. Üzerinde düşünen, tefekkür eden kimselere de kolay kıldık.

Biz bu kitabı senin üzerine insanların anlamalarının kolaylaşması maksadıyla Arapça indirdik, diye de açıklanmıştır.

"Onunla takvâ sahiplerini müjdeleyesin, inad edenleri de korkutasın diye" buyruğundaki: "(اللُّد): İnad edenler" (الألد)in çoğulu olup ileri derecede düşmanlık eden demektir. Yüce Allah'ın: *"Halbuki o düşmanların en azılı olanıdır."* (el-Bakara, 2/204) buyruğunda da bu kökten gelen kelime kullanılmıştır. Şair de şöyle demiştir:

أبيتُ نجيّاً للهمـومِ كأنّني أخاصـم أقوامـاً ذَوِي جَدلٍ لُدّا

"Gecemi sessizce kederlerimle fısıldaşarak geçiriyorken sanki ben,
Tartışma kabiliyetleri yüksek ve ileri derecede düşman kimselerle
tartışıyor gibiyim."

Ebu Ubeyde dedi ki: "el-Eledd: İnad eden, aşırı düşman" hakkı kabul etmeyen ve batılı ileri süren demektir. el-Hasen dedi ki: Hakka karşı sağır kimseler demektir. er-Rabî kalpteki kulakları sağır olanlar demektir; Mücahid, fâcir kimseler demektir; ed-Dahhak batıl uğrunda mücadele verenler demektir; İbn Abbas da düşmanlıklarında aşırıya gidenler demektir, diye açıklamışlardır.

Bu kelimenin, hiçbir şekilde istikamet üzere olmayan zalim, anlamında olduğu da söylenmiştir. Anlam birdir.

Özellikle bunların uyarılmasından söz edilmesi, inatçılığı olmayan kimsenin, itaat çemberine girmesinin kolay oluşundan dolayıdır.

وَكَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنْ قَرْنٍ ۖ هَلْ تُحِسُّ مِنْهُمْ مِنْ أَحَدٍ
أَوْ تَسْمَعُ لَهُمْ رِكْزًا ﴿٩٨﴾

98. Bunlardan önceki zamanlarda nice nesilleri helâk ettik. Şimdi onlardan birisini görüyor yahut gizli seslerini bile işitiyor musun?

"Bunlardan önceki zamanlarda nice nesilleri" nice insan topluluklarını, nice ümmetleri **"helâk ettik."** Bununla yüce Allah Mekkelileri korkutmaktadır. **"Şimdi onlardan birini görüyor, yahut gizli bir seslerini bile işitiyor musun?"** buyruğu nasb mahallindedir. Sen onlardan herhangi bir kimse görüyor ya da buluyor musun? anlamındadır.

"Yahut gizli seslerini bile işitiyor musun?" Onların sesleri sedâları sana geliyor mu? Bu şekildeki açıklama İbn Abbas ve başkalarından nakledilmiştir. Yani onlar ölmüş ve artık amelleriyle karşılaşmış bulunuyorlar.

"(رِكزاً): Kısık dahi olsa seslerini (işitiyor musun?)" diye de açıklanmıştır ki bu açıklamayı İbn Zeyd yapmıştır. Şöyle de açıklanmıştır: Bu kelime anlaşılmayan ses veya hareket demektir. Bu açıklamayı da el-Yezidî ve Ebu Ubeyde yapmıştır. "Kafilenin rikzi (anlaşılmayan sesi)" tabiri bu kabildendir. Ebu Ubeyde, Lebîd'in şu beytini nakletmektedir:

وتَوَجَّسَتْ رِكْزَ الأَنِيسِ فَرَاعَهَا عن ظَهْرِ غيبٍ والأنيس سَقَامُها

"O (yaban ineği) kendisine arkadaşlık edecek kimsenin seslerini duymaya çalıştı; fakat daha onu görmeden,

Korktu (ondan); çünkü arkadaş (sandığı) onu avlayacak olandır."

"Gizli ses" anlamına geldiği de söylenmiştir. Mızrağın ucunu yere batırdı anlamındaki (رَكَزَ الرُّمح) de buradan gelmektedir. Tarafe de şöyle demektedir:

وَصَادِقَتَا سَمْعِ التَّوَجُّسِ للسُّرَى لِرِكْزٍ خَفِيٍّ أو لِصَوْتٍ مُنَدَّد

"(Devemin) iki kulağı ister gece yolculuğundaki en hafif sesler olsun, isterse de Yüksekçe söylenen sözleri olsun; (onları) doğru olarak işitir."

Şair Zu'r-Rime'de avcı ve köpeklerin seslerini işiten bir öküzü nitelendirirken şöyle demiştir:

إذا توجسَ رِكْزاً مقفِرٌ نَدُسٌ بِنِبأةِ الصوتِ ما في سمعه كذب

"O gizli bir fısıltıyı (rikzi) işitmeye kulak verecek olursa,
onu iyi takib eder ve maharetle işitir,
O gizli sesi dahi; hem onun işitmesi yalan değildir (doğru işitir.)"[1]

Rikâz da gömülmüş mal demektir.

Doğruyu en iyi bilen yüce Allah'tır.

MERYEM SÛRESİ'NİN SONU

(1) Burada beyitteki lafızların anlamına dair iki satırlık açıklama, tercüme içinde yer almış olduğundan ayrıca tercüme edilmemiştir.

Tâ-Hâ Sûresi

1-135. ÂYETLERİN TEFSİRİ

بسم الله الرحمن الرحيم

Rahman ve Rahim Allah'ın Adı İle

Tâ-Hâ (as) Sûresi'nin, Mekke'de indiği ittifakla kabul edilmiş bir görüştür. Ömer (ra)ın İslâm'a girişinden önce inmiştir.

Dârakutnî'nin, Sünen'indeki rivayete göre Enes b. Malik (ra) şöyle demiştir: (Bir gün) Ömer bir kılıç kuşanmış olarak çıktı. Kendisine: Enişten dinini değiştirdi, denildi. Bunun üzerine onların (enişteşi ile kızkardeşinin) yanına gitti. Orada da muhacirlerden Habbâb diye anılan birisi de vardı. Tâ-Hâ Sûresi'ni okuyorlardı. Yanınızdaki yazıyı bana da veriniz, ben de onu okuyayım, dedi. -Ömer (ra) okumayı bilirdi.- Kızkardeşi kendisine: Sen pissin, ona ise tertemiz olanlardan başkası dokunamaz. Kalk, guslet yahut abdest al. Bunun üzerine Ömer (ra) kalktı, abdest aldı. Yazılı belgeyi aldı ve Tâ-Hâ'yı okudu.(1)

İbn İshak bunu daha uzunca şöylece zikretmektedir:

Ömer, Rasûlullah (sav)ı bulup öldürmek maksadıyla kılıcını kuşanarak çıktı. Yolda Nuaym b. Abdullah ile karşılaştı. Ona: Nereye gitmek istiyorsun ey Ömer diye sordu. Ömer: Dininden dönen, şu Kureyş'in dirliğini bozan, onları beyinsizlikle itham eden, dinlerini ayıplayan, ilâhlarına dil uzatan Muhammed'e gidip onu öldürmek istiyorum. Nuaym ona şöyle dedi: Allah'a yemin ederim, ey Ömer! Sana asıl senin içinde olanlar tuzak kuruyor, seni aldatıyor. Sen zanneder misin ki Abdumenâfoğulları Muhammed'i öldürdüğün halde yeryüzünde senin yürümene imkân vereceklerdir? Niçin kendi ailene dönüp de onların işlerini yoluna koymayı düşünmüyorsun? Ömer: Hangi ailemden söz ediyorsun? deyince, Nuaym dedi ki: Senin enişten ve amcanın oğlu Saîd b. Zeyd ile kızkardeşin Hattab'ın kızı Fâtıma'yı kastediyorum. Allah'a yemin ederim, onlar müslüman olmuşlar ve Muhammed'e dini üzere tabi olmuşlar. Bana kalırsa sen asıl git, onlarla uğraş.

Bunun üzerine Ömer kızkardeşi ve eniştesini bulmak üzere geri döndü. Yanlarında Habbâb b. el-Eret de vardı. Beraberinde de Tâ-Hâ Sûresi'nin yazılı olduğu bir sahife bulunuyordu. Bunu onlara öğretiyordu. Ömer (ra)ın se-

(1) *Dârakutnî*, 1, 123

sini işitmeleri üzerine Habbab onların odalarından birine yahut da evin bir tarafına gizlendi. Hattab kızı Fatıma da sahifeyi alıp üzerine oturdu. Ömer eve yaklaştığı sırada Habbab'ın onlara okuduğu Kur'ân'ın sesini işitmişti. Ömer içeri girince: Duymuş olduğum bu lakırdılar neyin nesiydi? Ona; Sen bir şey işitmiş olamazsın dediler. Hayır, Allah'a yemin ederim. Ben sizlerin Muhammed'e dini üzere tabi olduğunuzu haber almış bulunuyorum, dedi ve hemen eniştesi Said b. Zeyd'in üzerine atıldı. Kızkardeşi Hattab'ın kızı Fatıma onu kocasından uzaklaştırmak üzere ayağa kalkınca ona bir tokat attı ve yüzünü yaraladı. Ömer bunu yapınca kızkardeşi de eniştesi de ona: Evet, biz müslüman olduk. Allah'a ve Rasûlune iman ettik, ne istiyorsan yap, dediler.

Ömer, kardeşinin yüzündeki kanı görünce yaptığına pişman oldu, aklı başına geldi. Kızkardeşine: Az önce okuduğunuzu duyduğum şu sahifeyi bana ver de Muhammed'in neler getirdiğine bir bakayım, dedi.

Ömer okuma yazma bilen birisi idi. Bu sözleri söyleyince kızkardeşi kendisine: Biz senin ona bir zarar vereceğinden korkarız, dedi. Bu sefer kızkardeşine: Korkma, dedi ve kendi ilâhları adına yemin ederek okuyup onlara geri vereceğini söyledi. Ömer bu sözleri söyleyince kardeşi müslüman olacağı umuduna kapıldı ve ona dedi ki: Kardeşim sen şirk üzeresin ve pissin, buna ise ancak temiz olanlar el sürebilir.

Bunun üzerine Ömer kalktı ve yıkandı. Kızkardeşi de kendisine içinde Tâ-Hâ'nın yazılı bulunduğu sahifeyi uzattı. Ömer Tâ-Hâ Sûresi'nin baş taraflarını okuyunca dedi ki: Bu ne güzel, bu ne şerefli sözler! Habbab onun bu sözleri söylediğini işitince yanına çıktı ve ona dedi ki: Ey Ömer! Allah'a andolsun ki ben yüce Allah'ın, Peygamberinin duasını özellikle senin hakkında kabul etmiş olacağını ümit ederim. Çünkü ben dün onu şöyle dua ederken dinledim: "Allah'ım sen İslâm'ı ya Ebu'l-Hakem b: Hişam ile, yahut Ömer b. el-Hattab ile güçlendir." Allah'tan kork ey Ömer, Allah'tan!

Bunun üzerine Ömer ona: Ey Habbab! Bana Muhammed'in yerini söyle. Onun yanına gidip, İslâm'a gireyim, dedi ve hadisin geri kalan bölümlerini zikretti.(1)

Yüce Allah'ın Tâ-Hâ ve Yâsîn Sûrelerini Okuduğuna Dair Hadis'in Açıklaması:

Dârimî Ebu Muhammed, Müsned'inde Ebu Hureyre'den gelen bir rivayeti senediyle kaydederek, Rasûlullah (sav)ın şöyle buyurduğunu zikretmektedir: "Şüphesiz şanı yüce ve mübarek olan Allah gökleri ve yeri yaratmadan

(1) İbn Hişâm, *es-Siretu'n-Nebeviyye*, I, 271 vd.

ikibin yıl önce Tâ-Hâ ve Yâsîn sûrelerini okumuştur. Melekler bu Kur'ân'ı din leyince: Bu kitabın üzerine ineceği ümmete ne mutlu! Bu buyrukları ezber leyecek kalplere ne mutlu. Bu sözleri telaffuz edecek dillere ne mutlu!"(1) de diler.

İbn Fûrek dedi ki: Peygamber (sav)ın: "Şanı yüce ve mübarek olan Allah Tâ-Hâ ve Yâsîn sûrelerini... okudu" demesinin anlamı şudur: O kelâmını o zaman melekler arasından dilediği kimselere açıkladı, işittirdi ve kavratı demektir. Araplar bir şeyi takip edip, izlediğin vakit "onu kıraat ettin" derler. Mesela; "(ما قرأت هذه الناقة في رحمها سلاً قط): Bu dişi devenin hiç yavrusu olmadı" demektir. İşte bu şekilde anlaşıldığı vakit, ifade de bir yanlış anlaşılmaya meydan kalmaz.

Onun kıraat edilmesi ise, yüce Allah'ın Kitabını yaratmış olduğu ibarelerle ve ihdas ettiği yazı ile dinletmesi, kavratmasıdır. İşte bizim, Allah'ın kelâmını kıraat ettik, (okuduk) sözlerimizin anlamı da budur. Yüce Allah'ın: ***"Artık Kur'ân'dan size kolay geleni okuyun."*** (el-Müzzemmil, 73/20) buyruğu ile: ***"Artık ondan kolayınıza geleni okuyun."*** (Aynı âyet) buyruğundaki kıraatin manası da budur.

Kimi (mezhebimize mensub) ilim adamımız da şöyle demiştir: Peygamber efendimizin: "Okudu" buyruğu, o sözleri söyledi, demektir. Bu ise mecazi bir ifadedir. Arapların: Denedim, tecrübe ettim anlamında, ben bu sözün tadına baktım, demeye benzer. Yüce Allah'ın: ***"Allah da ona ısrarla işledikleri yüzünden açlık ve korku elbisesini tattırdı."*** (en-Nahl, 16/112) buyruğunda da bu anlamda kullanılmıştır. Yani yüce Allah onları bu şekilde imtihan etti, mübtelâ kıldı, demektir. Korku gerçek manada tadına bakılan bir şey olmadığı halde, bundan "tadına bakmak" diye söz edilmesi tadına bakmanın gerçekte diğer organlarla değil, sadece ağızla oluşundan dolayıdır.

İbn Fûrek dedi ki: Ancak ilk söylediğimiz bu haberin yorumu hususunda daha doğrudur. Çünkü yüce Allah'ın kelâmı ezelî ve kadîmdir. Bütün hâdislerden (sonradan meydana gelmiş herşeyden) öncedir.

O, yarattıklarından dilediği kimselere, dilediği vakitlerde ve zamanlarda, dilediği sözlerini işittirmiş ve kavratmıştır. Yoksa O'nun bizzat kelâmının var oluşunun, belli bir müddet ve zaman ile alâkalı olduğu kastedilmiş olamaz.

(1) *Dârimî*, Fedâilu'l-Kur'ân 20.

طٰهٰ ﴿١﴾ مَآ اَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْاٰنَ لِتَشْقٰى ﴿٢﴾ اِلَّا تَذْكِرَةً
لِمَنْ يَخْشٰى ﴿٣﴾ تَنْزِيلًا مِمَّنْ خَلَقَ الْاَرْضَ وَالسَّمٰوَاتِ الْعُلٰى ﴿٤﴾
اَلرَّحْمٰنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوٰى ﴿٥﴾ لَهُ مَافِى السَّمٰوَاتِ وَمَا فِى
الْاَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَمَا تَحْتَ الثَّرٰى ﴿٦﴾ وَاِنْ تَجْهَرْ بِالْقَوْلِ
فَاِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَاَخْفَى ﴿٧﴾ اَللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّا هُوَ لَهُ الْاَسْمَآءُ
الْحُسْنٰى ﴿٨﴾

1. **Tâ-Hâ.**
2. **Biz, sana Kur'ân'ı güçlük çekmen için indirmedik.**
3. **Ancak korku duyan kimseye öğüt almak üzere** (gönderdik.)
4. **O, yeri ve yüksek gökleri yaratan Allah tarafından indirilmiştir.**
5. **Rahmân Arş'a istivâ etti.**
6. **Göklerde, yerde, onların arasında ve nemli toprağın altında olanların hepsi O'nundur.**
7. **Sen sözünü açığa vursan da muhakkak O, saklı olanı da, ondan gizli olanı da bilir.**
8. **Allah O'dur ki; O'ndan başka ilâh yoktur. En güzel isimler yalnız O'nundur.**

"Tâ-Hâ" buyruğunun anlamı hususunda ilim adamlarının farklı görüşleri vardır. Ebu Bekr es-Sıddîk (ra): Bu sırlardan bir sırdır demiştir. Bunu el-Gaznevî nakletmektedir. İbn Abbas: Ey adam, demektir der. Bunu da el-Beyhakî zikretmektedir. Bunun Uklüler arasında bilinen bir şive olduğu da söylenmiştir. Aklılar arasında bilinmektedir, diyenler de vardır. el-Kelbî dedi ki: Sen Aklılar arasında bir adama: Ey adam diye seslenecek olursan ona: "Tâ-Hâ" demediğin sürece sana karşılık vermez. Bu hususta et-Taberî şairin şu beytini nakletmektedir:

دعوت بطه في القتال فلم يُجِبْ فخفتُ عليه أن يكون مُوَائِلا

"Savaşta Tâ-Hâ'yı çağırdım, fakat bana karşılık vermedi,
Kendi adına kurtulmayı istediğinden (ve bu maksatla kaçtığından) korktum."

Abdullah b. Amr dedi ki: Aklıların şivesinde habibi (ey sevdiğim) anlamın dadır. Bunu da el-Gaznevî nakletmiştir. Kutrub da şöyle demektedir: Bu Tayi ların şivesindedir. Daha sonra Yezid b. el-Mühelhil'in şu beyitini nakletmek tedir:

إنّ السَّفاهــةَ طَهَ من شمائلكم لا بارك الله في القــوم المَلاَعِين

"Ey adam! Hiç şüphesiz beyinsizlik sizin özelliklerinizdendir,
Lanetli bir topluluğu Allah mübarek kılmasın."

el-Hasen de aynı şekilde Tâ-Hâ'nın, ey adam anlamında olduğunu söy lemiştir. İkrime de böyle demiştir. İkrime, Süryanice'de de bunun böyle ol duğunu söylemiştir ki, bunu da el-Mehdevî nakletmektedir. el-Maverdî de bu nu aynı şekilde İbn Abbas'tan da Mücahid'den de nakletmektedir. et-Taberî ise bunun Nabatice'de ey adam, anlamında olduğunu nakletmiştir. es-Süddî'nin, Said b. Cübeyr'in ve yine İbn Abbas'ın da görüşü budur. O (et-Taberî) şu beyiti nakletmektedir:

إن السفاهــة طه من خلائقكم لا قدّس اللّــه أرواح الملاعين

"Ey Tâ-Hâ (adam) beyinsizlik sizin huylarınızdandır,
Allah lanetlilerin ruhlarını takdis etmesin."

Yine İkrime dedi ki: Bu Habeşçe'de ey adam, demek anlamındadır. Bunu da es-Sa'lebî nakletmektedir.

Doğrusu şudur: Bu lafız her ne kadar başka bir dilde de bulunmakta ise de -önceden belirttiğimiz gibi- Arapça'dır. Ve bu Akk, Tay' ve Ukllüler arasında bir Yemen bölgesi şivesidir.

Bunun yüce Allah'ın isimlerinden bir isim ve O'nun adına yaptığı bir yemin olduğu da söylenmiştir. Bu da aynı şekilde İbn Abbas (ra)dan rivayet edilmiştir.

Tâ-Hâ'nın, yüce Allah'ın Peygamber (sav)a -ona Muhammed adını vermesi gibi- verdiği bir isim olduğu da söylenmiştir. Peygamber (sav)ın şöyle buyurduğu rivayet edilmektedir: "Benim, Rabbimin nezdinde on tane ismim var-

dır" diye buyurmuş ve bunlar arasında Tâ-Hâ ile Yâsîn'i saymıştır.(1)

Şöyle de denilmiştir. Bu lafız, bu sûrenin adıdır ve bu sûrenin anahtarı durumundadır. Yüce Allah'ın, bilgisini özel olarak Rasûlüne verdiği "Allah'ın kelâmı"nın kısaltılmışı olduğu da söylenmiştir.

Bir başka görüşe göre Tâ-Hâ, mukatta' harflerden olup bu harflerin her biri bir anlama delâlet etmektedir. Bu harflerin hangi anlamda oldukları hususunda da görüş ayrılığı vardır. Bir görüşe göre "Tâ" Tûbâ ağacıdır. "Hâ" ise ateşin bir adı olan "Hâviye" demektir. Araplar bazen bir şeyin bir bölümünü zikrederek onun tümünü kastederler. Sanki bunlarla yüce Allah, cennet ve cehenneme yemin etmiş gibidir.

Said b. Cübeyr dedi ki: "Tâ" Peygamber efendimizin Tâhir ve Tayyib isimlerinin başlangıcıdır. Hâ da onun Hâdi isminin başlangıcıdır.

Bir diğer görüşe göre "Tâ" ey ümmetine şefaati tama' eden, "Hâ" ise ey yüce Allah'ın kullarını hidayete ileten demektir.

"Tâ"nın taharetten, "Hâ"nın hidayetten kısaltma olduğu da söylenmiştir. Sanki yüce Allah Peygamberi (sav)ne: Ey günahlardan tahir (temiz) ve insanları gaybları en iyi bilene hidayet eyleyen kişi, diyor gibidir.

Bir diğer görüşe göre "Tâ" gazilerin davullarını (tubûl) "Hâ" ise onların kâfirlerin kalplerindeki heybetini ifade eder. Bunu da yüce Allah'ın şu buyrukları açıklamaktadır: ***"O kâfirlerin kalplerine korku salacağız."*** (Âl-i İmran, 3/151); ***"Kalplerine de korku saldı."*** (el-Ahzâb, 33/26)

"Tâ"nın cennet ehlinin cennetteki tarab'ı (sevinci), "Hâ"nın da cehennem ehlinin cehennem ateşi içerisindeki hevânı (aşağılıkları) demek olduğu da söylenmiştir.

Altıncı bir görüşe göre "Tâ-Hâ", hidayet bulan kimseye ne mutlu demektir. Bu görüş Mücahid ile Muhammed b. el-Hanefiyye'ye aittir.

Yedinci bir görüşe göre "Tâ-Hâ" sen yeryüzüne bas, demektir. Çünkü Peygamber (sav) ayakları şişinceye kadar namazın sıkıntılarına tahammül ediyor ve ayaklarını sırayla dinlendirmek gereğini duyuyordu. O bakımdan kendisine yere bas denildi, yani sen bu şekilde dinlenme ihtiyacını görecek kadar kendini yorma! Bunu da İbnu'l- Enbarî nakletmektedir.

Kadı Iyad'ın ***"eş-Şifa"*** adlı eserinde naklettiğine göre er-Rabi' b. Enes şöyle demiş: Peygamber (sav) namaz kıldığında ağırlığını bir ayağına verir, diğerini rahat tutardı. Bunun üzerine yüce Allah ona: **"Tâ-Hâ"** yani ey Muhammed yere bas, **"Biz, sana Kur'ân'ı güçlük çekmen için indirmedik"** buyruklarını indirdi.

---

(1) Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, V, 551.

ez-Zemahşerî dedi ki: el-Hasen'den bunu "Tahh" şeklinde okuduğu ve bunun da yere basmak emri diye açıklandığı nakledilmektedir. Bu rivayete göre, Peygamber (sav) teheccüd namazı kıldığında ağırlığını bir ayağına veriyordu. Ona her iki ayağını da yere basması emri verildi. Bu okuyuşun aslı sakin hemze olup onun hemzesi "he"ye kalb edilmiştir. Nitekim; (يطا)deki hemze "elif"e kalb edilmiştir. Şu mısraın bir bölümünde de ("la"dan sonraki kelime) hemze "elif"e kalb edilmiştir:

. . . . . لا هَنَـاكِ المرتَـعُ

"Bu nimetleri afiyetle içinize sindiremiyesin..."

Sonra buna binaen bu emri yapmıştır; sonundaki "he" ise sekt (susarken telaffuz edilen) "he"sidir.

Nüzûl Sebebi:

Mücahid dedi ki: Peygamber (sav) ve ashabı gece namaz kıldıklarında, uzun süre namaz kıldıklarından ötürü göğüslerine ip bağlıyorlardı. Daha sonra bu farz nesh edildi ve bunun üzerine bu âyet-i kerîme indi.

el-Kelbî dedi ki: Peygamber (sav)a Mekke'de iken vahiy nazil olunca çokça ibadete koyuldu. İbadeti de oldukça ağırlaştı. Bu âyet-i kerîme ininceye kadar epey bir süre bütün gece namaz kılmaya koyuldu. Yüce Allah ona; yükünü hafifletmesini, namaz kıldığı gibi bir miktar da uyumasını emretti. Böylelikle bu âyet-i kerîme gece boyunca namaz kılmayı nesh etmiş oldu. Bu âyetten sonra (geceleyin) hem namaz kılıyor, hem uyuyordu.

Mukatil ve ed-Dahhâk dedi ki: Kur'ân-ı Kerîm, Peygamber (sav)a inmeye başlayınca ashabı ile birlikte kalkıp gece namazı kıldılar. Kureyş kâfirleri; Allah bu Kur'ân'ı, Muhammed'in üzerine ancak yorulsun diye indirmiştir, dediler. Bunun üzerine yüce Allah şu buyruklarını indirdi: **"Tâ-Hâ"** yani ey adam, **"Biz, sana Kur'ân'ı güçlük çekmen için indirmedik."** İleride geleceği üzere yorulasın diye indirmedik. Bu görüşe göre **"Tâ-Hâ"** : (طِ الأرض): Yere bas" demek olur. Bu durumda "he" ile "elif" yere ait zamir olur. Yani namazlarında iki ayağınla yere bas. Sonra hemze harfi hafifletilerek sakin bir "elif"e dönüşmüştür.

Bir kesim de bunu "Tahh" diye okumuştur. Bunun aslı ise; (طَأْ) olup, yere bas demektir. Hemze hazfedildikten sonra yerine sekt "he"si getirilmiştir.

Zir b. Hubeyş dedi ki: Bir adam Abdullah b. Mes'ud'un önünde "(medsiz

olarak) **"Tâ-Hâ. Biz, sana Kur'ân'ı güçlük çekmen için indirmedik"** buyruğunu okudu. Abdullah onu: "Tı-Hi" diye düzeltti. Bunun üzerine adam; Ey Abdu'r-Rahman'ın babası, yüce Allah ona ayağıyla veya iki ayağıyla yere basmasını emretmedi mi? O: "Tı-Hi" dedi ve devamla: Rasûlullah (sav) bunu bana böylece okuttu.

Ebu Amr ve Ebu İshak "He"yi imâle ile "Tı"yı da üstün olarak okumuşlardır. Ebu Bekr, Hamza, el-Kisaî ve el-A'meş ise her iki harfi de imâle ile okumuşlardır. Ebu Ca'fer, Şeybe ve Nâfi' ise ikisi arasında okumuş, Ebu Ubeyd de bunu tercih etmiştir. Diğerleri ise tefhîm ile (Tâ-Hâ şeklinde) okumuşlardır.

es-Sa'lebî dedi ki: Bunların hepsi sahih ve fasih söyleyişlerdir. en-Nehhâs dedi ki: Arapça dilbilginlerinin çoğunluğuna göre burada imalenin açıklanabilir bir tarafı yoktur. Bunun da iki sebebi vardır: Birincisi evvela burada ne "ya" harfi vardır. Ne de esre vardır ki; imale olsun. İkinci sebeb ise "Ta" imaleye engel harflerdendir. İşte bunlar iki açık engeldir.

* * *

"Biz, Sana Kur'ân'ı güçlük çekmen için indirmedik" buyruğundaki; "(مَا أَنْزَلْنَا): İndirmedik" lafzı; "(مَا نُزِّلَ): İndirilmedi" diye de okunmuştur. Bundan ötürü de "Kur'ân" kelimesi birinci okuyuşa göre üstün iken, ikinci okuyuşa göre ötrelidir.

en-Nehhâs dedi ki: Kimi nahvciler şöyle demektedir: Buradaki "lâm" nefy "lâm"ıdır. Bazıları buna "lam el-cuhûd (reddetme lâmı)" derler. Ebu Ca'fer dedi ki: Ben Ebu'l-Hasen b. Keysân'ı şöyle derken dinledim: Bu "lam", "hafd lam"ı (cer lamı)dır. "(ما أنزلنا عليك القرآن للشقاء): Biz Kur'ân'ı sana bedbahtlık için indirmedik" anlamındadır.

Bedbahtlık (anlamındaki şekâ)" kelimesi ise, hem med ile hem kasr ile okunur ve bu kelime "vav"lıdır. Bedbahtlığın dilde asıl anlamı ise yorgunluk ve sıkıntı demektir. Biz Kur'ân'ı sana yorulman için indirmedik, demek olur. Şair der ki:

ذو العقـل يشقـى في النعيم بعقله وأخـو الجهالـة في الشقـاوة ينعم

"Akıl sahibi akl sebebiyle nimetler arasında bedbahttır,
Cahilliğin kardeşi ise bedbahtlık içerisinde nimettedir (zanneder.)"

Buna göre "güçlük çekmen"; onlara ve kâfirlerine aşırı derecede üzülmek le iman etmiyorlar diye hasret çekmek suretiyle yorulasın diye indirmedik demek olur. Bu durumda yüce Allah'ın şu buyruğunu andırır: ***"Bu söze iman etmezler diye arkalarından üzülerek kendini helâk edeceksin nerdeyse."*** (el Kehf, 18/6) Yani, sana düşen sadece tebliğ edip hatırlatmaktan ibarettir. Ri saletinin gereğini yerine getirmek ve güzel surette öğüt vermek hususların da kusurun olmadıktan sonra, ne olursa olsun onlar mutlaka iman edecek ler diye bir görevle görevlendirilmiş değilsin.

Rivayet edildiğine göre Ebu Cehil -Allah'ın laneti üzerine olsun- ile en-Nadr b. el-Hâris, Peygamber (sav)a: Sen bedbaht birisisin, çünkü atalarının dini ni terkettin demişlerdi. Bununla onlara şöylece cevap verilmek istendi: İslam dini ve bu Kur'ân-ı Kerîm her türlü güzel arzu ve isteğe kavuşmanın basamağıdır. Her türlü mutluluğu idrâk etmeye sebebtir. Asıl kafirlerin içinde bulundukları durum bizzat bedbahtlığın tâ kendisidir.

Sıraladığımız görüşlere binaen Peygamber (sav) geceleyin ayakları şişinceye kadar namaz kılmıştır. Cebrail ona: Kendini o kadar fazla yorma, çünkü nefsinin de senin üzerinde bir hakkı vardır. Yani bu Kur'ân-ı Kerîm nefsini ibadette tüketesin, onu son derece zorluklarla karşı karşıya bırakasın diye indirilmediği gibi, sen ancak müsamahakâr Hanîflik ile gönderilmiş bulunuyorsun.

* * *

"Ancak korku duyan kimseye öğüt olmak üzere" buyruğu hakkında Ebu İshak ez-Zeccâc dedi ki: Bu buyruk, "(تشقى): **Güçlük çekmen"** buyruğundan bedeldir. Biz bu Kitabı ancak bir öğüt olmak üzere indirdik, demektir. en-Nehhas dedi ki: Bu açıklamanın doğru olma ihtimali uzaktır. Ebu Ali de "öğüt verme"nin güçlük çekmek demek olmadığını belirterek bu açıklamayı kabul etmemiştir.

Burada "(تذكرة): Öğüt olmak üzere" kelimesi mastar olarak nasb edilmiştir. Yani, Biz onu sana, onunla bir öğüt veresin diye indirdik. Yahut da bu mef'ulün leh'dir. Yani, Biz bu Kur'ân'ı senin üzerine ondan ötürü güçlük çekmen için indirmedik. Biz onu sana ancak öğüt olsun diye indirdik.

el-Huseyn b. el-Fadl dedi ki: Bu buyrukta bir takdim ve te'hir vardır. Bunun anlamı da şudur: Biz, Kur'ân-ı Kerîm'i sana ancak korku duyan kimseye öğüt olmak üzere ve sen güçlük çekmeyesin diye indirdik, takdirindedir.

"O yeri ve yüksek gökleri yaratan Allah tarafından indirilmiştir" buyruğundaki: "(تَنزِيلًا): **İndirilmiştir"** kelimesi mastar (mef'ul-ü mutlak)dır.

"(نزّلناه تنزيلاً): Biz, onu... indirdik" demektir. Bunun "öğüt" buyruğundan bedel olduğu da söylenmiştir. Ebu Hayve eş-Şamî bu kelimeyi: "Bu... indirilmiştir" anlamında merfu olarak okumuştur.

"(العُلاَ): Yüksek" kelimesi pek yüce, pek yüksek anlamında olup; (العُلَيا)in çoğuludur. Bu da; "(كُبْرى وصُغرى): Büyük ve küçük" kelimelerinin çoğulunun; "(كُبَر وصُغَر) şeklinde gelmesine benzer.

Yüce Allah azametine, mutlak egemenliğine ve celaline dair haber verdikten sonra şöyle buyurmaktadır:

"Rahmân Arş'â istivâ etti." Burada "er-Rahman" lafzının medh üzere mansub gelmesi caizdir. Ebu İshak dedi ki: Bedel olarak cer mahallinde de olabilir. (1)

Said b. Mes'ade dedi ki: Ref' ile okunursa, o Rahman...dır, anlamında olur.

en-Nehhas dedi ki: Mübteda olarak merfu olması da caizdir. O takdirde haber de: **"Göklerde, yerde, onların arasında... olanların hepsi O'nundur"** buyruğu olur. Bu takdirde bu âyetin sonunda vakıf yapılmaz.

"Yaratan" kelimesindeki zamirden bedel kabul ettiğimiz takdirde, o zaman beşinci âyet-i kerîmenin sonunda vakıf mümkün olur. Mahzuf bir mübtedânın haberi olduğu takdirde de böyledir ve buna göre dördüncü âyet-i kerîmenin sonunda vakıf yapılmaz.

"İstivâ"nın anlamına dair açıklamalar daha önceden el-A'raf Sûresi'nde (7/54. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır. Şeyh Ebu'l-Hasen ve başkalarının kabul ettiği görüşe göre; yüce Allah, yaratıklar hakkında söz konusu olduğu şekilde herhangi bir keyfiyet veya bir sınır söz konusu olmaksızın Arş'ı üzerinde istivâ etmiştir.

İbn Abbas dedi ki: Bununla şunu kastetmektedir: O, olmuşları yarattığı gibi kıyamet gününe kadar ve kıyamet gününden sonra olacakları da yaratandır.

"Göklerde, yerde, onların arasında ve nemli toprağın altında olanların hepsi O'nundur." Bununla altında ne bulunduğunu yüce Allah'tan başka hiçbir kimsenin bilmediği o malum kayanın altındakileri yalnız kendisinin bildiğini kastetmektedir.

Muhammed b. Ka'b: Kastettiği yedinci arzdır derken, İbn Abbas da şunları söylemiştir: Yer bir balık üzerindedir. Balık da denizin üzerindedir. Balığın iki yanı, başı ve kuyruğu da Arşın altında bir araya gelmektedir. Deniz

(1) Buna göre bir önceki âyet-i kerîmedeki "yaratan" lafzından bedel olacağından iki âyetin birlikte meali şöyle olur: "O yeri ve yüksek gökleri yaratan ve Arş'a istiva eden, Rahman olan Allah tarafından indirilmiştir."

de yeşil bir kaya üzerindedir. Semanın yeşilliği de oradan gelmektedir. Yüce Allah'ın hakkında: ***"Eğer sen bir kaya içinde veya göklerde yahut yerde ol san..."*** (Lukman, 31/16) buyruğunda sözünü ettiği kaya da budur. Bu kaya ise bir öküzün boynu üzerindedir, bu öküz de nemli toprak üzerindedir. O nemli toprağın altında ne olduğunu da Allah'tan başkası bilmez.

Vehb b. Münebbih dedi ki: Yeryüzünde yedi deniz vardır. Yerler de yedi tanedir. Herbirisi arasında bir deniz vardır. En alttaki deniz ise cehennemin kenarı üzerinde kapanmıştır. Eğer bunun büyüklüğü, suyunun çokluğu ve soğukluğu olmasaydı, cehennem, üzerindeki herşeyi yakıp bitirecekti. Yine o şöyle demiştir: Cehennem rüzgarın sırtındadır, rüzgarın sırtı da karanlıktan bir perde üzerindedir. Bunun büyüklüğünü Allah'tan başka kimse bilmez. Bu perde de nemli toprak üzerindedir. Mahlukatın bilgisi bu nemli toprağa kadar uzanmıştır.(1)

"Sen sözünü açığa vursan bile muhakkak O saklı olanı da O'ndan gizli olanı da bilir." İbn Abbas dedi ki: "Saklı olan (sır) insanın kimsenin görmediği bir yerde gizlice başkasına söylediği sözlerdir." O'ndan gizli olan "(ahfâ)" ise, insanın kendisinden başka hiç kimseye sözünü etmediği, içinde sakladığı şeylerdir. Yine ondan nakledildiğine göre; saklı olan kişinin içinden geçirdikleridir. Ondan da gizli olan ise, henüz olmamış fakat ileride olacak ve hatırından geçecek olan şeylerdir. Sen bugün içinden ne geçirdiğini bilebiliyorsun ancak yarın içinden ne geçireceğini bilemezsin. Yüce Allah ise bugün içinden geçirip sakladığını da yarın içinden geçirip saklayacağını da bilir.

Yüce Allah gizli, saklı olanı ve O'ndan da gizli olanı bilir, demektir.

Yine İbn Abbas dedi ki: "Saklı olan (sır)", Âdemoğlunun içinde gizleyip sakladığıdır. **"Ondan gizli olan** (ahfâ)" ise Âdemoğlunun ileride yapacağı fakat halihazırda bilmediği ve kendisi için saklı olan şeyler demektir. Yüce Allah ise bütün bunları bilir. O'nun geçmişe dair bilgisi de, geleceğe dair bilgisi de birdir. Bütün yaratıklar O'nun ilminde tek bir nefis gibidirler.

Katade ve başkaları der ki: **"Saklı olan"** insanın nefsinde gizleyip sakladığıdır. **"Ondan da gizli olan"** ise henüz olmamış ve hiçbir kimsenin de içinde gizlemediği şeylerdir.

İbn Zeyd dedi ki: **"Saklı olan"** mahlukattan gizlenip saklanan, **"ondan da gizli olan"** ise yüce Allah'ın gizleyip sakladıklarıdır. Ancak Taberî bu açıklamayı kabul etmeyerek şöyle demektedir: Ondan da saklı olandan kasıt, henüz insanın sır olarak dahi içinden geçirmediği, fakat ileride içinden geçire-

(1) Açıkça görüldüğü gibi, İbn Ka'b ile İbn Münebbih'ten gelen bu rivâyetlerin ne şer'î, ne aklî ne de ilmî bir dayanağı vardır.

ceği şeylerdir. İbn Abbas'ın dediği gibi.

"Allah O'dur ki O'ndan başka ilâh yoktur. En güzel isimler yalnız O'nundur." Bu buyruktaki "Allah" lafzı mübtedâ olarak yahut mukadder bir mübtedâ(nın haberi) olması dolayısıyla yahut da "bilir" buyruğundaki zamirden bedel olarak merfu'dur.

Şanı yüce Allah kendi zatını tevhid etmektedir. Şöyle ki: Rasûlullah (sav) müşrikleri yüce Allah'a, O'na hiçbir şeyi ortak koşmaksızın bir ve tek olarak ibadete çağırmıştır. Bu onlara pek ağır geldi. Ebu Cehil onun Rahman adını da zikrettiğini görünce, el-Velid b. Muğiyre'ye dedi ki: Muhammed bizlere Allah ile birlikte bir başka ilâha dua ve ibadet etmeyi yasaklarken, kendisi hem Allah'a hem de Rahmân'a dua etmektedir. Bunun üzerine yüce Allah: ***"De ki: İster Allah diye dua edin, ister Rahman diye dua edin. Hangisi ile dua ederseniz edin. Esasen en güzel isimler O'nundur."*** (el-İsra, 17/110) buyruğunu indirdi.

Yüce Allah bir ve tektir. İsimleri ise pek çoktur.

Daha sonra: **"Allah O'dur ki O'ndan başka ilâh yoktur. En güzel isimler yalnız O'nundur"** diye buyurmaktadır. el-A'raf Sûresi'nde (7/180. âyet, 1.başlık ve devamında) buna dikkat çekilmiş idi.

وَهَلْ اَتٰىكَ حَدِيثُ مُوسٰى ﴿٩﴾ اِذْ رَاٰ نَارًا فَقَالَ لِاَهْلِهِ امْكُثُوٓا
اِنِّٓى اٰنَسْتُ نَارًا لَعَلِّٓى اٰتِيكُمْ مِنْهَا بِقَبَسٍ اَوْ اَجِدُ عَلَى النَّارِ
هُدًى ﴿١٠﴾ فَلَمَّآ اَتٰىهَا نُودِىَ يَامُوسٰى ﴿١١﴾ اِنِّٓى اَنَا رَبُّكَ
فَاخْلَعْ نَعْلَيْكَ ۚ اِنَّكَ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى ﴿١٢﴾ وَاَنَا اخْتَرْتُكَ
فَاسْتَمِعْ لِمَا يُوحٰى ﴿١٣﴾ اِنَّنِٓى اَنَا اللّٰهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّآ اَنَا فَاعْبُدْنِى ۙ وَاَقِمِ
الصَّلٰوةَ لِذِكْرِى ﴿١٤﴾ اِنَّ السَّاعَةَ اٰتِيَةٌ اَكَادُ اُخْفِيهَا لِتُجْزٰى
كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعٰى ﴿١٥﴾ فَلَا يَصُدَّنَّكَ عَنْهَا مَنْ لَا يُؤْمِنُ بِهَا
وَاتَّبَعَ هَوٰيهُ فَتَرْدٰى ﴿١٦﴾

9. Sana, Musa'nın haberi geldi mi?
10. Hani o bir ateş görmüştü de ailesine: "Siz burada durun, çünkü ben bir ateş gördüm. Belki size ondan bir parça kor getiririm ya da ateşin yanında bana yol gösteren bulurum" demişti.
11. O ateşin yanına vardığında ona: "Ey Musa" diye seslenildi.
12. "Gerçekten Ben senin Rabbinim, hemen pabuçlarını çıkar. Çünkü sen kutsal vadi Tuvâ'dasın.
13. "Ben seni seçtim. Şimdi sana vahyolanı dinle!
14. "Ben, evet Ben Allah'ım. Benden başka ilâh yoktur. Öyleyse Bana ibadet et ve Beni zikretmek için namaza kalk."
15. "Muhakkak kıyamet saati gelecektir. Her nefis yaptığının karşılığını görsün diye vaktini gizli tutarım."
16. "Ona iman etmeyen ve hevâsına uyan kimse ondan seni alıkoymasın. O takdirde helâk olursun."

"Sana Musa'nın haberi geldi mi?" Meâni (el-Kur'ân'a dair eser yazan) ilim adamları dedi ki: Bu bir sorudur? İsbat ve icabdır. Sana gelmedi mi? anlamındadır. Anlamının sana gelmiştir, şeklinde olduğu da söylenmiştir. Bu açıklama İbn Abbas'a aittir. el-Kelbî dedi ki: Henüz Musa'ya dair haber ona gelmemişti. Daha sonra ona Musa'ya dair haberi verdi.

"Hani o bir ateş görmüştü de ailesine: Siz burada durun. Çünkü ben bir ateş gördüm. Belki size ondan bir parça kor getiririm ya da ateşin yanında bana yol gösteren bulurum, demişti."

İbn Abbas ve başkaları dedi ki: Bu, Musa (as)ın kayınpederi ile olan anlaşma süresini bitirip ailesi ile birlikte Medyen'den Mısır'a gitmek üzere yola koyulduğu sırada olmuştu. O sırada yolunu da şaşırmıştı. Musa (as) oldukça gayretli (kıskanç) birisi idi. Hanımını görmesinler diye, kıskançlığından ötürü geceleyin sair insanlarla birlikte olur, gündüzün onlardan ayrı kalırdı. Şanı yüce Allah'ın ilmindekilerin tahakkuk etmesine sebeb teşkil etsin diye arkadaşlarını da kaybetti. Gece oldukça karanlıktı.

Mukatil'in dediğine göre, kış mevsiminde bir cuma gecesi idi. Vehb b. Münebbih'in dediğine göre de Musa annesine dönmek maksadı ile Şuayb'dan izin istemişti. Ona izin vermiş, o da koyunlarını da beraber alarak hanımı ile birlikte yola çıkmıştı. Oldukça soğuk, karlı bir gecede bir oğlu dünyaya geldi. O sırada yolunu kaybetmiş, koyunları da etrafa dağılmıştı. Musa ateş yakmak istediyse de elindeki çakmak taşları hiçbir şekilde çakmadı. Aniden yolun sol tarafında uzaklarda bir ateş gördü **"de ailesine: Siz burada durun"** olduğunuz yerde kalın **"çünkü ben bir ateş gördüm."** İbn Abbas dedi ki: O ateşe doğru gittiğinde bir de ne görsün, ateş bir hünnap ağacında yanmak-

tadır. Bu ışığın özelliği ve o ağacın oldukça yeşil olması karşısında hayretle yerinde durdu. Ne ateşin ileri derecedeki sıcaklığı, ağacın yeşilliğinin güzelliğini etkiliyordu, ne de ağacın oldukça yaş olması, yeşilliğinin güzelliği, ateşin güzel ışığını etkiliyordu.

el-Mehdevî'nin naklettiğine göre; rivayet edildiği üzere, o ateşi bir böğürtlen ağacında görmüştü. Ona doğru gitti, fakat ağaç ondan geriye çekildi. Bunun üzerine o da içinde bir korku hissederek geri döndü. Sonra ağaç ona yaklaştı ve yüce Allah onunla ağaçtan konuştu.

el-Maverdî dedi ki: (O gördüğü) Musa'ya göre nâr (ateş); yüce Allah'ın nezdinde ise nur idi.

Hamza: **"Ailesine: Siz burada durun"** anlamındaki buyruğu; (لأَهْلِهُ امْكُثُوا) şeklinde "he" harfi ötreli olarak okumuştur. el-Kasas Sûresi'nde (28/29. âyette) de böyle okumuştur. en-Nehhâs dedi ki: Bu okuyuş; "(مررت بِهُ يا رجل): Ey adam ben ona uğradım" diyenlerin şivesine uygundur. Böylece o asla uygun okumuş olmaktadır. Bu okuyuş caiz olmakla birlikte; Hamza bu iki yerde özel olarak benimsediği asıl okuyuş kaidesine muhalefet etmiştir.

Burada: "(امكثوا): **Siz burada durun"** deyip de "burada ikamet edin" dememiş olması ikametin devamlı kalışı gerektirmesinden dolayıdır. Ancak burada kullanılan fiil bunu gerektirmez.

"(وآنست); Gördüm" demektir. Bu açıklamayı da İbnu'l-Arabî yapmıştır. Yüce Allah'ın: "(فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْداً): *Şayet onlarda bir reşitlik görürseniz.*" (en-Nisa, 4/6) buyruğunda da bu kelime kullanılmış olup, "...bilirseniz..." anlamındadır. Ses için kullanılırsa işitmek manasınadır.

"el-Kabes" ateşten alınan bir alev demektir. "el-Mikbas" da aynı anlamdadır. "(قَبَسْتُ منه ناراً اقبس قَبْساً): Ben ondan bir ateş aldım, alırım" (فاقبسني) da o bana ateşten bir alev verdi, demektir. (اقتبست منه ناراً)de aynı anlamdadır. "(اقتبست منه علماً): Ben ondan bilgi elde ettim" anlamına gelir. el-Yezîdî dedi ki: "(أقبستُ الرجل علماً وقَبَسته ناراً): Ben o adama bir bilgi öğrettim ve ona ateş verdim" demektir. Eğer onun için başkasından ateş istemişsen, o takdirde; (اقبسته) demek gerekir. el-Kisaî dedi ki: Bu fiilin nâr (ateş) ve ilim hakkında kullanılması arasında fark yoktur. Her ikisi hakkında: (قبسته) de kullanılır.

"(هُدىً): **Yol gösteren"** kelimesi burada yola ileten demektir.

"O ateşin yanına vardığında ona" el-Kasas Sûresi'nde belirtildiği gibi, ağaçtan yani ileride geleceği üzere ağaç tarafından ve onun yakınlarından: **"Ey Musa diye seslenildi."**

"Gerçekten Ben, senin Rabbinim. Hemen pabuçlarını çıkar; çünkü sen kutsal vadi Tuvâ'dasın" buyruğuna dair açıklamalarımızı beş başlık halinde sunacağız:

1- Musa (as)ya Ayakkabılarını Çıkartmasının Emredilmesindeki Hikmet:

Yüce Allah'ın **"Hemen pabuçlarını çıkar"** buyruğu ile ilgili olarak Tirmizî'de rivayet edildiğine göre Abdullah b. Mes'ud, Peygamber (sav)ın şöyle buyurduğunu zikretmektedir: "Musa'nın üzerinde Rabbi kendisiyle konuştuğu gün yünden bir elbise, yünden bir cübbe, yünden bir takke, yünden bir şalvar vardı. Ayakkabıları ise ölmüş bir eşeğin derisinden yapılmıştı." (Tirmizî) Dedi ki: Bu garip bir hadistir. Biz bunu sadece Humeyd el-A'rec (ki Humeyd İbn Ali el-Kûfî'dir) yoluyla biliyoruz ve onun rivayet ettiği hadisler münker dir. Mücahid'in arkadaşı Humeyd b. Kays el-A'rec el-Mekkî ise sika bir ravi dir.(1)

"(إني): **Gerçekten Ben"** buyruğunu herkes esreli okumuştur. Yani ona seslenilerek: Ey Musa denildi, demektir. Ebu Ubeyd de bunu tercih etmiştir. Ancak Ebu Amr, İbn Kesir, İbn Muhaysın ve Humeyd, nidayı amel ettirerek hemzeyi üstün olarak okumuşlardır.

İlim adamları Musa (as)a ayakkabılarını çıkartma emrinin veriliş sebebi hu susunda farklı görüşlere sahiptirler. Ayakkabı (na'l) yere karşı ayakları ko rumak üzere giyilen şeydir.

Bir görüşe göre ona pabuçlarını çıkartıp atma emrinin veriliş sebebi, necis olmalarıydı. Çünkü bu ayakkabılar şer'an uygun bir şekilde kesilmiş bir hayvan derisinden mamûl değildi. Bunu Ka'b, İkrime ve Katade söylemiştir.

Bir başka görüşe göre ona bu emrin veriliş sebebi, mukaddes vadinin bereketine nâil olması, ayaklarının da bu vadinin toprağına temas etmesiydi. Bu açıklamayı da Ali b. Ebi Talib (ra), el-Hasen ve İbn Cüreyc yapmışlardır.

Bir başka açıklamaya göre ona pabuçlarını çıkartma emrinin veriliş sebebi, yüce Allah ile münacatta bulunurken huşû ve tevazu içindir. Nitekim selef-i salihîn de Beytullah'ı tavaf ederken böyle yapmışlardır.

Şöyle de açıklanmıştır: Bu o yeri ta'zim etmek için verilmiş bir emirdir. Nitekim Harem-i Şeref'i ta'zim etmek için oraya ayakkabılarla girilmez.

Said b. Cubeyr dedi ki: Ona, Ka'be'ye ayakkabısız girildiği gibi, sen de yere çıplak ayakla bas, denildi. Hükümdarların örfünde huzurlarına girildiği vakit ayakkabıların çıkartılması ve insanın son derece mütevazi görünmesi bilinen bir husustur. Sanki Musa (as)a bu anlamda böyle bir emir verilmiş gibi görünüyor. Ayakkabılarının leş derisinden yahutta başka bir deriden yapılmış olmasının önemi yoktur. İmam Malik de, Peygamber (sav)ın pek şerefli kemiklerini ve pek değerli cüssesini barındıran Medine toprağına saygısından ötürü, Medine'de binek sırtına binmeyi kendisi için uygun görmez-

(1) *Tirmizî*, Libâs 10. *Muvatta'*, Libâs 16'da, Ka'b el-Ahbâr tarafından yapıldığı rivâyet edilen bir açıklamada yalnızca "ayakkabıları ölmüş eşek derisinden idi" ifade edilmiştir.

di. Peygamber (sav)ın mezarlar arasında ayakkabısı ayağında olduğu halde yürümekte olan Beşir b. el-Hasâsiyye'ye söylemiş olduğu şu sözler de bu kabildendir: "Sen böyle bir yerde bulunduğun vakit ayakkabılarını çıkart." Beşir dedi ki: Bunun üzerine ben de ayakkabılarımı çıkarttım."(1)

Beşinci bir görüşe göre bu, onu kalbinin çoluk-çocuğuyla, ailesiyle meşgul olmaktan kurtarmaktan ibarettir. Nitekim aile ve ev ahalisini anlatmak üzere nâl (pabuç) tabiri kullanılır. Nitekim rüya yorumunda da böyledir. Bir kimse ayakkabı giymekte olduğunu görürse o evlenecek demektir.

Bir başka açıklamaya göre yüce Allah ona nur ve hidayet sergisini yaymıştı. Âlemlerin Rabbinin sergisini ayakkabısı ile çiğnememesi gerekirdi.

Musa (as)a, ilk farz kılınan emrin pabuçlarını çıkartma emri olma ihtimali de vardır. Nitekim Muhammed (sav)a ilk verilen emirler: ***"Kalk ve uyar. Yalnız Rabbini yücelt, elbiseni temizle, pisliklerden uzak dur."*** (el-Müddessir, 74/2-5) buyruklarıdır.

Bundan maksadın ne olduğunu en iyi bilen Allah'tır.

2- Ayakkabı İle Namaz Kılmak:

Nakledildiğine göre Musa (as) ayakkabılarını çıkartmış ve onları vadinin arka taraflarına atmıştı.

Ebu'l-Ahvas dedi ki: Abdullah, Ebu Musa (el-Eş'arî)'ye evinde ziyaretine gitmişti. Namaz kılınacak oldu. Bunun üzerine Ebu Musa kamet getirdi ve Abdullah'a: Geç, namaz kıldır dedi. Abdullah: Sen öne geç, çünkü evinde bulunuyorsun, dedi. Bunun üzerine o da öne geçti ve ayakkabılarını çıkarttı. Abdullah ona: Sen o kutsal vadide mi bulunuyorsun, dedi.(2)

Müslim'in, Sahih'inde yer aldığına göre Said b. Yezid şöyle demiştir: Ben Enes'e: Rasûlullah (sav) pabuçlarını çıkartmaksızın namaz kılar mıydı? diye sordum. O, evet dedi.(3) Bunu Nesâî de rivayet etmiştir.(4)

Abdullah b. es-Saib'den gelen bir rivayete göre de Peygamber (sav) Mekke'nin fethi günü namaz kıldırmış ve pabuçlarını sol tarafına bırakmıştır.(5)

Ebû Dâvûd'daki rivayete göre de Ebu Said el-Hudrî (ra) dedi ki: Rasûlul-

(1) ***Ebû Dâvûd,*** Cenâiz 74; ***Nesâî,*** Cenâiz 107; ***İbn Mâce,*** Cenâiz 46; ***Müsned,*** V, 83, 84, 224. Ancak ayakkabılarıyla kabirler arasında dolaşanın, hadisin râvisi olan Beşir (ra) değil, "bir adam" olduğu belirtilmektedir.

(2) Suyûtî, ***ed-Durru'l-Mensûr,*** V, 559.

(3) ***Buhârî,*** Libâs 37; ***Müslim,*** Mesâcid 60; ***Tirmizî,*** Salât 176; ***Dârimî,*** Salât 103; ***Müsned,*** III, 100, 166, 189

(4) ***Nesâî,*** Kıble 24.

(5) ***Nesâî,*** Kıble 25. ***Ebû Dâvûd,*** Salât 88; ***İbn Mâce,*** İkametu's-Salât 205; (Kurtubî'nin ibaresinden bir önceki rivâyeti, Nesâî, Abdullah b. es-Sâib'den yaptığı şeklinde anlaşılmakta ise de görüldüğü gibi, Müslim'e atfettiği rivâyet ile bu rivâyet, ayrı ayrıdır).

lah (sav) ashabına namaz kıldırmakta iken aniden pabuçlarını çıkarıverdi ve onları sol tarafına koydu. Arkasında namaz kılanlar bunu görünce onlar da ayakkabılarını çıkardılar. Rasûlullah (sav) namazı bitirince: "Ayakkabılarınızı çıkarmanıza sizi iten sebeb nedir?" dedi. Onlar: Biz senin ayakkabılarını çıkardığını gördük. Biz de ayakkabılarımızı çıkardık. Bunun üzerine Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: "Cibril bana geldi ve bana pabuçlarımda pislik olduğunu haber verdi." (Devamla) dedi ki: "Sizden biriniz mescide geldiği vakit baksın, eğer pabuçlarında bir pislik yahut rahatsızlık verici bir şey görürse onu silsin ve onlarla namaz kılsın."[1]

Ebu Muhammed Abdu'l Hakk bu hadisin sahih olduğunu bildirmiştir. Bu hadis kendisinden önceki iki hadisi te'lif etmekte, aralarındaki çelişkiyi kaldırmaktadır. Şer'î usule göre kesilmiş bir hayvan derisinden olup ayrıca kendileri temiz olmaları halinde pabuçlarla namaz kılmanın caiz olduğu hususunda ilim adamları arasında görüş ayrılığı yoktur. Hatta kimi ilim adamı şöyle demiştir: Onlarla namaz kılmak daha faziletlidir. Yüce Allah'ın -önceden de geçtiği gibi-: ***"Her mescidde ziynetinizi alın"*** (el-A'râf, 7/31) buyruğunun anlamı da budur.

İbrahim en-Nehaî pabuçlarını çıkartanlar hakkında: Keşke ihtiyaç sahibi bir kimse gelip de bu ayakkabıları alıp, gitse! demiştir.

3- Çıkartılan Pabuçlar Nereye Konur:

Eğer pabuçlarını çıkartacak olursan, onları önünde bırak. Çünkü Ebu Hureyre şöyle demiştir: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "Sizden herhangi bir kimse namaz kılacak olursa, pabuçlarını çıkartıp önünde bıraksın."[2] Ebu Hureyre de el-Makburî'ye şöyle demiştir: Onları çıkartıp, önünde bırak ve müslüman bir kimseyi onlar sebebiyle rahatsız etme.[3]

Abdullah b. es-Sâib (ra)ın, Peygamber (sav)dan pabuçlarını çıkartıp, sol tarafına koyduğuna dair rivayeti ise onun imam oluşu ile açıklanır. Şayet sen imam olursan yahut yalnız başına namaz kılmakta isen, arzu edersen böyle yapabilirsin. Ancak cemaat arasında bulunuyor ve safta isen, ayakkabılarınla sol tarafında namaz kılan şahsı rahatsız etme. Onları ayaklarının arasına da koyma, seni uğraştırırlar. Fakat ayaklarının ön tarafında bırak.

Cübeyr b. Mut'im'den de şöyle dediği rivayet edilmiştir: Kişinin pabuçlarını ayaklarının arasında bırakması bir bidattir.

(1) *Ebû Dâvûd,* Salât 88; *Müsned,* V, 92.
(2) *Ebû Dâvûd,* Salât 89
(3) *Ebû Dâvûd,* Salât 89; Ebû Said el-Makburî'nin Ebû Hureyre yoluyla rivâyet ettiği bir hadis olarak.

4- Ayakkabılarda Necaset Bulunursa:

Şayet kan, Ademoğlunun sidiği gibi pis, necis oldukları icma ile kabul edilmiş bir pisliğin ayakkabılarda bulunduğu muhakkak ise, bu pisliği su ile yıkamaktan başka hiçbir şey temizlemez. Malik, Şafiî ve çoğu ilim adamlarına göre hüküm böyledir.

Davarların sidiği ve kurumamış olan kaba pislikleri kabilinden necaseti hususunda ihtilâf edilmiştir. Ayakkabı ve pabuçların toprağa sürtülmekle temiz olup olmadıkları hususunda bizim (Maliki) mezhebimizde iki görüş vardır.

el-Evzaî ve Ebu Sevr herhangi bir tafsilata girişmeksizin bu gibi pisliklerin toprağa sürtülmesinin yeterli olacağını mutlak olarak ifade etmişlerdir.

Ebu Hanife ise şöyle demektedir: Böyle bir pislik kuruyacak olursa bunu sürtmek ve ovalamak necaseti izale eder. Necaset yaş ise, -sidik müstesnâ- yıkamaktan başka bir şey onu izale etmez. Sidik ise ona göre ancak yıkanmakla temizlenebilir.

Şafiî de şöyle demektedir: Bunların hiçbirisini sudan başka bir şey temizlemez.

Sahih görüş ise şöyle diyenlerin görüşüdür: Silmek ve sürtmek suretiyle ayakkabılardaki bu tür necasetler temizlenir. Çünkü Ebu Sâid'in rivayet ettiği hadis[1] bunu gerektirmektedir. Şayet ayakkabı yahut pabuç bir leş derisinden yapılmış ise, eğer bu leşin derisi tabaklanmamış ise ittifakla necistir. Ancak daha önce en-Nahl Sûresi'nde (16/80. âyet, 60. başlıkta) geçtiği üzere, ez-Zührî ile el-Leys'in kanaatleri bu hususta istisnâ teşkil etmektedir.

et-Tevbe Sûresi'nde (9/108. âyet, 10.başlıkta) da necasetin izale edilmesi ile ilgili açıklamalar geçmiş bulunmaktadır. Allah'a hamd olsun.

5- Mukaddes Tuvâ Vadisi:

"Çünkü sen kutsal vadi Tuvâ'dasın" buyruğunda geçen "mukaddes": Kutsal, tertemiz edilmiş demektir. el-Kuds da temizlik, taharet, tahir oluş anlamındadır. Mukaddes arz, tertemiz edilmiş anlamındadır. Bu ismin ona veriliş sebebi yüce Allah'ın kâfirleri oradan çıkartmış olması ve mü'minlerle orayı imar etmiş olmasıdır.

Yüce Allah bazı zamanları, diğer bazılarına üstün kıldığı gibi bazı yerleri de başka yerlere üstün kılmıştır. Nitekim bazı canlılar için de bu böyledir. Allah dilediğini üstün kılmak hakkına sahiptir. Buna göre oranın mukaddes oluşu kâfirlerin oradan çıkartılıp mü'minlerin oraya yerleştirilmiş olmasından

(1) Az önce ikinci başlıkta geçen hadise işaret etmektedir.

kaynaklanmıyor. Çünkü bu özellik başka yerlerde de vardır.

"Tuvâ" İbn Abbas, Mücahid ve diğerlerinden nakledildiğine göre vadinin adıdır. ed-Dahhâk: O dürülmüş bir şeyi andıran dairemsi ve derin bir vadi dir.

İkrime "Tuvâ"nın "tı" harfini esreli (Tıvâ) şeklinde okurken diğerleri ise "Tuvâ" diye okumuşlardır.

el-Cevheri der ki: "Tuvâ" Şam bölgesinde bir yerin adıdır. "Tı" harfi esreli de okunabilir, ötreli de okunabilir. Bu kelime munsarıf da kabul edilmiş tir, gayr-ı munsarıf da. Bunu munsarıf kabul edenler orayı bir vadi ve bir mekân ismi kabul eder ve belirtisiz (nekre) sayar. Munsarıf kabul etmeyenler ise orayı bir belde ve bir bölge olarak kabul eder ve onu marife olarak değerlendirir. Kimisi de şöyle demiştir; "Tuvâ" tıpkı "tıvâ" gibidir. Bu da katlanıp, dürülmüş şey demektir. Yüce Allah'ın: **"Kutsal vadi Tuvâ"** buyruğu hakkında da burası iki defa katlanmış yani kutsanmıştır, diye açıklamışlardır.

el-Hasen dedi ki: Burada bereket ve takdis (kutsama) iki defa tekrarlanmıştır.

el-Mehdevî, İbn Abbas (ra)dan şöyle dediğini nakleder: Buraya "Tuvâ" denilliş sebebi, Musa (as)ın buradan geceleyin geçmiş olması (tavâhu)dır. Çünkü bu vadiden geçtiğinde önce üst taraflarına doğru çıktı, (sonra indi.) O bakımdan bu kelime burada asıl lafzından olmayan bir başka kelimenin kendisinde amel ettiği bir mastar (mef'ul-i mutlak)dır.

Sanki: "(إنك بالوادِ المقدس الذي طويته طوى): **Çünkü sen"** içinde gidip geldiğin **"kutsal vadi Tuvâ'dasın."** Yani sen yürüyerek katlayıp geçtiğin bir vadidesin, denilmiş gibidir.

el-Hasen dedi ki: Bunun anlamı, iki defa takdis edilmiş demektir. Buna göre bu isim; "(طويته طوى): Onu katlayıp, dürdüm (aşıp, geçtim)"den mastardır.

* * *

"Ben seni" risalet için **"seçtim."**

Medineliler, Ebu Amr, Âsım ve el-Kisaî "(وَأَنَا اخْتَرْتُكَ): Ben seni seçtim" diye okurlarken Hamza; "(وَأَنَا اخْتَرْنَاكَ): Biz seni seçtik" şeklinde okumuştur. Anlam birdir, ancak burada birinci okuyuş şu iki sebebten ötürü daha uygundur: Evvela bu okuyuş hatta daha uygundur. İkinci olarak ifadenin akışına da daha yatkındır. Zira yüce Allah: **"Ey Musa! Gerçekten Ben senin Rabbinim, hemen pabuçlarını çıkart"** diye buyurmuştur. İşte bu akışa uygun olarak hitab devam etmiştir. Bu açıklamayı en-Nehhâs yapmıştır.

"Şimdi sana vahyolanı dinle" buyruğu ile ilgili açıklarımızı tek başlık halinde sunacağız:

Söylenen Sözü Güzelce Dinlemek:

İbn Atiyye dedi ki: Bana babam -Allah'ın rahmeti üzerine olsun- anlattı, dedi ki: Ben Ebu'l Fadl el-Cevherî'yi -Allah'ın rahmeti üzerine olsun- şöyle derken dinledim: Musa (as)a: **"Şimdi sana vahyolanı dinle"** denilince, o bir taşın üzerinde durdu, bir taşa dayandı. Sağ elini soluna koydu, sakalını göğsüne dayadı ve dinlemek üzere durdu. Giydiği bütün elbise de yündü.

Derim ki: Gereği gibi güzelce dinlemeyi yüce Allah övmüş bulunmaktadır: *"Onlar sözü işitip en güzeline uyarlar. İşte onlar Allah'ın kendilerini doğru yola ilettiği kimselerdir."* (ez-Zümer, 39/18) Aksi niteliklere sahip olanları da yermiş ve şöyle buyurmuştur: *"Onların neyi dinlediklerini Biz pek iyi biliriz."* (el-İsrâ, 17/47)

Böylelikle yüce Allah dikkatini toplayarak sözünü dinlemek üzere kulak verenleri övmüş ve kullarına da böyle bir edeble edeblenmelerini emrederek şöyle buyurmuştur: *"Kur'ân okunduğu zaman onu dinleyin ve susun ki, merhamet olunasınız."* (el-A'râf, 7/204) Burada da: *"Şimdi sana vahyolanı dinle"* diye buyurmaktadır. Çünkü böylelikle yüce Allah'tan gelen buyrukları kavrama, anlama lütfuna erişilir.

Vehb b. Münebbih'ten şöyle dediği rivayet edilmektedir: Dinlemenin âdâbından bazıları şunlardır: Organların hareketsiz durması, gözün sağa-sola bakmaması, kulak kabartması, dikkatini toplamak, gereğince amel etmeye karar vermek. İşte yüce Allah'ın sevdiği şekilde dinlemek budur. Bu ise kulun azalarını tutması ve onları başka şeylerle meşgul etmemesi ile olur. Aksi takdirde kalbi dinledikleriyle uğraşamaz, başka şeylerle meşgul olur. Gözü sağa-sola bakmasın ki, kalbi gördükleriyle oyalanmasın. Dikkatini toplasın ki, dinlediğinden başka şeyler içinden geçmesin. Ayrıca kavramaya karar vermeli ve kavradığıyla da amel etmelidir.

Süfyan b. Uyeyne dedi ki: İlmin başı dinlemek, sonra kavramak, sonra bellemek, sonra amel etmek, sonra da onu yaymaktır. Kul yüce Allah'ın Kitabına, Peygamberinin sünnetine, Allah'ın sevdiği üzere samimi bir niyet ile kulak verip dinleyecek olursa, Allah da sevdiği şekilde ona duyduklarını kavratır ve kalbinde ona bir nur verir.

* * *

"Ben, evet Ben Allah'ım. Ben'den başka ilâh yoktur. Öyleyse Bana ibadet et ve Beni zikretmek için namaza kalk!" buyruğuna dair açıklamaları-

mızı yedi başlık halinde sunacağız:

1- Bu Buyrukta "Allah'ı Zikretme"nin Anlamı:

Yüce Allah'ın: **"Beni zikretmek için"** buyruğunun açıklanması hususun da farklı görüşler vardır. Bunun, beni namazda anman için namaz kıl, anlamına gelme ihtimali olduğu gibi, namaz kıldığın için Ben de seni en yüce ler arasında övgüyle anayım, anlamına geldiği de söylenmiştir. Buna göre mas tarın bir fâile veya bir mef'ule izafe edilmiş olma ihtimali vardır.

Bir diğer açıklamaya göre anlam şöyledir: Tevhid'ten sonra namaza dik kat et ve onu koru. Bu da namazın değerinin büyüklüğüne dikkat çekmek tir. Zira namaz yüce Allah'a bir yakarıştır, O'nun huzurunda durmaktır. Bu açıklamaya göre namaz, zikrin kendisidir. Nitekim yüce Allah: ***"Cuma günü namaz için çağrıda bulunulduğu vakit Allah'ın zikrine koşun"*** (el-Cuma, 62/9) buyruğunda namazı zikir diye adlandırmıştır.

Bir açıklamaya göre bundan maksat şudur: Sen unuttun mu namaz kıl. Ni tekim hadiste: "Onu hatırladığı vakit kılıversin"(1) diye buyurulmaktadır ki bu unutmakla namazın sâkıt olmadığını (düşmediğini) gösterir.

2- Uyuyarak ya da Unutarak Namaz Vaktini Geçiren Kimse:

Malik ve başkaları Peygamber (sav)ın şöyle buyurduğunu rivayet etmektedirler: "Her kim uyuyarak yahut unutarak bir namazı geçirecek olursa, onu hatırladığında hemen o namazı kılıversin. Çünkü yüce Allah: **"Beni zikretmek için namaza kalk"** diye buyurmuştur."(2)

Ebu Muhammed Abdu'l-Ğani b. Said Haccac b. Haccac'dan -ki bu Yezid b. Zürey'in kendisinden rivayette bulunduğu ilk Haccac'dır şöyle dediğini rivayet etmektedir: Bize Katade anlattı. O Enes b. Malik'ten dedi ki: Rasûlullah (sav)a uyuyup ta namaz vaktini geçiren ve namazı unutan kişinin durumu hakkında soru sorulmuş, o da şöyle buyurmuştur: "Onun kefâreti o namazı hatırladığı vakit kılmasıdır." İbrahim b. Tahmân da Haccac'dan onun gibi rivayette bulunarak ona uymuştur. Hemmam b. Yahya da Katade'den böylece rivayet etmektedir.(3)

Dârakutnî de Ebu Hureyre'den, o Peygamber (sav)dan şöyle buyurduğu-

(1) Bu hususlaki bazı rivayetler, bir sonraki başlıkta sözkonusu edilecektir. Kaynakları da ilgili notlarda gösterilecektir.

(2) *Müslim,* Mesâcid 309, 314, 316; *Tirmizî,* Tefsir 20. sûre 1; *İbn Mâce,* Salât 10; *Ebû Dâvûd,* Salât 11; *Muvatta,* Vukût 25; *Müsned,* III, 184, 269.

(3) *Buhârî,* Mevâkîtu's-Salât *Müslim,* Mesâcid 314-316; *Ebû Dâvûd,* Salat 11; *Müsned,* III, 269.

nu rivayet etmektedir: "Her kim bir namazı unutacak olursa, o namazın vakti onu hatırlayacağı vakittir."(1)

Peygamber (sav)ın: "Onu hatırladığında onu kılıversin" buyruğu uyuyanın da unutanın da, az olsun, çok olsun namazının kazasının vacip oluşuna delildir. Genel olarak ilim adamlarının görüşü de budur. Bununla birlikte pek önemi olmayan şaz bir görüş de nakledilmiştir. Bu görüşün önemsenmeyiş sebebi ise, hadisin nassına muhalif olmasıdır. Bu şaz görüşe göre eğer kazası yapılacak namazlar beşten fazla olursa kazası gerekmez.

Derim ki: Yüce Allah namazın kılınmasını emretmiş ve: *"Güneşin* (batıya) *kaymasından, gecenin karanlığına kadar namazı dosdoğru kıl..."* (el İsrâ, 17/78) âyeti ve daha başka âyetlerle de muayyen bazı vakitleri nass ile tayin etmiştir. Gece kılınması gereken namazı gündüzün kılacak olursa yahut aksini yaparsa, o bu işi yüce Allah'ın kendisine emrettiğine uygun yapmış olmaz. Bu yaptığından dolayı da sevap almaz ve böyle bir kimse isyan etmiş bir kimsedir. İşte bu durumda olan kimsenin vaktinde kılmadığı, kazaya kalmış namazını kaza etmemesi gerekirdi. Eğer Peygamber (sav)ın: "Kim uykuda olduğu için yahut unuttuğu için bir namazı geçirecek olursa onu hatırladığında kılıversin" buyruğu olmasaydı, hiçbir kimsenin vaktinin dışında kıldığı namazından faydalanması söz konusu olmazdı. Bu itibarla böyle birisinin kıldığı namaz kaza değil eda olur. Çünkü kaza ayrı ve yeni bir emirle yapılandır. İlk emirle yapılan değildir.

3- Kasten Namazı Terk Eden:

Kasti olarak namazı terkeden kimseye gelince; yine cumhura göre bunun asi olsa bile namazını kaza etmesi farzdır. Ancak Davud (ez-Zahirî) bu kanaatte değildir. Şafiî mezhebine mensub Ebu Abdu'r-Rahman el-Eşarî de ona muvafakat etmiştir. Bu görüşü ondan İbnu'l-Kassâr nakletmektedir.

Kasten namazı vaktinde kılmayan kimse ile unutan ve uyuyan kimse arasındaki fark, günahın kaldırılmış olmasındadır. Kasten terkeden günah kazanır, bununla birlikte hepsinin de kaza etmeleri gerekir.

Cumhurun delili yüce Allah'ın: **"Namazı kılınız"** diye buyurmuş olması ve bunun vaktinde olması ya da olmaması arasında fark gözetmemiş olmasıdır. Bu ise vücub (farziyyet) ifade eden bir emirdir. Aynı şekilde uyuyanın ve unutanın da -günahkâr olmamalarına rağmen- namazlarını kaza etmekle emrolundukları sabit olmuştur. O halde kasti olarak namazını geçirenin kaza etmesi öncelikle söz konusudur.

(1) *Dârakutnî*, I, 423

Yine Peygamber Efendimizin: "Kim bir namazı uyur ya da unutur da geçirirse" buyruğu da bunu ifade eder. Çünkü unutmak (nisyan) terketmekle aynı şeydir. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Onlar Allah'ı unuttular. O da onları unuttu."*** (et-Tevbe, 9/67); ***"Allah'ı unuttukları için Allah'ın da kendilerine, kendilerini unutturduğu kimseler..."*** (el-Haşr, 59/19) Bu nisyânın, unutma ile olması ile olmaması arasında fark yoktur. Çünkü yüce Allah hakkında nisyân söz konusu değildir. Onun hakkında bu tabirin kullanılmasının anlamı, onları terk etmektir. ***"Biz bir âyeti nesh eder ya da unutturursak"*** (el-Bakara, 2/106) buyruğunda da nisyân terk etmek anlamındadır. Hatırlamak da nisyândan sonra da olabilir, başka bir şeyden sonra da olabilir. Nitekim yüce Allah (kudsî hadiste): "Beni kendi nefsinde zikredeni Ben de kendi zatımda anarım."[1] diye buyurmaktadır. Şanı yüce Allah'ın unutması (nisyânı) söz konusu değildir. Onun için bu fiilin ne anlama geldiğini az önce açıklamış bulunuyoruz. Buna göre Peygamber (sav)ın: "Onu hatırladığı zaman" buyruğu, onu bildiği zaman demektir.

Aynı şekilde insanlara karşı olan borçların ödenmesinin belli bir vakti varsa bu vakit gelmekle bunların ödenmesinin vücubu sözkonusu olduktan sonra, (ödenmezse) kazası (ödenme gereği) ortadan kalkmaz. Ancak bu gibi zimmetteki borçları ibra düşürür. Yüce Allah'ın borçları hususunda ibranın sahih olmaması ve bunların kazasının ondan gelmiş bir izin olmadıkça düşmemesi de öncelikle söz konusudur.

Diğer taraftan bizler ittifakla şunu kabul etmiş bulunuyoruz: Kasti olarak ve özürsüz bir şekilde Ramazan orucunun bir gününü terkeden bir kimsenin, o günü kaza etmesi farzdır. Namaz da aynı şekildedir. Şayet Malik'ten: Kasti olarak namazı terkeden bir kimse ebediyyen onu kaza etmez, dediğine dair bir rivayet vardır, denilecek olursa; şunu belirtelim ki bundan maksat geçmiş olanın asla geri dönmeyeceğine bir işarettir yahut da bu, bu davranışın vebalinin ne kadar ağır olduğunu anlatmak için söylenmiş bir söz olarak kabul edilmelidir. Nitekim İbn Mes'ud ve Ali (Allah ikisinden de razı olsun)'in: "Bir kimse Ramazan'da kasten oruç yiyecek olursa, isterse sene boyunca oruç tutsun bu ona kefaret olmaz" şeklinde rivayet edilen sözleri buna benzemektedir.

Ayrıca kazanın edâ yerine geçirilmesi yahut arkasından tevbe edilmesi mükellefiyetin hakkının yerine getirilmesi açısından kaçınılmaz bir şeydir. Bundan sonra da yüce Allah dilediğini yapar.

Ebu'l-Mutavves babasından, o Ebu Hureyre'den rivayet ettiğine göre

(1) *Buhârî*, Tevhîd 15, *Müslim*, Zikr 2, 21; *Tirmizî*, Deavât 131; *İbn Mâce*, Edeb 58; *Müsned*, II, 251, 405, 413, 480...

Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Kasti olarak Ramazan'dan bir gün yiyen bir kimse bütün yılı oruçla geçirecek olsa dahi onun yerini tutmaz."[1] Eğer bu rivayet sahih ise bunun vebalinin büyüklüğünü anlatması anlamına gelme ihtimali vardır. Bu ise zayıf bir hadis olup, bunu Ebû Dâvûd rivayet etmiştir.

Kazaya kalan namazın keffaretine dair sahih hadisler gelmiş bulunmaktadır. Bazılarında ise bir günün kaza edileceği de belirtilmiştir. Yüce Allah'a hamd olsun.

4- Uyuyanın Ve Benzeri Durumda Olanların Sorumlulukları:

Peygamber (sav)ın: "Her kim uyuyarak yahut unutarak bir namazı geçirecek olursa..." hadisi Peygamber (sav)ın: "Üç kişiden sorumluluk kaldırılmıştır: Uyanıncaya kadar uyuyandan..."[2] hadisinin umum ifadesini tahsis etmektedir. Sorumluluğun kaldırılması demek, günahın kaldırılması demektir. Yoksa üzerindeki farzın kaldırıldığı anlamında değildir. Bu hadis Peygamber (sav)ın: "...Ve ergenlik yaşına kadar çocuktan"[3] sözü -tek bir rivayette gelmiş olsa dahi- kabilinden değildir. Bu asıl kaideyi iyice bellemek gerekir.

5- Bir Namazı Başka Bir Namaz Vaktinde Hatırlayanın Durumu:

Bu kabilden olmak üzere ilim adamları, geçmiş bir namazı bir başka namazın son vaktinde iken hatırlayan yahut da namaz kılarken bir namazı geçirdiğini hatırlayan kimsenin durumu hakkında farklı görüşlere sahiptirler.

Bu hususta İmam Malik'in görüşü özetle şöyledir: Bir namazı geçirdiğini, başka bir namaz vaktinde hatırlayan bir kimse, eğer bu geçirdiği namazlar beş ve daha az ise unuttuğundan (sırasıyla) başlar. İsterse içinde bulunduğu vaktin namazı geçsin. Şayet geçirdiği namaz vakitleri bundan daha fazla ise, bu sefer vakti girmiş olan namazı kılmakla başlar.

Ebu Hanife, es-Sevrî ve el-Leys'in görüşü de buna yakındır.

Şu kadar var ki Ebu Hanife ve mezhebine mensub ilim adamları derler ki: Bize göre eğer vakit hem geçen namazlara hem de vakti girmiş namaza elverişli bulunuyor ise, bir gün ve bir gecelik namazlarda tertib vacibtir. Şayet içinde bulunulan vakit namazının geçeceğinden korkarsa, onu korumakla baş-

(1) ***Ebû Dâvûd,*** Savm 39; ***Tirmizî,*** Savm 27; ***İbn Mâce,*** Siyâm 14; ***Dârimî,*** Savm 18; ***Müsned,*** II, 386, 442, 458, 470.

(2) ***Buhârî,*** Hudûd 22; ***Ebû Dâvûd,*** Hudûd 1; ***İbn Mâce,*** Talâk 15, 16; ***Dâimî,*** Hudûd 1; ***Müsned,*** VI, 100-101, 144.

(3) ***Buhârî,*** Hudûd 22; ***Ebû Dâvûd,*** Hudûd 1; ***İbn Mâce,*** Talâk 16; ***Dâimî,*** Hudûd 1; ***Müsned,*** VI, 100-101, 144.

lar. Eğer geçmiş namazları bir gün ve geceden fazla ise, onlara göre tertib vacib değildir.

Tertibin vacib olduğu görüşü es-Sevrî'den rivayet edilmiştir. O az ile çok arasında fark görmez. Şafiî mezhebinde de varılan sonuç budur. Şafiî der ki: Tercihe değer olan, içinde bulunduğu vakit geçmeyecek olursa, geçmiş namazla başlamaktır. Eğer böyle davranmayarak vakit namazını kılmakla başlayacak olursa bu dahi ona yeter.

el-Esrem, Ahmed'in görüşüne göre altmış sene ve yukarısında dahi tertib vacib olduğu görüşünü nakletmekte ve şöyle demektedir: Bir kimse için de bulunduğu vakitten önceki namazı hatırlamakta ise, herhangi bir namaz kılmaması gerekir. Çünkü kılacağı o namaz fasid olur.

Dârakutnî'nin rivayetine göre Abdullah b. Abbas (ra) şöyle demiştir: Peygamber (sav) buyurdu ki: "Sizden herhangi bir kimse farz bir namazı hatırlayacak olursa, içinde bulunduğu (vakit) namazı(nı) kılmakla başlasın. Onu bitirdikten sonra bu sefer unuttuğunu kılsın." (Hadisin ravilerinden) Ömer b. Ebi Ömer meçhuldur.(1)

Derim ki: Eğer bu sahih olsaydı, içinde bulunulan vaktin namazını kılmaya başlama gereği hususunda Şafiî'nin lehine bir delil olurdu. Sahih olan görüş ise sahih hadis derleyicilerinin Cabir b. Abdullah'tan geldiğini belirttikleri şu rivayettir: Ömer (ra) Hendek günü Kureyş kâfirlerine sövüp saymaya başladı ve dedi ki: Ey Allah'ın Rasûlü! Allah'a yemin ederim ki neredeyse güneşin batmaya yaklaştığı bir vakte kadar ikindi namazını kılamayacaktım. Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: "Allah'a yemin ederim, ben daha kılmadım." Bunun üzerine el-Buthân denilen yere indik. Rasûlullah (sav) abdest aldı, biz de abdest aldık. Rasûlullah (sav) güneş battıktan sonra ikindi namazını kıldı. Ondan sonra da akşam namazını kıldı.(2)

İşte bu, vakti girmiş namazı kılmaya başlamadan önce geçmiş namazı kılmakla başlanacağına dair bir nasstır. Özellikle akşam namazının vakti birdir, oldukça dardır. Bizce meşhur olan görüşe göre uzayıp giden bir vakit değildir. Önceden geçtiği üzere Şafiî'de de böyledir. Tirmizî'nin rivayetine göre de Ebu Ubeyde b. Abdullah b. Mes'ud babasından rivayet ettiğine göre müşrikler Rasûlullah (sav)ı Hendek günü dört vakit namazı kılmaktan meşgul ederek, alıkoydular. Nihayet gecenin yüce Allah'ın dilediği kadar bir bölümü geçip gidince Bilâl'e ezan okuması için emir verdi, o da kalkıp ezan okudu. Sonra kamet getirip öğle namazını kıldı, sonra kamet getirip ikindiyi kıl-

(1) *Dârakutnî*, I, 421.

(2) *Buhârî*, Mevâkîtu's-Salât 36, 38, Ezân 26, Salâtu'l-Havf 4, Meğâzî 29; *Müslim*, Mesâcid 209; *Tirmizî*, Salât 18; *Nesâî*, Sehv 105.

dı, sonra kamet getirip akşamı kıldı, sonra da kamet getirip yatsıyı kıldı.[1]

İşte ilim adamları bunu bir namaz vaktini geçiren kimsenin o namazı belli bir vakitte hatırlayacak olursa, geçtiği şekilde sırasına uygun (tertib ile) kılacağına delil göstermişlerdir. Ancak geçirdiği namazları, vakti girmiş fakat çıkmasına az kalmış, vakti daralmış bir namaz vaktinde hatırlayacak olursa, üç ayrı görüşleri vardır: Bir görüşe göre geçmiş namazı kılmakla başlar. İsterse içinde bulunduğu vakit çıksın. Malik, el-Leys, ez-Zührî ve başkaları - önceden açıklamış olduğumuz gibi- bu görüştedir.

İkinci görüşe göre; mevcut vakit namazını kılmakla başlar. el-Hasen, eş-Şafiî, hadis fukahası, el-Muhasibî ve Malikî mezhebine mensub İbn Vehb bu görüştedirler.

Üçüncüsüne göre; muhayyerdir, dilediğini önce kılabilir. Bu da Eşheb'in görüşüdür.

Birinci görüş şöyle açıklanır: Kılınması gereken namazların sayısı çoktur. Eğer bu şekilde namazlar çoksa mevcut vaktin namazını kılmakla başlayacağı hususunda görüş ayrılığı yoktur. Bu açıklamayı Kadı Iyad yapmıştır.

Azın miktarı hususunda farklı görüşlere sahiptirler. Malik'ten gelen rivayete göre beş ve daha aşağısıdır. Câbir'in hadisi dolayısıyla dört ve daha aşağısıdır da denilmiştir. Altı vakit namazın çok olduğu hususunda mezhebimizde görüş ayrılığı yoktur.

6- Namazda İken Geçirdiği Namazı Hatırlamanın Hükmü:

Namaz kılmakta iken geçmiş bir namazı hatırlayana gelince; eğer imam ile birlikte ise tertibin vücubunu kabul edenler de etmeyenler de, o namazını tamamlayıncaya kadar imamla birlikte kalmaya devam eder, demişlerdir. Bu hususta asıl delil Malik ve Dârakutnî'nin rivayet ettikleri İbn Ömer'den gelen şu hadistir: "Sizden herhangi bir kimse bir namazı unuturda o namazı ancak imamla birlikte iken hatırlayacak olursa imamla beraber namaz kılsın. O namazını bitirdikten sonra bu sefer kendisi unutmuş olduğu namazı kılsın. Sonra da imam ile birlikte kıldığı namazı iade etsin." Darakutnî'nin lafzı ile hadis böyledir. Musa b. Harun da dedi ki: Bize bunu bir de Ebu İbrahim et-Tercümanî anlattı, dedi ki: Bize Said bu hadisi zikretti ve bunu Peygamber (sav)a ref etti. Ancak bunu ref' etmekle yanılmıştır. Şâyet bu hadisi ref etmekten sonraları vazgeçmiş ise doğruya eriştirilmiş demektir.[2]

(1) *Tirmizî*, Salât 18; *Müsned*, I, 375.
(2) *Dârakutnî*, I, 421.

Diğer taraftan ilim adamları arasında farklı görüşler vardır. Ebu Hanife ve Ahmed b. Hanbel derler ki: Hatırladığı namazı kılar, sonra da imam ile birlikte kıldığı namazı kılar. Ancak bu iki namaz arasında beş vakitten fazla olması hali -az önce Kûfelilerden naklettiğimiz üzere- müstesnadır. Bu aynı zamanda Medineli olup, Malik'in mezhebine mensub bir topluluğun da görüşüdür. el-Hirakî'nin nakline göre Ahmed b. Hanbel de şöyle demiştir: Her kim başka bir namazı kılmakta iken bir namazı hatırlayacak olursa, o kılmakta olduğu namazı tamamlar, hatırladığı namazın da kazasını yapar, eğer vakit elverişli ise kılmış olduğu vakit namazını tekrar kılar. Şayet o namazı kılmakta iken vaktin çıkacağından korkarsa, kanaatime göre o namazı iade etmez, kıldığı o vakit namazı onun için yeterli olur, üzerindeki namazın da kazasını yapar.

Malik dedi ki: Bir vakit namazını kılmakta iken, bir başka namazı (geçirdiğini) hatırlayan kimse, eğer iki rekat kılmış ise iki rekatın sonunda selâm verir. Şâyet imam ise kıldırmakta olduğu namazı da, cemaatin onun arkasında kıldıkları namazları da yıkılır ve batıl olur. Mâlikî mezhebinde zâhir (kuvvetli) görülen görüş budur. Ancak kıyası belli bir oranda önceleyen onun mezhebine mensub ilim adamlarına göre hüküm böyle değildir. Çünkü onun kılmakta olduğu namaz esnasında bir başka namazı geçirdiğini hatırlayacak olursa ve bu namazın da bir rekatini kılmış ise, buna bir rekat daha katar ve selam verir. Şâyet üç rekatini kılmış olduğu bir namazda geçirdiği bir namazını hatırlayacak olursa, ona dördüncü bir rekat daha ilave eder. Bu namazı da fasit olmayıp nafile olur. Eğer iddia edildiği gibi namazı bozulup batıl olsaydı ona bir rekat daha ilave etmesi emrolunmazdı. Nitekim bir rekat kıldıktan sonra abdesti bozulursa ona bir rekat daha ilave etmez.

7- Uyuyup Kalmak Suretiyle Namazı Vaktinde Kılamamak:

Müslim'in rivayetine göre Ebu Katade: Rasûlullah (sav) bize bir hutbe irad etti deyip, abdest kabı ile abdest almayı söz konusu ettiği hadisi uzun uzadıya zikretti. Bu hadiste şunları da söyledi: Sonra Peygamber buyurdu ki: "Sizin bana uymanız gerekmez mi?" Sonra buyurdu ki: "Şunu bilin ki uykudan dolayı kusur söz konusu değildir. Asıl kusurlu hareket ediş, bir sonraki namazın vakti gelinceye kadar namazı kılmayanın yaptığıdır. Kim bunu yaparsa (uyur-kalırsa) uyanacağı vakit o namazı kılsın. Ertesi günü de o namazı aynı vaktinde kılsın."[1]

Dârakutnî de bu hadisi bu şekilde Müslim'in lafızlarının aynısı ile rivayet etmiştir.[2]

(1) *Müslim*, Mesâcid 311; *Müsned*, V, 298.
(2) *Dârakutnî*, I, 386.

Bu hadisin zahiri kazaya kalmış namazın hatırlanması esnasında bir defa ve bir sonraki gün aynı vakti gelince de bir defa olmak üzere iki defa kılınmasını gerektirmektedir. Hadisin zahirinden anlaşılan bu hükmü Ebû Dâvûd'un İmran b. Husayn yoluyla rivayet ettiği hadis desteklemektedir. O olayı söz konusu ettikten sonra sonlarında şunları söylemektedir: "Sizden her kim ertesi günün sabah namazını sağlıklı bir şekilde idrâk edecek olursa, o namaz ile birlikte bir de onun gibisini de kaza kılsın."(1)

Derim ki: Ancak bu zahirinden anlaşıldığı üzere kabul görmemiştir. Kazaya kalmış olan namaz yalnız bir defa iade edilir. Çünkü Dârakutnî'nin rivayetine göre İmran b. Husayn şöyle demiştir: Biz Rasûlullah (sav) ile bir gaza da -yahut bir seriyye geceleyin yol yürüdük. Seher vakti girince konakladık, ancak güneş sıcağı bizi uyandırıncaya kadar uyanamadık. Her birimiz yerinden korku ve dehşetle uyanıp fırlıyordu. Rasûlullah (sav) uyanınca bize emir verdi, biz de oradan yola koyulduk. Güneş yükselinceye kadar yolumuza devam ettik. Kafiledekiler ihtiyaçlarını gördüler, sonra Bilal'e emir verdi. O da ezan okudu ve iki rekat namaz kıldık. Sonra yine ona verdiği emir üzerine Bilal kamet getirdi ve sabah namazını kıldık. Ey Allah'ın Peygamberi! dedik. Biz bu namazı ertesi günü aynı vakitte kaza etmeyelim mi? Rasûlullah (sav) onlara dedi ki: "Allah size hem faizi yasaklayacak, hem de sizden faiz mi alacak?"(2)

el-Hattabî dedi ki: Bu şekilde (iki kere) kaza yapacağını vacip olarak kabul etmiş bir kimse bilmiyorum. Ancak kaza esnasında vaktin faziletini de elden kaçırmamak için müstehab olarak bunu emretmiş olma ihtimali vardır. Sahih olan ise bu hadis gereğince ameli terketmektir; çünkü Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Allah size faizi yasaklarken sizden onu kabul mü edecek?"

Diğer taraftan İmran b. Husayn yoluyla gelen hadisin sahih rivayet yollarında bu fazlalığın hiçbir bölümü yoktur. Ancak Ebu Katade'nin zikredilen hadisinde bu vardır. Bu da beyan ettiğimiz gibi ihtimallidir.

Derim ki: el-Kiya et-Taberî *"Ahkâmu'l-Kur'ân"* adlı eserinde belirttiğine göre seleften kimisi, Peygamber (sav)ın: "Her kim bir namazı unutacak olursa onu hatırlayacağı vakit kılıversin. Bu namazın bundan başka bir keffareti yoktur" buyruğuna muhalefet ederek şöyle demiştir: O namazın bir sonraki gün vakti girinceye kadar sabretsin, o vakit namaz kılsın. Sabah namazı geçti mi ertesi günü kılsın. Ancak bu, nasstan uzak ve şâz bir görüştür.

---

(1) ***Ebû Dâvûd***, Salat 11, h. no: 438. Ancak burada râvî, İmrân b. Husayn değil, Ebû Katâde'dir.

(2) ***Dârakutnî***, I, 385-386.

* * *

Gizli Tutulan Kıyâmet Anı:

"Muhakkak kıyamet saati gelecektir. Her nefis yaptığının karşılığını görsün diye vaktini gizli tutarım" âyeti müşkildir.

Said b. Cübeyr'den: "(أَكَادُ أُخْفِيهَا): **Vaktini gizli tutarım"** buyruğunda hem zeyi üstün olarak okuduğu rivâyet edilmiş ve onu açığa çıkarırım diye açıklamıştır.

"Karşılığını görsün diye" yani onu açığa çıkarmak, amellerin karşılığının görülmesi için olacaktır. Bu açıklamayı Ebu Ubeyd, el-Kisaî'den, o Muhammed b. Sehl'den, o Vika' b. Iyâs'tan, o Said b. Cübeyr yoluyla rivayet etmiştir. en-Nehhâs dedi ki: Bu rivayetin bundan başka yolu yoktur.

Derim ki: el-Enbârî de bunu *"Kitabu'r-Red"* adlı eserinde böylece rivayet etmiştir: Bana babam anlattı, bize Muhammed b. el-Cehm anlattı, bize el-Ferrâ anlattı, bize el-Kisaî anlattı.(H) Ve bize Abdullah b. Nâciye anlattı, bize Yusuf anlattı, bize Yahya el-Himmânî anlattı, bize Muhammed b. Sehl anlattı. en-Nehhâs dedi ki: Bu isnattan daha iyisi şudur: Yahyâ el-Kattan, es-Sevrî'den, o Ata b. es-Said'den, o Said b. Cübeyr'den rivayet ettiğine göre, (أَكَادُ أُخْفِيهَا) lafzında, hemzeyi ötreli olarak okumuştur.

İbn Cübeyr'in hemzenin üstün okuduğuna dair sözü geçen isnadla rivayet edilmiş olması hakkında Ebu Bekr el-Enbarî dedi ki: Bunun anlamı, ben onu izhar ederim, şeklindedir. Çünkü bir şeyin izhar edişini anlatmak üzere; "(خفيت الشيء أخفيه): Ben onu izhar ettim, ederim" denilir. el-Ferrâ da İmruu'l-Kays'ın şu beytini zikretmektedir:

فَإِنْ تَدْفِنُوا الدَّاءَ لا نَخْفِهِ وَإِنْ تَبْعَثُوا الحَرْبَ لا نَقْعُدِ

"Şayet siz hastalığı gömerseniz, biz onu açığa çıkarmayız,(1)
Ve eğer savaşı harekete geçirecek olursanız biz de oturmayız."

Kimi dil bilginleri şöyle demiştir: Bu kelimenin hemzesinin ötreli okunuşu ile "ben bunu açığa çıkartırım" anlamında olması mümkündür. Çünkü bir şeyi açığa çıkardım, manasına; (خَفِيتُ الشيء وأخفيته) denilir. O bakımdan bu kök, zıt anlamlı kelimelerdendir. Hem gizlemek ve örtmek anlamı, hem de açığa çıkarmak anlamı vardır.

(1) Âyet-i kerîmede "gizli tutmak" diye meali verilen ve aynı zamanda "açıklamak" anlamına geldiği söylenen kelime ile aynı kipten.

Ebu Ubeyde dedi ki: Bu fiilin aslî üç harfli oluşu ile başına hemze ziyade edilmesi (âyet-i kerîmede olduğu gibi) aynı anlamı ifade eder. en-Nehhâs dedi ki: Bu güzel bir açıklamadır. İbn Ebi'l Hattab da bunu nakletmiştir ki, o da doğruluğu hususunda hiçbir şüphe bulunmayan dilci önderlerinden bir önderdir. Sibeveyh de ondan rivayet etmiş ve buna göre şu beyiti okumuştur:

وإنْ تكتُموا الداءَ لا نُخفِهِ وإنْ تَبعثُوا الحربَ لا نَقعُد

"Şayet siz hastalığı gizleyecek olursanız, biz onu açığa çıkarmayız,
Ve eğer savaşı canlandırıp harekete geçirecek olursanız oturmayız."

Aynı şekilde bunu Ebu Ubeyde, Ebu'l-Hattab'dan "nun" harfini ötreli olarak rivâyet etmiştir. İmruul-Kays şöyle demektedir:

خَفَاهنَّ من انفاقِهنَّ كأنما خفاهنَّ وَدْقٌ من عَشِيٍّ مُجَلِّبِ

"Onları içinde bulundukları deliklerinden çıkardı (gizledi anlamına da gelen hafâ); sanki onları,
Akşamleyin yağan gürültülü bir yağmur çıkarmışcasına (yine aynı anlam ve kökteki fiil)"

Burada; onları dışarı çıkardı, manasınadır. Bu beyit "akşamdan gürültülü..." ibaresi yerine "üstüste yığılmış buluttan" anlamındaki ifadelerle de rivayet edilmiştir.

Ebu Bekr el-Enbârî dedi ki: Âyetin bir başka tefsiri de vardır: "(إن الساعة آتية أكاد): **Muhakkak kıyamet saati gelecektir...ım"** buyruğunda ifade sona ermektedir. Ondan sonra ise takdiri olarak: "(أكاد آتي بها): Ben onu nerdeyse kopartacağım." Daha sonra: **"Her nefis yaptığının karşılığını görsün diye vaktini gizli tutarım"** diye başlanır.

Şair Dâbi' el-Burcumî der ki:

هَمَمْتُ ولم أفعلْ وكِدتُ وليتَني تركتُ على عثمانَ تَبكِي حَلائِلُهْ

"İçimden geçirdim fakat yapmadım, az kalsın yapacaktım ve keşke,
Osman'ı hanımları kendisi için ağlayacak halde bıraksaydım."

Burada da görüldüğü gibi şair "keşke yapsaydım" demek istemiştir ve burada Kur'ân-ı Kerîm'de olduğu gibi, bu fiille birlikte uygun başka bir fiili takdir ederek beyiti söylemiştir.

Derim ki: en-Nehhas'ın tercih ettiği görüş budur. Bundan bir önceki görüşün zayıf olduğuna işaret etmiştir.

O dedi ki: Deniyor ki "(خَفَى الشيءَ يخفيه): O şeyi açıkladı, açıklar" demektir. Yine "açıkladı" manasına; (اخفاه) denildiği söylenmektedir. Ancak bu pek bilinen bir kullanım şekli değildir. (Devamla) dedi ki: Ben Ali b. Süleyman'ı "(أُخْفِيها): **Onu gizli tutarım**"ın manası onun için müşkil görününce bu görüşü kabule meyletti ve dedi ki: Bunun da manası hemzenin üstün okunuşunun manası gibidir. en-Nehhas ise şöyle demektedir: Ancak, burada bunun anlamı, ben onu açıklarım, şeklinde değildir. Özellikle de hemzenin üstün ile okunuşu şaz bir kıraattir. Yaygın ve sahih olan bir kıraat, nasıl şaz bir kıraate göre açıklanabilir. Halbuki burada ifade takdiri daha uygundur. Buna göre de ifadenin takdiri şöyledir: Kıyamet saati gelecektir ve neredeyse Ben onu getireceğim. Buradaki **"gelecektir"** ifadesi "Ben onu getireceğim" ifadesinin takdir edildiğine delildir. Sonra dedi ki: Burada **"onu** (vaktini) **gizli tutarım"** ifadesi de yeni bir başlangıçtır. Bu sahih bir anlamdır. Çünkü yüce Allah kıyametin kendisi demek olan Saati de gizlemiştir, insanın öleceği anı da gizlemiştir. İnsanın buna dair bilgileri açık olmadığından dolayı, böylece tevbeyi geciktirmeyerek amelde bulunmasının sağlanması istenmiştir.

Derim ki: Buna göre yüce Allah'ın: "(لِتجزى): **Karşılığını görsün diye"** buyruğundaki ("diye" anlamı verilen) "lam" harfi **"gizli tutarım"** anlamındaki fiile taalluk etmektedir.

Ebu Ali de dedi ki: Bu selb (böyle bir şeyi ortadan kaldırmak) kabilindendir. Zıt anlamlı ifadelerden değildir. Burada **"onu gizli tutarım"** ifadesinin anlamı onun gizliliğini kaldırırım, demektir. "Hafâ" kelimesi üzerindeki örtü demektir. Bunun tekili "hı" harfi esreli olarak; (خفاء) şeklinde olup çoğulu da "ahfiye" şeklinde gelir ve bu da kırbanın etrafına sarılan şey demektir. Onun üzerindeki bu örtü ortadan kalktı mı, kendisi de açığa çıkar. İşte onun şikâyet sebebini ortadan kaldırdım, anlamında: (اشكيته), onun husumette bulunmasını kabul ettim ve bunu tekrarlamasına gerek bırakmadım anlamında; (اعديته) ifadeleri de bu şekilde (bu kalıba) uygundur.

Ebu Hatim de el-Ahfeş'ten şöyle dediğini nakletmektedir: Buradaki; (كاد) te'kid edici ve zâiddir. Buna benzer bir ifade de yüce Allah'ın şu buyruğundadır: "(إِذَا أَخْرَجَ يَدَهُ لَمْ يَكَدْ يَرَاهَا):*Elini çıkarsa neredeyse onu dahi göremeyecektir."* (en-Nur, 24/40) Çünkü yüce Allah'ın burada sözünü ettiği üstüste karanlıklar esasen bakan ile kendisine bakılan arasında engel teşkil et-

mektedir.[1] Bu anlamda ki açıklama İbn Cübeyr'den de rivayet edilmiştir, ifadenin takdiri de şöyledir: Kıyamet saati gelecektir. Ben her bir nefis yaptığının karşılığını görsün diye onun vaktini gizli tutarım. (Meal de buna göredir).

Şair der ki:

سريعٌ إلى الهيجاءِ شاكٍ سِلاحُهُ فما إنْ يكادُ قِرْنُهُ يَتنفَّسُ

"Savaşa hızlıca atılır, silâhını kuşanmış olarak,
Rakibine hemen hemen nefes aldırmaz."

Şair burada "hiç nefes aldırmaz" demek istemiştir. Bir başka şair de şöyle demektedir:

وألاّ ألـوم النفسَ فيمـا أصابني وألاّ أكاد بالـذي نِلـتُ أنجحُ

"Ve bana isabet edenler dolayısıyla nefsimi kınamayacağım,
Ve ele geçirdiklerim ile de nerdeyse başarılı olamayacağım."

Burada "ele geçirdiklerimle başarılı olamayacağım" anlamındadır. Görüldüğü gibi burada; "(أكاد): Neredeyse" ifadeyi te'kid için gelmiştir.

Bir başka açıklamaya göre: "(أَكَادُ أُخْفِيهَا): Onu gizlemeye pek yaklaştım" demektir. Çünkü bir kimse; "(كاد زيد يقوم): Zeyd neredeyse kalkacaktı" dediğinde kalkmış olması ihtimali de vardır, kalkmamış olması ihtimali de. Onun bunu tamamen gizleyip saklamış olduğu ise, başka bir yerdeki ifadelerin delâleti ile burada yapılabilecek itiraza cevap teşkil etmektedir. Lugatçiler derler ki: (كدت أفعل)ın manası, Araplara göre ben onu az kalsın yapacaktım, fakat yapmadım demektir. (وما كدت افعل) ise bir süre geciktikten sonra yaptım, anlamındadır. Buna delil de şanı yüce ve azametli olan Allah'ın: "(فَذَبَحُوهَا وَمَا كَادُوا يَفْعَلُونَ): *Nihayet o ineği boğazladılar, fakat az kalsın yapamayacaklardı."* (el-Bakara, 2/71) buyruğudur. Yani onlar böyle bir ineği bulmakta oldukça zorlandıklarından bir süre geciktikten sonra bu işi yapabildiler. (ما كدت أفعل) tabirinde, eğer ifade pekiştirilsin diye kullanılmış ise, ben yapmadım, yapmak noktasına dahi yaklaşmadım, anlamında da olabilir.

(1) Dolayısıyla burada: neredeyse anlamı verilen ve tefsirini yapmak sadedinde olduğumuz âyet-i kerîmede aynı kökten gelip, kullanılan fiil hem burada, hem orada fazladan ve te'kid için geldiği kabul edilmektedir.

Burada: (أَكَادُ أُخْفِيهَا) ifadesinin, ben onu gizli tutmak istiyorum, anlamında olduğu da söylenmiştir. el-Enbarî dedi ki: Bunun delili de fasahatli şairin şu sözleridir:

كادتْ وكِدتُ وتِلكَ خيرُ إرادةٍ لو عَادَ من لَهْوِ الصَّبابةِ ما مَضَى

"O da istedi, ben de istedim ve bu en hayırlı bir istektir.
Şayet geçmişte kalan şevkin oyalanışının bir bölümü geri dönse."

Görüldüğü gibi burada bu fiil istemek, irade etmek anlamındadır.

es-Sa'lebî'nin naklettiğine göre İbn Abbas ve çoğu müfessirler de şöyle demişlerdir: Bu, neredeyse Ben onu kendimden dahi gizleyeceğim. Ubeyy'in, Mushaf'ında da bu böyledir. İbn Mes'ud, Mushaf'ında ise: "Ben onu neredeyse kendimden dahi gizleyeceğim, herhangi bir yaratık onu nasıl bilebilir anlamındadır. Kimi kıraatlerde de: "Ben onu size nasıl açıklarım" ifadesi de vardır. Bu gibi açıklamalar, Arapların konuşmalarında adet edindikleri anlatım üslubuna göre yapılmıştır. Şöyle ki: Onlardan herhangi bir kişi bir hususu gizlemekte aşırıya kaçacak olursa: O işi neredeyse kendimden dahi gizleyecektim, der. Şanı yüce Allah'a ise hiçbir şey gizli kalmaz. Bu anlamdaki açıklamaları Kutrub ve başkaları yapmıştır. Şair de şöyle demektedir:

أيامَ تَصحبُني هندٌ وأخبرُهَا ما أكتمُ النفسَ من حَاجِي وأسْرَارِي

"Hind'in benimle beraber olduğu günler: Ona haber veririm:
Kendi nefsimden gizlediğim ihtiyaçlarımı ve sırlarımı."

Elbetteki nefsinden de gizlemiş olduğu şeyleri ona haber vermesi söz konusu değildir. (Gizlemekte aşırı titizlik gösterdiği şeyleri dahi, ona açıklayacak demektir).

Peygamber (sav)ın şu buyruğu da bu kabildendir: "Ve sağ elinin verdiğini, sol eli bilmeyecek derecede gizlediği sadaka veren bir kimse..."[1]

ez-Zemahşerî dedi ki: Bunun: Ben neredeyse onu kendimden dahi gizleyeceğim, anlamında olduğu da söylenmiştir. Ancak ifadelerde böyle bir şeyin hazfedildiğine dair delil yoktur. Kendisine delâlet edecek ifadeler bulunmadan hazfedilen ifadeler bulunduğuna dair iddialara itibar edilmez.

(1) *Buhârî*, Zekât 16, Ezân 36, Hudûd 19; *Müslim*, Zekât 91; *Tirmizî*, Sıfatu'l-Cenne 25, Zühd 53; *Nesâî*, Âdâbu'l-Kudât 2; *Muvatta*, Şear 14; *Müsned*, II, 439

Bu iddiada bulunanları aldatan şey Ubeyy'in, Mushaf'ındaki: Neredeyse Ben onu kendimden dahi gizleyeceğim, açıklaması ile bazı Mushaf'larda: Ben onu nerdeyse kendimden dahi gizleyeceğim, nasıl olur da onu size açıklarım, ifadeleridir.

Derim ki: Ben neredeyse onu kendimden dahi gizleyecektim, diye açıklama yapanların bu sözlerinin şu anlama geldiği söylenmiştir: Yani onu gizlemek, Benim tarafımdandır. Onu gizleyen Benim, Benden başkası değil.

Yine Ebu'l-Abbas'tan: Ben onu neredeyse kendimden gizleyecektim, dediği rivayet edilmiştir. Bunu Talha b. Amr, Ata'dan da rivayet etmiştir. Ayrıca Ali b. Ebi Talha da İbn Abbas'tan şöyle dediğini rivayet eder: Ben onu kimseye açıklamam.

Said b. Cübeyr'den de şöyle dediği rivayet edilmiştir: Onu gizlemiştir. Bu açıklama ise buradaki (كاد)in zâid olduğunu kabul edenlere göredir. Yani kıyamet saati gelecektir ve Ben onu gizlemekteyim.

Kıyamet saatinin gizlenmesindeki fayda ise, korkutmak ve kıyametin korkusunu hissettirmektir.

Şöyle de denilmiştir: "(لتجزى): **Karşılığını görsün diye"** ifadesinin (bir önceki âyette geçen): **"Namaza kalk"** buyruğuna taalluk ettiği de söylenmiştir. Buna göre ifade de takdim ve te'hir söz konusu olur. Yani "her bir nefis yaptığının karşılığını görsün diye" Beni anıp-hatırlaman için namazı kıl. **"Muhakkak kıyamet saati gelecektir. Ben onu gizli tutarım."** Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

Bu buyruğun yüce Allah'ın: **"Gelecektir"** buyruğuna taalluk ettiği de söylenmiştir. Kıyamet, her nefis yaptığının karşılığını görsün diye gelecektir, demek olur.

"O'na iman etmeyen ve hevâsına uyan kimse O'ndan" yani O'na iman edip O'nu tasdik etmekten **"seni alıkoymasın"** engellemesin. **"O takdirde helâk olursun."** Bu, nehyin cevabı olarak nasb mahallindedir.

وَمَا تِلْكَ بِيَمِينِكَ يَامُوسَىٰ ﴿١٧﴾ قَالَ هِيَ عَصَايَ أَتَوَكَّؤُا
عَلَيْهَا وَأَهُشُّ بِهَا عَلَىٰ غَنَمِي وَلِيَ فِيهَا مَآرِبُ أُخْرَىٰ ﴿١٨﴾

17. "O senin sağ elindeki nedir? Ey Musa."

18. "O asamdır, ona dayanırım, onunla koyunlarıma yaprak silkelerim ve ondan başka işlerimde de yararlanırım" dedi.

Bu buyruklara dair açıklamalarımızı beş başlık halinde sunacağız:

1- Musa (as)ın Elindeki Asa:

Yüce Allah'ın: **"O senin sağ elindeki nedir?"** hitabı denildiğine göre yüce Allah tarafından Musa'ya vahiy yoluyla yapılmıştır. Çünkü yüce Allah: *"Şimdi sana vahyolanı dinle!"* (Tâ-Hâ 20/13) diye buyurmuştur. Peygamber olacak kimsenin de bizzat kendi şahsında, kendi nubuvvetini kendisi vasıtasıyla bileceği bir mucizesinin bulunması kaçınılmaz bir şeydir. Böylelikle yüce Allah ona bu maksatla asasında ve kendi nefsinde gösterdiği mucizeleri göstermiştir.

Ağaçta kendisine gösterdiklerinin kendi şahsı hakkında kendisi için yeterli bir mucize olma ihtimali de vardır. Daha sonra el ve asa bunu pekiştirmiş ve kavmine karşı ortaya koyacakları deliller olmuştur.

"(وَمَا تِلْكَ): **O... nedir?"** buyruğundaki "(ما): Ne" edatı hususunda farklı görüşler vardır. ez-Zeccâc ile el-Ferrâ'nın görüşüne göre bu, nâkıs bir isim olup **"senin sağ elin"** kelimesine ism-i mevsul olmuştur ve: Bu elinde bulunan nedir? demektir. Yine o burada; (تلك)in: "Bu" anlamında olduğunu da söylemiştir. Bunun yerine; (ذلك) de kullanılabilir. Yani; bu elindeki şey nedir?

Bu sorunun sorulmasından kasıt, konu ile ilgili açıklamayı yaptırmaktır. Tâ ki Musa: O benim asamdır, demek suretiyle itirafta bulunduktan sonra, ona karşı delilin sabit olması söz konusu olsun. Yoksa yüce Allah zaten ezelden beri onun ne olduğunu biliyordu.

İbnu'l-Cevherî dedi ki: Kimi rivayetlere göre yüce Allah, Musa (as)ın bu konumda asayı kendi nefsine izafe etmesinden dolayı sitemde bulunmuş ve ona: Sen hayret verici hususları göresin diye bu asanı yere bırak! O vakit bu asaya malik olmadığını ve bunun sana izafe edilemeyeceğini bileceksin, denildi.

İbn Ebi İshak, Hüzeyllilerin şivesine uygun olarak; "(عَصَيْ): Asam" diye okumuştur. "(يَا بُشْرَىَ): *"Aaa müjde..."* (Yusuf, 12/19); "(مَحْيَىَ): *Hayatım"* (el-En'âm, 6/162) şeklindeki okuyuşlar da böyledir. Bunlara dair açıklamalar önceden (belirtilen âyetlerin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır. el-Hasen ise iki sâkinin arka arkaya gelmesi dolayısıyla; (عَصَايِ) diye "ya" harfini esreli olarak okumuştur. Hamza'nın: "(وَمَآ أَنتُمْ بِمُصْرِخِيَّ): *...ne de siz beni kurtarabilirsiniz"* (İbrahim, 14/22) şeklindeki okuyuşu da böyledir. İbn Ebi İshak'tan ise "ya"yı sakin olarak okuduğu nakledilmiştir.

2- Soruya İstenilenden Fazla Cevap Vermek:

Bu âyet-i kerîmede sorulan soruya istenenden fazla cevap verilebileceğine

delil vardır. Çünkü ona: **"O senin sağ elindeki nedir? Ey Musa"** diye sorulduğunda şu dört hususu söz konusu etmişti: Asayı kendisine izafe etmişti. Halbuki uygun olan o bir asadır demesiydi. İkinci olarak ona dayandığı, üçüncüsü koyunlarına onunla yaprak silkelediğini, dördüncü olarak da mutlak olarak başka işlerinde ondan yararlandığını zikretti. Böylelikle Musa (as) asasının en büyük ve belli başlı faydalarını zikrettikten sonra, diğerlerini de topluca ifade etmiş oluyordu.

Hadis-i şerifte belirtildiğine göre Peygamber (sav)a deniz suyu hakkında soru sorulmuş: "O suyu temiz, meytesi de helal olandır."(1) diye buyurmuştur. Bir kadın da kaldırdığı küçük çocuğu, Peygamber'e göstererek: Bunun için hac olur mu? diye sormuş. O da: "Evet. Senin için de ecir vardır" diye buyurmuştur.(2) Hadiste bunun benzerleri pek çoktur.

3- Asasına Yaslanması ve Onunla Yaprak Silkelemesi:

"Ona dayanırım" yani yürürken, dururken, ağırlığımı ona veririm. "(الاتكاء): Dayanmak, yaslanmak" da buradan gelmektedir.

"Onunla... yaprak silkerim" buyruğundakî: "(أَهُشُّ): **Silkelerim"** kelimesi "he" harfinin esreli olarak da okunduğunu en-Nehhâs nakletmektedir. Bu en-Nehî'nin kıraatidir. Onunla yaprak silkelerim, demektir. Yani yapraklarını düşürmek maksadıyla ağaç dallarına vururum. Böylelikle benim koyunlarım o yaprakları daha kolay yiyebilir. Recez vezninde şöyle denilmiştir:

أَهُشُّ بالعَصَا على أَغْنامِي من ناعِمِ الأَراكِ والبَشامِ

"Sopayla yaprak silkelerim koyunlarıma,
İnce erak ve pelesenk yapraklarını."

"(هَشَّ على غنمه يَهُشُّ): Koyunlarına silkti, silkeledi" şeklindeki kullanımın muzarisinde "he" harfi ötreli gelir. Ancak; "(هشّ إلى الرجل يَهَشّ): Adama tebessüm etti" anlamındaki kullanımın müzariinde "he" harfi üstündür. Aynı şekilde iyiliğe elini çabuk tuttu, anlamındaki; (هشّ للمعروف يَهَشّ) ifadesinde de müzari' bu şekilde gelir. Mütekellim kipi de; (وهِشْت أنا) şeklindedir. Nitekim Ömer (ra)ın: "(هِشْت يوماً فقبّلت وأنا صائم) Gündüzün kendimi tutamayıp oruçlu

(1) ***Ebû Dâvûd,*** Tahâre 41; ***Tirmizî,*** Tahâre 52; ***Nesâî,*** Tahâre 47, Miyâh 4, Sayd 35; ***İbn Mâce,*** Tahâre 38; ***Müsned,*** II, 237, 361, 393.

(2) ***Müslim,*** Hacc 409-411; ***Ebû Dâvûd,*** Menâsik 8; ***Tirmizî,*** Hacc 83; ***Nesâî,*** Menâsiku'l-Hacc 15; ***İbn Mâce,*** Menâsik 11; ***Müsned,*** I, 219, 244, 288, 343, 344.

olduğum halde (zevcemi) öptüm."[1] hadisinde de aynı kökten gelen fiil kullanılmıştır.

Şimr dedi ki: Neşeye gelip arzuladım, canım çekti, anlamındadır. (هَشَّ)in, (هَشَّ) anlamında kullanılması da mümkündür. Şair dedi ki:

فكبَّـرَ للـرؤيا وهَـشَّ فؤادُهُ وبَشَّـرَ نفسـاً كان قبـل يَلُومُها

"Gördüğünden dolayı tekbir getirdi ve kalpten sevindi,
Öncesinden sitem ettiği bir nefse de müjde verdi."

Bu kelimenin asıl anlamı gevşekliktir. Mesela; "(رجـل هَشٌّ): Gevşek adam" ve; "(زوج هَشٌّ): Gevşek eş" denilir.

İkrime bu kelimeyi "sin" harfi ile okumuştur. Bunlar da aynı anlamda iki ayrı söyleyiştir. Anlamlarının farklı olduğu da söylenmiştir. Noktalı olursa ağacın yaprağını silkelemek demektir. Noktasız olursa koyunları uyarmak demektir. Bu açıklamayı el-Maverdî naklettiği gibi ez-Zemahşerî de böyle nakletmiştir.

İkrime'den "sin" harfi ile okunuşun: Ben sopamla koyunlarımı alıkoymak, uyarmak üzere üzerlerine giderim, anlamındadır. Buna göre bu kelime koyunları alıkoymak, engellemek demek olur.

4- "Başka İhtiyaçlar":

Yüce Allah'ın: ***"Başka işlerimde de yararlanırım."*** Onunla başka ihtiyaçlarımı da görürüm, demektir. "(مَآرِبُ):

İşler, ihtiyaçlar"in tekili; (مَأْرُبة ومَأْرَبة ومَأْرِبة) şekillerinde gelir. Buradaki "başka" anlamındaki; (اخرى) kelimesinin tekil gelmesi "işler" anlamındaki kelimenin çoğul manasını ihtiva etmesinden dolayıdır. Ancak bilindiği gibi aklı ermeyen varlıkların çoğullarına tabi olan kelimelerde tekil olmak söz konusudur ve bu şekilde onlardan söz edilir. Çünkü böyle bir çoğul, tekil ve müennes gibi kabul edilir. Yüce Allah'ın: ***"En güzel isimler Allah'ındır. O halde O'na bunlarla dua edin"*** (el-A'raf, 7/180) buyruğu ile: ***"Ey dağlar, siz de onunla tesbih edin."*** (Sebe', 34/10) buyruklarında da böyledir. Buna dair açıklamalar daha önceden el-A'râf Sûresi'nde (7/180. âyet, 4. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır.

(1) *Ebû Dâvûd*, Savm 34; *Dârimî*, Savm 21; *Müsned*, I, 21, 52.

5- Asanın Faydaları:

Bazıları asaların faydalarını sayıp, dökmeye koyulmuştur. Bunlardan birisi de İbn Abbas'tır. O dedi ki: Bir kuyunun başına varacak olsam da kovanın ipi kısa gelirse, asamı ona eklerim. Güneşin ışığından etkilenecek olursam onu yere saplar ve üzerine bana gölge yapacak bir şey bırakırım. Yerdeki haşerelerden herhangi birisinden korkacak olursam, asamla onu öldürürüm. Yürüdüğüm takdirde onu omuzuma bırakırım, üzerine yayımı, ok torbamı ve azık torbamı asarım. Yırtıcı hayvanlara karşı koyunları onunla savunurum.

Meymûn b. Mihrâm'dan da şöyle dediği rivayet edilmektedir: Asa tutmak peygamberlerin sünneti ve mü'min kimsenin alâmetidir.

Hasan-ı Basrî dedi ki: Asanın altı özelliği vardır: Peygamberlerin sünnetidir, salihlerin ziynetidir, düşmanlara karşı silahtır, zayıfların yanında yardımcıdır, münafıklara keder sebebidir, itaatlerin artışında yardımcıdır.

Denildiğine göre; mü'minle birlikte asa bulunuyor ise şeytan ondan kaçar. Münafık ve günahkâr kimse ondan çekinir. Namaz kılacağı vakit onu kıblesine (sütre diye) koyar, yorulduğu vakit ona güç verir.

Haccac bir bedevi ile karşılaşmış, ona: Nereden geliyorsun ey bedevî diye sormuş, o: Çölden demiş. Peki elindeki nedir? diye sormuş. O da: Elimdeki asamdır. Namaz kılmak için onu yere saplarım, hazırlayacağım şeyler için onu hazır bulundururum. Onunla bineğimi sürerim. Onunla yolculuğumda güç kazanırım. Adımlarımı daha geniş atmak için ona dayanırım. Onun yardımı ile akar suları geçerim, tökezlemekten yana beni korur. Üzerine elbisemi bırakırım, böylelikle beni sıcağa karşı korur, soğuğa karşı ısıtır. Bana uzak olan şeyi bana yakınlaştırır. Azığımı onun üzerinde taşırım, su kabımı ona asarım. Döğüşürsem onunla kendimi korurum. Onunla kapıları çalarım. Uyuz köpeklere ve saldırgan vahşi hayvanlara karşı onunla kendimi korurum. Çarpışmalarda mızrağın yerini tutar, denk kimselerle döğüşeceğim vakit de kılıcın yerini. Ben onu babamdan miras aldım, benden sonra da oğluma miras bırakacağım. Onunla koyunlarıma yaprak silkelerim. Onunla gördüğüm daha sayılamayacak kadar pek çok ihtiyacımı görürüm.

Derim ki: Asanın faydaları pek çoktur. Şeriatte de bir kaç yerde asanın dahli bulunmaktadır: Önü açık olan yerlerde asa Kıble'ye sütre diye konulur. Peygamber (sav)ın küçük bir harbesi vardı. Önü açık yerlerde önüne yere sapla, ona karşı namaza dururdu. Bayram günü namaza çıktığı vakit harbenin Kıblesine konulmasını emreder ve ona doğru namaz kılardı. Bu ise sahih hadiste sabit olmuştur.(1)

(1) *Buhârî*, Salât 92, 93; *Müslim*, Salât 250, 252; *Müsned*, V, 307.

Harbe, aneze ve neyzek ile alet aynı şeylerin adıdır.

Peygamber Efendimizin bir tarafı eğri bir bastonu vardı. O Hacer-i Esved'i (tavaf sırasında) öpme imkânını bulamadığı vakit bu bastonuyla işaret eder (istilâm yapar)dı. Bu da yine sahih hadiste sabittir.(1)

Muvatta' da yer alan rivayete göre es-Saib b. Yezid şöyle demiştir: Ömer b. el-Hattab (ra), Ubeyy b. Ka'b ile Temim ed-Dari'ye müslümanlara onbir rekat namaz kıldırmalarını emretmişti. İmam olan kişi Miûn (âyet sayısı yüz dolaylarında olan sûreler) okurdu. Biz de uzun süre ayakta durmaktan dolayı bastonlarımıza, asalarımıza dayanırdık. Bu namazdan ancak tan yeri ağardığı vakit dağılabiliyorduk.(2) Buhârî ile Müslim'de yer aldığına göre Peygamber (sav)ın elinde, üzerine dayandığı bir sopası vardı.(3)

Hatibin bir kılıca yahut bir asaya dayanarak hutbe okuyacağı hususunda icma vardır.

O halde asa şerefli bir soydan, değerli bir kökten gelmektedir. Asanın önemini cahilden başkası inkâr etmez. Yüce Allah Musa'nın asasında pek çok büyük belgeleri, muhteşem mucizeleri bir arada göstermiş idi. Bunları gören inatçı sihirbazlar dahi iman etmişti. Süleyman (as)da hutbe okumak, öğüt vermek ve uzunca namaz kılmak için asa edinmişti.

İbn Mes'ud, Peygamber (sav)ın asa ve harbesinin muhafızı idi.(4) O elindeki asa ile hutbe okuyordu.(5) -Asanın durumunun şeref ve üstünlüğünü ifade etmek için bu kadarı da yeterlidir.- Halifeler de, büyük hatipler de böyle davranmışlardır. Dilleri açık ve beliğ, katıksız Araplar da adetleri gereği baston ve sopa edinirler ve konuştukları vakit toplantılarda ve hutbe irad ettiklerinde buna dayanırlardı.

Şuûbîler (Arap hatiplerinin ellerine) baston almalarını ve bir takım hususları asa ile işaret ederek anlatma yolunu seçmelerini tepki ile karşılamışlardır. Şuûbiyye ise Araplara buğz eder ve Arap olmayanların üstünlüklerini iddia ederler.

Malik dedi ki: Ata b. es-Sâib baston alır ve bununla güç kazanırdı. Yine Malik dedi ki: Adam yaşlandı mı gençler gibi kalmaz, o kalkacağı vakit asa ile güç kazanır.

---

(1) *Buhârî,* Hacc 58; *Müslim,* Hacc 253, 254, 257; *Ebû Dâvûd,* Menâsik 48; *Nesâî,* Hacc 140, 159; *İbn Mâce,* Menâsik 28; *Müsned,* I, 214, 237, 248, 304

(2) *Muvatta,* es-Salâtu fî Ramadân 4.

(3) *Buhârî,* Cenâiz 83, Tefsir 96. sûre 6; *Müslim,* Kader 6; *Ebû Dâvûd,* Sünne 16.

(4) *Buhârî,* Ashabu'n-Nebiy 20, 27; *Tirmizî,* Menâkıb 37; *Müsned,* VI, 449'da Abdullah b. Mes'ud Hz.Peygamber'in ayakkabıları, yastık ve ibriği ile görevli olduğu belirtilmekte, ancak bastonu ile harbesinden söz edilmemektedir.

(5) *İbn Mâce,* İkametu's-Salât 85; *Müsned,* IV, 304, 335.

Derim ki: Kimi şairlerin dedikleri gibi yürüyüşünde de asa ile güç kazanır:

قد كنتُ أمشي على رجلين معتمداً فصرتُ أمشي على أخرى من الخشبِ

"Önceleri sapasağlam iki ayağıma dayanarak yürürdüm,
Bu sefer birileri tahtadan olan üzerine (dayanarak) yürür oldum."

Malik (Allah'ın rahmeti üzerine olsun ve Allah ondan razı olsun) dedi ki: Yağmur yağdığında insanlar ellerine sopalarını alarak çıkar, üzerine dayanarak giderlerdi. Hatta gençler onların asalarını saklarlardı. Bazen Rabia yanında oturduğu zatlardan birisinin asasını alır ve ona dayanarak ayağa kalkardı.

Asanın faydalarından birisi de kişinin hem onları ıslah etmek, hem kendisinin, hem de kendisiyle birlikte onların halini düzeltmek için onunla hanımlarını vurması da vardır. Peygamber (sav)ın -bu hadisin rivayetlerinden birisinde- şu sözleri de bu kabildendir: "Ebu Cehm'e gelince; o asasını omuzundan aşağı indirmez."(1)

Yine Peygamber (sav)ın tavsiyede bulunduğu bir adama: "Aile halkının üzerinden asanı kaldırma. Allah uğrunda onları korkut."(2) dediği de rivayet edilmiştir. Bunu Ubâde b. es-Sâmit rivayet etmiş, Nesaî de kaydetmiştir.

Peygamber (sav)ın şu hadisi de bu kabildendir: "Kamçını aile halkının göreceği yere as."(3) Daha önce bu en-Nisa Sûresi'nde (en-Nisa, 4/34. âyet, 11. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır.

Yine asanın faydalarından birisi de, bu dünya yurdundan geçişe dikkat çekmesidir. Nitekim zahidlerden birisine şöyle sorulmuş: Yaşlı da hasta da olmadığın halde ne diye asaya dayanarak yürüyorsun? O şu cevabı vermiş: Böylelikle misafir olduğumu ve buranın ayrılıp gitme yurdu olduğunu biliyorum. Asa yolculuk aracıdır. Bu noktadan hareketle şairlerden birisi de şöyle demiştir:

حملتُ العصا لا الضَّعف أوجبَ حملَها علـيَّ ولا أنـي تَحنَّيتُ من كِبَرْ
ولكنَّني ألزمتُ نفسيَ حَملَها لأعلمها أنَّ المقيمَ على سَفَر

(1) *Müslim*, Talâk 36; *Ebû Dâvûd*, Talâk 39; *Tirmizî*, Nikâh 38; *Nesâî*, Talâk 70; *Dârimî*, Nikâh 7; *Muvatta*, Talâk 67; *Müsned*, VI, 412, 413.

(2) *Müsned*, V, 238

(3) el-Heysemi, *Mecmau'z-Zevâid*, VIII, 106

"Asa taşıdım fakat onu taşımamı gerektiren benim ne zayıflığımdır.
Ne de yaşlılık dönemine girmiş olmamdır.
Fakat ben kendimi onu taşımakla yükümlü görüyorum;
Nefsime ikamet edenin misafir olduğunu bildirmek için."

قَالَ اَلْقِهَا يَامُوسٰى ﴿١٩﴾ فَاَلْقٰيهَا فَاِذَا هِيَ حَيَّةٌ تَسْعٰى ﴿٢٠﴾ قَالَ
خُذْهَا وَلَا تَخَفْ ۖ سَنُعِيدُهَا سِيرَتَهَا الْاُولٰى ﴿٢١﴾ وَاضْمُمْ يَدَكَ
اِلٰى جَنَاحِكَ تَخْرُجْ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سُوءٍ اٰيَةً اُخْرٰى ﴿٢٢﴾
لِنُرِيَكَ مِنْ اٰيَاتِنَا الْكُبْرَى ﴿٢٣﴾

19. "Onu bırak, Ey Musa!" buyurdu.
20. Onu bıraktığı gibi hızlıca koşan bir yılan oluverdi.
21. "Onu al, korkma! Biz onu ilk şekline döndürürüz" buyurdu.
22. "Başka bir alâmet olmak üzere de elini koltuğunun altına götür. Kusursuz, hastalıksız, bembeyaz olarak çıkacaktır.
23. "Sana en büyük âyetlerimizden gösterelim diye."

"Onu bırak! ey Musa! buyurdu." Yüce Allah nübuvveti ve yükümlülüklerini omuzlamak üzere eğitmek istediğinden, ona asasını bırakmasını emretti.

Musa **"onu bıraktığı gibi"** yüce Allah o asanın nitelik ve arazını dönüştürdü. Bu asa çatallı idi. Onun çatal kısmı ağır oldu ve hareketli bir yılana dönüşüverdi. Bu yılan hızlıca yürüyor, taşları yutuyordu. Musa (as) onu bu halde görünce çok ibretli bir hal görmüş olduğundan *"arkasına bakmaksızın, dönüp gitti"* (en-Neml, 27/10) Yüce Allah da ona: *"Onu al, korkma"* diye buyurdu. Buna sebeb ise onun *"içten içe bir korkuya kapılmış olması idi."* (Tâ-Hâ, 20/67) Yani insanların (bu gibi hallerde) duyduklarını o da duymuştu.

Rivayet edildiğine göre Musa yılanı elbisesinin yenleri ile almış, ona bu şekilde alması yasaklanmıştı. Bu sefer onu eliyle yakaladı ve önceden olduğu gibi asa oldu. İşte onun ilk hali budur. Yüce Allah'ın bu mucizeyi ona göstermesi, Firavun'un yanında asasını bırakacağı vakit ondan korkmamasını sağlamaktı.

Denildiğine göre bundan sonra asa onunla birlikte yürüyor, onunla konuşuyor, üzerine eşyalarını asıyor, o çatal kısmı geceleyin mum gibi önünü aydınlatıyordu. Su almak istediği vakit çatal bölümü adeta bir kovaya dönüşüyordu. Canı bir meyve çekti mi onu yere saplar ve hemen o meyveyi veriyordu.

Denildiğine göre bu asa, cennetteki mersin ağacındandır. Yine denildiğine göre bu asayı ona Cebrail getirmiştir. Herhangi bir meleğin getirdiği de söylenmiştir. Yine denildiğine göre Şuayb (as) ona şöyle demiş: Şu evden bir asa al, eline bu asa geçmiş. Bu ise Adem (as)ın asası olup, cennetten indiğinde onu beraberinde almıştı. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

"Onu bıraktığı gibi hızlıca koşan bir yılan oluverdi." en-Nehhâs dedi ki: Buradaki "yılan" anlamındaki kelimenin sonu iki ötre olduğu gibi, iki üstün okunması da mümkündür. Nitekim, "(خرجت فإذا زيد جالسٌ وجالسًا): Dışarı çıktım, bir de ne göreyim, Zeyd oturuyor" denirken oturduğunu bildiren kelimenin hem iki ötre, hem iki üstün olarak söylenmesi mümkündür.

"Yılan" anlamındaki lafız üzerinde durulacak olursa "he" ile (حَيَّهْ) diye durulur. "(السعي): Süratle ve çabucak yürümek" demektir.

İbn Abbas'tan nakledildiğine göre asa taşları, ağaçları yutan erkek bir yılana dönüşüverdi. Onun herşeyi yuttuğunu görünce ondan korktu ve kaçtı. Kimilerinden nakledildiğine göre o, bu yılandan korktu. Çünkü Âdem'in yılandan neler çektiğini biliyordu.

Denildiğine göre Rabbi kendisine: **"Korkma"** deyince korkusundan eser kalmadı ve o kadar huzurlu oldu ki, elini ağzına soktu ve iki çenesinden yakaladı.

"Biz onu ilk şekline döndürürüz." Ali b. Süleyman'ı şöyle derken dinledim[1]: İfadenin takdirinde hazfedilmiş; "(إلى): ...e, a" vardır. *"Musa kavmi arasından seçti."* (el-A'raf, 7/155) buyruğunda da benzer bir harf-i cerrin takdirî olarak varlığı gibi. Burada **"ilk şekli"** anlamındaki kelimenin mastar olması da mümkündür. Çünkü ifadenin anlamı, Biz onu geri çevireceğiz, döndüreceğiz şeklindedir.

"Başka bir alâmet" asanın dışında **"olmak üzere de elini koltuğunun altına götür."** Kur'ân-ı Kerîm'in dışında; "(اضْمُمْ): Götür" fiilinin (ضُمَّ) şeklinde "mim" harfi fethalı ve esreli olabilir. Çünkü iki sakin arka arkaya gelmiştir. Ancak daha hafif oluşundan dolayı üstün daha güzeldir, aslına uygun olarak da esreli olması uygundur. Ötreli olması da itbâ' üzere (önceki harfin harekesine uydurulmakla) olur.

---

(1) Bu ifadeler en-Nehhâs'a aittir. Bk. *İ'râbu'l-Kur'ân*, II, 336.

"El" anlamındaki "yed" kelimesinin aslı; (يَدْيٌ)dır. Buna delil ise çoğulu nun; (ايد) şeklinde, küçültme isminin de; (يُدَيَّة) şeklinde gelmesidir.

Âyet-i kerîmedeki "el-cenâh" pazu ve koltuk demektir. Bu açıklamayı Mücahid yapmıştır. Ayrıca o buradaki; "(إلى): ...e, a"; "altına" anlamındadır. Kutrub dedi ki: Bundan kasıt "yakana sok"tur. Recez vezninde şairin şu mısraı da bu kabildendir:

أَضُمُّه للصـــدر والجَنَاحِ

"Ben onu göğsüme ve bağrıma basarım."

Bunun "yanına" anlamında olduğu da söylenmiştir. Burada yan kelimesinin "cenâh" ile ifadelendirilmesi söz konusudur. Çünkü kişinin yanı cenâhın (kanadın) yerinde ve meyillidir. "Kendi tarafına" anlamında olduğu da söylenmiştir. Mukatil buradaki; "(إلى): ...e, a"nın; "(مع): Beraber" anlamında olduğunu söylemiştir. Elin cenahınla beraber olsun, demek olur.

"Kusursuz, hastalıksız, bembeyaz olarak çıkacaktır." Yani herhangi bir baraş hastalığı olmaksızın, geceleyin de gündüzün de ay ve güneş gibi, hatta ondan da daha ileri derecede aydınlatan ve pırıl pırıl bir nur olarak görülecektir. İbn Abbas ve başkalarından nakledildiğine göre eli onun ten renginden farklı bir nur halinde çıktı.

"(بَيْضَاءَ): **Bembeyaz"** hal olarak nasb edilmiştir. Munsarıf olmayışının sebebi bu kelimede iki te'nis "elif"inin ondan ayrılmamak üzere bulunmasıdır. Sanki bu "elif"lerin ondan ayrılmayışı (gayr-ı munsarıf olmak için gerekli iki illetten) ikincisi gibi görülmüş ve nekre halinde munsarıf olmadığı kabul edilmiştir. Bu iki te'nis "elif"inin, te'nis "he"sinden ("te"sinden) farklılığı şudur: Te'nis "he"si kimi zaman isimden ayrılabilmektedir.

"(مِنْ غَيْرِ سُوءٍ): **Kusursuz"** buyruğundaki; (من) sıladır.

Musa (as) elini yakası açık, Mısır işi yün cübbesinin içinden gözleri kamaştıracak güneş ışığını andıran şekilde parıldar haliyle çıkardı.

"(آيَةً أُخْرَى): **Bir alamet olmak üzere"** kelimesi "beyaz"den bedel olarak nasb edilmiştir. Bu açıklamayı el-Ahfeş yapmıştır. en-Nehhâs dedi ki: Bu güzel bir görüştür.

ez-Zeccâc da şöyle demektedir: Yani, Biz sana başka bir âyet daha verdik, yahut vereceğiz anlamındadır. Çünkü **"kusursuz, hastalıksız, bembeyaz olarak çıkacaktır"** diye buyurması, ona bir başka âyet (mucize) vermiş olduğunu göstermektedir.

"Sana en büyük âyetlerimizden gösterelim diye." Burada "en büyük" anlamında; (الكبيرة) denilmesi gerekirken; (الكبرى) denilmesi, âyet sonlarına uyması içindir. Burada takdiri bir ifadenin bulunduğu da söylenmiştir. Biz âyetlerimizden o en büyük olanı sana gösterelim diye, demektir. Buna delil de İbn Abbas'ın: Musa'nın el mucizesi, onun mucizelerinin en büyüğüdür, şeklindeki açıklamasıdır.

اِذْهَبْ اِلٰى فِرْعَوْنَ اِنَّهُ طَغٰى ﴿٢٤﴾ قَالَ رَبِّ اشْرَحْ لِي
صَدْرِي ﴿٢٥﴾ وَيَسِّرْ لِي اَمْرِي ﴿٢٦﴾ وَاحْلُلْ عُقْدَةً مِنْ لِسَانِي
﴿٢٧﴾ يَفْقَهُوا قَوْلِي ﴿٢٨﴾ وَاجْعَلْ لِي وَزِيرًا مِنْ اَهْلِي ﴿٢٩﴾ هٰرُونَ
اَخِي ﴿٣٠﴾ اُشْدُدْ بِهٖ اَزْرِي ﴿٣١﴾ وَاَشْرِكْهُ فِي اَمْرِي ﴿٣٢﴾ كَيْ نُسَبِّحَكَ
كَثِيرًا ﴿٣٣﴾ وَنَذْكُرَكَ كَثِيرًا ﴿٣٤﴾ اِنَّكَ كُنْتَ بِنَا بَصِيرًا ﴿٣٥﴾

24. "Firavun'a git! Çünkü o iyice azmıştır."
25. Dedi ki: "Rabbim, göğsümü genişlet;
26. "İşimi kolaylaştır.
27. "Bir de dilimden bağı çöz ki,
28. "Sözümü anlasınlar.
29. "Bana ailemden bir yardımcı ver.
30. "Kardeşim Harun'u,
31. "Onunla sırtımı pekiştir;
32. "Ve onu işimde ortak yap!
33. "Tâ ki, Seni çok tesbih edelim,
34. "Seni çok analım.
35. "Çünkü Sen bizi hakkıyla görensin."

"Firavun'a git! Çünkü o iyice azmıştır." Yüce Allah, Musa (as)ı asa ve el (mucizesi) ile teselli edip ona Rasûl olduğuna delil olan hususları gösterdikten sonra, Firavun'a gidip davet etmesini emretti.

"(طغى): **İyice azmıştır"** İsyan etmiş, büyüklük taslamış, küfre girmiş, zorbalık etmiş ve haddi aşmıştır, demektir.

"Dedi ki: Rabbim, göğsümü genişlet, işimi kolaylaştır. Bir de dilimden bağı çöz ki sözümü anlasınlar. Bana ailemden bir yardımcı ver, kardeşim Harun'u." Bu sözleriyle risaletin tebliği için yüce Allah'tan kendisine yardımcı olmasını diledi.

Denildiğine göre yüce Allah, kendisine Firavun'un kalbini bağlamış olduğunu ve onun iman etmeyeceğini bildirmişti. Bunun üzerine Musa (as) şöyle demişti: Rabbim, Sen kalbini bağlamışken bana ona gitmemi nasıl emredersin? Ona rüzgar ile görevli meleklerden birisi geldi, ey Musa dedi. Allah'ın sana emrettiği göreve git. Bunun üzerine Musa: **"Rabbim, göğsümü genişlet"** dedi. Yani Sen ona genişlik ver, iman ve nübüvvet ile onu nurlandır. **"İşimi kolaylaştır."** Bana vermiş olduğun Firavun'a risaleti tebliğ emrini kolaylıkla yerine getirebilmem için yardım et. **"Bir de dilimden bağı çöz."** Küçükken ağzında söndürmüş olduğu kor ateşten ötürü dilindeki ağırlığı kastetmektedir.

İbn Abbas dedi ki: Dilinde bir ağırlık vardı. Şöyle ki: O günün birinde daha küçükken Firavun'un kendisini kucağına aldığı bir sırada ona bir tokat vurdu, arkasından sakalını tutup yolmaya koyuldu. Firavun, Âsiye'ye: Bu benim düşmanımdır. Haydi kesicileri çağır! dedi. Asiye: Yavaş ol dedi, o küçük bir çocuktur. Eşyayı birbirinden ayırt edemiyor. Daha sonra iki leğen getirtti. Bunlardan birisine kor ateş, diğerine mücevher koydurdu. Cibril, Musa (as)ın elini alarak ateşe uzattırdı ve o ateşi kaldırıp dilinin üzerine koydu. İşte dilindeki ağırlık bundan olmuştu.

Rivayete göre eli yanmış, Firavun da onu tedavi etmek için çok gayret göstermiş idiyse de iyileşmemişti. Musa, Firavun'u davet edince, o: Sen beni hangi rabbe davet ediyorsun, diye sormuş. O da: Senin iyileştirmekten acze düştüğün elimi iyileştirene, demişti.

Kimilerinden nakledildiğine göre de: Elinin iyileşmeyiş sebebi Firavun ile birlikte elini aynı yemek kabına uzatmayarak, aralarında karşılıklı yemek yeme hukukunun oluşmaması içindi.

Acaba dilindeki bu ağırlık sonradan çözüldü mü yoksa devam mı etti hususunda farklı görüşler vardır. Yüce Allah'ın: *"İstediğin sana verildi. Ey Musa"* (Tâ-Hâ, 20/36) buyruğunun delil olduğu üzere bu ağırlık çözülmüştür denildiği gibi, büsbütün çözülmemiştir. Firavun'un söylediği bize nakledilen: *"Ve sözünü nerede ise açıklayamayan"* (ez-Zuhruf, 43/52) buyruğu buna delildir. Diğer taraftan Musa (as): Dilimin bağını büsbütün çöz, dememiştir. İşte bu dilinde bir parça ağırlık ve tutukluk kaldığını göstermektedir.

Bir diğer görüşe göre yüce Allah'ın: *"İstediğin sana verildi"* buyruğunun delil olduğu üzere büsbütün çözülmüştür. Firavun'un: *"Ve sözünü nerede ise*

açıklayamayan" (ez-Zuhruf, 43/52) demiş olması, onu terbiye ettiği dönemlerdeki bu bağın bulunduğunu bilmekle birlikte, rahatsızlığın ortadan kalkmış olduğunu henüz kesin tesbit edememiş olduğundandı.

Derim ki: Bu açıklama tartışılabilir bir açıklamadır. Çünkü durum böyle olmuş olsaydı Musa (as), Firavun ile gayet açık ve akıcı bir üslupla konuştuğunda: *"Ve sözünü nerede ise açıklayamayan"* demezdi. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

Bir diğer açıklamaya göre; dilindeki bu ağırlık, Rabbi ile münacaatı esnasında meydana gelmiştir. Tâ ki O'nun izni olmaksızın başkasıyla konuşamasın.

"... ki sözümü anlasınlar" Benim kendilerine söyleyeceklerimi bilsinler ve iyice kavrasınlar. Fıkıh, Arap dilinde anlamak ve kavramak demektir. Bir bedevi İsa b. Ömer'e: Ben senin anlayış (fıkh) sahibi bir kimse olduğuna tanıklık ederim. İşte buradan hareketle; "(فَقِه الرجل): Adam anladı (fakih oldu)" ve; "(فلان لا يَفْقَه ولا يَنْقَه): Filan kişi ne bilir, ne beller" denilir. "(أفقهتك الشي): O şeyi sana kavrattım, bellettim" demektir. Daha sonra fıkıh şeriat ilminin özel adı olmuştur. Bu ilmi bilene de fakîh denilir. "(قد فَقُه): Fakih oldu" demektir. "(فَقَاهة): Fakihlik" anlamındadır. Bu ilimle uğraşmayı anlatmak üzere de; "(فَقَّهه الله): Allah ona fıkhı öğretti, fıkıh ile uğraştı, fıkhı öğrendi" denilir. (تَفقه): İlim hususunda karşılıklı olarak tartışmayı anlatmak için kullanılır. Bu açıklamayı el-Cevherî yapmıştır.

"Vezir, yardımcı" demektir. Çünkü bu kişi sultanın üzerindeki vizri yani ağırlığı taşır. Nesaî'de yer alan bir rivayete göre el-Kasım b. Muhammed dedi ki: Halamı (Aişe r.anha'yı) şöyle derken dinledim: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "Sizden herhangi bir kimse bir işin yönetimi başına getirilecek olursa Allah o kimse hakkında hayır dileğinde ona salih bir vezir nasip eder. Unutursa hatırlatır, hatırlarsa kendisine yardımcı olur."(1)

Peygamber (sav)ın şu buyruğu da bu muhtevayı dile getirmektedir: "Allah'ın gönderdiği herbir peygamber ve işbaşına getirdiği herbir halifenin mutlaka iki türlü sırdaşı vardır. Bir tür sırdaşlar ona iyiliği emreder ve onu iyiliğe teşvik eder. Öbür tür sırdaşlar ise, ona kötülüğü emreder ve onu işlemeye teşvik ederler. Günahtan korunan ise Allah'ın koruduğu kimselerdir." Bunu Buhârî rivayet etmiştir.(2)

Musa, yüce Allah'tan kendisine bir vezir (yardımcı) ihsan etmesini diledi. Ancak yardımcılığının sadece yardımcılık çerçevesine münhasır kalmasını istememiştir. Çünkü bunu istemiş olsaydı, peygamberlikte ona ortak ol-

(1) ***Nesâî,*** Bey'at 33; ***Müsned,*** VI, 70; ayrıca bk.: ***Ebû Dâvûd,*** İmâre 4.

(2) ***Buhârî,*** Ahkâm 42, Kader 8; ***Nesâî,*** Bey'at 32; ***Müsned,*** II, 237, 289, III, 39, 88.

mazdı. Peygamberlikte ortaklığını istememiş olsaydı, böyle bir dilekte bulunmaksızın da onu görevlendirebilirdi.

Yardımcı olarak kimi istediğini açıkça tayin ederek: **"Kardeşim Harun'u"** demiştir. Hârûn kelimesi "vezir (yardımcı)" kelimesinden bedel olarak nasb edilmiştir. Takdim ve te'hir esası üzere de "kıl" anlamındaki kelime ile de mansub olabilir. Buna göre ifadenin takdiri şöyle olur: Ve kardeşim Hârûn'u bana vezir yap. Harun, Musa (ikisine de selam olsun)dan bir yaş daha büyük tü. Üç yaş daha büyük olduğu da söylenmiştir.

"Onunla sırtımı pekiştir." ("Sırt" anlamı verilen:) el-Ezr; iki yan arası, sırt demektir. Yani onunla beni güçlendir. Yine "el-ezr" güç kuvvet anlamındadır. "(آزره): Onu güçlendirdi" demektir. Yüce Allah'ın: "(فَآزَرَهُ فَاسْتَغْلَظَ): *Sonra onu gittikçe kuvvetlendirmiş"* (el-Feth, 48/11) buyruğu da böyledir. Ebu Talib dedi ki:

أليس ابونا هاشمٌ شَدَّ أزْرَه وأوْصى بنيه بالطِّعانِ وبالضَّرْبِ

"Bizim atamız Haşim değil midir ki, o gücünü pekiştirmişti ve,
Evlatlarına mızrak sallayıp kılıç kullanmalarını tavsiye etmişti."

"el-Ezr"in yardım anlamına geldiği de söylenmiştir. Yani, kendisi vasıtasıyla işimin doğru yola gireceği şekilde onu bana yardımcı kıl demek istemiş şair de şöyle demiştir:

شَددتُ به أزْرِي وأيقنْتُ أنَّهُ أخو الفقر من ضاقت عليه مذاهبُه

"Onun yardımı ile ben işimi doğrultup pekiştirdim ve inandım ki o,
Gideceği yolları daralmış fakirliğin kardeşidir."

Harun (as), Musa (as)a nisbetle etine daha dolgun, daha uzun boylu, daha beyaz tenli ve dili daha fasih idi. Musa (as)dan üç yıl önce vefat etmişti. Alnında bir beni vardı. Musa (as)ın da bunun yumuşağı üzerinde bir beni vardı. Dilinin kenarında da bir beni vardı. Bu ise ne ondan önce kimsede görülmüştür, ne ondan sonra kimsede görülecektir. Dilindeki ağırlığın sebebinin bu olduğu dahi söylenmiştir.

Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

"Ve onu işimde" nübuvvette ve risaletin tebliğ edilmesinde **"ortak yap!"**

Müfessirler derler ki: Harun o sırada Mısır'da idi. Yüce Allah da Musa'ya Harun ile birlikte gitmesini emretti. Harun'a da Mısır'da iken Musa'yı karşılamasını emretti. Onu (Mısır'a) bir merhale kala karşıladı ve kendisine vahyolunanı haber verdi. Musa da ona dedi ki: Allah bana Firavun'a gitmemi emredince, ben Rabbimden seni de benimle birlikte rasûl kılmasını istedim.

Kıraat alimleri genel olarak: "(اُشْدُدْ أَخِي): **Kardeşim... pekiştir"** şeklinde hemzeyi vasl ile, buna karşılık; "(وَأَشْرِكْهُ): Ortak yap" lafzında dua olmak üzere hemzeyi üstün okumuşlardır. Yani, ey Rabbim onunla sırtımı pekiştir ve benimle birlikte işimde onu da ortak kıl!

İbn Âmir, Yahya b. el-Haris, Ebu Hayve, el-Hasen ve Abdullah b. Ebi İshak ise; -aynı lafızları- (أَشْدُدْ) şeklinde kat' "elif"i ile ve; (وَأَشْرِكْ) diye okumuşlardır. Yani ey Rabbim ben onunla sırtımı pekiştirecek ve onu işime ortak kılacağım demektir.

en-Nehhas dedi ki: Böyle okuyanlar bu iki fiili **"bana ailemden bir yardımcı kıl"** sözüne cevap olarak cezm mahallinde kabul etmişlerdir. Ancak bu kıraat, hem şaz hem de açıklanması zor bir kıraattir. Çünkü böyle bir yerde cevap, şart ve ceza manasını taşır.

O vakit de: Şayet aile halkımdan bana bir yardımcı kılacak olursan onunla sırtımı pekiştir ve onu işimde ortak kıl, demek olur. Onun işi ise peygamberlik ve risalettir. Böyle bir şey ise onun yetkisinde değil ki, bunu ayrıca haber verebilsin. O, yüce Allah'tan kardeşini peygamberlikte kendisine ortak kılmasını dilemiştir.

"(أَخِي): Kardeşim" kelimesinde İbn Kesir ve Ebu Amr "ya" harfini üstün okumuşlardır.

"Tâ ki Seni çok tesbih edelim." Burada tesbihin, Senin için namaz kılalım anlamında olduğu söylenmiştir. Dil ile tesbih anlamına gelme ihtimali de vardır. Yani Seni celaline yakışmayan şeylerden tenzih edelim. "Çok" anlamındaki kelime de hazfedilmiş bir mastarın sıfatıdır. Zamanın sıfatı olması da mümkündür. Buradaki "kef"lerin birbirine idğam edilmesi güzeldir. **"Seni çok analım"** buyruğunda da böyledir.

"Çünkü Sen bizi hakkıyla görensin." el-Hattabî dedi ki: el-Basîr (çok iyi gören) işlerin gizliliklerini bilen demektir. Buna göre buyruğun anlamı şöyle olur.

Ey bizi bilen ve küçüklüğümüzde bizim imdadımıza yetişerek, bize iyilikte bulunan! Aynı şekilde bu hususta da Sen bize ihsanda bulun!

قَالَ قَدْ اُوتِيتَ سُؤْلَكَ يَامُوسٰى ﴿٣٦﴾ وَلَقَدْ مَنَنَّا عَلَيْكَ مَرَّةً اُخْرٰى ﴿٣٧﴾
اِذْ اَوْحَيْنَآ اِلٰٓى اُمِّكَ مَا يُوحٰٓى ﴿٣٨﴾ اَنِ اقْذِفِيهِ فِى التَّابُوتِ فَاقْذِفِيهِ
فِى الْيَمِّ فَلْيُلْقِهِ الْيَمُّ بِالسَّاحِلِ يَاْخُذْهُ عَدُوٌّ لِى وَعَدُوٌّ لَهُ ۖ وَاَلْقَيْتُ
عَلَيْكَ مَحَبَّةً مِنِّى ۚ وَلِتُصْنَعَ عَلٰى عَيْنِى ﴿٣٩﴾ اِذْ تَمْشِٓى اُخْتُكَ
فَتَقُولُ هَلْ اَدُلُّكُمْ عَلٰى مَنْ يَكْفُلُهُ ۖ فَرَجَعْنَاكَ اِلٰٓى اُمِّكَ كَىْ تَقَرَّ
عَيْنُهَا وَلَا تَحْزَنَ ۖ وَقَتَلْتَ نَفْسًا فَنَجَّيْنَاكَ مِنَ الْغَمِّ وَفَتَنَّاكَ فُتُونًا ۖ
فَلَبِثْتَ سِنِينَ فِٓى اَهْلِ مَدْيَنَ ثُمَّ جِئْتَ عَلٰى قَدَرٍ يَامُوسٰى ﴿٤٠﴾
وَاصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِى ۚ ﴿٤١﴾ اِذْهَبْ اَنْتَ وَاَخُوكَ بِاٰيَاتِى وَلَا تَنِيَا
فِى ذِكْرِى ۚ ﴿٤٢﴾

36. "İstediğin sana verildi Ey Musa" buyurdu.
37. "Andolsun ki sana başka bir sefer daha lütufta bulunmuştuk.
38. "Hani annene vahyolan şeyleri vahyetmiştik:
39. "Musa'yı sandığın içine koy ve onu denize bırak. Deniz onu kıyıya çıkarsın. Benim de düşmanım, onun da düşmanı olan onu alır ve Ben tarafımdan senin üzerine bir muhabbet bıraktım. Benim gözetimim altında yetiştirilesin diye.
40. "Şunu da hatırla: Kızkardeşin gelip: Buna süt verecek birini göstereyim mi size? demişti. Böylece seni yine annene döndürdük. Gözleri aydın olup üzülmesin diye. Ve sen birisini öldürmüştün ama, yine de seni gamdan kurtardık ve seni deneyip mihnetten mihnete uğrattık. Sonra Medyenliler arasında senelerce kaldın, sonra bir takdir gereği geldin Ey Musa!
41. "Ve seni Kendim için seçtim.
42. "Sen ve kardeşin âyetlerimle gidin! Beni anmakta gevşeklik göstermeyin!"

"İstediğin sana verildi Ey Musa, buyurdu." Rabbinden göğsüne genişlik vermesini, işlerini kolaylaştırmasını ve diğer sözü edilen hususları isteyince onun dileğini kabul etti. İstediğini, arzuladığını ona verdi.

"(السؤل): İstek, istenen ve dilenilen şey" demektir. Bu kelime "fu'l" vezninde olup, "mef'ûl" manasınadır. Nitekim pişirilmiş (mahbûz) anlamında "hubz" (ekmek)" ile "me'kul" (yenen şey) anlamında "ukl" demeye benzer.

"Andolsun ki sana" bundan önce **"başka bir sefer daha lutufta bulunmuştuk."** Bu da şanı yüce Allah'ın onu tâ baştan beri düşmanların kötülüklerine -ki bu da onların doğan İsrailoğullarının erkek çocuklarını boğazlamaları idi- karşı koruması idi. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır. "Minnet etmek" iyilikte bulunmak, lütufta bulunmak demektir.

"Hani annene vahyolan şeyleri şöylece vahyetmiştik." Buradaki "vahyetmiştik" buyruğunun, ilham vermiştik anlamında olduğu söylenmiştir. Denildiğine göre ona uykuda iken vahyetmişti. İbn Abbas da, peygamberlere vahyettiği gibi ona da vahyetmişti, demiştir.

"Musa'yı sandığın içine koy." Mukatil dedi ki: Firavun hanedanından iman eden kişi, o sandığı yapan, ağaçlarını kesen kişidir. Adı Hizkîl (Hazkiel) olup bu sandık Arabistan inciri ağacından yapılmıştır.

"Ve onu denize" Nil nehrine **"bırak."**

"Deniz onu kıyıya çıkarsın." el-Ferrâ dedi ki: **"Onu denize bırak"** buyruğu bir emirdir. Bu emirde aynı zamanda mücâzât (karşılık vermek) da vardır. Yani sen onu at, deniz onu kıyıya çıkaracaktır. Nitekim yüce Allah'ın:*"Bizim yolumuza uyun da günahlarınızı biz yükleniriz."* (el-Ankebut, 29/12) buyruğunda da böyledir.

"Benim de düşmanım onun da düşmanı olan onu alır." Burada kasıt Firavun'dur. Bunun üzerine annesi bir sandık yaptırdı, içine de bir deri parçası yaydı ve Musa'yı koydu. Üst tarafını ve aradaki boşluklarını ziftledi, sonra da Nil nehrine bıraktı. Bu nehrin büyükçe bir kolu Firavun'un sarayının içinden akardı. Yüce Allah sandığı bu kolun içinde Firavun'un evine doğru sürükledi.

Rivayet edildiğine göre; o sandığın dibine atılmış pamuk yerleştirdi. Musa'yı içine koydu ve etrafını ziftleyip alçıladıktan sonra suya bıraktı. Irmağın bir kolu Firavun'un bahçesinden akıyordu. Firavun, Âsiye ile birlikte havuzun başında oturuyorken aniden sandığı görüverdiler. Verdiği emir üzerine bu sandık oradan çıkartıldı. Sandığın açılması ile birlikte insanlar arasında en güzel surete sahip bir küçük çocuk gördü. Allah'ın düşmanı kendisini tutamayacak kadar ileri derecede onu sevdi.

Kur'ân'ın zahirinden anlaşıldığına göre su, sandığı Firavun'un (sarayının)

kıyısına bırakmıştır. Firavun da bu sandığı kıyıda bulup alınmasını emretmiştir. Bununla birlikte suyun Firavun'un bulunduğu yerdeki ırmağın ağzına doğru kıyıda bir yere bırakmış olma ihtimali de vardır. Daha sonra ırmak bunu havuzun bulunduğu yere kadar götürmüş olabilir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

Denildiğine göre onu bulan Firavun'un kızı idi. Bunun baraş hastalığı vardı. Bu sandığı açınca şifa buldu.

Yine rivayet edildiğine göre; sandığı çıkardıkları vakit, açmak istediler, ancak buna güçleri yetmedi. Kırmaya çalıştılar, başaramadılar. Âsiye yaklaştı, sandığın iç tarafında bir nur gördü, o uğraşarak sandığı açtığında gözleri arasında (alnında) nur parıldayan küçük bir yavru gördü. Bu yavru süt yerine parmağını emiyordu. Onu çok sevdiler. Firavun'un da baraş hastalığına yakalanmış bir kızı vardı. Doktorlar ona; bu ancak deniz taraflarında bulunacak insana benzer bir varlığın tükürüğü ile tedavi olabilir, demişlerdi: Baraş hastalığına yakalanmış bu kızı baraş bulunan yerlere, tükürüğünü sürdü ve iyileşti.

Bir görüşe göre yüzüne bakmakla birlikte iyileşiverdi. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

Bir diğer görüşe göre onu Firavun'un hanımına ait cariyeler bulmuştu. Firavun insanlar arasında yüzü en güzellerden bir yavru görünce alabildiğine onu sevdi. İşte yüce Allah'ın: **"Ve Ben tarafımdan senin üzerine bir muhabbet bıraktım"** buyruğu bunu anlatır.

İbn Abbas dedi ki: Onu hem Allah sevmiştir, hem de kullarına sevdirmiştir. İbn Atiyye dedi ki: Ona öyle bir güzellik vermişti ki; gören onu sevmeden kendisini alıkoyamazdı.

Katade dedi ki: Musa'nın gözlerinde bir güzellik, bir hoşluk vardı. Onu kim görse mutlaka sever, aşık olurdu.

İkrime dedi ki: Yani Ben sana öyle bir güzellik ve öyle bir hoşluk verdim ki, seni gören herkes mutlaka sever.

et-Taberî dedi ki: Bu, Ben senin üzerine rahmetimi bıraktım, anlamındadır. İbn Zeyd de şöyle demiştir: Ben seni gören herkesin seni sevmesini sağladım. Öyle ki Firavun dahi seni sevdi ve onun şerrinden kurtulabildin. Müzahim kızı Âsiye de seni sevdi ve evlât edindi.

"Benim gözetimim altında yetiştirilesin diye." İbn Abbas dedi ki: Yüce Allah'ın muradı şudur: Annen seni sandığa koyup denize bıraktığında Firavun'un hanımının cariyeleri aldığında ve içinde ne var diye sandığı açmak istediklerinde, onlardan birisi: Siz bunu hanımefendinize götürmedikçe açmayınız, çünkü böyle bir şey sizin onun yanındaki değerinizi arttırır ve siz-

leri içinde birşeyler buldunuz da onu alıkoydunuz, diye itham etmemesi için böyle davranmanız gerekir, dediğinde bunları Ben hep görüyordum. Bunun üzerine cariyeleri sandığı kapalı haliyle hanımefendilerine getirdiler. Onu açtığında benzeri asla görülmedik bir bebek gördü. Allah onun içine Musa'nın sevgisini koydu. Onu alıp Firavun'un yanına girdi ve ona: ***"Benim için de, senin için de bir gözbebeğin (olsun)"*** (el-Kasas, 28/9) deyince Firavun ona: Senin için olabilir, benim için hayır, demişti. Bize ulaştığına göre Rasûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Eğer Firavun evet o benim için de senin için de bir gözbebeğidir demiş olsaydı, iman eder ve tasdik ederdi." Bunun üzerine hanımı: Bunu bana bağışla ve onu öldürme! dedi. O da onu hanımına bağışladı.

Bir diğer açıklamaya göre: **"Benim gözetimim altında yetiştirilesin diye"** buyruğu Benim gözetimim altında terbiye edilesin, beslenip büyütülesin demektir. Bu açıklamayı da Katade yapmıştır.

en-Nehhâs dedi ki: Bu mana dilde bilinen bir manadır. Meselâ, ata güzel bir şekilde bakıldığını anlatmak üzere; (صنعت الفرس واصنعته) denilir. Ben bütün bunları gözetimim altında yetiştirilesin diye yaptım, demektir.

Buradaki "diye" anlamı verilen "lâm" harfinin bundan sonra gelen yüce Allah'ın: **"Şunu hatırla: Kızkardeşin gelip"** buyruğuna taalluk etmektedir ve burada takdim ve te'hir söz konusudur. Bu buyruktaki; (إذ): **Hani"** (meâlde: Hatırla) **"yetiştirilesin diye"** anlamındaki fiilin zarfıdır.

"(ولتصنع): **Yetiştirilesin diye"** buyruğundaki "vav" harfinin zâid olduğu da söylenmiştir.

İbnu'l-Ka'ka' bunu "lam" harfi ile "ayn" harfini sakin olarak, emir kipinde okumuştur. İfadenin zahiri muhatap olmakla birlikte kendisine emir verilen gaibtir. (Buna göre anlam: "Yetiştiril" şeklinde olur ki; seni yetiştirsinler, demektir.

Ebu Nuheyk ise "te" harfini üstün olarak okumuştur. Senin yapacağın işler ve tasarrufların Benim meşîetim ve gözetimim altında olsun, demek olur. Bu açıklamayı da el-Mehdevî zikretmiştir.

"Şunu da hatırla ki, kızkardeşin gelip" buyruğunda yer alan: "(إذ تمشي أختك): **"Şunu da hatırla... gelip"** buyruğundaki âmil ya "bıraktım" anlamındaki ya da "yetiştirilesin" anlamındaki fiildir. Bununla birlikte bunun: **"Hani... vahyetmiştik"** buyruğundan bedel olması da mümkündür.

Kızkardeşinin adı da Meryem idi.

"Buna süt verecek birini göstereyim mi size? demişti." Çünkü kızkardeşi durumunun ne olduğunu öğrenmek üzere çıkmıştı. Firavun, Musa'yı hanımına bağışlayınca ona süt emzirecek birilerini aradı. Kızkardeşi gelene ka-

dar, kimseden süt almayı kabul etmemişti. Onu alıp göğsüne dayadı ve memesini ona verdi. Hemen sevinçle onu emmeye koyuldu, ona sen bizim yanımızda kal, dediler. Kızkardeşi: Benim sütüm yok, dedi fakat ben sizlere ona bakacak ve ona gerçekten samimiyetle muamele edecek birilerini gösterebilirim, dedi. Bu kimdir? dediler. Benim annemdir, dedi. Peki sütü var mı? diye sordular. Kardeşim Harun'un sütünü ona verir, dedi. Harun, Musa'dan bir yaş daha büyüktü. Üç yaş ve dört yaş daha büyük olduğu da söylenmiştir. Şöyle ki: Firavun, İsrailoğullarına acımış ve dört yıl süre ile çocuklarını öldürme hükmünü kaldırmıştı. İşte Harun da bu zaman zarfında doğmuştu. Bu açıklamayı İbn Abbas yapmıştır.

Nihayet annesi geldi ve onun memesini almayı kabul etti. İşte yüce Allah'ın: **"Böylece seni yine annene döndürdük"** buyruğu bunu anlatmaktadır. Ubeyy'in, Mushaf'ında: "(فَرَجَعْنَاكَ): **"Böylece seni... döndürdük"** buyruğu; (فرددناك) şeklindedir, (mana aynıdır).

"Gözleri aydın olup, üzülmesin diye" Abdu'l-Hamid'in, İbn Âmir'den rivayetine göre o; (تَقَرَّ) kelimesini "kaf" harfini esreli olarak okumuştur. el-Cevherî dedi ki: Bu fiil; "(قررتُ به عيناً وقَرِرْتُ به): Gözüm onunla aydın oldu" şekillerinde kullanılır. Her iki kullanımın da masdarı; (قُرّة وقُروراً) şeklinde gelir. "(رجل قرير العين): Gözü aydın adam" demektir. "(قرّت عينه تَقِرّ وتَقَرّ): Gözleri soğudu" anlamındadır. "(وأقرّ الله عينه): Allah kendisine gözü aydın olup artık daha ilerisini istemeyecek kadar verdi" demektir. Gözü soğuyuncaya ve hararet bulmayıncaya kadar diye de açıklanmıştır. Denildiğine göre sevincin gözyaşı serin, kederin gözyaşı sıcakmış. Bu anlamdaki açıklamalar daha önce Meryem Sûresi'nde (19/25-26. âyetler, 4. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır.

"Üzülmesin diye" yani seni yitirdiği için üzülmesin diye böyle yaptık.

"Ve sen birisini öldürmüştün." İbn Abbas dedi ki: Kâfir bir Kıptî'yi öldürmüştü. Kâb da şöyle demişti: O sırada oniki yaşında idi. Müslim'in, Sahih'inde de- ileride (el-Kasas, 28/15-16. âyetlerin tefsirinde) geleceği üzere- "onu hataen öldürmüştü" denilmektedir.(1)

"Ama yine de seni gamdan kurtardık." Korkuya kapılmaktan, öldürülmekten, hapse atılmaktan yana seni güvenlik altında tuttuk.

"Ve seni deneyip mihnetten mihnete uğrattık." Yani risalete elverişli hale gelinceye kadar seni sınadıkça sınadık. Katade dedi ki: Seni imtihan ettik. Mücahid: Seni alabildiğine arındırıp temizledik, demektir.

İbn Abbas dedi ki: Risaletten önce seni bir takım hususlarla sınadık. Bunların ilki annesi kendisine Firavun'un çocukları boğazladığı bir yılda ge-

(1) *Müslim*, Fiten 50.

be kalmıştı. Sonra onun suya atılması, sonra annesinin memesinden başka kimseden süt almaması, sonra Firavun'un sakalını çekmesi, sonra inci yerine kor ateşi eline alması ve bununla Firavun'un öldürmesi tehlikesini uzaklaştırması. Arkasından Kıptî'yi öldürmesi ve etrafını gözetleyerek korku içerisinde çıkıp gitmesi. Bilahare insanları yönetmeye alışmak üzere koyun çobanlığı yapması...

Denildiğine göre bir gün bir oğlak koyun sürüsünden kaçtı. Günün uzunca bir bölümü onu takip etti, onu çok yordu. Sonra da onu alıp öptü ve bağrına bastı. Ona: Hem beni yordun, hem kendini yordun demiş, ona kızmamıştır.

Vehb b. Münebbih dedi ki: İşte bundan dolayı yüce Allah onu kelîm edindi. Daha önceden en-Nisa Sûresi'nde (4/164. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

"Medyenliler arasında senelerce kaldın." Bununla anlaştığı iki şıklı sürenin daha eksiksiz olan on yıllık süreyi kastetmektedir. Vehb dedi ki: Şuayb'ın yanında yirmisekiz yıl kalmıştır. Bunun on yılı hanımı Şuayb kızı Safûrâ'nın mehri idi. Onsekiz yıl da çocuğu doğuncaya kadar yanında ikamet etti.

"Sonra bir takdir gereği geldin. Ey Musa" İbn Abbas, Katade ve Abdu'r-Rahman b. Keysan dediler ki: Bununla nübüvvet ve risalete uygun hale geldin, demek istenmektedir. Çünkü peygamberler ancak kırk yaşında peygamber olurlar. Mücahid ve Mukatil, **"bir takdir gereği"** buyruğunu bir vade gereği, diye açıklamışlardır.

Muhammed b. Ka'b da şöyle demiştir: Sonra sen Benim, senin hakkında geleceğini takdir etmiş olduğum kadere uygun olarak geldin, demektir. İkisinin de anlamı birdir. Yani sen Bizim seni rasûl olarak göndermeyi murad ettiğimiz vakit geldin. Şair de şöyle demiştir:

نـال الخلافـة أو كانـت له قَدَراً كما أتى ربَّـه موسـى علـى قَدَر

"O hilafete nail oldu ya da onun için bir kaderdi,
Nitekim Musa'nın Rabbine belli bir kader gereği vardığı gibi."

"Ve seni Kendim için seçtim" buyruğu ile ilgili olarak İbn Abbas şöyle demektedir: Seni vahyim ve risaletim için seçtim. Burada; "(اصْطَنَعْتُكَ): **Seni... seçtim"** buyruğunun san'at'tan alınma, yarattım anlamında olduğu söylenmiştir. Bunun kullarıma emir ve nehiylerimi tebliğ etmen için sana güç verdim, ilim öğrettim demek olduğu da söylenmiştir.

"Sen ve kardeşin âyetlerimle gidin." İbn Abbas: Ona indirilmiş olan dokuz âyeti kastetmektedir, der.

"Beni anmakta gevşeklik göstermeyin." İbn Abbas dedi ki: Risalet hususunda asla zaafa düşme. Katade de böyle açıklamıştır. Hiçbir şekilde fütura kapılmayın. Gevşemeyin, diye de açıklanmıştır. Şair dedi ki:

فَمَا وَنَى محمدٌ مُذْ انْ غَفَرْ له الإلـهُ ما مَضَى وما غَبر

"Muhammed o mutlak ilah kendisine geçmiş ve geride kalmış (Günahlarını) bağışladığından beri Asla gevşemedi, zaaf göstermedi."

Bu kelime zaaf göstermek, fütûr göstermek, zayıflamak, bitip tükenmek anlamlarına gelir. İmruu'l-Kays da şöyle demektedir:

مِسَحٌّ إذا ما السابحاتُ على الوَنَى أثَرْنَ غُباراً بالكَديد المرَكَّلِ

"Diğer yüzücüler (atlar) zaaf gösterip, yorulduklarında tırnaklarını Sert yerlere vurup toz çıkartırlarken; (benim atım) hızlıca yürümeye devam eder."

"(ونيت في الأمر أني وَنًى ووَنْياً): Bu işi görmekte zaafa düştüm..." denilir. İsm-i fâili; (وانٍ)dır. Müennes ism-i fâil de; (وانية)dır. "(أونيتها أنا): Ben onu zaafa düşürdüm, yordum" anlamındadır. "(فلان لا يني كذا): Filan kişi hâlâ bu işi yapmaya devam eder" demektir. Ebân da âyetin anlamını böylece açıklamış ve delil olarak da Tarafe'nin şu beytini göstermiştir:

كأنَّ القُدُورَ الراسياتِ أمامَهُمْ قِبابٌ بَنَوْها لا تَنِي أبداً تَغْلِي

"Sanki önlerindeki o muazzam tencereler,
Kurdukları kubbelere (çadırlara) benzer; hiç durmaksızın kaynayıp dururlar."

Yine İbn Abbas'tan bunun "gecikmeyin" anlamında olduğu nakledilmiştir.

İbn Mes'ud'un kıraatinde: "(وَلاَ تَهِنا فِي ذِكْرِي): Beni anmakta gevşekliğe kapılmayın" şeklindedir. Anmaktan kasıt; Bana hamdetmek, Benim şanımı, şerefimi yüceltmek ve risaletimi tebliğ etmektir.

اِذْهَبَآ اِلٰى فِرْعَوْنَ اِنَّهٗ طَغٰى ﴿٤٣﴾ فَقُولَا لَهٗ قَوْلًا لَّيِّنًا لَّعَلَّهٗ يَتَذَكَّرُ اَوْ يَخْشٰى ﴿٤٤﴾

43. "İkiniz Firavun'a gidin. Çünkü o, haddini aşmıştır.
44. "Ona yumuşak söz söyleyin. Belki öğüt alır yahut korkar."

Bu buyruklara dair açıklamalarımızı dört başlık halinde sunacağız:

1- Hitab Musa ve Harun'adır:

Yüce Allah'ın: **"İkiniz Firavun'a gidin"** buyruğundan önce: *"Sen ve kardeşin âyetlerimle gidin"* (Tâ-Hâ, 20/40) denilmişti. Burada ise "ikiniz gidin" denilmektedir. Bu şöyle açıklanmıştır: Yüce Allah bu âyet-i kerîmede Musa ve Harun'a, Firavun'a davette bulunmak üzere gitmelerini emretmektedir. Önce yalnızca Musa'ya -ona şeref kazandırmak için- hitab ettikten sonra te'kid için bunu tekrarlamış bulunmaktadır.

Bir başka açıklama da şöyledir: Bununla onlardan birisinin gitmesinin yeterli olmadığını açıklamaktadır. Bir diğer görüşe göre; birincisindeki emir bütün insanlara gitme emridir, ikincisinde ise Firavun'a gitme emri verilmiştir.

2- İyiliği Emretmek, Kötülükten Nehyetmek:

"Ona yumuşak söz söyleyin" buyruğunda iyiliği emredip münkerden alıkoymanın caiz oluşuna delil vardır. Ayrıca bunun, elinde güç ve kuvvet bulunduranlara karşı yumuşaklıkla yapılacağına da delil vardır. Bununla birlikte onun (bu güçlülere karşı) korunacağı da teminat altına alınmıştır. Nitekim: **"Ona yumuşak söz söyleyin"** diye buyurulduğu gibi: *"Korkmayın çünkü Ben sizinle beraberim. İşitir ve görürüm."* (46. âyet) diye buyurduğuna dikkat edelim. O halde bu şekilde davranmak, öncelikle bizim için söz konusu olmalıdır. İşte o vakit emredip alıkoyan kimse istediğini elde eder, arzusunu gerçekleştirir. Bu da açıkça görülen bir husustur.

3- Emredip Nehyetme Üslubu:

İlim adamları yüce Allah'ın: **"Yumuşak söz"** buyruğunun anlamı hususunda farklı görüşlere sahiptirler. Aralarında el-Kelbî ve İkrime'nin yer aldığı bir kesim şöyle demiştir: Bu ona künyesi ile hitap edin demektir. İbn Abbas, Mü-

cahid ve es-Süddî de böyle demiştir. Künyesinin de Ebu'l-Abbas olduğu söylenmiştir. Ebu'l-Velid olduğunu, Ebu Murre olduğunu söyleyenler de vardır. Bu görüşe göre, kâfir bir kimse ileri gelen, etkin ve müslüman olması ümit edilen birisi ise, künyesiyle hitap etmek caizdir. Müslüman olacağı ümit edilmese dahi bu caiz olabilir. Çünkü ümitlenmek belli ameli gerektiren hakikat değildir.

Peygamber (sav)da: "Size bir kavmin nezdinde değerli olan birisi geldiği takdirde ona değer veriniz."(1) diye buyurmuş ancak, müslüman olacağını ümit ederseniz diye buyurmamıştır. İşte kâfire künyesi ile hitap etmek te ona değer vermenin bir parçasıdır.

Peygamber (sav) Safvan b. Umeyye'ye: "İn ey Vehb'in babası" diyerek, ona künyesiyle hitab etmiş. Sa'd'a da: "Ebu Hubab'ın söylediklerini duymuyor musun?" demiş ve bununla da Abdullah b. Ubeyy'i kastetmiştir.

İsrâiliyât'ta rivayet edildiğine göre Musa (as) bir sene boyunca Firavun'un kapısında ayakta bekledi. O dışarı çıkıncaya kadar ona sözünü ulaştıracak bir elçi bulamadı ve aralarında yüce Allah'ın bize nakletmiş olduğu olay cereyan etti.

Bu da ondan sonra gelen mü'minlere zalimler ile aralarında geçecek olaylara dair bir teselli kaynağıdır. Hidayet bulanları en iyi bilen senin Rabbindir. Yine denildiğine göre Musa ona: Benim getirdiklerime iman eder, âlemlerin Rabbine ibadet edersen, ölüme kadar asla yaşlanmamak üzere genç kalacaksın, yine ölünceye kadar elinden alınmayacak hükümdarlığın olacak ve dörtyüz yıl yaşayacaksın, öldüğün takdirde de cennete gireceksin. İşte sözü edilen "yumuşak söz" budur.

İbn Mes'ud da şöyle demektedir: **"Yumuşak söz"** yüce Allah'ın bize aktardığı üzere şunlardır: ***"De ki: Sen temizlenmek istiyor musun? İster misin ki sana Rabbine giden yolu göstereyim de korkasın?"*** (en-Nâziât, 79/18)

"Yumuşak söz"ün, Musa (as)ın söylediği şu sözler olduğu da söylenmiştir: Ey Firavun, biz âlemlerin Rabbi olan senin de Rabbinin elçileriyiz.

Ona bu şekilde Firavun adıyla hitap etmesinin sebebi, kendisine hitap edildiğinde kullanılan isimler arasında en sevdiği ismin o oluşundandır. Nitekim hükümdar, kral vb. isimler de bu kabildendir.

Derim ki: **"Yumuşak söz"** sert olmayan sözdür. "(لان الشيء يلين ليناً): O şey yumuşadı, yumuşar" denilir. "(لَيِّن): Yumuşak" denildiği gibi "ya" harfi şeddesiz ve sakin olarak da kullanılır, çoğulu da, (ألْيناء) şeklinde gelir.

Musa (as)a, Firavun'a yumuşak söz söylemekle emrolunduğuna göre; on-

(1) *İbn Mâce,* Edeb 19; ayrıca bk. el-Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid,* 1, 42

dan daha aşağı mertebede bulunan kimselerin de hitabında buna uyması daha uygundu. İyiliği emrederken sözlerinde buna dikkat etmesi daha uygundur. Nitekim yüce Allah el-Bakara Sûresi'nde (2/83. âyet, 8. başlıkta) geçtiği üzere***"insanlara güzellikle söz söyleyin"*** (el-Bakara, 2/83) diye buyurmaktadır. Yüce Allah'a hamd olsun.

4- Öğüt Alması Yahut Korkması Umulan Firavun:

"Belki öğüt alır yahut korkar" buyruğunun anlamı şudur: Yani sizin umudunuza ve sizin beklentinize göre bu böyledir. Burada umut ve beklenti insanlar ile ilgilidir. Nahivcilerin büyüklerinden Sibeveyh ve başkaları böyle demiştir. Buna dair açıklama el-Bakara Sûresi'nin de baş taraflarında (2/21. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

ez-Zeccac dedi ki: "(لعل): Belki, umulur ki..." kelimesi umut ve beklenti ifade eden bir kelimedir. Yüce Allah akıllarıyla kavrayacakları bir uslupla onlara hitab etmiştir. Burada edatın soru anlamında olduğu da söylenmiştir. Yani bak bakalım, o öğüt alacak mı? demektir. Bunun; (كي) anlamında olduğu da söylenmiştir. (Öğüt alsın yahut korksun diye, demek olur.)

Bir görüşe göre bununla yüce Allah, Harun'un Musa'ya: **"Belki o öğüt alır yahut korkar"** diye söylemiş olduğunu haber vermektedir. Bu açıklamayı da el-Hasen yapmıştır.

Şöyle de denilmiştir: Kur'ân-ı Kerîm'deki bu ve benzeri umut ve beklenti ifade eden edatların tamamı fiilen meydana gelmiş ve gelecek hususlar hakkında kullanılmıştır. Firavun da boğulduğu esnada hatırlamış ve korkmuş, bu sebebten dolayı da: ***"İsrailoğullarının iman ettiklerinden başka bir ilâhın olmadığına inandım. Ben de müslümanlardanım."*** (Yunus, 10/90) demiş, ancak bu iman ona fayda vermemişti. Bu açıklamayı Ebu Bekr el-Verrâk ve başkaları yapmıştır.

Yahya b. Muâz da bu âyet-i kerîme hakkında şöyle demektedir: Ben ilâhım, diyen kimselere karşı senin yumuşak davranman bu şekilde olması gerektiğine göre, ilâh bizzat sensin diye(rek ortak koşa)nlara karşı yumuşak davranman nasıl olmalıdır?

Bir diğer açıklama da şu şekildedir: Firavun, Musa kendisini davet ettiğinde söylediği sözlere dikkat etti. Bu hususta hanımıyla danıştı, o iman etti ve ona da iman etmesi yönünde telkinde bulundu. Haman ile danıştı, Haman: Sen önceleri her şeyin sahibi bir kral iken başkasının mülkü olacaksın. Rab iken başkasının rabliğini kabul edeceksin, bunun için yapma, dedi. Sonra da: Ben sana gençliğini geri veririm dedi, sakalını siyaha boyadı. İlk saç boyayan o oldu.

قَالَا رَبَّنَآ إِنَّنَا نَخَافُ أَنْ يَفْرُطَ عَلَيْنَآ أَوْ أَنْ يَطْغَىٰ ﴿٤٥﴾

45. "Ey Rabbimiz! Biz, bize karşı aşırı gitmesinden veya azgınlığını arttırmasından korkarız" dediler.

"Ey Rabbimiz! Biz bize karşı aşırı gitmesinden veya azgınlığını arttırmasından korkarız, dediler" buyruğu ile ilgili olarak ed-Dahhak: **"Aşırı gitme"**yi acele etmesi diye; **"azgınlığını arttırması"**nı da haddi aşarak düşman ca davranması diye açıklamıştır. en-Nehhâs da şöyle demektedir: İfadenin tak diri şöyledir. Biz, bizim aleyhimize aşırıya kaçarak olmadık bir iş yapacağın dan korkarız. el-Ferrâ dedi ki: "(فَرَطَ منه أمرٌ): Bir işi yaptı" demektir. (أفرط) ise aşırıya gitti, anlamındadır. "(فَرَّطَ): Terketti" demektir.

Cumhur: "(يَفْرُطَ): **Aşırı gitmesi"** şeklinde "ya" harfini üstün "ra" harfini ötreli olarak okumuştur. Bu da elini çabuk tutarak bizi cezalandırmakta acele edeceğinden korkarız anlamındadır. Su almak üzere topluluğun önünden giden kişiye; (الفارط في الماء) denilmesi de buradan gelmektedir. Yani bizler günahta ileriye gitmiş, aşırıya kaçmış bir kimsenin yapacağı gibi bizi azaba, işkenceye uğratacağından korkarız. Bu açıklamayı el-Müberred yapmıştır.

Aralarında İbn Muhaysın'ın da yer aldığı bir kesim bu kelimeyi "ya" ve "ra" harfleri üstün olarak okumuştur. el-Mehdevî dedi ki: Bu bir söyleyiş olabilir. Yine ondan "ya" harfi ötreli, "ra" harfi de üstün olarak okuduğu da nakledilmiştir. Bunun, herhangi bir kimsenin ya da sebebin etkisi altında kalarak bize karşı acelecilik edeceğinden korkarız, demektir.

Bir başka kesim "ya" harfini ötreli "ra" harfini de esreli olarak okumuşlardır. İbn Abbas, Mücahid, İkrime ve İbn Muhaysın da böyle okumuşlardır. Bu da bize vereceği eziyette, yapacağı işkencelerde çok ileriye gitmesinden korkarız, demek olur. Şair recez vezninde şöyle demektedir:

قد أفرطَ العِلْجُ علينا وعَجِل

"Bu dev gibi adam bize çok fazla eziyet etti ve elini çabuk da tuttu."

قَالَ لَا تَخَافَآ إِنَّنِى مَعَكُمَآ أَسْمَعُ وَأَرَىٰ ﴿٤٦﴾

46. Buyurdu ki: "Korkmayın! Çünkü Ben sizinle beraberim. İşitir ve görürüm."

Bu buyruğa dair açıklamalarımızı iki başlık halinde sunacağız:

1- Korkmak Fıtrîdir:

İlim adamları dedi ki: Onların da sair insanlarda olduğu gibi kendileri adına korkmaları üzerine, yüce Allah kendilerine Firavun'un da, kavminin de onlara eziyet verme imkânı bulamayacağını haber verdi, öğretti.

Bu âyet-i kerîme, ben korkmam diyenlerin kanaatlerini reddetmektedir. Düşmanlardan korkmak yüce Allah'ın peygamberlerinin, velilerinin -kendisini bilip ona güvenmelerine rağmen- bir sünnetidir.

Hasan-ı Basrî'nin -Allah'ın rahmeti üzerine olsun- kendisine Âmir b. Abdullah hakkında haber verene söylediği sözleri gerçekten güzeldir. Bu kişiye göre Âmir b. Abdullah arkadaşları ile birlikte Şam yolunda bir suyun kenarında konaklamışlar. Arslan gelip onlarla suyun arasında durmuş. Âmir suya kadar gitmiş, ihtiyacı olan suyu almış. Kendisine: Kendini tehlikeye attın, denilince şöyle demiş: Kılıç ve mızrakların karnıma teker teker saplanmaları yüce Allah'ın benim kendisinden başka bir şeyden korktuğumu bilmesinden daha sevdiğim bir iştir. Bunu duyan Hasan-ı Basrî şöyle demiş: Âmir'den daha hayırlı olanlar korkmuş, Musa (as) haber getiren kişi kendisine: ***"İleri gelenler seni öldürmek için hakkında danışıyorlar. Çık git, muhakkak ben sana öğüt verenlerdenim"*** deyince korku ile etrafı gözeterek o şehirden çıkıp: ***"Rabbim, beni zalimler topluluğundan kurtar."*** (el-Kasas, 28/20) demişti. Yine onun hakkında şöyle buyurulmaktadır: ***"Nihayet şehirde korku ile gözetleyerek sabahı etti."*** (el-Kasas, 28/18) Bu buyruklarda korktuğunu gördüğümüz gibi; sihirbazlar da iplerini ve sopalarını yere bıraktıkları hali anlatırken: ***"Musa içten içe bir korkuya kapıldı. Biz ona: Korkma dedik, çünkü üstün gelecek olan sensin."*** (Tâ-Hâ, 20/67-68) diye buyurmaktadır.

Derim ki: Peygamber (sav)ın Medine çevresinde müslümanları ve mallarını korumak maksadıyla Hendeği kazması da bu kabildendir. Halbuki o hiçbir kimsenin ulaşamayacağı seviyede Rabbine tevekkül eden ve O'na güvenen kimse idi. Diğer taraftan herkesin de bildiği gibi; onun ashabı kendi yurtlarını bırakıp bir sefer Habeşistan'a, bir başka sefer Medine'ye göç ettiler. Çünkü Mekke müşriklerinin kendilerine zarar vereceğinden korkuyorlardı. Kendilerine yapacakları işkencelerle dinleri sebebiyle azaba uğratılmaktan korktukları için kaçıyorlardı.

Ömer (ra) da Esma binti Umeys'e: Biz sizden önce hicret ettik. O bakımdan sizden daha çok Rasûlullah (sav)a yakın olmaya hak sahibiyiz deyince, Esmâ binti Umeys şu cevabı vermişti: Doğruyu söylemedin ey Ömer, asla. Allah'a yemin ederiz, sizler Rasûlullah (sav) ile birlikte idiniz. O aranızdaki aç-

ları yedirir, cahillerinize öğüt verirdi. Biz ise Habeşistan'da bizimle akrabalıkları bulunmayan, bize uzak, (dinlerini) buğz ettiğimiz bir diyarda yahut bir yerde- bulunuyorduk. Bu ise Allah ve Rasûlü uğrunda idi. Allah'a yemin ederim, senin bu söylediklerini Rasûlullah'a nakletmedikçe ne bir yemek yiyeceğim, ne de bir şey içeceğim. Biz orada eziyetler görüyorduk ve korkuyor idik... Hadisi uzun uzadıya Müslim rivayet etmektedir.(1)

İlim adamları der ki: Yüce Allah'ın Âdemoğullarının nefislerinde yaratmış olduğu tabiatın dışında, kendisi hakkında haber veren kimseler yalancıdırlar. Yüce Allah insanın tabiatına kendisine zarar ve acı verecek yahut telef edecek şeylerden kaçmayı yerleştirmiştir.

Yine dediler ki: Düz bir arazide saldırgan ve yırtıcı bir hayvandan kendisini savunacak kılıç, mızrak, ok, yay ve buna benzer hiçbir silahı bulunmayan kimseye bu halinden daha zararlı hiçbir şey yoktur.

2- Allah'ın Beraberliği:

"Çünkü Ben sizinle beraberim" yardımım, desteğim ve Firavun'a kadir oluşumla beraberim demektir. Bu bir kimsenin emir tarafından himaye edilişini anlatmak istediği zaman:

Emir filan kişi ile birliktedir, demeye benzer.

"İşitir ve görürüm" yani hiçbir gizli şeyin dahi kendisinden gizli ve saklı kalmayacağını ve herşeyi bilip, idrâk ettiğini anlatmaktan ibarettir. Âlemlerin Rabbi Allah'ın şanı ne yücedir!

فَأْتِيَاهُ فَقُولَآ إِنَّا رَسُولَا رَبِّكَ فَأَرْسِلْ مَعَنَا بَنِىٓ إِسْرَٰٓءِيلَ
وَلَا تُعَذِّبْهُمْ ۖ قَدْ جِئْنَاكَ بِـَٔايَةٍ مِّنْ رَّبِّكَ ۖ وَالسَّلَٰمُ عَلَىٰ مَنِ ٱتَّبَعَ
ٱلْهُدَىٰٓ ﴿٤٧﴾ إِنَّا قَدْ أُوحِىَ إِلَيْنَآ أَنَّ ٱلْعَذَابَ عَلَىٰ مَن كَذَّبَ
وَتَوَلَّىٰ ﴿٤٨﴾ قَالَ فَمَن رَّبُّكُمَا يَٰمُوسَىٰ ﴿٤٩﴾ قَالَ رَبُّنَا ٱلَّذِىٓ أَعْطَىٰ
كُلَّ شَىْءٍ خَلْقَهُۥ ثُمَّ هَدَىٰ ﴿٥٠﴾

(1) *Müslim*, Fedâilu's-Sahâbe 169

47. "Artık ona varıp deyiniz ki: Muhakkak biz senin Rabbin tarafından gönderilmiş rasûlleriz. O halde İsrailoğullarını bizimle gönder. Onlara azab etme! Biz sana Rabbin tarafından bir âyet ile geldik. Selâm olsun hidayete uyanlara.

48. "Gerçekten bize: Muhakkak azab, yalanlayan ve yüz çevirenler üzerinedir, diye vahyolundu."

49. "Sizin Rabbiniz kimdir? Ey Musa" dedi.

50. "Rabbimiz, bütün herşeye hilkatini verip sonra da ona doğru yolu gösterendir" dedi.

"Artık ona varıp deyiniz ki: Muhakkak biz senin Rabbin tarafından gönderilmiş rasûlleriz" buyruğunda hazfedilmiş ifadeler vardır. Yani sonra ona gittiler ve ona bu sözleri söylediler.

"O halde İsrailoğullarını bizimle gönder." Onları serbest bırak. **"Onlara"** angarya işlerle ve yaptıkları işlerde onları yormak suretiyle **"azab etme!"**

İsrailoğulları Firavun'un eli altında oldukça çetin bir azáp içerisinde bulunuyorlardı. Oğullarını boğazlıyor, kızlarını diri bırakıyordu. Çamur, kerpiç ve şehir inşaatında altından kalkamayacakları işlerle onları yükümlü tutuyordu.

"Biz sana Rabbin tarafından bir âyet ile geldik." İbn Abbas dedi ki: Bununla âsa ve el mucizelerini kastetmektedir.

Denildiğine göre Firavun ona: Bu mucize nedir? diye sormuş; o da elini gömleğinin yakasına soktuktan sonra güneş ışığını andıran bir parıldayış ile bembeyaz çıkarıvermişti. Onun ışığı, güneşin nurunu gölgelemişti, buna hayret etti. Asa mucizesini ona ancak toplandıkları tören gününde göstermişti.

"Selam olsun hidayete uyanlara!" ez-Zeccâc dedi ki: Yani hidayete uyan kimse yüce Allah'ın gazabından ve azabından kurtulmuş, esenliğe kavuşmuş olur. O bu ifadesiyle ona selam vermek maksadını gütmemişti. Buna delil ise bu sözlerinin karşılaşmalarının veya hitabının başında söylenmemiş olmasıdır.

el-Ferrâ dedi ki: **"Selam hidayete uyanlara!"** demek kasdı ile; (السلام على من اتبع الهدى) ile (لمن اتبع الهدى) demek arasında bir fark yoktur.

"Gerçekten bize: Muhakkak azab" yani dünya hayatında yok olup, helâk olmak, âhiret hayatında da cehennemde ebedi kalmak, Allah'ın peygamberlerini **"yalanlayan ve"** iman etmekten **"yüz çevirenler üzerinedir, diye vahyolundu."** İbn Abbas dedi ki: Bu âyet-i kerîme muvahhidler için en büyük ümit kaynağıdır, çünkü onlar ne yalanlamışlardır ne de yüz çevirmişlerdir.

"Sizin Rabbiniz kimdir? Ey Musa." Firavun'un, Harun'u söz konusu et-

meyip, Musa'yı söz konusu ettiğinin belirtilmesi, âyet sonları (arasında uyum) dolayısıyladır.

Şöyle de açıklanmıştır: Özellikle onun adını söylemesi, risaletin, yüce Allah ile konuşmanın ve mucizelerin sahibinin o oluşundan dolayıdır.

Bir diğer görüşe göre; her ikisi de -Harun susuyor idiyse dahi- risaleti tebliğ etmişlerdir. Çünkü konuşma esnasında ancak bir kişi konuşabilir. Birisinin sözü kesildi mi öbürü onu destekler ve te'yid eder. Böylelikle buradan hareketle biz bir ilmî fayda elde ediyoruz. İki kişiye bir görev verilecek olursa, bu görevi onlardan birisi yerine getirirken diğeri kişi de onun yanında bulunmakla birlikte, kimi zaman ona ihtiyaç duyulur, kimi zaman ihtiyaç duyulması dahi onlar kendilerine verilen görevi eksiksiz yerine getirmiş, onu ifa etmiş ve mükâfat almayı haketmiş olurlar. Çünkü yüce Allah: **"İkiniz Firavun'a gidin"** (43. âyet); **"Sen ve kardeşin... gidin"** (42. âyet) ve: **"Ona deyiniz ki"** diye buyurmakta ve her ikisine de gidip ona emredilenleri söylemelerini emretmiş bulunmaktadır. Sonra yüce Allah Firavun'un onlara hitap ettiğinde: **"Sizin Rabbiniz kimdir?"** dediğini haber vermekte ve bununla Harun'un da Musa (ikisine de selam olsun) ile birlikte olduğunu bildirmektedir.

Musa: **"Rabbimiz, bütün herşeye hilkatini verip, sonra da doğru yolu gösterendir, dedi."** Yani bizim Rabbimiz sıfatları ile bilinir. O'nun, O filandır denilecek şekilde (mahlukat gibi) özel bir ismi yoktur. Aksine o bütün kâinatı yaratandır. Her bir yaratığa belli şekil ve sureti veren O'dur. Eğer onlarla konuştuğunda her ikisi de cevap vermiş olsalardı, yüce Allah'ın: Rabbimiz... dediler, diye buyurması gerekirdi.

"(خَلْقَهُ): **Hilkatini"** anlamındaki lafız, **"verip"** anlamındaki fiilin ilk mef'ulüdür. Yani O, herbir şeye gerek duydukları şekilde ve kendilerine uygun olacak şekilde hilkatlerini verendir. Yahut ikinci mef'ul de olabilir. Yani herbir şeye suretini ve ondan sağlanacak faydaya uygun olan şeklini veren O'dur. Bu; geleceği üzere ed-Dahhak'ın görüşüne göredir.

"Sonra da doğru yolu gösterendir" buyruğu ile ilgili olarak İbn Abbas, Saîd b. Cübeyr ve es-Süddî şöyle demişlerdir: O her bir şeye kendi türünden onun öbür tekini, eşini vermiş, sonra da onunla ilişki kurma yolunu, yiyecek elde etme, içecek elde etme ve meskene sahip olma yolunu göstermiştir.

Yine İbn Abbas'tan şöyle dediği nakledilmiştir: Sonra ona kaynaşmak, bir araya gelmek ve çiftleşmek yolunu göstermiştir.

el-Hasen ve Katade dedi ki: O her bir şeye kendisine uygun olanı vermiş ve halini ıslâh edip, düzeltecek olanı göstermiştir.

Mücahid de şöyle demektedir: O her bir şeye bir suret vermiştir ki, insanların yaratılış ve suretlerini diğer hayvanlara, canlılara vermediği gibi, hayvanlara verdiği yaratılışı da insanlara vermemiştir. O her bir şeyi ayrı ayrı yaratmış ve belli bir ölçü ile takdir etmiştir. Şair şöyle demektedir:

ولـه في كلّ شيءٍ خِلْقَةٌ وكذاك الله ما شاء فعلْ

"Her bir şeyi O ayrı bir hilkatte yaratmıştır.
İşte Allah böyledir, O ne dilerse yapar."

Yani O, dilediği gibi yaratır ve suret verir. Bu Atıyye ve Mukatil'in de görüşüdür.

ed-Dahhak dedi ki: Her bir varlığa kendisine uygun ve kendisinden beklenen faydaya elverişli bir hilkat vermiştir. Yani eli yakalamak, ayağı yürümek, dili konuşmak, gözü görmek, kulağı işitmek için yaratmıştır.

Şöyle de açıklanmıştır: Her bir şeye ilham ettiği bilgi yahut sanatı vermiştir.

el-Ferrâ da şöyle demektedir: O erkeği kadın için yaratmıştır. Her bir erkeğe de kendisine uygun dişiler yaratmıştır. Sonra da erkeğin dişisine gideceği yolu göstermiştir. Buna göre ifadenin takdiri şöyledir: O her bir şeye kendi yaratılışının bir benzerini vermiştir.

Derim ki: Bu İbn Abbas'ın açıklaması ile aynı anlamı ifade eder. Ayet-i kerîme genel anlamı ile bütün bu görüşleri kapsar. Zâide, el-A'meş'den: "(الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ): **Herşeye hilkatini verip..."** buyruğunu (son kelimedeki) "lam" harfini cezm yerine üstün ile okumuştur. Bu aynı zamanda İbn Ebi İshak'ın da kıraatidir. Ayrıca bunu Nusayr, el-Kisaî'den ve başkalarından da rivayet etmiştir. Şu demektir: O, Âdemoğullarına gerek duydukları herşeyi verendir.

Her iki kıraat mana itibariyle birbirine uygundur.

قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَىٰ ﴿٥١﴾ قَالَ عِلْمُهَا عِندَ رَبِّي فِي كِتَابٍ ۖ لَّا يَضِلُّ رَبِّي وَلَا يَنسَى ﴿٥٢﴾

51. "Geçmiş asırlar halkının halleri nicedir?" dedi.
52. Dedi ki: "Onların bilgisi Rabbimin yanında bir kitaptadır. Rabbim yanılmaz ve unutmaz."

Bu buyruklara dair açıklamalarımızı dört başlık halinde sunacağız:

1- Geçmiş Kavimler:

"Geçmiş asırlar halkının halleri nicedir?" Onların durumu nedir? Halleri nedir? Musa (as) kendisine onların bilgisinin Allah'ın nezdinde olduğunu bildirdi. Yani bu senin hakkında soru sorduğun şey, gayb ilmindendir. Yüce Allah'ın bilgisini kendisine sakladığı ve kendisinden başka kimsenin bilmediği bir bilgi türündendir. Ben de ancak senin gibi bir kulum. Bana gaybları bilenin verdiği haberlerden başkasını bilmem. Geçmiş asırlardaki kavimlerin durumlarına dair bilgi yüce Allah'ın nezdinde Levh-i Mahfuz'da yazılı bulunuyor.

Anlamın şöyle olduğu da söylenmiştir: Önceki asırların ahalisinin bunu kabul etmeyişlerinin sebebi nedir? Yani neden onlar da senin Rabbinden başkasına ibadet ettikleri halde yok olup gittiler?

Şöyle de açıklanmıştır: O, Musa (as)a önceki nesillerin amelleri hakkında soru sormuştur. O da kendisine bu amellerinin Allah tarafından tesbit edilmiş olduğunu ve O'nun nezdindeki bir kitapta kayıtlı bulunduklarını bildirdi. Yani bunların yaptıkları yazılıdır. Yarın onlara bu amellerinin mükafâtını ya da cezasını verecektir.

Musa (as) "kitap" ile Levh-i Mahfuz'u kastetmiştir. Bunun kimi meleklerle birlikte bulunan bir kitap olduğu da söylenmiştir.

2- İlimlerin Tedvin Edilip Yazılmaları ve Hadisin Yazılması:

Bu âyet-i kerîme ve buna benzer geçmiş ve gelecek olan âyetler, ilimlerin tedvin edilip unutulmamaları için yazılmaları gerektiğine delil teşkil etmektedir. Çünkü ezberlemek, yanlışlık ve unutmak gibi bir takım tehlikelere maruz kalabilir. İnsan bazen duyduğunu ezberlemeyebilir. O bakımdan bu bilgiyi elden kaçırmamak için onu yazı ile belgeler.

Bizler muttasıl bir isnad ile Katade'den şunu rivayet ediyoruz: Ona: Senden duyduklarımızı yazalım mı? diye sorulmuş. O da şöyle demiş: Latif ve Habir olan, sana yazdığını haber vermişken seni yazmaktan alıkoyan nedir? Çünkü O: **"Onların bilgisi Rabbim'in yanında bir kitaptadır. Rabbim yanılmaz ve unutmaz"** diye buyurmuştur.

Müslim'in, Sahih'inde kaydedildiğine göre Ebu Hureyre (ra) dedi ki: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "Allah yaratıkları yaratmayı hükmettiğinde, Kendisine ait ve nezdinde bulunan kitabında, Kendi üzerine şunu yazdı: Şüphesiz rahmetim gazabımı geride bırakır."(1)

el-Hatib Ebu Bekr de senedini kaydederek Ebu Hureyre'den şöyle dediğini nakleder: Ensar'dan bir adam, Peygamber (sav)ın huzurunda oturur, ondan hadis dinler. Bu onun hoşuna gider, fakat onu bellemezdi. Bu halinden, Rasûlullah (sav)a şikayette bulundu. Ey Allah'ın Rasûlü, dedi. Ben senden hadislerini dinliyorum, hoşuma da gidiyor, fakat onu belleyemiyorum. Bunun üzerine Rasûlullah (sav) yazı yazmaya işaret ederek: "Sağ elinin yardımını al" diye buyurdu.(2)

Bu açık bir nasstır. Ashab'ın ve Tabiînin cumhuru ilmin yazılarak, tedvin edilmesinin caiz olduğunu kabul etmişlerdir. Rasûlullah (sav) Hac'da irad etmiş olduğu hutbenin, Yemen'den bir adam olan Ebu Şah'ın yazılıp kendisine verilmesini istemesi üzerine yazılmasını emretmişti. Bunu da Müslim rivayet etmiştir.(3)

Amr b. Şuayb babasından, o dedesinden rivayet ettiğine göre Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "İlmi yazı ile kaydediniz."(4)

Muaviye b. Kurra dedi ki: İlmi yazmayan kimsenin ilmi ilim olmaktan çıkar.

Kimileri de yazmanın yasak olduğu kanaatindedir. Ebu Nasra rivayet ederek dedi ki: Ebu Said'e: Sizin bu hadisinizi yazalım mı diye sorulmuş, o da: Siz bunu niye Kur'ân gibi değerlendiriyorsunuz? Bunun yerine biz nasıl ezberlediysek, siz de öylece ezberleyin, demiştir.

Yazmayanlar arasında eş-Şa'bî, Yunus b. Ubeyd ve Halid el-Hazzâ da vardır. Halid dedi ki: Tek bir hadis müstesna hiçbir şey yazmadım. Onu da ezberledikten sonra sildim. İbn Avn ve ez-Zührî de yazmayanlardandır. Bunların kimisi önce yazar, sonra onu ezberledikten sonra silerdi. Böyle yapanlardan birisi Muhammed b. Sîrîn ve Âsım b. Damra'dır.

Hişam b. Hassân dedi ki: Ben "el-A'mâk hadisi" diye bilinen hadis dışında asla hadis yazmadım. Onu da ezberledikten sonra sildim.

Derim ki: Biz Halid el-Hazzâ'dan da bunun benzeri bir sözü zikretmiş bu-

(1) ***Buhârî***, Tevhid 15, 22, 28, 55, Bed'u'l-Halk 1; ***Müslim***, Tevbe 14-16; ***Tirmizî***, Deavât 99; ***İbn Mâce***, Mukaddime 13, Zühd 35; ***Müsned***, II, 242, 258, 260, 313, 358...

(2) ***Tirmizî***, İlm 12

(3) ***Buhârî***, Lukata 7, Diyât 8; ***Müslim***, Hacc 447, 448; ***Ebû Dâvûd***, Menâsik 89, Diyât 4; ***Tirmizî***, İlm 12; ***Müsned***, II, 238.

(4) Hâkim, ***el-Müstedrek***, I, 106

lunuyoruz. "el-A'mâk" diye bilinen hadisi de Müslim, kitabının sonlarında rivayet etmiş bulunmaktadır: "Rumlar, el-A'mâk denilen yere yahut la şüphe raviden olmak üzere- Dâbik'a inmedikçe... kıyamet kopmayacaktır."[1] Bu hadisi Müslim, Fiten bölümünde zikretmiş bulunmaktadır.

Kimisi de ezberler, sonra da ezberlediğini yazardı. el A'meş, Abdullah b. İdris, Huşeym ve başkaları bunlardandır. Bu da ezberleme için bir ihtiyattır. Genel olarak yazmak daha iyidir.

Âyetler ve hadisler de bu doğrultuda vârid olmuştur. Ömer, Ali, Câbir ve Enes (Allah hepsinden razı olsun) rivayet edilen kanaat bu olduğu gibi; onlardan sonra gelen el-Hasen, Atâ, Tavûs, Urra b. ez-Zübeyr gibi tabiînin büyükleri ile onların ardından gelen ilim ehlinden de nakledilen kanaatler bu doğrultudadır. Yüce Allah da şöyle buyurmaktadır: ***"Bir de ona levhalarda herşeye ait bir öğüt ve herşeye dair açıklamayı yazdık."*** (el-A'raf, 7/145); ***"And olsun Biz, Tevrat'tan sonra Zebur'da: Arza Benim salih kullarım mirasçı olur, diye yazdık."*** (el-Enbiya, 21/105); ***"Bize hem bu dünyada, hem de Âhirette iyilik yaz."*** (el-A'raf, 7/156); ***"Küçük-büyük herşey satır satır yazılıdır."*** (en-Necm, 54/52)

Burada da yüce Allah: **"Onların bilgisi Rabbimin yanında bir kitaptadır"** diye buyurmaktadır. Ve buna benzer daha başka âyet-i kerîmeler.

Yine ilim, ancak yazmak ile sağlam bir şekilde tesbit edilebilir. Yazdıktan sonra karşılıklı okuma, ders arkadaşlarıyla müzakere, zaman zaman kontrol etme, gereği gibi koruyup belleme, müzakere etme, soru sorma, nakilcilerin ve güvenilir ravilerin naklettiklerini kontrol etme ile ancak sağlamlaştırılabilir.

Diğer taraftan ilk nesilden yazı yazmayı mekruh gören ve bunu benimsemeyenlerin bu tutumlarının sebebi, henüz kendileri ile Peygamber arasında fazla bir zaman geçmemiş olması, isnadda zikredilen ravilerin sayısının az olması ve yazmak suretiyle yazanın yazdığına güvenerek, isnadı ihmal edeceğinden yahut da onu iyice belleyip gereğince amel edeceğinden yüz çevirmelerinden korkulmasıdır.

Şimdilerde ise aradaki zaman uzayıp gittiğine, isnadda zikredilenlerin sayısı zaman kısa olmadığından dolayı çok olduğuna, sened yolları değişik olduğuna, nakilde bulunanların isimleri birbirine benzediğine, nisyan denilen âfet ârız olduğuna, yanılmadan emin olunmadığına göre; ilmin, yazmak suretiyle kaydedilmesi daha uygundur ve konu ile ilgili şüpheleri gidericidir. Hem yazmanın vücubuna dair deliller de daha kuvvetlidir.

(1) *Müslim*, Fiten 34.

Ebu Saîd'in, Peygamber (sav)dan rivayet etmiş olduğu ve Müslim tarafından kaydedilmiş bulunan: "Benden bir şey yazmayın, kim Kur'ân'ın dışında bir şey yazmış ise onu silsin"[1] hadisini delil getiren kimseye cevabımız şudur:

Bu önceleri böyleydi, daha sonra yazmaya dair vermiş olduğu emir ile Ebu Şah ve başkalarına bunu mübah kılmış olması ile nesh edilmiştir. Aynı şekilde bu Kur'ân-ı Kerîm'e, Kur'ân'dan olmayan şeylerin karışmasını engellemek içindi. Yine Ebu Said'den gelen rivayet de böyledir: Biz Peygamber (sav)ın hadis yazmamıza izin vermesini çok istedik, fakat kabul etmedi.[2]

Eğer bu hadis sağlam ve bellenmiş bir hadis ise bu hicretten önce ve hadisle uğraşıp Kur'ân'ın ihmal edileceğinden emin olunmadığı dönemlerde olmuş olmalıdır.

3- Hadisin Yazılmasında Dikkat Edilecek Hususlar:

Ebu Bekr el-Hatib dedi ki: Hadisin siyah (mürekkep) ile yazılması gerekir. Sonra özellikle renkli değil de siyah mürekkebin kullanılması gerekir. Çünkü siyah, renklerin en koyusudur. Ve siyah mürekkep en uzun ömürlüdür. İlim ehlinin de aleti, marifet sahiplerinin aracıdır.

Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in naklettiğine göre o şöyle demiş: Bana babam anlattı, dedi ki: Şafiî, beni meclisinde bulunduğum bir sırada gömleğimin üzerinde bulunan mürekkebi gizlemeye çalışırken gördü ve: Onu niye örtüp saklıyorsun, dedi.

Elbise üzerinde mürekkep mertliktendir, çünkü onun gözlere görünen rengi siyah olsa bile basiretlerde görünen rengi beyazdır.

Halid b. Yezid de dedi ki: Hadis ile uğraşan kimsenin elbisesinde mürekkep gelinin elbisesindeki hoş koku gibidir. Ebu Abdullah el-Belevî bu anlamda şöyle demiştir:

بِدادُ المَحَابِرِ طيبُ الرجال وطِيب النساءِ من الزّعفرانْ
فهذا يَليق بأثواب ذَا وهذا يليقُ بثوب الحَصَانْ

"Mürekkep hokkalarının mürekkebi erkeklerin kokusudur,
Kadınların kokusu ise zaferandan yapılır.
Bu bunların elbiselerine yakışır,
Öteki de iffetli kadının elbisesine yaraşır."

(1) *Müslim*, Zühd 72; *Dârimî*, Mukaddime 42; *Müsned*, III, 12, 21, 39, 56.
(2) *Dârimî*, Mukaddime 42

el-Maverdî'nin naklettiğine göre Abdullah b. Süleyman şunu anlatmış: El biselerinin bir tarafı üzerinde bir sarılık izi görünce, hokkadan mürekkep alıp o sarılığı onunla boyamış, sonra da: Bizim için mürekkep zaferandan daha güzeldir, diyerek şu beyti okumuş:

إنّما الزّعفرانُ عِطرُ العَذارَى ومِدادُ الدَّويِّ عِطرُ الرِّجالِ

"Zaferan bakirelerin kokusudur,
Mürekkep hokkalarının mürekkebi de erkeklerin kokusudur."

4- Yanılmayan ve Unutmayan Yüce Allah:

"Rabbim yanılmaz ve unutmaz" buyruğunun anlamı hususunda beş görüş vardır:

Birinci Görüş: Bu, yeni bir ifadenin başlangıcıdır. Yüce Allah bu iki vasıftan tenzih edilmektedir. Bundan önce de ifade "bir kitaptadır" buyruğunda bitmiştir. ez-Zeccâc da böyle demiştir. **"Yanılmaz"** anlamı verilen; (أَإِذَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ) ise: *"Biz yerde helak olduktan sonra mı..."* (es-Secde, 32/10) buyruğunda geçtiği gibi "helâk olmak (ölmek)" anlamında kullanılmıştır. **"Ve unutmaz"** hiçbir şey unutmaz demektir. Böylelikle yüce Allah'ı helâk olmaktan ve unutmaktan tenzih etmiş olmaktadır.

İkinci Görüş: **"Rabbim yanılmaz"** hata etmez demektir. Bu açıklama İbn Abbas'a göredir. Yani, Rabbim kâinatı idare etmekte asla hata etmez. Birisine eğer süre tanırsa bir hikmet dolayısıyla ona süre tanır. Birisinin de azabını çabucak vermişse yine bir hikmet dolayısıyla azabını acilen vermiştir.

Üçüncü Görüş: **"Yanılmaz"** buyruğu kaybolmaz anlamındadır. İbnu'l-A'rabî şöyle demiştir: "Dalâl"ın aslı kayboluştur. Meselâ, bir kimse ezberlediği ve bellediği şeyi unutursa; (ضلّ الناسي) denilir. Buna göre **"Rabbim, yanılmaz ve unutmaz"** buyruğu, O'ndan hiçbir şey kaybolmaz ve O (bilgisiyle) herşeyin yanındadır, demektir.

Dördüncü görüş: ez-Zeccâc tarafından ifade edilmiş, en-Nehhâs da benimsemiştir buyruğun en uygun açıklaması da bu görünmektedir: Yüce Allah kendisinin hiçbir şekilde yazı yazmaya ihtiyacı olmadığını haber vermektedir. Yani hiçbir şeye dair bilgi ve onun bilinmesi O'ndan uzak değildir ve onlara dair bildiklerinden hiçbir şeyi de unutmaz.

Derim ki: Bu açıklama İbnu'l-Arabî'nin açıklamasının kapsamı içerisindedir.

Beşinci Görüş: **"Rabbim yanılmaz ve unutmaz"** buyruğu **"bir kitaptadır"** buyruğunun sıfatı konumundadır. Yani bu kitap yüce Allah'tan kaybolmaz, çıkmaz. **"Ve unutmaz"** bu kitabı da hiçbir şekilde unutmaz, demektir. O halde bunların ikisi de **"bir kitaptadır"** ın sıfatı durumundadır. Bu açıklamaya göre de âyet-i kerîmede ifade muttasıldır ve **"bir kitaptadır"** buyruğu üzerinde vakıf yapılmaz. Araplar bulamadıkları bir şeyi anlatmak maksadıyla; "(ضللت الشيء): O şeyi kaybettim" derler. Bir şeyi bıraktıkları yerde bulamayacak olurlarsa; "(أضللته أنا): Ben onu bıraktığım yerde bulamadım" derler.

el-Hasen, Katade, İsa b. Ömer, İbn Muhaysın, Âsım el-Cahderî ile Şibl'in rivayetine göre İbn Kesir; (لاَ يُضِلُّ) diye okumuştur. Bunun da; Rabbim onu kaybetmez ve unutmaz, demektir. İbn Arafe der ki: Araplara göre dalâlet asıl maksadın dışındaki bir yolu izlemektir. Mesela; "(ضلَّ عن الطريق، وأضل الشيء): Yolu kaybetti (şaşırdı), o şeyi yitirdi" denilir. İşte "ya" harfini ötreli okuyanların kıraati de buradan gelmektedir. O kaybetmez, yitirmez demektir. Arapların bu konuda anlatım şekilleri böyledir.

الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَسَلَكَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا وَأَنْزَلَ
مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْ نَبَاتٍ شَتَّىٰ ﴿٥٣﴾ كُلُوا
وَارْعَوْا أَنْعَامَكُمْ إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِأُولِي النُّهَىٰ ﴿٥٤﴾ مِنْهَا
خَلَقْنَاكُمْ وَفِيهَا نُعِيدُكُمْ وَمِنْهَا نُخْرِجُكُمْ تَارَةً أُخْرَىٰ ﴿٥٥﴾

53. "O, yeryüzünü size bir döşek yapan, sizin için orada yollar açan ve gökten yağmur indirendir." Biz onunla bitkilerden çifter çifter çıkardık.
54. Siz de yeyiniz, davarlarınıza da yediriniz. Şüphe yok ki bunlarda tam akıl sahipleri için belgeler vardır.
55. Biz sizi ondan yarattık. Ona iade ederiz. Bir kere daha yine ondan çıkarırız.

"O yeryüzünü size bir döşek yapan" buyruğundaki: "(الذي): **O**" lafzı "Rabbin" lafzının bir sıfatıdır. Yeryüzünü size bir döşek yapan Rabbin yanılmaz, demektir. Bunun hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olması da mümkündür. O, öyle bir Rabdir ki... demek olur. (أعني): Kastettiğim Rab O'dur

ki... anlamında takdir edilecek bir fiilin mansubu da olabilir.

Kûfeliler burada ve ez-Zuhruf Sûresi'nde (43/10. âyette); "(مَهْداً): Bir döşek" şeklinde "mim" harfini üstün "he" harfini sakin olarak okumuşlardır. Diğerleri ise; (مِهَاداً) diye okumuşlardır. Ebu Ubeyd ve Ebu Hâtim de bunu tercih etmişlerdir. Sebeb ise bütün kıraat imamlarının: ***"Biz yeri bir beşik yapmadık mı?"*** (en-Nebe', 78/6) buyruğunda hep bu şekilde okunmuş olmalarıdır. en-Nehhâs dedi ki: (Bu ittifakla okunduğu üzere) çoğul kıraati daha uygundur. Çünkü tekil kıraat, mastardır. Burası hazfedilmiş bir ifadenin yani, (ذات مهد) takdirinin kabul edilmesi halinde, masdarın kullanılabileceği bir yer değildir.

el-Mehdevî dedi ki: Bu buyruğu Kûfeliler gibi okuyanların kıraatine göre bu kelimenin yaymak gibi bir anlamı ifade eden mastar olması mümkündür. Yani; "(مَهَّدَ لكم الأرض مَهْداً): O yeri sizin için belli bir şekilde yaymıştır." Bununla birlikte muzafın hazfedilmiş olduğu da kabul edilebilir. "(ذات مهد); O, yaygılara sahip bir özelliktedir" demek olur. Bu kelimeyi diğerleri gibi okuyanların kıraatine gelince; bunun döşek (el-firâş) gibi müfred olması caiz olduğu gibi "mehd"in çoğulu olup, isimler gibi kullanılarak kırık çoğul yapılmış olması da mümkündür. Diğerlerinin kıraatinin anlamı da şöyle olur; Biz orayı bir döşek ve üzerinde karar bulacağınız bir karargah kıldık, demek olur.

"Sizin için orada yollar açan..." buyruğuna şu buyruklar da benzemektedir: ***"Allah yeri sizin için bir sergi kılmıştır; tâ ki onun geniş yollarında gidesiniz."*** (Nuh, 71/19-20); ***"O ki yeri size döşek kılmış ve yolunuzu bulabilmeniz için orada size yollar da açmıştır."*** (ez-Zuhruf, 43/10)

"Ve gökten yağmur indirendir" buyruğunun anlamına dair açıklamalar daha önceden (el-Bakara, 2/22. âyet, 164. âyet, 7. başlıkta ve el-En'âm, 6/99. âyet, 1.başlıkta ve benzer yerlerde) geçmiş bulunmaktadır.

Burada Musa (as)ın sözleri son bulmaktadır. Daha sonra yüce Allah şöyle buyurmaktadır: **"Biz onunla..."**

Bütün bunların Musa (as)ın söylediği sözler olduğu da söylenmiştir. Yani, Biz onunla tarlaların sürülmesi ve diğer işlemlerinin yapılması suretiyle anlamındadır. Çünkü gökten indirilen su, bitkilerin çıkıp yeşermesine sebeptir.

"Çeşitli bitkilerden çifter çifter çıkardık." Yani çeşitli türler ve birbirine benzeyen bitkiler çıkardık. Türleri, çeşitleri birbirinden farklı değişik sınıflardan bitkiler çıkardık, anlamındadır. el-Ahfeş dedi ki: İfadenin takdiri bitkilerden çeşitli çiftler çıkardık şeklindedir. Bitkinin de çeşitli olması söz konusu olabilir. Buna göre "çeşitli" anlamındaki kelimenin "çifter çifter" kelimesinin sıfatı olabildiği gibi "bitkiler"in sıfatı da olabilir.

"(شتّى): **Çeşitli"** kelimesi bir şeyin dağılması anlamında; (شتّ الشيء) den alınmıştır. "Darmadağınık iş" anlamında da; (امر شتّ) denilir. "(شتّ الامرُ شتّاً وشتاتاً): İş darmadağınık oldu" demektir. (استشتّ)de bu anlamdadır. "Teşettüt" de böyledir. "(شتّته تشتيتاً): Onu darmadağın etti, demektir. "(أشتّ بي قومي): Kavmim, benim bir olan işimi darmadağın, etti." (الشّتيت); kendisi darmadağın olan şey, demektir. Ru'be bir deveyi vasfederken şöyle demektedir:

جَاءَتْ مَعاً وَاطْرَقَتْ شَتِيتَا وهي تُثِيرُ السَّاطِعَ السُّخْتِيتَا

"Onlarla birlikte geldi, fakat onlardan apayrı bir yol izledi,
O bu arada tozu dumana da katıyordu."

"(ثَغْر شَتِيتٌ): Dişleri eğri-büğrü ağız" demektir. "(قوم شَتّى) Darmadağın kişiler" "(أشياء شتّى): Darmadağın şeyler" demektir. Ayrı gelen kimseleri anlatmak üzere; "(جاؤوا أشتاتاً); ayrı ayrı geldiler" denilir. Tekili ise: (شتّ)dır. Bu açıklamaları el-Cevherî yapmıştır.

"Siz de yiyiniz, davarlarınıza da yediriniz" buyruğundaki emir mübahlık bildirmektedir.

"(وَارْعَوْا): **Yediriniz"** emri "(رعت الماشية الكلأ): Davarlar ot otladı" "(رعاها صاحبها رعاية): Davarların sahibi onları otlattı" yani otlağa saldı demektir. Bu fiil hem lâzım hem de müteaddi gelir.

"Şüphe yok ki bunlarda tam akıl sahipleri için belgeler vardır."

"(النُّهَى): Akıllar" demek olup, bunun tekili; (نُهْية) şeklinde gelir. Onlara (nihâyetten gelen) bu ismin veriliş sebebi, nihayette onların görüşlerine başvurulduğundan dolayıdır. Onlara (nehyetmekten geldiği kabul edilerek) nefsi çirkinliklerden nehyedip, alıkoydukları için bu ismin verildiği de söylenmiştir.

Bütün bunları Musa (as) şanı yüce Allah'ın varlığını **"sizin Rabbiniz kimdir ey Musa"** sözüne cevap olmak üzere Firavun'a karşı delil getirmek üzere söylemiştir. O böylelikle yüce yaratıcının şu anda yaptıklarının, varlığına delil gösterilmesi gerektiğini açıklamış olmaktadır.

"Biz sizi ondan yarattık." Âdem (as)ı kastetmektedir, çünkü o yerden yaratılmıştır. Bu açıklamayı Ebu İshak ez-Zeccâc ve başkaları yapmıştır. Her bir nutfe topraktan yaratılmıştır, diye de açıklanmıştır. Kur'ân'ın zahiri de buna delildir. Ebu Hureyre'nin de şöyle dediği rivayet edilmektedir: Rasûlullah (sav) buyurdu ki:

"Doğan her bir çocuğun üzerine mutlaka gömüleceği çukurun toprağından serpilir." Bunu hafız Ebu Nuaym, İbn Sirin ile ilgili açtığı babta rivayet etmiş ve: Bu Avn yoluyla gelen hadis olarak garip bir hadistir. Biz bunu ancak Ebu Asım en-Nebîl yoluyla kaydetmiş bulunuyoruz. Bu da Basralı ilim adamlarının güvenilir ve belli başlı alimlerindendir.

Bu hususa dair İbn Mes'ud'dan gelen rivayet ile geniş açıklamalar el En'âm Sûresi'nde (6/2.âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

Ata el-Horasanî dedi ki: Nutfe, rahime düştü mü, rahim ile görevli olan melek gider, onun gömüleceği yerin toprağından alır ve gelip bu nutfenin üzerine serper. Böylelikle yüce Allah o canlı varlığı nutfeden ve topraktan yaratır. İşte yüce Allah'ın: **"Biz sizi ondan yarattık, ona iâde ederiz. Bir kere daha yine ondan çıkarırız"** buyruğu bu demektir.

el-Berâ b. Âzib (ra)ın rivayet ettiği hadiste, Peygamber (sav)ın şöyle buyurduğu bildirilmektedir: "Mü'min kulun ruhu çıktı mı melekler onu (semalara doğru) çıkartırlar. Kaç melek grubu yanından o ruhu geçirirlerse mutlaka onlar da: Bu hoş ve güzel ruh neyin nesidir? diye sorarlar. Onlar da: Bu -dünyada iken onun hakkında kullanılan en güzel ismini zikrederek- filan oğlu filandır, derler. O ruha kapıların açılmasını isterler, kapılar açılır. Her bir semanın mukarreb melekleri bir diğer semaya onu uğurlarlar. Nihayet yedinci semaya kadar ulaşır.

Aziz ve celil olan Allah da şöyle buyurur: "Kulun lehine İlliyyîn'de konulacak bir kitap yazınız ve onu tekrar yere iade ediniz. Çünkü ben onları ordan yarattım, onları oraya iâde ederim. Bir defa daha onları yine ondan çıkartırım." Bunun üzerine ruhu tekrar cesedine iade edilir" diye hadisin geri kalan kısmını zikreder.(1)

Biz bu hadisi bütünüyle *"et-Tezkire"* adlı eserimizde zikretmiş bulunuyoruz. Aynı zamanda bu Ali (ra) yoluyla da rivayet edilmiş olup es-Sa'lebî zikretmiştir.

Ölümden sonra **"ona iade ederiz. Bir kere daha"** diriliş ve hesap için **"yine ondan çıkarırız."** Buradaki **"bir kere daha"** buyruğu **"ona iade ederiz"** buyruğuna değil de **"sizi ondan yarattık"** buyruğuna râci'dir. Bu da bir kimsenin: "Dişi bir deve ve bir ev satın aldım ve bir dişi deve daha" demesine benzer. Biz sizi yerden çıkardık, ölümden sonra bir defa daha yine yerden çıkartacağız, demektir.

(1) *Müsned*, IV, 287, 295-296; Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 37-38.

وَلَقَدْ اَرَيْنٰهُ اٰيٰتِنَا كُلَّهَا فَكَذَّبَ وَاَبٰى ﴿٥٦﴾ قَالَ اَجِئْتَنَا لِتُخْرِجَنَا
مِنْ اَرْضِنَا بِسِحْرِكَ يٰمُوسٰى ﴿٥٧﴾ فَلَنَاْتِيَنَّكَ بِسِحْرٍ مِثْلِهٖ
فَاجْعَلْ بَيْنَنَا وَبَيْنَكَ مَوْعِدًا لَا نُخْلِفُهٗ نَحْنُ وَلَآ اَنْتَ مَكَانًا
سُوًى ﴿٥٨﴾ قَالَ مَوْعِدُكُمْ يَوْمُ الزِّيْنَةِ وَاَنْ يُحْشَرَ النَّاسُ ضُحًى
﴿٥٩﴾ فَتَوَلّٰى فِرْعَوْنُ فَجَمَعَ كَيْدَهٗ ثُمَّ اَتٰى ﴿٦٠﴾ قَالَ لَهُمْ مُوْسٰى
وَيْلَكُمْ لَا تَفْتَرُوا عَلَى اللّٰهِ كَذِبًا فَيُسْحِتَكُمْ بِعَذَابٍ ۚ وَقَدْ خَابَ
مَنِ افْتَرٰى ﴿٦١﴾

56. Andolsun, Biz ona âyetlerimizin hepsini gösterdik de o yalanladı ve yüz çevirdi.
57. "Sen büyünle bizi topraklarımızdan çıkarmaya mı geldin, Ey Musa" dedi.
58. "Andolsun biz de sana senin büyün gibi bir büyü getiririz. Bizimle senin aranda bir buluşma yeri ve vakti belirle ki, sen de biz de caymayalım. Düz ve geniş bir yer olsun."
59. "Sizinle karşılaşma zamanımız tören günü olsun. Kuşluk vakti insanlar toplansınlar" dedi.
60. Firavun dönüp hilesini topladı, sonra geldi.
61. Musa onlara: "Vay size! Allah'a yalan uydurmayın. Yoksa sizi azab ile helâk eder. O'na iftira eden zaten zarar eder" dedi.

"Andolsun Biz ona âyetlerimizin hepsini gösterdik." Musa'nın peygamberliğine delil teşkil eden bütün mucizeleri gösterdik. Yüce Allah'ın tevhidine delil olan bütün belgeleri gösterdik, diye de açıklanmıştır.

"O yalanladı ve yüz çevirdi" iman etmedi. İşte bu, onun inat ederek küfürde direndiğini göstermektedir. Çünkü o, bütün belgeleri, kendisine verilen haber ile duyarak değil, gözleriyle gördü, müşahede etti. Yüce Allah'ın şu buyruğu da buna benzemektedir: *"Kalbleri onlara inandığı halde zulümle büyüklenmeleri sebebiyle onları inkâr ettiler."* (en-Neml, 27/14)

"Sen büyünle bizi topraklarımızdan çıkarmaya mı geldin, ey Musa, de-

di." Firavun, Musa (as)ın getirdiği bunca belge ve mucizeyi görünce bunlar büyüdür, dedi. Yani sen, insanlara sana uyulmasını, inanılmayı gerektiren bir mucize ile geldiğin izlenimini vermek maksadıyla geldin. Tâ ki sen bu topraklarımıza ve bize üstünlük sağlayasın.

"Andolsun biz de sana senin büyün gibi bir büyü getiririz." Biz de senin getirdiğinin bir benzeri ile sana karşı çıkacağız. Tâ ki insanlar bu getirdiklerinin Allah'tan gelmediğini açıkça görsünler, bunu anlasınlar.

"Bizimle senin aranda bir buluşma yeri ve vakti belirle!" buyruğunda ki (الموعد) mastardır. Sen bize bir vade belirle, demektir. Bunun sözleşilen yerin ismi (isim-i mekân) olduğu da söylenmiştir. Nitekim yüce Allah'ın şu buyruğu da bu anlamdadır: *"Şüphesiz ki onların hepsine vaad olunan yer cehennemdir."* (el-Hicr, 15/43) Burada "mev'id"; vaad olunan yer demektir. Aynı şekilde bunu vaad olunan zamanın adı (isim-i zaman) olduğu da söylenmiştir. Yüce Allah'ın şu buyruğunda olduğu gibi: *"Onlara vaad olunan zaman sabahtır."* (Hud, 11/81) Buna göre anlam şöyle olur: Sen bizim için ya belli bir gün yahut da bilinen bir yer tayin et.

el-Kuşeyrî dedi ki: Daha kuvvetli görülen bunun bir mastar olduğudur. Bundan dolayı şöyle demiştir: **"Ki sen de biz de caymayalım"** yani bu vaade muhalefet etmeyelim. Vaade muhalefet ise, bir şeye söz verip onu yerine getirmemek demektir. el-Cevherî dedi ki: Mîâd, vaidleşmek, vaidleşme zamanı, vaidleşme yeri demektir. "Mev'id" de böyledir.

Ebu Ca'fer İbnu'l-Ka'kâ', Şeybe ve el-A'rec -caymayalım, ona muhalefet etmeyelim anlamındaki kelimeyi- cezm ile; (لَا نُخْلِفُهُ) şeklinde ve "belirle" fiilinin cevabı olarak okumuşlardır. Bunu merfu olarak okuyanlara göre bu kelime, "mev'id: buluşma yer ve zamanı"nın sıfatıdır. İfadenin takdiri de: Caymanın söz konusu olmadığı bir va'de, sözleşilen yer ve zaman, demek olur.

"Düz ve geniş bir yer olsun" buyruğundaki "suvâ: Düz ve geniş" kelimesini İbn Amir, Âsım ve Hamza, "sin" harfini ötreli olarak, diğerleri ise esreli olarak (sivâ şeklinde) okumuşlardır. Bunlar da iki ayrı söyleyiştir. "Tuvâ ve Tivâ" gibi. Ebu Ubeyd ile Ebu Hâkim, "sin" harfinin esreli okunuşunu tercih etmişlerdir, çünkü üstün ve fasih olan söyleyiş budur. en-Nehhâs da: Esreli okuyuş daha çok bilinen ve meşhur olan bir söyleyiştir, der. Bununla birlikte hepsi de "vav" harfini tenvinli okumuşlardır. el-Hasen'den de böyle rivayet edilmiştir. Yine ondan farklı olarak "sin" harfini ötreli, fakat "vav" harfini tenvinsiz okuduğu da rivayet edilmiştir.

Bunun manası hususunda farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre; bu yerden başka bir yer, demektir. Bu açıklamayı el-Kelbî yapmıştır. Bir diğer görüşe göre şu demektir: Herkesin bizim açıkça ortaya koyduğumuzu, açık-se-

çik bir şekilde görebilecekleri düz bir yer, demektir. Bu açıklamayı da İbn Zeyd yapmıştır. İbn Abbas ortalama bir yer, Mücahid insafla belirlenmiş bir yer diye açıklamışlardır. Yine Mücahid ve Katade'den, bizimle senin aranda âdil bir yer olsun, diye açıkladıkları nakledilmiştir.

en-Nehhâs dedi ki: Tefsir alimleri bu kelimenin adaletli ve insaflıca bir yer anlamında olduğunu söylemişlerdir. Bu da güzel bir açıklamadır. Sibeveyh dedi ki: Sivâ ve süvâ adaletli, âdil demektir. Yani insaflıca belirlenmiş, iki yer arasında adaletli olan bir yer anlamında olur. Bu tabirin aslı ise med ile; "(جلس في سَواء الدار): Evin ortasında oturdu" ifadesinden alınmıştır. Herşeyin vasatı ise onun en mutedil, en iyi yeri demektir. Hadiste de Peygamber (sav)ın: ***"Böylece sizi vasat bir ümmet kıldık."*** (el-Bakara, 2/143) buyruğunu "adlen (en mutedil) demektir" diye açıkladığı rivayet edilmiştir.(1)

Şair Züheyr şöyle demiştir:

أَرُونَا خُطَّةً لا ضَيْمَ فِيها يُسَوِّي بيننا فيها السَّوَاءُ

"Bize zillet ve zulmün olmadığı bir yol gösterin ki,
Bu da bizim aramızda adaletli bir çözümü göstersin."

Ebu Ubeyde ve el-Kutebî iki kesim arasında vasat (adaletli bir yer) demektir, diye açıklamışlardır. Ebu Ubeyde, Musa b. Cabir el-Halefî'nin şu beyitini zikretmektedir:

وإنَّ أبانا كان حَلَّ ببلدةٍ سِوًى بين قيسٍ قيسِ عَيْلانَ والفِزْرِ

"Bizim atamız Kays yani Kays-ı Aylan ile el-Fizr arasında
Ortada (sevâ) bir yerde konaklamıştı."

Sözü edilen "el-Fizr" Sa'd b. Zeyd-i Menat b. Temim'dir.

el-Ahfeş dedi ki: "Süvâ, sivâ" eğer "ğayr: başka, dışında..." yahut ta âdil ve mutedil anlamında kullanılır ise; üç türlü söylenişi vardır. Şayet "sin"i ötreli yahut esreli söyleyecek olursak, bu sefer her iki söyleyişte de kasr ile okunur. Eğer üstün okursak med ile okunur. Buna göre "siven ve süven" denilirken "seva" denilir. Bu da iki kesim arasında adaletli ve vasat anlamındadır. Musa b. Câbir dedi ki:

(1) *Tirmizî*, Tefsir 2. sûre 8; ***Müsned***, III, 9, 32.

وجدنا أبانا كان حلّ ببلدة

"Biz atamızı öyle bir yerde konaklamış bulduk ki..."

diyerek (az önce zikrettiğimiz) beyti zikreder.

"Düz ve geniş (süva) **bir yer"** in, orta yollu bir yer anlamında olduğu da söylenmiştir. Bu görüşün sahibi (delil olarak) şu beyiti zikretmektedir:

لـو تمنّـتْ حبيبتـي ما عدَتْني أو تمنّيتُ ما عدوتُ سواها

"Eğer benim sevdiğim temenni etse, benden başkasına yönelmez,
Yahut ben temenni edecek olsam, ondan başkasına yönelmem."

Senden başka bir adama uğradım, denilirken; (سِواكَ وسِوَاكَ وسَوَائِكَ) şeklinde her üç türlü söyleyiş de kullanılabilir. İki kişi için; "(هما في هذا الأمر سواء): Onlar bu işte eşittirler" denilebileceği gibi; (سواءان) de denilebilir. Çoğul için tekil şekli medli olarak kullanıldığı gibi; (أسواء) diye de çoğulu kullanılabilir. Kıyas dışı olmak üzere; "(سواسية): Onlar birbirlerine eşittirler" denilmektedir.

"(مكاناً): Yeri" kelimesi "belirle" anlamı verilen; (اجْعَلْ) fiilinin ikinci mef'ulüdür. "Mev'id: Buluşma yer ve zamanı" kelimesinin mef'ulü yahut zarfı olarak mansub kabul edilmesi uygun değildir. Çünkü bu kelime sıfat almış bulunmaktadır. Fiiller gibi amel eden isimler ise sıfat alır yahut küçültme ismi yapılacak olurlarsa artık fiile benzeyiş özellikleri ortadan kalkmış olacağından amel etmeleri uygun durmaz. Bunun ikinci mef'ulün yerini tutan bir zarf olarak kabul edilmesi de uygun değildir. Çünkü "mev'id" kelimesinden sonra eğer bir zarf gelecek olursa, Araplar onu zarflarla birlikte gelen mastarlar gibi değerlendirmezler. Aksine bu konuda işi geniş tutarlar.

Yüce Allah'ın: "(إن مَوْعِدَهُمُ الصُّبْحُ): **Onlara vaad olunan vakit sabahtır"** buyruğu ile "(مَوْعِدُكُمْ يَوْمُ الزِّينَةِ): **Sizinle karşılaşma zamanımız tören günü olsun"** buyruğu gibi.

"Tören günü" hususunda farklı görüşler vardır. Bunun süslendikleri ve bir araya gelip toplandıkları bir bayram olduğu söylenmiştir. Bu görüş Katade, es-Süddî ve başkalarına aittir. İbn Abbas ve Said b. Cübeyr ise şöyle demişlerdir: Bu aşura günü idi. Said b. el-Müseyyeb de şöyle demiştir: Bu onların pazar (panayır) günleri idi. Bu günde süslenirlerdi. Katade de böyle demiş-

tir. ed-Dahhak ise bunun cumartesi günü olduğunu söylemiştir. Nevruz günü olduğu da söylenmiştir. Bunu da es-Sa'lebî zikretmektedir.

Bu günün Halic'in kırılma geçirdiği bir gün olduğu da söylenmiştir. Onlar bugün evlerinden dışarı çıkarlar, etrafı seyreder, gezerler, piknik yaparlardı. İşte o vakit Mısır diyarı da Nil'den yana emin olur kabul edilirdi.

el-Hasen, el-A'meş, İsa es-Sekafî, es-Sülemî ve Hubeyre'nin rivayetine göre Hafs: "(يَوْمَ الزِّينَةِ): Tören günü(nde)" şeklinde nasb ile okumuştur. Bu kıraat Ebu Amr'dan da rivayet edilmiştir. Yani sözünüz tören gününde gerçekleşecektir. Diğerleri ise mübtedanın haberi olarak, ref ile okumuşlardır.

"Kuşluk vakti insanlar toplansınlar" yani insanların toplanma zamanı da kuşluk vakti olsun. Burada; "(يَوْمُ): "Gün" anlamındaki kelimeyi merfû' okuyanların kıraatine göre ref' mahallindedir. **"Kuşluk vakti insanlar toplansınlar"** buyruğunun atıf ile gelmesi de ref' ile kıraati pekiştirmektedir, çünkü bu edat zarf olmaz. Eğer sarih mastar olursa o vakit zarf olur. "(مقدم الحاج): Hacıların gelmesi" gibi. Çünkü ben sana hacıların gelmesi zamanı geleceğim diyen bir kimse herhangi bir şekilde; (اتيك ان يقدم الحاج) demez.

en-Nehhâs der ki: Bundan daha uygunu bunun "tören" anlamındaki kelimeye atf ile cer mahallinde olmasıdır. "Kuşluk vakti (ed-Duha)" müennestir. Araplar bunu "he" koymaksızın küçültme ismini yaparlar ki; onun küçültme ismi; "(ضحوة): Kuşluk vakti" lafzına benzemesin. Bu açıklamayı da en-Nehhâs yapmıştır.

el-Cevherî de şöyle demektedir: "(ضحوة النهار) Güneşin doğuşundan sonraki zaman" demektir. Bundan sonra "duhâ" vakti gelir ki, bu da güneşin etrafı aydınlatma zamanıdır. Bu kelimenin "elif-i maksur" olup müennes de gelir, müzekker de gelir. Bunun müennes olduğunu kabul edenler; "(ضحوة): Kuşluk vakti" lafzının çoğulu olduğu kanaatindedirler. Müzekker olduğunu kabul eden kimseler ise; bunun "surad" ve "nuğar" gibi "fu'al" vezninde isim olduğunu kabul ederler. Bu da "seher" kelimesi gibi (süresi itibariyle) belirsiz bir zarftır. "(لقيته ضُحاً): Ben ona kuşluk vakti rastladım" denir. Eğer bu günün kuşluk vakti kastedilirse tenvinsiz söylenir. Bundan sonra gelen vakte med ile; (الضُّحاء) denilir ki, bu da güneşin tepeye doğru yükselme vaktidir.

Özellikle kuşluk vaktinin tesbit edilmesi, günün başlangıcı oluşundandır. Aralarındaki karşılaşma uzayıp gidecek olursa yeterli zaman kalmış olacaktır.

İbn Mes'ud, el-Cahderî ve diğer rivayetlere göre; (وَأَنْ يَحْشُرَ النَّاسَ ضُحاً) diye okumuşlardır ki bu: "Allah'ın insanları kuşluk vaktinde toplaması" gibi bir anlama gelir. Kimi kıraat alimi de; (وَأَنْ تَحْشُرَ الناس) diye okumuşlardır ki; bu da Ey Firavun senin insanları... toplaman, anlamındadır. Yine el-Cahderî'den "biz toplayalım" anlamında (وَأَنْ نَحْشُرَ) diye okuduğu da rivayet edilmiştir.

Onlarla o günde karşılaşmak üzere sözleşmesi, Allah'ın kelimesinin yüceltmesi, dininin galibiyeti, kâfirin susturulması, bâtılın can çekişerek yok olmasının, herkesin ve hiçbiriniz kalabalıkların gözü önünde gerçekleşmesini istemesidir. Böylelikle, Hakka isteği bulunanın isteği daha bir güçlensin, bâtılcıların ve onların taraftarlarının da keskin kılıçları görülsün. Bu pek önemli işten, göçebeler ve, şehirliler arasında da çokça söz eden bulunsun. Şehirlerde oturanlar, çadırlarda yaşayanlar arasında bunun haberi yaygınlaşsın.

"Firavun dönüp hilesini" ve büyü hünerlerini **"topladı."** Maksat sihirbazların toplanmasıdır. İbn Abbas dedi ki: Bunların her birisi ile birlikte pek çok ip ve sopa bulunmak üzere, yetmişiki sihirbaz idiler. Dörtyüz kişi oldukları söylendiği gibi, onikibin, ondörtbin kişi oldukları dahi söylenmiştir. Hatta İbnu'l-Munkedir seksenbin kişi olduklarını söylemiştir.

Bir görüşe göre bunlar Şem'ûn diye anılan bir kişinin başkanlığını ittifakla kabul etmişlerdi. Bir diğer görüşe göre başkanlarının adı Yuhanna idi. Beraberinde oniki usta sihirbaz vardı. Bu ustaların her birisinin beraberinde yirmi kalfa, bunların her birisi ile beraber de bin yetişkin sihirbaz vardı. Bir başka görüşe göre bunlar Feyyûmlu üçyüzbin kişi, Said'den üçyüzbin kişi ve köylerden üçyüzbin kişi olmak üzere toplam dokuzyüzbin sihirbaz idiler. Bunların başı da kör bir kimse idi.

"Sonra" tayin edilen yer ve zamanda **"geldi."**

"Musa onlara" yani Firavuna ve büyüklere **"vay size!"** Bu onlara helâk olmaları için bir bedduadır. Mastar manasınadır. Ebu İshak ez-Zeccâc der ki: Bu; "(الزمهم الله وَيْلاً): Allah veyli onların yakalarından düşürmedi." Onlardan ayırmadı, anlamında mansubtur. Bunun yüce Allah'ın: *"Vay bize... kim kaldırdı bizi."* (Yasin, 36/52) buyruğunda olduğu gibi, nida olma ihtimali de vardır.

"Allah'a yalan uydurmayın." O'na yalan uydurup iftirada bulunmayın, O'na ortak koşmayın. Mucizelere: Bunlar büyüdür, demeyin.

"Yoksa sizi azab ile helâk eder." Katından göndereceği bir azab ile sizi kökten imha eder.

(سَحَتَ) ile (أَسْحَتَ) aynı anlamda olup, helâk oldu, demektir. Bunun aslı saçı kökünden kesmek anlamındaki; (استقصاء الشَّعْر)den gelir.

Kûfeliler: "(فَيُسْحِتَكُمْ): **Sizi... helâk eder"** diye; (أَسْحَتَ)den gelen müzari bir fiil olarak okumuşlardır. Diğerleri ise, (فَيَسْحَتَكُمْ) şeklinde; (سَحَتَ)den gelen müzari bir fiil olarak okumuşlardır. Bu, Hicazlıların şivesidir. Birincisi ise Temimoğullarının şivesidir. Fiil nehyin cevabı olarak nasbedilmiştir. el-Ferezdak şöyle demektedir:

وغضَّ زمـانٍ يابـنَ مَرْوان لم يَدَعْ من المـال إلاّ مُسْحَتـاً أو مُجَلَّفُ

"Ey Mervanoğlu, bırakmadı zamanın sıkıntıları,
Maldan geriye hiçbir şey; hepsini yok etti; yahutta kalan
ufak-tefek kırıntılardır."

ez-Zemahşerî dedi ki: Bu öyle bir beyittir ki, hâlâ biniciler (bu işin erbâbı) i'rabını düzeltmek için çarpışıp dururlar.

"O'na iftira eden zaten zarar eder." Hüsrana uğrar, helâk olur. Yüce Allah hakkında izin vermediği iddialarda bulunan, O'nun rahmet ve mükâfatını kaybeder.

فَتَنَازَعُوٓا اَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ وَاَسَرُّوا النَّجْوٰى ﴿٦٢﴾ قَالُوٓا اِنْ هٰذَانِ لَسَاحِرَانِ يُرِيدَانِ اَنْ يُخْرِجَاكُمْ مِنْ اَرْضِكُمْ بِسِحْرِهِمَا وَيَذْهَبَا بِطَرِيقَتِكُمُ الْمُثْلٰى ﴿٦٣﴾ فَاَجْمِعُوا كَيْدَكُمْ ثُمَّ ائْتُوا صَفًّا ۚ وَقَدْ اَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنِ اسْتَعْلٰى ﴿٦٤﴾

62. Büyücüler durumlarını aralarında karşılıklı konuştular. Danışmalarını da gizli yaptılar.
63. Dediler ki: "Bu ikisi gerçekten sihirbazdır. Sizi sihirleriyle yurdunuzdan çıkarmak ve sizin en güzel olan bu yolunuzu yok etmek istiyorlar.
64. "O bakımdan bütün becerilerinizi bir araya getirip saf saf gelin. Çünkü bugün kim üstün gelirse umduğunu elde eder."

"Büyücüler durumlarını aralarında karşılıklı konuştular." Birbirleriyle danıştılar. **"Danışmalarını da gizli yaptılar."** Katade dedi ki: **"Dediler ki:"** Eğer bunun ortaya koyacağı bir büyü ise onu yeneriz. Şayet onun getirdiği, Allah'tan ise o vakit bu işin karşısında durmamız mümkün değildir. İşte aralarında gizlice konuştukları buydu.

Aralarında gizledikleri sözün: **"Bu ikisi gerçekten sihirbazdır"** âyeti ile ifade edilenler olduğu da söylenmiştir ki bu es-Süddî ve Mukatil'in görüşü-

dür. Bir diğer açıklamaya göre gizledikleri: Eğer o bizi yenik düşürürse biz ona uyarız, sözleridir. Bunu da el-Kelbî söylemiştir. Buna delil de sonunda sergiledikleri tutumlarıdır.

Bir başka görüşe göre onların gizlice konuştukları, Musa (as)ın kendilerine: **"Vay size! Allah'a yalan uydurmayın"** sözünü söylediğinde; "bu bir sihirbaz sözü değildir" sözleridir.

"Gizli konuşmak" anlamı verilen "en-necvâ" kelimesi "münâcât (kendi aralarında konuşmak)" demek olur. Bu hem isim, hem mastar olarak kullanılabilir. Buna dair açıklamalar daha önceden en-Nisâ Sûresi'nde (4/114. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

"Bu İkisi Gerçekten Sihirbazdır" Buyruğunun Okunuşu ve Dilcilerin Açıklamaları:

Yüce Allah'ın: "(إِنْ هَٰذَانِ لَسَاحِرَانِ): **Bu ikisi gerçekten sihirbazdır"** buyruğunu Ebu Amr; (إِنَّ هَٰذَيْنِ لَسَاحِرَانِ) diye okumuştur. Bu kıraat Osman, Âişe (Allah ikisinden de razı olsun) ve onlardan başka sahabilerden de rivayet edilmiştir. el-Hasen, Said b. Cübeyr, İbrahim en-Nehaî ve başka tabiîler de böyle okumuştur. Kıraat alimlerinden İsa b. Ömer ve Asım el-Cahderî -en-Nehhâs'ın naklettiğine göre de böyle okumuşlardır. Böyle bir kıraat i'raba uygun olmakla birlikte, Mushaf'a muhaliftir.

ez-Zührî, el-Halil b. Ahmed, el-Mufaddal, Eban, İbn Muhaysın, İbn Kesir ve Hafs'ın rivayetine göre Âsım ise; (إِنْ هَٰذَانِ) şeklinde "nun" harfini şeddesiz olarak ve; "(لساحران): İki sihirbazdır" diye okumuşlardır. İbn Kesir ise; "(هذانّ): Bu ikisi" lafzının "nûn"unu şeddeli okumuştur. Bu şekildeki kıraat hem Mushaf'a muhalif olmaktan, hem i'rab bakımından yanlışlıktan kurtulmuştur. Bu da; bu ikisi ancak iki sihirbazdır, demek olur.

Medineliler ve Kûfeliler ise "nûn" harfini şeddeli olarak; (إنّ) şeklinde ve; (لساحران) diye okumuşlar. Ancak bu okuyuşlarıyla Mushaf'a uygun okurlarken, i'raba muhalefet etmişlerdir.

en-Nehhâs dedi ki: Bunlar imamlardan belli bir çoğunluğun rivayet etmiş olduğu üç ayrı kıraattir. Abdullah b. Mes'ud'dan; "(هذانِ إلاّ ساحِران): Bu ikisi ancak iki sihirbazdır" şeklinde okuduğu rivayet edilmiştir. el-Kisaî de Abdullah'ın kıraatinin; (إِنْ هَٰذَانِ سَاحِرَانِ) şeklinde "lâm"sız olduğunu söylemiştir. el-Ferrâ da Ubeyy'in kıraatinin; (إِنْ ذَانِ إِلاَّ سَاحِرَانِ) şeklinde olduğu söyler. İşte bunlar da tefsir olarak değerlendirilecek farklı üç ayrı kıraattir. Hatları Mushaf'a uygun olmadığından dolayı bu şekilde okumak caiz değildir.

Derim ki: İlim adamlarının, Medine ve Kûfelilerin kıraati ile ilgili olarak altı görüş vardır. Bunları İbnu'l-Enbarî *"Kitabu'r-Red"* adlı eserinde, en-

Nehhâs da *"İ'rabu'l-Kur'ân"* adlı eserinde, el-Mehdevî de Tefsir'inde zikretmişlerdir. Onlardan başkaları ise; bu açıklamaları naklederken birinin sözünü diğerininkine karıştırmıştır. Ancak böyle bir kıraati bazıları da hatalı görmüşler. O kadar ki Ebu Amr; Ben; (إِنْ هَٰذَانِ) diye (Medineliler ile Kûfeliler gibi) okumaktan Allah'tan haya ederim, demiştir.

Urve, Âişe (r.anha)dan rivayet ettiğine göre ona şöyle soruldu: Yüce Allah: *"Fakat onlar arasında ilimde yüksek bir dereceye erenler"* (en-Nisa, 4/162) diye buyurduktan sonra; "(والمقيمين): Namaz kılanlar" denilmiştir.(1) el-Maide Sûresi'nde de: *"İman edenlerle, yahudiler ve sabiî'ler..."* (el-Maide, 5/69) denilmiş(2) "Ve: "(إِنْ هَٰذَانِ لَسَاحِرَانِ): **Bu ikisi gerçekten sihirbazdır"** (3) diye buyurulmuştur. Bu konuda ne dersin? şu cevabı verdi: Ey kızkardeşimin oğlu! Bu katibin bir yanlışlığıdır.(4)

Osman b. Affan (ra) da şöyle demiştir: Mushaf'ta lahn vardır. (Arap dil kurallarına aykırı yazımlar vardır.) Araplar dilleriyle bunu düzelteceklerdir.(5)

Eban b. Osman da şöyle demiştir: Ben bu âyeti babam Osman b. Affan'ın huzurunda okudum, bu bir lahn ve bir hatadır, dedi. Bu sefer birisi ona: Niye onu değiştirmiyorsun? deyince, o da: Onu bırakın dedi. Çünkü helali haram kılmıyor, haramı da helal kılmıyor, dedi.

Bu hususta altı görüşten ilkine göre el-Haris b. Ka'boğullarının ve Zebid, Has'am ve Kinane b. Zeyd'in lugatı (şivesi) olduğu şeklindedir. Onlar tesniyenin ref'ini de, nasbını da, cer'ini de "elif" ile yaparlar ve (şu üç hale birer örnek olmak üzere mesela) şöyle derler:

"(جاء الزيدان ورأيت الزيدان ومررت بالزيدان): İki Zeyd geldi, iki Zeyd'i gördüm, iki Zeyd'e uğradım." Yüce Allah'ın önceden geçtiği gibi (Yunus, 10/16. âyetin tefsirinde): *"Onu size bildirmezdi"* (Yunus, 10/16) buyruğunda böyledir. el-Ferrâ da, -ve ben kendisinden daha fasih bir kimse görmedim dediği Esedoğullarından bir adama ait şu beyiti nakletmektedir:

---

(1) Burada: "Namaz kılanlar" anlamındaki lafzın "el-mukîmîn" şeklinde değil de "el-mukîmûn" şeklinde olması gerektiğine işaret ediyor.

(2) Burada da "Sâbîler" anlamındaki "es-Sâbiûn" yerine, "es-Sâbiîn" şeklinde olması gerektiğine işaret ediyor.

(3) Burada da "bu ikisi" anlamındaki "hâzâni" lafzının "bu kıraate göre) "hâzeyni" şeklinde olması gerektiğine işaret ediyor.

(4) Merhum Kurtubî'nin Tefsir'ine yazdığı "Mukaddime"de: "Kur'ân'da Eksiklik Vardır, Diyenlere Reddiye" (Tercüme, I, 192 vd.) başlığına ve Suyûti, *el-İtkan*, I, 239 vd.na bakınız.

(5) Hz. Osman'dan böyle bir rivâyet, sahih olarak gelmemiştir. Çünkü isnadı hem zayıf, hem munkatı', hem de muzdaribtir... (Sûyûtî, *el-İtkân*, I, 239; ayrıca bk. Kurtubî, Mukaddime, anılan başlık).

فأطرق إطراق الشُجاع ولو يَرَى مساغاً لِنابَيهِ الشُجاعُ لَصَمَّا

"Tıpkı yılanın çenesini kapatması gibi, o da çenesini kapattı ve eğer yılan,
Dişlerini geçirmek için uygun bir yer bulursa sonuna kadar batırır ve
asla bırakmaz."(1)

Araplar: "(كسرت يداه وركبت عَلاَه): Ellerini kırdım ve üstüne bindim" ifadelerini; (يديه وعليه) anlamında (yani "ya" ile kullanmaları gerekirken "elif" ile) kullanırlar. Şair der ki:

تَـزوَّدَ مِنّـا بين أُذْنَـاه ضَرْبَةً دعتـه إلـى هابِـي التـرابِ عَقِيم

"Bizden azık olarak iki kulağı arasında bir darbe aldı.
Bu darbe de onu, ardı arkası kesilmiş olarak toz-toprağa buladı."

Bir başka şair de şöyle demektedir:

طَارُوا عَلاهُنَّ فَطِرْ عَلاهَا

"Onlar onun üstüne uçtular, sen de onun üstüne uç."

Burada; (عليهنّ وعليها) demesi gerekirdi.

Bir başka şair de şöyle demektedir:

إنّ أباهَـا وأَبَـا أباهَا قد بَلَغَـا في المجـدِ غايتاها

"Şüphesiz onun babası ve babasının babası,
Şerefte en ileri dereceye ulaştılar."

Burada da; (إن أبا أبيها وغايتيها) demiş gibidir.

(1) Burada şair açıklanmakta olan hususa uygun olarak "linâbeyhi" demesi gerekirken; "ya" ile değil de "elif" ile bu kelimeyi kullanmıştır.

Ebu Ca'fer en-Nehhâs dedi ki: Bu açıklama âyet-i kerîme ile ilgili yapılmış açıklamaların en güzelidir. Çünkü bu şekildeki kullanım bilinen bir kullanımdır. İlim ve emanetine güvenilir kimseler de nakletmiş bulunmaktadır ki, Ebu Zeyd el-Ensarî bunlardan birisidir. Şu sözler de onundur: Eğer Sibeveyh: Bana kendisine güvendiğim kişi anlattı, diyecek olursa, beni kastetmektedir. Yine Ebu'l-Hattab el-Ahfeş de bu kullanımı nakletmiş bulunmaktadır ki; bu da dilin önderlerinden birisidir. el-Kisaî de el-Ferrâ da dahil hepsi: Bu el-Haris b. Ka'boğullarının şivesidir, demişlerdir. Ebu Ubeyde de Ebu'l-Hattab'dan bunun Kinaneoğullarının şivesi olduğunu nakletmektedir. el-Mehdevî der ki: Ondan başkası bunun Has'amlıların bir şivesi olduğunu nakletmektedir.

en-Nehhâs dedi ki: Bu hususta en açık ifade Sibeveyh'in şu görüşüdür: Şunu bil ki sen tekil olan bir kelimeyi tesniye yapacak olursan, ona iki şey ziyade edersin. Bunlardan birisi harf-i meddir, diğeri de harf-i lîndir. İrab harfi de budur. Ebu Ca'fer dedi ki: Sibeveyh'in: "İ'rab harfi de budur" demiş olması kelimenin aslının değişmemesini gerektirir. Buna göre: "(إِنَّ هٰذَانِ): **Bu ikisi**" ifadesi onun kabul ettiği bu asıl kaideye göre gelmiş olmaktadır, bunu bilelim. Nitekim yüce Allah: "(اسْتَحْوَذَ عَلَيْهِمُ الشَّيْطَانُ): ***Şeytan onlara galip ve üstün geldi***" (el-Mücadele, 58/19) diye buyurmuş; (اسْتَحَاذَ) şeklinde kullanmamıştır. Bu şekilde gelmesi kelimenin aslına delâlet etmesi içindir. Aynı şekilde burada **"Bu ikisi gerçekten sihirbazdır"** buyruğu da böyledir. Eğer önder dil bilginleri bu şiveyi rivayet etmiş iseler, herhangi bir kimse böyle bir kıraati de inkâr etmeyi aklından geçiremez.

İkinci görüşe göre buradaki; "(إِنَّ): Muhakkak ki, gerçekten" kelimesi; "(نعم): Evet" anlamındadır. Nitekim el-Kisaî, "Âsım'dan şöyle dediğini nakletmektedir: Araplar bazen "muhakkak" edatını "evet" anlamında kullanırlar. Sibeveyh de bunun yine "evet" anlamında kullanıldığını nakletmektedir. Muhammed b. Yezid ile Kadı İsmail b. İshak da bu görüşü kabul ediyorlardı. en-Nehhâs dedi ki: Ben de Ebu İshak ez-Zeccac ile Ali b. Süleyman'ın bu görüşü kabul ettiklerini gördüm. ez-Zemahşerî dedi ki: Ebu İshak ayrıca bu görüşü beğenirdi.

en-Nehhâs dedi ki: Bize Ali b. Süleyman da anlattı dedi ki: Bize Abdullah b. Ahmed b. Abdi's-Selam en-Neysaburî anlattı. Daha sonra da burada sözünü ettiğim Abdullah b. Ahmed ile karşılaştım, o bana anlattı dedi ki: Bana Umeyr b. el-Mütevekkil anlattı. Bize Haris b. Abdu'l-Muttalib oğullarından Muhammed b. Musa en-Nevfelî, anlattı, dedi ki: Bize Ömer b. Cumey' el-Kûfî, Ca'fer b. Muhammed'den anlattı. Ca'fer, babasından o, Ali b. el-Huseyn'den, o babası (el-Huseyn)den, o Ali b. Ebi Talib'den -Allah hepsinden razı olsun- dedi ki: Ben, Rasûllullah (sav)ı minberi üzerinde:

"(إنَّ الحمدُ لله نحمده ونستعينه): Muhakkak (evet), hamd yalnız Allah'ındır O'na hamdederiz ve O'ndan yardım dileriz" dedikten sonra da: "Ben bütün Kureyşlilerin en fasih konuşanıyım. Benden sonra fasih kişi de Eban b. Said b. el Âs'dır" dediğini sayamayacağım kadar çok duymuşumdur.

Ebu Muhammed el-Haffâf dedi ki: Umeyr dedi ki: Arap dili bilginleri ve nahiv bilginlerine göre bunun i'rab'ı (إنّ الحمد لله): "Şüphesiz ki hamd, yalnız Allah'ındır" şeklinde nasb iledir. Ancak Araplar; "(إن): Muhakkak, şüphesiz" edatını; "(نعم): Evet" anlamında da kullanırlar. Bununla, Rasûlullah (sav) sanki; "(نعم الحمد لله): Evet, hamd Allah'a mahsustur" demek istemiş gibidir. Çünkü cahiliye dönemi hatibleri hutbelerine "neam: evet" diyerek başlarlardı. Şair de bu edatı "neam: evet" anlamında şöylece kullanmaktadır:

قالـوا غَدَرْتَ فَقلـتُ إنّ وربَّما نالَ العُـلا وشَفَـى الغَليلَ الغادِرُ

"Sen sözünde durmadın dediler, ben de: Evet belki de, dedim,
Sözünde durmayan kimse yücelere ulaşır ve susamışın yüreğine su serper."

Abdullah b. Kays er-Rukayyât da şöyle demektedir:

بَـكَرَ العـواذلُ في الصَّبا حِ يَلُمْنَني وأَلُومُهُنّهْ
ويقُلْنَ شيبٌ قد عَلاَ كَ وقـد كبِـرت فقلـتُ إنّهْ

"Sabahın erken vaktinde genç kızlar,
Beni kınıyorlar, ben de kınıyorum onları.
Diyorlar ki; saçların ağarmış bulunuyor,
Ve yaşlandın, ben de onlara: Evet öyledir, dedim."

Buna göre şanı yüce Allah'ın: "(إنْ هَذَانِ لَسَاحِرَانِ): **Bu ikisi gerçekten sihirbazdır"** buyruğunun: Evet, bunların ikisi sihirbazdır" anlamında olması ve bu edatın ismini nasb etmemesi mümkündür.

en-Nehhâs dedi ki: Bana; Dâvûd b. el-Heysem nakletti, dedi ki: Bana Sa'leb şu beyti nakletti:

ليت شعـري هل للمحـبِّ شفاء من جَوَى حبّهـن إنّ اللقاءُ

"Ah, keşke bilseydim! Sevenin yüreğini yakan
Onların aşklarından bir şifa var mıdır? Evet, o kavuşmadır."

en Nehhâs dedi ki: Bu güzel bir görüştür. Ancak bir husus var. O da şu dur: "(نعم زيد خارج): Evet, Zeyd çıkmaktadır" denilir ve hemen hemen burada (âyet-i kerîmede olduğu gibi değil de) "lam" hiç kullanılmaz. Eğer nahiveciler bu konuda söz söylemiş ve: Burada "lam"ın takdimi niyet edilir demişlerse, (buna diyecek bir itiraz kalmaz.) Nitekim şair şöyle demiştir:

خالِـي لأنـتَ ومَـنْ جريرٌ خالُه يَنـلِ العَـلاءَ ويُكْرِم الأخوالاَ

"Dayım şüphesiz ki sensin, kimin dayısı Cerîr olursa,
Yücelere nâil olur ve o da dayılarına ikramda bulunur."

Bir başka şair de şöyle demektedir:

أمُّ الْحُلَيْسِ لَعَجُـوزٌ شَهْرَبَهْ تَرْضَـى من الشّـاةِ بعَظْـمِ الرَّقَبَهْ

"Ummu'l-Huleys oldukça yaşlı bir koca-karıdır.
Koyunun boyun kemiğine dahi razı olur."

Burada birinci beyitte "dayım" kelimesinin, ikinci beyitte "Ummu'l-Huleys" kelimesinin başında "lam" harfi gelmesi gerekirken, bir sonraki kelimeye getirilmiştir.

ez-Zeccâc dedi ki: Bu âyet-i kerîmede bu buyruk; "(إن هذان لهما ساحران): Bu ikisi gerçekten şüphesiz sihirbazdır" takdirinde olup daha sonra mübtedâ hazfedilmiştir.

el-Mehdevî dedi ki: Ancak Ebu Ali ile Ebu'l-Feth Osman b. Cinnî bunu kabul etmemişlerdir. Ebu'l-Feth dedi ki: Burada hazfedildiği belirtilen: "(هما): İkisi" anlamındaki zamir marife olmadıkça hazfedilmez. Marife olduğu takdirde de marife oluşu sebebiyle "lam" ile te'kid edilmesine ihtiyaç kalmaz. Müekkedin hazfedildikten sonra te'kid edenin bırakılması da uygun bir şey değildir.

Üçüncü görüşü el-Ferrâ kabul etmiş olup şöyledir: Ben buradaki ("Hâzâ": Bu" lafzındaki "elif"in bir destek (deâme) olduğu görüşündeyim. [Tesniye yapılınca ona bir nûn ilâve edip nûn, hiçbir şekilde ortadan kalkmaksızın olduğu haliyle bırakılmıştır. Tıpkı Arapların: (الذي): O kimse ki... diyerek, daha sonra çoğula delâlet eden bir "nûn" ilâve edipl:[1]

(1) Köşeli parantez içindeki ibareler, el-Ferrâ, *Menâni'l-Kur'ân,* II, 184'deki ifadeleri esas alınarak tercüme edilmiştir.

"(جاءني الذين عندك، ورأيت الذين عندك، ومررت بالذين عندك): Yakında bulunan kimseler bana geldi, yanında bulunan kimseleri gördüm, yanında bulunan kimselere uğradım" dedikleri gibi.

Dördüncü görüş; bazı Kûfelilerin görüşüdür. Buradaki "elif" (فعلان) deki "elif"e benzer. Bu "elif" değişmez.

Beşinci görüş: Ebu İshak dedi ki: Eski nahivciler buradaki "he"nin gizlenmiş olduğunu söylerler. Yani; "(إنه هذان لساحران): Gerçek şu ki bu ikisi sihirbazdır" demektir. İbnu'l-Enbârî dedi ki: "İnne"nin nasbettiği "he" harfi gizlendikten sonra artık "bu ikisi" anlamındaki kelime "inne"nin haberidir. **"İki sihirbazdır"** anlamındaki kelimenin de gizli olan "ikisi" anlamındaki zamir merfu olmasını sağlamaktadır. İfadenin takdiri de; (إنه هذان لهما ساحران) şeklinde olup: "Gerçek şu ki; bu ikisi şüphesiz iki sihirbazdırlar" demektir.

Bu şekilde cevap verenlerin görüşüne göre daha uygunu "he"nin, "inne"nin ismi oluşu "bu ikisi" anlamındaki zamirin mübteda olarak merfu gelişi, ondan sonrasının da mübtedânın haberi olduğudur.

Altıncı görüş: Ebu Ca'fer en-Nehhâs dedi ki: Ben Ebu'l-Hasen b. Keysân'a bu âyete dair soru sordum, dedi ki: Dilersen sana nahivcilerin cevabı gibi cevap veririm, dilersen kendi görüşümü belirterek cevap veririm. Ben ona: Kendi görüşünle cevap ver, dedim. Bana dedi ki: Bana İsmail b. İshak bu âyet hakkında soru sordu, ona şöyle dedim: Benim kabul ettiğim görüşe göre "haza; bu" şekli hem ref, hem nasb, hem cer hallerinde aynı kaldığına; tesniyenin de müfredi değiştirmemesi gerektiğine göre; ben de tesniyeyi tekil gibi kabul ettim. Bana dedi ki: Bu ne kadar güzel bir görüştür; ama keşke bir de senin bu görüşüne ışık tutması açısından senden önce birisi bu görüşü söylemiş olsaydı. İbn Keysan dedi ki: Ben de ona dedim ki: Kadı da (ki İbn Keysan'a soru soran İsmail b. İshak'ın kendisidir) bu görüştedir. Ve onun görüşü benim görüşüme ışık tutar dedim, o da gülümsedi.

"Sizi sihirleriyle yurdunuzdan çıkarmak ve sizin en güzel olan bu yolunuzu yok etmek istiyorlar" sözleri, Firavun'un büyücülere söylediği sözlerindendir. Yani bunların maksatları sizin izlemekte olduğunuz dininizi bozmaktır. Nitekim Firavun'un söylediği bize nakledilmiş bulunan şu sözleri de bu kabildendir: ***"Çünkü ben onun dininizi değiştirmesinden yahut yerde bozgunculuk çıkarmasından korkuyorum."*** (el-Mü'min, 40/26)

"Filanın yolu (tarikatı) güzeldir" denilir, bu da, onun gidişi güzeldir demektir. Yine "bir kavmin izlediği yol, söyledikleri sözlerin en değerlisidir" denilmiştir. "İşte yolunu (tarikatını) izlemeleri gereken ve kendisine uymaları gereken kişi budur" sözü de bu kabildendir.

Buyruğun anlamı şudur: Bunlar sizin ileri gelenlerinizi, sizin başınızda bu-

lunanları kendilerine doğru çekerek, kendi yollarından götürmek istiyorlar yahut da en ideal insanlar olan İsrailoğullarını alıp götürmek istiyorlar. Çünkü her ne kadar onlar sizin hizmetiniz altında bulunuyor iseler de, nesebleri peygamberlere kadar ulaşmaktadır. Ya da: Bunlar sizin yolunuzu izleyen insanları alıp götürmek istiyorlar, anlamında olup muzaf hazfedilmiş olabilir.

"el-Müslâ: En güzel" kelimesi "el-emsel"in müennesidir. Nitekim el-efdalın müennesi olarak el-fudlâ denilmesi de böyledir. "Tarikat" kelimesinin müennes getirilmesi de lafza binaendir. Bununla erkekler kastedilse bile. Müennesliğin çoğul olması dolayısıyla bu şekilde gelmiş olması mümkündür.

el-Kisaî dedi ki: "(بطريقتكم) Sizin yolunuz" yani sizin sünnetiniz, gitmekte olduğunuz yol demektir. "el-Müslâ: En güzel" ise bir sıfattır. "(امرأة كبرى): Yaşlı kadın" demek kabildendir. Araplar da hidayeti ve dosdoğru yolu kastederek: Filan kişi en güzel olan yol (et-tarîkatu'l-muslâ) üzeredir, derler.

"O bakımdan bütün becerilerinizi bir araya getirin" buyruğundaki ("Bir araya getirmek" anlamı verilen:) "el-icmâ" işi sağlam tutmak ve bir şeye kesin karar vermek demektir. Mesela; "(أجمعت الخروج وعلى الخروج): Çıkmaya azmettim, karar verdim" demektir.

Bütün bölgelerde kıraat âlimleri, bu kelime "(فَاجْمِعُوا): Bir araya getirin" şeklinde okumuşlardır. Ancak Ebu Amr bu kelimeyi; (فَلْجْمَعُوا) şeklinde "elif'in vaslı ile ve "mim" harfini de üstün olarak okumuştur. Buna delil olarak yüce Allah'ın: "(فَجَمَعَ كَيْدَهُ ثُمَّ أَتَى): *Firavun dönüp hilesini topladı, sonra geldi."* (60. âyet) buyruğunu göstermektedir.

en-Nehhâs dedi ki: Bana Muhammed b. Yezid'den nakledildiğine göre o şöyle demiş: Ebu Amr'ın, bu şekildeki kıraatinden başka türlü okuması gerekirdi. Okuması gereken bu kıraat insanların çoğunun benimsediği okuma şeklidir.

Çünkü o yüce Allah'ın: **"Firavun dönüp hilesini topladı"** buyruğunu delil göstermiştir. Evet, bu böyle sabit olmuştur, fakat bunun kendisinden sonra gelen "bir araya getirin (toplayın)" kelimesinin de bu şekilde okunmasına delil olması uzak bir ihtimaldir. Bunun yerine bundan sonra gelen bu kelimenin; "karar verin, bu işe ciddiyetle sarılın" anlamında; (فَاجْمَعُوا) şeklinde olma ihtimalini yükseltir. Onun belirttiği şekildeki kıraate delil olan husus önceden geçtiğine göre; sonradan gelen (kökü bir) bu kelimenin farklı bir manada olması icab eder. Mesela; "(أمر مجمع ومُجْمَع عليه): Karar verilmiş bir iş" denilir.

en-Nehhâs dedi ki: Bununla birlikte Ebu Amr'ın kıraatinin sahih olduğunu ortaya koyan husus şu anlama gelmesidir: Siz ne kadar çare, tedbir ve be-

ceriye sahip iseniz onları arka arkaya, hep birlikte, bir araya getiriniz. Bu açıklamayı Ebu İshak da yapmıştır.

es-Sa'lebî dedi ki: "Elif"in kat' ile "mim"in de esreli (ki büyük çoğunluğun kıraati böyledir) okunuşunun iki türlü açıklanması mümkündür. Birincisi bir araya getirip toplamak manasıdır. Meselâ; (أجمعت الشيء وجمعته) şeklindeki kullanımların ikisi de (o şeyi toplayıp, bir araya getirdim) aynı anlamdadır. "es-*Sihâh*"da şöyle denilmektedir: "(أجمعت الشيء) Onu bir araya getirdim, topladım" demektir. Ebu Züeyb de (yaban) eşekleri(ni) nitelendirirken şunları söylemektedir:

فكأنّهـا بالجِـزْع بَيْنَ نُبَايِعٍ وأولاتِ ذي العَرْجـاءِ نَهْـبٌ مُجَمَّعُ

"Sanki onlar Nübâyı' vadisindeki el-Ciz denilen yer ile
Zü'l-Arcâ'lıların arasında bir araya gelip toplanmış,
hedef (ya da talan edilecek şeyler)dırlar."

Burada da görüldüğü gibi bu kelime "bir araya gelip toplanmak" anlamını ihtiva etmektedir.

İkinci açıklamaya göre bu kelime, işi sağlam tutmak, azimli olmak, karar vermek demektir. Şair şöyle demiştir:

يا ليت شِعـري والمُنَـى لا تَنفعُ هل أغـدُوَن يوماً وأمـرِي مُجْمعُ

"Ah keşke -ki temennilerin faydası yok-,
Bir gün olsun işimi sağlama almış olarak sabahı edebilseydim?"

"Saf saf gelin." Mukatil ve el-Kelbî hep birlikte bir arada gelin, diye açıklamışlardır. Bunun, daha heybetli olmanız için saflar halinde dizilmiş olarak gelin, anlamında olduğu da söylenmiştir.

Buradaki "saf" kelimesinin nasb ile gelmesi Ebu Ubeyde'nin görüşüne göre mef'ul oluşundan dolayıdır. O dedi ki: Mesela; "(أتيت الصف): Ben namazgaha gittim" denilir. Ebu Ubeyde'nin bu açıklamasına göre anlamı: Tören günü toplanacağınız yere gidiniz, demektir.

Arapların fasihlerinden birisinin "(ما قدرت أن آتي الصفّ): Ben (namazgahı kastederek) saffa gelemedim" dediği nakledilmiştir.

ez-Zeccac da şöyle demiştir: Burada anlamın: Sonra insanlar dizilmiş oldukları halde, siz geliniz şeklinde olması da mümkündür. Buna göre bu buyrukta "saf" kelimesi hal konumunda mastar demektir. Bundan dolayı çoğul gelmemiştir.

"(ثُمَّ ائْتُوا): ...ib... gelin" buyruğu "mim" harfi ve "ya" harfi esreli olarak da okunmuştur. Çünkü hemzeli okumayanlar hemzenin yerine bedel olarak "elif" getirirler.

"Çünkü bugün kim üstün" yani galip **"gelirse umduğunu elde eder."**

Bütün bunlar, sihirbazların birbirlerine söyledikleri sözlerdir. Firavun'un onlara söyledikleri sözler olduğu da söylenmiştir.

قَالُوا يَامُوسَىٰ إِمَّا أَنْ تُلْقِيَ وَإِمَّا أَنْ نَكُونَ أَوَّلَ مَنْ أَلْقَىٰ ﴿٦٥﴾ قَالَ
بَلْ أَلْقُوا ۚ فَإِذَا حِبَالُهُمْ وَعِصِيُّهُمْ يُخَيَّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَنَّهَا
تَسْعَىٰ ﴿٦٦﴾ فَأَوْجَسَ فِي نَفْسِهِ خِيفَةً مُوسَىٰ ﴿٦٧﴾ قُلْنَا لَا تَخَفْ إِنَّكَ
أَنْتَ الْأَعْلَىٰ ﴿٦٨﴾ وَأَلْقِ مَا فِي يَمِينِكَ تَلْقَفْ مَا صَنَعُوا ۖ إِنَّمَا صَنَعُوا
كَيْدُ سَاحِرٍ ۖ وَلَا يُفْلِحُ السَّاحِرُ حَيْثُ أَتَىٰ ﴿٦٩﴾ فَأُلْقِيَ السَّحَرَةُ سُجَّدًا
قَالُوا آمَنَّا بِرَبِّ هَارُونَ وَمُوسَىٰ ﴿٧٠﴾ قَالَ آمَنْتُمْ لَهُ قَبْلَ أَنْ آذَنَ
لَكُمْ ۖ إِنَّهُ لَكَبِيرُكُمُ الَّذِي عَلَّمَكُمُ السِّحْرَ ۚ فَلَأُقَطِّعَنَّ أَيْدِيَكُمْ
وَأَرْجُلَكُمْ مِنْ خِلَافٍ وَلَأُصَلِّبَنَّكُمْ فِي جُذُوعِ النَّخْلِ ۖ وَلَتَعْلَمُنَّ
أَيُّنَا أَشَدُّ عَذَابًا وَأَبْقَىٰ ﴿٧١﴾

65. Dediler ki: "Ey Musa, sen mi bırakırsın, yoksa ilk bırakan biz mi olalım?"

66. O: "Hayır, siz bırakın" dedi. Bir de baktı ki: Onların ipleri ve değnekleri büyülerinden ötürü kendisine yürüyorlarmış gibi geldi.

67. Musa içten içe bir korkuya kapıldı.

68. Biz ona: "Korkma!" dedik. "Çünkü üstün gelecek olan sensin.

69. "Sağ elindekini bırak, onların yaptıklarını yutacak. Onların yaptıkları ancak bir büyücü hilesidir. Büyücü ise nereye gider-

se iflah olmaz."

70. Derken büyücüler secdeye kapandılar. "Harun ve Musa'nın Rabbine iman ettik" dediler.

71. Dedi ki: "Ben size izin vermeden ona iman mı ettiniz? Muhakkak ki o, size büyüyü öğreten büyüğünüzdür. Andolsun ki sizin el ve ayaklarınızı çaprazlama keseceğim ve hurma dallarına asacağım. Hangimizin azabının daha şiddetli ve kalıcı olduğunu da mutlaka bileceksiniz."

Sihirbazlar **"dediler ki: Ey Musa, sen mi"** elinden asanı **"bırakırsın yoksa ilk bırakan biz mi olalım?"** Böylelikle Musa'ya karşı edebli davranmış ve bu onların iman etmelerine sebeb teşkil etmiştir.

"O: Hayır, siz bırakın dedi. Bir de baktı ki onların ipleri..." ifadesinde hazfedilmiş kelimeler vardır. Yani **"onlara: Siz bırakın"** dedikten sonra, onlar da bıraktılar. Buna da ifadelerin anlamı delil teşkil etmektedir.

el-Hasen: **"Ve değnekleri"** buyruğunu ("ayn" harfini esreli okunmak yerine): (وَعُصِيُّهُمْ) şeklinde "ayn" harfini ötreli olarak okumuştur. Harun el-Kârî dedi ki: Temimoğullarının söyleyişi bu şekildedir. el-Hasen de onların söyleyişlerini esas alır. Diğerleri ise "sad"ın esresine tabi kılmak suretiyle "ayn" harfini esre ile okurlar. "(وِلِيّ وقِسِي): Kovalar, yaylar" kelimelerinin iki türlü söylenişi de bu şekildedir.

"Büyülerinden ötürü kendisine yürüyorlarmış gibi geldi." İbn Abbas, Ebu Hayve, İbn Zekvân ve Ya'kub'tan Ravh: "(تَخَيَّلُ): **Gibi geldi"** kelimesini -"ya" yerine- "te" ile okumuşlardır. Bu okuyuşlarıyla onlar müennes olduklarından ötürü "asalar" ve "ipleri" lafızlarını göz önünde bulundurmuş olmaktadırlar.

Büyücüler iplerini civaya batırmışlardı. Güneşin ısısı bunlara isabet edince kımıldamaya ve hareket etmeye başladılar. el-Kelbî dedi ki: Musa'ya yerde yılanların dolup taştığı ve bu yılanların karınları üzere yürümekte oldukları intibaını verdiler.

"Gibi geldi" anlamındaki kelime; (تَخَيَّلُ) şeklinde "gibi göründüler" anlamında okunmuştur. Bunun anlamı ile; (تتخيل)ın anlamı aynıdır. Böyle okunuşu, (İbn Abbas ve diğerlerinin okuyuşu olan (تُخَيَّلُ) gibi açıklanır). Bu kelimeyi; (يُخَيَّلُ) şeklinde "ya" ile okuyanlar fiilin failini onların hileleri kabul etmektedir. Bu kelime; (نُخَيِّل) şeklinde "nun" harfi ile de okunmuştur ki, sınamak ve denemek maksadıyla bu şekilde gösterenin yüce Allah olduğu manasına gelir.

Failin "yürüyorlarmış gibi" anlamındaki kelime olduğu da söylenmiştir. Bu-

na göre baştaki; "(إِنَّ): **Yürüyorlarmış gibi"** lafzı ref mahallindedir. Onun gözlerine, onların yürüdükleri görünüyordu, demek olur. Bu açıklamayı ez-Zeccac yapmıştır. el-Ferrâ ise bunun nasb mahallinde olduğunu iddia etmiştir. Yani bu; (بأنها) demek olup sonradan "be" harfi hazfedilmiştir.

Birinci şekle göre anlam şöyledir: Onların büyüleri ve hilelerinden ötürü onların yürümekte olduklarını zannedecek hale geldi. ez-Zeccâc dedi ki: Bu kelimeyi "te" harfi ile okuyanlar; (إِنَّ)ı nasb mahallinde kabul ederler. Yani bunların yürümek özelliğine sahib oldukları intibaı uyanmıştı. Bununla birlikte bunun "(تخيّل): ...**gibi geldi"**deki zamirden bedel, ref mahallinde olması da mümkündür. Bu zamir de iplere ve sopalara râci'dir. Buradaki bedel de bedel-i iştimâldir.

"Musa içten içe bir korkuya kapıldı." Yani içinde böyle bir korku gizledi. Bu korkunun farkına vardı, yahut hissetti, diye de açıklanmıştır. Bu korkunun sebebi yılanlardı. Çünkü önceden de geçtiği üzere insan tabiatına âriz olan sebebler bunu gerektirir.

Şöyle de açıklanmıştır: O asasını yere bırakmadan önce insanların bu işe kanarak sapmalarından korkmuştu. Bir diğer açıklama da şöyledir: Asayı yere bırakmasını emreden vahyin kendisine gelişi gecikince, insanların asasını yere bırakmadan önce dağılacaklarından ve böylelikle sapıtacaklarından korkmuştu.

Kimi hakikat ehli kimseler de şöyle demiştir: Sebeb Musa (as)ın sihirbazlarla karşılaşıp: *"Vay size! Allah'a yalan uydurmayın, yoksa sizi azab ile helâk eder"* (61. âyet) dediğinde, yan tarafına baktığında Cebrail'in sağında olduğunu görüverdi. Ona; Ey Musa! Allah'ın dostlarına karşı yumuşak davran, dedi. Musa ona: Ey Cebrail! Bunlar büyücüdür. Mucizeyi iptal etmek, Firavun'un dinini desteklemek, Allah'ın dinini reddetmek maksadıyla pek büyük bir sihir ortaya attılar. Sen kalkmış bana: Allah'ın dostlarına yumuşak davran, diyorsun. Bunun üzerine Cebrail ona şöyle dedi: Onlar şu andan ikindi namazına kadar yanında kalacaklar, ikindi namazından sonra ise cennette olacaklar. Cebrail kendisine bu sözleri söyleyince Musa'nın içinde bir korku belirdi ve Allah'ın benim hakkımdaki bilginin ne olduğunu ben nasıl bilebilirim? Belki ben şimdi bu durumdayım, Allah'ın benim hakkımdaki bilgisi ise bunların önceki hali gibi, şu andaki halimin hilâfına da olabilir, diye bir düşünce geçti. Yüce Allah onun kalbindekileri bildiğinden ona şunları vahyetti: **"Biz ona: Korkma, dedik. Çünkü üstün gelecek olan sensin."** Dünyada onları yenik düşüreceksin, cennette de üstün derecelerde bulunacaksın. Buna sebeb de peygamberlik ve yüce Allah'ın seni seçmiş olması dolayısıyla sana vermiş olduğu nubüvvettir.

"(خيفة): Korku" kelimesinin aslı; (خِوْفَة) olup, "ha" harfi esreli olduğundan dolayı "vav" harfi de "ya"ye kalb olmuştur.

"Sağ elindekini bırak. Onların yaptıklarını yutacak." Asanı bırak diye buyurulmadı. Bunun, asanın küçüklüğünü anlatmak kasdı ile söylenmiş olması da mümkündür. Yani onların ip ve sopalarının çokluğuna aldırma. Sen sağ elinde bulunan, hacim itibariyle oldukça küçük o biricik sopacığını bırakıver. Yüce Allah'ın kudreti ile o bir tane olmasına, onların yaptıklarının da pek çok olmasına, senin sopanın küçüklüğüne, onların büyülerinin de büyüklüğüne rağmen onları yutuverecektir.

Bu ifadenin asayı ta'zim için kullanılmış olma ihtimali de vardır. Yani sen pek çok ve pek büyük olan cisimlere önem verme, senin sağ elinde bütün dünyadan daha büyük bir şey vardır. Bunlar pek çok olmasına rağmen senin asan karşısında pek az ve küçük kalırlar. Allah'ın izniyle asan onları yutacak ve mahvedecektir.

"(تَلْقَفْ): **Yutacak"** kelimesi emrin cevabı olmak üzere cezm ile gelmiştir. Yani eğer sen asanı bırakırsan onların yaptıklarını alıp yutacaktır, denilmiş gibidir. es-Sülemî ve Hafs bu kelimenin "lam" harfini sakin olarak; (تُلْقِفْ)den gelen bir fiil olmak üzere okumuşlardır. İbn Zekvân, Ebû Hayve eş-Şamî ve Yahya b. el-Hâris ise; (لَقِف يَلْقَف لَقْفاً) şeklinde "te" harfinin hazf; ve "fe" harfini ref' ile o "yutacaktır" anlamında okumuşlardır. Burada hitab Musa (as)adır. Asaya olduğu da söylenmiştir.

"(اللقف): Süratle alıp, yakalamak" anlamındadır. Bu fiil "kaf" harfi esreli olarak; (لَقِفتُ الشيء اَلقَفه لَقْفاً، وتلقّفته) şeklinde kullanılır ki; ben onu hızlıca, süratle, aldım, yakaladım demektir.

Ya'kub'tan nakledildiğine göre; "(رجل لَقْف ثَقْف): Süratli, hafif hareket eden ve maharetli" anlamında olmak üzere kullanılır. "(اللَّقف): Duvarın düşmesi, yıkılması" demektir. "(لقد لقِف الحوض لُقَفا): Havuz dibinden çöktü ve genişledi" demektir. (تَلْقَف) ile (تَلقم وتَلهم): yutar fiilleri aynı anlamda olup "yutar" demektir. Daha önceden el-A'raf Sûresi'nde (7/115-117. âyetlerin tefsirinde) yavaş yavaş bir şeyi yutmayı anlatmak üzere; (تَلْقَف تَلقم وتَلهم قفا)in kullanıldığına dair açıklamalar geçmiş bulunmaktadır. Aynı şekilde; "(لَهِمه): Onu yuttu" anlamındadır.

"Onların yaptıklarını" yani onların ortaya koyduklarını **"yutacak."** Aynı şekilde **"onların yaptıkları"** yani onların ortaya koydukları o şey **"ancak bir büyücü hilesidir."**

Bu buyruktaki "büyücü" kelimesi -Asım dışında- Kûfeliler tarafından; "(سِحْر): Büyü" anlamında olmak üzere "sin" harfi esreli "ha" harfi de sakin

olarak okunmuştur. Bu kıraat iki şekilde açıklanır: Birincisi "hile" anlamındaki "keyd" kelimesinin hazf takdiri söz konusu olmaksızın doğrudan "sihre" muzaf olmasıdır. (Bir büyü hilesidir, demek olur). İkincisi ise, ifadede hazf takdiri olmak üzere "büyü sahibinin sihri" anlamında olur. Diğerleri ise, "yapmak" kökünden gelen fiilin onda cereyan etmesi suretiyle; "(كَيْدُ): Hilesi" diye okumuşlardır. (ما) ise ameli önleyen "kâffe"dır ve dolayısıyla burada (ismi mevsul gibi ona ait olacak şekilde) "he" zamiri takdir edilmez. "(ساحِرٍ): Büyücü" kelimesi ise (hile kelimesine) izafe ile okunmuştur.

Burada "el-keyd (hile)" bu kıraate göre gerçekte "büyücü"ye muzaftır. Büyüye değildir. Bununla birlikte ("ma"dan önce gelen; (أنّ) edatının hemzesinin: "(لأن ما صنعوا كيد ساحر): Çünkü onların yaptıkları ancak bir büyücünün hilesidir" anlamında olmak üzere üstün gelmesi de mümkündür.

"Büyücü ise nereye giderse iflâh olmaz." Yeryüzünün neresine giderse gitsin, kurtulamaz, muradına eremez. Hile yaptığı zaman kurtulamaz diye de açıklanmıştır. el-Bakara Sûresi'nde (2/102. âyet, 3. başlık ve devamında) büyücünün hükmü ve büyünün anlamına dair açıklamalar geçmiş bulunmaktadır. Bu konuyu oradan takip edebilirsiniz.

"Derken büyücüler" bu büyük işi ve asadaki bu olağanüstü özelliği gördüklerinde **"secdeye kapandılar."** Çünkü bu asa onların hile yoluyla ortaya koymuş oldukları bütün ip ve sopalarını yutuvermişti. Bunlar üçyüz deve yükü kadardı. Daha sonra tekrar eski haline döndü ve yüce Allah'tan başka bunca sopa ve ipin nereye gittiğini hiç kimse bilemedi. Bu hususa dair açıklamalar ve asa ile ilgili yeterli bilgiler, bundan önce el-A'raf Sûresi'nde (7/115-117. âyetlerin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

"Harun ve Musa'nın Rabbine iman ettik dediler."

"Dedi ki: Ben size izin vermeden O'na iman mı ettiniz?"

"Ona iman etti" anlamında olmak üzere; (آمن له) denildiği gibi; (آمن به) da denilebilir. Yüce Allah'ın: ***"Bunun üzerine kendisine Lût iman etti."*** (el-Ankebut, 29/26) buyruğunda birinci şekil; buna karşılık el-A'raf Sûresi'nde Firavun: ***"Ben size izin vermeden önce mi ona iman ettiniz... dedi."*** (el-A'raf, 7/123) buyruğunda da ikinci şekil kullanılmıştır. Onun söylediği bu sözler, onların yaptıklarını reddetmek manasına bir tepki idi. Yani siz haddinizi aştınız ve benim size emretmediğim işi yaptınız.

"Muhakkak ki o size büyüyü öğreten büyüğünüzdür." O, bunu öğretmekte size başkanlık edendir. Onun size galip gelmesinin biricik sebebi, bu konuda sizden daha becerikli olmasındandır.

Firavun bu sözleriyle insanları şüpheye düşürmek istemişti. Tâ ki insanlar büyücülere uyarak, onların iman ettikleri gibi inanmasınlar. Gerçekte Fi-

ravun onların Musa'dan hiçbir şey öğrenmediklerini biliyordu. Onlar Musa, Mısır'a geri dönmeden hatta doğmadan önce bile büyüyü öğrenmişlerdi.

"Andolsun ki sizin el ve ayaklarınızı çaprazlama keseceğim ve hurma dallarına asacağım." Buradaki; "(في): ...de, da"; "(على): ...e, a" anlamındadır. Nitekim Suveyd b. Ebi Kâhil de böyle kullanmıştır:

هُـم صَلَبُـوا العبـديّ في جذع نخلةٍ فلا عَطَسَـتْ شيـبانُ إلا بأجْدَعَا

"Onlar Abdî (Abdü'l-Kays'ten) olan o kimseyi hurma ağacına astılar, Şeybanlılar ancak burnu kesik birisi eliyle helâk olsunlar."

Firavun o büyücüler vefat edinceye kadar -yüce Allah'ın rahmeti üzerlerine olsun- el ve ayaklarını kesti ve idam etti.

İbn Muhaysın burada ve el-A'raf Sûresi'nde: "Elbette keseceğim" ile "Elbette sizi asacağım" anlamındaki fiilleri; (فَلَأُقَطِّعَنَّ) ile (وَلَأُصَلِّبَنَّكُمْ) diye "elif"i üstün ve birinci fiilde "tı" harfini, ikinci fiilde de "lam" harfini şeddesiz olarak; (قَطَع): Kesti ve: (صَلَب): Astı kökünden gelmiş olarak okudu.

"Hangimizin" ben mi yoksa Musa'nın Rabbi mi **"azabının daha şiddetli ve kalıcı olduğunu da mutlaka bileceksiniz."**

قَالُوا لَنْ نُؤْثِرَكَ عَلٰى مَاجَآءَنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالَّذِى فَطَرَنَا فَاقْضِ
مَآ اَنْتَ قَاضٍ ۖ اِنَّمَا تَقْضِى هٰذِهِ الْحَيٰوةَ الدُّنْيَا ﴿٧٢﴾ اِنَّآ اٰمَنَّا بِرَبِّنَا
لِيَغْفِرَ لَنَا خَطَايَانَا وَمَآ اَكْرَهْتَنَا عَلَيْهِ مِنَ السِّحْرِ ۗ وَاللّٰهُ خَيْرٌ وَّاَبْقٰى
﴿٧٣﴾ اِنَّهٗ مَنْ يَّأْتِ رَبَّهٗ مُجْرِمًا فَاِنَّ لَهٗ جَهَنَّمَ ۖ لَا يَمُوتُ فِيهَا وَلَا يَحْيٰى
﴿٧٤﴾ وَمَنْ يَّأْتِهٖ مُؤْمِنًا قَدْ عَمِلَ الصّٰلِحَاتِ فَاُولٰٓئِكَ لَهُمُ الدَّرَجَاتُ الْعُلٰى ۙ
﴿٧٥﴾ جَنّٰتُ عَدْنٍ تَجْرِى مِنْ تَحْتِهَا الْاَنْهٰرُ خَالِدِينَ فِيهَا ۗ وَذٰلِكَ
جَزٰٓؤُا مَنْ تَزَكّٰى ﴿٧٦﴾

72. Dediler ki: Bize gelen apaçık delillerle ve bizi yaratana seni üstün tutmayız. Ne hüküm vereceksen ver sen ancak bu dünya hayatında hükmedersin.
73. "Gerçekten biz Rabbimize iman ettik ki günahlarımızı ve bizi işlemeye zorladığın büyüyü bağışlayarak bizi affetsin. Allah hem daha hayırlıdır, hem daha kalıcıdır."
74. Gerçek şu ki: Kim Rabbine günahkâr olarak gelirse onun için cehennem vardır, orada ölmez de dirilmez de.
75. Kim de O'na mü'min olarak salih amelde bulunmuş halde gelirse onlar için en yüksek dereceler vardır.
76. Altından ırmaklar akan Adn cennetleri. Onlar orada ebedidirler. İşte arınan kimselerin mükafatı budur.

Büyücüler **"dediler ki: Bize gelen apaçık delillerle ve bizi yaratana seni üstün tutmayız"** tercih etmeyiz.

İbn Abbas dedi ki: Bununla kendilerine gelen kesin bilgi ve yakîni kastetmişlerdir. İkrime ve başkaları da şöyle dediler: Onlar secdeye kapandıklarında yüce Allah cennetteki yerlerini kendilerine gösterdi. İşte bundan dolayı Firavun'a **"seni üstün tutmayız"** dediler. Firavun'un hanımı: Kim galip geldi? diye soruyordu. Ona: Musa ve Harun galip geldi, denilince o da: Ben de Musa ve Harun'un Rabbine iman ettim, demişti. Firavun ona adamlarını gönderdi ve şu talimatı verdi: En büyük ve yüksek kayayı bulunuz, eğer inancını sürdürecek olursa o kayayı onun üzerine bırakınız. Yanına vardıklarında başını kaldırıp semaya baktı, cennetteki yerini gördü ve inancını dile getiren ifadelerini sürdürdü, ısrar etti. Bu esnada da ruhu kabz edildi, cesedinde ruh olmadığı halde kayayı üzerine bıraktılar.

Şöyle de denilmiştir: Büyücülerin önde gelen kimseleri Musa'nın asasını, neler yaptıklarını görünce güvendiği bir kimseye şunları söyledi: Şu yılana bak, korktu mu korkmadı mı, eğer korkarsa cinlerdendir, şayet korkuya kapılmayacak olursa kendisinin bilgisinden hiçbir beşeri eserin kaybolmadığı mutlak yaratıcının bir takdiridir. O güvendiği şahıs: Hayır hiç korkmadı deyince, sihirbazların ileri gelenleri: Ben Harun'un ve Musa'nın Rabbine iman ettim, dedi.

"Ve bizi yaratana" anlamındaki buyruk, yüce Allah'ın: **"Bize gelen apaçık delillere"** buyruğuna atfedilmiştir. Yani biz seni ne bize gelen apaçık delillere tercih ederiz, ne de bizleri yaratana üstün tutarız.

Bu buyruğun bir yemin olduğu da söylenmiştir; yani Allah'a andolsun ki seni... üstün tutmayız.

"Ne hüküm vereceksen ver" yani vereceğin hüküm ne ise onu ver.

"(مَا أَنْتَ قَاضٍ): **Vereceğin hüküm ne ise"** buyruğundaki; "(مَا): Ne" fiil ile beraber geldiği vakit, mastar durumunda olan değildir. Çünkü o fiillere muttasıl gelir, bu ise mübtedâ ve haberin başına gelmiştir.

İbn Abbas dedi ki: Sen ne yapacaksan onu yap demektir. Vereceğin hüküm her ne ise -yani ellerin ayakların kesilmesi ve hurma dallarına asılması hükmünü- ver, diye de açıklanmıştır. "(قَاضٍ): **Hüküm vereceksen"** kelimesinin sonunda "ya" harfinin vasl halinde hazfedilmesinin sebebi (bu harfin) sakin oluşu ve tenvinin de sâkin oluşudur. Sibeveyh ise vakf halinde bu kelimede "ya" harfinin okunmasını tercih etmiştir. Çünkü artık iki sakin illeti ortadan kalkmış olur.

"Sen ancak bu dünya hayatında hükmedersin." Yani senin vereceğin emirler ancak dünya hayatında geçer. **"Dünya hayatı"** anlamındaki terkip zarf olarak mansub gelmiştir. Yani sen ancak bu dünya hayatındaki meta ile ilgili olarak hüküm verebilirsin, yahut sen bu dünya hayatı süresince hüküm verebilirsin, anlamında olup mef'ulün hazfedildiği kabul edilebilir.

İfadenin takdiri şöyle de olabilir: Sen ancak bu dünya hayatının işleri hakkında hüküm verirsin. Bu durumda "hayat" kelimesi mef'ul olarak nasb edilmiş olur, "mâ" da kendisinden önce gelen: "inne"nin amelini önleyen (kâffe) olur.

el-Ferrâ ise merfu okumayı caiz kabul etmiştir. Ancak buradaki "mâ"nın ism-i mevsul kabul edilmesi ve "hükmedersin" anlamındaki fiilin sonundaki "he" zamirini hazfedip daha sonra: **"Bu dünya hayatı"** terkibini de merfu kabul etmek mümkündür.

"Gerçekten biz Rabbimize iman ettik." Allah'ın, hiçbir ortağı söz konusu olmaksızın bir ve tek olduğuna ve Musa'nın getirdiklerine inandık.

"Ki günahlarımızı" -üzerinde bulundukları şirki kastediyorlar.- **"ve bizi işlemeye zorladığın büyüyü bağışlayarak bizi affetsin."**

"Bizi işlemeye zorladığın" anlamındaki buyrukta bulunan; (مِنَ) edatı "günahlarımız" kelimesine atf ile nasb mahallindedir. Bunun i'rabtan mahalli olmayıp nefy edatı olduğu da söylenmiştir. Bu takdirde anlam şöyle olur: Bizim büyücülükten ötürü kazandığımız günahları bağışlayacağını ümit ederiz ve sen bizi bu büyücülüğe zorlamadığın halde **"biz bunu yapmıştık."**

en-Nehhâs dedi ki: Birincisi daha uygundur. el-Mehdevî de: Birincisinin uygun olduğu uzak bir ihtimaldir, çünkü onlar: ***"Eğer galip gelen biz olursak herhalde bize bir mükâfat var değil mi?"*** (el-A'raf, 7/113) demişlerdi. Bu sözler zorlanan kimselerin söyleyecekleri sözler değildir. Ayrıca ikrah da zaten bir günah değildir. Her ne kadar küçükken büyüyü öğrenmek üzere zor-

lanmış olmaları düşünülebilirse dahi bu böyledir.

el-Hasen dedi ki: Bunlara çocukken büyü öğretiliyordu. Sonra da büyüyü kendi iradeleriyle yaptılar.

Buradaki "mâ" edatının mübtedâ olarak ref' mahallinde olması, haberin mukadder olması da mümkündür. İfadenin takdiri şöyle olur: Ve senin bizi işlemeye zorladığın büyünün günahı bizden kaldırılmıştır.

"(من السحر): **Büyüyü"** kelimesi bu görüşe ve birinci açıklama şekline göre **"işlemeye zorladığın"** anlamındaki fiile taalluk eder. "Mâ"nın nefy edatı olduğunu söyleyen görüşe göre ise **"günahlarımızı"** anlamındaki kelimeye taalluk etmektedir.

"Allah hem daha hayırlıdır, hem daha kalıcıdır." O'nun mükâfatı daha hayırlı ve daha kalıcıdır, demektir. Burada muzaf hazfedilmiştir. Bu açıklamayı İbn Abbas yapmıştır. Şöyle de açıklanmıştır: Bizim için Allah senden daha hayırlıdır. O'nun bize vereceği azap da senin azabından daha kalıcıdır. Bu da Firavun'un: **"Hangimizin azabının daha şiddetli ve kalıcı olduğunu da mutlaka bileceksiniz"** sözlerinin cevabını teşkil etmektedir.

Şöyle de açıklanmıştır: Eğer biz Allah'a itaat edersek, O bizim için daha hayırlıdır. İsyan edecek olursak O'nun azabı da seninkinden daha kalıcıdır.

"Gerçek şu ki, kim Rabbine günahkâr olarak gelirse..." Bunun iman ettikten sonra sihirbazların söylediği sözlerden olduğu söylendiği gibi, yüce Allah'ın söylediği sözlerin başı olduğu da söylenmiştir.

"(إنه): **Gerçek şu ki"** ifadesindeki zamir, işe ve şe'ne râci'dir. (Zamir-i şa'ndır). Bununla birlikte: "(إنّ من يأت): Gerçekten kim... gelirse" anlamında olması da mümkündür. Şairin şu beyitinde de böyledir:

إنّ من يَدخِـل الكنيسـةَ يوماً يلْـقَ فيهـا جآذِراً وظباء

"Şüphesiz kim bir gün kiliseye girecek olursa,
Orada yabani öküz yavruları ve ceylanlarla karşılaşır."

Burada şair: "(إنه): Gerçek şu ki..." demek istemiştir.

Yani durum şudur: Günahkâr olan kimse ateşe girecektir, mü'min olan kimse de cennete girecektir. Buradaki günahkâr (mücrim), kâfir demektir.

Masiyetler işleyen ve günah kazanan kimse olduğu söylenmiş ise de, birinci anlam daha uygun görünmektedir. Çünkü bundan sonra: **"Onun için cehennem vardır, orada ölmez de dirilmez de"** diye buyurmaktadır. Bu ise daha önceden en-Nisâ Sûresi'nde (4/116. âyetin tefsirinde) ve başka yerler-

de açıklandığı üzere inkârcı ve yalanlayıcı kâfirin niteliğidir. Böyle bir kimse ne hayatından istifade eder, ne de ölüm dolayısıyla rahat yüzü görür. Şâir der ki:

الا مَنْ لنفس لا تموت فينقضي شقاهـا ولا تحيا حياةً لهـا طَعْمُ

"Söyleyin bana ölüp de bedbahtlığı sona ermeyen,
Tadı bulunan bir hayat da sürmeyen bir kimseye kim ne yapabilir?"

Şöyle de açıklanmıştır: Kâfirin canı hançeresinde askıda kalır. Yüce Allah'ın onun hakkında haber verdiği şekilde; ne bu canı hançeresinden ayrılarak ölür, ne de bedeninde karar bularak hayat bulur.

"Kim Rabbine günahkâr olarak gelirse" buyruğunun anlamı; kim Rabbinin huzuruna gelmek için tesbit edilen vakitte bu halde gelecek olursa, demektir.

"Kim de ona mü'min olarak" yani iman üzere ölüp, O'nu tasdik ederek vefat edip **"salih amelde bulunmuş halde gelirse"** itaat etmiş, kendisine verilmiş emirleri yerine getirmiş ve yasak kılınmış şeylerden de uzak kalmış ise **"onlar için en yüksek"** nitelendirilemeyecek kadar üstün **"dereceler vardır."**

Ayrıca yüce Allah'ın: **"Kim de O'na mü'min olarak... gelirse"** buyruğu burada sözü geçen "mücrim; günahkâr" ile müşrikin kastedildiğine delil teşkil etmektedir.

"Altından" yani (onlar için) o cennetlerin köşklerinin ve tahtlarının altından -önceden de geçtiği gibi- şaraptan, baldan, sütten ve sudan **"ırmaklar akan Adn cennetleri"** (vardır). Bu buyruk hem dereceleri açıklamaktadır, hem de **"dereceler"**den bedeldir. Adn ise ikamet, temelli kalmak demektir. Buna dair açıklamalar daha önceden (el-Kehf, 18/30-31) âyetlerin tefsirinde geçmiş bulunmaktadır.

"Onlar orada ebedidirler" devamlı kalıcıdırlar.

"İşte arınan" küfür ve isyandan kendisini temizleyen **"kimselerin mükâfatı budur."**

Bunların büyücülere ait sözler olduğunu söyleyenler de şöyle demektedir: Büyücülerin bu gerçekleri Musa'dan yahut da İsrailoğullarından dinlemiş olmaları ihtimali vardır. Çünkü Mısır'da bulunan İsrailoğulları arasında, büyücülerden bazı kimseler de vardı. Yine Firavun hanedanından iman eden kişi de onlar arasında bulunuyordu.

Derim ki: Bunun iman etmeleri üzerine yüce Allah'ın kendilerine ilham vererek bu ilham ile söylettiği sözler olma ihtimali de vardır. Doğrusunu en

iyi bilen Allah'tır.

وَلَقَدْ اَوْحَيْنَآ اِلٰى مُوسٰٓى اَنْ اَسْرِ بِعِبَادِى فَاضْرِبْ لَهُمْ طَرِيقًا
فِى الْبَحْرِ يَبَسًا ۙ لَاتَخَافُ دَرَكًا وَلَا تَخْشٰى ﴿٧٧﴾ فَاَتْبَعَهُمْ فِرْعَوْنُ
بِجُنُودِهٖ فَغَشِيَهُمْ مِنَ الْيَمِّ مَاغَشِيَهُمْ ﴿٧٨﴾ وَاَضَلَّ فِرْعَوْنُ قَوْمَهٗ
وَمَا هَدٰى ﴿٧٩﴾

77. Andolsun ki Biz Musa'ya şunu vahyettik: "Kullarımla geceleyin yola çık! Yetişmeden yana korkun ve endişen olmaksızın onlar için denizde kupkuru bir yol aç."
78. Firavun askerleriyle onların ardınca gitti. Ancak kendilerini denizden ne kapladıysa, kapladı.
79. Firavun kavmini saptırdı, hidayet yolunu göstermedi.

"Andolsun ki Biz Musa'ya şunu vahyettik: Kullarımla geceleyin yola çık." Bu hususa dair yeterli açıklamalar önceden geçmişti.

"Yetişmeden" Firavun ve askerlerinin size kavuşmasından **"yana korkun ve endişen olmaksızın onlar için denizde kupkuru"** yani çamursuz ve susuz **"bir yol aç."** Daha önceden el-Bakara Sûresi'nde (2/50. âyetin tefsirinde) Musa'nın denize (asasını) vuruşu, denize künyesiyle hitap etmesi ve Firavun'un suda boğulması ile ilgili açıklamalar geçmiş bulunduğundan bunları tekrarlamanın anlamı yoktur.

İbn Cüreyc dedi ki: Musa (as) ile birlikte bulunanlar! İşte Firavun, arkamızdan yetişti, işte önümüzde de deniz, bizi örtecek, dediler. Bunun üzerine yüce Allah: **"Yetişmeden yana korkun ve endişen olmaksızın"** buyruğunu indirdi. Yani Firavun'un sana yetişmesinden yana korkma, eğer denizin içine dalacak olursan sana değeceğinden ve içinde boğulmaktan yana da endişelenme!

"(لَا تَخَافُ): **Korkun... olmaksızın"** buyruğunu Hamza, emrin cevabı olmak üzere "(لا تخف): Korkma" diye okumuştur. İfade: Sen denizde onlara yol açacak olursan, bundan dolayı korkma! takdirindedir. Diğer taraftan "(لا تخشى): **Endişen olmaksızın"** buyruğu da: Sen endişeye düşmeyerek... takdirinde yeni bir cümledir. Yahut da aslında bu (da emrin cevabı olarak) cezmedilmiş, fakat (şın harfinin) fethasının doyurulmuş şekli (işbâi) ile elif (-i maksûra) gel-

miştir. (O takdirde anlam burada da: Endişelenme şeklindedir.) Bu da yüce Allah'ın: "(فَأَضَلُّونَا السَّبِيلَا): *Onlar da bizi yoldan saptırdılar*" (el Ahzab, 33/67) buyruğundaki (işba' için getirilmiş) elif gibidir. Yahut bu, şairin şu sözüne (bu yönüyle) benzemektedir.

كأنْ لـم تَـرَى قَبْلي أسيراً يمانِيَاً

"Sanki sen benden önce Yemenli bir esir görmemiş gibisin."

Bu da sahih olan fiilde harekenin hazfedilmesi gibi hazfin yapıldığı var sayımına göredir.(1) el-Ferrâ'nın görüşü budur.

Bir başka şair de şöyle demiştir:

هَجـوت زَبّـان ثم جئـتَ معتذرا من هجوِ زَبّان لَمْ تَهْجُـو ولَـمْ تَدَعِ

"Sen önce Zebbân'ı hicvettin sonra Zebbân'ı hicvettiğin için,
Özür dileyerek geldin; (böylelikle) sen ne hicvetmiş oldun, ne de
(esenlikte bırakarak) terketmiş oldun."(2)

Bir diğer şair de şöyle demiştir:

أَلَـمْ يأتيكَ والأنبـاءُ تَنْمي بِمـا لاَقَـتْ لَبُـون بَنِـي زِيادِ

"Haberler Ziyadoğullarının süt veren develerinin neyle karşılaştıklarını
anlatıp dururken,
(Buna dair) haberler sana gelmedi mi?"(3)

en-Nehhâs dedi ki: Yüce Allah'ın Kitabının şiirdeki bu gibi şâz söyleyişlere göre yorumlanması hataların en çirkin şekillerindendir. Aynı şekilde onun örnek göstermiş olduğu bu şiirler hiçbir yönüyle âyet-i kerîmeye benzememektedir. Çünkü "ya" ile "vav" harfleri "elif"ten farklıdırlar. Zira bu iki harf hareke aldıkları halde, "elif" hareke almaz. Ayrıca şair çaresiz kaldığı takdir-

(1) "Görmemiş" anlamındaki fiilin başına cezm edatı geldiğinden, sondaki illet harfi olan "ya"nın hazfedilmesi gerekirdi. Ancak bu harf hazfedilmeyince, sahih fiilde olduğu gibi sadece harekenin harfi ile yetinildiği kabul edilmektedir.
(2) Burada "hicvettin" anlamındaki fiilde de aynı durum sözkonusudur.
(3) Burada "sana gelmedi mi" anlamındaki fiilde aynı durum sözkonusudur.

de bu iki harfi harekeli kabul edebilir, sonra da cezm dolayısıyla bu hareke hazfedilir, "elif"te böyle bir şey yapmaya imkan yoktur. Birinci kıraat ise daha açık ve anlaşılırdır. Çünkü ondan sonra gelen "(وَلَا تَخْشَىٰ): **Endişen olmaksızın"** kelimesinin cezimsiz olduğu hususunda icma vardır. Ve bunda üç takdir söz konusudur:

Birincisi **"korkun... olmaksızın"** buyruğu muhatabın hali konumunda olabilir. İfadenin takdiri de şöyle olur: Sen korkuya kapılmadan ve endişelenmeden onlar için denizde kupkuru bir yol aç.

İkinci takdir: Yolun sıfatı konumunda olabilir, çünkü sıfat olan "kupkuru oluş" üzerine atfedilmiştir ve buna göre ifadenin takdiri: Sen onda (o yolda) korkmaksızın... takdirindedir. Böylelikle ona ait olan sıfat hazfedilmiş demektir.

Üçüncü takdire gelince: Önceki ile ilgisi olmayan ve: Sen korkmayacaksın korkmaksızın, takdirinde hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olabilir.

"Firavun, askerleriyle onların ardınca gitti." Firavun beraberinde askerleri bulunduğu halde onları izledi. "(فَأَتْبَعَهُمْ): **Onların ardınca gitti"** buyruğu, (فَاتَّبَعَهُمْ) şeklinde "te" harfi şeddeli olarak da okunmuştur. Bu takdirde "(بِجُنُودِهِ): Askerleriyle"deki "be" harfi fiilin ikinci mef'ule geçiş yapmasını sağlamış olmaktadır. Çünkü bu fiil tek başına (yani harfi cer olmaksızın) tek bir mef'ule geçiş yapar. Yani Firavun askerleri ile birlikte onların arkasından yetişmek maksadıyla onların ardından gitti. Bu da, emir kılıcı da beraberinde bulunduğu halde bindiğini anlatmak üzere bu harf-i cerr-i kullanarak: (ركب الأمير بسيفه) demeye benzer.

Bu fiili kat' ile; (فاتبع) şeklindeki okuyuşa göre ise fiil iki mef'ule geçiş yapar ve bu durumda "be" harfinin zaid olması da mümkündür. Fiilin tek bir mef'ule geçiş almasıyla yetinilmesi de mümkündür. Nitekim aynı anlamda olmak üzere; "(تبعه) ile: (أتبعه): Onu izledi" ve; (لحقه) ile "(ألحقه): Ona yetişti" denilir. Bu durumda "askerleriyle" buyruğu da hal konumunda olur. "Askerlerini önünden yürüterek onları takip etti" denilmiş gibidir.

"Ancak kendilerini denizden ne kapladıysa kapladı." Yani denizden onları boğacak kadar su isabet etti. Burada **"kapladıysa kapladı"** şeklindeki tekrar, ta'zim ve durumun bilinmesinin anlatılması maksadı iledir.

"Firavun kavmini saptırdı, hidayet yolunu göstermedi." Yani Firavun onları doğru yoldan saptırıp uzaklaştırdı, onları hayra ve kurtuluşa iletmedi. Çünkü o, Musa (as) ile beraberinde bulunanların kendisinden önce gidemeyeceklerini ve önlerinde deniz bulunduğundan dolayı elinden kurtulamayacaklarını zannetmişti. Ancak Musa (as) asasıyla denize vurunca, denizde oniki yol ayrıldı ve bu yollar arasındaki sular yukarı doğru dağlar gibi yük-

seldi. eş-Şuarâ Sûresi'nde de: *"Ardından deniz ayrılıp her bir tarafı büyük bir dağ gibi oldu"* (eş-Şuarâ, 26/63) diye buyurulmaktadır. Her bir kol (sıpa), bu yolların birisini izledi. Yüce Allah dağ gibi ayrılan sulara: Sizlerde pen cereler olsun, diye emredince, bunlar arasında birbirlerini görmelerini sağ layacak şekilde pencere gibi delikler açıldı, birbirlerinin sözlerini duyar ol dular. Bu ise en büyük mucizelerden, en büyük belgelerden biri olmuştu.

Firavun gelip denizde yol açılmış, suyun da yukarı doğru yükselmiş ol duğunu görünce, beraberindeki askerlerine denizin kendi heybeti dolayısıy la bu hali aldığı vehmini verdi. Beraberinde bulunanlarla birlikte denize gir di ve deniz üzerlerine kapanıverdi.

Yüce Allah'ın: **"Hidayet yolunu göstermedi"** anlamındaki buyruğun Fi ravun'un onları saptırmalarını te'kid manasına olduğu da söylenmiştir. Bu nunla birlikte bir başka görüşe göre bu, Firavun'un: *"Ben size ancak gördüğümü gösteriyorum ve ben sizi doğru yoldan başkasına da iletmiyorum"* (el-Mu'min, 40/29) buyruğuna bir cevaptır ve yüce Allah onun bu iddiasını böy lece yalanlamaktadır.

İbn Abbas dedi ki: **"Hidayet yolunu göstermedi"** yani o bizzat kendisi ni hidayete iletemedi, aksine kendisini de kavmini de helâke sürükledi.

يَابَنِي إِسْرَائِيلَ قَدْ أَنْجَيْنَاكُمْ مِنْ عَدُوِّكُمْ وَوَاعَدْنَاكُمْ جَانِبَ الطُّورِ
الْأَيْمَنَ وَنَزَّلْنَا عَلَيْكُمُ الْمَنَّ وَالسَّلْوَىٰ ﴿٨٠﴾ كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ
مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي ۚ وَمَنْ يَحْلِلْ
عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَىٰ ﴿٨١﴾ وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِمَنْ تَابَ وَآمَنَ
وَعَمِلَ صَالِحًا ثُمَّ اهْتَدَىٰ ﴿٨٢﴾

80. Ey İsrailoğulları! Gerçekten Biz sizi düşmanınızdan kurtardık ve sizinle Tur'un sağ yanında sözleştik. Size kudret helvası ve bıldırcın da indirdik.

81. Size verdiğimiz güzel rızıktan yeyin ve bu hususta haddi aşmayın. Çünkü o takdirde gazabım gelip sizi bulur, gazabım her kime gelip çatarsa yıkılır gider.

82. Muhakkak Ben tevbe eden, iman eden ve salih amel işleyip hidayet üzere olana da çok çok mağfiret ediciyim.

"Ey İsrailoğulları! Gerçekten Biz sizi düşmanınızdan kurtardık." Yüce Allah, Firavun'dan kurtardıktan sonra şükretsinler diye onlara bu sözleri söylemişti.

"Ve sizinle Tur'un sağ yanında sözleştik" buyruğunda geçen "yan" anlamındaki kelime "sözleştik" fiilinin ikinci mef'ulü olmak üzere nasb edilmiştir. Bunun zarf olarak nasb edilmesi uygun düşmez. Çünkü bu müphem olmayan, katıksız bir mekân zarfıdır. Fiillerin ve mastarların mekân zarflarına teaddi etmesi (geçişi) müphem olmaları halinde harf-i cersiz olur.

Mekkî dedi ki: Bu hakkında görüş ayrılığı bulunmayan bir esastır. Âyetin takdiri şöyledir: Biz sizinle Tur'un yan tarafına gelmek üzere sözleştik. Daha sonra bundan muzaf hazfedilmiştir.

en-Nehhâs dedi ki: Yani Biz, Musa'ya sizlere size kendisi ile birlikte çıkmanızı emretsin diye emir verdik. Çünkü yüce Allah sizin huzurunuzda onunla konuşacak ve siz de bu kelâmı işitecektiniz.

Şöyle de açıklanmıştır: Firavun'un suda boğulmasından sonra, Musa'ya Tur'un sağ tarafına gelmesi ve burada kendisine Tevrat'ı vermesi vaadinde bulunmuştu. Buna göre verilen söz Musa'ya verilmiştir. Ancak bu hususta onlara hitap edilmesi, bu sözün kendileri dolayısıyla verilmiş olmasından dolayı idi.

"(وَاعَدْنَاكُمْ): **Sizinle... sözleştik"** buyruğunu Ebu Amr "vav"dan sonra "elif"siz olarak okumuş, Ebu Ubeyd de bunu tercih etmiştir. Çünkü burada "vaadetmek (söz vermek)" yüce Allah tarafından özellikle Musa'yadır. "Sözleşmek" ("elif"li okuyuşun manası) ise ancak iki kişi tarafından yapılır. Bu hususa dair açıklamalar daha önceden el-Bakara Sûresi'nde (2/51. âyet, 1. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır.

"Sağ" (anlamındaki: el-eymen) kelimesi de "yan" anlamındaki kelimenin sıfatı olduğundan dolayı nasb edilmiştir. Dağın kendisinin ne sağı, ne solu olur. O bakımdan birisine: Dağın sağ tarafından git, denilecek olursa bu, sen dağı sağ tarafına al git, demektir. Musa (as) da dağa geldiğinde, dağ onun sağ tarafında bulunuyor idi.

"Size kudret helvası ve bıldırcın da indirdik." Yani Tîh'te üzerinize bunları indirdik. Buna dair açıklamalar daha önceden (el-Bakara, 2/57. âyet, 2. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır.

"Size verdiğimiz güzel rızıktan" yani rızkın lezzetlisinden **"yeyin."** Helalinden yeyin anlamında olduğu da söylenmiştir. Çünkü herhangi bir insanın bu rızkın meydana gelmesinde emeği ve katkısı yok ki buna bir şüphe girsin.

"Ve o hususta haddi aşmayın." İçinde bulunduğunuz bolluk ve afiyet si-

zi isyankârlığa götürmesin, çünkü tuğyan, caiz olmayana doğru haddi aşmak tır.

Anlamın şöyle olduğu da söylenmiştir: Sizler nimete karşı nankörlük ederek bu nimetleri size ihsan edene şükretmeyi unutmayınız.

Bir diğer açıklama da şöyledir: Sizler bu nimetler yerine başkalarını iste meye kalkışmayınız. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Siz daha hayırlı olanı böyle daha aşağı olanla değiştirmek mi istiyorsunuz?"*** (el Bakara, 2/61)

Bir diğer açıklama da şu şekildedir: Siz bu rızıktan bir gün ve bir gece likten fazlasını saklamaya kalkışmayınız. İbn Abbas dedi ki: Saklayıp birik tirdikleri kurtlandı. Eğer onlar bunu yapmamış olsalardı, ebediyyen hiçbir yi yecek kurtlanmazdı.

"Çünkü o takdirde gazabım gelip sizi bulur." Yani hakkınızda vacip olur ve üzerinize iner.

(فَيَحِلَّ): Gelip... bulur" kelimesi yüce Allah'ın: **"Haddi aşmayın"** buyruğundaki nehyin cevabı olarak başına gelen "fe" ile nasb edilmiştir.

"Çünkü o takdirde gazabım gelip sizi bulur. Gazabım her kime gelip çatarsa yıkılıp gider."

el-A'meş, Yahya b. Vessâb ve el-Kisaî "Gelip ... bulur" anlamındaki fildeki "ha" harfini -esre yerine- ötre ile; (فَيَحُلَّ) şeklinde ve; "(وَمَنْ يَحْلُلْ): Kime gelip çatarsa" lafzını da birinci "lam"ı -esre yerine- ötre ile okumuşlardır. Diğerleri ise (her iki kelimedeki, her iki harfi de) esreli okumuşlardır ve bunların ikisi de ayrı birer söyleyiştir.

Ebu Ubeyde ve başkasının naklettiğine göre; bir şeyin gelmesi vacip olduğunda (حَلَّ يَحِلُّ) denilir. Gelip çattığında ise; (حَلَّ يَحُلُّ) şekli kullanılır. el-Ferrâ da böyle demiştir: "Hulûl" mastarında (muzariinde aynu'l-fiilin) ötreli gelmesi, vuku bulmak demektir. Esreli gelmesi ise vacip olmak anlamındadır.

Her iki mana da birbirine yakın olmakla birlikte; esreli okuyuş daha uygundur. Çünkü bütün kıraat alimleri yüce Allah'ın:

"(وَيَحِلُّ عَلَيْهِ عَذَابٌ مُقِيمٌ): ***Ve kalıcı azabın da kimin başına ineceğini..."*** (Hud, 11/39) buyruğunda bu kelimeyi icma ile esreli okumuşlardır.

"Allah'ın gazabı" cezası, intikamı ve azabı demektir.

"(فَقَدْ هَوَى): **Yıkılır, gider"** buyruğu, ez-Zeccâc dedi ki: Helâk oldu, demektir. Yani bu kimse cehennem ateşinin dibi olan "el-Hâviye"ye gider demektir. Bu da yukarıdan aşağıya doğru düşmeyi anlatan; (هوى يهوى هوياً)den gelmektedir. "(هوى فلان): Filan öldü" demektir.

İbnu'l-Mubarek şunu nakletmektedir: Bize İsmail b. Ayyaş haber verdi, dedi ki: Bize Sa'lebe b. Müslim anlattı, o Eyyub b. Beşir'den, o Şufey el-Asbahi'den dedi ki: Cehennemde Saûd diye adlandırılan bir dağ vardır. Kâfir kırk yıl süreyle tırmandığı halde tepesine ulaşamaz. Yüce Allah da: ***"Ben onu Saûd'a (sarp yokuşa) sardıracağım."*** (el-Muddessir, 74/17) diye buyurmaktadır. Yine cehennemde "Hevâ" diye adlandırılan yüksek bir bina vardır. Kâfir bu binanın üst tarafından aşağı doğru atılır ve kırk yıl süre ile o aşağı doğru inmeye devam eder de bunun dibine daha ulaşmış olmaz. İşte yüce Allah da: **"Gazabım her kime gelip çatarsa yıkılır gider"** diye buyurmaktadır. Daha sonra hadisin geri kalan bölümünü zikretmektedir. Biz bu hadisi *"et-Tezkire"* adlı kitabımızda zikretmiş bulunuyoruz.

"Muhakkak Ben" şirkten **"tevbe eden, iman eden ve salih amel işleyip hidayet üzere olana da çok çok mağfiret ediciyim."** Ölünceye kadar imanı üzere kalmaya devam edene **"mağfiret ediciyim"** demektir. Bu açıklamayı Süfyan es-Sevrî, Katade ve başkaları yapmıştır. İbn Abbas dedi ki: İmanında şüphe etmeyen kimseye... demektir. Bu açıklamayı da el-Maverdî ve el-Mehdevî zikretmişlerdir.

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî ile yine İbn Abbas şöyle demişlerdir: Sünnete ve cemaate bağlılığını sürdüren kimseye... anlamındadır. Bunu da es-Sa'lebî nakletmiştir. Enes dedi ki: Peygamber (sav)ın sünnetini izleyen kimse söz konusudur. Bunu el-Mehdevî zikretmiş, el-Maverdî, bunu er-Rabî' b. Enes'ten de nakletmiştir.

Diğer bir görüşe göre: İsabetli amel yapan kimselere... anlamındadır. Bu açıklamayı da İbn Zeyd yapmıştır. Yine İbn Zeyd'den nakledildiğine göre her kim nasıl davranacağını bilmek üzere ilim öğrenirse bu durumda olacaktır. Birincisini el-Mehdevî, ikincisini de es-Sa'lebî zikretmiştir.

eş-Şa'bî, Mukatil ve el-Kelbî de şöyle demişlerdir: Bu işlerin iyi olanına mükâfat, kötü olanlarına ceza olduğunu bilen kimselere... demektir. el-Ferrâ da böyle demiştir. Başka bir görüşe göre: **"Hidayet üzere olana"** yani Peygamber (sav)ın ehl-i beytini dost edinmeye, veli edinmeye devam edene demektir. Bu açıklamayı da Sâbit el-Bünânî yapmıştır. Bütün bu görüşlerin en güzeli yüce Allah'ın izniyle birinci görüştür ve diğer görüşler de onun kapsamına girmektedir.

Vekî', Süfyan'dan şöyle dediğini nakletmektedir: Bizler yüce Allah'ın: şu buyruğunun şöylece açıklandığını dinliyorduk: **"Muhakkak Ben"** şirkten **"tevbe eden"** şirkten sonra ise **"iman eden ve"** namaz kılıp oruç tutarak **"salih amel işleyip hidayet üzere olana"** ve bu şekilde ölene **"da çok çok mağfiret ediciyim."**

وَمَآ اَعْجَلَكَ عَنْ قَوْمِكَ يَامُوسٰى ﴿٨٣﴾ قَالَ هُمْ اُولَآءِ عَلٰٓى
اَثَرِى وَعَجِلْتُ اِلَيْكَ رَبِّ لِتَرْضٰى ﴿٨٤﴾ قَالَ فَاِنَّا قَدْ فَتَنَّا
قَوْمَكَ مِنْ بَعْدِكَ وَاَضَلَّهُمُ السَّامِرِىُّ ﴿٨٥﴾ فَرَجَعَ مُوسٰٓى
اِلٰى قَوْمِهٖ غَضْبَانَ اَسِفًا ۚ قَالَ يٰقَوْمِ اَلَمْ يَعِدْكُمْ رَبُّكُمْ
وَعْدًا حَسَنًا ۖ اَفَطَالَ عَلَيْكُمُ الْعَهْدُ اَمْ اَرَدْتُمْ اَنْ يَحِلَّ
عَلَيْكُمْ غَضَبٌ مِنْ رَبِّكُمْ فَاَخْلَفْتُمْ مَوْعِدِى ﴿٨٦﴾ قَالُوا مَآ
اَخْلَفْنَا مَوْعِدَكَ بِمَلْكِنَا وَلٰكِنَّا حُمِّلْنَآ اَوْزَارًا مِنْ زِينَةِ الْقَوْمِ
فَقَذَفْنَاهَا فَكَذٰلِكَ اَلْقَى السَّامِرِىُّ ﴿٨٧﴾ فَاَخْرَجَ لَهُمْ عِجْلًا
جَسَدًا لَهُ خُوَارٌ فَقَالُوا هٰذَآ اِلٰهُكُمْ وَاِلٰهُ مُوسٰى فَنَسِىَ ۖ ﴿٨٨﴾
اَفَلَا يَرَوْنَ اَلَّا يَرْجِعُ اِلَيْهِمْ قَوْلًا ۙ وَلَا يَمْلِكُ لَهُمْ ضَرًّا
وَلَا نَفْعًا ﴿٨٩﴾

83. "Kavminden erken gelmek için seni aceleye iten nedir, ey Musa!"

84. "Onlar da arkamdan geliyorlar. Rabbim razı olasın diye ben huzuruna gelmek için acele ettim" dedi.

85. Buyurdu ki: "Senden sonra Biz kavmini fitneye düşürdük. Sonra Sâmirî de onları saptırdı."

86. Musa kızgın ve kederli bir şekilde kavmine döndü. Dedi ki: "Ey kavmim! Rabbiniz size güzel bir vaadde bulunmadı mı? Yoksa aradan geçen süre size uzun mu geldi? Yahut üzerinize Rabbinizden bir gazabın gelmesini mi istediniz de bana olan vaadinizde durmadınız?"

87. Dediler ki: "Biz kendi güç ve isteğimizle vaadine muhalefet etmedik. Fakat kavmin süs eşyasından iğreti aldığımız ağırlıklar yüklenmiştik de onları attık. Sâmirî de böylece attı."

88. Onlara böğüren bir buzağı heykeli yaptı. Dediler ki: "Bu sizin de ilâhınızdır, Musa'nın da ilâhıdır, o unuttu."
89. Onun, hiçbir sözlerine karşılık veremediğini, onlara bir zararının dokunmadığını, bir fayda da sağlayamadığını görmezler mi?

"Kavminden erken gelmek için seni aceleye iten nedir, ey Musa?" Ondan önce seni gelmeye ne itti?

Denildiğine göre; burada kavimden kasıt, bütün İsrailoğullarıdır. Buna binaen şöyle denilmiştir: O, İsrailoğullarının başına Harun'u yerine halef bırakmış, kendisi ise beraberinde yetmiş kişi ile birlikte tayin edilen vakitte hazır bulunmak üzere gitmişti.

"Onlar da arkamdan geliyorlar." O bu sözleriyle kavminin arkasından ve bu tarafa doğru yürümekte olduklarını kastetmemiştir. Bu sözleriyle: Onlar benim yakınımda bulunuyorlar ve benim kendilerine dönmemi bekliyorlar, demek istemişti.

Şöyle de açıklanmıştır: Hayır Harun'a, İsrailoğulları ile birlikte izini takip edip kendisine yetişmeleri emrini vermiştim.

Bir kesim de şöyle demiştir: O "kavim" ile seçtiği yetmiş kişiyi kastetmişti. Musa, Tur'a yaklaştığında yüce Allah'ın kelâmını dinleme şevki dolayısıyla onlardan daha çabuk hareket ederek önlerine geçmişti.

Bir başka açıklama da şöyledir: O sözleşilen şekilde Tûr-i Sina'ya gelince, Rabbine kavuşma şevkini duydu. Yüce Allah'a olan aşırı şevkinden dolayı aradaki mesafe kendisine çok uzak geldi. Bundan dolayı o kadar sıkıldı ki, gömleğini dahi yırttı. Fakat yine de dayanamayarak onları geride bırakıp tek başına gitti. Huzurda durunca şanı yüce ve mübarek olan Allah: **"Kavminden erken gelmek için seni aceleye iten nedir, ey Musa?"** diye sordu. O ise ne cevap vereceğini kestiremeyip şaşırdı ve cevap olmak üzere: **"Onlar da arkamdan geliyorlar, dedi."** Yüce Allah kendisine acele etme sebebini sorduğu halde, o kavminin arkasından gelmekte olduklarını bildirdi. Daha sonra da: **"Rabbim razı olasın diye ben huzuruna gelmek için acele ettim, dedi."** Böylelikle şevkini ve Allah'ın rızasını aramaktaki samimiyetini dile getirmiş oluyordu.

Abdu'r-Rezzak, Ma'mer'den, o Katade'den yüce Allah'ın: **"Rabbim razı olasın diye ben huzuruna gelmek için acele ettim"** buyruğu hakkında: Sana olan şevkimden dolayı (böyle hareket ettim) diye açıkladığını nakletmektedir.

Âişe (ranha) da uyumak üzere yatağına çekildiğinde: el-Mecîd'i getirin, der-

di. Bunun üzerine ona Mushaf getirilir, onu alır, göğsüne bastırır ve o şekil de uyurdu. Bununla teselli bulurdu. Bunu Süfyan, Mis'ar'den, o Alşe (ranhia) dan rivayet etmektedir.

Peygamber (sav)da yağmur yağdığında elbiselerini çıkartır ve yağmur te nine değinceye kadar elbisesiz kalır ve şöyle derdi: "Çünkü bunun Rabbinin yanından gelişi yepyenidir."(1) İşte Rasûlullah (sav)ın ve ondan sonrakilerin bu gibi davranışları yüce Allah'a duyulan şevk kabilindendir. Bundan dola yı yüce Allah'ın (kudsi hadiste) şöyle buyurduğu rivayet edilmektedir: "İyi insanların Bana kavuşmaya olan şevkleri epey uzadı. Onlara kavuşmaya Be nim şevkim onlarınkinden fazladır."(2)

İbn Abbas dedi ki: Elbette yüce Allah bunun sebebini biliyordu. Lakin Mu sa (as)a rahmet olmak, bu sözleriyle ona ikramda bulunmak, kalbine sükû net vermek ve ona karşı duyduğu merhamet dolayısıyla: **"Kavminden erken gelmek için seni aceleye iten nedir, ey Musa?"** diye buyurdu. O da Rabbi ne cevap olmak üzere: **"Onlar da arkamdan geliyorlar"** dedi.

Ebu Hatim der ki: İsa dedi ki: Temimoğulları: -"onlar...lar" anlamında-: (هُمْ أولَى) şeklinde "elif-i maksura" ile söylerler. Hicazlılarsa medli olarak; (أولاءِ) derler. el-Ferrâ; "(هُمْ أُولاَيَ عَلَى أثَرِي): "Onlar da arkamdan geliyorlar" di ye okunduğunu da nakletmektedir.

Ebû İshak ez-Zeccâc, bu okuma şeklinin uygun bir açıklaması bulunma dığını iddia etmiştir. en-Nehhâs dedi ki: Bu onun dediği gibidir. Çünkü bu edat izafe yapılan bir kelime değil ki; "(هُدَايَ): Benim hidayetim"e benzesin. Diğer taraftan şu iki hususlan birisi de mutlaka söz konusudur: Bu ya müp hem bir isimdir, buna göre izafet yapılması imkânsızdır. Yahut da; (الذين): On lar" anlamındadır, yine izafe olmaz. Çünkü ondan sonraki ifadeler onu bü tünlemektedir ve bu marifedir.

İbn Ebi İshak, Nasr ve Ruveys, Ya'kub'dan; (على إثْرِي) şeklinde hemzeyi esreli, "se"yi sakin olarak okumuşlardır. Bu da; (أثر) anlamındadır. İki ayrı söyleyiştir. (Meâldeki anlamıyla: Arkamdan, izimden)

"Rabbim razı olasın diye ben huzuruna gelmek için acele ettim." Yani gelmemi emretmiş olduğun yere benden razı olasın diye acele edip geldim. Nitekim; "(رَجلٌ عَجِلٌ وعَجُلٌ وعَجُولٌ وعَجْلاَنُ بين العَجَلة): Aceleci adam ve aceleciliği apa çık adam" denilir. Acele, geç hareket etmenin, geç davranmanın aksidir.

(1) *Müslim,* İstiska 13; *Ebû Dâvûd,* 104, 105.

(2) Müfessirimizin kaydettiği lafzıyla tespit edemedik. Ancak: "Allah'a kavuşmayı sevene Allah da kavuşmayı sever" anlamındaki rivâyetler için bk.: *Buhârî,* Rikaak 41; *Müsned,* Zikr 14, 16-18; *Tirmizî,* Cenâiz 67, Zühd 6; *Nesâî,* Cenâiz 10; *İbn Mâce,* Zühd 31; *Dârimî,* Rikaak 43; *Müsned,* II, 312, 346...

"Senden sonra, Biz kavmini fitneye düşürdük." Yüce Allah'ın varlığına delil göstermelerini istemek suretiyle onları denedik, sınadık.

"Sonra Sâmirî de onları saptırdı." Yani onları sapıklığa davet etti. Yahut da sapıklıklarına o sebeb oldu.

Şöyle de açıklanmıştır: Biz onları fitneye düşürdük, yani buzağıya tapmayı kendilerine süslü gösterdik. Bundan dolayı Musa (as): *"Zaten o ancak senin fitnendir"* (el-A'raf, 7/155) demiştir.

İbn Abbas (ra) dedi ki: Sâmirî ineğe tapan bir topluluktandı. Mısır topraklarına gelmişti ve zahiri itibariyle İsrailoğulları dinine girmişti. Kalbinde ineklere tapma duygusunu hâlâ taşıyordu.

Kimisine göre de Sâmirî Kıbtîlerden idi. Musa (as)ın komşusu olup ona iman etmiş, onunla birlikte Mısır'dan dışarıya çıkmıştı.

Bir diğer açıklamaya göre o, İsrailoğullarının büyüklerinden birisi idi. es-Sâmirâ diye bilinen bir kabileye mensubtu. Bunlar Şam topraklarında bilinen bir kabiledir. Said b. Cubeyr dedi ki: Sâmirî, Kirmân ahalisindendi.

"Musa kızgın ve kederli bir şekilde kavmine döndü." (Bu buyrukta: **"kızgın ve kederli bir şekilde"** anlamındaki ifadeler) hal'dir. Buna dair yeterli açıklamalar daha önceden el-A'raf Sûresi'nde (7/150. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

"Dedi ki: Ey Kavmim! Rabbiniz size güzel bir vaadde bulunmadı mı?" Yüce Allah kendisine itaati sürdürdükleri takdirde cenneti vaad etti ve ayrıca Musa (as) diliyle Tevrat'ta kelâmını kendilerine işittireceği sözünü de vermişti. Böylelikle Tevrat'ta bulunan hükümler gereğince amel etsinler ve amellerine karşılık mükâfatı hak etsinler.

Bir görüşe göre onlara yardım ve zafer vaadinde bulunmuştu. Bir diğer görüşe göre onun vaadi: **"Muhakkak Ben tevbe eden, iman eden ve salih amel işleyip hidayet üzere olana da çok çok mağfiret edeceğim."** (82. âyet) buyruğunda dile getirdiğidir.

"Yoksa aradan geçen süre size uzun mu geldi?" Yani -denildiği üzeresiz bunları unuttunuz mu? Aradan geçen uzun bir süre dolayısıyla bir şey unutulabilir.

"Yahut üzerinize Rabbinizden bir gazabın gelmesini mi istediniz de Bana olan vaadinizde durmadınız?" Bu buyruktaki: "(يحل): **Gelmesi"** hakkınızda bunun vacip olup inmesi... demektir. Gazab da ceza ve musibet, intikam demektir. Yani yoksa sizler Allah'ın gazabının sizi gelip bulmasına sebeb teşkil edecek bir fiil mi yapmak istediniz? Çünkü hiçbir kimse Allah'ın gazabını istemez, ama ilâhî gazaba sebeb teşkil edecek işler yapabilir.

"...Bana olan vaadinizde durmadınız?" Çünkü onlar Musa (as)'la Tur'dan geri dönünceye kadar yüce Allah'a itaate devam edeceklerine söz vermişlerdi. Bir diğer açıklamaya göre; hemen arkasından gelmek üzere kendileriyle sözleşmiş olduğu halde onlar duraksadılar.

"Dediler ki: Biz kendi güç ve isteğimizle vaadine muhalefet etmedik" buyruğundaki: "(بِمَلْكِنَا): **Kendi güç ve isteğimizle"** lafzı Nâfi', Âsım ve İsa b. Ömer tarafından "mim" harfi üstün olarak okunmuştur. Mücahid ve es Sudî, "kendi güç ve takatimizle" demektir diye açıklamışlardır. İbn Zeyd de şöyle açıklamıştır: Biz kendimizi tutamadık, yani buna mecbur kaldık.

İbn Kesir, Ebu Amr ve İbn Âmir ise bu kelimeyi "mim" harfini esreli olarak okumuşlardır. Ebu Ubeyd ve Ebu Hatim de bunu tercih etmişlerdir. Çünkü üstün şive budur. Bu da; "(ملكت الشيء املكه ملْكاً): Bir şeye malik oldum, malikim" fiilinin mastarıdır. Burada mastar faile izafe edilmiş, mef'ul de hazfedilmiştir. Şöyle denilmiş gibidir: Biz kendi imkanlarımızla doğruya muhalefet etmedik, aksine hata ettik. Bu onların hata ettiklerini itiraftır.

Hamza ve el-Kisaî ise "mim" harfini ötreli olarak okumuşlardır ki; bu da, biz kendi otoritemiz ve sultamızla... anlamındadır. Yani bizler hiçbir şeye malik değildik ki sana vermiş olduğumuz söze muhalefet etmiş olalım.

Diğer taraftan şöyle denilmiştir: Yüce Allah'ın: **"Dediler ki"** buyruğu umumî olmakla birlikte, maksad özel kimselerdir. Yani Musa, Tur'dan kendilerine geri dönünceye kadar Allah'a itaat üzere sebat eden kimseler: **"Biz kendi güç ve isteğimizle vaadine muhalefet etmedik"** dediler. Bunlar onikibin kişi idiler, bütün İsrailoğulları ise toplam altıyüzbin kişi idi.

"Fakat kavmin süs eşyasından iğreti aldığımız ağırlıklar yüklenmiştik de onları attık" buyruğundaki: "Yüklenmiştik" anlamındaki kelimenin "ha" harfi ötreli, "mim" şeddeli ve esrelidir. Nâfi', İbn Kesir, İbn Âmir, Hafs ve Ruveys böyle okumuşlardır. Diğerleri ise her iki harfi de üstün ve şeddesiz okumuşlardır. Ebu Ubeyd ve Ebu Hatim bu okuyuşu tercih etmişlerdir. Çünkü onlar kavmin süs eşyalarını beraberlerinde taşıyıp getirmişler, bunları zorla taşımamışlardır.

Musa (as) ile beraber çıkmayı istediklerinde Kıptîlerden süs eşyalarını iğreti olarak almışlardı. Bir bayramları yahut bir ziyafetleri dolayısıyla toplantıya gidecekleri izlenimini vermişlerdi.

Şöyle de açıklanmıştır: Bu onların Firavun hanedanından deniz kendilerini sahile attığı vakit aldıkları şeylerdi. Bunlara "ağırlıklar (evzâr)" deniliş sebebi bunların hepsinin günah oluşlarıdır. Yani bunları almak kendilerine helâl değildi, ganimet onlara helâl kılınmamıştı. Aynı şekilde dilde de "evzâr" ağırlıklar, ağır yükler demektir.

"... onları attık" yani beraberimizde bulunan süs eşyalarını taşımak bize ağır geldi. Biz de erisinler diye onları ateşe bıraktık.

Şöyle de açıklanmıştır: Biz geri dönüp bu hususta görüşünü açıklayasın diye onları Sâmirî'ye attık.

Katade dedi ki: İsrailoğulları, Musa (as)ın geciktiğini görünce Sâmirî kendilerine şöyle dedi: Onun size geri dönüşünün gecikmesinin sebebi, yanımızda bulunan süs eşyalarıdır. Bunun üzerine bütün bu süs eşyalarını toplayıp Sâmirî'ye verdiler. O da bunları alıp ateşe attı ve bunlardan kendilerine bir buzağı yaptı. Sonra da o buzağının üzerine elçinin -ki Cibril (as)dır- atının ayağının izinden bir avuç bıraktı.

Ma'mer dedi ki: Cibril (as)ın üzerinde bulunduğu at, hayatın kendisi idi. O bakımdan bu aldığı avucu buzağının üzerine bırakınca, hemen böğürtüsü olan bir buzağı heykeline dönüşüverdi.

İbn Abbas dedi ki: Süs eşyaları ateşte eriyince, Sâmirî geldi ve Harun'a: Ey Allah'ın peygamberi, ben de elimde olanı bırakayım mı? -O da Sâmirî'nin de diğerleri gibi süs eşyası getirmiş olduğunu zannediyordu.- Sâmirî erimiş süs eşyası arasına o toprağı attı ve böğürtüsü olan bir buzağı ol dedi, dediği gibi oldu. Buna sebeb ise sınamak ve denemekti. Bu buzağı tek bir defa böğürdü ve daha sonra onun gibi de böğürmedi.

Bir diğer açıklamaya göre onun böğürüp ses çıkarması, rüzgar ile oluyordu. Çünkü o bu buzağıda bir takım delikler yapmıştı. Rüzgar onun içine girdi mi ses çıkarıyordu; canlı değildi. Bu da Mücahid'in görüşüdür.

Birinci görüşe göre etten, kemikten bir buzağı olmuştur. Bu da el-Hasen, Katade ve es-Süddî'nin görüşüdür.

Hammad, Simâk'dan o Said b. Cubeyr'den, o da İbn Abbas'tan rivayete göre İbn Abbas şöyle demiş: Harun buzağıyı yapmakta olan Sâmirî'nin yanından geçti. Bu nedir? diye sordu. O da: Bu fayda verir ve zarar vermez demişti. Bunun üzerine Allah'ım ona nefsinde olana uygun olmak üzere Senden istediğini ver, dedi. Bunun üzerine Sâmirî de: Allah'ım, Senden bunun böğürmesini dilerim, dedi. Buzağı böğürdüğü vakit secdeye kapanıyorlardı. Bu böğürme de Harun'un yaptığı bu duadan dolayı olmuştu.

İbn Abbas dedi ki: Bu buzağı canlı bir buzağı imiş gibi böğürdü.

Rivayet edildiğine göre Musa (as) şöyle demiş: Rabbim, şu Sâmirî beraberlerindeki süs eşyalarından böğürtüsü olan bir buzağı heykeli yaptı. Bu heykeli ve bu böğürtüyü yaratan kim? Şanı yüce ve mübarek olan Allah: Ben, diye buyurdu. Musa (as) dedi ki: İzzetin, celâlin, yüceliğin, azametin ve saltanatın hakkı için senden başka kimse onları saptırmadı. Yüce Allah: "Ey hik-

metliler hikmetlisi doğru söyledin" dedi... Bütün bunlar daha önceden el A'raf Sûresi'nde (7/148. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

"Dediler ki: Bu sizin de ilâhınızdır, Musa'nın da ilâhıdır." Sâmirî ve onun uyanlar demektir. -Ki bunlar teşbihe meyilli kimseler idiler. Zira: ***"Onların nasıl tanrıları varsa sen de bize böyle bir tanrı yap."*** (el A'raf, 7/138) demiş lerdi.

"O unuttu." Yani Musa bu konuda şaşırdı ve ilâhını gidip başka yerde ara dı. Bulunduğu yeri bilemedi. Rabbine giden yolu da şaşırdı.

Anlamının şöyle olduğu da söylenmiştir: Musa ilâhını burada bırakıp git ti; gidip başka yerde aradı.

İsrail, Simâk'dan, o İkrime'den o da İbn Abbas'tan şöyle dediğini rivayet etmektedir: Musa sizlere bunun kendisinin de ilâhı olduğunu söylemeyi unuttu, demektir.

Buradaki hitabın Sâmirî hakkında bir haber olduğu da söylenmiştir. Ya ni Sâmirî Musa'nın kendisine emretmiş olduğu imanı terketti ve o bakımdan şaşırıp sapıttı. Bu açıklamayı İbnu'l-A'rabî yapmıştır.

Yüce Allah onların bu iddialarına karşı delil getirerek şöyle buyurmaktadır:

"Onun hiçbir sözlerine karşılık veremediğini" onlarla hiçbir şekilde konuşamadığını, bir diğer açıklamaya göre hiçbir şekilde tekrar böğüremeyip ses çıkaramadığını **"onlara bir zararının dokunmadığını, bir fayda sağlayamadığını görmezler mi?"** O halde o nasıl ilâh olabilir? Musa (as)ın ibadet ettiği ise zarar verir, fayda sağlar, mükafât verir, ihsanda bulunur ya da engeller.

"(أَنْ لاَ يَرْجِعُ): **Karşılık veremediğini"** buyruğu; (أنه لا يرجع) takdirindedir. Bundan dolayı da fiil merfu olarak gelmiş; (أن) şeddesiz gelmiş ve zamir hazfedilmiştir. Görmek, bilmek ve zannetmek fiilerinin, bu şekilde gelmeleri halinde, tercih edilen açıklama şekli budur. Şair dedi ki:

فـي فتيةٍ من سيوف الهنـد قد علموا أَنْ هالكٌ كلُّ من يَحْفَـى وَيَنْتَعِلُ

"Hint kılıçlarından (onlar gibi genç ve dinç) gençler arasında bulunanlar biliyorlar ki,
Çıplak ayaklı olsun, ayakkabılı olsun, herkes mutlaka ölecektir."

Zamir bazen bu (vb.) edatların şeddeli olmasına rağmen yine de hazfedilebilir. Şairin şu beyitinde olduğu gibi:

فلـو كنـتَ ضبّيًا عرفـتَ قَرابتي ولـكنْ زنجيٌّ عظيـمُ المشافِرِ

"Eğer sen Dabblı (Dabboğullarından) birisi olsaydın yakınlığımı bilirdin, Ama (sen) kalın dudaklı zencinin birisisin."

Burada; "(لكنك): Ama sen" takdirindedir.

وَلَقَدْ قَالَ لَهُمْ هٰرُونُ مِنْ قَبْلُ يَاقَوْمِ اِنَّمَا فُتِنْتُمْ بِهٖ ۚ وَاِنَّ رَبَّكُمُ الرَّحْمٰنُ فَاتَّبِعُونِي وَاَطِيعُوا اَمْرِي ﴿٩٠﴾ قَالُوا لَنْ نَبْرَحَ عَلَيْهِ عَاكِفِينَ حَتّٰى يَرْجِعَ اِلَيْنَا مُوسٰى ﴿٩١﴾ قَالَ يَا هٰرُونُ مَا مَنَعَكَ اِذْ رَاَيْتَهُمْ ضَلُّوا ﴿٩٢﴾ اَلَّا تَتَّبِعَنِ ۖ اَفَعَصَيْتَ اَمْرِي ﴿٩٣﴾

90. Andolsun ki daha önce Harun onlara şöyle demişti: "Ey kavmim, siz bununla ancak sınandınız. Muhakkak sizin Rabbiniz, Rahman'dır. O halde bana uyun, emrime itaat edin."
91. Onlar: "Musa bize dönünceye değin biz buzağıya ibadete mutlaka devam edeceğiz" dediler.
92. "Ey Harun" dedi. "Onların sapıttıklarını görünce seni alıkoyan ne oldu
93. "Bana uymaktan? Yoksa emrime karşı mı geldin?"

"Andolsun ki daha önce" yani Musa geri dönüp yanlarına dönmeden önce **"Harun onlara şöyle demişti: Ey kavmim siz bununla"** yani bu buzağı ile **"ancak sınandınız"** imtihan edildiniz ve onun sebebiyle sapıklığa uğratıldınız.

"Muhakkak sizin Rabbiniz, Rahman'dır." Buzağı değildir. **"O halde"** gerçek Rabbinize ibadet hususunda **"bana uyun";** Sâmirî'nin emrine değil de benim **"emrime itaat edin."** Yahut da Musa'ya doğru yol almak hususunda bana uyun, buzağıyı bırakın. Ancak ona karşı geldiler ve:

"Onlar: Musa bize dönünceye değin, biz buzağıya ibadete mutlaka de-

vam edeceğiz." O vakit bizim bu buzağıya ibadet ettiğimiz gibi onun da ibadet edip, etmeyeceğini göreceğiz. Bu nedenle buzağıya ibadetimizi kesinlik le sürdüreceğiz, **"dediler."**

Onlar Musa da buzağıya ibadet edecek sandılar. Bunun üzerine Harun buzağıya ibadet etmeyen onikibin kişi ile birlikte onlardan ayrıldı. Musa geri döndüğünde onlar buzağının etrafında raksedip duruyorlardı. Bu esnada onların çıkardıkları sesleri ve gürültüleri duyunca beraberinde bulunan yetmiş kişiye: İşte bu, (onların içine düştükleri) fitnenin sesidir, dedi. Kardeşi Harun'u görür görmez sağ eliyle başından, sol eliyle de sakalından öfke ile yakaladı ve:

"Ey Harun, dedi. Onların sapıttıklarını" yollarını şaşırdıklarını ve kâfir olduklarını **"görünce seni alıkoyan ne oldu, bana uymaktan."**

"(أَلَّا تَتَّبِعَنِ): **Bana uymaktan"** buyruğundaki; (لا) olumsuzluk edatı fazladan gelmiştir. Emir ve tavsiyeme uymaktan seni alıkoyan ne oldu, demektir.

Onların yaptıklarını reddedip tepkiyle karşılamak hususunda bana uymanı engelleyen ne oldu diye açıklandığı gibi; anlamının şu olduğu da söylenmiştir: Niçin onlarla çarpışmadın? Çünkü sen kesinlikle biliyorsun ki ben onların arasında olsaydım mutlaka küfre saptıkları için onlarla vuruşurdum.

Onlar fitneye düşünce gelip bana kavuşmaktan seni alıkoyan ne oldu? diye de açıklanmıştır.

"Yoksa emrime karşı mı geldin?" Bununla şunu anlatmak istemişti: Onlar yüce Allah'a ibadet etmedikleri halde senin aralarında kalman bana karşı gelmen demektir. Bu açıklamayı İbn Abbas yapmıştır.

Şu anlamda olduğu da söylenmiştir: Niye onlardan ayrı durmadın? Senin onlardan ayrılışın onlara bir azar ve bu yaptıklarından vazgeçmeleri gerektiğine dair bir tavır olurdu.

"Yoksa emrime karşı mı geldin?" buyruğunun anlamının şu olduğu söylenmiştir: O kardeşine yüce Allah'ın bize naklettiği şekilde şu emri vermişti: *"Musa kardeşi Harun'a: Kavmim içinde yerime geç, ıslah et, fesadçıların yoluna da uyma, dedi."* (el-A'raf, 7/142) Ama Harun aralarında kalıp onları bu işten alıkoymak ve yaptıklarına tepki göstermek hususunda daha ileri dereceye gitmediğinden dolayı, kendisine karşı gelmekle ve emrine aykırı hareket etmekle onu nitelendirdi.

İyiliği Emredip, Kötülükten Sakındırmak ve Mutasavvıfların Raks ve Semâ' Yapmalarının Hükmü:

Bütün bu buyruklar iyiliği emredip, münkerden alıkoymanın, münkeri değiştirmenin, münker ehlinden ayrılıp uzaklaşmanın, onlar arasında kalmaya devam edenin -bilhassa yaptıklarından razı ise- onlarla aynı hükümde olacağının açık bir delilidir. Bu anlamdaki açıklamalar daha önceden Âl-i İmran, (3/104,110,159. âyet, 8. başlık), en-Nisâ (4/114. âyetin tefsiri) el-Mâide, el-En'âm (6/68,93) el-A'raf (7/157. âyetin tefsiri) ve el-Enfal sûrelerinde geçmiş bulunmaktadır. (Ayrıca İmam Kurtubî'nin hayatı ve eserlerine dair hazırladığımız bölüm sahife: 47, "Tasavvufa Yaklaşımı" başlığına bakılabilir.)

İmam Ebu Bekr et-Turtuşî (Allah'ın rahmeti üzerine olsun)ye şöyle bir soru sorulmuş: Fakih efendimiz sufilerin tutumları hakkında ne der? Bu arada kendisine -Allah hayatta olduğu sürece onu muhafaza buyursun- şu da bildirilmektedir: Bir takım kimseler bir araya gelirler, yüce Allah'ı ve Muhammed (sav)ı çokça zikrederler. Daha sonra onlar ellerindeki çubukla bir deriye vururlar. Onlardan kimileri de kalkar, rakseder ve baygın olarak yere düşünceye kadar vecde gelir. Sonra da yiyecek bir şeyler getirirler... Bunlarla bulunmak caiz midir, değil midir? Bu hususta Allah'tan ecrinizi vermesini dileyerek bize fetva veriniz. Onların söyledikleri sözler de şunlardır:

يا شيخُ كُفَّ عن الذُّنوبْ قبلَ التَّفرُّق والزَّلَلْ
واعْمَلْ لنفسكَ صالحاً ما دام ينفعك العَمَلْ
أمّا الشبابُ فقد مَضَى ومَشيبُ رأسكَ قد نَزلْ

"Ey yaşlı kişi günahlardan vazgeç,
Darmadağın olmadan ve hatalara düşmeden,
Kendin için salih amel işle,
Amel sana faydalı olduğu sürece.
Gençliği sorarsan o geçip gitti,
Başına da aklar işte düştü."

Ve buna benzer sözler ve bu gibi hususlar hakkında (ne dersiniz?)

Cevap: Allah'ın rahmeti üzerine olsun. Şunu bil ki sufilerin izledikleri yol tembelliktir, cahilliktir, sapıklıktır. İslâm ise ancak Allah'ın Kitabı ve Rasûlünün sünnetinden ibarettir. Raksa ve vecde gelmeye gelince; onu ilk ortaya atanlar Sâmirî'nin yanında yer alanlardır. Sâmirî onlara böğüren bir buzağı yapınca, ayağa kalktılar, onun etrafında raksetmeye ve vecde gelmeye koyuldular.

İşte bu kâfirlerin dinidir, buzağıya tapanların yoludur. Çubukla vurmaya gelince; müslümanları yüce Allah'ın Kitabı'ndan başka şeylerle uğraştırmak maksadıyla onu ilk olarak zındıklar icad etmişlerdir. Peygamber (sav) ise ashabı ile birlikte oturduğunda vakarlarından dolayı adeta başlarının üzerine kuşlar konmuşçasına duruyorlardı. Buna göre devlet yöneticisinin ve onun vekili durumunda olanların bu gibi kimseleri mescidlere gelmekten ve başka yerlerde bulunmaktan alıkoymaları gerekir. Allah'a ve Âhiret gününe inanan bir kimsenin bunlarla birlikte bulunması helal değildir. Bâtılları husûsunda onlara yardımcı olmaması gerekir. İşte bu Malik'in, Ebu Hanife'nin, Şafiî'nin, Ahmed b. Hanbel'in ve bunlar gibi diğer müslüman imamların mezhebidir. Başarı Allah'tandır.

قَالَ يَبْنَؤُمَّ لَا تَأْخُذْ بِلِحْيَتِي وَلَا بِرَأْسِي ۖ إِنِّي خَشِيتُ أَنْ
تَقُولَ فَرَّقْتَ بَيْنَ بَنِي إِسْرَائِيلَ وَلَمْ تَرْقُبْ قَوْلِي ﴿٩٤﴾ قَالَ
فَمَا خَطْبُكَ يَاسَامِرِيُّ ﴿٩٥﴾ قَالَ بَصُرْتُ بِمَا لَمْ يَبْصُرُوا
بِهِ فَقَبَضْتُ قَبْضَةً مِنْ أَثَرِ الرَّسُولِ فَنَبَذْتُهَا وَكَذٰلِكَ سَوَّلَتْ
لِي نَفْسِي ﴿٩٦﴾ قَالَ فَاذْهَبْ فَإِنَّ لَكَ فِي الْحَيٰوةِ أَنْ تَقُولَ
لَا مِسَاسَ ۖ وَإِنَّ لَكَ مَوْعِدًا لَنْ تُخْلَفَهُ ۖ وَانْظُرْ إِلَىٰ إِلٰهِكَ
الَّذِي ظَلْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًا ۖ لَنُحَرِّقَنَّهُ ثُمَّ لَنَنْسِفَنَّهُ فِي الْيَمِّ
نَسْفًا ﴿٩٧﴾ إِنَّمَا إِلٰهُكُمُ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلٰهَ إِلَّا هُوَ ۖ وَسِعَ كُلَّ
شَيْءٍ عِلْمًا ﴿٩٨﴾

94. Dedi ki: "Anamın oğlu! Sakalıma, başıma yapışma! Bana: İsrailoğulları arasında tefrika çıkardın ve benim sözüme uymadın, diyeceğinden korktum."

95. "Senin bu yaptığın nedir? Ey Sâmirî" dedi.

96. "Onların görmediklerini ben gördüm. Bunun için elçinin bastığı yerden bir avuç almıştım da onu bıraktım. Nefsim de bana böylece süsledi" dedi.

97. Dedi ki: "Haydi git! Çünkü sen hayatta oldukça: 'Ne siz bana dokunun, ne ben size dokunayım' diyeceksin. Sana verilmiş ve asla geri bırakılmayacak bir va'de vardır. Şimdi de taptığın ilâhına bir bak. Biz onu -andolsun ki- yakacak, sonra da denize savurup darmadağın edeceğiz."

98. Sizin ilâhınız ancak kendisinden başka ilâh olmayan Allah'tır. İlmi herşeyi kuşatmıştır O'nun.

"Dedi ki: Anamın oğlu! Sakalıma, başıma yapışma!" İbn Abbas dedi ki: Saçlarını sağ eliyle, sakalını da sol eliyle yakalamıştı. Çünkü Allah'ın dini için duyduğu gayret ona büsbütün hakim olmuştu. Sen böyle bir şey yapma! Çünkü bunu görenler senin bana bu şekilde davranmakla, beni küçümsediğini yahut cezalandırdığını zannedecekler.

Şöyle de açıklanmıştır: Musa (as) onu ne hafife almak, ne de cezalandırmak maksadıyla böyle yakalamıştı. Bir insanın kendi sakalını tutması gibi, onu da öylece tutmuştu. Buna dair gerekli açıklamalar el-A'raf Sûresi'nde (7/150. âyetin tefsirinde) yeterince geçmiş bulunmaktadır. Peygamberinin neyi murad ettiğini en iyi bilen yüce Allah'tır.

"Bana: İsrailoğulları arasında tefrika çıkardın ve benim sözüme uymadın diyeceğinden korktum." Yani -sen bana onlarla birlikte kalmayı emretmiş bulunuyorken ben onları bırakıp çıkacak olsaydım bir takım kimselerin benim arkamdan geleceklerinden, bir takım kimselerin de buzağı ile birlikte kalacaklarından korktum. Belki de iş birbirlerinin kanlarını dökecek noktaya kadar da gelebilirdi. Ayrıca bu işten vazgeçin, diye onları alıkoymaya kalkışsaydım, aralarında bir çarpışma çıkacağından ve bundan dolayı senin beni kınayacağından da korktum. İşte Harun (as)ın, Musa (as)ın: **"Yoksa emrime karşı mı geldin?"** sözlerine karşı cevabı budur. el-A'raf Sûresi'nde ise şöyle dediği bildirilmektedir: ***"Bu kavim beni gerçekten zayıf buldu. Neredeyse beni öldüreceklerdi bile. Sen de bana düşmanları sevindirecek bir iş yapma!"*** (el-A'raf, 7/150) Çünkü sen bana onlarla birlikte kalmayı emretmiş bulunuyordun. Bu açıklamalar önceden geçmiş idi.

"Ve benim sözüme uymadın" Benim dediklerimi yerine getirmek hususunda tavsiyem gereğince uygulama yapmadın **"diyeceğinden korktum."** Bu şekildeki açıklamayı Mukatil yapmıştır. Ebu Ubeyde de şöyle açıklamıştır: Sen benim yanına geleceğim vakti ve geri dönüşümü beklemedin, (diyeceğinden korktum).

Daha sonra Musa (as) onu bıraktı ve Sâmirî'ye yönelerek:

"Senin bu yaptığın nedir ey Sâmirî, dedi." Yani bu yaptıklarını yapma ya seni iten ne oldu, senin bu halin ne, ne yaptın böyle? Katade dedi ki: Sâmirî, Sâmira diye bilinen bir kabileden olup, İsrailoğulları arasında büyük değer verilen birisiydi. Ancak, Musa (as) denizi aşıp geçtikten sonra Allah'ın düşmanı münafıklık yapmaya başladı. İsrailoğulları yolda Amalikalıların putlarının önünde ibadet etmekte olduklarını görünce: ***"Ey Musa, onların nasıl tanrıları varsa sen de bize böyle bir tanrı yap, dediler."*** (el A'raf, 7/138) Sâmirî onların bu sözlerini ganimet bildi ve buzağıya tapmaya eğilimli olduklarını anladığından onlara buzağı yaptı.

Sâmirî, Musa'ya cevap olmak üzere;

"Dedi ki: Onların görmediklerini ben gördüm." Yani ben Cibril (as)ı "ebedi" hayat atı üzerinde gördüm. Benim içimden de onun izinden bir avuç almak geçti. Ben bu aldığım avucu neye bırakırsam mutlaka onun canı, eti ve kanı olur. Onlar senden kendilerine bir tanrı yapmanı isteyince, benim nefsim de bana bu işi yapmayı güzel ve süslü gösterdi.

Ali (ra) dedi ki: Cibril, Musa (as)ı semaya yükseltmek üzere indiğinde, bütün insanlar arasından Sâmirî onu gördü. O da, o atın izinden bir avuç aldı.

Sâmirî'nin şöyle dediği de söylenmiştir: Ben Cibril'i atının üzerinde gördüm. O gözün uzanabildiği en uzak noktaya kadar adımını atabiliyordu. Benim içimden onun izinden bir avuç almak geçti. Ben onu neyin üzerine bırakırsam hemen onun canı ve kanı olur.

Şöyle de denilmiştir: O, Cibril'i indiği günü erkeği arzulayan cins bir kısrak üzerinde görmüştü. Denizden geçmek için de Firavun'un atlarının önünden gitmişti.

Şöyle de denilmektedir: Sâmirî'nin annesi onu doğurunca Firavun öldürür korkusuyla bir mağaraya bırakmıştı. Cibril (as) gelip Sâmirî'nin avucunu ağzına yerleştirdi. Böylelikle o bal ve süt emmeye başladı. Cibril zaman zaman onun yanına gider gelirdi, işte Cibril'i ta o zamandan tanıyordu. Bu anlamdaki açıklamalar daha önceden el-A'raf Sûresi'nde (7/148. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

Yine denildiğine göre Musa (as) birisi öküz, diğeri de at suretinde balmumundan iki heykelcik yapıp bunları Nil nehrine attığında, Yusuf (as)ın kabrinin bulunmasını istemişti. Onun kabri Nil'de taştan bir tabutun içersinde idi. Öküz bu tabutu boynuzu üzerinde taşıyarak getirmişti. İşte Sâmirî bu esnada Musa (as)ın söylediği sözleri işitmişti. Musa (as)ın söylediğini duyduğu bu sözleri tekrarladı ve elçinin atının bastığı yerden aldığı bir avucu da yaptığı buzağının içine yerleştirdi. Bunun üzerine de buzağı böğürmeye başladı.

"Onların görmediklerini" anlamındaki buyruğu Hamza, el-Kisaî, el-A'meş ve Halef muhatap kipi olarak "te" ile; "(بِمَا لَمْ تَبْصُرُوا): Sizin görmediklerinizi..." diye okumuşlardır. Diğerleri ise gaib kipi olarak "ya" ile ("Onların görmediklerini..." diye) okumuşlardır.

Ubeyy b. Ka'b, İbn Mes'ud, el-Hasen ve Katade noktasız olarak "sad" harfiyle; (فَقَبَصْتُ قَبصَةً) diye okumuşlardır. el-Hasen'den; (قبصة) kelimesini "kaf" harfi ötreli ve "sad" harfi ile okuduğu rivayet edilmiştir. Diğerleri ise: "(قَبَضْتُ قَبْضَةً): Bir avuç almıştım" diye "dât" harfi ile okumuşlardır.

Bu iki okuyuş arasındaki farka gelince, diğerlerinin okuyuşuna göre "avuçlamak (kabzetmek)" elin tamamıyla olur. "Sad" harfiyle (kabzetmek) ise parmak uçlarıyla yapılır. Mesela "ağzın tümüyle yakalamak" demek olan; (الخَضْم) ile dişlerin uçları ile bir şeyi kesip parçalamak anlamına gelen; (القَضْم) kelimeleri de bunlara benzemektedir. "Kaf" harfi ötreli olarak "kubda" ise kabzedilen miktar demektir. Bunu da el-Mehdevî zikretmektedir.

el-Cevherî ise "sad" harfi ve "kaf" harfi ötreli olarak; (قُبْصة) kelimesinden söz etmeyip, sadece "kaf" harfi ötreli ve "dat" harfi ile söylenen; (القُبْضة) kelimesini kaydetmektedir ki; bu da eline avucuna aldığın herhangi bir şey demektir. Mesela; "(أعطاه قُبْضة من سَوِيق أو تمر): Ona bir avuç sevik yahut hurma verdi" denilir. "Kaf" harfinin üstün kullanıldığı da olur. "Kaf" harfi esreli olarak ve "sad" harfi ile "el-kıbs" kelimesi ise çok sayıdaki insan demektir. Şair el-Kümeyt şöyle demektedir:

لكم مسجدا اللّهِ المُزوران والحَصَى لكم قِبْصُهُ من بين أَثْرَى وأَقْتَرَى

"Sizindir ziyaret olunan Allah'ın iki mescidi ve bir de çakıl taşları,
Fakiriyle, zenginiyle yine onun çok sayıdaki insanları da."

"...da onu bıraktım." Buzağının içine attım.

"Nefsim de bana böylece süsledi." Bana bunu süslü gösterdi. Bu açıklamayı el-Ahfeş yapmıştır. İbn Zeyd dedi ki: İçimden böyle geçti, nefsim bana bunu telkin etti. İkisinin de anlamı birbirine yakındır.

Musa ona:

"Dedi ki: Haydi" aramızdan **"git. Çünkü sen hayatta oldukça ne siz bana dokunun, ne ben size dokunayım, diyeceksin."** Hayat boyunca ne ben kimseye dokunurum, ne de kimse bana.

Musa (as) onu kavminin arasından sürüp uzaklaştırdı. İsrailoğullarına onun-

la oturup kalkmamalarını, ona yaklaşmamalarını ve onunla konuşmamaları nı bir ceza olmak üzere- emretmiş idi. Şair de şöyle demektedir:

لهمْ كرهـط السّامـريّ وقوله ألاّ لا يريدُ السامـريّ مِساسَا

"Temimliler, Sâmirî'ye ve onun şu sözlerine benzerler:
Şunu bilin ki; Sâmirî ne kimseye dokunmak ister, ne kimsenin kendisine dokunmasını."

el-Hasen dedi ki: Yüce Allah Sâmirî'ye ve ondan olanlara ceza olmak üzere kıyamet gününe kadar kendisine dokunmamayı, kendisinin de başkalarına dokunmamasını diye tesbit etmiştir. Yüce Allah adeta onun mihnetini kimseye dokunmaması ve kimseye de ona dokunma imkânını vermemesi suretiyle daha bir ağırlaştırmış gibidir. Bunu dünyada onun için bir ceza olarak tesbit etmiştir.

Şöyle de denilmektedir: O vesveseye mübtela olmuştu. Vesvese esas itibariyle o zamandan beri görülegelmiştir.

Katade de şöyle demektedir: Onların kalıntıları bugüne kadar devam etmektedir. Onlar şu "lâ misâs (dokunmak yok)" sözlerini söyler dururlar. Onlardan birisi bir diğerine dokunacak olursa, aynı anda her ikisi de sıtmaya tutulurlardı.

Şöyle de denilmektedir: Musa, Sâmirî'yi öldürmek istedi. Yüce Allah ona: Onu öldürme, çünkü o cömert birisidir, dedi.

Yine denildiğine göre Musa kendisine: **"Haydi git. Çünkü sen hayatta oldukça: Ne siz bana dokunun, ne ben size dokunayım diyeceksin"** deyince bundan korktu ve kaçmaya koyuldu. Çöllerde yırtıcı ve vahşi hayvanlarla beraber serserice dolaşmaya başladı ve sonunda insanlardan kendisine dokunacak hiç kimse bulamaz oldu. Adeta "dokunma yok" diyene benzedi. Buna sebeb ise kendisinin insanlardan uzaklığı, insanların da ondan uzak oluşuydu. Nitekim şair şöyle demektedir:

حَمّـال رايات بهـا قَنَاعِسًا حتـى تقـولَ الأزدُ لا مـسَاسَا

"O, eğimi olan bayraklar taşıyandır,
Ve nihayet Ezdliler "lâ misâs (dokunma yok)" derler."(1)

(1) Kurtubî'de beyitin son kelimesi "misâbisâ şeklinde olmakla birlikte; bu durumda, açıklanan âyet lafzı ile ilgili olmaktan çıkacağından; İbn Atiyye, *el-Muharrar el-Vecîz*, XI, 102'deki şeklini esas aldık.

Bid'at ve Masiyet Ehli Kimselerle Oturup Kalkmamak, Onlardan Uzaklaşmak ve Onları Sürmek:

Bu âyet-i kerîme bid'at ve masiyet ehli kimselerin sürgüne gönderilmesi, onlardan uzak kalınması, onlarla oturup kalkılmaması hususunda aslî bir dayanaktır, bir delildir. Peygamber (sav), Ka'b b. Malik ile onunla birlikte geriye bırakılan kimselere böyle davranmıştır.(1) Aynı şekilde Harem-i Şerif'e katil olduktan sonra sığınan kimseler de kimi fakihlere göre öldürülmez, onunla herhangi bir muamelede bulunulmaz, ondan bir şey alınmaz, ona bir şey satılmaz. Bu ise onun oradan çıkması için bir zorlamadır.

Zina cezasında, sürgüne göndermek de bu kabildendir. Bütün bunlara dair açıklamalar yerlerinde geçmiş bulunmaktadır. Bunları tekrarlamanın bir anlamı yoktur. Hamd yalnız Allah'adır.

Harun el-Karî dedi ki: Bu lafzın Arapça söylenişi "mim" harfi üstün, "sin" harfi de esreli olmak üzere; (لا مَساسِ) şeklindedir. Nahivciler bu hususta açıklamalarda bulunmuşlardır. Sibeveyh dedi ki: Bu kelime; "(اضرِب الرجل): O adamı döv" denilmesinde olduğu gibi, esre üzere mebnidir.

Ebu İshak ise şöyle demektedir: Bu söyleyiş bir nefydir. "Sin"in esreli oluşu, onun te'nis alâmeti olduğundan dolayıdır. Mesela: "(فعلت يا امرأة): Ey kadın sen (bu işi) yaptın (mı?)" denilir.

en-Nehhâs dedi ki: Ben Ali b. Süleyman'ı şöyle derken dinledim: Ben Muhammed b. Yezid'i şöyle derken dinledim: Bir kelime üç bakımdan da illetli oldu mu artık onun mebni olması gerekir. İki cihetten illetli oldu mu munsarıf olmaması gerekir. Çünkü munsarıf olmayıştan sonra geriye sadece mebni olmak kalır. Buna göre; "(مساسِ ودراكِ): Ona dokun, ona yetiş" tabirleri üç bakımdan illetlidirler. Evvela bunlarda adl özelliği vardır, ikinci olarak bunlar müennestir, üçüncü olarak bu kelimeler marifedir. Bunların mebni olmaları vacip olup da "sin"den önceki "elif" sakin olduğundan dolayı, iki sakinin arka arkaya gelişinden ötürü "sin" harfi esreli olmuştur. Tıpkı; "(اضرب الرّجلَ): Adamı döv" demek gibi. Ben Ebu İshak'ın bu görüşün hatalı olduğu kanaatinde olduğunu gördüm. O Ebu'l-Abbas'ı bir kadına "Firavun" adını verecek olursa, bunun mebni olması gerektiğine ikna ettiğini de gördüm. Ancak bu görüşte kimse bulunmamaktadır.

el-Cevherî, ***"es-Sıhâh"*** adlı eserinde şöyle demektedir: Arapların "la mesâsi" demeleri, "Katâmi" demelerine benzer. Bunun esre üzere mebni olması mastardan adl olmasıdır ki; bu da "mess"dir. Ebu Hayve de "la mesâsi" diye okumuştur.

---

(1) Bunların kıssaları, et-Tevbe, 9/118. âyet-i kerimede ve tefsirinde geçmiş bulunmaktadır.

"Sana verilmiş ve asla geri bırakılmayacak bir vâde vardır." Kıyamet gü nünü kastetmektedir. "el-Mev'id (vâde)" mastardır. Yani senin azabı uğra tılman için belirlenmiş bir vâde, bir süre vardır.

İbn Kesir ve Ebu Amr bu kelimeyi "lam" harfi esreli olarak; (لِمِيقَاتِهِ) diye okumuşlardır ki; bunun iki manası vardır: Birinci anlamı: Sen bu va'de ge leceksin ve bunun geri bırakılmadığını göreceksin. Nitekim: Ben onun övü lür bir kişi olduğunu gördüm, anlamında: (لأحمدته) demek de buna benzer İkincisi ise tehdit anlamında olur. Yani senin bu vakte ulaşman kaçınılmaz bir şeydir.

Diğerleri ise: Allah sana vermiş olduğu bu va'deyi geri bırakmayacaktır, anlamında "lam" harfini üstün olarak okumuşlardır.

"Şimdi de taptığın" tapmayı sürdürdüğün **"ilâhına bir bak"** buyruğun daki; "(ظَلْتَ): Sürdürdüğün" kelimesinin asıl şekli; (ظللت)dir. Nitekim şair şöy le demektedir:

خَـلاَ أنَّ العِتـاقَ من المطايا أَحَسْـنَ به فهـنَّ اليه شُوسُ

"Ancak o asil binekler, onun farkına vardılar.
O bakımdan gözlerinin ucuyla ona bakıyorlardı."

Buradaki; (أَحَسْـنَ) kelimesi (أَحْسَـسن) takdirindedir.

el-A'meş de bu kelimeyi aslına uygun olarak iki "lam" ile okumuştur. İbn Mes'ud'un kıraatinde bu kelime "zı" harfi esrelidir. Bir işi gündüzün yaptı ğını anlatmak isteyen; (ظَلِلت أفعل كذا) der. Aynı şekilde; (ظَلْتُ) ile (ظِلْتُ) da hi diyebilir. Burada "zı" harfini üstün ve tek "lam" ile kullanan "tahfif" mak sadıyla birinci "lam"ı hazfetmiş olur. "Zı" harfi esreli olarak kullanan ise "lam"ın harekesini "zı" harfine vermiş olur.

"(لَنَحَرِّقَنَّهُ): Biz onu -andolsun ki- yakacağız" kelimesini kıraat alimleri umumi olarak "nun" harfini ötreli ve "ra" harfini şeddeli olarak; (حرّق يحرّق)den gelmiş bir şekilde okumuşlardır.

el-Hasen ve başkaları ise "nun" harfini ötreli, "ha" harfini sakin, "ra" harfini şeddeli; (احرقه يحرقه)den okumaktadır.

Ali, İbn Abbas, Ebu Ca'fer, İbn Muhaysın ve Eşheb el-Ukaydî; (لَنَحْرُقَنَّهُ) şek linde "nun" harfini üstün ve şeddesiz olmak üzere "ra" harfini de ötreli okumuşlardır. Bu da; (حرقت الشيء احرقه حرقاً)den gelen bir fiildir. Ve onu birbi rine sürttüm, törpüledim anlamındaki fiilden gelir.

Arapların; "(حَرَّق نابُه يُحرقه ويَحرقه): Sesi işitilecek şekilde dişlerini birbirine gıcırdattı" tabirleri de buradan gelmektedir. Bu kıraat: Biz onu eğelerle törpüleyeceğiz, demektir. Eğe ve törpü demek olan; "el-mibred"e: (المِحْرَق) de denilir.

İlk iki kıraat; ateşle yakmak anlamını verir. Bu iki işlemin yapılmış olması da mümkündür.

es-Süddî dedi ki: Buzağı boğazlandı, bir buzağının boğazlanması esnasında kanının aktığı gibi onun da kanı aktı. Sonra da kemiklerini eğe ile törpüledi ve yaktı.

İbn Mes'ud'un kıraatinde: "(لنذبحنه ثم لنحرقنه): Andolsun onu mutlaka boğazlayacağız, sonra da onu yakacağız" şeklindedir. Et ve kan yakıldığı takdirde kül olur ve bu durumda da denize savrulması mümkün olur. Altının kül olması söz konusu değildir.

Şöyle de açıklanmıştır: Musa altını ne ile küle dönüştüreceğini bilmişti. Bu da onun mucizelerindendi.

"(لَنَنسِفَنَّهُ): **Onu savurup darmadağın edeceğiz"** demektir. Ebu Recâ bu kelimeyi "sin" harfini ötreli olarak da okumuştur. Bunların her birisi ayrı birer söyleyiştir.

Savurmak (nesf): Bir şeyi rüzgar alıp götürsün diye silkelemek demektir. (التذرية) ile aynı anlama gelir. "el-Minsef" buğdayın (unun) kepeğinin kendisiyle alındığı alettir. Bu ise üst tarafı yüksekçe ve etrafı eğimli bir şeydir. "en-Nüsâfe" ise ondan düşen şeye denilir. Mesela; "(أعزل النُّسَافة وكُلّ من الخالص): Sen kepeği ayır ve katıksız olanı (has olanı) ye." Yine; "(أتانا فلان كأنّ لحيته مِنْسف): Filan kişi bize sakalı bir minsefmiş gibi geldi" denilir. Bunu da Ebu Nasr Ahmed b. Hatim nakletmektedir. Yine "el-minsefe" kendisi ile yapıların söküldüğü alet (kazma vb.) demektir. (نسفت البناء نسفا): "Onu yıktım, söktüm anlamındadır. "(نَسفَ البعيرُ الكَلأ يَنْسِفه): Deve otu kökünden koparark yedi" demektir. "(انتسفت الشيء اقتلعته): Bir şeyi kökünden söktüm" demektir. Bu açıklamalar İbn Zeyd'den nakledilmiştir.

"Sizin ilâhınız" buzağı değil **"ancak kendisinden başka ilâh olmayan Allah'tır. İlmi herşeyi kuşatmıştır O'nun."** O ne yaparsa ilme istinaden yapar.

(عِلْماً) kelimesi temyiz olarak mansub gelmiştir. Mücahid ile Katade; "(وَسِعَ كُلَّ شَيْءٍ عِلْماً): O ilmiyle herşeye genişlik vermiştir" diye okumuşlardır.

كَذٰلِكَ نَقُصُّ عَلَيْكَ مِنْ اَنْبَآءِ مَا قَدْ سَبَقَ ۚ وَقَدْ اٰتَيْنٰكَ مِنْ لَّدُنَّا
ذِكْرًا ﴿٩٩﴾ مَنْ اَعْرَضَ عَنْهُ فَاِنَّهُ يَحْمِلُ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ وِزْرًا ﴿١٠٠﴾
خَالِدِيْنَ فِيْهِ ۭ وَسَاۗءَ لَهُمْ يَوْمَ الْقِيٰمَةِ حِمْلًا ﴿١٠١﴾ يَّوْمَ يُنْفَخُ
فِي الصُّوْرِ وَنَحْشُرُ الْمُجْرِمِيْنَ يَوْمَىِٕذٍ زُرْقًا ﴿١٠٢﴾ يَّتَخَافَتُوْنَ
بَيْنَهُمْ اِنْ لَّبِثْتُمْ اِلَّا عَشْرًا ﴿١٠٣﴾ نَحْنُ اَعْلَمُ بِمَا يَقُوْلُوْنَ اِذْ يَقُوْلُ
اَمْثَلُهُمْ طَرِيْقَةً اِنْ لَّبِثْتُمْ اِلَّا يَوْمًا ﴿١٠٤﴾

99. **İşte geçmiş olanların haberlerinden sana böylece anlatıyoruz. Şüphe yok ki sana katımızdan bir zikir verdik.**
100. **Kim O'ndan yüz çevirirse muhakkak o kimse kıyamet gününde ağır bir yük yüklenecektir.**
101. **O kimseler onda** (günah yükünün altında) **ebediyyen kalacaklardır. Kıyamet gününde de o kendileri için ne kötü bir yük olacaktır!**
102. **Sûr'a üfürüldüğü güne Biz, günahkârları, o gün gözleri göğermiş olduğu halde, haşrederiz.**
103. **Kendi aralarında gizlice: "Siz ancak on gün eğlendiniz" diye fısıldaşırlar.**
104. **Biz onların ne söylediklerini çok iyi biliriz. Onların daha iyi yolda olanları der ki: "Siz ancak bir gün eğlendiniz."**

"(كَذٰلِكَ): **İşte... böylece"** buyruğundaki "kef" harfi hazfedilmiş bir mastarın sıfatı konumundadır. Yani, Biz sana Musa'nın haberini anlattığımız gibi **"işte geçmiş olanların haberlerinden"** de **"sana böylece anlatıyoruz."** Aynı şekilde geçmişlerin haberlerinden bir takım kıssalar anlatıyoruz ki, senin için bir teselli olsun ve senin doğruluğuna delil teşkil etsin.

"Şüphe yok ki sana katımızdan bir zikir verdik." Yani Kur'ân'ı verdik. Kur'ân'a "zikir" denilmesinin sebebi, onda bulunan öğütler ve hatırlatmalar dolayısıyladır. Nitekim Rasûle de "zikir" adı verilmiştir. Buna sebeb ise zikrin onun üzerine nazil olmasıydı.

Şöyle de açıklanmıştır: **"Şüphe yok ki sana katımızdan bir zikir verdik"**

şeref verdik, demektir. Nitekim bir başka yerde: *"Şüphesiz ki o senin için bir zikirdir."* (ez-Zuhruf, 43/44) diye buyurulmaktadır. Senin için bir şeref ve şanını yüceltmektir.

"Kim ondan" yani Kur'ân-ı Kerîm'den ona iman etmeyerek ve gereğince amel etmeyip **"yüz çevirirse muhakkak o kimse kıyamet gününde ağır"** pek büyük bir günah ve altından kalkılması zor **"bir yük yüklenecektir."**

"O kimseler onda ebediyyen kalacaklardır." Yani o ağır yükün, günahın cezasını devamlı çekeceklerdir. Bunun cezası ise cehennemdir.

"Kıyamet gününde o kendileri için ne kötü bir yük olacaktır!" Kıyamet gününde onların taşıyacakları yük ne kötüdür!

"(فَإِنَّهُ يَحْمِلُ): **O kimse... yüklenecektir"** buyruğunu Davud b. Rufey'; "(فَإِنَّهُ يُحْمَلُ): Bu yük onun sırtına vurulacaktır" diye okumuştur.

"Sûr'a üfürüldüğü gün" buyruğunda "üfürüldüğü" anlamındaki fiil genel olarak "ya" harfi ötreli meçhul fiil olarak okunmuştur. Ancak Ebu Amr ve İbn Ebi İshak "üfüreceğimiz gün" anlamında "nûn" ile malum fiil olarak okumuşlardır. Ebu Amr yüce Allah'ın: "Haşrederiz" fiilinin de böyle olduğunu, bu şekildeki okuyuşuna delil göstermiştir. İbn Hürmüz ise "üfüreceği" anlamında, üstün "ya" ile okumuştur. İsrafil'in üfüreceği... demektir. Ebu Iyad "es-sûr" kelimesini "es-suver" diye okumuştur. (Suretlere üfürüleceği günde anlamına gelir.) Diğerleri ise "Sûr'a" anlamına gelecek şekilde okumuşlardır. Buna dair yeterli açıklamalar el-En'âm Sûresi'nde (6/71-73. âyetlerin tefsirinde) ve *"et-Tezkire"* adlı eserimizde geçmiş bulunmaktadır.

Talha b. Musarrif ise "haşrederiz" anlamındaki fiili ötreli "ya" ile: (وَيُحْشَرُ): Haşredilir" şeklinde buna karşılık Mushaf'a aykırı olarak da; (الْمُجْرِمُونَ): Günahkârlar (haşredilir)" diye okumuştur.

Diğerleri ise "günahkârları... haşrederiz" anlamında okumuş olup günahkârlardan kasıt müşriklerdir.

"Gözleri göğermiş halde" anlamındaki kelime, günahkârların halini belirtmektedir. "Göğermişlik" sürmeli oluşun aksinedir. Araplar gözlerin göğermişliğini uğursuz kabul eder ve bunu yererlerdi. Yani onların hılkatleri gözlerinin göğermesi, yüzlerinin de kararması ile çirkinleştirilecektir.

el-Kelbî ve el-Ferrâ "göğermiş halde" kör olarak... demektir, demişlerdir. el-Ezherî de şöyle açıklamıştır: Aşırı susuzluktan dolayı gözleri göğermiş susuzlar olarak demektir. ez-Zeccâc da böyle açıklamış ve şöyle demiştir: Çünkü gözlerin siyahı susuzluktan dolayı değişikliğe uğrar ve göğerir.

Şöyle de açıklanmıştır: Bu akabinde hüsranın gelişi halindeki yalan umut-

lanmanın adıdır. Meselâ, şunu uzunca beklediğimden dolayı gözüme uk düş tü, denilir.

Beşinci bir açıklama da şu şekildedir: Göğermişlikten kasıt, aşırı korku dan ötürü gözlerin yukarı doğru kayması demektir. Şair der ki:

لقد زرقت عيناك يابنَ مُكَعْبِرٍ كما كُلُّ ضَبِّيٍّ من اللؤم ازْرَقُ

"Ey Muka' biroğlu gözlerin göğerdi,
Nitekim Dabboğullarından her bir kişi de, âdilikten dolayı göğermiş renktedir."

Erkek için: "(رجل أزرق العين) Mavi gözlü adam" denilirken, kadın için de: "(المرأة زرقاء بينة الزُّرَق): Kadın açıkça görülecek şekilde mavi (gözlü)dür" denilir. Bu kökten isim: "(الزُّرقة): Mavilik" şeklinde gelir.

"(قد زَرِقت عينه وازْرقت عينه زَرَقاً، وازراقت عينه ازريقاً): Gözü göğerdi, göğeriş" denilir.

Said b. Cubeyr dedi ki: İbn Abbas'a yüce Allah'ın: **"Biz günahkârları o gün gözleri göğermiş halde haşrederiz"** buyruğu ile bir başka yerde geçen: ***"Biz onları kıyamet günü körler, dilsizler ve sağırlar olarak yüzü koyun haşredeceğiz"*** (el-İsrâ, 17/97) buyruğu hakkında soru soruldu da, şunları söyledi: Kıyamet gününün bir çok halleri vardır. Hallerin birisinde günahkârların gözleri göğermiş olacak, bir diğerinde kör olacaklardır.

"Kendi aralarında gizlice: Siz ancak on gün eğlendiniz, diye fısıldaşırlar." Sözlükte; "(الخفت) Gizlice fısıldaşmak" aslında sakin olmak, hareketsiz olmak demektir. Daha sonra sesini alçaltan kimse hakkında; "(خفته): Sesini yükseltti" denilmiştir. Birbirleriyle gizlice konuşurlar, demektir. Bu açıklamayı Mücahid yapmıştır. Yani o durak yerinde (Mevkıf'de) birbirlerine gizlice derler ki: **"Siz"** dünya hayatınızda bir görüşe göre de kabirlerde: **"Ancak on gün eğlendiniz diye fısıldaşırlar"** oralarda kaldığınız süre bu kadardır. **"Ancak on"**dan kasıt da on gündür. Burada iki üfürüş arasındaki sürenin kastedildiği de söylenmiştir ki, bu da kırk yıldır. Bu süre içerisinde kâfirlerin üzerindeki azap kaldırılacaktır. Bu da İbn Abbas'ın görüşüne göre böyledir. O bakımdan bu süreyi çok kısa bulacaklardır. Yahut bu, onların dünyadaki kalış sürelerini ifade eder. Çünkü kıyamet gününde görecekleri dehşetler onları böyle düşündürecektir. Sözleri en mutedil, en akıllı ve kendisince en bilgilileri olan kimselere de durum şöyle görünecektir: Onların dünya hayatındaki kalış süreleri sadece bir günden ibarettir. Bu açıklama Katade'den nakledilmiştir. Buna göre ifade: Ancak bir gün kadar kaldık, takdirindedir.

Bir diğer açıklamaya göre; o günün ileri derecedeki dehşetinden ötürü dünya hayatı içerisindeki nimetleri, bir günmüş gibi soracak kadar unutmuş olacaklardır.

Şöyle de açıklanmıştır: Bununla onların iki üfürüş arasında kaldıkları süre yahut önceden geçtiği üzere, kabirlerde kaldıkları süre kastedilmiştir.

"On" ve **"bir gün"** kelimeleri **"eğlendiniz"** anlamındaki fiil ile nasbedilmişlerdir.

وَيَسْـَٔلُونَكَ عَنِ الْجِبَالِ فَقُلْ يَنسِفُهَا رَبِّى نَسْفًا ﴿١٠٥﴾ فَيَذَرُهَا
قَاعًا صَفْصَفًا ﴿١٠٦﴾ لَا تَرَىٰ فِيهَا عِوَجًا وَلَآ أَمْتًا ﴿١٠٧﴾
يَوْمَئِذٍ يَتَّبِعُونَ الدَّاعِىَ لَا عِوَجَ لَهُۥ ۚ وَخَشَعَتِ الْأَصْوَاتُ لِلرَّحْمَٰنِ
فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا ﴿١٠٨﴾ يَوْمَئِذٍ لَّا تَنفَعُ الشَّفَٰعَةُ إِلَّا مَنْ
أَذِنَ لَهُ الرَّحْمَٰنُ وَرَضِىَ لَهُۥ قَوْلًا ﴿١٠٩﴾ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ
وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِهِۦ عِلْمًا ﴿١١٠﴾

105. Sana dağları sorarlar: "Rabbim onları kökünden koparıp parça parça dağıtacak" de.
106. "Yerlerini dümdüz edecektir.
107. "Sen orada alçaklık da, yükseklik de göremeyeceksin"
108. O günde davetçiye uyarlar. Hiçbir tarafa sapmayarak giderler. Rahmân'ın huzurunda sesler kısılmış olacak, kıpırdanan dudakların fısıltısından başkasını duyamayacaksın.
109. O günde Rahman'ın izin vereceği ve sözünden razı olacağı kimseninki müstesnâ, şefaatın hiçbir faydası olmayacaktır.
110. O, onların önlerindekini de, arkalarındakini de bilir. Onlar ise bilgileri ile O'nu kuşatamazlar.

"Sana dağları" yani kıyamet gününde dağların durumunun ne olacağını **"sorarlar. Rabbim onları kökünden koparıp"** uçuracak; **"parça parça dağıtacak, de."**

Buradaki "(فَقُلْ): **De"** buyruğunun "fe" ile geldiğini görüyoruz. Halbuki Kur'ân-ı Kerîm'de her bir soruya cevap olarak gelen; **"de"** anlamındaki buyruk, -bunun dışında- hep "fe" harfi başa getirilmeden gelmiştir. Bunun sebebi burada anlamın; eğer sana dağlar hakkında soru sorarlarsa... "de" şeklinde oluşudur. O bakımdan ifade şart anlamını taşımaktadır. Yüce Allah onların dağlar hakkında soru soracaklarını bildiğinden dolayı onlar sormadan önce onlara cevap vermektedir. Diğerleri ise önceden Peygamber (sav)a sorulmuş sorular olup onlara dair cevap da sorunun akabinde gelmiştir. Onların cevaplarının "fe" harfi getirilmeden geliş sebebi budur. Buradaki ise henüz sormadıkları bir soruyu dile getirmektedir. Bunu iyice kavramak gerekir.

"Onları kökünden koparıp parça parça dağıtacak" buyruğu ile ilgili olarak İbnu'l-A'rabî ve başkaları şöyle demektedir: Onları köklerinden söküp koparacak, sonra onları akabilecek şekilde kum haline dönüştürecek, sonra da rüzgarların etrafa dağıtabilecekleri şekilde atılmış yün gibi yapacaktır. (Bazı âyetlerde sözü edilen): "el-Ihn" ise ancak boyanmış yünden olur. Bundan sonra dağlar, etrafa dağıtılmış toz zerreleri haline gelecektir.

"Yerlerini dümdüz edecektir." Onların yerlerini bitki ve üzerinde yapı bulunmayan dümdüz ve kaygan bir zemine dönüştürecektir. Bu açıklamayı İbnu'l-A'rabî yapmıştır.

el-Cevherî dedi ki: "(القاع); dümdüz yer" demektir. Çoğulu da; (أقوعٌ وأقواعٌ) şekillerinde gelir. (Son şekilde) "vav"ın bir önceki harfi esreli olduğundan dolayı "ya"ya dönüşmüştür.

el-Ferrâ da şöyle demektedir: Bu kelime "su birikintisi" demektir. (الصفصف) ise bitkisiz, kel arazi demektir. el-Kelbî dedi ki: Bu hiçbir bitkisi bulunmayan arazi demektir. Bunun: Düzlüğünde adeta bir safmış gibi görünen düz yer, demek olduğu da söylenmiştir. Bu açıklamayı Mücahid yapmıştır. Bu iki kelime de aynı anlamdadır. Çünkü; "(القاع): Açık ve geniş yer" (الصفصف) ise düz ve girintisi, çıkıntısı olmayan yumuşak yer demektir. Sibeveyh de şu beyiti nakletmektedir:

وكَمْ دُونَ بيتِكَ من صَفْصَفٍ ودَكْدَاكِ رَمْلٍ وأعْقَادِهَا

"Senin evine varıncaya kadar nice düzlük araziler,
Alabildiğine ufak kumlu yollar ile üstüste yığılmış kumlardan yollar var."

"(قاعاً): Dümdüz" kelimesi haldir. Ondan sonraki kelime de böyle.

"Sen orada alçaklık da, yükseklik de göremeyeceksin" ifadesi sıfat mahallindedir. İbnu'l-A'rabî dedi ki: "el-Ivec" yollardaki iniş çıkışlardır. "el-Emt" ise küçük tepeler demektir. Ebu Ömer dedi ki: "el-Emt" küçük tepeler demektir. Yani orası ne tümsekliği de alçaklığı da bulunmayan dümdüz bir yerdir. Mesela; "(امتلأ فما به أمت، وملأتُ القربة مَلْئاً لا أمت فيه): Ağzına kadar doldu, dolmadık boş bir yeri kalmadı, kırbayı boş bir yer kalmamacasına doldurdum" denilir.

"el-Emt" sözlükte yüksekçe yer demektir.

İbn Abbas: "Ivec" meyil demektir. "el-Emt" ise otlağa giden yol gibi bir iz demektir. Yine ondan nakledildiğine göre "ıvec" vadi, "emt" ise tepe demektir. Ondan gelen bir başka rivayete göre "el-ıvec" alçaklık, "el-emt" ise yükseklik demektir.

Katade dedi ki: "Ivec" çatlaklık, yarık, "emt" tepe demektir. Yemân dedi ki: "el-Emt" yerdeki çatlaklar demektir. Bunun düzlükte yahut dağda bir yerin kalınlaşması, bir başka yerde de incelmesi anlamına geldiği de söylenmiştir. Bunu da es-Sûlî nakletmektedir.

Bu Âyetle Siğillerin Tedavisi:

Derim ki: Bu âyet-i kerîme, okunarak rukye yapılan âyetlerdendir. Bununla siğiller tedavi edilir. Bizde bunlara "el-berârîk" denilir ki bunun tekili "berûka"dır. Bunlar genel olarak vücudun çeşitli yerlerinde özellikle ellerde çıkarlar. Bunun için arpa samanından üç tane çubuk alınır. Bu çubukların her birisinde bir düğüm bulunur. Bu çubukların her birisi siğiller üzerinden geçirilerek bu âyet-i kerîme bir defa okunur. Sonra da bu çubuklar nemlice bir yere gömülür. Bunlar küflenince bu siğiller de küflenir ve onların hiçbir izi kalmaz.

Ben bunu hem kendimde denedim, hem de başkasına uyguladım. Yüce Allah'ın izniyle faydalı olduğunu gördüm.

"O gün davetçiye" yani Sûr'a üfüreceği vakitte İsrafil (as)a **"uyarlar. Hiçbir tarafa sapmayarak giderler."** Yani ondan ayrı bir yere gitmezler. Bu da şu demektir: Onun çağrısından uzaklaşmazlar. Başka bir tarafa meyledip gitmezler. Aksine hızlıca ona doğru giderler ve onun bulunduğu yönden başka bir yöne sapmazlar. İlim adamlarının çoğunluğunun kabul ettiği görüş budur.

(**"Hiçbir tarafa sapmayarak giderler"** anlamını verdiğimiz:) "(لَا عِوَجَ لَهُ): Onun bir eğriliği yoktur" buyruğunun yani İsrafil'in çağrısının bir eğriliği yoktur, anlamına geldiği de söylenmiştir.

Bir başka görüşe göre; onlar herhangi bir eğriliği olmayan bir şekilde davetçinin davetine tabi olurlar, demektir. Buna göre mastar gizlidir. Yani onlar davetçinin mahşere çağıran sesine uyarlar. Bunun bir benzeri de yüce Allah'ın şu buyruğudur: *"Nidâ edenin yakın bir yerden seslenecegi güne kulak ver."* (Kaf, 50/41) İleride gelecektir.

"Rahmân'ın huzurunda sesler kısılmış olacak." Yani orada sesler oldukça alçalmış ve adeta sükûnet bulmuş olacak. İbn Abbas'tan şöyle dediği nakledilmektedir: ez-Zübeyr'in (şehâdet) haberi ulaştığında Medine'nin Sûr'u ve o huşû duyan dağlar alçaldı.

Orada suskun her bir dil, ilâhî huzurun heybetinden susmuş olacaktır. **"Rahman'ın huzurunda"** demek, O'ndan dolayı susacaktır, demektir.

"Kıpırdanan dudakların fısıltısından başkasını duyamayacaktır." Buyruğundaki (fısıltı anlamı verilen): "el-Hems" gizli ses demektir. Bu açıklamayı Mücahid yapmıştır. İbn Abbas'tan; gizli saklı ses demektir. el-Hasen ve İbn Cüreyc de şöyle demişlerdir: Bu mahşere doğru giderken ayakların çıkaracakları sestir. Şairin vecez veznindeki şu mısraı da bu anlamdadır:

وهُنَّ يَمْشِينَ بِنا هَوِيسا

"Onlar, biz onların sırtında olduğumuz halde ayak sesleri duyularak giderler."

Bununla şair yürürken develerin ayaklarının çıkardıkları sesleri kastetmektedir. Arslana "el-hemûs" adı, karanlıkta farkettirmeden yavaşça yürümesinden dolayı verilmiştir. Ru'be de kendisinin güçlü kuvvetli oluşunu anlatırken şöyle demektedir:

لَيثٌ يَدِقُّ الأُسْدَ الهَمُوسا والأَقْهَبِينِ الفِيلَ والجامُوسا

"Öyle bir arslan(ım) ki karanlıkta sessizce ilerleyen arslanı da
Kirli renkleri olan fili ve camusu da vurup perişan ederim, ben."

"Yemeğin hems"i, ağzı kapalı bir şekilde yemeği çiğnemek demektir. Recez vezninde şair şöyle demektedir:

لقـد رأيتُ عجبـاً مُذْ أمْسَـا عجائـزاً مثـلَ السَّعَالِـي خَمْسَـا
يَأكلْنَ ما أصنع هَمْسـاً هَمْسـاً

"Dünden beri ben hayret edilecek bir şey gördüm,
Tıpkı gulyabaniler gibi beş tane koca karı,
Ben ne yapıyorsam onlar ağızları kapalı çiğneyip çiğneyip (bitirip) duruyorlar."

Bu kelimenin dili ve dudağı hareket ettirmek anlamında olduğu da söylenmiştir.

Ubeyy b. Ka'b: "(فَلاَ يَنْطِقُونَ إِلاَّ هَمْسـاً): Onlar ancak fısıltı ile konuşurlar" diye okumuştur ki, anlamlar birbirine yakındır. Yani sen onların ne konuşma seslerini, ne konuştuklarını, ne de ayak seslerini işitirsin. Bu kelimenin kökünü teşkil eden "he, mim ve sin" harflerinin asıl anlamı ne olursa olsun gizliliktir. "Mehmûs" (hems ile çıkan harfler de) buradan gelmektedir ki, bunlar on tane harf olup, (حَثَّهُ شَخْصٌ فَسَكَتَ) kelimelerinde toplanmıştır. Harfe "hemsli (mehmûs)" denilmesinin sebebi mahreclerine fazla dayanılmayarak harf telaffuz edilirken nefesin akmasıdır.

"O gün de Rahmân'ın izin vereceği ve" şefaat hususunda söyleyeceği **"sözünden razı olacağı kimseninki müstesnâ, şefaatin hiçbir faydası olmayacaktır."**

Bu buyruktaki ("kimse" anlamı verilen): "Men" kelimesi birincisinin dışına çıkartılan (muttasıl) istisnâ olarak nasb mahallindedir. Yani şefaat, Rahmân'ın kendisine şefaat edilmesine izin vereceği kimseden başkasına fayda sağlamayacaktır.

Anlamın şöyle olduğu da söylenmiştir: Şefaat ancak razı olunan bir sözü bulunan ve kendisine şefaat edilmesi hususunda Rahmân'ın izin verdiği kimseye faydalı olacaktır. İbn Abbas da der ki: Bu söz "lâ ilâhe illallah"tır.

"O onların önlerindekini de" kıyamette meydana gelecek hususları **"da arkalarındakini de"** dünyada olanları da **"bilir."** Bu şekildeki açıklama Katade tarafından yapılmıştır.

Şöyle de açıklanmıştır: Onların ileride görecekleri mükâfat ve cezayı bildiği gibi, dünyadan geride bıraktıkları, arkada terkettikleri şeyleri de bilir.

Âyet-i kerîmenin bütün insanlar hakkında umumî olduğu söylendiği gibi; sadece "davetçiye uyanlar"ın kastedildiği de söylenmiştir. Hamd Allah'a mahsustur.

"Onlar ise bilgileriyle O'nu kuşatamazlar" buyrugundaki "O'nu" zamiri yüce Allah'a aittir. Yani hiçbir kimse bilgisiyle O'nu kuşatamaz. Çünkü "kuşatmak" sınırlılık anlamını da çağrıştırmaktadır. Yüce Allah ise sınırlı olmaktan münezzehtir.

Bu zamirin "bilgi"ye ait olduğu da söylenmiştir. Yani hiçbir kimse Allah'ın bildiğini bilgisiyle kuşatamaz.

Taberî der ki: "Önlerindeki", "arkalarındaki" ile "kuşatamazlar"daki zamirler meleklere aittir. Yani yüce Allah bu meleklere ibadet edenlere, meleklerin önlerindekini de arkalarındakini de bilemediklerini bildirecektir.

وَعَنَتِ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ ۖ وَقَدْ خَابَ مَنْ حَمَلَ ظُلْمًا ﴿١١١﴾
وَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا يَخَافُ ظُلْمًا وَلَا هَضْمًا ﴿١١٢﴾

111. Yüzler Hayy ve Kayyûm'a zillet ile boyun eğmiş olacaktır. Zulüm taşıyanlar gerçekten zarara uğrayacaktır.
112. Kim mü'min olduğu halde salih ameller işlerse o, zulme uğratılmaktan da korkmaz, eksiltilmesinden de.

"Yüzler... zillet ile boyun eğmiş olacaktır" anlamındaki buyrukta yer alan; (عَنَتِ) kelimesinin "zillet ile boyun eğme" anlamında olduğunu İbnu'l-A'rabî ve başkaları söylemiştir. Esire; (عانٍ) denilmesi de bundan dolayıdır. Ümeyye b. Ebi's-Salt da şöyle demiştir:

مليكٌ على عرش السّماءِ مُهَيْمِنٌ لعزّتـه تعنُـو الوجـوهُ وتَسجدُ

"O mutlak bir egemendir, Semanın Arşı üzerinde ve mutlak sözü geçendir, Yüzler O'nun izzeti dolayısı ile zilletle boyun eğer ve secdeye kapanır."

Yine şöyle demiştir:

وعَنَالـه وَجْهِـي وخَلْقِـي كلُّه في السـاجـدين لوجهـه مَشْكُوراً

"Yüzüm de, bütün varlığım da zilletle O'na boyun eğmiştir,
Secde edenler arasında şükrederek O'nun zâtına."

el-Cevherî der ki: "(عنا يعنو); Zilletle boyun eğdi" demektir. "(أعناه): O'na boyun eğdirdi" anlamındadır. Allah'ın: **"Yüzler Hayy ve Kayyum'a zillet ile boyun eğmiş olacaktır."** buyruğu da bu anlamdadır. "(عَنَا فيهم فلان أسيراً): Aralarında esir olarak ve hapsedilmiş olarak kaldı" demektir. "(عَنَّاه غيرُه تعنيةً): Onu hapsetti, alıkoydu" demektir. "(العاني): Esir" demek olup, erkekler için çoğulu; (عُناة); kadınlar için çoğulu da; (عَوَانٍ) şeklinde gelir. "(عَنَتْ به أمورٌ): Başına bir takım işler geldi" anlamındadır.

İbn Abbas dedi ki: "(عَنَت): Boyun eğdi" demektir. Mücahid de: Zillet duyarak boyun eğdi, anlamındadır, demiştir. el-Maverdî de der ki: Zillet ile huşû' -anlamları birbirine yakın olmakla birlikte- aralarında bir fark vardır. Zillet, kişinin özü itibariyle zelil olması demektir, huşû ise kendisine itaat edilen kimsenin önünde zelil olduğunu göstermektir.

el-Kelbî, (عنت) kelimesinin bildi anlamında olduğunu söylemiştir. Atıyye el-Avfî ise "teslim oldu" diye açıklamıştır. Talk b. Habib de şöyle açıklamıştır: Bu secde esnasında alnı ve burnu yere koymaktır. en-Nehhâs da şöyle demektedir: **"Zillet ile boyun eğmiş olacaktır"** buyruğunun anlamı ile ilgili olarak iki görüş vardır. Birincisine göre bu âhirette olacaktır. İkrime, İbn Abbas'tan: **"Yüzler Hayy ve Kayyûm'a zillet ile boyun eğmiş olacaktır."** buyruğu ile ilgili olarak şöyle dediğini rivayet etmektedir: Bu rükû' ve sücuddur. Sözlükte bu kelime kahretmek ve yenik düşürmek anlamındadır. "(فتحت البلاد عنوة): Ülke galip gelinerek ve kahredilerek fethedildi" tabiri de buradan gelmektedir. Şair de şöyle demektedir:

فما اخذوها عَنْوةً عن مودّة ولكنّ ضربَ المشرفيّ استقالها

"Onlar orayı isteyerek ve (ahalisinin) teslim etmesi suretiyle almadılar,
Ama asıl orayı düşüren Meşarif kılıçlarıyla indirilen darbelerdir."

Bu kelimenin yorgunluk anlamıyla kullanıldığı da söylenmiştir.

İnsanlardan **"yüzler"** diye söz edilmesi zilletin eserlerinin ancak yüzde açığa çıkmasından dolayıdır.

"Hayy ve Kayyûm" buyruğundaki **"el-Kayyûm"** ile ilgili üç te'vil yapılmıştır. Birincisi yaratıkların işlerini çekip çeviren, ikincisi her bir nefsin neler ka-

zandığını görüp gözetleyen, üçüncüsü zeval bulmayan, sonu gelmeyen, daimi ve ebedi olan demektir. Buna dair açıklamalar daha önceden el-Bakara Sûresi'nde (2/255. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

"Zulüm taşıyanlar gerçekten zarara uğrayacaktır." Yani şirk yükü taşıyarak gelecekler, zararlı çıkacaklardır.

"Kim mü'min olduğu halde salih ameller işlerse..." Çünkü imansız hiç bir amel kabul edilmez. "Salih ameller" buyruğundaki; "(مِنَ): ...den, dan" teb'îz (kısmîlik) bildirmek içindir. Salih amellerden bir bölüm işlerse... demektir. Bunun cins (tür) bildirmek için olduğu da söylenmiştir.

"O zulme uğratılmaktan" yaptığı itaatlerin sevabının eksiltilmesinden ve kötülüklerinde aleyhine bir fazlalıktan da **"korkmaz."** Hakettiği mükâfatının **"eksiltilmesinden de"** korkmaz.

"(فَلَا يَخَافُ): **Korkmaz"** buyruğunu İbn Kesir, Mücâhid ve İbn Muhaysın **"kim... işlerse"** buyruğunun cevabı olmak üzere cezm ile; "(يَخَفْ): Korkmasın" diye okumuştur. Diğerleri ise haber olarak merfu olmak üzere elif ile okumuşlardır. Yani; "(فهو لا يَخَافُ): O korkmaz" yahut; "(فإنه لا يخاف): O korkmayacaktır" anlamındadır.

"(الهضم): **Eksiltmek":** Eksik vermek, kırmak demektir. Mesela; "(هضمتُ ذلك من حقي): Ben bunu hakkımdan düşürdüm, hakkım olduğu halde almadım" demektir. "(هذا يهضم الطعام): Bu kişi buğdayın ağırlığını eksiltiyor (eksik tartıyor)" demektir. "(امرأة هَضِيمُ الكشح): Göbeği olmayan kadın" demektir.

el-Maverdî der ki: Bu kelime ile zulüm arasındaki fark şudur: Zulüm hakkın tamamını engellemektir, vermemektir. Bu ise onun bir bölümünü dahi vermemek demektir. Bir bakıma birbirlerinden ayrı olsalar bile, bu da bir zulümdür. el-Mütevekkil el-Leysî de şöyle demiştir:

إنَّ الأذلَّةَ واللئامَ لمعشرٌ مَوْلَاهُم المتهضَّم المظلومُ

"Şüphesiz ki zelillerle bayağı kimseler öyle bir topluluktur ki,
Onların dostları zulme uğrayan ve hakkı tamamen verilmeyen kimselerdir."

el-Cevherî dedi ki: (رجل هَضِيمٌ ومُهتضَم): Zulme uğramış adam, demektir. "(تَهضَّمه): O ona zulmetti, hakkını eksik verdi" demektir.

وَكَذٰلِكَ اَنْزَلْنَاهُ قُرْاٰنًا عَرَبِيًّا وَصَرَّفْنَا فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ لَعَلَّهُمْ
يَتَّقُونَ اَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا ﴿١١٣﴾ فَتَعَالَى اللّٰهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ ۚ
وَلَا تَعْجَلْ بِالْقُرْاٰنِ مِنْ قَبْلِ اَنْ يُقْضٰٓى اِلَيْكَ وَحْيُهُ ۡ
وَقُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا ﴿١١٤﴾

113. Böylece onu Arapça bir Kur'ân olarak indirdik ve onda tehditlerimizi tekrar ettik. Olur ki korkarlar, yahut o yeniden öğüt almalarını sağlar.

114. Mutlak egemen ve hak olan Allah ne yücedir! Sana onun vahyi tamamlanmadan önce Kur'ân'ı okumayı acele etme ve: "Rabbim ilmimi arttır!" de.

"Böylece" yani sana bu sûrede açıklamış olduğumuz gibi **"onu Arapça"** Arap diliyle **"bir Kur'ân olarak indirdik ve onda tehditlerimizi"** muhtevasında bulunan korkutmaları, tehditleri, amellerinin karşılıklarını ve cezasını **"tekrar ettik."**

"Olur ki korkarlar." Allah'dan korkup O'na isyanı gerektiren işlerden uzaklaşırlar. O'nun cezasına uğramaktan sakınırlar, çekinirler. **"Yahut o yeniden öğüt almalarını sağlar."** Katade: Olur ki sakınırlar ve takvâya yönelirler, diye açıklamıştır. Olur ki... yeniden şeref sahibi olmalarını sağlar, diye de açıklanmıştır. Bu açıklamaya göre burada (öğüt anlamı verilen) "zikr" şeref manasına kullanılmış demek olur. Bu da yüce Allah'ın: *"Ve muhakkak o sana ve senin kavmine bir zikirdir"* (ez-Zuhruf, 43/44) buyruğunda "bir şereftir" anlamında olmasına benzer.

Kendisi ile tehdit olundukları azabı hatırlamalarını sağlar, anlamında olduğu da söylenmiştir.

el-Hasen; "(أَوْ يُحْدِثُ): **... yeniden... sağlar"** buyruğunu "nûn" harfi ile "sağlarız" anlamında okumuştur. Yine ondan "se" harfini hem merfu, hem cezimli okuduğu da rivayet edilmiştir.

"Mutlak egemen ve hak olan Allah ne yücedir!" Şanı yüce Allah nimetlerinin büyüklüğünü, kullara gösterip Kur'ân'ı indirişini söz konusu ettikten sonra, kendisini çoluk-çocuk sahibi olmaktan ve eşi bulunmaktan tenzih ederek: **"Mutlak egemen ve hak"** yani mutlak hak sahibi **"olan Allah ne yüce-**

dir!" diye buyurmaktadır.

"Sana onun vahyi tamamlanmadan önce Kur'ân'ı okumayı acele etme" buyruğu ile peygamberine Kur'ân'ı nasıl bellyeceğini öğretmektedir. İbn Abbas dedi ki: Peygamber (sav) Kur'ân'ı belleme tutkusu ve unutmak endişesi ile, Cebrail (as) vahyi bitirmeden acele eder ve kendisi de okumaya koyulurdu. Yüce Allah bunu ona yasaklayarak: **"Kur'ân'ı okumayı acele etme"** buyruğunu indirdi. Bu da ileride geleceği gibi yüce Allah'ın: *"Onu çabuklaştırmak için dilini onunla kıpırdatma!"* (el-Kıyame, 75/16) buyruğunu anlatmaktadır.

İbn Ebi Necîh'in rivayetine göre Mücahid şöyle demiştir: Onu iyice anlamadan okumaya koyulma!

"Acele etme" buyruğunun; **"sana onun vahyi"** nin gelişi **"tamamlanmadan önce"** indirilmesini isteme, anlamında olduğu da söylenmiştir.

Bir diğer açıklamaya göre anlam şudur: Onun te'viline dair açıklama sana gelmeden önce onu insanlara bildirme.

el-Hasen de şöyle demektedir: Bu âyet-i kerîme hanımının yüzüne bir tokat atan adam hakkında inmiştir. Hanımı, Peygamber (sav)a gelerek kısas uygulanmasını istedi. Peygamber (sav) da kadının kısas hakkı olduğuna dair hüküm verdi. Bunun üzerine yüce Allah'ın: *"Erkekler kadınlar üzerine yöneticidirler."* (en-Nisa, 4/34) âyeti indi. İşte bundan dolayı: **"Ve Rabbim ilmimi"** kavrayışımı, anlayışımı **"arttır, de"** buyruğu inmiştir. Çünkü Peygamber (sav) kısas hükmünü vermiş olmakla birlikte yüce Allah bunu kabul etmemiştir.

İbn Mes'ud ve başkaları **"sana onun vahyi tamamlanmadan önce"** anlamındaki buyruğu; "(مِن قَبْلِ أَنْ نَقْضِيَ وَحْيَهُ): Biz sana onu vahyetmeyi tamamlamadan önce" diye -"nun" harfi ve "dat" harfi esreli olarak "vahiy" kelimesinde de "ya" harfini üstün olarak- okumuşlardır.

وَلَقَدْ عَهِدْنَآ إِلَىٰٓ ءَادَمَ مِنْ قَبْلُ فَنَسِيَ وَلَمْ نَجِدْ لَهُۥ عَزْمًا ﴿١١٥﴾

115. Andolsun ki Biz daha önce Âdem'e vahyetmiştik; fakat o unuttu. Biz onu azimli bulmadık.

"Andolsun ki Biz daha önce Âdem'e vahyetmiştik; fakat o unuttu" buyruğunda geçen **"fakat o unuttu"** anlamındaki lafzı, el-A'meş kendisinden

farklı rivayetlerde gelmiş olmakla birlikte "ya" harfini sakin olarak; (فَنسِي) şeklinde okumuştur. Bunun iki anlamı vardır: Bunların birincisi terketti demek olup, ona verilen emri, ahdi (vahyi) terketti demektir. Mücahid ile çoğu müfessirlerin görüşü budur. Yüce Allah'ın: ***"Onlar Allah'ı unuttular. Allah da onları unuttu"*** (et-Tevbe, 9/67) buyruğunda da bu anlamdadır.

İkinci anlamı da İbn Abbas'ın dediğine göre şöyledir: Burada "unutmak" yanılmaktan ve nisyân'dan (unutmaktan) gelmektedir. "İnsan" kelimesi de buradan gelmiştir. Çünkü yüce Allah ona emir verip vahy etmiş olduğu halde, o bunu unutmuştu.

İbn Zeyd dedi ki: O bu hususta Allah'ın kendisine vermiş olduğu ahdi (vahyi) unutmuştu. Eğer kararlılığı bulunmuş olsaydı, düşmanı İblis'e itaat etmezdi. Bu görüşe göre Âdem (as)ın o vakitte yanılmaktan dolayı sorumlu tutulmuş olması gerekmektedir. Her ne kadar bugün unutmanın sorumluluğu bizden kaldırılmış olsa bile.

"Daha önce" nin anlamına gelince; ağaçtan yemeden önce demektir. Çünkü ona, o ağaçtan yemesi yasaklanmıştı.

Maksat, Peygamber (sav)ı teselli etmektir. Yani, Âdemoğullarının şeytana itaat etmeleri oldukça eski bir durumdur. Eğer bunlar verilen sözü bozuyor ve durmuyor iseler aynı şekilde Biz de Âdem'e emretmiş, vahyetmiş o da bunları unutmuştu. Bu manayı el-Kuşeyrî, aynı şekilde et-Taberî de nakletmektedirler.

Yani ey Muhammed, şu kâfirler benim âyetlerimden yüz çeviriyor, peygamberlerime muhalefet ediyor ve İblis'e itaat ediyor iseler de çok eskiden beri onların ataları Âdem de böyle yapmıştır.

İbn Atiyye dedi ki: Böyle bir yorum (te'vil şekli) zayıftır. Çünkü Âdem (as)ın Allah'ı inkâr eden kâfirlere örnek teşkil etmesinin kabul edilebilir hiçbir tarafı yoktur. Âdem (as) belli bir yorumun etkisiyle emre karşı gelmiştir. Dolayısıyla böyle bir açıklama şekli onun değerini düşürür. Aksine âyet-i kerîmenin zahirinden anlaşılan şu olmalıdır: Ya bu buyruk kendisinden önceki buyruklarla ilgisi olmayan yeni bir kıssanın başlangıcıdır. Yahut bu buyruk, yüce Allah'ın Muhammed (sav)a Kur'ân-ı Kerîm'i bellemekte acele etmemesi emri ile ilgilidir. Bu hususta da kendisine önceden emir verilmiş, unutmuş ve bundan dolayı cezalandırılmış bir peygamber misal gösterilmektedir ki, bu onu sakındırma üslubunu daha ileriye götürsün. Muhammed (sav)a verilen bu emrin ileri derecedeki önemi ortaya çıksın.

Burada **"ahdetmek** (meâlde; **vahyetmek)"**; vasiyet etmek (emretmek) anlamındadır. **"Unutmak"**, terketmek anlamındadır. Burada nisyânın hatırlama-

mak ve yanılmak (unutmak) anlamıyla kullanılması mümkün değildir. Çünkü unutanın ceza görmesi söz konusu olmaz.

"Azimli olmak" ise ne olursa olsun inanılan bir hususu sürdürmek demektir. Âdem (as) da ağaçtan yememe gereğine inanıyordu, ancak İblis ona vesvese verince bu inancını azimle sürdürmedi. Âdem (as)a verilen ahid (vahiy) ise ağaçtan yememesi anlamında idi. Bununla birlikte İblis'in kendisinin düşmanı olduğu da bildirilmişti.

Yüce Allah'ın: **"Biz onu azimli bulmadık"** buyruğunun anlamı ile ilgili farklı görüşler vardır. İbn Abbas ve Katade der ki: Biz ağacın meyvesinden yemek konusunda onu sabırlı ve emre bağlılığını sürdürmek noktasında dirençli bulmadık, demektir.

en-Nehhâs dedi ki: Lugatte de bunun anlamı böyledir. Meselâ "filânın azmi vardır" denildiği vakit, o masiyetlere karşı, onlardan kurtuluncaya kadar kendisini korumakta sabır ve sebat sahibidir, demektir. Yüce Allah'ın: ***"Peygamberlerden büyük azim sahipleri sabrettiği gibi sen de sabret!"*** (el-Ahkaf, 46/35) buyruğunda da bu anlamdadır.

Yine İbn Abbas'tan ve Atiyye el-Avfî'den şöyle dedikleri nakledilmektedir: Kendisine verilen emre riayet konusunda korunmadı. Yani o Allah'ın kendisine yasak kıldığı şeyi iyice hıfzetmedi, bellemedi, sonunda unuttu ve istidlâli terketmek suretiyle de buna dair bilgiyi elden kaçırdı. Çünkü İblis ona şöyle demişti: Eğer sen bu meyveden yersen, cennette ebedî kalırsın. Bunu söylediği zaman muayyen bir ağacı göstermişti. Âdem ona itaat etmedi. Bu sefer yasağın genel çerçevesine giren o ağacın benzeri bir başka ağaçtan yemeye çağırdı. Halbuki bu durumda onun delil kullanması gerekirdi, fakat o bunu yapmadı. Diğer ağacın yasağın kapsamına girmediğini zannetti, te'vil'de bulunarak ondan yedi. Bir işin masiyet olduğunu bilerek bir işi yapan kimse unutmuş sayılamaz.

İbn Zeyd dedi ki: **"Azim"** Allah'ın emrini korumak demektir. ed-Dahhak dedi ki: Bir işte kararlı olmak demektir. İbn Keysân da: Biz bu konuda onda ısrar da görmedik, günaha tekrar dönmeyi içinden sakladığını da görmedik, diye açıklamıştır.

el-Kuşeyrî dedi ki: Birinci açıklama şekli ifadenin te'vili açısından daha uygundur. İşte bundan dolayı bazıları şöyle demişlerdir: Âdem (as) azim sahibi peygamberlerden değildi, çünkü yüce Allah: **"Biz onu azimli bulmadık"** diye buyurmuştur.

Çoğunluk ise şöyle demektedir: Bütün peygamberler azim sahibidirler. Nitekim haberde şöyle buyurulmuştur: Zekeriya oğlu Yahya dışında hata etme-

miş yahut bir günah işlemeyi içinden geçirmemiş hiçbir peygamber yoktur."[1]

Eğer işlediği günahı dolayısıyla Âdem (as) azim sahibi peygamberler arasından çıkacak olsa Yahya dışında bütün peygamberlerin de bunun dışına çıkmaları gerekirdi.

Ebu Umâme de şöyle demiştir: Eğer Allah'ın mahlukatı yarattığından beri kıyamet gününe kadar bütün Âdemoğullarının akılları bir araya getirilip, bir terazinin bir kefesine konulsa, Âdem (as)ın da aklı bir diğer kefeye konulsa şüphesiz onunki ağır basar. Şanı yüce Allah da: **"Biz onu azimli bulmadık"** diye buyurmuştur.

وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلٰٓئِكَةِ اسْجُدُوا لِاٰدَمَ فَسَجَدُوٓا إِلَّآ إِبْلِيسَ ۖ
أَبٰى ﴿١١٦﴾ فَقُلْنَا يٰٓاٰدَمُ إِنَّ هٰذَا عَدُوٌّ لَّكَ وَلِزَوْجِكَ
فَلَا يُخْرِجَنَّكُمَا مِنَ الْجَنَّةِ فَتَشْقٰى ﴿١١٧﴾ إِنَّ لَكَ أَلَّا تَجُوعَ
فِيهَا وَلَا تَعْرٰى ﴿١١٨﴾ وَأَنَّكَ لَا تَظْمَؤُا فِيهَا وَلَا تَضْحٰى ﴿١١٩﴾

116. Hani meleklere: "Âdem'e secde edin" demiştik de İblis dışında hepsi secde etmişlerdi. O ise yüz çevirmişti.
117. "Ey Âdem dedik, şüphesiz ki bu, sana ve eşine düşmandır. Sakın sizi cennetten çıkarmasın. Sonra sıkıntıya uğrarsın.
118. "Çünkü orada sen aç da kalmazsın, çıplak da.
119. "Ve sen orada susuz da kalmazsın, güneş sıcağını da çekmezsin.

"Hani meleklere: Âdem'e secde edin, demiştik de İblis dışında hepsi secde etmişlerdi. O ise yüz çevirmişti" buyruğuna dair yeterli açıklamalar daha önceden el-Bakara Sûresi'nde (2/34. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

"Ey Âdem dedik, şüphesiz ki bu, sana ve eşine düşmandır. Sakın sizi cennetten çıkarmasın." Bu bir yasaklamadır. Bunun mecazi anlamı da şudur: Onun telkinlerini kabul etmeyiniz, kanmayınız. O takdirde sizin "cennetten" çıkışınıza sebeb teşkil eder.

(1) Hakim, *el-Müstedrek*, II, 591

"Sonra" sen ve eşinle birlikte **"sıkıntıya uğrarsın."** Çünkü her ikisinin de sıkıntıya uğrama sebebi aynıdır. Bu konuda aralarında hiçbir fark yoktur.

Burada (tesniye olarak): "İkiniz sıkıntıya uğrarsınız" denilmeyişi, anlamın anlaşılmasından ve Âdem (as)'ın asıl muhatap oluşundandır; ve asıl maksat da odur. Diğer taraftan eşi için çalışıp didinen, onun için kazanmakla yükümlü olan kendisi olduğu için, özellikle onun hakkında "sıkıntıya uğramak" öncelikle söz konusu olur. Şöyle de açıklanmıştır: Cennetten çıkış ikisi için olmuştur, fakat sıkıntıya uğramak yalnız Âdem içindir. Bu da bedeni bir sıkıntıdır. Nitekim hemen akabinde yüce Allah: **"Çünkü orada"** yani cennette **"sen aç da kalmazsın, çıplak da. Ve sen orada susuz da kalmazsın, güneş sıcağını da çekmezsin"** diye buyurmakta ve böylelikle bütün bunların cennette verileceğini ona bildirmektedir: Yiyecek, içecek, giyecek ve meskeken. Diğer taraftan sen bu emre riayet etmeyip de düşmanına itaat edecek olursan, ikinizi de cennetten çıkartırım ve sen yorularak, didinerek sıkıntıya uğrarsın. Yani aç kalırsın, çıplak kalırsın, susuz kalırsın, güneş sıcağı da seni yakar. Zira sen cennetten çıkartılacak olursan yere döndürüleceksin.

Özellikle onun sıkıntıya uğrayacağının belirtilip, "ikiniz sıkıntıya uğrayacaksınız" diye buyurulmamış olması, bize hanımın nafakasını karşılama yükümlülüğünün kocaya ait olduğunu göstermektedir. İşte o günden beri kadınların nafakalarını sağlamak erkekler üzerine bir yükümlülük olagelmiştir. Havva'nın nafakasını karşılamak, Âdem'in yükümlülüğü olduğu gibi, onun kızlarının nafakalarını karşılamak da eş olmak hukuku dolayısıyla Âdemoğullarının bir yükümlülüğüdür.

Yüce Allah bu âyet-i kerîmede bize şunu da öğretmektedir: Kocanın hanımının lehine sağlamakla yükümlü olduğu nafaka; yiyecek, içecek, giyecek ve meskenden ibaret bu dört ihtiyacı kapsar. Koca hanımının bu dört ihtiyacını karşılayacak olursa, ona karşı nafaka yükümlülüğünü de yerine getirmiş olur. Bunların dışında bir şeyler verecek olursa o takdirde Allah'tan ecir alır. Bu dört temel ihtiyacın karşılanması, kadının lehine yerine getirilmesi gereken haklardır. Zira kişinin hayatta kalması bunlarla mümkündür.

el-Hasen dedi ki: Yüce Allah'ın: **"Sonra sıkıntıya uğrarsın"** buyruğunda kastedilen, dünyadaki sıkıntılardır. Âdemoğlu ne zaman görülürse yorgun, argın görülür.

el-Ferrâ dedi ki: Bu **"sıkıntı"** kendi el emeğinden yemek durumunda olması demektir. Said b. Cübeyr dedi ki: Âdem'e kırmızı bir öküz de indirildi. Onu toprağı sürmekte kullanırdı. Diğer taraftan alnının terini silerdi. İşte yüce Allah'ın sözünü ettiği sıkıntıya uğraması budur.

Şöyle de denilmiştir: Cennetten indirildikten sonra onun ilk sıkıntısı Cib-

ril (as)ın ona cennetten bir kaç tane indirmiş olmasıydı. Ey Âdem sen bunları ek, dedi. O da toprağı sürdü ve ekti. Daha sonra ekinleri biçti, sonra topladı, sonra ayıkladı, sonra öğüttü, sonra hamur yoğurdu, sonra pişirdi. Bunca yorgunluktan sonra ekmeği yemek üzere oturdu. Elindeki ekmek yuvarlandı gitti, dağın dibine kadar vardı. Âdem de onun arkasından koşup gitti, yoruldu ve alnı terledi. Ey Âdem, dedi, işte senin rızkın bu şekilde yorgunluk ve sıkıntı ile elde edilecektir. Senden sonra çocuklarının da rızkı dünyada kaldığınız sürece hep böyle olacaktır.

"Çünkü orada sen aç da kalmazsın çıplak da. Ve sen orada susuz da kalmazsın, güneş sıcağını da çekmezsin" buyruğu ile ilgili açıklamalarımızı iki başlık[1] halinde sunacağız:

1- Cennetteki Hayat:

"Çünkü sen orada" yani cennette **"aç da kalmazsın, çıplak da."**

"Ve sen orada susuz da kalmazsın, güneş sıcağını da çekmezsin." Yani güneşe karşı çıkmayacak, görünmeyeceksin ki, onun sıcağını duyasın. Çünkü cennette güneş olmayacaktır. Orada uzayıp giden gölgeden başka bir şey yoktur. Tıpkı tan yerinin ağarması ile güneşin doğuşu arasında olduğu gibi.

Ebu'l-Âliye dedi ki: Cennette gündüz şöyledir deyip, namaz kılanların sabah namazını kılış vakitlerine işaret etti.

Ebu Zeyd dedi ki: "(ضَحَا الطريقُ يَضْحُو ضُحُوّاً): Yol göründü, açığa çıktı, ortaya çıktı" demektir. "(ضَحِيتُ وضَحِيتُ ضَحاً): Terledim" demektir.

Yine; "(ضَحِيتُ للشمس ضَحاء): Güneşe karşı çıktım" demektir. (ضَحَيتُ) lafzı da aynı anlamdadır. Her iki kullanım için de muzari mütekellim; "(أَضْحَى): Çıkarım" şeklinde kullanılır.

Ömer b. Ebi Rabia dedi ki:

رَأَتْ رَجُلاً أَيْمَا إذا الشمسُ عَارَضَتْ فَيَضْحَى وأَمَّا بالعَشِيِّ فَيَخْصَرُ

"Bir adam gördü ki güneş onun karşısında olursa,
Sıcağından etkilenir, akşam oldu mu da soğuktan rahatsız olur."[2]

(1) Ancak, merhum müfessirimiz yalnızca tek bir başlık zikretmektedir.
(2) el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 194'de "eymâ" yerine, "emmâ" şeklindedir. Tercüme de ona göre yapılmıştır.

Hadiste de rivayet edildiğine göre İbn Ömer gölgelenen ihramlı bir adam görmüş, ona; kendisi için ihrama girdiğin kimse uğruna güneşin sıcağını duy, demiş.(1) Buradaki "güneş sıcağını duy" anlamındaki; (أَضْحِ) kelimesini mu haddisler bu şekilde "elif"i üstün, "ha" harfini esreli olarak; (اضحيت)den ge len emir kipi halinde rivayet etmektedirler.

el-Asmaî dedi ki: Ancak bunun doğru şekli "elif"in esreli, "ha"nın üstün olarak; (ضَحِيتُ أَضْحَى)den gelmesidir. Çünkü ona güneşin önüne çıkmasını em retmiştir. Yüce Allah'ın: **"Ve sen orada susuz da kalmazsın, güneş sıcağını da çekmezsin"** buyruğu da buradan gelmektedir. Sonra şu beyiti nakletmek tedir:

ضَحِيتُ له كَيْ أستظلَّ بِظلِّهِ إذا الظلُّ أضْحَى في القيامة قالِصا

"Ben onun için güneş sıcağını çektim ki, onun gölgesiyle gölgeleneyim, Kıyamet gününde gölge çekilmiş olacağı vakit."

Ebû Amr ile -Ebu Bekr'in kendisinden yaptığı rivayete göre Âsım müstesnâ- Kûfeliler; "(وَأَنَّكَ): Ve sen" lafzını hemzeyi üstün olarak ve "(أَلَّا تَجُوعَ): Aç da kalmazsın" buyruğuna atfederek okumuşlardır. Bununla birlikte mahalline atf ile, ref' konumunda olması da mümkündür. Sen orada aç kalmazsın, demektir.

Diğerleri ise ya isti'naf (yeni bir cümle olarak) ya da; "(إِنَّ لَكَ): Çünkü... sen" lafzına atf ile esreli okumuşlardır.

فَوَسْوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ وَمُلْكٍ لَا يَبْلَى ﴿١٢٠﴾ فَأَكَلَا مِنْهَا فَبَدَتْ لَهُمَا سَوْآتُهُمَا وَطَفِقَا يَخْصِفَانِ عَلَيْهِمَا مِنْ وَرَقِ الْجَنَّةِ ۚ وَعَصَىٰ آدَمُ رَبَّهُ فَغَوَىٰ ﴿١٢١﴾ ثُمَّ اجْتَبَاهُ رَبُّهُ فَتَابَ عَلَيْهِ وَهَدَىٰ ﴿١٢٢﴾

(1) İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye*, III, 77.

120. Şeytan ona vesvese verip dedi ki: "Ey Âdem, sana ebedilik ağacını ve sonu gelmez bir mülkü göstereyim mi?"
121. İkisi de ondan yediler. Hemen kendilerine ayıp yerleri görünüverdi. Cennetin yapraklarını yamayarak üstlerini örtmeye başladılar. Âdem, Rabbinin emrine karşı geldi de şaşırdı.
122. Sonra Rabbi onu seçti, tevbesini kabul etti ve doğru yola iletti.

"Şeytan ona vesvese verip..." buyruğu ile ilgili açıklamalar daha önceden el-A'raf Sûresi'nde (7/20. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

Şeytan ona **"dedi ki: Ey Âdem, sana ebedilik ağacını ve sonu gelmez bir mülkü göstereyim mi?"** Bu, -önceden el-Bakara Sûresi'nde (2/36. âyet, 2. başlık ve devamında) açıklandığı gibi- karşılıklı konuştuklarına ve şeytanın yılanın karnında cennete girmiş olduğuna delildir. Yine orada (2/35. âyet, 8. başlık ve devamında) bu ağacın hangisi olduğuna dair açıklamalar ile bu konudaki ilim adamlarının değişik görüşleri kaydedilmiş bulunmaktadır. Burada tekrarlamanın bir anlamı yoktur.

"İkisi de ondan yediler. Hemen kendilerine ayıp yerleri görünüverdi. Cennetin yapraklarını yamayarak üstlerini örtmeye başladılar." Bu buyruğa dair yeterli açıklamalar da önceden el-A'raf Sûresi'nde (7/22-24. âyetlerin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

el-Ferrâ dedi ki: "(وَطَفِقَا): **Başladılar"** Arapçada koyuldular, demektir. Denildiğine göre onlar incir yapraklarını üzerlerine yapıştırmaya başladılar.

Yüce Allah'ın: **"Âdem, Rabbinin emrine karşı geldi de şaşırdı"** buyruğuna dair açıklamalarımızı altı başlık halinde sunacağız:

1- Peygamberlerin İşledikleri Hatalar ve Günahlar Onları Mertebelerinden Düşürecek Çapta Değildir:

Yüce Allah: **"Âdem, Rabbi'nin emrine karşı geldi"** diye buyurmaktadır. el-Bakara Sûresi'nde (2/35. âyet, 12. başlıkta) peygamberlerin günahları ile ilgili görüşler geçmiş bulunmaktadır. Bizim ilim adamlarımızın müteahhirlerinden kimisi şöyle demişlerdir: Söylenmesi gereken şudur: Yüce Allah kimi peygamberlerden bazı günahlar sadır olduğunu haber vermiş, bu günahları kendilerine nisbet etmiş, bundan dolayı onlara serzenişte bulunmuş, bizzat kendileri de bu konuda kendileri hakkında haber vermiş, bu günahlardan sıyrılmış, bunlardan ötürü mağfiret dileyip tevbe etmişlerdir. Bütün bunların tek tek te'villeri her ne kadar mümkün ise de hep birlikte te'vili ka-

bil olmayacak şekilde pek çok yerde varid olmuşlardır. Ancak bunların hepsi de onların mevkilerinden düşürecek şekilde değildir. Onlardan sadır olan bütün bu hususlar, ancak nadiren görülen şeylerdir ve ancak hata ve unutma yoluyla meydana gelmiştir. Yahut bu işi yapmaya kendilerini iten bir te'vil sonucu bu işi yapmışlardır. Onların bu yaptıkları başkalarına nisbetle hasenâttır. Ancak kendilerine, mevkilerine ve üstün değerlerine nisbetle seyyiâttır. Zira kimi zaman vezir, bir seyisin, bir idarecinin mükâfat gördüğü aynı iş sebebiyle sorgulanabilir. Bundan dolayı peygamberler emniyet altında olduklarını, kendilerine eman verildiğini ve esenliğe kavuşacaklarını bilmiş olmalarına rağmen, Kıyamet gününde bunlardan (ceza görebilmeleri ihtimali dolayısıyla) çekinmişlerdir. İşte hak olan da budur.

Cüneyd'in şu sözleri ne kadar güzeldir: "İyilerin hasenatı mukarreblerin seyyiatıdır." Onlar (Allah'ın salât ve selâmları üzerlerine olsun) her ne kadar bir takım nasslar, onların bir takım günahları işlemiş olduğuna tanıklık etmekte ise de, bu onların mevkilerini ihlâl etmez, rütbelerini alçaltmaz. Aksine yüce Allah onların bu hatalarını telafi etmelerine imkân vermiş, onları seçmiş, onları doğru yola iletmiştir. Onları övmüş, onları tertemiz edip arındırmış, seçip beğenmiştir. Allah'ın salât ve selâmları üzerlerine olsun.

2- Söze Peygamberlerin Hatalarını ya da Yüce Allah'ın Müteşâbih Vasıflarını Zikrederek Başlamanın Hükmü:

Kadı Ebu Bekr İbnu'l-Arabî dedi ki: Bugün bizden herhangi bir kimsenin bu şekilde Âdem (as) hakkında haber vererek sözlerine başlaması caiz değildir. Ancak bunu şanı yüce Allah'ın onun hakkında söylediği sözler arasında yahut peygamberinin sözleri arasında zikretmemiz müstesnâdır. Yoksa bir kimsenin kendiliğinden söze başlayarak bunu dile getirmesi, Âdem (as) bir tarafa bize zaman itibariyle oldukça yakın ve bizim benzerimiz bulunan kendi atalarımız hakkında bile caiz değilken; en eski, en büyük, en keremli öne geçirilmiş bir peygamber yüce Allah'ın mazeretini, tevbesini kabul edip kendisine mağfiret buyurduğu atamız hakkında nasıl caiz olabilir?

Derim ki: Bu tutum yaratılmış birisi hakkında caiz olmadığına göre; söze yüce Allah'ın el, ayak, parmak, böğür, inmek ve buna benzer sıfatlarının varlığını haber vererek başlamanın engellenmesi, öncelikle söz konusudur ve Allah'ın Kitabının yahut Rasûlünün sünnetinin okunması esnasında bu gibi şeylerden söz etmek dışında, söze bunlarla başlamak caiz değildir. Bundan ötürü İmam Malik b. Enes şöyle demiştir: Her kim yüce Allah'ın: *"Yahudiler Allah'ın eli bağlıdır, dediler."* (el-Maide, 5/64) buyruğu gibi yüce Allah'ın zatının vasıflarını ilgilendiren bir buyruk okur da bu esnada elini

boynuna götürürse eli kesilir. İşitme ve görmede de bu böyledir. Onun bu organları kesilir, çünkü o şanı yüce Allah'ı kendisine benzetmiş olur.

3- Atamız Âdem'i Hatası Dolayısıyla Ayıplamak:

Lafız Müslim'e ait olmak üzere hadis imamlarının rivayet ettiklerine göre Ebu Hureyre (ra), Peygamber (sav)dan şöyle buyurduğunu nakletmektedir: "Âdem ile Musa birbirleriyle tartıştılar. Musa: Ey Âdem, dedi. Sen bizim atamızsın, fakat bizi hüsrana uğrattın, bizi cennetten çıkarttın.

Bunun üzerine Âdem: Ey Musa dedi. Aziz ve celil olan Allah kelâmı ile seni seçti ve eli ile sana (Tevrat'ı) yazdı. Ey Musa, sen beni yüce Allah'ın benim hakkımda, beni yaratmadan kırk yıl öncesinden takdir etmiş bulunduğu bir iş dolayısıyla mı kınıyorsun? Böylece Âdem getirdiği delille Musa'yı yenik düşürmüş oldu. (Peygamber -sa- bu sözünü) üç defa tekrar etti."(1) el-Mühelleb dedi ki: Hz. Peygamber'in: "Âdem getirdiği delille Musa'yı yenik düşürmüş oldu" ifadesi delil ile onu yendi, demektir.

el-Leys b. Sa'd dedi ki: Bu kıssadan Âdem'in Musa (ikisine de selam olsun)ya karşı getirmiş olduğu delilin sağlıklı oluş sebebi, yüce Allah'ın Âdem'e günahını bağışlamış olması ve tevbesini kabul etmiş olmasıdır. Musa (as)ın yüce Allah'ın kendisine bağışlamış olduğu bir günahı dolayısıyla onu ayıplamaması gerekirdi. Bundan dolayıdır ki Âdem: Sen Allah'ın kendisine Tevrat'ı vermiş olduğu Musa'sın. O Tevrat'ta herşeye dair bir bilgi vardır. Sen orada Allah o masiyeti benim hakkımda takdir ettiğine dair ifadeyi de görmüşsün. Yine ondan dolayı tevbe etmeyi takdir ettiğini de. Böylelikle benden kınamayı kaldırmış oluyordu. Şimdi Allah beni kınamazken sen mi beni kınıyorsun! dedi.

Nitekim İbn Ömer de: Osman Uhud günü kaçtı, diyen kişiye benzer bir ifadeyle delil getirmiş ve şöyle demişti: Osman'ın bir günahı yoktur. Çünkü yüce Allah: ***"Andolsun Allah onları affetmiştir."*** (Âl-i İmran, 3/155) diye buyurmuştur.(2)

Şöyle de denilmiştir: Âdem (as) bir babadır. Bir başkası dahi olsaydı ve bundan ötürü o başkasını ayıplamak bile ona karşı gösterilmesi gereken hürmete aykırı olurdu. Çünkü şanı yüce Allah kâfir olan anne-baba hakkında bile: ***"Dünyada onlarla güzel bir şekilde geçin."*** (Lukman, 31/15) diye buyur-

(1) ***Buhârî,*** Enbiyâ 31, Tefsir 20. sûre 1-3, Kader 11, Tevhid 37; ***Müslim,*** Kader 13-15; ***Ebû Dâvûd,*** Sünne 16; ***Tirmizî,*** Kader 2; ***İbn Mâce,*** Mukaddime 10; ***Muvatta,*** Kader 1; ***Müsned,*** II, 248, 264, 287, 392, 398, 448, 464.

(2) ***Buhârî,*** Meğâzi 19, Fedâilu Ashâbi'n-Nebiyy 7; ***Müsmed,*** II, 101; Taberâni, ***el-Evsat,*** IX, 224, 225.

maktadır. İşte bundan dolayı İbrahim (as), kâfir olan babası kendisine *"Eğer vazgeçmezsen seni mutlaka taşlarım. Bir süre benden uzaklaş, yanımdan git!"* (Meryem, 19/46) dediğinde o: *"Dedi ki: Selâm olsun sana."* (Meryem, 19/47) Ya Rabbi tarafından seçilmiş, tevbesi kabul olunmuş ve hidayete iletilmiş bir peygamber olan bir babaya karşı nasıl davranmak gerekir?

4- Günah İşleyenler Kaderi Delil Gösterebilirler mi?

Günah işleyip, mağfirete mazhar olmamış kimselere gelince, ilim adamları icma ile şunu belirtmişlerdir: Böyle bir kimsenin Âdem (as)ın gösterdiği delil gibi delil ileri sürerek: Allah bu işi hakkımda takdir ettiğine göre beni; adam öldürdüm, zina ettim yahut hırsızlık yaptım diye kınıyor musun? deyip Âdem (as)ın delil ileri sürdüğü gibi delil getirmesi caiz değildir.

Yine ümmetin icmâ' ile kabul ettiğine göre iyilikte bulunan kimseyi iyiliği dolayısıyla öğmek, kötülükte bulunan kimseyi de kötülükleri dolayısıyla kınamak ve onun aleyhine olmak üzere günahlarını sayıp dökmek caizdir.

5- Âdem (as)ın Şaşırması:

"Şaşırdı" yani onun aleyhine olmak üzere yaşayışı bozuldu. Bu açıklamayı en-Nekkaş nakletmiş olup, el-Kuşeyrî de bunu tercih etmiştir.

Ben hocamız Üstad mukrî' (Kur'ân okuyucusu ve öğreticisi) Ebu Ca'fer el-Kurtubî'yi şöyle derken dinledim: **"Şaşırdı"** yani dünyaya inmesi sebebiyle yaşayışı bozuldu. ("ğavâ"nın mastarı olan:) el-Ğayy ise fesad yani bozuluş demektir. Bu da güzel bir açıklamadır. Bu açıklama, "bunun anlamı, doğru yolda olmanın zıddı olan "el-ğayy"den gelmekte olup, sapıttı anlamındadır" diyenlerin görüşünden daha uygundur.

Bunun, o nerede doğru yolu bulabileceğini bilemedi. Yani kendisine yasak kılınan ağacın o olduğunu bilemedi, anlamında olduğu da söylenmiştir. Burada "el-ğayy" bilememek, bilmemek demektir.

Kimilerine göre de bu, ancak çokça yemekten dolayı karnı şişti anlamındadır. ez-Zemahşerî dedi ki: Bu her ne kadar mâ kabli (önceki harfi) esreli olan "ya"yı "elif"e kalb ederek; (فَنِيَ وَبَقِيَ) gibi fiilleri; (فَنَى وَبَقَى) şeklinde kullanan Tayyoğullarının şivesine göre sahih ise de, çok kötü bir açıklama şeklidir.

6- Âdem'e İsyankâr ya da Şaşkın Denebilir mi?

el-Kuşeyrî Ebu Nasr dedi ki: Bazıları şöyle demişlerdir: Âdem asi oldu ve şaşırdı denilir; ama isyankârdı ve şaşkındı denilemez. Nitekim bir defa dikiş diken hakkında; dikti denilebilirse de defalarca dikiş dikmedikçe ona terzi denilemez. Şöyle de denilmiştir: Efendinin kulu kendisine karşı geldiği takdirde onun bu karşı gelişi hakkında başkalarının kullanamayacağı tabirleri kullanması mümkündür.

Ancak bu, çok zorlanarak yapılmış bir açıklamadır. Peygamberlere bu kabilden izafe edilen şeyler ya küçük günahtır yahut evlâ olanı terketmektir ya da peygamberlikten önce yapılan işlerdir.

Derim ki: Bu açıklama güzeldir. İmam Ebu Bekr b. Fûrek -yüce Allah'ın rahmeti üzerine olsun- dedi ki: Bunu Âdem peygamber olmadan önce işlemişti. Buna delil yüce Allah'ın şu buyruğudur: **"Sonra Rabbi onu seçti, tevbesini kabul etti ve doğru yola iletti."** Burada seçme ve hidayete iletmenin, doğruyu göstermenin isyandan sonra olduğunu zikretmektedir. Onun bu yaptığı iş peygamberlikten önce olduğuna göre; peygamberlerin yalnız bu şekilde günah işlemeleri caiz olur. Zira peygamberlikten önce onları tasdik etmemiz hususunda bizim şer'î bir yükümlülüğümüz yoktur. Yüce Allah onları kullarına peygamber olarak gönderip onlar da peygamberliklerini edâ etmekte güvenilir ve masum olduklarına göre; daha önceden onların işlemiş oldukları günahların bir zararı olmaz.

Bu açıklama değerli bir açıklamadır. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

قَالَ اهْبِطَا مِنْهَا جَمِيعًا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ ۚ فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ
مِنِّي هُدًى فَمَنِ اتَّبَعَ هُدَايَ فَلَا يَضِلُّ وَلَا يَشْقَىٰ ﴿١٢٣﴾ وَمَنْ
أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ
الْقِيَامَةِ أَعْمَىٰ ﴿١٢٤﴾ قَالَ رَبِّ لِمَ حَشَرْتَنِي أَعْمَىٰ وَقَدْ كُنْتُ
بَصِيرًا ﴿١٢٥﴾ قَالَ كَذَٰلِكَ أَتَتْكَ آيَاتُنَا فَنَسِيتَهَا ۖ وَكَذَٰلِكَ الْيَوْمَ تُنْسَىٰ
﴿١٢٦﴾ وَكَذَٰلِكَ نَجْزِي مَنْ أَسْرَفَ وَلَمْ يُؤْمِنْ بِآيَاتِ رَبِّهِ ۚ وَلَعَذَابُ
الْآخِرَةِ أَشَدُّ وَأَبْقَىٰ ﴿١٢٧﴾

123. Buyurdu ki: "Hepiniz oradan inin. Kiminiz kiminize düşman olacaktır. Benden size bir hidâyet geldiğinde, kim Benim hidâyetime uyarsa o hem sapıtmaz, hem bedbaht olmaz.

124. "Kim de zikrimden yüz çevirirse gerçekten onun için dar bir geçim vardır ve onu kıyamet gününde kör olarak haşrederiz."

125. Der ki: "Rabbim, niçin beni kör haşrettin? Halbuki ben görüyordum"

126. Buyurur ki: "Böyle. Çünkü sana âyetlerimiz geldiğinde onları unuttun. Bugün de sen böylece unutulursun."

127. Haddi aşıp Rabbinin âyetlerine iman etmeyenleri de böylece cezalandırırız. Âhiret azabı ise elbette daha şiddetli ve daha kalıcıdır.

"Buyurdu ki: Hepiniz oradan" yani cennetten **"inin."** Bu buyruğuyla Âdem'e ve İblis'e hitap etmektedir. Ayrıca İblis'e: *"Küçülmüş, kınanmış ve koğulmuş olarak çık oradan"* (el-A'raf, 7/18) dediği de bildirilmiştir. Muhtemeldir ki; o cennetten semada herhangi bir yere çıkartılmış, sonra da yeryüzüne indirilmiştir.

"Kiminiz kiminize düşman olacaktır." Daha önceden el-Bakara Sûresi'nde (2/36. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır. Yani sen yılana da, İblis'e de düşman olacağın gibi, onlar da sana düşmandırlar. Bu da yüce Allah'ın: "(İkiniz) **inin"** buyruğunun Âdem ve Havvâ'ya hitap olmadığını göstermektedir. Çünkü her ikisi karşılıklı olarak birbirine düşman değildiler. Ayrıca Âdem (as)ın yere indirilmesi, Havvâ'nın da indirilmesini kapsamıştır.

"Benden size bir hidayet" doğruluk ve doğru bir söz **"geldiğinde"** -ki bu da daha önceden el-Bakara Sûresi'nde (2/38. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.- **"... kim benim hidâyetime"** peygamberlere ve kitaplara **"uyarsa o, hem sapıtmaz hem bedbaht olmaz."**

İbn Abbas: Şanı yüce Allah Kur'ân'ı okuyup içindekilerin gereğince amel eden kimseye dünya hayatında sapıtmamayı, âhirette de bedbaht olmamayı garantilemiştir, diyerek bu âyet-i kerîmeyi okumuştur. Yine ondan nakledildiğine göre o şöyle demiştir: Kim Kur'ân'ı okur, içindekilere uyarsa Allah onu şaşkınlıktan, sapıklıktan kurtarıp hidayete iletir. Kıyamet gününde de kötü hesaptan onu korur. Sonra da bu âyet-i kerîmeyi okudu.

"Kim de Benim zikrimden yüz çevirirse" Benim dinimden, Kitabımı okumaktan ve içindekiler gereğince amel etmekten yüz çevirirse... Bir diğer açıklamaya göre, indirmiş olduğum delillerden yüz çevirirse... demektir.

Zikr'in Rasûl diye açıklanması da mümkündür, çünkü o Allah tarafından gelmiş bir zikir (öğüt veren ve hatırlatıcı) idi.

"Gerçekten onun için dar bir geçim vardır." Dar ve sıkıntılı bir yaşayışa mahkûm olur. Meselâ; "(ضنك وعيش ضنك): Dar ev ve dar geçim" denilir. Bu kelimenin tekili, ikili, müzekkeri, müennesi ve çoğulu aynı gelir. Antere şöyle demiştir:

إنْ يُلحقوا أكْرزْ وإنْ يُستلحَمُوا أشْدُدْ وإنْ يُلْفَوْا بضَنْكٍ انزِلِ

"Eğer onlara yetişilirse ben de hücum ederim, şayet etrafları sarılırsa,
Ben de (onlara karşı) hamle yaparım. Ve eğer (savaşta) bir darlıkla karşılaşırlarsa (atımın üstünden) inerim (ve böylece savaşırım.)"

Yine Antere şöyle demektedir:

إنَّ المنيةَ لو تُمثَّل مُثِّلتْ مثلي إذا نَزلُوا بضَنْكِ المنزلِ

"Gerçek şu ki; eğer ölümün bir timsali yapılacak olsa benim gibi temsil edilir,
Onlar (savaşta) dar bir yere indikleri vakit."

"Dar geçim" anlamındaki kelime; (ضَنْكَى) şeklinde de okunmuştur. Bunun da anlamı şu olur: Şanı yüce Allah teslim, kanaat, kendisine tevekkül ve kısmetine rızayı, dinin muhtevâsı içerisine yerleştirmiştir. Dine sahip bir kimse yüce Allah'ın kendisine vermiş olduğu rızıktan gönül hoşluğuyla ve kolaylıkla infak eder bol ve rahat bir geçim içerisinde yaşar, gider. Nitekim yüce Allah: ***"Biz şüphesiz ona çok güzel bir hayat yaşatırız"*** (en-Nahl, 16/97) diye buyurmuştur.

Dinden yüz çeviren kimseyi hırs istilâ eder. O bakımdan bu hırsın etkisi ile sürekli dünyalığının artmasına göz diker. Cimrilik ona musallat olur. Bu cimrilik onun infak etmesini engeller. Böylesinin yaşayışı dardır, hali kapkaranlıktır. Nitekim birisi şöyle demiştir: Kim Rabbinin zikrinden yüz çevirirse mutlaka kendi aleyhine olmak üzere zamanını karartır. Rızkından bir türlü memnun olmaz ve dar bir geçim içerisinde kalır.

İkrime dedi ki: **"Dar geçim"** haram kazanç demektir. el-Hasen ise: (cehennemliklerin yiyeceği olan ve zehirli bir ot olduğu bildirilen:) Dâri' ile Zakkum yemektir, demiştir.

Sahih olan dördüncü görüşe göre ise bu kabir azabıdır. Bu görüşü Ebu Sa'id el-Hudrî, Abdullah b. Mes'ud ifade etmiş; Ebu Hureyre de bunu Peygamber (sav)dan merfû' bir hadis olarak rivayet etmiştir. Biz de bunu *"et-Tezkire"* adlı eserimizde kaydetmiş bulunuyoruz. Ebu Hureyre dedi ki: Kâfirin üzerine kabri, kaburga kemikleri birbirine girinceye kadar daralır. İşte dar olan geçim budur.(1)

"Ve onu kıyamet gününde kör olarak haşrederiz." Denildiğine göre kimi hallerde kör, kimi hallerde de gözü görecektir. Buna dair açıklamalar el İsrâ Sûresi'nin sonlarında (17/97. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

Delil getirmekten yana kör olacaktır, diye açıklanmıştır ki bu görüş de Mücahid'e aittir. Hayır yönlerini bilemeyecek ve bu yolların hiçbirisini bulamayacak şekilde kördür, diye de açıklandığı gibi; nasıl ki körün göremediği şeylere karşı alacak hiçbir tedbiri bulunmuyor ise onun da kendisinden azabı uzaklaştırma yolunu göremeyecektir, diye de açıklanmıştır.

"Der ki: Rabbim, niçin beni kör haşrettin?" Hangi günahım dolayısı ile beni körlükle cezalandırdın?

"Halbuki ben" dünyada iken **"görüyordum."** Bu gibi kimselerin, sanki günahları olmadığını zannedecekleri görülmektedir. İbn Abbas ve Mücahid şöyle demişlerdir: Yani **"niçin beni"** delil getirme imkânını bulamayacak şekilde **"kör haşrettin? Halbuki ben"** delilimi bilen bir kimse olarak **"görüyordum."**

el-Kuşeyrî dedi ki: Bu uzak bir ihtimaldir. Çünkü kâfirin dünyada hiçbir zaman delili olmamıştır ki.

"Buyurur ki: Böyle. Çünkü sana âyetlerimiz geldiğinde onları unuttun." Yani yüce Allah kendisine: **"Çünkü sana âyetlerimiz"** vahdaniyetimize ve kudretimize dair belgelerimiz **"geldiğinde onları unuttun"** terkettin, onlar üzerinde hiç düşünmedin, onlardan yüz çevirdin.

"Bugün de sen böylece unutulursun." Azap içerisinde -ki cehennemi kastetmektedir- bırakılırsın.

"Haddi aşıp Rabbinin âyetlerine iman etmeyenleri" onları tasdik etmeyenleri **"de böylece cezalandırırız."** Yani Kur'ân-ı Kerîm'den yüz çevirenleri, Allah'ın yarattıkları üzerinde düşünmekten, onlar hakkında tefekkür etmekten yüz çevirip masiyette haddi aşanları işte böyle cezalandırırız.

---

(1) Kâfir ve münafıkın kabrinde sıkıştırılıp kaburga kemiklerinin birbirine geçeceğini belirten rivâyetler için bk.: *Ebû Dâvûd*, Sünne 24; *Tirmizî*, Cenâiz 70, Sıfatu'l-Kıyâme 26; *Müsned*, III, 126, IV, 288

"Âhiret azabı ise elbette daha şiddetli" dar geçimden ve kabir azabından daha korkunç, daha dehşetli **"ve daha kalıcıdır."** Daha sürekli ve yakayı bırakmayan bir azaptır. Çünkü bu azap asla kesintiye uğramaz ve asla onun sonu gelmez.

أَفَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا قَبْلَهُمْ مِنَ الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسَاكِنِهِمْ ۗ
إِنَّ فِي ذَٰلِكَ لَآيَاتٍ لِأُولِي النُّهَىٰ ﴿١٢٨﴾ وَلَوْلَا كَلِمَةٌ سَبَقَتْ مِنْ
رَبِّكَ لَكَانَ لِزَامًا وَأَجَلٌ مُسَمًّى ﴿١٢٩﴾ فَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ
وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا ۚ وَمِنْ آنَاءِ
اللَّيْلِ فَسَبِّحْ وَأَطْرَافَ النَّهَارِ لَعَلَّكَ تَرْضَىٰ ﴿١٣٠﴾

128. Meskenlerine uğrayıp geçtikleri, kendilerinden önceki nice nesilleri helâk edişimiz, onlar için bir hidayet sebebi olmadı mı? Şüphe yok ki bunda üstün akıl sahiplerine âyetler vardır.
129. Eğer Rabbinden bir söz verilmemiş ve belli bir va'de olmasaydı (bunlara da azap) lâzım olurdu.
130. O halde söylediklerine sabret. Güneşin doğmasından ve batmasından önce Rabbini hamd ile tesbih et. Gecenin saatlerinde ve gündüzün çeşitli vakitlerinde de tesbih et. Umulur ki razı olursun.

"Meskenlerine uğrayıp geçtikleri... onlar için bir hidâyet sebebi olmadı mı?" Bununla Mekkelileri kastetmektedir. Yani bunlar kendilerinden önce geçmiş olup kendileri de yolculuk yaptıklarında ve geçimlerini elde etmek kastıyla, ticaret için Mekke'nin dışına çıktıklarında daha önce helâk etmiş olduğumuz nesillerin haberlerini açık seçik bir şekilde bilmiyorlar mı? Geçmiş ümmetlerin ve nesillerin ülkelerini bomboş, ıpıssız görmüyorlar mı? Yani bunlar da, kendilerinden önce kâfirlerin başına gelenlerin bir benzerinin kendilerinin de başına geleceğinden korkmuyorlar mı?

İbn Abbas, es-Sülemî ve başkaları **"bir hidâyet sebebi olmadı mı?"** anlamındaki buyruğu; "(نَهْدِ لَهُمْ): Onlara bir hidayet sebebi kılmadık mı?" diye "nun" harfi ile okumuşlardır. Bu daha açık bir okuyuştur. (يهد) şeklinde "ya"

ile okuyuşun, fail dolayısıyla izah edilmesi biraz zordur. Kûfeliler; (كم): Ni ce, kelimesinin fail olduğunu söylemişlerdir. en-Nehhâs dedi ki: Bu bir hu tadır, çünkü bu kelime soru edatıdır. Ondan önceki ifadeler bunda amel et mezler. ez-Zeccac da şöyle demiştir: Anlamı şudur: Helâk ettiğimiz kimse lerin, helâk edilmesine dair vermiş olduğumuz emir, onlar için hidâyet se bebi olmadı mı?

Bu kelimenin gerçek anlamı hidâyete delâlet etmek, hidâyeti göstermek demektir. Buna göre fail bizzat hidâyetin kendisidir ve ifadenin takdiri de şöy le olur: Hidâyetin kendisi onlara hidâyet sebebi olmadı mı?

ez-Zeccâc dedi ki: "Nice" anlamındaki kelime "helâk edişimiz" anlamın daki fiil ile nasb mahallindedir.

"Eğer Rabbinden bir söz verilmemiş olsaydı (bunlara da azap) **lazım olurdu."** (anlamındaki) buyrukta bir takdim ve te'hir vardır. Eğer Rabbinden bir söz verilmemiş ve belli bir va'de olmasaydı (bunlara da azap) lazım olur du, demektir. Bu açıklamayı Katade yapmıştır.(1)

Lizâm (lazım olma): Ayrılmamak, yakayı bırakmamak demektir. Yani azap onların yakasına yapışırdı. Burada; "(كان): Olurdu" edatının ismi (olan azap) hazfedilmiş bulunmaktadır.

ez-Zeccac dedi ki: **"Ve belli bir va'de"** anlamındaki buyruk **"bir söz"**e at fedilmiştir. Katade dedi ki: Bu belli vakitten kasıt kıyamet günüdür. el-Ku tebî de böyle demiştir. Onların Bedir gününe kadar ertelenmeleri olduğu da söylenmiştir.

"O halde söylediklerine sabret!" Yüce Allah onların kendisi hakkında: Bir sihirbazdır, bir kâhindir, o bir yalancıdır ve buna benzer sözlerine sabretme sini emretmektedir. Yani onlara aldırma: Çünkü onların azaba uğratılacakla rı ve öne de alınmayan, sonraya da bırakılmayan belli bir süreleri vardır.

Diğer taraftan bunun savaşı emreden âyet ile nesh olduğu söylendiği gi bi, mensuh olmadığı da söylenmiştir. Çünkü savaşı emreden âyetten sonra kâfirlerin kökünü kurutmamıştır. Aksine onların büyük bir bölümü hayatta kalmaya devam etmiştir.

"Güneşin doğmasından ve batmasından önce Rabbini hamd ile tesbih et." Te'vilcilerin çoğunluğu: Bu beş vakit namaza bir işarettir, demişlerdir. **"Güneşin doğmasından önce"** ile sabah namazı **"ve batmasından önce"** ikin di namazı **"gecenin saatlerinde"** yatsı namazı, **"ve gündüzün çeşitli vakit lerinde de"** akşam ve öğle namazında **"tesbih et!"** Çünkü öğle namazı gü-

(1) Türkçe cümle kuruluşu dolayısıyla meâl de bu şekilde yapılmıştır.

nün ilk bölümünün son vaktinde ve ikinci bölümünün ilk vaktinde kılınır. O bakımdan bu namaz günün iki vaktinde yer almaktadır. Üçüncü vakit ise güneşin batış vakti olup bu da akşam namazı vaktidir.

Şöyle denilmiştir: Gündüz iki kısma ayrılmakta olup bunları zeval vakti birbirinden ayırır. Her bir kısmın da iki tarafı (vakti) bulunmaktadır. Zeval vakti esnasında ise biri birinci kısmın son vakti, diğeri ikinci kısmın ilk vakti olmak üzere iki tarafı vardır. O bakımdan burada iki "taraf"dan çoğul olarak "etraf" diye söz edilmesi, yüce Allah'ın: ***"İkinizin kalpleri meyletmiş bulunuyor."*** (et-Tahrîm, 66/4) buyruğuna benzemektedir. Buna İbn Fûrek, ***"el-Muşkîl"*** adlı eserinde işaret etmektedir.

Şöyle de denilmiştir: Buradaki "nehâr (gündüz)" cins için kullanılmıştır. Her bir günün bir tarafı vardır. Burada çoğul getiriliş sebebi, bu tarafın her bir günde tekrar edilmesinden ötürüdür.

"Gecenin saatlerinde" gecenin anlarında, vakitlerinde demektir. "Saatler" (anlamı verilen): "el-Ânâ"in tekili ise (آنـاء) diye gelir.

Bir kesim de âyet-i kerîmede kastedilenin nafile namazlar olduğunu söylemişlerdir. Bunu da el-Hasen söylemiştir.

"Umulur ki razı olursun." Yani umulur ki sen bu amellere karşılık razı olacağın şekilde mükâfat görürsün.

el-Kisaî ve Âsım'dan rivayetle Ebu Bekr: "(تَرْضَى): Razı edilirsin" diye "te" harfini ötreli olarak okumuşlardır. Yani sana seni razı edecek şeylerin verilmesi umulur.

وَلَا تَمُدَّنَّ عَيْنَيْكَ إِلَىٰ مَا مَتَّعْنَا بِهِۦٓ أَزْوَاجًا مِّنْهُمْ زَهْرَةَ الْحَيَوٰةِ
الدُّنْيَا لِنَفْتِنَهُمْ فِيهِ ۚ وَرِزْقُ رَبِّكَ خَيْرٌ وَأَبْقَىٰ ﴿١٣١﴾ وَأْمُرْ أَهْلَكَ
بِالصَّلَوٰةِ وَاصْطَبِرْ عَلَيْهَا ۖ لَا نَسْـَٔلُكَ رِزْقًا ۖ نَّحْنُ نَرْزُقُكَ ۗ وَالْعَٰقِبَةُ
لِلتَّقْوَىٰ ﴿١٣٢﴾

131. Onlardan bir kısmına bunlarla kendilerini imtihan edelim diye, dünya hayatının süsü olarak verip faydalandırdığımız şeylere gözlerini dikme! Rabbinin rızkı ise daha hayırlı ve daha kalıcıdır.

132. Sen aile halkına namazı emret! Kendin de sabırla ona devam et! Senden rızık istemeyiz, sana rızkı Biz veririz. Güzel âkıbet ise takvâ sahiplerinindir.

"Onlardan bir kısmına... dünya hayatının süsü olarak verip faydalandırdığımız şeylere gözlerini dikme!" Bu buyruğun anlamına dair açıklamalar daha önceden el-Hicr Sûresi'nde (15/88. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

"Bir kısmına" anlamındaki; (أَزْوَاجًا) kelimesi "faydalandırdığımız" anlamındaki fiilin mef'ulüdür.

"Süsü olarak" anlamındaki; (زَهْرَةَ) da hâl olarak nasb edilmiştir. ez-Zeccâc da şöyle demektedir: Bu kelime "faydalandırdık" fiilinin anlamı ile nasb edilmiştir. Çünkü bu: Biz dünya hayatını onlar için bir süs kıldık, anlamındadır. Yahut gizli bir fiil ile nasb edilmiştir ki o da "kıldık" anlamındaki fiildir. Yani Biz dünya hayatını onlar için bir süs kıldık. Bu da aynı şekilde ez-Zeccâc'dan nakledilmiştir.

Şöyle de açıklanmıştır: Bu kelime "bunlarla" anlamındaki; (به)deki "he" zamirinden bedeldir. Mesela; "(مررت به اخاك): Ona, (yani) kardeşine uğradım" demeye benzer. el-Ferrâ da bunun hâl olarak nasbedildiğine işaret etmiştir. Bunun âmili ise "faydalandırdığımız" anlamındaki; (مَتَّعْنَا) fiilidir. O der ki: Bu; "(مررت به المسكين): Ben ona yoksul olduğu halde uğradım" demeye benzer. Bunun takdirinin de şöyle olduğunu söyler: Biz onları dünyada, hayatın süsü ve onda bir ziynet olarak kendisi ile kendilerini faydalandırdığımız... takdirindedir.[1]

Bunun mastar (mef'ul-i mutlak) olarak nasb edilmesi de caizdir. Yüce Allah'ın: *"Allah'ın sanatı..."* (en-Neml, 27/88) buyruğu ile: *"Allah'ın va'di"* (en-Nisa, 4/122; Yunus, 10/4 vs.) buyruklarında olduğu gibi. Ancak bu tartışılabilir bir görüştür.

En güzeli bunun hâl olarak nasbedilmesi ve tenvinin hem kendisinin sakin olması hem de "el-hayat"ın "lam"ının sakin olması dolayısıyla da hazfedilmesidir. Nitekim "(وَلَا الَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ): *Güneşin aya erişip yetişmesi gerekmediği gibi, gece de gündüzü geride bırakıcı değildir."* (Yasin, 36/40) buyruğunda "gündüz" anlamındaki kelime "geride bırakıcı" anlamındaki kelime

(1) "Süsü olarak" anlamındaki lafız, hâl olarak nasb edilmiştir. Bu lafız her ne kadar ma'rife ise de, Araplar: "Ona -şerefli keremli haliyle- uğradım" derler. (el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 196)

ile nasbedilmiştir. Bu da hem tenvinin kendisi, hem de "lâm" sakin olduğundan dolayı tenvinin hazfedildiği takdirine göredir. Bu durumda "el-hayat" kelimesi de yüce Allah'ın: "(إلى ما متّعنا به): **Bunlarla kendilerini... faydalandırdığımız şeylere"** buyruğundaki "mâ"nın bedeli olmak üzere mecrur olur. Buna göre de ifadenin takdiri şöyle olur: Sen gözlerini dünya hayatına süslü olarak yani süslü oluşu halinde... dikme, takdirinde olur. "Süsü olarak" kelimesinin "faydalandırdığımız şeylere" buyruğundaki "ma"nın bedeli olması da güzel değildir. Çünkü "kendilerini imtihan edelim diye" buyruğu "faydalandırdığımız" buyruğuna taalluk etmektedir.

"Dünya hayatının süsü olarak" ifadesi ile de dünya hayatının bitkilerle süslenmesini kastetmektedir.

"Ze" harfi ile ondan sonraki "he" harfinin üstün ile "ez-zeheratü" şeklinde bitkilerin beyazlığı demektir. "ez-Zühre (Venüs)" ise bir gezegen adıdır. "Zühreoğulları" söylenirken "he" harfi sakin telaffuz edilir. Bu açıklamaları İbn Aziz yapmıştır.

İsa b. Ömer de "he" harfini "nehr ve neher" kelimelerinde olduğu gibi üstün olarak okumuştur. "(سراج زاهر): Parlaklığı olan kandil" demektir. "Zehratu'l-Eşcâr" ağaçların parlak ve göz alıcı renkleri demektir. Hadiste de şöyle buyurulmuştur: Peygamber (sav)ın rengi ezher (parlak) idi.(1) Aydınlık saçan her bir şeye "zâhir" denilir ki, bu da renklerin en güzelidir. **"Kendilerini imtihan edelim"** sınayalım **"diye"** demektir. Şöyle de açıklanmıştır: Biz bunu kendileri için bir fitne ve sapıklık sebebi yapalım diye... anlamındadır.

Âyetin manası şudur: Ey Muhammed, sen dünyanın parlaklığına, göz alıcılığına hiçbir değer verme, bunun kalıcılığı yoktur. **"Dikme"** ifadesi "bakma" ifadesinden daha beliğdir. Çünkü bir kimseyi gözünü bir şeye dikmeye iten ancak bununla birlikte bulunan bir hırs olabilir. Bakan bir kimsede ise böyle bir hırs bulunmayabilir.

Bu Âyetin Nüzul Sebebi İle İlgili Bazı Görüşlerin Değerlendirilmesi:

Kimisi şöyle demiştir: Bu âyetin nüzul sebebi, Rasûlullah (sav)ın azatlı kölesi Ebû Râfi'in yaptığı şu rivayettir: Rasûlullah (sav)a bir misafir geldi. O (selâm ona) beni yahudilerden birisinin yanına gönderdi ve dedi ki: Ona şunları söyle; Muhammed sana diyor ki: Bizim bir misafirimiz geldi, ancak yanımızda onun işine yarayacak az da olsa bir şey yok, sen bana Receb ayına kadar şu kadar şu kadar un sat yahut bana borç ver. Adam: Hayır. Rehin alma-

(1) *Buhârî*, Menâkıb 23; *Müslim*, Fedâil 82; *Dârimî*, Mukaddime 10; *Müsned*, I, 89, 101, 111, 228, 240, 270.

dikça vermem dedi. Ben de Rasûlullah (sav)a geri döndüm ve ona durumu bildirince şöyle buyurdu: "Allah'a yemin ederim. Şüphesiz ki ben semada da eminim, yeryüzünde de eminim. Şâyet bana borç verseydi yahut satmış olsaydı mutlaka ona öderdim. Al, benim bu zırhımı ona götür (rehin bırak)." Bu âyet-i kerîme de dünyalığa karşı onu teselli etmek üzere nazil oldu.(1)

İbn Atiyye dedi ki: Bunun nüzul sebebi olmasına itiraz edilir. Çünkü bu sûre Mekke'de inmiştir. Sözü edilen olay ise Medine'de Peygamber (sav)in ömrünün sonlarına doğru cereyan etmiştir. Zira o zırhı bu sözü edilen olay sebebiyle bir yahudinin yanında rehin bırakılmış olduğu halde vefat etti. Ancak zahiren görülen o ki, âyet-i kerîme kendisinden önceki âyetlerle uyumlu bir şekilde konuyu sürdürmektedir. Şöyle ki: Yüce Allah onları geçmiş ümmetlerin halinden ibret almayı terkettikleri için azarladıktan sonra, süresi belirlenmiş gelecek olan azab ile tehdit etti, arkasından da peygamberine onların hallerini küçük görmesini, sözlerine karşı sabretmesini, mallarından ve ellerinde bulunan dünyalıktan yüz çevirmesini emretti. Zira bütün bunlar ellerinden çıkacak ve sonunda onlar rezil ve rüsvay olacaklardır.

Derim ki: Peygamber (sav)dan gelen şu rivayet de böyledir: Bu rivayete göre o Mustalıkoğullarına ait bir takım develerin yanından geçer. Bu develer semiz olduklarından ötürü sidikleri ve kaba pislikleri üzerlerinde (yağlı bölgelerine takılarak) kurumuştu. Bunun üzerine Peygamber elbisesi ile yüzünü başını örttü ve yoluna devam etti. Buna sebeb de yüce Allah'ın: **"Onlardan bir kısmını bunlarla kendilerini imtihan edelim diye dünya hayatının süsü olarak verip faydalandırdığımız şeylere gözlerini dikme"** buyruğudur.

Daha sonra yüce Allah peygamberini teselli ederek şöyle buyurmaktadır: **"Rabbinin rızkı ise daha hayırlı ve daha kalıcıdır."** Yani Allah'ın sabra karşılık vereceği mükâfat ile dünyalığa pek aldırış etmemek daha iyidir. Çünkü mükâfat kalıcıdır, dünya (ve dünyalık) fanidir.

Buradaki "rızık" ile yüce Allah'ın mü'minlere fethetmeyi müyesser kılacağı ülkelerle alacakları ganimetlerin kastedildiği de söylenmiştir.

* * *

"Sen aile halkına namazı emret!" Yüce Allah ona aile halkına namaz kılmalarını emretmesini, onlarla birlikte kendisinin de namaz kılmasını, namaz kılmada sabır ve sebat göstererek terketmemesini emretmektedir. Bu, Peygamber (sav)a bir hitaptır. Bunun genel çerçevesi içerisine bütün ümmet, özel-

(1) Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, V, 612.

likle de aile halkı girmektedir. Bu âyet-i kerîmenin inişinden sonra Peygamber (sav) her sabah Fatıma ve Ali (Allah onlardan razı olsun)nin evlerine gider ve "namaza kalkınız" derdi.

Rivayet edildiğine göre Urve b. ez-Zübeyr (ra) sultanların durumları ile ilgili bir takım haberler işitir, bazı hallerini gördü mü hemen çabucak evine gider, evinin içerisine girerdi. Bu esnada da yüce Allah'ın: **"Onlardan bir kısmına bunlarla kendilerini imtihan edelim diye dünya hayatının süsü olarak verip faydalandırdığımız şeylere gözlerini dikme! Rabbinin rızkı ise daha hayırlı ve daha kalıcıdır"** buyruğunu okur, sonra da namaz kılmak üzere seslenir: Haydi Allah'ın rahmeti üzerinize olsun, namaza, der ve kendisi de namaz kılardı. Ömer b. el-Hattab (ra) da gece namazı kılmak için aile halkını uyandırırken bu âyeti okurdu.

"Senden rızık istemeyiz." Ne kendine ne de onlara rızık vermeni isteriz. Rızkını elde etmek için uğraştığından, namaz kılamayacak hale gelmeni de istemeyiz. Aksine senin de, onların da rızkını vermeyi Biz üstleniyoruz. Peygamber (sav) aile halkı geçim sıkıntısına düştüler mi onlara namaz kılmalarını emrederdi. Zaten yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Ben cinleri de insanları da ancak bana ibadet etsinler diye yarattım. Ben onlardan bir rızık da istemiyorum. Bana yedirmelerini de istemiyorum. Çünkü şüphesiz ki Allah'tır hem rızkı veren, hem de pek çetin kudret ve kuvvet sahibi olan."* (ez-Zâriyât, 51/56-58)

"Güzel âkıbet ise takvâ sahiplerinindir." Yani cennet takvâ sahiplerinindir. Yani övülmeye değer güzel âkıbet onlarındır. Çünkü takva sahibi olmayanların da bir âkıbeti vardır. Ancak onların âkıbeti yerilen bir âkıbettir. O bakımdan böyle bir âkıbet yok gibidir.

وَقَالُوا لَوْلَا يَأْتِينَا بِآيَةٍ مِنْ رَبِّهِ ۖ أَوَلَمْ تَأْتِهِمْ بَيِّنَةُ مَا فِي
الصُّحُفِ الْأُولَىٰ ﴿١٣٣﴾ وَلَوْ أَنَّا أَهْلَكْنَاهُمْ بِعَذَابٍ مِنْ
قَبْلِهِ لَقَالُوا رَبَّنَا لَوْلَا أَرْسَلْتَ إِلَيْنَا رَسُولًا فَنَتَّبِعَ آيَاتِكَ مِنْ
قَبْلِ أَنْ نَذِلَّ وَنَخْزَىٰ ﴿١٣٤﴾ قُلْ كُلٌّ مُتَرَبِّصٌ فَتَرَبَّصُوا ۖ
فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ أَصْحَابُ الصِّرَاطِ السَّوِيِّ وَمَنِ اهْتَدَىٰ ﴿١٣٥﴾

133. "Rabbinden bize bir mucize getirmeli değil miydi?" dediler. Daha önceki sahifelerde bulunan apaçık deliller onlara gelmedi mi ki?

134. Biz onları bundan önce bir azap ile helâk etmiş olsaydık, elbette şöyle diyeceklerdi: "Rabbimiz, bize bir peygamber gönderseydin de alçalmadan, rezil olmadan önce âyetlerine uysaydık."

135. De ki: "Her birimiz gözetliyoruz, siz de gözetleyin. Dosdoğru yolun sahipleri kimdir ve hidayet bulmuş kimdir, bileceksiniz..."

"Rabbinden bize bir mucize getirmeli değil miydi? dediler." Mekke kâfirlerini kastetmektedir. Yani Muhammed bize zorunlu ve kat'î bilgiyi gerektirecek bir belge getirmeli değil mi? Yahut dişi deve ve asâ gibi apaçık bir mucize ile gelmeli değil mi? Yahut bize kendisinden önceki peygamberlerin getirdiği gibi, bizim kendisine teklif edeceğimiz mucizeleri bize neden göstermiyor?

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: **"Daha önceki sahifelerde bulunan apaçık deliller onlara gelmedi mi ki?"** Bununla Tevrat, İncil ve daha önce indirilmiş kitapları kastetmektedir. İşte bu, en büyük bir belgedir, zira o bu kitaplarda bulunanları haber vermiştir. "Sahifeler" anlamındaki "es-Suhuf" kelimesi "ha" harfi sâkin olarak "es-Suhf" şeklinde de okunmuştur.

Şöyle de açıklanmıştır: Bunlar peygamberliğine delil teşkil eden bir belge olmak üzere, önceki kitaplarda gördükleri geleceği müjdesini veren buyruklar kendilerine ulaşmış bulunmuyor mu?

Bir diğer açıklama da şöyle yapılmıştır: Bizim küfre sapan ve bir takım mucizeler gösterilmesini teklif eden ümmetleri helâk edişimize dair haberler onlara ulaşmadı mı? İstedikleri bu mucizeler kendilerine geldiği takdirde, bunların hallerinin de ötekilerinin hali gibi olmayacağına dair kendilerine emniyet ve güven veren nedir?

Ebu Ca'fer, Şeybe, Nâfi', Ebu Amr, Ya'kub, İbn Ebi İshak ve Hafs "beyyine: apaçık delil" kelimesinin müennes oluşu dolayısı ile **"onlara gelmedi mi ki?"** anlamındaki buyruğu da; (أَوَلَمْ تَأْتِهِمْ) şeklinde te'nis "te"si ile okumuşlardır. Diğerleri ise fiilin önceden geçmiş olması dolayısıyla bunu "ya" ile okumuşlardır. Diğer taraftan "beyyine" beyan (açıklamak) ile, burhan (delil) aynı şeydir. O bakımdan onlar bu fiili manayı göz önünde bulundurarak böyle okumuşlardır. Ebu Ubeyd ve Ebu Hâtim de bu okuyuşu tercih etmiştir.

el-Kisaî; "(أَوَلَمْ تَأْتِهِمْ بَيِّنَةُ مَا فِي الصُّحُفِ الأُولَى): İlk sahifelerde bulunanlar o apaçık deliller onlara gelmedi mi!" şeklinde bir okuyuşu da nakletmektedir. Buna bağlı olarak da şunları söyler: Buna göre; (بَيِّنَةٌ) şeklinde okunması da mümkündür.

en-Nehhâs dedi ki: "Beyyine" kelimesini tenvinli ve merfu olarak okuyacak olursak; (ما) ondan bedel olur. Mansub okunursa hâl olur. Önceki sahifelerde bulunanlar açıklanmış olarak onlara gelmedi mi?

"Biz onları bundan önce" yani Muhammed (sav)ın peygamber olarak gönderilmesinden ve Kur'ân'ın indirilmesinden önce **"bir azab ile helâk etmiş olsaydık, elbette"** kıyamet gününde **"şöyle diyeceklerdi: Rabbimiz bize bir peygamber gönderseydin de"** yani bize bir peygamber göndermeli değil miydin de **"alçalmadan, rezil olmadan önce âyetlerine uysaydık."**

"Alçalmadan ve rezil olmadan önce" buyruğundaki fiiller; "(نَذِلَّ وَنَخْزَى): Alçaltılmadan ve rezil edilmeden..." şeklinde meçhul fiil olarak da okunmuştur.

Ebu Said el-Hudrî'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: Rasûlullah (sav) fetret döneminde ölen, bunak ve çocukken ölen kimse hakkında şöyle buyurmuştur: "Fetret döneminde ölen der ki: Bana ne bir kitap geldi, ne de bir peygamber. Sonra da: **"Biz onları bundan önce bir azap ile helâk etmiş olsaydık. Elbette şöyle diyeceklerdi: Rabbimiz, bize bir peygamber gönderseydin..."** Bunak da şöyle diyecek: Rabbim Sen bana kendisi ile hayrı ve şerri kavrayabileceğim bir akıl vermedin. Çocukken ölen de şöyle diyecek: Rabbim ben amel edebilecek bir yaşa gelmedim. Bunun üzerine onların önünde bir ateş yükseltilir. Onlara: Haydi o ateşe gidiniz ve içine giriniz, denilir. (Devamla) Buyurdu ki: Eğer amelde bulunacak çağa gelmiş olsaydı, Allah'ın ilminde mutlu kimselerden olduğu bilinen kişiler o ateşe varacak yahut ona girecek. Allah'ın ilminde amel edecek yaşa geldiği takdirde bedbaht olacağı bilinen kimse ise, onun yanına gitmeyecek. Bunun üzerine şanı yüce ve mübarek olan Allah şöyle buyuracak: Şimdi siz Bana karşı geldiniz, ya peygamberlerim size gelmiş olsaydı, ne yapardınız?"

Bu Ebu Said'den onun bir sözü diye mevkuf olarak rivayet edilir. Ancak bu hadis(in sıhhati) su götürür. Biz bunu *"et-Tezkire"* adlı eserimizde açıklamış bulunuyoruz. Çocuklar ve diğerleri âhirette imtihana tabi tutulurlar, diyenler bunu delil göstermişlerdir.

"Uysaydık" anlamındaki fiilin, nasb ile gelmesi tahsis'in cevabı olması dolayısıyladır.

Azab içerisinde **"alçalmadan"** cehennemde de **"rezil olmadan önce âyetlerine"** Muhammed (sav)ın getirdiklerine **"uysaydık."** Bu açıklamayı İbn Abbas yapmıştır. Şöyle de açıklanmıştır: Dünyada azap ile **"alçalmadan"** âhi rette de âhiret azabı ile **"rezil olmadan önce..."**

"De ki: Her birimiz gözetliyoruz." Yani ey Muhammed onlara de ki: Her kes gözetlemekte, beklemektedir; bütün mü'minler de, kâfirler de. Hepsi zamanın ne gibi olaylar getireceğini gözetlemekte ve kimin zafer kazanacağını beklemektedir.

"Siz de gözetleyin. Dosdoğru yolun sahibleri kimdir? ve hidayet bulmuş kimdir? bileceksiniz." Bununla dosdoğru (müstakîm) dini ve hidayeti kastetmektedir. Yani sizler ilâhî yardım sayesinde kimin hak dine götüren yolu bulup hidayete erdiğini bileceksiniz.

Bir başka açıklama da şöyledir: Siz kıyamet gününde cennete götüren yolu kimin bulduğunu bileceksiniz.

Bu ifadeler bir çeşit tehdit ve korkutma anlamında olup bunlarla sûre bitirilmiş olmaktadır.

"(فستعلمون): **Bileceksiniz"** buyruğu; "(فَسَوْفَ تَعْلَمُونَ): Bir süre sonra bileceksiniz" diye de okunmuştur. Ebû Rafi' dedi ki: Ben bunu Rasûlullah (sav)dan (böylece) belledim. Bunu da ez-Zemahşerî nakletmektedir.

"Kim" ez-Zeccac'a göre ref' mahallindedir. el-Ferrâ da şöyle demiştir: Bu yüce Allah'ın: ***"Allah kimin ıslâh ettiğini, kimin fesad yaptığını bilir"*** (el-Bakara, 2/220) buyruğunda olduğu gibi nasb mahallinde de olabilir.

Ebu İshak dedi ki: Bu yanlıştır. Çünkü soruda ma kabli (ondan önceki lafızlar) amel etmez. Buradaki "kim" anlamındaki edat mübtedâ olarak ref' mahallinde bir istifham (soru)dır ve: Sizler dosdoğru yolun izleyicilerinin biz mi yoksa siz mi olduğunu bileceksiniz, demektir.

en-Nehhâs dedi ki: el-Ferrâ' **"dosdoğru yolun sahipleri kimdir"** buyruğu sapıtmayan kimdir, anlamında olduğu kanaatindedir. **"Ve hidayet bulmuş kimdir?"** buyruğu da ona göre önce sapıtan, sonra da hidayet bulan kimdir, anlamındadır.

Yahya b. Ya'mer ile Âsım el-Cahderî **"dosdoğru yolun sahipleri kimdir ve hidayet bulmuş kimdir bileceksiniz"** anlamındaki buyruğu; "(فَسَيَعْلَمُونَ مَنْ أَصْحَابُ الصِّرَاطِ السَّوِيِّ): Dosdoğru yolun sahipleri kimlerdir... bilecekler" diye ve "dosdoğru" anlamındaki kelimeyi "vav" harfi şeddeli ve ondan sonra da te'nis elifi ile hemzesiz olarak "fu'lâ" vezninde okumuşlardır. Ancak "es-Sırât: Yol" kelimesinin müennes kabulü oldukça az görülen bir istisnâdır. Nitekim yüce Allah: **"Bizi dosdoğru yola** (es-sıratal müstakîm) **ilet"** diye

buyurmakta ve gerek burada, gerek başka yerde bu kelime müzekker olarak kullanılmış olmaktadır.

Ebu Hatim bunu reddederek şöyle der: Eğer bu kelime "es-sev"den geliyor ise o takdirde; (السُّوءَى) denilmesi gerekirdi. Eğer "es-sevâ"den geliyor ise bu takdirde "sin" harfi esreli olarak; (السِّيَا) denilmesi gerekirdi ve bunun aslı da; (السِّوْيَا) şeklindedir.

ez-Zemahşerî dedi ki: Bu kelime vasat ve âdil yahut da dümdüz, dosdoğru anlamında olmak üzere; (السُّواءَ) diye de okunmuştur.

en-Nehhâs dedi ki: Yahya b. Ya'mer ile el-Cahderî'nin kıraatinin caiz oluşu bu kelimenin aslının; (السُّوءَى) şeklinde oluşu halinde mümkündür. Sakin olan harf sağlam bir engel olmadığından dolayı sanki hemze, dammeye kalbedilmiş ve onun yerine de -mâ kabli meftuh geldiği takdirde "elif" getirildiği gibi- "vav" getirilmiş gibidir.

(Tâ-Hâ Sûresi) burada sona ermektedir. Hamd, yalnız Allah'a mahsustur.

TÂ-HÂ SÛRESİ'NİN SONU

Enbiyâ Sûresi

1-112. ÂYETLERİN TEFSİRİ

بسم الله الرحمن الرحيم

Rahman ve Rahim Allah'ın Adı İle

Genelin görüşüne göre Mekke'de inmiştir. 112 âyettir.

اِقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُعْرِضُونَ ﴿١﴾
مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ ذِكْرٍ مِنْ رَبِّهِمْ مُحْدَثٍ إِلَّا اسْتَمَعُوهُ وَهُمْ
يَلْعَبُونَ ﴿٢﴾ لَاهِيَةً قُلُوبُهُمْ وَأَسَرُّوا النَّجْوَى الَّذِينَ
ظَلَمُوا هَلْ هَٰذَا إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ أَفَتَأْتُونَ السِّحْرَ وَأَنْتُمْ
تُبْصِرُونَ ﴿٣﴾

1. **İnsanların hesaba çekilecekleri vakit yaklaştı. Onlar ise gaflet içerisinde yüz çeviricidirler.**
2. **Kendilerine Rabblerinden yeni bir öğüt geldiği her seferinde mutlaka onu alay ederek dinlerler.**
3. **Kalpleri başka şeylerle meşgul olarak. Zulmedenler aralarında gizlice danışıp: "Bu sizin gibi bir beşerden başka mıdır? Siz görüp dururken büyüyü kabule nasıl yanaşırsınız?"** (dediler).

"İnsanların hesaba çekileceği vakit yaklaştı." Abdullah b. Mes'ud dedi ki: Kehf, Meryem, Tâ-Hâ ve el-Enbiyâ sûreleri ilk ve eski sûrelerdendir. Benim de ilk olarak bellediğim sûrelerdendir.(1)

O, bu sözleriyle eskiden beri edinilmiş bir mal gibi Kur'ân-ı Kerîm'den eskiden beri ezberleyip kazanmış olduğu sûrelerden olduklarını kastetmektedir.

(1) *Buhârî*, Tefsir 21. sûre 1.

Rivayet edildiğine göre Rasûlullah (sav)ın ashabından birisi bir duvar inşa etmekte idi. Bu sûrenin nâzil olduğu gün bir başka kişi onun yanından geçti ve duvar inşa etmekte olan kişi: Bugün Kur'ân'dan ne nâzil oldu diye sorunca, diğeri: **"İnsanların hesaba çekilecekleri vakit yaklaştı, onlar ise gaflet içerisinde yüz çeviricidirler"** buyruğu indi, dedi. Duvar yapan kişi ellerindeki harcı silkeleyerek: Allah'a yemin ederim, hesap yaklaşmış bulunuyorken ebediyen bina yapmayacağım, dedi.

"Yaklaştı" yani amelleri dolayısıyla kendisinde hesaba çekilecekleri zaman yaklaştı.

"İnsanların" buyruğu ile ilgili olarak İbn Abbas şöyle demiştir: Burada "insanlar"dan kasıt müşriklerdir. Buna yüce Allah'ın: **"Her seferinde mutlaka onu alay ederek dinlerler... Siz görüp dururken büyüyü kabule nasıl yanaşırsınız?"** buyrukları delildir.

Bir diğer görüşe göre "insanlar" ile o dönemde her ne kadar Kureyş'in kâfirlerine işaret edilmekte idiyse de bütün insanlar kastedilmektedir. Buna da bu âyetlerden sonra gelen buyruklar delil teşkil etmektedir.

Hesabın yakın olduğunu bilen bir kimsenin emeli uzun olmaz.

Gönül hoşluğu ile tevbeye yönelir, dünyaya meyletmez. Daha önce elde bulunan bir şey, elden gittiği vakit sanki hiç yokmuş ve olmamış gibi gelir. Gelecek olan her şey de pek yakındır. Ölüm de kaçınılmaz olarak gelecektir. Her insanın ölümü kıyametinin kopuşu demektir. Kıyamet te aynı şekilde geçen zamana nisbetle pek yakındır. Çünkü dünyanın geriye kalan süresi geçmiş olandan daha azdır.

ed-Dahhak dedi ki: **"İnsanların hesaba çekilecekleri vakit yaklaştı"** buyruğu, azap edilecekleri vakit yaklaştı, demektir. Burada da kasıt Mekkelilerdir. Çünkü onlar yalanlamak kastı ile kendilerine vaad olunmuş ve kendisiyle tehdit olundukları azabın geciktiğini ileri sürdüler. Halbuki Bedir gününde onlar kılıçtan geçirildiler.

en-Nehhâs dedi ki: Konuşma esnasında: "(اقترب حسابهم للناس): Hesaba çekilmeleri insanlar için yaklaştı" demek caiz değildir. Çünkü bu şekildeki bir ifadede zamir açık ismin önüne geçmiş olur ve zamirin sonradan gelişini niyet etmek te caiz olmaz.

"Onlar ise gaflet içerisinde yüz çeviricidirler" buyruğu mübtedâ ve haberdir. Kur'ân'ın dışındaki ifadelerde hâl olarak mansub olması da mümkündür.

İki türlü açıklanabilir. Birincisi: **"Onlar ise gaflet içerisinde yüz çeviricidirler"** yani onlar dünyaya aldanarak âhiretten yüz çeviricidirler. İkincisi ise onlar hesaba çekilmek için gerekli hazırlıkları yapmaktan ve Muhammed

(sav)ın getirdiklerinden yüz çevirmektedirler.

Sîbeveyh'e göre buradaki "vav" (إذ) anlamındadır. Nahivcilerin "hâl vav"ı adını verdikleri "vav" da budur. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "(يَغْشَىٰ طَائِفَةً مِنكُمْ وَطَائِفَةٌ قَدْ أَهَمَّتْهُمْ أَنفُسُهُمْ): *O içinizden bir kısmını örtüp duruyordu. Bir kısmı da canları sevdasına düşmüşlerdi.*" (Âl i İmran, 3/154)

"Kendilerine Rabblerinden yeni bir öğüt geldiği her seferinde..." buyruğundaki **"yeni"** lafzı **"öğüt"**ün sıfatıdır. el-Kisaî ve el-Ferrâ "yeni" anlamındaki kelimenin (محدثاً) şeklinde gelişini de caiz kabul ederler ki bu: "Kendilerine... yeni olarak" anlamında hâl olarak nasb edilir.

Yine el-Ferrâ "öğüt" anlamındaki kelimenin sıfatı olmak üzere "yeni" anlamındaki kelimenin merfu gelmesini de caiz kabul etmektedir. Çünkü; (من) edatı hazfedilecek olursa **"zikir** (öğüt)" kelimesi merfu gelir. Buradaki **"yeni"**den kasıt, Kur'ân-ı Kerîm'in bölümlerinin nüzulü ve Cibril (as)ın, Peygamber (sav)a onu okumasıdır. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'in bir sûresi diğerinden, bir âyeti ötekinden sonra iniyordu. Nitekim yüce Allah Kur'ân-ı Kerîm'i zaman zaman böyle indirmekteydi. Yoksa burada Kur'ân'ın yaratılmış olduğu anlamı kastedilmemiştir.

Denildi ki: **Zikir** (öğüt) Peygamber (sav)ın kendilerine hatırlattığı ve kendisiyle onlara öğüt verdiğidir.

"Rabblerinden" diye buyurması ise, Peygamber (sav)ın ancak vahiy ile konuşmasından ötürüdür. Peygamber (sav)ın öğüt vermesi ve sakındırması bir zikirdir ve bu muhdes (yeni)dir. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Artık sen hatırlat, sen ancak bir hatırlatıcısın."* (el-Ğâşiye, 88/21)

Meselâ: Filân kişi zikir meclisindedir, denilir. Bir diğer görüşe göre zikir, bizzat Allah Rasûlünün kendisidir. Bunu da el-Huseyn b. el-Fadl söylemiştir. Âyet-i kerîmede geçen: **"Bu sizin gibi bir beşerden başka mıdır?"** ifadeleri buna delildir. Eğer **"zikir** (öğüt)" ile Kur'ân-ı Kerîm'i kastetmiş olsaydı, onların: Bu, öncekilerin masallarından başka bir şey midir? şeklindeki sözlerini aktarması gerekirdi. Bu yorumun bir başka delili de yüce Allah'ın: *"Bir de: Muhakkak ki o bir delidir, diyorlar. Halbuki o ancak âlemler için bir öğüttür."* (el-Kalem, 68/51-52) buyruğudur. Burada da kasıt Muhammed (sav)dır. Bir başka yerde de şöyle buyurmaktadır: *"Gerçek şu ki, Allah size bir zikir indirmiştir... bir peygamber (göndermiştir.)"* (et-Talâk, 65/10-11)

"Mutlaka onu" yani Muhammed (sav)ı yahut Peygamber (sav)dan ya da onun ümmetinden Kur'ân-ı Kerîm'i **"alay ederek dinlerler."**

"(وَهُمْ يَلْعَبُونَ): **Alay ederek"** buyruğundaki "vav" hâl vavıdır. Buna da: **"Kalpleri başka şeylerle meşgul olarak"** buyruğu delildir. "Alay ederek"; oyalanarak anlamındadır. Meşgul olarak, uğraşarak anlamında olduğu da söy-

lenmiştir.

Eğer bu kelimenin oyalanma anlamı kabul edilirse, onların kendisiyle oyalandıkları şeylerin iki türlü olma ihtimali vardır: Birincisi onlar zevk ve arzularıyla oyalanmaktadırlar. İkincisi onlar kendilerine okunanları dinlerken oyalanmaktadırlar.

Eğer meşguliyet anlamı kabul edilecek olursa, iki türlü meşguliyetleri düşünülebilir. Birincisi onlar dünya ile meşguldürler, çünkü dünya bir oyundur. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Dünya hayatı ancak bir oyun ve bir eğlencedir."* (Muhammed, 47/36) İkincisi onlar, tenkid etmek ve itiraz etmekle uğraşıp durmaktadırlar. el-Hasen dedi ki: Onlara yeni bir zikir geldiği her seferinde yine cahilliklerini sürdürüp gittiler. Bunun, alay ederek Kur'ân'ı dinlerler, anlamında olduğu da söylenmiştir.

"Kalpleri başka şeylerle meşgul olarak" kalpleri oyalanarak, Allah'ın zikrinden yüz çevirerek, dikkatle düşünmek ve kavramaktan uzaklaşıp başka şeylerle uğraşarak demektir. Bu tabir Arapların bir şeyi terkedip başka şeylerle uğraşıp teselli bulmayı anlatmak üzere; (لَهَيْتُ عن ذكر الشيء أَلْهَى لهياً ولِهْياناً) denilmesinden gelmektedir.

"Meşgul olarak" isimden önce gelmiş bir sıfattır. Halbuki sıfatın bütün i'râb hallerinde mevsûfa tabi olması gerekir. Sıfat isimden önce gelecek olursa o takdirde mansub olur. Yüce Allah'ın; *"Gözleri önlerine eğilmiş..."* (el-Kalem, 68/43); *"Gölgeleri üzerlerine yakınlaşmış"* (el-İnsan, 76/14); buyruklarında olduğu gibi: **"Kalpleri başka şeylerle meşgul olarak"** buyruğu da böyledir. Şair der ki:

لِعَـزَّةَ مُوحِشـاً طَلَلٌ يَلُـوحُ كأنَّـه خِلَلُ

"Azze'nin bomboş kalmış, ıpıssız bir diyarı vardır,
Ve bu, adeta kılıç kınının süsü gibi parıldamaktadır."

Şair burada kalıntılarının ıssız olduğunu kastetmek istemiştir.

el-Kisaî ve el-Ferrâ: **"Kalpleri başka şeylerle meşgul olarak"** buyruğunun "kalpleri başka şeylerle meşguldür" anlamında olmak üzere merfû' olmasını caiz kabul etmişlerdir. Başkaları da burada ref'i, ikinci haber olarak ve mübtedânın hazfedilmiş olduğu takdiriyle caiz kabul etmişlerdir. el-Kisaî şöyle demiştir: Bu: Onlar bunu mutlaka kalpleri başka şeylerle meşgul olarak dinlerler, demektir.

"Zulmedenler aralarında gizlice danışıp..." Yani kendi aralarında gizli-

ce danışarak yalanlamayı söz konusu ettiler. Daha sonra bunların kim oldukları açıklayarak: "Zulmedenler" yani şirk koşanlar olduklarını bildirmektedir. Buna göre "zulmedenler"; lafzı, **"gizlice danıştılar"** buyruğundaki çoğul bildiren "vav"den bedeldir. Bu da daha önce kendilerinden söz edilen insanlara aittir. Bu görüşe göre "gizlice danışmak" anlamını ifade eden "en Necvâ" kelimesi üzerinde vakıf yapılmaz. el-Muberred dedi ki: Bu bir kimsenin: "Evde bulunanlar (yani) Abdullah'ın oğulları ayrılıp, gittiler" demeye benzer. Burada "oğullar" lafzı, "ayrılıp gittiler" anlamındaki fiilin çoğul takısını ifade eden "vav"den bedeldir.

Bunun zem olmak üzere merfû' olduğu da söylenmiştir. Yani onlar zulmeden kimselerdir.

"Söz söylemek" mastarının hazfedildiği de söylenmiştir. İfadenin takdiri şöyledir: O zalimler derler ki... Bu da yüce Allah'ın: ***"Melekler de her kapıdan onların yanına girip: Sabrettiğiniz şeylere karşılık selam sizlere"*** (er-Rad, 13/23-24) buyruğuna benzemektedir. en-Nehhâs da bu görüşü tercih etmiştir. Bu şekildeki bir cevabın doğruluğunun delili de bundan sonraki ifadenin: **"Bu, sizin gibi bir beşerden başka mıdır?"** şeklinde olmasıdır.

Dördüncü bir görüşe göre bu, "ben zalimleri kastediyorum" anlamında mansub olabilir. el-Ferrâ ayrıca; "(اقترب للناس الذين ظلموا حسابهم): Zulmeden insanların hesaplarının görüleceği vakit yaklaştı" anlamında mecrur olmasını da uygun kabul etmektedir. Bu açıklamaya göre ise "en-necvâ; gizlice konuşup danışmak" kelimesi üzerinde vakıf yapılmaz. Ancak önce geçen üç açıklama şekline göre bundan önce vakıf yapılabilir. Böylelikle bu hususta beş görüş ortaya çıkmaktadır.

el-Ahfeş; "(أكلوني البراغيث): Pireler beni yediler" söyleyişine uygun olarak merfu olmasını da caiz kabul etmiştir ve bu güzel bir açıklamadır. Yüce Allah da şöyle buyurmaktadır: "(ثُمَّ عَمُوا وَصَمُّوا كَثِيرٌ مِنْهُمْ): ***Sonra onlardan bir çoğu yine görmezler ve işitmezler oldular.***" (el-Mâide, 5/71) Şair şöyle demektedir:

بـك نال النِّضـالُ دون المساعي فاهتـدَيْنَ النِّبـالُ للأغراض

"Senin ile verilen mücadele kendisi için çalışılan maksatlara erişti,
Ve atılan oklar da hedeflerini buldu."

Bir başka şair de şöyle demektedir:

ولـكِنْ ديافِـيٌّ أبـوه وأمُّهُ بحَـوْرَانَ يَعْصِـرْنَ السَّـلِيطَ أقارِبُهْ

"Fakat (sen) Diyaflısın, babası da, annesi de,
Akrabaları da Havrân'da zeytinyağı sıkarlar."

el-Kisaî de şöyle demiştir: İfadede takdim ve te'hir vardır. İfade; o zulmedenler aralarında gizlice danıştılar, demektir.

Ebu Ubeyde dedi ki: "Gizlice... lar" ifadesi burada zıt anlamlı kelimelerdendir. Konuşmalarını gizlemiş olma anlamında olduğu gibi; bunu açığa vurup ilân etmiş olmaları anlamına gelme ihtimali de vardır.

"Bu sizin gibi bir beşerden başka mıdır?" Yani kendi aralarında gizlice fısıldaşıp şöyle dediler: Şu Rasûl'ün kendisi olan zikir (öğüt) yahut ta şu sizi davet eden kişi sizin gibi ve sizden herhangi bir farklılığı bulunmayan bir beşerden başkası mıdır? O da sizin yaptığınız gibi yemek yiyen, çarşı pazarlarda dolaşan birisidir.

Ancak onlar yüce Allah'ın söylediklerini bellemeleri ve kendilerine dini öğretmesi için beşerden başka birisini kendilerine peygamber olarak göndermesinin caiz olamayacağını bilemediler.

"Siz", sizin gibi bir insan olduğunu **"görüp dururken büyüyü kabule nasıl yanaşırsınız?"** Yani Muhammed (sav)ın getirdikleri bir büyüdür. Sizler nasıl olur ona gider, arkasından yürürsünüz. Yüce Allah peygamberi Muhammed (sav)i kendi aralarında gizlice neyi konuştuklarına muttali kılmış oldu.

"Büyü (sihir)" sözlükte gerçeği bulunmayan ve doğru da olmayan, gerçekle ilişkisiz bir şekilde varmış gibi gösterilen şey demektir.

"Siz görüp dururken" buyruğu "siz akıl edip dururken" ifadesine benzemektedir. Çünkü akıl; eşyayı basiret ile görmektir. Anlamın şöyle olduğu da söylenmiştir: Sizler bunun büyü olduğunu bildiğiniz halde büyüyü kabul edecek misiniz?

Bir başka görüşe göre anlam şöyledir: Sizler hakkı biliyor iken, batıla mı yöneleceksiniz? Bu, azarlama anlamını taşımaktadır.

قَالَ رَبِّي يَعْلَمُ الْقَوْلَ فِي السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ ۖ وَهُوَ السَّمِيعُ
الْعَلِيمُ ﴿٤﴾ بَلْ قَالُوا أَضْغَاثُ أَحْلَامٍ بَلِ افْتَرَاهُ بَلْ هُوَ شَاعِرٌ ۖ
فَلْيَأْتِنَا بِآيَةٍ كَمَا أُرْسِلَ الْأَوَّلُونَ ﴿٥﴾ مَا آمَنَتْ قَبْلَهُمْ
مِنْ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا ۖ أَفَهُمْ يُؤْمِنُونَ ﴿٦﴾

4. **"Rabbim, gökte ve yerde söylenen her sözü bilir ve O, her şeyi işitendir, bilendir" dedi.**
5. **Hatta onlar: "Anlamsız rüyalardır. Hayır, onu kendisi uydurmuştur. Hayır, o bir şairdir. O halde öncekilerle gönderildiği gibi o da bize bir âyet getirsin" dediler.**
6. **Bunlardan önce helâk ettiğimiz hiçbir ülke halkı imana gelmemişti. Acaba bunlar iman ederler mi?**

"Rabbim, gökte ve yerde söylenen her sözü bilir." Yani gökte ve yerde söylenenlerden hiçbir şey O'na gizli ve saklı kalmaz. Kûfelilerin Mushaf larında, "Rabbim... dedi"[1] şeklinde olup yani Muhammed, Rabbim söylenen her sözü bilir dedi, demektir. Bunun da: O, sizin kendi aranızda fısıldaştığınız, gizlice yaptığınız konuşmaları bilir, demektir.

Birinci kıraatin ("dedi" değil "de" anlamındaki kıraatin) daha uygun ve daha güzel olduğu da söylenmiştir. Çünkü onlar bu sözlerini gizlice söylemiş lerdi. Yüce Allah bu sözleri peygamberine açıkladı ve onlara bu sözleri söylemesini emretti.

en-Nehhâs dedi ki: Her iki kıraat de sahihtir ve bu iki kıraat iki âyet gibidir. Her iki kıraatte de Peygamber (sav)a emir verildiği ve onun da emrolunduğu sözleri söylediğini anlatan ifadeler bulunmaktadır.

"Hatta onlar: Anlamsız rüyalardır... dediler." ez-Zeccâc dedi ki: Yani onlar şöyle dediler: Muhammed'in getirdikleri, anlamsız karma karışık rüyalardır. Başkası da şöyle açıklamıştır: Onlar dediler ki: Onun bu getirdikleri, rüyasında görmüş olduğu dehşet verici ve karmakarışık karışık şeylerdir. Bu anlamdaki açıklamayı Mücahid ve Katade yapmıştır. Şairin şu mısraında da bu anlamda kullanılmıştır:

كَضِغْثِ حُلْمٍ عُرِّمَه حَالِمُه

"Kendisinden dolayı onu görenin aldanışa düştüğü karmakarışık bir rüya gibi."

el-Kutebî dedi ki: Bunlar yalan (yani gerçek çıkmayan) rüyalardır. Şairin şu beyiti de böyledir:

أَحَادِيثُ طَسْمٍ أَوْ سَرَابٌ بِفَدْفَدٍ تَرَقْرَقُ لِلسَّارِي وَأَضْغَاثُ حَالِمِ

(1) Merhum müfessirimiz, Nâfi'in kıraati üzere "kale; dedi" yerine, "kul; de" emri şeklindeki kıraati esas aldığından bu açıklamayı yapmaktadır.

"(Onlar) ya Tasımlıların haberlerine dair sözlerdir,
yahut geniş düzlük bir arazide,
Yol alana, akan ince bir suymuş gibi görünen bir serap ve
rüya görenin gerçekle ilgisi olmayan rüyalarıdır."

el-Yezidî dedi ki: **"Anlamsız rüyalar** (el-edğâs)" te'vili olmayan, yorumlanamayan rüyalar demektir. Buna dair açıklamalar daha önceden Yusuf Sûresi'nde (12/44. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

Müşrikler durumun dedikleri gibi olmadığını görünce, bu sefer ağız değiştirerek: **"Hayır, onu kendisi uydurmuştur"** dediler. Sonra bunu da bırakıp: **"Hayır, o bir şairdir"** dediler. Yani onlar, şaşırmış haldeydiler. Belli bir iddiada karar kılamıyorlardı. Bir sefer büyüdür dediler, bir sefer anlamsız karışık rüyalardır dediler, bir sefer onu kendisi uyduruyor dediler, bir başka seferinde de o bir şairdir dediler.

Şöyle de açıklanmıştır: Bu şu demektir: Bir kesim: O bir sihirbazdır derken, bir başka kesim: O (Kur'ân) anlamsız rüyalardır, bir başka kesim: Onu kendisi uydurmuştur, bir diğeri ise: O bir şairdir demiştir.

Uydurma (iftira); bir şeyi aslı ve gerçeği olmaksızın, ortaya koymak, iddia etmek demektir. Buna dair açıklamalar daha önceden geçmiş bulunmaktadır.

"O halde öncekilere gönderildiği gibi o da bize bir âyet getirsin." Yani Musa ile birlikte asâ ve buna benzer mucizeler gönderildiği gibi, Salih'in dişi devesi gibi o da bize bir mucize göstersin.

Onlar Kur'ân-ı Kerîm'in büyü de olmadığını, bir rüya da olmadığını biliyorlardı ama şöyle diyorlardı: Peygamberin bizim istediğimiz bir mucizeyi getirmesi gerekir. Halbuki tek bir mucize görmelerinden sonra artık onların teklif edecekleri bir mucizeyi isteme hakları kalmamıştı. Aynı şekilde insanlar arasında bu hususu en iyi bilenler onlar olduğuna ve hiçbir şekilde şüphe etmelerine yer bulunmayan bir mucizeye iman etmediklerine göre; onun dışında başka bir mucizeye nasıl iman edeceklerdir? Eğer anadan doğma körü ve abraşı tedavi etmiş olsaydı, bu tıp ile ilgili bir iştir, derlerdi. Biz de bu işten anlamayız. Ancak onların bu istekleri sadece inatlaşmak ve işi yokuşa sürmek kabilindendi. Zira yüce Allah onlara yeteri kadar âyetler (belge ve mucizeler) vermiş bulunuyordu. Yüce Allah da şunu beyan etmektedir: Eğer onlar iman edecek olsalardı, elbette onlara istediklerini verirdi. Çünkü yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Eğer Allah onlarda bir hayır olduğunu bilseydi, elbette onlara işittirirdi. Şayet onlara işittirmiş olsaydı, yine onlar muhakkak yüz çevirerek arkalarına döner, giderlerdi."*** (el-Enfâl, 8/23)

"Bunlardan önce helâk ettiğimiz" yani helâk edileceklerini bildiğimiz **"hiçbir ülke halkı imana gelmemişti."** İbn Abbas dedi ki: Bu buyruğu ile Salih ve Firavun kavimlerini kastetmektedir.

"Acaba bunlar iman ederler." Yani tasdik ederler **"mi?"** Bu da şu demektir: Öncekiler gönderilen mucizelere iman etmedikleri için kökten imha edildiler. Şayet bunlar gösterilmesini istedikleri mucizeleri görecek olsalardı, yine iman etmeyeceklerdir. Çünkü bu hususlaki ilâhi hüküm onların iman etmeyecekleri şeklindedir. Onların cezalarının gecikmesi ise Bizim onların sulblerinden, nesillerinden iman edecek kimselerin geleceğini bilmemizdir.

"(مِنْ قَرْيَةٍ): **Hiçbir ülke"** ifadesindeki cer harfi yüce Allah'ın: "(فَمَا مِنْكُمْ مِنْ أَحَدٍ عَنْهُ حَاجِزِينَ): *O zamanda sizden hiçbir kimse bunu ona yapmamıza engel olamazdı"* (el-Hakka, 69/47) buyruğunda olduğu gibi fazladan gelmiştir.

وَمَآ اَرْسَلْنَا قَبْلَكَ اِلَّا رِجَالًا نُوحِّيٓ اِلَيْهِمْ فَسْـَٔلُوٓا اَهْلَ
الذِّكْرِ اِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ ﴿٧﴾ وَمَا جَعَلْنَاهُمْ جَسَدًا
لَا يَاْكُلُونَ الطَّعَامَ وَمَا كَانُوا خَالِدِينَ ﴿٨﴾ ثُمَّ صَدَقْنَاهُمُ
الْوَعْدَ فَاَنْجَيْنَاهُمْ وَمَنْ نَشَٓاءُ وَاَهْلَكْنَا الْمُسْرِفِينَ ﴿٩﴾
لَقَدْ اَنْزَلْنَآ اِلَيْكُمْ كِتَابًا فِيهِ ذِكْرُكُمْ ۖ اَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿١٠﴾

7. **Senden önce gönderdiklerimiz de ancak kendilerine vahiy indirdiğimiz erkekler idiler. Eğer bilmiyorsanız zikir ehline sorun.**
8. **Onları yemek yemez bir cesed de kılmadık, onlar ebedi de kalmadılar.**
9. **Sonra onlara verdiğimiz sözümüzde durup onları ve dilediğimiz kimseleri kurtarıp, haddi aşanları da helâk ettik.**
10. **Andolsun ki Biz size, sizin için bir şan ve şeref kaynağı olan bir kitap indirdik. Hiç akıl etmez misiniz?**

"Senden önce gönderdiklerimiz de ancak kendilerine vahiy indirdiğimiz erkekler idiler." Bu buyruk onların: *"Bu sizin gibi bir beşerden başka mıdır?"* (Âyet 3) sözlerini reddetmekte, Peygamber (sav)ı teselli etmektedir.

Yani senden önce gönderilen bütün peygamberler erkek idiler.

"Eğer bilmiyorsanız zikir ehline sorun." Burada Peygamber (sav)a iman eden, Tevrat ve İncil ehli kimseleri kastetmektedir. Bu açıklamayı Süfyan yapmıştır. Onlara **"zikir ehli"** adını vermesinin sebebi Arapların bilmedikleri peygamberlerin haberlerini zikrediyor olmaları idi. Kureyş kâfirleri de Muhammed (sav)ın durumu ile ilgili olarak kitap ehline başvuruyorlardı.

İbn Zeyd dedi ki: "Zikir" ile Kur'ân-ı Kerîm'i kastetmiştir. Yani Kur'ân ehlinden ilim sahibi olan mü'minlere sorunuz.

Cabir el-Cu'fî dedi ki: Bu âyet-i kerîme nâzil olunca Ali (ra): Zikir ehli bizleriz, dedi.

Tevatür ile sabit olmuştur ki; bütün peygamberler insanlardandı. O halde anlam şudur: Sizler işe inkârla ve peygamberlerin meleklerden olması gerekir, şeklindeki sözlerle başlamayınız. Bunun yerine peygamberlerin insanlar arasından gönderilmesinin mümkün olduğunu size açıklamaları için mü'minlerle tartışınız. Meleğe ise "erkek" denilmez. Çünkü "erkek" lafzı, lafzından zıddı bulunan varlık hakkında kullanılır. Meselâ bir erkek, bir kadın. Yahut bir erkek ve bir çocuk denilir. Buna göre yüce Allah'ın: **"Ancak... erkekler idiler"** buyruğu Âdemoğullarından idiler, demektir.

Hafs, Hamza ve el-Kisaî **"kendilerine vahiy indirdiğimiz"** anlamında; (إِلَّا رِجَالًا) diye okumuşlardır.(1)

Avamdan Olanların İlim Adamlarını Taklid Etmesi:

Avamdan olanların ilim adamlarını taklid etmekle yükümlü oldukları hususunda ve yüce Allah'ın: **"Eğer bilmiyorsanız zikir ehline sorun"** buyruğunda kastedilenlerin âlimler oldukları hususunda ilim adamları arasında görüş ayrılığı yoktur. Yine icma ile kabul ettiklerine göre, kör olan bir kimse eğer kıbleyi bulmakta güçlük çekiyor ise, güvendiği kimseler arasından başka birisini taklid etmesi kaçınılmaz bir şeydir. Aynı şekilde bilgisi olmayan, dini hususunda nasıl bir yol takip edeceğini bilemeyen, bu konuda basiret sahibi olmayan kimsenin de ilim adamını taklid etmesi kaçınılmazdır. Yine ilim adamları ittifakla avamın fetva vermesinin caiz olmadığını kabul etmişlerdir. Çünkü avam helâl ve haram kılmanın kendisine bağlı olarak caiz olduğu manaları (hususları) bilmez.

"Onları yemek yemez bir cesed de kılmadık" buyruğundaki "onları" za-

(1) Müfessir bu âyetin başını tefsire başlarken Nâfi'in kıraati olan "nun" yerine "ye" ile ve: **"Kendilerine vahiy edilen erkekler"** anlamındaki kıraati tefsirine kaydetmiş bulunmaktadır.

miri peygamberlere aittir. Yani Biz senden önceki peygamberleri insan ta biatı dışında yemeye ve içmeye ihtiyacı olmayan kimseler kılmadık.

"Onlar ebedi de kalmadılar." Ölümsüz değildiler. Bu da onların: ***"Bu an cak sizin gibi bir insandır."*** (el-Mu'minûn, 23/33) sözleri ile: ***"Bu nasıl pey gamberdir ki yemek yer ve pazarlarda dolaşır"*** (el-Furkan, 25/7) şeklinde ki sözlerine bir cevaptır.

"Bir ceset" cins isimdir. Bundan dolayı çoğul olarak "cesetler (anlamın da: ecsâden)" denilmemiştir. Bir diğer görüşe göre böyle denilmeyiş sebebi onun: "Biz onların her birisini yemek yemeyen bir cesed kılmadık" demek istediğinden dolayıdır. Cesed, beden ile aynı şeydir. İşte bundan dolayı (bu kökten olmak üzere): "(تَجسَّد): Cesed haline geldi" denilir. Nitekim "cisim" kelimesinden; "(تَجسَّم): Tecessüm etti" denilir. Cesed aynı şekilde zaferan ve buna benzer boyalara verilen isimdir. Kana da cesed denilir. Nitekim en-Nâbiğa şöyle demektedir:

وما هُريقَ على الأنصابِ من جَسَد

"Ve putların üzerine akıtılan cesetlere (kanlara) yemin olsun."

el-Kelbî dedi ki: Cesed canı bulunan, yiyen ve içen beden sahibi varlık demektir. Bu görüşe göre yemeyen ve içmeyene cesed değil, cisim denilir. Mücahid dedi ki: Cesed, yemeyen ve içmeyen varlıktır. Bu görüşe göre de; yiyen ve içen varlık "nefs" olur. Bunu da el-Maverdî nakletmektedir.

"Sonra onlara" yani peygamberlere onları kurtarmak, onlara yardım etmek ve kendilerini yalanlayanları da helâk etmek üzere **"verdiğimiz sözümüzde durup onları ve"** peygamberleri tasdik eden **"dilediğimiz kimseleri kurtarıp, haddi aşanları"** şirk koşanları **"da helâk ettik."**

"Andolsun ki Biz size, sizin için bir şan ve şeref kaynağı olan bir kitap" yani Kur'ân-ı Kerîm'i **"indirdik."**

Bu buyruktaki (şan ve şeref kaynağı anlamı verilen): **"Zikir"** kelimesi mübtedâ olarak merfu olmuştur. "(فِيهِ ذِكْرُكُمْ): **Sizin için bir şan ve şeref kaynağı olan"** cümlesi ise nasb mahallindedir. Çünkü "kitab"ın sıfatıdır.

Burada **"zikir"**den kasıt şereftir. Yani onda sizin şerefiniz vardır. Bu da yüce Allah'ın: *"Muhakkak o sana ve senin kavmine bir zikir (büyük bir şeref)dir."* (ez-Zuhruf, 43/44) buyruğuna benzemektedir.

Daha sonra bu yaptıklarından vazgeçip konu üzerinde düşünmeleri anlamını ihtiva eden bir soru ile dikkatlerini çekerek yüce Allah: **"Hiç akıl et-**

mez misiniz?" diye buyurmaktadır.

Şöyle de açıklanmıştır: Bu kitapta sizin yani dininizin emirleri, şeriatinizin hükümleri, sonunda karşı karşıya kalacağınız mükâfat ve cezanın söz konusu edildiği bir kitap indirilmiştir. Siz sözü edilen bütün bu hususlar üzerinde akıl edip düşünmeyecek misiniz?

Mücahid dedi ki: **"Sizin için bir şan ve şeref kaynağı olan bir kitap"** sizin söz konusu edildiğiniz bir kitap demektir. Bir diğer açıklamaya göre sizin için üstün ahlâkî değerler ve güzel ameller ihtiva eden bir kitap... demektir. Sehl b. Abdullah dedi ki: Sizin kendileri vasıtasıyla hayat bulacağınız şeyler gereğince ameli ihtiva eden bir kitap, demektir.

Derim ki: Bütün bu görüşler aynı anlamdadır. Birinci görüş hepsini kapsar. Çünkü bütün bunların hepsi bir şan ve şereftir. Kitap, Peygamberimiz için bir şan ve şereftir. Çünkü onun mucizesidir. Eğer biz ondakiler gereğince amel edecek olursak, bizim için de şan ve şereftir. Buna delil de Peygamber (sav)ın: "Kur'ân ya senin lehine yahut aleyhine bir delildir."[1] buyruğudur.

وَكَمْ قَصَمْنَا مِنْ قَرْيَةٍ كَانَتْ ظَالِمَةً وَأَنْشَأْنَا بَعْدَهَا قَوْمًا
آخَرِينَ ﴿١١﴾ فَلَمَّا أَحَسُّوا بَأْسَنَا إِذَا هُمْ مِنْهَا يَرْكُضُونَ ﴿١٢﴾
لَا تَرْكُضُوا وَارْجِعُوا إِلَىٰ مَا أُتْرِفْتُمْ فِيهِ وَمَسَاكِنِكُمْ لَعَلَّكُمْ تُسْأَلُونَ
﴿١٣﴾ قَالُوا يَا وَيْلَنَا إِنَّا كُنَّا ظَالِمِينَ ﴿١٤﴾ فَمَا زَالَتْ تِلْكَ دَعْوَاهُمْ
حَتَّىٰ جَعَلْنَاهُمْ حَصِيدًا خَامِدِينَ ﴿١٥﴾

11. Zalim olan nice ülkeleri helâk ettik ve onlardan sonra başka kavimler yarattık.

12. Onlar Bizim azabımızı gördüklerinde hemen hızlıca oradan kaçışıyorlardı.

13. "Kaçışmayın. İçinde bulunduğunuz refaha ve evlerinize dönün. Belki size soru sorulur" (denildi.)

14. Onlar: "Vay bize! Çünkü biz gerçekten zalimlerdendik" dediler.

15. Biz onları tırpanla biçilmiş bir ekin, alevi sönmüş bir ateş haline getirinceye kadar feryatları bu oldu.

---

(1) *Müslim*, Tahâre 1; *Tirmizî*, Deavât 85; *Nesâî*, Zekât 1; *İbn Mâce*, Tahâre 5; *Dârimî*, Vudû' 2; *Müsned*, V, 342, 343.

"Zalim olan nice ülkeleri helâk ettik." Bununla Yemen taraflarında bulunan bir takım şehirleri kastetmektedir. Tefsir ve ahbâr (geçmiş kavimlerin hallerine dair haberler) bilginleri de derler ki: Bununla Hadur denilen yerin ahalisini kastetmektedir. Onlara Zu Mehdem oğlu Şuayb adında bir peygamber gönderilmişti. Bu peygamberin kabri Yemen'de, kan pek bol ve Dunan diye bilinen bir dağda bulunmaktadır. Bu Şuayb Medyenlilere peygamber olarak gönderilen Şuayb'dan başkasıdır. Çünkü Hadur ile ilgili kıssa İsa (as)ın peygamberliğinden önce ve Süleyman (as)dan birkaç yüzyıl sonra olmuştur. Bunlar peygamberlerini öldürdükleri gibi o sırada da Ashabu'r-Ress diye bilinenler, kendilerine gönderilmiş adı Safvan oğlu Hanzala olan bir peygamberi öldürmüşlerdi. Hadur denilen bölge Şam cihetinde, Hicaz topraklarında idi. Yüce Allah, Ermiyâ'ya şunu vahyetti: Buhtunassar'a git ve ona Benim kendisini Arap topraklarına musallat kıldığımı ve onun vasıtası ile onlardan intikam alacağımı bildir. Ayrıca yüce Allah Ermiyâ'ya şunu da vahyetti: Sen Adnân oğlu Mead'ı Burak'ın üzerinde Irak topraklarına taşı ki, onlara isabet edecek olan belâ ve musibet ona isabet etmesin. Çünkü Ben onun sulbünden âhir zamanda adı Muhammed olan bir peygamber göndereceğim. Bunun üzerine o da Mead'ı oniki yaşında iken burak üzerinde taşıdı. Büyüyünceye kadar İsrailoğulları arasında kaldı ve Meane adında bir kadın ile evlendi. Sonra Buhunassar orduları ile yola çıktı. Araplara belli bir yerde pusu kurdu. -Naklettiklerine göre ilk pusu kuran kişi o olmuştur.- Sonra da Hadurlular üzerine baskınlar düzenledi. Pek çok kimseyi öldürdü, esirler aldı, bayındır yerleri tahrib etti. Hadur'dan geriye hiçbir iz bırakmadı. Sonra da (Irak'ın) Sevad bölgesine geri döndü.

"(كَمْ): **Nice"** edatı "helâk ettik" anlamındaki kelime ile nasb mahallindedir. "el-Kasm: Helâk etmek"; kırmak demektir. Meselâ; "(قصمتُ ظهر فلان): Filânın belini kırdım" denilir. "(انقصمت سنّه) Dişi kırıldı" demektir.

Burada da bununla kastedilen helâk etmektir. "Fe" harfi ile; "(الفَصْم): Bir şeyde ayrı bir parça haline gelmeksizin, çatlaklık meydana gelmesi" demektir. Şair de der ki:

كأنّـهُ دُمْلُـجٌ من فِضّـةٍ نَبَهٌ في مَلْعَـبٍ من عَذَارَى الحـيِّ مَفْصُومُ

"Sanki o (ceylan) gümüşten -çevre genç kızlarının oynadığı yerde-
Unutuverdikleri çatlak bir bilezik gibidir."

Hadiste geçen: "(يُفْصِم عنه وإن جبينه ليتفصّد عَرَقاً): Ona gelen vahiy kesildiğinde

alnından ter sızıyordu"[1] hadisinde de bu kökten gelen kelime (el-fasm) kullanılmıştır.

"Zalim olan" kâfir olan demektir ki, maksat oranın ahalisidir. **Zulüm,** bir şeyi olmaması gereken bir yere koymaktır. Onlar küfrü imanın yerine koydukları için zalim olmuşlardır.

"Ve onlardan" onları helâk ettikten **"sonra başka kavim yarattık."** İcad ettik, var ettik.

"Onlar Bizim azabımızı gördüklerinde..." Bu anlamda meselâ; "(أحسست منه ضعفاً): Ben onda bir zaaf gördüm" denilir.

el-Ahfeş; bunu azabımızdan korktuklarında ve onun geleceğini bekleyip umduklarında anlamındadır, der.

"Hemen hızlıca oradan kaçışıyorlardı." "(الركض): Hızlıca koşmak" demek olup aynı zamanda ayağı hareket ettirmek anlamına da gelir. Nitekim yüce Allah'ın: "(ارْكُضْ بِرِجْلِكَ): *Ayağını yere vur."* (Sâd, 38/42) diye buyurmaktadır. (ركضت الفرس برجلي): Atı hızlıca koşması için topukladım" demektir. Daha sonra bu fiilin kullanımı çoğalarak nihayet atın koşmasını anlatmak için dahi; (رَكَضَ الفرسُ) kullanılır oldu, ancak asıl şekil bu değildir. At hakkında doğru kullanım şekli; (رُكِضَ الفرسُ) diye meçhul fiil olarak kullanılmasıdır. Bu şekilde koşturulana da; (مركوض) denilir.

"Kaçışmayın" dağılmayın. Denildi ki: Onlar geri dönüp kaçışmaya başlayınca melekler onlara alay olmak üzere seslendi ve: "Kaçışmayın" dediler.

"İçinde bulunduğunuz refaha ve evlerinize dönün." Sizin azgınlaşmanıza, şımarmanıza sebeb olan nimetlerinize dönün, demektir. Mutref de nimetlere mazhar olan kişi demektir. Meselâ; "(أُترف على فلان): Geçiminde bolluk görüldü" demektir. Onlara bu şekilde refahı sağlayan, ihsan eden yüce Allah'tır. Nitekim şöyle buyurmaktadır: *"Ve dünya hayatında kendilerine refah ve nimet verdiğimiz ileri gelenler..."* (el-Mu'minun, 23/33)

"Belki size soru sorulur." Katade'nin açıklamasına göre -onlarla alay olsun diye-: Belki sahip olduğunuz dünyalıktan sizden bir şeyler vermeniz istenir, demektir. Bir diğer açıklamaya göre **"belki size soru sorulur"** buyruğu şu demektir: Belki size başınıza gelen bu ceza hakkında sorulur da siz de bunu bildirirsiniz. Bir diğer açıklamaya göre anlam şöyledir: Bu azap başınıza gelmeden önce sizden istendiği gibi, belki yine iman etmeniz istenebilir. Bu sözler ise onlara alay olsun diye ve azarlanmaları için söylenir.

"Onlar: Vay bize... dediler." Melekler kendilerine: **"Kaçışmayın"** deyip

(1) *Buhârî,* Bed'u'l-Vahy 2; *Tirmizî,* Menâkıb 7; *Nesâî,* İftitâh 37; *Muvatta,* Kur'ân 7; *Müsned,* VI, 257.

de haydi peygamberlerin intikamı alalım diye seslendiklerinde, kendileri kendileriyle konuşan bir kişi görmeyince artık aralarında gönderilen peygamberi öldürdükleri için kendilerine düşmanlarını musallat edenin aziz ve celil olan Allah olduğunu anladılar. İşte o vakit de: **"Vay bize! Çünkü biz gerçekten zalimlerdendik, dediler."** Ve itirafta bulunmanın fayda vermeyeceği bir zamanda zalimlik ettiklerini itiraf ettiler.

"Biz onları tırpanla biçilmiş bir ekin" Mücahid'in açıklamasına göre tırpanla ekinlerin biçildiği gibi kılıçla onları biçinceye... el-Hasen'e göre de azabla onları helâk edinceye ve **"alevi sönmüş bir ateş haline getirinceye"** ölünceye **"kadar feryadları bu oldu."** Yani: **"Vay bize! Çünkü biz gerçekten zalimlerdendik"** deyip durdular.

(Alevi sönmüş bir ateş haline gelmek, anlamı verilen): **el-Humûd:** Dinmek demektir. Söndüğü vakit ateşin alevinin dinmesi gibi. Burada hayatın son bulması, ateşin dinmesine benzetilmiştir. Nitekim ölen kimseye, ateşin sönmesine benzetilerek; "söndü" denilir.

وَمَا خَلَقْنَا السَّمَاءَ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا لَاعِبِينَ ﴿١٦﴾ لَوْ
أَرَدْنَا أَنْ نَتَّخِذَ لَهْوًا لَاتَّخَذْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا إِنْ كُنَّا فَاعِلِينَ
﴿١٧﴾ بَلْ نَقْذِفُ بِالْحَقِّ عَلَى الْبَاطِلِ فَيَدْمَغُهُ فَإِذَا هُوَ زَاهِقٌ
وَلَكُمُ الْوَيْلُ مِمَّا تَصِفُونَ ﴿١٨﴾

16. Biz, göklerle yeri ve aralarında olanları oynayalım diye yaratmadık.
17. Eğer Biz eğlence edinmek isteseydik, elbette onu kendi katımızdan edinirdik. Fakat Biz yapanlar değiliz.
18. Bilakis Biz, hakkı bâtıl üzerine bırakırız da hak onun beynini darmadağın eder. O da derhal çekişerek can verir. Nitelendirmenizden ötürü vay size!

"Biz, göklerle yeri ve aralarında olanları oynayalım diye yaratmadık." Boşuna ve batıl yere yaratmadık. Aksine bunların her şeye gücü yeten, emrine uyulması gereken, kötülük işleyenin de, iyilikte bulunanın da yaptığının karşılığını veren bir yaratıcısının olduğuna dikkat çekelim diye yarattık. Yani, Bizler gökleri ve yeri insanlar birbirlerine zulmetsin diye, onların

bir bölümü küfre sapsın ve emrolunduklarına bazıları muhalefet etsin, sonra da amellerinin karşılıkları verilmeksizin ölsünler, dünyada kendilerine hiçbir iyilik emredilmesin; çirkin ve kötü olan hiçbir şey de kendilerine yasaklanmasın diye yaratmış değiliz. İşte hikmetin zıttı olan ve hakim olan Allah hakkında söz konusu olmayan "oyun ve eğlence" budur.

"Eğer Biz,eğlence edinmek isteseydik..." Bir takım kimseler onun evladı bulunduğuna inandığından dolayı O: **"Eğer Biz, eğlence edinmek isteseydik"** diye buyurmuştur.

Eğlence (lehv); Yemenlilerin lehçesinde kadın demektir. Bu açıklamayı Katade yapmıştır. Ukbe b. Ebi Cesra -kendisine yüce Allah'ın: **"Eğer Biz, eğlence edinmek isteseydik"** buyruğu hakkında soru sormak üzere gelmiş bulunan Tâvus, Ata ve Mücahid'e- şöyle demiştir: **Lehv** (eğlence) zevce demektir. el-Hasen de böyle demiştir.

İbn Abbas da: Lehv evlât demektir. Yine el-Hasen de böyle demiştir. el-Cevherî dedi ki: Bazen kinaye yoluyla cimâdan lehv diye söz edilebilir.

Derim ki: İmruu'l-Kays'in şu beyitinde de bu anlamda kullanılmıştır:

أَلَا زَعَمَتْ بَسْبَاسَةُ الْيَوْمَ أَنَّنِي كَبِرْتُ وَأَلَّا يُحْسِنَ اللَّهْوَ أَمْثَالِي

"Besbâse bugün benim yaşlandığımı ve,
Benim gibi bir kimsenin güzelce lehv yapamayacağını iddia etti."

Cima'a lehv denilmesinin sebebi, kalbi oyalamasıdır. Nitekim şair şöyle demiştir:

وَفِيهِنَّ مَلْهًى لِلصَّدِيقِ وَمَنْظَرٌ

"Onlar arasında arkadaş için bir oyalanma ve güzelce
bakılacak özellikler vardır."

el-Cevherî dedi ki: Yüce Allah'ın: **"Eğer Biz, eğlence edinmek isteseydik"** buyruğundaki "eğlence"nin, kadın olduğunu söylemişlerdir, evlad da denilmiştir.

"Elbette onu kendi katımızdan edinirdik." Yani bunu Biz kendi nezdimizden edinirdik, sizden değil.

İbn Cüreyc dedi ki: Biz onu sema ehlinden edinirdik, arz ehlinden değil.

Şöyle de açıklanmıştır: Bu buyruğu ile: Putlar Allah'ın kızlarıdır, diyenlerin ilâ dialarını reddetmeyi murad etmiştir. Yani sizin ellerinizle yontuğunuz varlıklar, nasıl bizim evladımız olabilir?

İbn Kuteybe dedi ki: Ayet-i kerîme hristiyanların kanaatlerini reddetmektedir: "(إِنْ كُنَّا فَاعِلِينَ): Fakat biz yapanlar değiliz." Katade, Mukatil, İbn Cüreyc ve el-Hasen: "(ما كنا فاعلين) Biz böyle bir şey yapanlar olmadık" demektir. Nitekim yüce Allah'ın: "(إِنْ أَنْتَ إِلَّا نَذِيرٌ): *Sen ancak bir nezirsin (kor kutucu ve uyarıcısın)*" (Fâtır, 35/23) buyruğu, sen bir uyarıcıdan başka bir şey değilsin, demektir. Burada; (إِنْ); red ve inkâr manasınadır.

"(لَاتَّخَذْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا): **Elbette onu kendi katımızdan edinirdik"** buyruğunda ifa de tamam olmaktadır.

Bu buyruğun şart anlamını taşıdığı da söylenmiştir. Yani eğer Biz böyle bir şey yapanlar olsaydık (bunu kendi katımızdan edinirdik); ancak Bizler böyle bir şey yapanlar değiliz. Çünkü Bizim evladımızın olması imkânsızdır. Zira böyle bir şey olsa Bizim cennet, cehennem, ölüm, diriliş ve hesabı yaratmamız söz konusu olmazdı.

Şöyle de denilmiştir: Eğer Biz evlat edinmek yoluyla evlat sahibi olmak isteseydik; elbette bunu kendi nezdimizden melekler arasından edinirdik. Bazıları da bu kanaate meyletmişlerdir. Çünkü kimi zaman kişi evlat edinmek isteyebilir. Ancak yüce Allah'ın evlat edinmek istemesi imkânsız bir şeydir (muhaldir.) İmkânsız (müstahîl) olan bir şeye de ilâhî irade taalluk etmez. Bunu da el-Kuşeyrî nakletmiştir.

"Bilakis Biz hakkı batıl üzerine bırakırız" buyruğundaki **"el-kazf"** atmak demektir. Yani hakkı batılın üzerine atarız **"da hak onun beynini darmadağın eder."** Onu kahreder, helâk eder.

"ed-Damğ" beyne ulaşıncaya kadar kafayı yaralamak demektir. (Kafadaki yaralama şekillerinden birisi olan): ed-Dâmiğa da buradan gelmektedir.

Burada haktan kasıt, Kur'ân-ı Kerîm'dir, bâtıldan kasıt da Mücahid'in görüşüne göre şeytandır. O şöyle demiştir: Kur'ân-ı Kerîm'de nerede bâtıl tabiri geçiyorsa o, şeytandır.

Şöyle de açıklanmıştır. Bâtıl onların yalanları, yüce Allah'ı sahip olmadığı evlat vb. sıfatlarla nitelendirmeleridir. Hak ile kesin delili, batıl ile onların şüphelerini kastettiği söylendiği gibi, hak ile ilâhi öğütler, batıl ile masiyetlerin kastedildiği de söylenmiştir. Manalar birbirine yakındır. Kur'ân-ı Kerîm de hem kesin delilleri hem de öğütleri ihtiva etmektedir.

"O da derhal çekişerek can verir." Helâk olur, yok olur gider. Bu açıklamayı Katade yapmıştır.

"Nitelendirmenizden" -Katade ve Mücahid'e göre- söylediğiniz yalanla-

rınızdan ötürü **"vay size!"** Yüce Allah'ı caiz olmayan sıfatlarla nitelendirdiğinizden ötürü âhirette azaba uğratılacaksınız.

İbn Abbas dedi ki: **Veyl,** cehennemde bir vadi demektir. Buna dair açıklamalar daha önceden (el-Bakara, 2/79. âyet, 1. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır.

"Nitelendirmenizden ötürü" yani söylediğiniz yalanlardan ötürü demektir. Bu açıklamayı Katade ve Mücahid yapmıştır. Bunun benzeri bir başka buyruk da şudur: *"(Allah) onların bu nitelendirmelerinin cezasını verecektir."* (el-En'âm, 6/139) Yalanları sebebiyle onları cezalandıracaktır, demektir.

Şöyle de açıklanmıştır: Yüce Allah'ı imkânsız bir şey olan evlad edinmek ile nitelendirdiğinizden dolayı size veyl vardır.

وَلَهُ مَنْ فِي السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضِ ۚ وَمَنْ عِنْدَهُ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ
عِبَادَتِهِ وَلَا يَسْتَحْسِرُونَ ﴿١٩﴾ يُسَبِّحُونَ الَّيْلَ وَالنَّهَارَ
لَا يَفْتُرُونَ ﴿٢٠﴾ أَمِ اتَّخَذُوا آلِهَةً مِنَ الْأَرْضِ هُمْ يُنْشِرُونَ ﴿٢١﴾

19. Göklerde ve yerde kim varsa O'nundur. O'nun yanında olanlar ise O'na ibadete karşı büyüklenmezler ve usanmazlar;
20. Gece ve gündüz aralıksız tesbih ederler.
21. Acaba onlar yerden ilâhlar mı edindiler? Onlar diriltir mi hiç?

"Göklerde ve yerde kim varsa" hem yaratılmaları hem mülkiyetleri itibariyle **"O'nundur."** O halde hem kendi kulu, hem kendi yaratığı olan varlıkların O'na ortak koşulması nasıl düşünülebilir?

"O'nun yanında olanlar" sizin Allah'ın kızları olduklarını söylediğiniz melekler **"ise O'na ibadete"** O'nun önünde zelil olmaya, alçalmaya **"karşı büyüklenmezler;"** bundan çekinmezler **"ve usanmazlar."** Katade'ye göre bundan dolayı yorulmazlar.

Bu kelime bitkin düşmüş ve oldukça yorulmuş deve anlamına gelen "el-hasî"den alınmıştır. "(حسر البعير يحسر حُسوراً): Yorgun ve bitkin düştü" demektir. (استحسر وتحسر) de bu anlamdadır. "(حسرته أنا حسراً): Onu yordum, bitkin düşürdüm" demektir. Bitkin düşmek fiili müteaddi de olabilir, olmayabilir de. (احسرته) şekli de böyledir. İsm-i faili; (حسير) diye gelir.

İbn Zeyd bunu onlara bundan ötürü usanç gelmez diye açıklarken, İbn Abbas bundan çekinmezler diye açıklamıştır. Ebu Zeyd de bundan dolayı yorgun argın düşmezler, diye açıklamıştır. Bitkin düşmezler diye de açıklanmıştır. Bunu da İbnu'l-A'rabî zikretmektedir. Anlam birdir.

"Gece ve gündüz aralıksız tesbih ederler." Yani namaz kılarlar, Allah'ı anarlar ve daima O'nu tenzih ederler. Bundan dolayı da ne zaaf'a düşerler, ne usanırlar. Tıpkı nefes alıp vermek gibi tesbih ve takdis ederler.

Abdullah b. el-Hâris dedi ki: Ben Ka'b'a onları tesbihten alıkoyacak başka uğraşıları, bundan onları alıkoyacak şeyleri yok mudur? diye sordum. O: Kimlerdensin? diye sordu. Ben Abdulmuttalib oğullarındanım dedim. Aldı, beni bağrına bastı ve dedi ki: Ey kardeşimin oğlu, herhangi bir meşguliyet seni nefes almaktan alıkoyar mı? İşte tesbih de onlar için nefes alıp vermek gibidir.

Melekler Âdemoğullarından daha faziletlidir diyenler, bu âyet-i kerîme'yi delil göstermişlerdir. Bu husus daha önce (el-Bakara, 2/33. âyetin tefsiri, 3. başlıkta) geçmiş bulunmaktadır. Yüce Allah'a hamd olsun.

"Acaba onlar yerden ilâhlar mı edindiler? Onlar diriltir mi hiç?" el-Mufaddal dedi ki: Bu istifhamdan (sorundan) kasıt, red ve inkârdır. Yani onlar diriltmeye gücü yeten ilâhlar edinmemişlerdir.

Buradaki; (ام) edatının; (هل)... mi? anlamında olduğu söylenmiştir. Yani bu müşrikler yeryüzünden ölüleri dirilten ilâhlar mı edindiler?

Burada bu edatın; "(بل): Hayır, bilakis" anlamında olması mümkün değildir. Çünkü böyle bir mana onların ölüleri diriltmelerini gerektirir. Ancak bu edat istifham ile birlikte kabul edilecek olursa, o takdirde munkatı' olur ve mana doğru olur. Bu açıklamayı el-Müberred yapmıştır.

Bunun manaya atıf olduğu da söylenmiştir. Yani, Biz gökleri ve yeri boşuna mı yarattık? Yoksa onların Bize bu izafe ettikleri şeyler Bizden midir ki, bu konuda onların şüphe edecekleri bir hususları olsun? Yahut onların yeryüzünden ilâh diye edindikleri bu varlıklar ölüleri diriltebilir mi ki, bu onların şüphe ettmelerine sebeb olsun!

Şöyle de açıklanmıştır: ***"Andolsun ki Biz size, sizin için bir şan ve şeref kaynağı olan bir kitap indirdik. Hiç akıl etmez misiniz?"*** (âyet 10) diye buyurulduktan sonra, mütabaat yoluyla bu da ona atfedilmiştir. Bu iki açıklamaya göre ise edat burada muttasıldır.

"Onlar diriltir" anlamındaki; (يُنْشِرُونَ) fiilini Cumhur "ya" harfini ötreli "sin" harfini de esreli olarak; "(أنشر الله الميت فنُشِر) Allah ölüyü dirilttı, o da dirildi" kipinden gelmiş bir fiil olarak okumuşlardır. el-Hasen ise "ya" harfini üstün olarak okumuştur. Bu da onlar hayat bulurlar ve asla ölmezler (mi), demek olur.

لَوْ كَانَ فِيهِمَآ اٰلِهَةٌ اِلَّا اللّٰهُ لَفَسَدَتَا ۚ فَسُبْحَانَ اللّٰهِ رَبِّ الْعَرْشِ
عَمَّا يَصِفُونَ ﴿٢٢﴾ لَا يُسْئَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْئَلُونَ ﴿٢٣﴾ اَمِ
اتَّخَذُوا مِنْ دُونِهٖٓ اٰلِهَةً ۭ قُلْ هَاتُوا بُرْهَانَكُمْ ۚ هٰذَا ذِكْرُ مَنْ مَّعِيَ
وَذِكْرُ مَنْ قَبْلِي ۭ بَلْ اَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ ۙ الْحَقَّ فَهُمْ مُّعْرِضُونَ ﴿٢٤﴾

22. Eğer göklerle yerde Allah'tan başka ilâhlar olsaydı ikisinin de düzeni bozulup gitmişti. Arş'ın Rabbi olan Allah nitelemelerinden münezzeh ve yücedir.
23. O, işlediklerinden sorumlu tutulmaz. Halbuki onlara sorulur.
24. Yoksa O'ndan başka ilâhlar mı edindiler? "Delilinizi getirin" de. "Bu benimle olanın da zikridir, benden öncekilerin de zikridir." Bilakis onların çoğu hakkı bilmezler. Bundan ötürü de yüz çeviricidirler.

"Eğer göklerle yerde Allah'tan başka ilâhlar olsaydı, ikisinin de düzeni bozulup gitmişti." Yani göklerde ve yerde Allah'tan başka kendilerine ibadet olunan ilâhlar bulunmuş olsaydı, ikisi de bozulur giderdi.

el-Kisaî ve Sibeveyh derler ki: "(إلاّ): Müstesnâ (meâlde; başka)" edatı; "(غير): Başka" anlamındadır. Birincisi, ikincisinin yerine kullanılınca istisnâ edatından sonra gelen isim diğerinin i'rabını almış oldu. Şairin şu beyitinde olduğu gibi:

وكلُّ اخٍ مفارقُه أخوهُ لَعَمْرُ أبيكَ إلاّ الْفَرْقَدَان

"Babanın ömrü hakkı için yemin ederim, her kardeş kardeşinden Ayrılacaktır, iki kutup yıldızından başka."

Sibeveyh de (bu manada olmak üzere) şöyle denildiğini nakletmektedir: "(لو كان معنا رجل إلا زيد لهلكنا) Eğer bizimle birlikte Zeyd'den başkası olsaydı, mutlaka helâk olurdu."

el-Ferrâ da şöyle demektedir: Buradaki istisnâ edatı; "(سوى): Dışında" an-

lamındadır. Yani eğer her ikisinde Allah'ın dışında bir takım ilâhlar bulunmuş olsaydı, orada bulunanların düzeni bozulurdu.

Başkası da şöyle demiştir: Eğer göklerde ve yerde iki tane ilâh bulunmuş olsaydı, kâinatın idaresi bozulurdu. Çünkü ilâhlardan birisi bir şey, diğeri onun aksi olan bir şey isteyecek olursa (istediği olmayanlardan) birisi âciz olurdu.

Yine **"bozulup gitmişti"** ifadesinin, onlar harab olur giderdi ve ortaklar arasında meydana gelen anlaşmazlıklar dolayısı ile birbirleriyle çekiştiklerinden ötürü her ikisinde bulunanlar helak olurlardı, anlamına geldiği de söylenmiştir.

"Arş'ın Rabbi olan Allah nitelemelerinden münezzeh ve yücedir." Yüce Allah kendisini ortağı yahut evladı bulunmaktan tenzih ettiği gibi, kullarına da kendisini böylece tenzih etmelerini emretmektedir.

"O işlediklerinden sorumlu tutulmaz. Halbuki onlara sorulur." Bu buyruk Kaderiye'nin ve başkalarının belini kıran bir buyruktur. İbn Cüreyc dedi ki: Yani kullar O'nun yarattıkları hakkındaki kaza ve kaderinden ötürü O'na soru soramazlar. Aksine O, bütün yaratıklara yaptıklarından ötürü soru sorar. Çünkü onlar kuldurlar. Bununla şunu açıklamaktadır: Yarın Mesih gibi, melekler gibi amellerinden sorumlu tutulacak herhangi bir kimse hiçbir şekilde ilâh olmaya elverişli değildir.

Şöyle de açıklanmıştır: O, yaptıklarından dolayı sorgulanamaz ama kendileri sorgulanacaklar.

Ali (ra)dan rivayet edildiğine göre bir adam ona: Ey mü'minlerin emiri demiş. Rabbimiz kendisine isyan edilmesini sever mi? diye sormuş. O da şu cevabı vermiş: Peki Rabbimize rağmen O'na isyan edilebilir mi? Adam sormuş: Beni hidayet bulmaktan alıkoysa ve beni helâk etse, bana iyilik mi etmiş olur, kötülük mü? Ona şu cevabı vermiş: Eğer hakkın olan bir şeyi senden alıkoyarsa, sana kötülük etmiş olur. Şâyet lütfunu sana vermemiş ise, bu O'na ait bir şeydir. Onu dilediğine verir. Daha sonra şu: **"O işlediklerinden sorumlu tutulmaz, halbuki onlara sorulur"** âyetini okumuş.

İbn Abbas'tan da şöyle dediği nakledilmektedir: Yüce Allah Musa'yı peygamber olarak gönderip onunla konuşunca ve üzerine Tevrat'ı indirince şöyle dedi: Allah'ım, şüphesiz ki Sen pek büyük bir Rab'sin. Eğer Sana itaat olunmasını dilersen, şüphesiz ki Sana itaat olunur. Eğer hiçbir şekilde Sana isyan edilmemesini dilesen, Sana isyan edilmez. Bununla birlikte Sen, Sana itaat edilmeyi seversin. Ve yine bu hususta Sana isyan olunuyor. Rabbim bu nasıl olur? Yüce Allah kendisine: Bana yaptığımdan dolayı soru sorulmaz, ama onlara sorulur diye vahyetti.

"Yoksa ondan başka ilâhlar mı edindiler?" Allah'tan başka ilâh edinmek-

ten ötürü azarı daha da ileri götürmek üzere tekrar bu hayret ifade eden soruyu sormaktadır. Yani yaratmakta ve hayat vermekte sıfatları önceden geçtiği gibi iken... (nasıl olur da ondan başkasını ilâh edinirler)? Bu durumda; "(أم): **Yoksa**" burada önceden de geçtiği üzere "...mı, mu" anlamında olur. O halde buna dair delillerini getirsinler.

Şöyle de açıklanmıştır: Birincisi aklî bakımdan bir delillendirme idi. Çünkü orada: **"Onlar diriltir mi hiç?"** yani ölüleri diriltebilirler mi? Heyhat... demekti. İkincisi ise naklî delillerle bir delillendirmedir. Yani haydi bu açıdan delilinizi getirin, hangi kitapta böyle bir şey indirilmiştir. Kur'ân'da mı yoksa diğer peygamberlere indirilmiş kitaplarda mı?

"Bu benimle olanın da zikridir." Yani Kur'ân'da ihlasla tevhid emri verilmiştir. **"Benden öncekilerin de zikridir."** Tevrat'ta, İncil'de ve Allah'ın indirmiş olduğu bütün kitaplarda da olan budur. Bakın bakalım, bu kitaplardan herhangi birisinde Allah, kendisinden başka ilâh edinmeyi emretmiş midir? Çünkü tevhid ile ilgili hususlarda şeriatler arasında farklılık yoktur. Farklılık emir ve nehiylerdedir sadece.

Katade de şöyle demektedir: Burada Kur'ân-ı Kerîm'e işaret edilmektedir. Yani **"bu benimle olanın"** onlar için gerekli ve bağlayıcı olan helâl ve harama dair hükümleri ihtivâ eden **"zikridir. Benden öncekilerin"** iman ile kurtulup, şirk dolayısıyla helâk olan önceki ümmetlerin **"de zikridir."**

Şöyle de açıklanmıştır: **"Benimle olanın zikri"** iman dolayısıyla onlara verilecek mükâfat ile, küfür dolayısıyla onlara verilecek ceza; **"Benden öncekilerin zikri"** ise benden önceki ümmetlere dünyada yapılacak şeyler ile âhirette yapılacak şeylere dair bilgi demektir.

Bu ifadenin tehdit anlamında olduğu da söylenmiştir. Yani siz istediğinizi yapınız, pek yakında perde açılacaktır.

Ebu Hatim'in de naklettiğine göre Yahya b. Ya'mer ile Talha b. Musarrif bu buyruğu: "(هذا ذِكْرٌ مِنْ مَعِي وذِكْرٌ مِنْ قَبْلِي): Bu hem benimle beraber olandan bir zikirdir hem benden öncekilerden bir zikirdir" diye tenvin ile ve "mim"i esreli okumuşlardır. Ebu Hatim bu okuyuşun izah edilecek bir tarafı olmadığını söylemiştir. Ebu İshak ez-Zeccâc ise şöyle demiştir: Bu kıraate göre anlam şöyle olur: Bu bana indirilen ve benimle birlikte olanlardan bir zikirdir ve benden öncekilerden de bir zikirdir. Şöyle de açıklanmıştır: Bu benden öncesinden beri devam eden bir zikirdir. Yani ben, benden önceki peygamberlerin getirdiklerini getirmiş bulunuyorum.

"Bilakis onların çoğu hakkı bilmezler." İbn Muhaysın ve el-Hasen "hakkı" kelimesini (الْحَقُّ) diye ötreli olarak; "(هو الحقُّ) ile (هذا هو الحقُّ) o haktır, bu hakkın ta kendisidir" anlamında ref' ile okumuştur. Bu kıraate göre bundan

önceki kelime olan "bilmezler" kelimesi üzerinde vakıf yapılır.(1) Ancak "hak" kelimesinin nasb ile kıraatine göre burada vakıf yapılmaz.

"Bundan ötürü de" haktan ki bu da Kur'ân'dır **"yüz çevirici dirler."** Tevhidin delil ve belgesi üzerinde düşünmezler.

وَمَآ اَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ مِنْ رَسُولٍ اِلَّا نُوحِّيٓ اِلَيْهِ اَنَّهُ لَآ اِلٰهَ اِلَّآ اَنَا فَاعْبُدُونِ ﴿٢٥﴾

25. Senden önce gönderdiğimiz her bir peygambere mutlaka şunu vahyederdik: "Benden başka ilâh yoktur. O halde yalnız Bana ibadet edin."

"Senden önce gönderdiğimiz her bir peygambere mutlaka şunu vahyederdik..." Hafs, Hamza ve el-Kisaî "gönderdiğimiz" buyruğu dolayısı ile "vahyederdik" anlamında olmak üzere; (نُوحِي إِلَيْهِ) diye okumuşlardır. (Nafî ise "ona vahyolunurdu" anlamında olmak üzere "nun" harfi yerine "ya" ile okumuştur).

"Benden başka ilâh yoktur, o halde yalnız Bana ibadet edin." Yani Biz, onların hepsine: Lâ ilâhe illallah: Allah'tan başka hiçbir ilâh yoktur, dedik. Aklî deliller O'nun hiçbir ortağı bulunmadığına tanıklık etmekte, bütün peygamberlerden gelen nakiller de O'nun varlığını bildirmektedir. Delil denilebilecek bir şey ise ya aklîdir, ya da naklîdir.

Katade dedi ki: Ne kadar peygamber gönderilmişse mutlaka tevhidi getirmiştir. Şer'î hükümler ise Tevrat'ta, İncil'de ve Kur'ân'da farklı farklıdır. Bütün bunlar ise ihlâs ve tevhid temeli üzerinde yükselirler.

وَقَالُوا اتَّخَذَ الرَّحْمٰنُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ ۭ بَلْ عِبَادٌ مُّكْرَمُونَ ﴿٢٦﴾ لَا يَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَهُمْ بِاَمْرِهٖ يَعْمَلُونَ ﴿٢٧﴾ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ اَيْدِيْهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يَشْفَعُونَ ۙ اِلَّا لِمَنِ ارْتَضٰى وَهُمْ مِّنْ

(1) Buna göre buyruk: "... Bilâkis onların çoğu bilmezler. (Bu) hakkın kendisidir; bundan ötürü onlar yüzçeviricidirler" anlamında olur.

خَشْيَتِهِۦ مُشْفِقُونَ ﴿٢٨﴾ وَمَن يَقُلْ مِنْهُمْ إِنِّىٓ إِلَٰهٌ مِّن دُونِهِۦ
فَذَٰلِكَ نَجْزِيهِ جَهَنَّمَ ۚ كَذَٰلِكَ نَجْزِى الظَّٰلِمِينَ ﴿٢٩﴾

26. "Rahmân evlâd edindi" dediler. O bundan münezzehtir. Bilakis onlar mükerrem kullardır.
27. Sözleri ile O'nun önüne geçemezler. Onlar, O'nun emri gereğince iş görürler.
28. Onların önündekini de, arkalarındakini de bilir. O'nun razı olduğu kimselerden başkasına şefaat etmezler. Onlar korkusundan titrerler.
29. Onlardan kim: "Ben O'ndan gayrı ilâhım" derse, Biz böylesini cehennemle cezalandırırız. İşte zalimleri böyle cezalandırırız.

"Rahmân evlâd edindi, dediler. O bundan münezzehtir." Bu âyet-i kerîme melekler Allah'ın kızlarıdır, dedikleri için Huzaalılar hakkında inmiştir. Onlar meleklerin kendilerine şefaat edecekleri umuduyla meleklere ibadet ediyorlardı.

Ma'mer, Katade'den şöyle dediğini rivayet etmektedir: Yahudiler dediler ki -Ma'mer rivayetinde: Ya da insanlardan bir takım kesimler dediler ki demiştir-: O cinlerden zevce almıştır. Melekler de cinlerdendir. Şanı yüce Allah da "subhanehû" diye buyurmuştur, yani O bundan münezzehtir.

"Bilakis onlar mükerrem kullardır." Yani bu kâfirlerin iddia ettikleri gibi değildirler. ez-Zeccac'a göre: "(أَوْلَٰدٌ): Mükerrem...lardır" kelimesinin; bilakis O mükerrem kullar edinmiştir, anlamında olmak üzere nasb ile gelmesi caizdir. el-Ferrâ da bunun "edindi" fiilinin anlamı dolayısıyla mansub olabileceğini kabul etmiştir. Yani, bilakis Biz onları evlad edinmedik, aksine Biz onları mükerrem kılınmış kullar edindik.

Burada "evlâd" anlamındaki "el-veled" kelimesi çoğul içindir. Bu aynı zamanda tekil için de, çoğul için de kullanılabilir bir şekildir. Bununla birlikte "el-veled" lafzının cins için olması da mümkündür. Nitekim, filânın malı vardır, denilmesi de böyledir.

"Sözleri ile O'nun önüne geçemezler." Yani O buyurmadıkça onlar bir söz söylemezler, kendilerine emir vermedikçe konuşmazlar.

"Onlar O'nun emri gereğince" O'na itaat ve O'nun emirlerine uygun olarak **"iş görürler."**

"Onların önündekini de, arkalarındakini de bilir." Yani yaptıklarını da, yapacaklarını da bilir. Bu açıklamayı İbn Abbas yapmıştır. Yine ondan nakledildiğine göre **"önündekileri"** âhireti, **"arkalarındakini"** dünyayı **"de bilir"** demektir. Birinci açıklamayı es-Sa'lebî, ikincisini de el-Kuşeyrî naklet mektedir.

"O'nun razı olduğu kimselerden başkasına şefaat etmezler." İbn Abbas dedi ki: Bunlar; lâ ilâhe illallah şehadetini getirenlerdir. Mücahid dedi ki: Bunlar Allah'ın kendisinden razı olduğu herkestir. Sahih-i Müslim'de ve başkalarında olduğu gibi melekler yarın âhirette şefaat edecekleri gibi dünyada da şefaat ederler, çünkü onlar ileride geleceği üzere mü'minlere ve yeryüzünde bulunanlara -Kur'ân-ı Kerîm'de açık nassla belirtildiği gibi- mağfiret dilerler.

"Onlar" melekler **"korkusundan titrerler."** O'nun kendilerine duymadıkları bir azap ve bir tehlike saklamış olup olmadığından yana emin değildirler.

"Onlardan kim: Ben O'ndan gayrı ilâhım derse..." Katâde, ed-Dahhâk ve başkaları şöyle demişlerdir: Bu âyet-i kerîme ile ortaklık iddiasında bulunduğu, kendisine ibadete davet ettiği için İblis'i kastetmiştir. Halbuki o önceden melekler arasında idi. Meleklerden hiçbir kimse: Ben Allah'tan gayrı ilâhım dememiştir.

Burada bütün meleklere bir işaret vardır, denilmiştir. Yani kim böyle diyecek olursa **"Biz böylesini cehennemle cezalandırırız."** Bu şuna delildir: Onlar her ne kadar günahlardan korunmuş olmak lütfuna mazhar iseler de yine onlar Allah'a ibadet etmekle emrolunmuşlardır. Bazı cahillerin de zannettiği gibi onlar ibadet etme mecburiyetinde değildirler ve çaresizliklerinden ibadet etmiyorlar. İbn Abbas bu âyet-i kerîmeyi Muhammed (sav)ın semadakilerin de en faziletlisi olduğuna delil göstermişlerdir. Buna dair açıklamalar daha önceden el-Bakara Sûresi'nde (2/253. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

"İşte zalimleri böyle cezalandırırız." Yani Biz böylesini cehennem ateşiyle cezalandırdığımız gibi, ulûhiyet ve ubûdiyeti olması gereken yerlerinden başka yere koyan zalimleri de böylece cezalandırırız.

أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمٰوٰتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا
فَفَتَقْنَاهُمَا ۖ وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ ۖ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ
﴿٣٠﴾ وَجَعَلْنَا فِي الْأَرْضِ رَوَاسِيَ أَنْ تَمِيدَ بِهِمْ وَجَعَلْنَا

فِيهَا فِجَاجًا سُبُلًا لَّعَلَّهُمْ يَهْتَدُونَ ﴿٣١﴾ وَجَعَلْنَا السَّمَاءَ سَقْفًا
مَّحْفُوظًا ۖ وَهُمْ عَنْ آيَاتِهَا مُعْرِضُونَ ﴿٣٢﴾ وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ
الَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ ۖ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ ﴿٣٣﴾

30. Acaba kâfirler görmedi mi ki göklerle yer birleşik ve yapışık idi. Biz onları ayırdık ve canlı her şeyi sudan yarattık. Hâlâ imana gelmezler mi?
31. Ve yer onları çalkalamasın diye onda sağlamlaştırıcı kazıklar yarattık. Orada yol bulabilsinler diye de ondaki dağlar arasından yollar açtık.
32. Ve gökyüzünü korunmuş bir tavan yaptık. Halbuki yine onlar O'nun âyetlerinden yüz çeviricidirler.
33. O gece ve gündüzü, güneşi ve ay'ı yaratandır. Her biri bir yörüngede yüzerler.

"Acaba kâfirler görmedi mi ki?" buyruğundaki; "(أَوَلَمْ) **...medi mi ki"** buyruğu genel olarak "vav" ile okunmuştur. İbn Kesir, İbn Muhaysın, Humeyd ve Şibl b. Abbâd ise "vav"sız, (أَلَمْ يَرَ) diye okumuşlardır. Mekke Mushaf'ında da bu böyledir. "Görmedi mi ki"; bilmedi mi ki anlamındadır.

"Göklerle yer birleşik ve yapışık idi." el-Ahfeş dedi ki: Burada: "(كانتا): (İkisi) idi" şeklinde gelmesi gök ve yerin iki ayrı sınıf olmasındandır. Nitekim Araplar "onların ikisi iki siyah erkek devedir" derlerken, yine bu şekilde tesniyeye riayet ederek söylerler. Nitekim yüce Allah da şöyle buyurmaktadır: "(إِنَّ اللَّهَ يُمْسِكُ السَّمَوَاتِ وَالأَرْضَ أَنْ تَزُولاَ): *Muhakkak Allah göklerle yeri zeval bulmasınlar diye tutar."* (Fatır, 35/41)

Ebu İshak dedi ki: Burada "idi(ler)" lafzının tesniye geliş sebebi semavâttan tek bir semâ gibi söz edilmesinden dolayıdır. Çünkü bütün semavât bir tek semâ idi. Arzlar da aynı şekilde böyleydi. Yüce Allah'ın burada "birleşik ve yapışık" anlamındaki lafzı tekil olarak kullanıp "ikisi birleşik ve yapışık idi" şeklinde tesniye kullanmayışı da bunun mastar oluşundandır. İkisi de birleşik ve yapışık olmak özelliğinde idi, anlamındadır. el-Hasen bu lafzı "te" harfini de üstün olarak; (رَتَقاً) diye okumuştur. İsa b. Ömer dedi ki: Bu doğru bir okuyuştur ve bir söyleyiştir. "er-Ratk" sed ve kapalı olmak demektir. Fetk'ın (söküp ayırmanın) zıttıdır. Meselâ; "(رتقت الفتق أرتقه فارتتق): Söküğü kapattım, ka-

patırım, kapandı" denilir. Ferci dar olana "er retkâ" denilmesi de bunlara gelmektedir.

İbn Abbas, el-Hasen, Ata, ed-Dahhâk ve Katâde şöyle demişlerdir: Yani gökler ve yer tek bir bütün idiler. Ve bunlar birbirlerine yapışıktılar. Yüce Allah ikisinin arasını hava ile ayırdı. Ka'b da böyle demiştir: Allah gökleri ve yeri birbirinin üstünde yarattı. Sonra aralarında bir rüzgar var etti ve bu rüzgarla onları birbirinden ayırıp uzaklaştırdı. Gökleri yedi gök, yeri de yedi yer yaptı.

İkinci bir görüş de Mücahid, es-Süddî ve Ebu Salih tarafından şöylece ifade edilmiştir: Semalar tek bir tabaka halinde birbiri içinde idi. Yüce Allah bunları birbirinden ayırdı ve yedi sema haline getirdi. Yerler de aynı şekilde birbirine bitişik tek bir tabaka halinde idi. Yüce Allah onları da birbirinden uzaklaştırıp yedi tabaka haline getirdi. Bunu el-Kutebî de *"Uyunu'l-Ahbâr"* adlı eserinde İsmail b. Ebi Halid'den şanı yüce Allah'ın: **"Acaba kâfirler görmedi mi ki göklerle yer birleşik ve yapışık idi. Biz onları ayırdık"** buyruğu hakkındaki açıklamalarından nakletmekte ve şöyle demektedir: Sema tek başına ayrı bir mahluk, yer de tek başına ayrı bir mahluk idi. Yüce Allah birinden yedi sema ayırdı, ötekinden de yedi arz yarattı. En üstteki arzı yaratıp oranın sakinlerini cinler ve insanlar kıldı. Orada nehirler açtı, meyveler, bitkiler yetiştirdi. Denizleri yarattı ve oraya mer'a adını verdi. Onun eni de beşyüz yıllık bir mesafedir. Daha sonra ikinci arzı da eni ve kalınlığı itibariyle onun gibi yarattı, orada da bir takım kavimler var etti. Bunların ağızları köpek ağzı gibi, elleri ise insan eli gibidir. Kulakları sığır kulaklarına, saçları da koyun tüylerine benzer. Kıyametin yakınlaşacağı sırada yer onları Ye'cuc ve Me'cuc'un üzerine bırakır. Bu arzın adı da "ed-Dekmâ"dır. Sonra üçüncü arzı yarattı. Bunun da kalınlığı beşyüz yıllık bir mesafedir. Bundan da arza doğru bir hava (akımı) vardır. Dördüncüsünde ise karanlık ve cehennem ehli için siyah katırları andıran akrepler yarattı. Bu akreplerin uzun atların kuyruklarını andıran kuyrukları vardır. Biri diğerini yer ve bunlar Ademoğullarına musallat edilir. Sonra beşinci arzı, kalınlığı eni ve boyu itibariyle onun gibi olmak üzere yarattı. Bu arzda cehennem ehli için zincirler, bukağılar ve tasmalar vardır. Sonra altıncı arzı yarattı, bunun da adı Mâd'dır. Orada simsiyah taşlar vardır. Adem (as)ın toprağı da buradan yaratılmıştır. Kıyamet gününde bu siyah taşlar ve bundaki her bir taş, pek büyük bir dağ gibi gönderilecektir. Bu büyük taşlar kibrittendir, kâfirlerin boyunlarına asılacak ve yüzlerini, ellerini yakıncaya kadar tutuşacak, yanacaktır. İşte yüce Allah'ın: *"Yakıtı insanlar ve taşlar olan... o ateş"* (el-Bakara, 2/24) buyruğunda anlatılan budur. Arkasından yedinci arzı yarattı, bunun da adı Arabiyye'dir. Cehennem de ordadır. Burada iki tane kapı vardır. Birisinin adı Siccîn'dir, di-

ğeri ise el-Ğalak adındadır. Siccîn denilen kapı açıktır. Kâfirlerin amel defterleri oraya ulaşır. İsa (as)a indirilen sofraya rağmen iman etmeyenlerle, Firavun kavmi bu kapıya arz olunurlar (ve Berzah azabını çekerler.) el-Ğalak denilen kapı ise kilitli olup kıyamet gününe kadar açılmayacaktır.

el-Bakara Sûresi'nde (2/29. âyet, 8. başlıkta) arzların sayısının yedi olduğuna ve her birisinin arasında beşyüz yıllık bir mesafe bulunduğuna dair açıklamalar geçmişti. İleride yüce Allah'ın izniyle et-Talâk Sûresi'nin sonlarında (65/16. âyetin tefsirinde) daha başka açıklamalar da gelecektir.

Üçüncü bir görüşü de İkrime, Atiyye, İbn Zeyd ve -el-Mehdevî'nin zikrettiğine göre- yine İbn Abbas şöylece ifade etmiştir: Gökler yapışık idi, yağmur yağdırmıyordu. Yer de aynı şekilde yapışıktı, bitki bitirmiyordu. Yüce Allah semayı yağmur ile yeryüzünü de bitki ile ayırdı. Buna benzer bir anlam da yüce Allah'ın şu buyruklarında dile getirilmektedir: *"Andolsun dönüşlü olan semâya ve yarılan yere..."* (et-Târık, 86/11-12) et-Taberî de bu görüşü tercih etmiştir. Çünkü bundan sonra da: **"Ve canlı herşeyi sudan yarattık. Hâlâ imana gelmezler mi?"** diye buyurmaktadır.

Derim ki: Gözle görmekle ve gözlem ile bununla ibret alınacak hususlar vardır. Bundan dolayı yüce Allah bu hususu birden çok âyet-i kerîmede bize haber vermektedir ki, kudretinin kemaline, öldükten sonra dirilişe ve amellerin karşılıklarının verileceğine delil teşkil etsin. Şair şöyle demiş:

يهـونُ عليهـم إذا يَغضبو ... نَ سخـطُ العـداة وإرغامُها
ورَتْـقُ الفُتـوق وفَتْـقُ الرُّتو ... قِ ونَقْضُ الأمـورِ وإبرامُها

"Öfkelendiler mi onlar için basit kalır,
Düşmanların gazabı ve boyun eğdirmesi.
Bir de açıkları kapatmakla, kapalıları açmak,
Ve bir de işleri bozmak ve bağlamak."

"Ve canlı her şeyi sudan yarattık" buyruğu ile ilgili olarak üç türlü açıklama yapılmıştır:

Birinci açıklamaya göre O, herşeyi sudan yaratmıştır. Bu görüş Katade'nindir.

İkincisine göre, herşeyin hayatının korunması su ile mümkündür.

Üçüncü açıklamaya göre; Biz canlı olan her şeyi sulbün suyundan yarattık. Bu açıklamayı da Kutrub yapmıştır.

"(جعلنا): Yarattık" demektir. Ebu Hatim el-Bustî, *"el-Müsned es-Sahih"* ad-

li eserinde rivayet ettiğine göre Ebu Hureyre şöyle demiştir: Ey Allah'ın Rasûlü, dedim. Seni görünce gönlüm bir hoş oluyor, gözüm aydın oluyor. Sen bana herşeyden haber verir misin? Şöyle buyurdu: "Herşey sudan yaratıldı"(1) Ebu Hatim dedi ki: Ebu Hureyre'nin: "Herşeyden bana haber ver" sözü ile o, sudan yaratılmış herşeyden bana haber ver, demek istemiştir. Bu kanaatin doğruluğunun delili de Mustafa (as)ın kendisine: "Herşey sudan yaratılmıştır" diye cevap vermiş olmasıdır. Velev ki (ondan) yaratılmamış olsa dahi.

Bu ise; daha önce geçen göklerin ve yerin bitişik olduklarına dair delilden ayrı bir delildir.

Şöyle de denilmiştir: "Herşey (el-kül)" bazen "bazı şeyler" anlamında da kullanılabilir. Yüce Allah'ın: *"Kendisine herşeyden verilmiş"* (en-Neml, 27/23) buyruğu ile: *"Rabbinin emri ile her şeyi helâk eder."* (el-Ahkaf, 46/25) buyruğunda olduğu gibi. Ancak sahih olan umum ifade ettiğidir. Çünkü Peygamber (sav): "Herşeyi sudan yaratmıştır" diye buyurmuştur. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

"Hâlâ imana gelmezler mi?" Gördüklerine, bunların kendiliklerinden olmadığına, aksine bir var edici tarafından var edildiklerine, herşeyi idare eden tarafından icat edildiğine ve bütün bunların var edicisinin sonradan yaratılmış olmasının mümkün olmadığına inanmaz ve bu gerçekleri tasdik etmezler mi?

"Ve yer onları çalkalamasın diye onda sağlamlaştırıcı kazıklar" son derece sağlam ve sarsılmaz dağları **"yarattık."** Yerin üzerinde iyice karar kılınsın, yer hareket etmesin, onları çalkalamasın diye böyle yaptık. Bu açıklamayı Kûfeliler yapmıştır. Basralılar ise şöyle demiştir: Yani onun çalkalanmasını istemediğimiz için böyle yaptık. (Âyet-i kerîmede geçen): **"el-Meyd"** hareket etmek, deveran etmek demektir. Meselâ; "(ماد رأسه): Başı döndü" demektir. Buna dair açıklamalar yeterli bir şekilde en-Nahl Sûresi'nde (16/15. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

"Orada yol bulabilsinler" yeryüzünde yolculuk yapma imkânını elde edebilsinler **"diye de ondaki dağlar arasından yollar açtık."** Bu yolların oradaki dağlar arasından açıldığına dair açıklamayı İbn Abbas yapmıştır.

"el-Ficâc" gidilebilecek yollar demektir. (Tekili olan): **el-Fecc:** İki dağ arasındaki geniş yol demektir. Şöyle de açıklanmıştır: Biz yerde geniş yollar açtık. et-Taberî'nin tercih ettiği görüş budur. Bu tercihe sebeb ise "yol bulabilsinler diye" ifadesidir. Bundan sonra gelen "yollar" ifadesi "el-ficâc"in tefsiridir. Çünkü "el-fecc" bazen bir yere ulaşan ve izlenen bir yol olabilir de, öyle olmayabilir de.

(1) İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*, V, 233

Bunlardan ibret alarak dinleriyle hidâyet bulabilsinler (doğru dini bulabilsinler) diye... şeklinde de açıklanmıştır.

"Ve gökyüzünü korunmuş bir tavan yaptık." Onu düşmeye ve yeryüzünün üstüne çökmeye karşı korunmuş kıldık. Buna delil de yüce Allah'ın: *"O'nun izni olmadıkça, yerin üzerine düşmesin diye semâyı O tutuyor"* (el-Hac, 22/65) buyruğudur.

Şöyle de denilmiştir: O (semâ) yıldızlarla, şeytanlara karşı korunmuştur. Bu açıklamayı el-Ferrâ yapmıştır. Buna delil yüce Allah'ın: *"Biz o göğü kovulmuş her şeytandan koruduk."* (el-Hicr, 15/17) buyruğudur.

Orasını yıkılmaktan ve çözülmekten, herhangi bir yol ile birilerinin oraya ulaşmasından yana onu koruduk, diye açıklandığı gibi; herhangi bir direğe ihtiyaç duymaksızın korunmuştur, diye de açıklanmıştır. Mücahid; yükseltilmiştir diye açıklamıştır. Şirk ve masiyetlere karşı korunmuştur, diye açıklayanlar da olmuştur.

"Halbuki yine onlar" kâfirler **"O'nun âyetlerinden yüz çeviricidirler."** Mücahid'den (âyetlerden) kasıt, güneş ve aydır, dediği rivâyet edilmiştir. Âyetlerin semâya izafe edilmesi, bunların orada yaratılmış olmalarındandır. Âyetleri başka yerlerde kendi nefsine de izafe etmiştir. Çünkü onları var eden kendisidir.

Müşriklerin semâlara, oranın gece, gündüz, güneş, ay, yörüngeler, rüzgarlar, bulutlar ve onlarda bulunan yüce Allah'ın kudretinin eserlerinden ibaret olan âyetlere (belge ve mucizelere) bakarak üzerlerinde dikkatle düşünmekten gaflette olduklarını beyan etmektedir. Çünkü bunlara bakıp ibretle düşünecek olurlarsa, bunların bir, tek, mutlak kudret sahibi ve yaratıcısının olduğunu, ortağının olmasının da imkânsızlığını kesinlikle bilirlerdi.

"O gece ve gündüzü, güneşi ve ayı yaratandır." Kendilerine bir nimet daha hatırlatmaktadır. Geceyi içinde sükûn bulsunlar, gündüzü de geçimleri için gerekeni yapsınlar diye yaratmıştır. Ayrıca güneşi, gündüzün âyeti, ayı da gecenin âyeti kılmıştır. Böylelikle aylar, yıllar ve hesap bilinebilsin diye. el-İsrâ Sûresi'nde (17/12. âyetin tefsirinde) geçtiği gibi.

"Her biri" yani güneş, ay, yıldızlar, gezegenler, gece ve gündüz **"bir yörüngede yüzerler."** Suda yüzer gibi hızlıca akarlar ve yol alırlar. Söz söyleyenlerin en doğrusu olan yüce Allah: *"Dalıp yüzenlere de andolsun ki..."* (en-Nâziât, 79/3) diye buyurmaktadır. Koşarken ön ayaklarını ileri atan ata da "yüzen" anlamında: "Sâbih" denilir.

Bu buyrukta nahiv bakımından şu husus dikkat çekicidir. Yüce Allah burada: (يسبحن) veya; (تسبح) şeklinde (çoğul müennesi hatırlatan) bir kip kullanmamıştır. Sîbeveyh'in görüşüne göre yüce Allah bu varlıklar hakkında ak-

lı eren varlıkların işi gibi bir iş yaptıklarını haber verip itaatte onları akıllı varlıklar seviyesinde dile getirince, onlar hakkında da (akıllı varlıklar için kullanılan) "vav" ve "nûn" ile çoğul olarak haber vermektedir. el Ferrâ'nın açıklaması da buna yakındır. Bu anlamdaki açıklamalar daha önceden Yusuf Sûresi'nde (12/4. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

el-Kisaî de şöyle demektedir: Burada "yüzerler" fiilinin "vav-nûn" ile çoğul gelmesi âyet-i kerîmenin sonu oluşundan dolayıdır. Nitekim bir başka yerde: "(نَحْنُ جَمِيعٌ مُنْتَصِرٌ): ***Biz birbirine yardım eden bir topluluğuz.***" (el Kamer, 54/44) diye buyurmuş ve bunu çoğul olarak "vav-nûn" ile getirmemiştir.

Bir görüşe göre asıl akıp yüzüş "yörünge" içindir. O bakımdan bu ona nisbet edilmiştir. Ancak daha doğru olan gezegenin yörüngede aktığıdır. Bu yörüngeler meleklerin alanı ve melekûtun esbâbı olan tabaka tabaka olan göklerin dışında yedi tanedir. Ay en yakın yörüngededir. Bundan sonra Utarit (merkür), sonra Zühre (venüs), sonra Güneş, sonra Merih (mars), sonra Müşteri (jüpiter), sonra Zuhal (satürn), sonra burçların yörüngesi gelir, dokuzuncusu ise en büyük felektir.

Felek; gezegenlerin yörüngeleri demek olan "eflâk"in tekilidir.

Ebu Amr dedi ki: Bu kelimenin çoğulunun "fu'l" (yani fulk) şeklinde yapılması da mümkündür. "(أَسَدٍ وأُسْد وخَشَبٍ وخُشُب): Arslan, arslanlar, tahta, tahtalar" gibi.

Bu kelimenin aslı dönmek anlamındadır. Nitekim dönüp durduğu için kirmenin "felke"si de buradan gelmektedir. "(فَلَكَتْ ثديُ المرأة تفليكاً) Kadının memesi yuvarlaklaştı" ifadesi de buradan gelmektedir.

İbn Mes'ud'un naklettiği hadiste de şöyle demektedir: Ben atımı adeta bir felekte dönüyormuş gibi bıraktım.[1] Atını dönüşü dolayısıyla üzerinde yıldızların döndüğü semânın felekine benzetmiş gibidir.

İbn Zeyd dedi ki: Felekler yıldızların, güneşin ve ayın akıp gittiği yerlerdir. Bunlar sema ile arz arasındadırlar.

Katade ise şöyle demiştir: Felek semânın sabit olması ile birlikte yıldızlarla beraber semâdaki bir dairesel dönüştür.

Mücahid de şöyle demektedir: Felek, değirmenin merkez noktasını ve eksenini teşkil eden demiri şeklindedir.

ed-Dahhâk da şöyle demiştir: Feleği, onun akışı ve hızlıca yol alışıdır.

Feleğin dairesel bir dalga olduğu, güneş ve ay'ın onun içinde aktığı da söylenmiştir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

---

(1) İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye*, III, 472.

وَمَا جَعَلْنَا لِبَشَرٍ مِنْ قَبْلِكَ الْخُلْدَ ۖ أَفَإِنْ مِتَّ فَهُمُ
الْخَالِدُونَ ﴿٣٤﴾ كُلُّ نَفْسٍ ذَائِقَةُ الْمَوْتِ ۗ وَنَبْلُوكُمْ
بِالشَّرِّ وَالْخَيْرِ فِتْنَةً ۖ وَإِلَيْنَا تُرْجَعُونَ ﴿٣٥﴾

34. Senden önce hiçbir beşere ebedilik vermedik. Sen ölürsen eğer onlar ebedi mi kalacaklar?
35. Her nefs ölümü tadıcıdır. Biz sizi şer ve hayırla -imtihan olmak üzere- deneriz. Sonunda Bize döndürüleceksiniz.

"Senden önce hiçbir beşere ebedilik vermedik." Yani dünyada devamlı kalıcılık vermedik.

Bu âyet-i kerîme, müşrikler: Biz Muhammed'e ölümün musibetlerinin gelip çatmasını bekliyoruz, demeleri üzerine inmiştir. Çünkü müşrikler onun peygamber olduğunu reddediyor ve: O bir şairdir. Onun ölümün musibetlerine uğramasını bekliyoruz. Belki o da filân oğullarının şairi öldüğü gibi ölür, diyorlardı. Yüce Allah da bunun üzerine şöyle buyurdu: Senden önceki peygamberler öldü. Yüce Allah da onun dinini zafere kavuşturmayı ve korumayı üzerine aldı. İşte Biz senin dinini ve şeriatını da böylece koruyacağız.

"Sen ölürsen eğer onlar ebedi mi kalacaklar?" Burada "(فَهُمُ): Onlar" kelimesi, (أفهم): Onlar mı?" takdirindedir. Şairin şu beyitinde olduğu gibi:

رَفَوْنِي وقالوا يا خُوَيلِدُ لا تُرَعْ فقلتُ وأنكرتُ الوجوهَ هُمُ هُمُ

"Korkumu teskin ettiler ve: Ey Huveylid korkma, dediler,
Ben de onların yüzlerini tanıyamadım ve onlar onlar (mı)dır, dedim."

Görüldüğü gibi burada da; (أهم): Onlar mıdır? demek istemiştir.

Buyruktaki istifham (soru) inkârdır (yani onlar da ebedî kalmayacaklardır).

el-Ferrâ dedi ki: Bu buyrukta "fe" harfinin getirilmesi şarta delâlet etmesi içindir. Çünkü bu onların "ölecektir" sözlerine bir cevaptır. Burada "fe" har-

finin geliş sebebi, şu takdirde olması da mümkündür: "(أفهم الخالدون إن متّ): Eğer sen ölürsen, onlar ebedi mi kalacaklardır?"

el-Ferrâ dedi ki: Burada "fe"nin hazfedilerek takdiri olarak var kabul edilmesi de mümkündür. Çünkü "onlar" zamirinde i'rab açıkça görülmez (yani mebnidir). Bu da şu demek olur: Eğer sen ölürsen, onlar da aynı şekilde öleceklerdir. O halde senin öldürülecek olmanda onları sevindirecek bir husus yoktur.

"Sen ölürsen" anlamındaki; (مِتْ) "mim" harfi esreli okunduğu gibi, ötreli de okunmuştur ve bunlar iki ayrı söyleyiştir.

"Her nefs ölümü tadıcıdır." Bu buyruk, daha önceden de Âl-i İmran Sûresi'nde (3/185. âyet, 1 ve 2. başlık ve devamında) geçmiş bulunmaktadır.

"Biz sizi şer ve hayırla -imtihan olmak üzere- deneriz" buyruğundaki: "(فِتْنَةً): **İmtihan olmak üzere"** kelimesi başka kökten gelen (aynı manadaki) bir lafız olarak mastar (mef'ul-i mutlak)dır. Yani Bizler, şükür ve sabrınızın nasıl olduğuna bakmak için, sizleri darlıkla, bollukla, helalla, haram ile sınarız.

"Sonunda" amellerinizin karşılığının verilmesi için **"bize döndürülecek-siniz."**

وَإِذَا رَآكَ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَتَّخِذُونَكَ إِلَّا هُزُوًا أَهَٰذَا
الَّذِي يَذْكُرُ آلِهَتَكُمْ وَهُمْ بِذِكْرِ الرَّحْمَٰنِ هُمْ
كَافِرُونَ ﴿٣٦﴾

36. Kâfirler seni gördüklerinde, seni ancak alaya alırlar: "Bu mudur ilâhlarınızı kötülükle anan?" (derler.) **Halbuki onlar Rahmân'ın zikrini inkâr edenlerdir.**

"Kâfirler seni gördüklerinde seni ancak alaya alırlar." Seninle alay etmekten başka bir şey yapmazlar. "Alay etmek" ile ilgili açıklamalar daha önceden (el-Bakara, 2/14 ve 15. âyetlerin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır. Bunlar daha önce el-Hicr Sûresi'nin sonlarında: ***"O alay edip duranlara karşı muhakkak ki Biz sana yeteriz."*** (el-Hicr, 15/95) buyruğunda sözü edilen "alay edenlerdir." Putlarının ilâhlığını inkâr eden kimseleri ayıplıyor-

lardı. Buna karşılık kendileri de Rahmân olan Allah'ın ilâhlığını inkâr ediyorlardı. Bu ise cahilliğin en ileri derecesidir. Onlar **"bu mudur ilâhlarınızı kötülükle anan"** diyorlardı.

Burada "gördüklerinde" buyruğundaki zaman bildiren edatın cevabı olmakla birlikte "diyorlar" anlamındaki kelime hazfedilmiştir. **"Seni ancak alaya alırlar"** anlamındaki buyruk ise, şart edatı ile şartın cevabı arasına girmiş bir mu'tariza (ara) cümledir.

"Bu mudur ilâhlarınızı" kötüleyerek ve ayıplayarak **"anan?"** Antere de şu beyitinde kelimeyi bu anlamda kullanmıştır:

لا تَذْكُرِي مُهْـرِي ومـا أطعمتُه فيكون جلـدُكِ مثـلَ جلـدِ الأجْرَبِ

"Sen benim bu tayımı ve ona yedirdiklerimi (ayıplayarak) söz konusu etme, O takdirde senin derin uyuza yakalanmışın derisi gibi olur."

O "tayımı ağzına alma" derken, onu ayıplama, demek istemiştir.

"Halbuki onlar Rahmân'ın zikrini" yani Kur'ân-ı Kerîm'i **"inkâr edenlerdir."** Buradaki ikinci (هم): Onlar ...ler" onların küfürlerini te'kid etmektedir. Yani onlar, küfürle nitelendirilişleri oldukça ileri derecede olan kâfirlerin tâ kendileridir.

خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ ۚ سَأُرِيكُمْ آيَاتِي فَلَا
تَسْتَعْجِلُونِ ﴿٣٧﴾ وَيَقُولُونَ مَتَىٰ هَٰذَا الْوَعْدُ إِنْ
كُنْتُمْ صَادِقِينَ ﴿٣٨﴾ لَوْ يَعْلَمُ الَّذِينَ كَفَرُوا حِينَ
لَا يَكُفُّونَ عَنْ وُجُوهِهِمُ النَّارَ وَلَا عَنْ ظُهُورِهِمْ وَلَا
هُمْ يُنْصَرُونَ ﴿٣٩﴾ بَلْ تَأْتِيهِمْ بَغْتَةً فَتَبْهَتُهُمْ فَلَا
يَسْتَطِيعُونَ رَدَّهَا وَلَا هُمْ يُنْظَرُونَ ﴿٤٠﴾

37. İnsan aceleden yaratılmıştır. Yakında size âyetlerimi göstereceğim. Benden acele istemeyin.

38. "Eğer doğru söyleyenler iseniz bu vaad ne zaman gerçekleşecektir" derler.

39. O kâfirler, azap geleceğinde ateşi yüzlerinden, sırtlarından geri çeviremeyecekleri, kendilerine yardım da olunmayacağı zamanı bir bilselerdi.

40. Bilakis o, onlara ansızın gelip kendilerini hayrete düşürüp şaşırtacaktır da onu geri çevirmeye güçleri de olmayacak ve onlara bir mühlet de verilmeyecektir.

"İnsan aceleden yaratılmıştır." Onun yapısında acele vardır. O aceleci olarak yaratılmıştır. Yüce Allah'ın şu buyruğu da insanın yaratılışının bir başka özelliğini dile getirmektedir: *"Allah sizi bir zaaftan yaratan...dır."* (er-Rûm, 30/54) Yani O, insanı zayıf olarak yaratmıştır. Meselâ, insan şerden yaratılmıştır denilir. Yani biz, onun bu sıfatını mübalağa yolu ile dile getirmek istersek o çok şerlidir, anlamında bu ifadeyi kullanırız. Yine: Sen çok gider ve çok gelirsin, denilir. Yani işin gücün gidip gelmektir, anlamındadır. Buna göre ifade acele insanın tabiatında vardır. O bakımdan o zararlı dahi olacak olsa pek çok şeyi alelacele isteyiverir.

Diğer taraftan burada **"insan"**dan kastın Âdem (as) olduğu da söylenmiştir. Said b. Cübeyr ve es-Süddî dedi ki: Ruh, Adem (as)ın gözlerine girince cennet meyvelerine baktı. Karnına girdiğinde canı yemek istedi. Ruh henüz ayaklarına ulaşmadan çabucak cennet meyvelerine uzanmaya çalıştı. İşte yüce Allah'ın: **"İnsan aceleden yaratılmıştır"** buyruğunda anlatılan budur.

Şöyle de açıklanmıştır: Âdem cuma günü günün sonlarına doğru yaratıldı. Yüce Allah onun başına hayat verince acele etmek istedi ve güneşin batımından önce ruhun ona tamamen üflenmesini istedi. Bu açıklamayı da el-Kelbî, Mücahid ve başkaları yapmıştır.

Ebu Ubeyde ve meânî bilginlerinin pek çoğu "acele (el-acel)" Himyer dilinde çamur demektir, derler ve şu mısraı naklederler:

والنخلُ يَنبتُ بين الماءِ والعَجَلِ

"Hurma ağacı ise su ile el-acel (çamur) arasında yetişir."

Bir diğer görüşe göre "insan"dan kasıt bütün insanlardır. Maksadın en-Nadr b. el-Hâris b. Alkame b. Kelede b. Abdu'd-Dar olduğu da söylenmiştir. İbn Abbas'ın tefsirine göre böyledir. Yani değersiz çamurdan yaratılmış olan bir

kimsenin Allah'ın âyetleri ve peygamberleri ile alay etmeye kalkışmaması gerekir.

Bunun ters çevrilmiş ifadelerden olduğu da söylenmiştir. Yani acele insandan yaratılmıştır. Bu da Ebu Ubeyde'nin görüşüdür. en-Nehhâs dedi ki: Ancak Allah'ın Kitabında böyle bir açıklama yoluna gitmemek gerekir. Çünkü kalb ancak şiirde zaruretten dolayı söz konusu olur. Şairin şu mısraında olduğu gibi:

كان الزُّناءُ فريضةَ الرَّجْمِ

"Zina recmin farizasıdır (yani recm, zinanın farz olan cezasıdır.)"

Bu âyetin bir benzeri de: ***"İnsan pek acelecidir."*** (el-İsra, 17/11) Buna dair açıklamalar da el-İsra Sûresi'nde (belirtilen yerde) geçmiş bulunmaktadır.

"Yakında size âyetlerimi göstereceğim. Benden acele istemeyin." Bu birinci görüşü ve acelenin insanın tabiatında olduğu, onun kendisine hakim olamayacak şekilde yaratılmış olduğu kanaatini pekiştirmektedir. Nitekim el-İsra Sûresi'nde (17/11. âyetin tefsirinde) geçtiği üzere Peygamber (sav)ın buyurduğu gibi, kendi kendisine hakim olamayan bir şekilde yaratılmıştır.

Buradaki buyrukta geçen **"âyetlerim"**den kasıt, Muhammed (sav)ın doğruluğuna delil teşkil eden mucizeler ile yüce Allah'ın onun için takdir etmiş olduğu güzel âkıbettir.

Bir başka açıklamaya göre: Onların istedikleri azap kastedilmiştir. Onlar azabın çabuklaştırılmasını istediler ve: **"Bu vaad ne zaman gerçekleşecek?"** dediler. Halbuki onlar her bir iş için tayin edilmiş bir süre olduğunu bilmediler.

Bu âyet-i kerîme, en-Nadr b. el-Hâris ile onun: ***"Ey Allah: Eğer bu senin katından (indirilmiş) hakkın kendisi ise..."*** (el-Enfal, 8/32) şeklindeki sözleri hakkında inmiştir.

el-Ahfeş Said'de şöyle demektedir: Yüce Allah'ın: **"İnsan aceleden yaratılmıştır"** buyruğunun anlamı şudur: Yani ona, ol denildi, o da oluverdi. Bu görüşe göre **"benden acele istemeyin"** buyruğunun anlamı şu olur: Bir şeye ol der demez, o istediği olan kimse, sizin alelacele gösterilmesini istediğiniz mucizeleri göstermekten âciz değildir.

"Eğer doğru söyleyenler iseniz, bu vaad ne zaman gerçekleşecektir, derler" buyruğundaki "vaad"den kasıt, vaad olunan şeydir. "Allah umudumuzdur" denilince, Biz Allah'tan umarız denilmek istenmesi gibidir. Burada

"vaad"den kasıt, vaîd (tehdit)dir. Yani bizi kendisi ile tehdit ettiği azabın va'desi ne zamandır? Maksadın kıyamet olduğu da söylenmiştir.

"O kâfirler... bir bilselerdi." Buradaki "bilmek" böyle bir bilgi sahibi olmak (marifet) anlamındadır. O bakımdan ikinci bir mef'ul alması gerek memektedir. Yüce Allah'ın şu buyruğunda olduğu gibi: *"Siz onları bilmezsiniz, Allah onları bilir."* (el-Enfâl, 8/60)

"(لو): **...se"** edatının cevabı hazfedilmiştir. Yani; eğer onlar **"azap geleceğinde ateşi yüzlerinden, sırtlarından geri çeviremeyecekleri, kendilerine yardım da olunmayacağı zamanı bir bilselerdi"** hiç de tehdit olundukları o azabı acele istemezlerdi.

ez-Zeccâc dedi ki: Yani (şartın cevabı:)... va'din de doğru olduğunu bilirlerdi, demektir.

Anlamın şu olduğu da söylenmiştir: Onlar bunu bilmiş olsalardı, küfür üzere kalmazlar ve mutlaka iman ederlerdi.

el-Kisaî de şöyle demektedir: Bu, kıyametin kopmasının gerçekleşeceğinin kesin olduğuna dikkat çekmektedir. Yani eğer onlar bunu kesin olarak bilmiş olsalardı, kıyametin de mutlaka geleceğini bilirlerdi. Buna yüce Allah'ın: **"Bilakis o, onlara ansızın gelip"** buyruğu delil teşkil etmektedir. Yani kıyamet onlara ansızın gelecektir. Onlara gelecek olanın cezalarıdır, diye açıklandığı gibi, bu ceza ateştir ve onlar buna karşı hiçbir çare bulamayacaklardır, diye de açıklanmıştır.

"Kendilerini hayrete düşürüp şaşırtacaktır." el-Cevherî dedi ki: "(بَهَته بَهْتاً): Onu ansızın aldı, yakaladı" demektir. Nitekim yüce Allah: **"Bilakis o, onlara ansızın gelip kendilerini hayrete düşürüp şaşırtacaktır"** diye buyurmuştur.

el-Ferrâ da: "(تحيرهم): Onları şaşırtacaktır" diye açıklamıştır. Bir kimsenin karşısına onu şaşırtacak bir şey ile çıkmayı anlatmak üzere; (بهته يبهته) fiili kullanılır. Bir görüşe göre de bu, ansızın onlara gelir, anlamındadır.

"Onu çevirmeye" yani o ateşi sırtlarından uzaklaştırmaya **"güçleri de olmayacak ve onlara bir mühlet de verilmeyecektir."** Tevbe etmeleri, özür beyan etmeleri için onlara süre tanınmayacak ve ertelenmeyecektir.

وَلَقَدِ اسْتُهْزِئَ بِرُسُلٍ مِنْ قَبْلِكَ فَحَاقَ بِالَّذِينَ سَخِرُوا
مِنْهُمْ مَا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِؤُنَ ﴿٤١﴾

41. Andolsun ki senden önceki bir çok peygamberle alay edildi de onlarla alay edenleri, alay ettikleri şey çepeçevre kuşattı.

"Andolsun ki senden önceki bir çok peygamberle alay edildi" buyruğu Peygamber (sav)a bir tesellidir. Şunu kastetmektedir: Eğer bunlar seninle alay etmekte iseler, şunu bil ki senden önce de pek çok peygamberle alay edilmiştir. Önceki peygamberlerin sabrettiği gibi sen de sabret. Daha sonra ona yardım vaadinde bulunarak şöyle buyurmaktadır: O kâfirleri ve **"onlarla alay edenleri alay ettikleri şey"** yani alay etmelerinin cezası **"çepeçevre kuşattı."** Onları her taraftan çevirdi.

قُلْ مَنْ يَكْلَؤُكُمْ بِالَّيْلِ وَالنَّهَارِ مِنَ الرَّحْمٰنِ ۗ بَلْ هُمْ
عَنْ ذِكْرِ رَبِّهِمْ مُعْرِضُونَ ﴿٤٢﴾ أَمْ لَهُمْ آلِهَةٌ
تَمْنَعُهُمْ مِنْ دُونِنَا ۚ لَا يَسْتَطِيعُونَ نَصْرَ أَنْفُسِهِمْ
وَلَا هُمْ مِنَّا يُصْحَبُونَ ﴿٤٣﴾ بَلْ مَتَّعْنَا هٰؤُلَاءِ وَآبَاءَهُمْ
حَتّٰى طَالَ عَلَيْهِمُ الْعُمُرُ ۗ أَفَلَا يَرَوْنَ أَنَّا نَأْتِي
الْأَرْضَ نَنْقُصُهَا مِنْ أَطْرَافِهَا ۚ أَفَهُمُ الْغَالِبُونَ ﴿٤٤﴾

42. De ki: "Gece ve gündüz Rahmân'a karşı sizi kim koruyabilir?" Hayır, onlar Rabblerinin zikrinden dahi yüz çevirenlerdir.
43. Yoksa onların kendilerini Bize karşı koruyan ilâhları mı vardır? Onlar kendi kendilerine bile yardım edemezler. Onlara tarafımızdan destek de verilmez.
44. Hayır. Biz bunları da, atalarını da o kadar faydalandırdık ki ömürleri uzayıp gitti. Bizim arza gelip onu etrafından eksiltiğimizi görmüyorlar mı? Acaba üstün gelenler onlar mıdır?

"De ki: Gece" uyuduğunuz vakit **"ve gündüz"** uyanıp işlerinizi gördüğünüzde **"Rahmân'a karşı"** yani O'nun azap ve intikamından **"sizi kim koruyabilir?"** Yani sizi kim bekler ve kim muhafaza eder. Bu da yüce Allah'ın:

"Allah'a karşı" yani Allah'ın azabına karşı ***"bana kim yardım eder!"*** (Hud, 11/63) buyruğunu andırmaktadır.

"(الكَلاءة): Bekçilik ve korumak" demektir. "(كلاه الله كِلاءً): Allah onu korudu" anlamındadır. "(اذهب في كِلاءة الله): Allah'ın koruması altında git" denilir. (اكتلات منهم): Onlara karşı kendimi korudum" anlamındadır. Şair İbn Herme şöyle demiştir:

إنّ سليمى واللّهُ يَكلؤُها ضنّت بشيء ما كان يَرْزَؤُها

"Şüphesiz ki Süleyma -ki Allah onu korusun- (vermiş olması halinde)
hiç de kendisine zarar vermeyecek,
Bir şeyini eksiltmeyecek bir hususta bize cimrilik etti."

Bir başka şair de şöyle demektedir:

أنَخْتُ بَعيري وَاكْتَلأْتُ بعَيْنِهِ

"Çöktürdüm devemi ve onun (uyumayan) gözüyle kendimi korudum."

el-Kisaî ve el-Ferrâ ise: "(يَكْلَؤُكُمْ): **Sizi koruyabilir"** buyruğunun "lam" harfi üstün ve "vav" harfi sakin okunduğunu naklettikleri gibi yine her iki halde de hemzenin hafif okunduğunu da nakletmişlerdir. Ancak bilinen şekil hemzenin tahkikîdir. Bu da genel olarak kıraat âlimlerinin okuyuşudur.

(يَكْلاَكُمْ) şeklindeki okuyuşa gelince; bu da en-Nehhâs'ın naklettiğine göre iki bakımdan yanlıştır. Evvela hemzenin değiştirilmesi ancak şiirde olur. İkincisi, mazide (buna göre) "ya" ile; (كَلَيْتُه) demeleri gerekir ki, bu takdirde mana değişir. Çünkü bu, onun böbreğini ağrıttım, anlamına gelir. Bir kimse birisine; (كَلاَك الله) diyecek olursa; Allah'ın onun böbreklerine ağrı vermesi için beddua etmiş olur.

Şöyle de denilmiştir: Burada ifade soru anlamında olmakla birlikte maksat nefiydir ve ifade: Sizi, O'ndan başka koruyacak kimse yoktur, takdirindedir.

Hitab, aralarından Allah'ın yaratıcılığını kabul edenleredir. Yani sizler, O'nun yaratıcı olduğunu kabul ettiğinize göre; sizin çabuk gelmesini istediğiniz azabı başınıza getirmeye kadir olan da O'dur.

"Hayır, onlar Rabblerinin zikrinden" yani Kur'ân-ı Kerîm'den, Rabb-

lerinin öğütlerinden diye açıklandığı gibi, O'nu bilip tanımaktan diye de açıklanmıştır; **"yüz çevirenlerdir"** başka şeylerle oyalanarak gaflete düşenlerdir.

"Yoksa onların kendilerini Bize" yani azabımıza **"karşı koruyan ilâhları mı vardır?"** Buradaki; "(أَمْ): Onların... mı" buyruğunda "mim" sıladır (fazladan gelmiştir).

"Onlar" yani kâfirlerin kendilerine yardımcı olacaklarını zannettikleri bu varlıklar bizzat **"kendi kendilerine bile yardım edemezler."** Nasıl kendilerine ibadet edenlere yardım edebilsinler?

"Onlara tarafımızdan destek de verilmez." İbn Abbas dedi ki: Onlar tarafımızdan korunmazlar. Onlar tarafımızdan himaye edilmezler, diye açıklandığı nakledilmiştir. Taberî bu ikinci açıklamayı tercih etmiştir. Araplar; (أنا لك جار وصاحب من فلان) sözleriyle; ben seni filâna karşı korurum, desteklerim derler. Şair de şöyle demektedir:

يُنادِي بأعلى صوتِهِ متعوِّذاً لِيُصحَبَ منها والرِّماحُ دَوانِي

"Sesi çıkabildiği kadar himaye isteyerek seslenir,
Ona karşı korunmak maksadıyla, halbuki mızraklar da ona pek yakındır."

Ma'mer, İbn Ebi Necîh'ten, o Mücahid'den şöyle dediğini nakletmektedir: Onlara yardım olunmaz, yani onlar korunmazlar. Katade dedi ki: Allah onlara hayır namına bir şey vermez ve rahmetini onlara arkadaş kılmaz.

"Hayır. Biz bunları da atalarını da o kadar faydalandırdık ki..." İbn Abbas dedi ki: Mekkelileri kastetmektedir. Yani Biz, hem onlara, hem de atalarına bol bol nimetler verdik ki, nimet içerisinde **"ömürleri uzayıp gitti"** ve bu nimetlerin kendilerinden alınmayacağını sandılar, aldanışa düştüler ve yüce Allah'ın delil ve belgeleri üzerinde düşünmekten yüz çevirdiler.

"Bizim arza gelip onu etrafından eksiltiğimizi görmüyorlar mı?" Yani ey Muhammed, senin Mekke çevresinde bulunan yerlere peşpeşe galip geldiğini, etrafındaki şehirleri biri diğeri ardınca fethettiğini görmüyorlar mı? Bu anlamdaki açıklamaları el-Hasen ve başkaları yapmıştır. Öldürmek ve esir almakla... diye de açıklanmıştır ki, bunu da el-Kelbî nakletmektedir, anlam birdir. Bu hususa dair yeterli açıklamalar daha önceden (er-Rad 13/41. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

"Acaba üstün gelenler onlar mıdır?" Yani Biz, onların çevrelerini eksiltip durduktan sonra Mekke kâfirleri mi üstün geleceklerdir? Aksine sen onlara galip gelecek ve onları yenik düşüreceksin.

قُلْ إِنَّمَآ أُنذِرُكُم بِٱلْوَحْىِ ۖ وَلَا يَسْمَعُ ٱلصُّمُّ ٱلدُّعَآءَ إِذَا مَا يُنذَرُونَ ﴿٤٥﴾ وَلَئِن مَّسَّتْهُمْ نَفْحَةٌ مِّنْ عَذَابِ رَبِّكَ لَيَقُولُنَّ يَٰوَيْلَنَآ إِنَّا كُنَّا ظَٰلِمِينَ ﴿٤٦﴾

45. De ki: "Ben sizi ancak vahy ile korkutuyor ve uyarıyorum." Halbuki sağırlar uyarıldıkları zaman yapılan çağrıyı işitmezler.
46. Eğer Rabbinin azabından onlara azıcık bir şey dokunursa, elbette: "Vay bize! Çünkü biz gerçekten zalimlerden olduk" diyeceklerdir.

"De ki: Ben sizi ancak vahy ile" Kur'ân ile **"korkutuyor ve uyarıyorum"** ve onunla sizi sakındırıyorum.

"Halbuki sağırlar uyarıldıkları zaman" yani âyetleri kavramalarını, hakkı işitmelerini önleyecek şekilde Allah'ın kalbini sağırlaştırdığı, kulaklarını mühürleyip gözlerini perdelediği kimseler **"yapılan çağrıyı işitmezler."**

Abdu'r-Rahman es-Sülemî ve Muhammed b. es-Semeykâ "işitmezler" anlamındaki buyruğu; (وَلَا يُسْمَعُ) şeklinde "ya" harfi ötreli ve "mim" harfi üstün olarak meçhul bir fiil diye okumuştur. "Sağırlar" anlamındaki kelime ise nâib-i faili olarak merfudur. Yani Allah onları işittirmez.

Ebu Âmir ve yine es-Sülemî ile Ebu Hayve ve Yahya b. el-Hâris bu kelimeyi "te" harfi ötreli, "mim" harfi esreli **"sağırlar"** anlamındaki kelime de üstün ile, mansub olarak okumuşlardır. "Şüphesiz ki sen ey Muhammed, sağırlara çağrıyı işittiremezsin" demek olur. Bu kıraate göre hitap, Peygamber (sav)adır. Ancak kimi dilbilginleri bu okuyuşu reddetmişlerdir. Çünkü bu takdirde; "(وَلَا تُسْمِعُ): Kendilerini uyardığın" zaman denilmesi gerekirdi. en-Nehhâs ise şöyle demektedir: Bu caizdir, çünkü mana zaten bilinmiş oluyor.

"Eğer Rabbinin azabından onlara azıcık bir şey" İbn Abbas, bir parça, Katade, bir miktar ceza, İbn Keysan az ve asgari bir miktardaki **"şey dokunursa"** diye açıklamıştır.

"(نَفْحَةٌ): **Azıcık bir şey"** kelimesi, "(نفح المسك): Misk kokusu" tabirinden alınmıştır. Şair şöyle demiştir:

وعَمْرةُ من سَرَواتِ النِّساء تَنفَّحُ بالمسكِ أرْدَانُها

"Amre ise hanımların en şereflilerindendir,
Onun kolları etrafa misk kokusu saçıyor."

İbn Cüreyc de bunun hâl anlamında olduğunu söylemiştir. Nitekim; "(نفح فلان لفلان من عطائه): Filan kişi filana kendi malından bir pay verdi" denilmektedir. Şair de şöyle demektedir:

لَمّـا أتيتـك أرجـو فضْـلَ نائِلِكُمْ نَفَحْتنِـي نَفْحـةً طابـتْ لهـا العَرَبُ

"Sizin yanına lutf ile yapacağınız bağışlarınızı umarak geldiğimde,
Sen bana öyle bir mal verdin ki, gönlümü onunla hoş ettin."

Burada "el-Arab" kelimesi nefis (gönül) demektir.

Nefha, sözlükte basit bir itme anlamındadır. Buna göre anlam şöyle olur: Şayet onlara azabtan asgari bir bölüm dahi isabet edecek olsa; **"Elbette: Vay bize! Çünkü biz gerçekten zalimlerden olduk"** haddi aşanlar olduk **"diyeceklerdir."** Böylelikle günahları itiraf etmenin kendilerine fayda vermeyeceği bir zamanda itirafta bulunacaklardır.

وَنَضَعُ الْمَوَازِينَ الْقِسْطَ لِيَوْمِ الْقِيٰمَةِ فَلَا تُظْلَمُ نَفْسٌ شَيْئًا ۖ
وَإِنْ كَانَ مِثْقَالَ حَبَّةٍ مِنْ خَرْدَلٍ أَتَيْنَا بِهَا ۗ وَكَفٰى بِنَا حَاسِبِينَ ﴿٤٧﴾

47. Kıyamet gününe has adalet terazilerini koyarız. Kimseye en ufak bir zulüm yapılmaz. Bir hardal tanesi ağırlığınca olsa bile Biz onu getiririz, hesaba çekenler olarak Biz yeteriz.

"Kıyamet gününe has adalet terazilerini koyarız. Kimseye en ufak bir zulüm yapılmaz" buyruğundaki: "el-Mevâzîn": Mîzân (terazi) kelimesinin çoğuludur.

Şöyle denilmiştir: Bu buyruk zahiri itibariyle her bir mükellef için amellerinin kendisi ile tartılacağı bir mizan olduğuna delildir. Yapılan iyilikler bu terazinin bir kefesine, kötülükler de diğer kefesine konulacaktır.

Tek bir kişinin dahi bir çok terazileri olabilir, denilmiştir. Bu terazilerin her birisiyle amellerinin bir çeşidi tartılacaktır. Nitekim şair şöyle demiştir:

مَلِكٌ تقـومُ الحادثـاتُ لعَدْلِه فلـكلِّ حادثـةٍ لهـا ميزانُ

"Bir hükümdar ki hadiseler kopar, adaleti dolayısıyla,
Her bir hadisenin kendine has ayrı bir terazisi vardır."

Diğer taraftan çoğul lafzı ile ifade edilmiş tek bir mîzân'ın varlığı da mümkündür. el-Lâlekâi Hafız Ebu'l-Kasım, *"Sünen"*inde Enes'ten merfu olarak (Peygamber (sav)ın şöyle buyurduğunu rivayet etmektedir: "Mizan ile görevli bir melek vardır. Âdemoğlu getirilir ve mîzânın iki kefesi arasında durdurulur. Eğer (iyilikleri) ağır gelirse, melek bütün mahlukatın, sesini işiteceği bir sesle: Filan kişi artık sonrasında ebediyyen bedbaht olmayacak şekilde mutlu oldu, diye seslenir. Eğer (iyilikleri) hafif gelirse melek şöyle seslenir: Filan kişi artık sonrasında ebediyyen mutlu olamayacağı bir şekilde bedbaht olmuştur." Huzeyfe (ra)dan da şöyle dediğini rivayet etmektedir: "Kıyamet gününde mizan ile görevli melek Cibril (as)dır."

Denildiğine göre; terazinin iki kefesi, ipleri, dili ve destek yerleri vardır. Çoğul halinde gelmesi bundan dolayıdır.

Mücahid, Katade ve ed-Dahhâk şöyle demişlerdir: Mizanın söz konusu edilmesi bir temsildir, yoksa ortada mizan diye bir şey olmayacaktır, olan şey adaletten ibarettir.

Ancak haberlerin vârid olduğu ve ümmetin büyük çoğunluğunun kabul ettiği husus birinci görüştür. Buna dair açıklamalar daha önceden el-A'raf Sûresi (7/8-9. âyetlerin tefsirinde) ile el-Kehf Sûresi'nde (18/105. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır. Biz bunu *"et-Tezkire"* adlı eserimizde de yeterince söz konusu etmiş bulunuyoruz. Allah'a hamd olsun.

"el-Kıst" adalet demektir. Yani orada dünya tartılarında olduğu gibi eksik vermek ve zulüm söz konusu değildir.

Burada "el-kıst (adalet)" terazilerin sıfatıdır, tekil gelmesi mastar olduğundan dolayıdır. "(ميزان قسط، وميزانان قسط، وموازين قسط): Kıst bir terazi, kıst iki terazi ve kıst teraziler" denilir. Nitekim; "(رجال عدل ورضاً): Âdil ve razı olunan adamlar" denilmesi de böyledir.

Bir kesim **"el-kıst"** kelimesini "sin" yerine "sad" ile okumuşlardır.

"Kıyamet gününe has" ifadesi, kıyamet günü insanlarına has demektir. Anlamın kıyamet gününde... olduğu da söylenmiştir.

"Kimseye en ufak bir zulüm yapılmaz." İyilik yapanın iyiliği eksiltilmeyecek, kötülük yapanın kötülüklerine de bir şey katmayacak.

"Bir hardal tanesi ağırlığınca olsa bile Biz onu getiririz." Nâfi', Şeybe

ve Ebu Ca'fer "miskal; ağırlığınca" kelimesini burada ve Lukman Sûresi'nde (31/16. âyette) ref' ile okumuşlardır ki bu, öyle bir şey olursa veya meydana gelirse... anlamını taşır. Bu durumda; (كان); tam bir fiil olur ve ayrıca habere ihtiyacı olmaz. Diğerleri ise bu kelimeyi nasb ile "eğer amel yahut da o şey... ağırlığınca olursa" anlamında okumuşlardır. Bir şeyin miskali şeyin kendi mislinden ağırlığı demektir.

"Biz onu getiririz." Cumhurun kıraatine göre "getiririz" anlamındaki fiildeki "elif" maksûredir.(1) yani onun mükâfatını yahut cezasını vermek üzere hazır ederiz, getiririz demektir. O, yani tane getirilir. Şâyet; (بِهَا) yerine (به) denilseydi, yine caiz olurdu ki; bu da onun ağırlığını getiririz, demektir.

Tanenin ağırlığının, tanenin dışında bir şey olmadığı da söylenmiştir. Bundan dolayı burada zamir müennes olarak getirilmiştir, diye de açıklanmıştır.

Mücahid ve İkrime ise **"getiririz"** anlamındaki fiildeki "elif"i med ile: "(آتَيْنَا): Onun karşılığını veririz" anlamında okumuşlardır.

Bu fiil; (آتى يؤاتي مؤاتاة) verdi, verir, şeklinde kullanılır.

Onların önden göndermiş oldukları hayır ve şerri **"hesaba çekenler olarak Biz yeteriz."** Burada; "(حاسبين): **Hesaba çekenler"** denilmesinin, Biz'den daha süratli hesaba çeken yoktur, anlamında olduğu söylenmiştir.

Hesab; saymak demektir.

Tirmizî, Âişe (ra)dan şunu rivayet etmektedir: Bir adam Peygamber (sav)ın önünde oturdu ve şöyle dedi: Ey Allah'ın Rasûlü, benim iki tane kölem var. Bana yalan söylüyorlar, bana hainlik ediyorlar, bana isyan ediyorlar. Ben de onlara sövüp sayıyorum, onları dövüyorum. Benim onlara karşı halim nedir?

Peygamber şöyle buyurdu: "Sana yaptıkları hainlik, sana isyan etmeleri ve sana yalan söylemeleri ile senin onları cezalandırman hesap edilir. Eğer senin onları cezalandırman onların günahları kadar ise o zaman hesabınız başa baş çıkar. Ne senin lehine, ne de aleyhine olur. Şâyet senin onları cezalandırman, onların suçlarından daha aşağıda olursa bu senin için bir fazilet olur, eğer senin onlara verdiğin ceza suçlarından daha yukarıda ise fazlalık kadarıyla onlar lehine sana kısas uygulanır."

Bu sefer adam bir kenara çekilip ağlamaya ve kendi kendisine konuşmaya başladı. Bunun üzerine Rasûlullah (sav) şöyle buyurdu: "Sen yüce Allah'ın Kitabını (ve şu buyruğunu): **"Kıyamet gününe has adalet terazilerini koya-**

(1) "Eteynâ: Getiririz" fiilindeki "nâ" bitişik birinci çoğul zamiridir. "Etâ: Getirdi" demek olup, "maksur elif" diyerek kastettiği, fiilin yalın halinin sonunda "ya" olarak yazılıp elif gibi harf-i med olarak okunan harfi kastetmektedir.

rız. Kimseye en ufak bir zulüm yapılmaz" buyruğunu okumuyor musun?" Adam şöyle dedi: Allah'a yemin ederim, ey Allah'ın Rasûlü ben kendim ve bunlar için onlardan ayrılmaktan daha hayırlı bir şey bulamıyorum. Seni hepsinin hür olduğuna (onları azad ettiğime) şahit tutuyorum. (Tirmizi) dedi ki: Bu garib bir hadistir.(1)

وَلَقَدْ اٰتَيْنَا مُوسٰى وَهٰرُونَ الْفُرْقَانَ وَضِيَآءً وَذِكْرًا
لِلْمُتَّقِينَ ﴿٤٨﴾ اَلَّذِينَ يَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ بِالْغَيْبِ وَهُمْ مِنَ
السَّاعَةِ مُشْفِقُونَ ﴿٤٩﴾ وَهٰذَا ذِكْرٌ مُبَارَكٌ اَنْزَلْنَاهُ اَفَاَنْتُمْ
لَهُ مُنْكِرُونَ ﴿٥٠﴾

48. Andolsun ki Biz, Musa ile Harun'a Furkan'ı takvâ sahiplerine bir ışık ve bir zikir olmak üzere verdik.
49. Onlar ki Rabblerinden gıyaben korkarlar, hem onlar kıyametten de oldukça çekinirler.
50. İşte bu, indirdiğimiz mübarek bir zikirdir. Siz onu inkâr edenler misiniz?

"Andolsun ki Biz, Musa ile Harun'a Furkan'ı takvâ sahiplerine bir ışık ve bir zikir olmak üzere verdik." İbn Abbas ve İkrime'den: "(الْفُرْقَانَ ضِيَاءً): "Furkan'ı... bir ışık..." buyruğunu "vav"sız olarak hâl olmak üzere okudukları nakledilmiştir. el-Ferrâ'nın iddia ettiğine göre burada "vav"ın hazfedilmesi ile zikredilmesi arasında fark yoktur.

Yüce Allah'ın: "(إِنَّا زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِزِينَةٍ الْكَوَاكِبِ وَحِفْظًا): *"Muhakkak Biz dünyaya en yakın gökyüzünü bir süsle, yıldızlarla süsledik ve koruduk"* (es-Sâffât, 37/6-7) buyruğunda olduğu gibi: Burada da "vâv"ın olması ile olmaması arasında fark yoktur. Ancak ez-Zeccac onun bu görüşünü reddedip şöyle demektedir: Çünkü "vav" belli bir anlam için getirilir, zâid olarak gelmez (ki zikredilmesiyle hazfedilmesi bir olsun.) (ez-Zeccac) dedi ki: Burada **"el-Furkan"**dan kasıt Tevrat'tır. Çünkü Tevrat'ta helal ile haram birbirinden ayırt edilmektedir. **"Bir ışık"** ifadesi de: *"Onda bir hidayet ve bir nur vardır."* (el-Maide, 5/44) buyruğuna benzemektedir.

(1) *Tirmizî* Tefsir 21. sûre 2; *Müsned*, VI, 280-281.

İbn Zeyd dedi ki: Burada **"furkan"** düşmanlara karşı zaferdir. Buna delil de yüce Allah'ın: ***"Furkan günü olan iki ordunun birbirleriyle karşılaştıkları günde"*** (el-Enfal, 8/41) buyruğunda Bedir gününün kastedilmiş olmasıdır.

es-Sa'lebî dedi ki: Bu görüş "ziya (bir ışık)" kelimesinin başına "vav" gelmiş olması dolayısıyla, âyetin zahirine daha uygun gibi görünmektedir. Buna göre âyetin manası şöyle olur: Andolsun Biz Musa ve Harun'a zaferi, ışık ve zikrin kendisi olan Tevrat'ı verdik.

"Takva sahiplerine bir ışık ve zikir olmak üzere verdik. Onlar ki Rablerinden gıyaben korkarlar." Yani onlar yüce Allah'ı görmemektedirler. Onlar düşünmekle, delilleri görmekle, herşeye gücü yeten, amellerin karşılığını veren bir Rabblerinin olduğunu bilmişlerdir. O bakımdan onlar gizli hallerde de insanlar tarafından görülmedikleri, yalnızlık hallerinde de yalnız O'ndan korkarlar.

"Hem onlar kıyametten" tevbe edemeden önce kıyametin kopmasından **"de oldukça çekinirler"** korkarlar ve irkilirler.

"İşte bu" yani Kur'ân-ı Kerîm **"indirdiğimiz mübarek bir zikirdir. Siz"** ey Araplar **"onu inkâr edenler misiniz?"** Halbuki o, benzerini getirme gücünü bulamadığınız bir mucizedir.

el-Ferrâ **"Biz onu mübârek olarak indirdik"** anlamında olmak üzere; "(وَهَٰذَا ذِكْرٌ مُبَارَكٌ أَنزَلْنَاهُ): Bizim kendisini mübarek olarak indirdiğimiz bir zikirdir bu" diye okumanın (nahiv bakımından) caiz olduğunu söylemiştir.

وَلَقَدْ اٰتَيْنَآ اِبْرٰهِيمَ رُشْدَهُ مِنْ قَبْلُ وَكُنَّا بِهٖ عَالِمِينَ ﴿٥١﴾ اِذْ
قَالَ لِاَبِيهِ وَقَوْمِهٖ مَا هٰذِهِ التَّمَاثِيلُ الَّتِى اَنْتُمْ لَهَا عَاكِفُونَ
﴿٥٢﴾ قَالُوا وَجَدْنَآ اٰبَآءَنَا لَهَا عَابِدِينَ ﴿٥٣﴾ قَالَ لَقَدْ
كُنْتُمْ اَنْتُمْ وَاٰبَآؤُكُمْ فِى ضَلَالٍ مُبِينٍ ﴿٥٤﴾ قَالُوا اَجِئْتَنَا
بِالْحَقِّ اَمْ اَنْتَ مِنَ اللَّاعِبِينَ ﴿٥٥﴾ قَالَ بَلْ رَبُّكُمْ رَبُّ السَّمٰوَاتِ
وَالْاَرْضِ الَّذِى فَطَرَهُنَّ وَاَنَا عَلٰى ذٰلِكُمْ مِنَ الشَّاهِدِينَ ﴿٥٦﴾

51. Andolsun ki Biz İbrahim'e daha önceden doğru yolu bulma imkânını verdik. Biz onu biliyorduk.
52. O zaman babasına ve kavmine demişti ki: "İbadet edip durduğunuz bu heykeller de ne oluyor?"
53. "Atalarımızı bunlara ibadet ederken bulduk" dediler.
54. "Andolsun ki siz de, atalarınız da apaçık bir sapıklık içerisindesiniz" dedi.
55. "Sen bize hakkı mı getirdin, yoksa şaka mı yapıyorsun" dediler.
56. Dedi ki: "Hayır. Sizin Rabbiniz göklerle yerin Rabbi ve onları yoktan var edendir ve ben buna tanıklık edenlerdenim."

"Andolsun ki Biz İbrahim'e daha önceden" peygamberlikten önce **"doğru yolu bulma"** hidayete ulaşma **"imkânı verdik."** Yani gece kararınca yıldızları, ayı ve (gündüzün) güneşi görünce aklını kullanma ve delil getirme başarısını ihsan ettik. **"Daha önceden"** Musa ve İbrahim'den önce anlamında olduğu da söylenmiştir. **"Doğru yolu bulma imkânı"** (rüşd) de buna göre peygamberlik demek olur. Ancak tefsir bilginlerinin çoğunluğu birinci kanaattedir. Nitekim Yahya (as) hakkında şöyle buyurulmuştur: *"Ve Biz ona hikmeti daha çocuk iken verdik."* (Meryem, 19/12) el-Kurazî de der ki: **"Doğru yolu bulma imkânı** (rüşdünü)" salâh'ını verdik demektir, demiştir.

"Biz onu" ona bu şekilde rüşdünü vermeye ve nübuvvete uygun olduğunu zaten **"biliyorduk."**

"O zaman babasına ve kavmine demişti ki..." Anlamın şöyle olduğu söylenmiştir: Babasına şöyle dediği zamanı hatırla! Bu durumda ifade **"Biz onu biliyorduk"** buyruğu ile birlikte tamamlanmış olur.

Anlamın şöyle olduğu da söylenmiştir: "Biz onun babasına ve kavmine şöyle dediğinde onu biliyorduk." Bu durumda ifadeler muttasıldır ve yüce Allah'ın "biliyorduk" anlamındaki buyruğu üzerinde vakıf yapılmaz.

"Babası" ise Âzer'dir. **"Kavmine"** gelince onlar da Nemrut ve ona uyan kimselerdir.

"İbadet edip durduğunuz" kendilerine ibadeti sürdürdüğünüz **"bu heykeller"** bu putlar **"de ne oluyor?"**

Timsâl (heykel); yüce Allah'ın yarattıklarından birisine benzer şekilde yapılmış şeyler hakkında kullanılan bir isimdir. Meselâ, bir şeyi bir şeye temsil ettim, onu ona benzettim, demektir. İşte bu benzetilen ve benzer yapılan şeye "timsâl" denilir.

"Atalarımızı bunlara ibadet ederken bulduk, dediler." Yani biz de geçmişlerimizi taklid ederek bu heykellere ibadet ediyoruz.

"Andolsun ki siz de, atalarınız da apaçık bir sapıklık içerisindesiniz, dedi." Bu heykellere ibadet ettiğinizden ötürü hüsrandasınız. Çünkü bunlar cansız varlıklardır, ne fayda sağlayabilir, ne zarar verebilir, ne de bir şey bilebilirler.

"Sen Bize hakkı mı getirdin?" Yani sen bu söylediklerini hak olarak mı getirdin? **"Yoksa şaka mı yapıyorsun?"** Bizimle eğleniyor musun? **"dediler."**

"Dedi ki: Hayır." Ben sizinle eğlenmiyorum, şaka da yapmıyorum. **"Sizin Rabbiniz göklerle yerin Rabbi ve onları yoktan var edendir."** Rabbiniz ve işlerinizi çekip çeviren, ihtiyaçlarınızı gören bu putlar değil, gökleri ve yeri **"yoktan var edendir"** ve onları oldukça mükemmel bir şekilde yaratandır.

"Ve ben buna" O'nun göklerin ve yerin Rabbi olduğuna **"tanıklık edenlerdenim."**

Tanıklık eden (şahid): Hükmü açığa çıkartır. Yüce Allah'ın: *"Allah... şahidlik etti."* (Âl-i İmran, 3/18) buyruğunda da; Allah açıkladı ki... demektir. Burada buyruk: Ve ben işte söylediklerimi delil ile açıklıyorum, demek olur.

وَتَاللَّهِ لَأَكِيدَنَّ أَصْنَامَكُمْ بَعْدَ أَنْ تُوَلُّوا مُدْبِرِينَ ﴿٥٧﴾
فَجَعَلَهُمْ جُذَاذًا إِلَّا كَبِيرًا لَهُمْ لَعَلَّهُمْ إِلَيْهِ يَرْجِعُونَ ﴿٥٨﴾

57. "Vallahi siz arkanızı dönüp gittikten sonra ben bu putlarınıza mutlaka bir tuzak kuracağım."
58. Derken ona başvururlar diye, büyükleri dışında onların hepsini paramparça etti.

"Vallahi siz arkanızı dönüp gittikten" buradan uzaklaşıp ayrıldıktan sonra **"ben bu putlarınıza mutlaka bir tuzak kuracağım."**

Kendisinin yalnız dil ile onlara karşı delil getirmekle yetinmeyeceğini, aksine yüce Allah'a güvenen ve kendisini dini korumak uğrunda hoşa gitmeyecek şeylere karşı katlanmaya hazırlayan bir kimsenin tutumunu ortaya koyarak, putlarını dahi kıracağını haber verdi.

"(تَاللَّهِ): Vallahi" deki "te" harfi yalnızca yüce Allah'ın adına yemin etmek için kullanılır. "Vav" harfi ise açıkça zikredilen her bir isme yemin etmekte

kullanılmak özelliğini taşır. "Be" harfi ise hem zikredilmeyen (zamir olarak kullanılan) ile hem de açıktan zikredilen ile yeminde kullanılır. Şair de şöyle demektedir:

تاللّهِ يَبْقَى على الأيام ذو حِيَدٍ بِمُشْمَخِرٍّ به الظَّيَّانُ والآسُ

"Tallahi (vallahi) yasemin ile mersin ağacının bulunduğu
Yüksek bir dağın tepesindeki çıkıntıda, günler boyunca (başkası) kalmaz."

İbn Abbas dedi ki: Allah'a karşı duyulan saygı hakkı için ben sizin putlarınıza mutlaka bir tuzak kuracağım, demektir.

Tuzak: (el-keyd): Hile ve tuzak demektir. "(كاده يكيده كيداً ومكيدة): Ona tuzak hazırladı, hazırlar" anlamındadır. "el-Mukâyede" de aynı anlamdadır. "Savaş"a da "keyd" denildiği olabilir. Mesela filan kişi gazaya çıktı, ama herhangi bir keyd ile karşılaşmadı (çarpışmadı) denilebilir. Kendisine karşı ve kendisine bir şeyler yaptığın her bir şey hakkında da; "(تكيده): Sen ona keydde bulunuyorsun" denilir.

İbrahim (as)ın kavminin her sene toplandıkları bir tören günleri vardı. İbrahim (as)a: Sen de bizimle birlikte törenimize gelecek olursan bizim dinimizi beğeneceksin, dediler. -Bu açıklama ileride es-Sâffât Sûresi'nde (37/91-93. âyetlerin tefsirinde) geleceği üzere İbn Mes'ud'dan rivayet edilmiştir.- İbrahim de kendi içinden: **"Vallahi... ben bu putlarınıza mutlaka bir tuzak kuracağım"** dedi.

Mücahid ve Katade de şöyle demişlerdir: İbrahim (as) bu sözleri kavminden gizlice söylemişti. Onun bu sözünü yalnız bir kişi duymuştu, işte onun bu gizli sözünü onun aleyhine olmak üzere açıklayan o kişi olmuştu. Bazen bir kişi hakkında eğer onun söyledikleri başkalarını da hoşnut edecek türden ise, çoğul kipi kullanılarak haber verilebilir. Yüce Allah'ın şu buyruğu da bunun gibidir: ***"Derler ki: Eğer Medine'ye dönersek elbetteki en şerefli ve kuvvetli olan, en hakir olanı oradan mutlaka çıkartacaktır."*** (el-Munâfikûn, 63/8)

Şöyle de denilmiştir: O bu sözlerini kavmi çıkıp gittikten ve geriye güçsüz (çıkamayacak durumda) olanlar kaldıktan sonra söylemişti. İşte onun bu sözlerini işitenler de onlar olmuştu. İbrahim (as) da: *"Gerçekten ben hastayım."* (es-Sâffât, 37/89) yani hareket edecek gücüm yok sözleri ile onlarla birlikte çıkmama yoluna baş vurmuştu.

"Derken ona baş vururlar diye büyükleri dışında onların hepsini paramparça etti" buyruğundaki "(فَجَعَلَهُمْ جُذَاذاً): Derken... onların hepsini param-

parça etti" buyruğundaki; (الجذ) lafzı "cim" harfi esreli olmak üzere; kesmek demektir. "(جذذت الشيء) O şeyi kırdım ve parçaladım" demektir. (الجذاذ) ile (الجُذاذ) ise; o şeyden kırılanlar anlamındadır. Bununla birlikte "cim" harfinin ötreli okunması, esreli okunuşundan daha fasihtir. Bu açıklamayı el-Cevherî yapmıştır.

el-Kisaî dedi ki: Altın (karışımı) bulunan taşa da "cüzâz" denilir, çünkü kırılıp parçalanır.

el-Kisaî, el-A'meş ve İbn Muhaysın bu kelimeyi "cim" harfini esreli olarak (جِذاذاً) diye okumuşlardır ki bu, kırılıp dökülmüş anlamındaki; (جَديد)in çoğulu olmak üzere, kırık dökük parçalar demektir. Kelime (vezin itibariyle); (خَفيف وخِفاف) ile (ظَريف وظِراف)i andırmaktadır. Şair de şöyle demektedir:

جَـذَّذ الأصنـامَ في مِحْرابِها ذاك في الله العلّـي المقتدِر

"(O) putları mabedlerinde paramparça etti,
Bunu da herşeye gücü yeten pek yüce Allah için yaptı."

Diğerleri ise "cim" harfini ötreli olarak okumuşlardır. Ebu Ubeyd ve Ebu Hatim de bunu tercih etmişlerdir. (الحُطام) ile (الرُّفات) kelimeleri gibi. Bunun tekili de; (جُذَاذة) şeklinde gelir. İşte İbrahim (as)ın, kuracağına dair yemin ettiği tuzağı da bu idi.

Yüce Allah burada "(جُذَاذة): **Onları... etti"** diye buyurması kavminin putlarının ilâhlığına inanmaları dolayısı iledir. İbn Abbas, Ebu Nehîk ve Ebu's-Simal "paramparça" anlamındaki kelimeyi (جَذَاذاً) şeklinde "cim" harfini üstün olarak okumuşlardır. Üstün ve esreli okunması da; (الحَصَاد والحِصاد) kelimelerinde olduğu gibi; iki ayrı söyleyiştir. Ebu Hatim der ki: "Cim"in üstün, esre ve ötreli okunması aynı manaya gelir. Bunu da Kutrub nakletmiştir.

"Büyükleri dışında" yani cüsse itibariyle putların büyüğünü kırmayıp sağlam bıraktı. es-Süddî ve Mücahid dedi ki: O en büyük putu sağlam bırakıp kendisiyle putları kırdığı baltayı -bu yolla onlara karşı delil getirmek üzere- boynuna astı.

"Ona" yani İbrahim'e ve onun dinine, onlara karşı böylelikle delili ortaya koyması halinde **"başvururlar diye"** böyle yaptı. Bir diğer açıklama; **"ona"** en büyük puta bu putların kırılması hususunda **"başvururlar diye"** böyle yaptı, şeklindedir.

قَالُوا مَنْ فَعَلَ هٰذَا بِاٰلِهَتِنَآ اِنَّهُ لَمِنَ الظّٰلِمِينَ ﴿٥٩﴾ قَالُوا
سَمِعْنَا فَتًى يَذْكُرُهُمْ يُقَالُ لَهُ اِبْرٰهِيمُ ﴿٦٠﴾ قَالُوا فَأْتُوا
بِهِ عَلٰٓى اَعْيُنِ النَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَشْهَدُونَ ﴿٦١﴾

59. Dediler ki: "Bunu putlarımıza kim yaptıysa şüphesiz ki o zalimlerdendir."
60. Dediler ki: "İbrahim adındaki bir gencin bunları diline doladığını işitmiştik."
61. Dediler ki: "Onu herkesin gözü önüne getirin, belki şahidlik ederler."

"Dediler ki: Bunu putlarımıza kim yaptıysa şüphesiz ki o zalimlerdendir." Yani onlar törenlerinden geri dönüp de putlarına yapılanları gördüklerinde hem araştırmak, hem de böyle bir şeye tepki göstermek maksadıyla: **"Bunu putlarımıza kim yaptıysa şüphesiz ki o zalimlerdendir"** dediler.

Buradaki; "(من): Kim"in soru anlamında kullanılmayıp mübtedâ olduğu, haberinin de: **"O zalimlerdendir"** buyruğu olduğu da söylenmiştir. Yani bu işi yapan zalim bir kimsedir. Ancak; **"İbrahim adındaki bir gencin onları diline doladığını işitmiştik"** buyruğu dolayısıyla birinci görüş daha sahihtir.[1] Bu ifade ise "bunu kim yaptı?" sorusunun cevabını teşkil etmektedir.

"Dediler ki: İbrahim adındaki..." buyruğunda diyenler İbrahim (as)ın sözlerini işiten (ve törene gidemeyen) zayıf kimselerdir yahut -az önce geçtiği gibi- onun bu sözünü işiten tek kişidir.

"Bunları diline doladığını" buyruğu, onları ayıpladığını, onlara dil uzattığını bundan dolayı bu işi yapan belki de odur... demektir.

Nahivciler "İbrahim" lafzının niçin merfu geldiği hususunda farklı görüşlere sahiptirler. ez-Zeccac dedi ki: Bu; "(يقال له هو ابراهيم): Kendisine o İbrahim'dir, denilen..." anlamında olmak üzere merfu'dur. Buna göre hazfedilmiş bir mübtedânın haberi olup cümle de başkası tarafından hikâye edilmiş olur. Yine şöyle demiştir: Bunun nidâ olup (özel isim olması dolayısıyla) mü-

(1) Birinci görüşe göre de âyetin anlamı şöyle olur: Dediler ki: Putlarımıza bunu kim yaptı? Şüphesiz ki o zalimlerdendir."

nâdânın (ref üzere mebni olması dolayısıyla) dammesinin de bu mebnilik dolayısıyla gelmiş olması da mümkündür. Bu durumda **"kendisine İbrahim denilen"** deki: "(يُقَالُ لَهُ): Kendisine" lafzı da meçhul fiilin naib-i faili olur.

Şöyle de açıklanmıştır: Bunun ref' ile gelmesi nâib-i fâil olduğundan ötürüdür. Bu durumda "İbrahim" lafzı belli bir şahsa delalet etmeyen, bunun yerine onun telaffuz edilmesi, bu lafzın bu şekilde mebni oluşuna delil teşkil ettiği kabul edilir. Yani bu sözle ve bu lafızla anılan kişinin (onları dilinе doladığını işitmiştik), demek olur. Mesela Zeyd, fa'l veznindedir, yahut Zeyd üç harfli bir kelimedir, anlamındaki ifadeler de böyle olup, bunlar herhangi bir şekilde şahsa delalet etmeyip bunları telaffuz etmekle bizzat lafzın kendisine işaret edilmiş olur. İşte buna binaen bir kimse; "(قلت ابراهيم): Ben İbrahim dedim" denildiğinde "İbrahim" lafzı sahih bir mef'ul olur ve bu, söylenen söz ve telaffuz edilen lafız konumunda olur. Bu durumda artık fiilin meçhul gelmesinde de herhangi bir imkânsızlık düşünülemez. Burada "İbrahim" lafzının merfu geliş sebebi hususunda İbn Atiyye'nin tercih ettiği açıklama şekli de budur.

Üstaz Ebu'l-Haccac el-İşbilî ***"el-A'lemde"*** şöyle demiştir: Bu lafız mühmel olduğu için (yani kendisinde amel eden bir başka lafız olmadığından) merfu gelmiştir. İbn Atiyye dedi ki: O merfu geliş şekli ile ilgili açıklamaların bu sözü söyleyenlerin maksadını açıklamaya yeterli olmadığını görmüş gibi olduğundan olmalıdır ki; herhangi bir sebeb olmaksızın merfu olduğu kanaatine varmıştır. Nitekim her türlü amilden uzak, lafızların da mübtedâ olarak merfu gelmesi böyledir.

"el-Fetâ" genç demektir. "el-Fetât" de genç kız demektir. İbn Abbas dedi ki: Allah'ın gönderdiği bütün peygamberler genç yaşta peygamber olmuşlardır. Sonra da: **"İbrahim adındaki bir gencin bunları diline doladığını işitmiştik"** buyruğunu okudu.

"Dediler ki: Onu herkesin gözü önüne getirin" buyruğu ile ilgili açıklanacak tek bir husus vardır. O da şudur: Buna dair haber Nemrud'a ve kavminin ileri gelenlerine ulaşınca, onu herhangi bir delil olmaksızın yakalayıp sorgulamak istemediler. Bundan ötürü insanların gözü önünde açıkça görülebileceği bir şekilde onu getirin dediler, tâ ki onu görsünler ve **"belki"** söyledikleri hususunda aleyhine **"şahidlik ederler."** Böylelikle bu ona karşı bir delil teşkil etsin.

Bir açıklama şekli de şöyledir: **"Belki şahidlik ederler"** şu demektir: Böylelikle onun çarptırılacağı cezayı görsünler ve kimse onun yaptığı işi yapmaya kalkışmasın. Ya da belki bir topluluk, onu putları kırarken gördüklerine dair **"şahidlik ederler"** ya da **"belki"** onun ilâhlarına dil uzattığına dair **"şahidlik ederler"** ve böylelikle cezayı hak ettiğini bilmiş olurlar.

Derim ki: Bu buyrukta, bundan önceki dönemlerde de herhangi bir kim senin mücerred bir iddia ile sorumlu tutulmadığına dair delil vardır. Çünkü yüce Allah: **"Onu herkesin gözü önüne getirin. Belki şahidlik ederler"** buyruğu bunu gerektirmektedir. Bizim şeriatimizde de durum böyledir ve bunda hiçbir görüş ayrılığı yoktur.

قَالُوٓا۟ ءَأَنتَ فَعَلْتَ هَٰذَا بِـَٔالِهَتِنَا يَـٰٓإِبْرَٰهِيمُ ﴿٦٢﴾ قَالَ بَلْ فَعَلَهُۥ كَبِيرُهُمْ هَٰذَا فَسْـَٔلُوهُمْ إِن كَانُوا۟ يَنطِقُونَ ﴿٦٣﴾

62. Dediler ki: "Tanrılarımıza bunu sen mi yaptın; ey İbrahim?"
63. "Hayır" dedi. "Onların bu büyükleri bunu yapmıştır, onlara sorun; eğer konuşabilirlerse."

"Dediler ki: Tanrılarımıza bunu sen mi yaptın, ey İbrahim?..." buyruğuna dair açıklamalarımızı dört başlık halinde sunacağız:

1- Konuşamayan, İş Yapamayan Putlar:

Onun bu sözlerini herkes işitmediğinden ve şahitlik de sabit olmadığından dolayı böyle bir işi yapıp yapmadığını sordular. Burada hazfedilmiş sözler de vardır: Yani İbrahim getirildi ve ona: Bu putlara bu işi sen mi yaptın? diye soruldu. İbrahim de karşı delil getirme üslûbu ile: **"Hayır, dedi. Onların bu büyükleri bunu yapmıştır"** diye cevap verdi. Yani o, kendisi ile birlikte küçük küçük putlara da tapılmasını kıskandı ve bu işe öfkelendi. Bundan dolayı diğer küçük putlara bu işi yaptı. Eğer onlar konuşabiliyor iseler onlara sorun. Böylelikle büyüğün yaptığı işin ortaya çıkmasını diğerlerinin konuşabilmesi şartına bağladı. Bununla onların inançlarının tutarsızlığına dikkat çekmek istedi. Sanki şöyle demiş gibiydi: Eğer bunlar konuşabilirlerse o zaman bu işi o yapmıştır. Bu açıklamaya göre yüce Allah'ın: **"Onlara sorun, eğer konuşabilirlerse"** buyruğunda bir takdim (ve te'hir) vardır.

Bir başka açıklamaya göre: O, hayır bu işi -eğer öbürleri konuşabilirlerse- bu büyükleri yapmıştır. Böylelikle o konuşamayan ve hiçbir şey bilmeyen varlıkların ibadete layık olmadığını açıklamış oldu. Onun bu söylediği sözler de ta'riz (üstü kapalı açıklamalar) kabilinden sayılır. Ta'rizli ifadeler ise yalan söylemekten kurtarıcı bir yoldur. Yani siz kendilerine sorun, eğer konuşabilirlerse onlar doğruyu söyleyeceklerdir ve eğer konuşamazlarsa

bu işi o yapmamıştır, demektir. Böyle bir ifadenin kapsamı içerisinde bu işi yapanın kendisi olduğunu itiraf etmek de vardır. Sahih olan da budur, çünkü o bu sözleri kendi aleyhine anlam çıkacak şekilde ifadelendirmiştir. O halde onun bu sözlerinin ta'riz türünde olduğunu da ortaya koymaktadır.

Şöyle ki; onlar Allah'tan başka bu putlara ibadet ediyorlar ve onları ilâh ediniyorlardı. Nitekim İbrahim (as) babasına şöyle demişti: *"Babacığım, işitmeyen, görmeyen ve sana hiçbir faydası olmayan şeye niçin ibadet edersin?"* (Meryem, 19/42)

İbrahim: **"Hayır, dedi. Onların bu büyükleri bunu yapmıştır"** sözlerini, muhatapları: Bunlar konuşmazlar, faydaları da yoktur, zarar da vermezler desinler; o da kendilerine: O halde onlara niye ibadet ediyorsunuz, desin diye söylemişti. Böylelikle bizzat kendilerinin ifadesiyle onlara karşı delil ortaya koymuş olacaktı.

Bundan dolayı ümmet nazarında karşıt görüşü savunanın iddiasını görünüşte kabul ederek, batılın doğruluğunu var saymak caiz görülmüştür, tâ ki karşı kanaati savunan bizzat kendi söylediklerinden hareketle hakka dönebilsin. Çünkü böyle bir tutum delil olma özelliği açısından daha açıktır ve şüpheyi daha bir ortadan kaldırmaktadır. Nitekim o kavmine: *"Bu, benim Rabbimdir."* (el-En'âm, 6/76) Bu benim öz kardeşimdir ve: *"Muhakkak ben hastayım."* (es-Sâffât, 37/89) ile:**"Hayır, onların bu büyükleri bunu yapmıştır"** demişti.

İbn es-Sümeyka' (بَلْ فَعَلَهُ): Hayır ... bunu yapmıştır" buyruğunu "lâm" harfi şeddeli olarak: (بل فَعَلَّهُ) diye okumuştur ki: Bunu şu büyüklerinin yapmış olması muhtemeldir, anlamındadır.

el- Kisaî dedi ki: "(بل فعله): **Hayır... bunu yapmıştır"** buyruğu üzerinde vakıf yapılır, yani bu işi yapan yapmıştır. Sonra; "(كبيرهم هذا): Büyükleri budur (onlara sorun eğer konuşabilirlerse)" diye okumaya başlar.

Bir görüşe göre; onlar bu işi şu büyüklerinin yaptığını niye kabul ediyorlar ki, demektir. Bu ise haber lafzı ile karşı tarafı iddiayı kabul etmeye mecbur etme anlamını taşır, yani bunların ibadet ettiklerine inanan bir kimse onların bir işi yaptıklarını da kabul etmelidir. Bu da: Hayır -sizin de kabul etmek zorunda olduğunuz gibi- bu işi onların şu büyükleri yapmıştır, demektir.

2- Dış Görünüşü İtibariyle İbrahim (as)ın Yalan Söylediği Kabul Edilen Sözlerinin Anlamı:

Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin rivayetlerine göre Ebu Hureyre şöyle demiştir: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "Peygamber İbrahim -üç husus dışındaasla hiçbir şey hakkında yalan söylemiş değildir. Bunların birisi onun: *"Süp-*

hesiz ki ben hastayım" (es-Sâffât, 37/89) sözü, diğeri Sâra hakkında: O benim kızkardeşimdir demesi, diğeri de: **"Hayır; onların bu büyükleri bunu yapmıştır"** demesidir." Lafız Tirmizî'ye aittir. Tirmizi dedi ki: Bu hasen, sahih bir hadistir.(1)

İsra'yı anlatan hadiste, Müslim'in Sahih'indeki rivayete göre Ebu Hureyre (ra), İbrahim (as) kıssası hakkında şöyle demiştir: Ve onun yıldız hakkındaki: *"Bu benim Rabbimdir."* (el-En'âm, 6/76) sözünü de zikretmektedir.(2) Buna göre onun söylediği yalanların sayısı dört tane olmaktadır. Ancak Rasûlullah (sav): "İbrahim peygamber ancak üç defa yalan söylemiştir. Bunların ikisi şanı yüce Allah'ın zatı hakkındadır. (Biri): *"Gerçekten ben hastayım"* sözü ile: **"Hayır; onların şu büyükleri bunu yapmıştır"** sözleri, birisi de Sâra hakkındadır." Bu lafzıyla hadisi Müslim rivayet etmiştir.(3)

Yıldız hakkında söylediği: **"Bu benim Rabbimdir"** sözünü yalan kapsamına girmekle birlikte; söylediği yalanlar arasında saymayışının sebebi -doğrusunu en iyi bilen Allah'tır ya- bu sözünü henüz çocukken ve mükellef olmadığı bir halde söylemiş olabilir. Yahut da o kavmine bu sözleri onları azarlamak ve yaptıklarını reddetmek anlamında, soru maksadı ile söylemiş olmalıdır ve soru edatı hazfedilmiştir. Ya da kavmine karşı değişikliğe uğramak özelliğinde bulunan varlığın rab olmaya elverişli olmadığına dikkatlerini çekmek maksadıyla delil getirmek üzere söylemiş olabilir. Bütün bu şekiller geniş açıklamaları ile birlikte el-En'âm Sûresi'nde (6/76. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır. Yüce Allah'a hamd olsun.

3- Ancak Allah İçin Yapılan İşler, İhlâslı İşler Olabilir:

Kadı Ebu Bekr İbnu'l-Arabî dedi ki: Bu hadiste insanın adeta belini kıran çok büyük bir ilke vardır. O da şudur: Peygamber (sav): "İbrahim yalnız üç defa yalan söylemiştir. Bunların ikisinde Allah'ın dini hakkında mücadele vermiştir. Bunlar da: *"Gerçekten ben hastayım."* (es-Sâffât, 37/89) sözü ile: **"Hayır, onların şu büyükleri bunu yapmıştır"** sözüdür."(4) O: Bu benim kızkardeşimdir sözünü her ne kadar o sözle hoşlanılmayan bir hali savmak istedi ise de, Allah için söylenmiş bir söz olarak saymamıştır. Çünkü İbrahim (as)ın söylediği bu sözlerde namusunu korumak ve hanımını kollamak gibi şahsına ait bir payı bulunduğundan, bu sözü Allah için söylenmiş bir söz ola-

(1) *Buhârî,* Enbiyâ 8; *Müslim,* Fedâil 154; *Ebû Dâvûd,* Talâk 16; *Tirmizî,* Tefsir 21. sûre 3; *Müsned,* II, 403-404.

(2) *Müslim,* İsrâ hadislerini: İman 259, 266, 267 ve 279'da zikretmektedir. Ancak bunların herhangi birinde merhum müfessirimizin işaret ettiği hususu tesbit edemedik.

(3) *Müslim,* Fedâil 154.

(4) Bir önceki başlıkta geçen bu hadisin kaynakları da orada geçmişti.

rak değerlendirmemiştir. Buna sebeb de her türlü dünya şaibelerinden tamamiyle arınmış amel dışında herhangi bir ameli Allah için ve Allah uğrunda yapılmış bir amel olarak değerlendirmemiş olmasıdır. Nefse raci' olan ta'rizli ifadeler eğer halis bir şekilde din için yapılacak olursa, o vakit yalnız yüce Allah için yapılmış olurlar. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmuştur: ***"Şunu bilin ki halis olan din yalnız Allah'ındır."*** (ez-Zümer, 39/3) Böyle bir davranışı eğer biz yapmış olsaydık, Allah için olurdu, fakat İbrahim (as)ın konumu bunun öbür türlü olmasını gerektirmiştir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

4- Yalanın Mahiyeti:

İlim adamlarımız der ki: Yalan bir şey hakkında üzerinde bulunduğu halden farklı olarak haber vermek demektir. Kuvvetli görülen o ki, İbrahim (as)ın haber verdiği hususlar bir takım ta'rizlerden ibarettir. Her ne kadar bunlar ta'riz, hasenât ve mahlukat hakkında bir takım deliller ve belgeler ise de, rütbeyi olumsuz olarak etkilemiş ve (onu) Muhammed (sav)ın mevkiinden daha aşağıya indirmiş, bu sözleri söyleyen bunlardan dolayı -şefaat hadisinde varid olduğu üzere- haya etmiştir. Çünkü peygamberler yüce Allah'ı ta'zim ettiklerinden, başkalarının çekinmedikleri şeylerden çekinirler. Peygamberlik ve halillik mertebesinde ona yakışan hakkı açıkça söylemek ve ne olursa olsun durumu açıktan açığa bildirmekti. Bununla birlikte ona bu hususta ruhsat verilmiş, o da ruhsatı kabul etmişti. Bundan dolayı da o olayda anlatılanlar olmuştu. Bu sebebten ötürü şefaat hadisinde de şöyle diyeceği belirtilmiştir: "Ben ise ötelerden ötelerden halil edinildim."(1) Bu hadiste "ötelerden ötelerden" anlamı verilen; (من وراءَ وراءَ) lafzının her ikisi de "(خمسة عشر): Onbeş" lafzında olduğu gibi, fetha üzere mebnidirler. "(جاري بيّت بيّت): O ev ev dolaşıyor" ifadesinde de böyledir.

Müslim'in bazı nüshalarında ise; (من وراءُ من وراءُ) denilerek (من) tekrar edilmiştir. Bu takdirde (kelime sonlarındaki hemzelerin) fetha üzere bina edilmesi caiz olmaz. Bunların her birisi damme üzere mebni olur. Çünkü burada izafe kesilmiş ve muzaf da niyet edilmiştir. "(قبل وبعد): Önce ve sonra" kelimeleri gibi. Eğer muzaf niyet edilmeyecek olursa hem i'rabı verilir, hem de tenvin alır. Ancak: "(وراء): Öte" kelimesi munsarıf değildir, çünkü bunda te'nis elifi vardır. Zira Araplar bunun küçültme ismini yaparlarken: (وريّة) derler. el-Cevherî der ki: Bu kelime şâzdır. Buna göre; (من) lafzının tekrarlanması ile birlikte, fetha gelmesi sahih olur. Hadisin anlamı da şu olur: Ben, benden başkalarından sonra halil oldum.

(1) *Müslim*, İman 329.

Bundan da şu anlaşılır: Halil oluşun, kemal derecesine ulaşmak, ancak o günde -daha önceden de geçtiği gibi- Makam-ı Mahmud'da olması mümkün olan kimse için söz konusudur ki; bu da bizim Peygamberimiz Muhammed (sav)dır.

فَرَجَعُوٓا۟ إِلَىٰٓ أَنفُسِهِمْ فَقَالُوٓا۟ إِنَّكُمْ أَنتُمُ ٱلظَّٰلِمُونَ ﴿٦٤﴾ ثُمَّ
نُكِسُوا۟ عَلَىٰ رُءُوسِهِمْ لَقَدْ عَلِمْتَ مَا هَٰٓؤُلَآءِ يَنطِقُونَ ﴿٦٥﴾
قَالَ أَفَتَعْبُدُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ مَا لَا يَنفَعُكُمْ شَيْـًٔا وَلَا يَضُرُّكُمْ
﴿٦٦﴾ أُفٍّ لَّكُمْ وَلِمَا تَعْبُدُونَ مِن دُونِ ٱللَّهِ ۖ أَفَلَا تَعْقِلُونَ ﴿٦٧﴾

64. Kendi vicdanlarına dönerek dediler ki: "Muhakkak asıl zalimler sizlersiniz."
65. Sonra baş aşağı edildiler de: "Sen de çok iyi bilirsin ki, bunlar konuşamazlar."
66. Dedi ki: "Peki; Allah'tan başka, size fayda ve zarar veremeyen şeylere ibadet eder misiniz?"
67. "Yuh size ve sizin Allah'tan başka taptıklarınıza! Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?"

"Kendi vicdanlarına dönerek" yani kendisi delil getirmekten acze düşmüş ve karşı görüşü savunanın delilinin doğruluğunu fark etmiş kimse gibi birbirlerine dönerek **"dediler ki: Muhakkak"** tek bir söz söyleyemeyen, bir an dahi kendi kendisine sahip olamayan varlıklara ibadet etmek suretiyle **"asıl zalimler sizlersiniz."** Peki başına inen baltaya karşı kendisini koruyamayan, onu geri çeviremeyen bir varlık, nasıl olur da kendisine ibadet edenlere fayda sağlayabilir, onlara gelecek bir sıkıntıyı giderebilir?

"Sonra başaşağı edildiler." Yani cahilliklerine ve putlara ibadet etmeye geri döndüler **"de"** şöyle dediler: **"Sen de çok iyi bilirsin ki bunlar konuşamazlar."**

Bunun üzerine İbrahim (as) onların hezeyanlarını sona erdirmek, uydurdukları yalanlara karşı onları susturmak üzere **"dedi ki: Peki, Allah'tan başka size fayda ve zarar veremeyen şeylere ibadet eder misiniz? Yuh size"** yazıklar olsun sizlere, siz gerçekten kokuşmuşsunuz **"ve sizin Allah'tan**

başka taptıklarınıza! Hâlâ aklınızı başınıza almayacak mısınız?"

Şöyle de açıklanmıştır: **"Sonra başaşağı edildiler."** Yani İbrahim'den utançlarından dolayı başlarını önlerine eğdiler. Ancak bu açıklama su götürür bir açıklamadır. Çünkü bu takdirde "kef" harfi üstün olarak; "(نكسوا رؤوسهم): Başlarını eğdiler" diye buyurulmamış; bunun yerine "(نُكِسُوا عَلَى رُءُوسِهِمْ): **Başaşağı edildiler"** diye buyurulmuştur. Yani, ilkin bulundukları hale geri döndürüldüler. İbn Abbas da böyle demiştir: Bedbahtlık onlara yetişiverdi ve küfürlerine geri dönüverdiler.

قَالُوا حَرِّقُوهُ وَانْصُرُوا آلِهَتَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ ﴿٦٨﴾
قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَى إِبْرَاهِيمَ ﴿٦٩﴾

68. Dediler ki: "Onu ateşle yakın ve ilâhlarınıza yardım edin. Eğer yapacaksanız (bunu yapın)."
69. "Ey ateş, İbrahim'e karşı serin ve selâmet ol" dedik.

"Dediler ki: Onu ateşle yakın!" Onlar delil ileri süremeyecek hale geldiklerinde günahkârlık ile üstünlük duygusu onları yakaladı ve zorbalık, galip gelmek yoluna koyularak: **"Onu ateşle yakın"** dediler.

Rivayet edildiğine göre bu sözleri söyleyen kişi Pers Bedevilerinden yani çölde yaşayan göçebelerden Kürtlerden bir adammış. Bunu İbn Ömer, Mücahid ve İbn Cüreyc demiştir. Denildiğine göre adı; Heyzer imiş. Allah onu yerin dibine geçirmiş ve kıyamet gününe kadar yerin içinde batmaya devam edip durmaktadır. Bir diğer görüşe göre bu sözü söyleyen, onların hükümdarları Nemrut imiş.

İbrahim'i ateşte yakmak suretiyle de **"ilâhlarınıza yardım edin."** Çünkü o, onlara dil uzatmakta ve onları ayıplamaktadır.

Haberde nakledildiğine göre; Nemrut seksen arşın yüksekliğinde ve kırk arşın eninde büyükçe bir köşk inşa etmişti. İbn İshak dedi ki: Bir ay boyunca odun topladılar, sonra ateş yaktılar. Ateş alev aldı ve gittikçe alevi arttı. Öyle ki etrafından uçan bir kuş geçecek olursa, saçtığı ısının etkisiyle yanıyordu. Sonra İbrahim (as)ın ayaklarını bağladılar; elleri de boynuna doğru bağlanmış olduğu halde mancınıka yerleştirdiler. Denildiğine göre o gün mancınıkı onlara yapan İblis olmuş. Semavat, arz ve onlarda bulunan bütün melekler ve bütün yaratıklar -insanlar ve cinler müstesnâ- tek bir ses halinde:

Rabbimiz diye feryat ettiler. Bu yeryüzünde İbrahim'den başka sana ibadet eden kimse yok, senin uğrunda ateşe atılıp yakılacak. Ona yardımcı olmak üzere bize izin ver. Yüce Allah şöyle buyurdu: "Eğer sizden herhangi bir şeyin yardımını ister yahut yardıma davet edecek olursa, ona yardım edin. Bu hususta Ben ona izin verdim. Eğer benden başkasına dua etmeyecek ve çağırmayacak olursa onun halini en iyi bilen Benim, onun dostu ve yardımcısı da Ben olacağım."

İbrahim'i ateşe atmak istediklerinde -henüz o daha havada iken- su hazinedarı olan melekler ona gelip; Ey İbrahim, dediler. Dilersen ateşi su ile söndürebiliriz. O: Benim size bir ihtiyacım yok, dedi. Rüzgarla görevli olan melek ona gelip; Dilersen ateşi uçururum, dedi. Yine: Hayır dedi. Sonra başını semaya kaldırıp: "Allah'ım semada olan biricik (ilâh) sensin. Yeryüzünde de yapayalnız olan benim. Benden başka Sana ibadet eden kimse yok. Allah bana yeter, O ne güzel vekil'dir."

Ubeyy b. Ka'b (ra)ın rivayetine göre; Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "İbrahim'i ateşe atmak üzere el ve ayaklarını bağladıklarında: "Senden başka hiçbir ilâh yoktur. Seni tenzih ederim, ey âlemlerin Rabbi. Hamd yalnız Senindir, mülk yalnız Senindir. Senin hiçbir ortağın yoktur" dedi. Sonra onu mancınık ile oldukça uzak bir mesafeden attılar. Cebrail onu karşıladı ve: Ey İbrahim dedi; Bir ihtiyacın var mı? O, sana bir ihtiyacım yok dedi. Cebrail, o halde Rabbinden iste, deyince şöyle dedi: "O'nun halimi bilmesi O'ndan dilekte bulunmama gerek bırakmıyor." Bunun üzerine söz söyleyenlerin en doğru sözlüsü olan yüce Allah şöyle buyurdu: **"Ey ateş! İbrahim'e karşı serin ve selâmet ol!"**

Kimi ilim adamı şöyle demiştir: Allah o ateşte hararetini kaldıracak bir soğukluk, soğukluğunu da kaldıracak bir hararet yarattı. Böylelikle ateş onun için esenlik oldu.

Ebu'l- Âliye dedi ki: Eğer **"serin ve selâmet ol"** dememiş olsaydı, ateşin soğuğu hararetinden daha fazla olurdu. Eğer "İbrahim'e" dememiş olsaydı, soğukluğu da ebediyete kadar devam edecekti.

Kimi ilim adamının da naklettiğine göre yüce Allah cennetten bir yaygı indirdi ve onu cahimde yaydı. Allah Cebrail, Mikail, soğuk meleği ve selâmet meleği gibi melekleri indirdi.

Ali ve İbn Abbas dediler ki: Eğer soğukluğunun akabinde "selâmet olması"nı dilememiş olsaydı, İbrahim o ateşin soğuğundan ölürdü ve o gün kendisi kastediliyor kanaatiyle sönmedik hiçbir ateş kalmayacaktı.

es-Süddî dedi ki: Yüce Allah ağaçtan alınmış her bir odun parçasına ağacına geri dönüp, meyvesini bırakmasını emretti. Ka'b ve Katade dediler

ki: Ateş İbrahim'in kendisiyle vurulup bağlandığı bağlardan başka şeyleri yakmadı. O ateşin içerisinde yedi gün kaldı, kimse ateşe yaklaşamadı. Sonra oraya vardıklarında onun ayakta namaz kılmakta olduğunu gördüler.

el-Minhâl b. Amr dedi ki: İbrahim dedi ki: Ben ateşte bulunduğum günlerde, karşı karşıya kaldığım nimetlerin benzerini hiçbir zaman görmedim.

Ka'b, Katade ve ez-Zührî de dediler ki: O gün zehirli keler dışında, İbrahim'in ateşini söndürmeye çalışmamış hiçbir hayvan kalmadı. Bu zehirli keler ona karşı ateşi üflüyordu. İşte bundan dolayı Rasûlullah (sav) öldürülmesini emretmiş ve ona Fuveysika (fasıkçık, küçük bozguncu) adını vermiştir.

Şuayb el-Himmanî dedi ki: İbrahim onaltı yaşında iken ateşe atıldı.

İbn Cüreyc dedi ki: İbrahim yirmialtı yaşında iken ateşe atıldı. Birincisini es-Sa'lebî, ikincisini de el-Maverdî nakletmektedir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

el-Kelbî dedi ki: Bütün yeryüzü ateşleri soğudu, bir davar paçası dahi pişiremedi. Nemrut, yaptırdığı köşkten, onun gölge meleği tarafından teselli edilerek bir divan üzerinde oturmakta olduğunu görünce: Senin Rabbin ne iyi bir Rabbdir! Yemin ederim O'na dörtbin tane ineği kurban edeceğim, dedi ve İbrahim (as)a ilişmedi.

وَأَرَادُوا بِهِۦ كَيْدًا فَجَعَلْنَٰهُمُ ٱلْأَخْسَرِينَ ﴿٧٠﴾ وَنَجَّيْنَٰهُ
وَلُوطًا إِلَى ٱلْأَرْضِ ٱلَّتِى بَٰرَكْنَا فِيهَا لِلْعَٰلَمِينَ ﴿٧١﴾ وَوَهَبْنَا
لَهُۥٓ إِسْحَٰقَ ۖ وَيَعْقُوبَ نَافِلَةً ۖ وَكُلًّا جَعَلْنَا صَٰلِحِينَ ﴿٧٢﴾
وَجَعَلْنَٰهُمْ أَئِمَّةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا وَأَوْحَيْنَآ إِلَيْهِمْ فِعْلَ
ٱلْخَيْرَٰتِ وَإِقَامَ ٱلصَّلَوٰةِ وَإِيتَآءَ ٱلزَّكَوٰةِ ۚ وَكَانُوا۟ لَنَا
عَٰبِدِينَ ﴿٧٣﴾

70. Ona bir tuzak kurmak istediler. Bizse onları en büyük zarara uğrayanlar kıldık.

71. Biz onu ve Lût'u âlemler için bereketlendirdiğimiz arza (ulaştırıp) **kurtardık.**

72. Ve ona İshak'ı, istediğinden ayrı olarak da Ya'kub'u bağışladık. Onların her birini de salih kimseler kıldık.

73. Onları emrimizle doğru yolu gösteren önderler kıldık. Onlara hayırlar yapmayı, namazı dosdoğru kılmayı ve zekâtı vermelerini vahyettik. Onlar yalnızca Bize ibadet eden kimselerdi.

"Ona" Nemrut ve beraberindekiler **"bir tuzak kurmak istediler. Bizse onları"** yaptıkları işlerinde **"en büyük zarara uğrayanlar kıldık."** Ve onların tuzaklarını en zayıf yaratığımızı, kendilerine musallat kılmak suretiyle başlarına geçirdik.

İbn Abbas dedi ki: Allah onların üzerine en zayıf mahluku olan sivrisineği musallat etti. Aradan vakit geçmeden Nemrut arkadaşlarının ve atlarının parıldayan kemiklerini gördü. Bu sinekler onların etlerini yemiş, kanlarını içmişti. Bir tanesi de onun burun deliğine girmiş ve beynine ulaşıncaya kadar önüne geleni kemirip durmuştu. İnsanlar arasında en değerli kabul ettiği kişi demir bir balyozla kafasına vuran kişi oluyordu. O yaklaşık kırk yıl bu şekilde kaldı.

"Biz onu ve Lût'u âlemler için bereketlendirdiğimiz arza (ulaştırıp) **kurtardık."** Biz İbrahim'i ve Lût'u Şam arzına ulaştırarak kurtardık, demektir. İkisi ise daha önce Irak topraklarında idiler. İbrahim (as) -İbn Abbas'ın dediğine göre- Lût (as)ın amcası idi.

Oraya "mübârek" denilmesinin sebebi ise çok verimli, mahsüllerinin ve ırmaklarının bol olmasıdır. Ayrıca orası peygamberler yatağıdır.

Bereket hayrın bir yerde karar kılması demektir. Eğer deve bir yere çakılıp kalır da oradan ayrılmazsa: (برك البعير) denilmesi de buradan gelmektedir.

İbn Abbas dedi ki: Mübarek topraklardan kasıt Mekke'dir. Beytu'l-Makdis olduğu da söylenmiştir. Çünkü peygamberlerin çoğunu yüce Allah oradan göndermiştir. Aynı şekilde orası da çok verimli ve mahsulü bol bir yerdir, suları tatlıdır ve tatlı sular da yere oradan dağılır. Ebu'l-Âliye dedi ki: Ne kadar tatlı bir su varsa, mutlaka semadan Beytu'l-Makdis'teki kayaya iner, sonra oradan yere dağılır. Benzeri bir söz Ka'b el-Ahbar'dan da nakledilmiştir.

Mübarek toprakların Mısır olduğu da söylenmiştir.

"Ve ona İshak'ı, istediğinden ayrı" fazla **"olarak da Ya'kub'u bağışladık."** Çünkü o İshak için dua etmiş, fakat dua etmeksizin de ona fazladan Ya'kub (as) verilmişti. O bakımdan bu da ona istediğinden ayrı (nafile) olarak verilmiş oldu. Çünkü o *"Rabbim, bana salihlerden bağışla."* (es-Sâffât, 37/100) diye dua etmişti. Oğlun oğluna da "nafile (fazladan, ayrı olarak)" da denilir.

Çünkü torun oğlun dışında fazladan verilmiş bir bağıştır.

"Onların her birini de salih kimseler kıldık." Yani İbrahim de, İshak da, Ya'kub da salih kimseler idiler ve Allah'a itaat ediyorlardı. Onların salih kimseler kılınmaları ancak onların lehine salâh ve itaatın tahakkuku ve itaata kudret sahibi olmalarının yaratılması, sonra da kulun bunu kazanması ile mümkün olur. O bakımdan bu, Allah tarafından halk edilen bir şeydir.

"Onları emrimizle doğru yolu gösteren önderler kıldık." Hayırlarda ve itaat olan işlerde kendilerine uyulan başkanlar idiler.

"Emrimizle" buyruğu da: Onlara indirmiş olduğumuz vahiy, emir ve yasaklarla, demektir. Onlar bizim kitabımızla doğru yolu gösteren önderlerdi, denilmiş gibidir.

Anlamın şu şekilde olduğu da söylenmiştir: Onlar Bizim kendilerine: İnsanları irşad edin, ve tevhide onları davet edin diye emir vermemiz üzerine insanları dinimize ileten kimseler idiler.

"Onlara hayırlar yapmayı" itaatler işlemeyi **"namazı dosdoğru kılmayı ve zekâtı vermelerini vahyettik. Onlar Bize ibadet eden"** itaat eden **"kimselerdi."**

وَلُوطًا اٰتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ الْقَرْيَةِ الَّتِي
كَانَتْ تَعْمَلُ الْخَبَائِثَ ۗ اِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ فَاسِقِينَ ۙ ﴿٧٤﴾
وَاَدْخَلْنَاهُ فِي رَحْمَتِنَا ۗ اِنَّهُ مِنَ الصَّالِحِينَ ﴿٧٥﴾

74. Lût'a da hikmet ve ilim verdik. Onu kötülükleri işleyen o ülkeden kurtardık. Çünkü onlar kötü bir kavim idiler, hem fâsıktılar.

75. Ve Biz onu rahmetimizin içine aldık. Çünkü o salihlerdendir.

"Lût'a da hikmet ve ilim verdik." Bu buyrukta "Lût" kelimesi ikinci fiilin delil olduğu gizli bir fiil ile nasb edilmiştir ki; Biz Lût'a verdik, ona verdik, takdirindedir. Bir başka açıklamaya göre; Lût'u da hatırla şeklindedir.

Hikmetten kasıt peygamberlik, din işlerini bilmek ve davalılar arasında kendisi ile hüküm verilen şey demektir. **"İlim"** ise kavrayış diye açıklanmıştır ki, anlam birdir.

"Onu kötülükleri işleyen o ülkeden kurtardık." Sedum ülkesini kastetmektedir. İbn Abbas dedi ki: Bunlar yedi kasaba idiler. Cibril (as) bunların altısını altüst etti, bir tanesini ise Lût ve aile halkı için bıraktı. Burânın adı ise Zeğar idi, bunda pek çok mahsüller yetişirdi. Bu Serat sınırına kadar Filistin kasabalarından birisidir. Hicaz denizi sınırına kadar da bunun pek çok köyleri, kasabaları vardır.

Onların işledikleri kötülükler hususunda iki görüş vardır. Birisi önceden geçtiği gibi Lût kavminin işidir, diğeri ise yüksek sesle yellenmektir. Yani onlar oturup kalktıkları yerlerde ve meclislerinde bu şekilde hareket ediyorlardı. Yüksek sesle yellenmek ile parmak uçlarıyla çakıl taşları atmak olduğu da söylenmiştir ki, ileride gelecektir.

"Çünkü onlar kötü bir kavim idiler, hem fâsıktılar." Allah'a itaatin dışına çıkan kimselerdi. Fâsıklık, önceden geçmiş olduğu gibi sınırın dışına çıkıştır.

"Ve Biz onu rahmetimizin içine" peygamberliğe **"aldık."** İslâm'a aldık diye de açıklanmıştır. Cennete koyduk diye açıklandığı gibi, rahmetten kasıt onun kavminden kurtarılmasıdır, diye de açıklanmıştır.

"Çünkü o salihlerdendir."

وَنُوحًا إِذْ نَادَىٰ مِن قَبْلُ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَنَجَّيْنَاهُ وَأَهْلَهُ
مِنَ الْكَرْبِ الْعَظِيمِ ﴿٧٦﴾ وَنَصَرْنَاهُ مِنَ الْقَوْمِ الَّذِينَ كَذَّبُوا
بِآيَاتِنَا ۖ إِنَّهُمْ كَانُوا قَوْمَ سَوْءٍ فَأَغْرَقْنَاهُمْ أَجْمَعِينَ ﴿٧٧﴾

76. Nûh'u da (an.) **Hani o daha önce Bize dua etmişti de onun duasını kabul edip hem onu, hem ailesini o büyük sıkıntıdan kurtarmıştık.**

77. Âyetlerimizi yalanlayan kavminden onun intikamını aldık. Çünkü onlar kötü bir kavim idiler. Bundan ötürü hepsini suda boğduk.

"Nuh'u da" an. **"Hani o daha önce"** İbrahim ve Lût'tan önce, kavmine karşı **"Bize dua etmişti."**

Bundan kasıt onun: *"Ey Rabbim! Yeryüzünde kâfirlerden dönüp dolaşan*

bir kimse bırakma" (Nuh, 71/26) şeklindeki duasıdır. Kendisini yalanladıklarında da: *"Ben gerçekten yenik düşürüldüm, artık intikamımı al!"* (el-Kamer, 54/10) diye dua etmişti.

"Onun duasını kabul edip hem onu, hem ailesini o büyük sıkıntıdan" suda boğulmaktan **"kurtarmıştık."**

Büyük sıkıntı (el-kerb) ileri derecedeki üzüntü ve keder demektir. **"Ailesi"**nden kasıt ise aralarından iman edenlerdir.

"Âyetlerimizi yalanlayan kavminden onun intikamını aldık." Ebu Ubeyde dedi ki: Buradaki: "(من)...den"; (على)...e, a anlamındadır.(1) Anlamının (meâlde olduğu gibi:) **"Âyetlerimizi yalanlayan kavminden onun intikamını aldık"** şeklinde olduğu da söylenmiştir.

"Bundan ötürü hepsini" küçükleriyle büyükleriyle **"suda boğduk."**

وَدَاوُدَ وَسُلَيْمٰنَ اِذْ يَحْكُمٰنِ فِي الْحَرْثِ اِذْ نَفَشَتْ فِيهِ
غَنَمُ الْقَوْمِ ۚ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَاهِدِينَ ﴿٧٨﴾ فَفَهَّمْنٰهَا
سُلَيْمٰنَ ۚ وَكُلًّا اٰتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا ۚ وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ
يُسَبِّحْنَ وَالطَّيْرَ ۚ وَكُنَّا فَاعِلِينَ ﴿٧٩﴾

78. Dâvûd ve Süleyman'ı da (an.) **Hani kavmin koyunlarının girdiği ekin hakkında hüküm veriyorlardı. Biz onların hükümlerine tanık idik.**

79. Biz onu hemen Süleyman'a kavratmıştık. Bununla beraber her birine hikmet ve ilim verdik. Dâvûd'a da onunla birlikte tesbih etsinler diye dağları ve kuşları müsahhar kıldık. Yapanlar Bizleriz.

Bu buyruğa dair açıklamalarımızı yirmialtı başlık halinde sunacağız:

1- Dâvûd ve Süleyman (ikisine de selâm olsun)ın Hükümleri:

"Dâvûd ve Süleyman'ı da" an. **"Hani kavmin koyunlarının girdiği ekin hakkında hüküm veriyorlardı."**

(1) Buna göre Âyetlerimizi yalanlayan kavmine karşı ona yardım ettik, demek olur.

Yüce Allah'ın: **"Hüküm veriyorlardı"** buyruğunda her ne kadar bir arada kendilerinden söz edilmekte ise de hüküm vermekte ikisinin bir araya gelmeleri kastedilmemiştir. Çünkü aynı konu ile ilgili olarak iki hakimin (bir arada) hüküm vermeleri caiz değildir. Onların her birisi tek başına hüküm vermiştir. Bu hükmü doğru olarak kavrayan ise yüce Allah'ın ona kavratması sayesinde Süleyman (as) olmuştu.

"Ekin hakkında" buyruğu ile ilgili olarak iki görüş vardır. Bir görüşe göre bu bir ekin (ziraat) idi. Bu görüş Katade'ye aittir. Bir diğer görüşe göre ise salkımları ortaya çıkmış bir üzüm bağı idi, bu da İbn Mes'ud ve Şureyh'in görüşüdür. **"el-Hars:** Ekin" her ikisi hakkında kullanılır. Ancak ziraat hakkında kullanılması istiâreli anlatımdan daha bir uzaktır. (Yani hakikate daha yakındır).

2- Koyunların Yayılması:

"Hani kavmin koyunlarının" geceleyin **"girdiği"** ve otladığı **"ekin hakkında hüküm veriyorlardı."** Görüldüğü gibi burada "en-nefş" geceleyin otlamak demektir. O bakımdan çobansız olarak otlamaları halinde; "(نفشت بالليل): Geceleyin yayıldı" denilirken, gündüzün yayılmayı anlatmak üzere de; (هَمَلت بالنهار) denilir. Sahibi tarafından otlatılırlarsa: (أنفشها صاحبها) denilir. "(إبلٌ نُفّاش): Alabildiğine yayılan develer" demektir.

Abdullah b. Amr'ın rivayet ettiği hadiste de şöyle denilmiştir: Cennetteki bir tane geceyi yayılarak geçiren devenin işkembesi gibidir.(1) Bunu da el-Herevî nakletmektedir. İbn Sîde ise şöyle demektedir: Gündüzün yayılmak anlamındaki "el-hemel" koyunlar hakkında kullanılmaz, bu sadece develer hakkında kullanılır.

3- Arapçada İki Kişi İçin Çoğul Kipi Kullanılabilir mi?

"Biz onların hükümlerine tanık idik" buyruğu çoğulun asgari miktarının iki kişi olduğuna delildir. Ancak bir görüşe göre maksat, hüküm veren iki şahıs ile hakkında hüküm verilenlerdir. Bundan dolayı (üç ve yukarısı çoğul için kullanılan): **"Onların hükümlerine"** denilmiştir.

4- Hükümlerinin Mahiyeti:

"Biz onu" yani meseleyi ve onun hakkındaki hükmü **"Süleyman'a kavratmıştık."** Burada hakkında hüküm verilen meseleden zamir ile söz edilmesi, buna delil teşkil edecek ifadelerin önceden geçmiş olmasındandır.

(1) İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye*, V, 97

Süleyman (as)ın hükmünün babasının hükmünden daha üstün oluşu şu bakımdandır: O, onların her birisinin elinde bulundurduğu öz malını elinde bulundurmasına devam etmesine hükmetmiş ve böylelikle rahat içerisinde kalmasını sağlamıştı. Dâvûd (as) ise koyunları ekinin sahibine vermeyi uygun görmüştü.

Bir kesim şöyle demiştir: Hayır, o koyunları ekin sahibine, ekini de koyunların sahibine vermişti.

İbn Atiyye dedi ki: Birinci görüşe göre o, koyunların telef ettikleri mahsule eş değerde olduklarını görmüş olmalıdır. İkinci görüşe göre ise o, koyunların ekine ve gelire eş değerde olduklarını görmüştür.

Süleyman (as) hasımların çıktıkları kapı tarafında oturdu. Dâvûd (as)ın yanına da bir başka kapıdan giriyorlardı. Hasımlar, Süleyman (as)ın bulunduğu taraftan çıktıklarında onlara: Aranızda Allah'ın peygamberi Dâvûd ne şekilde hüküm verdi? diye sordu. Hasımlar: Koyunların ekin sahibine verilmesine hükmetti, dediler. O: Hüküm belki başka türlü olabilir, benimle beraber geliniz, dedi. Babasının yanına varıp: Ey Allah'ın Peygamberi, dedi. Sen şunu şunu hükme bağladın, ben ise her iki kişiye de daha uygun gelen bir görüşe vardım. Dâvûd (as) O nedir? deyince şöyle dedi: Koyunları ekin sahibine ver, o koyunların sütlerinden, yağlarından, yünlerinden faydalansın. Ekini de ona bakmak üzere koyunların sahibine ver. Koyunların zarar verdiği o ekin ertesi sene telef olmadan önceki haline gelince herkes elindeki malı öbürüne teslim etsin.

Bunun üzerine Dâvûd (as): Oğulcağızım, gerçekten başarılı bir hüküm verdin. Allah senin bu kavrayışını sürekli kılsın, deyip oğlu Süleyman'ın verdiği şekilde o da hüküm verdi. Bu manadaki açıklamaları İbn Mes'ud, Mücahid ve başkaları yapmıştır.

el-Kelbî dedi ki: Dâvûd (as) koyunları ve koyunların telef ettikleri bağın kıymetini göz önünde bulundurdu. Her ikisinin eşit değerde olduklarını görünce koyunları bağın sahibine verdi. en-Nehhâs da böyle demiştir: Onun koyunların ekin sahibine verilmesini hükme bağlaması, koyunların değerinin ona yakın olmasından ötürüdür.

Süleyman'ın hükmü hakkında da şöyle denilmiştir: Ekin sahibinin koyunlardan elde ettiklerinin değeri ile koyunların telef ettikleri ekinlerin değeri aynı şekilde eşit idi.

5- Dâvûd ve Süleyman (as)ın Hükümlerinin Değeri:

"Bununla beraber her birine hikmet ve ilim verdik" buyruğundan bazı kimseler Dâvûd (as)ın bu olayda hata etmediğini, aksine bu hususta ken-

disine ilim ve hikmetin verilmiş olduğu sonucunu çıkarmışlar. Yüce Allah'ın: **"Biz onu hemen Süleyman'a kavratmıştık"** buyruğunun da Süleyman (as)ın Dâvûd (as)a karşı bir üstünlüğünü ifade ettiğini ve üstünlüğünün de nihayette Dâvûd (as)a döndüğünü söylemişlerdir. Baba da zaten oğlunun kendisinden üstün olmasına sevinir.

Bir diğer kesim şöyle demiştir: Hayır, o bu olayda istenen muayyen sonucu isabet ettirememiştir. Allah onu, başka bir olay ile ilgili olarak kendisine hikmet ve ilim vermiş olduğunu belirterek öğmektedir. Bu olayda isabet eden Süleyman (as)dır, hata eden de Dâvûd (as)dır. Başkalarında görüldüğü gibi peygamberlerde de yanlış ve hata yapmak imkânsız bir şey değildir. Aksine onlar hataları üzerinde bırakılmazlar. Başkaları hataları konusunda (uyarılmayıp) bırakılsalar dahi.

Velid, Dimaşk (Şam)daki kiliseyi yıkınca, Bizans Hükümdarı ona şu mektubu yazdı: "Sen babanın ilişmediği kiliseyi yıkmış bulunuyorsun."

Eğer sen isabet ettiysen baban hata etmiştir, eğer baban isabet ettiyse sen hata etmiş bulunuyorsun. Bunun üzerine Velid: **"Dâvûd ve Süleyman'ı da (an.) Hani kavmin koyunlarının girdiği ekin hakkında hüküm veriyorlardı. Biz onların hükümlerine tanık idik. Biz onu hemen Süleyman'a kavratmıştık. Bununla beraber her birine hikmet ve ilim verdik"** buyruğunu yazarak cevap verdi.

Bir kesim de şöyle demiştir: Dâvûd ve Süleyman -ikisine de selâm olsun- peygamberdi. Bunlar kendilerine gelen vahye göre hüküm verirlerdi. Dâvûd bir vahye göre hüküm verdi, Süleyman da yüce Allah'ın kendisi ile Dâvûd'un hükmünü neshetmiş olduğu başka bir vahye göre hüküm verdi. İşte buna göre **"Biz onu hemen Süleyman'a kavratmıştık"** buyruğu Dâvûd'a verilen vahyi neshedici vahiy yoluyla kavratmıştık ve Süleyman'a da bunu Dâvûd'a tebliğ etmesini emretmiştik demek olur. **"Bununla beraber her birine hikmet ve ilim verdik."**

Bu da İbn Fûrek'in de aralarında bulunduğu bir grup ilim adamının görüşüdür. Cumhurun kanaatine göre ise; her ikisi ictihadlarına dayanarak hüküm vermişlerdi ki, bu da bir sonraki başlığın konusudur:

6- Peygamberlerin İçtihad Etmeleri Caiz midir?:

İlim adamları peygamberlerin içtihad etmelerinin caiz olup olmadığı hususunda farklı görüşlere sahiptirler. Caiz olmadığını söyleyenler olmuş ise de; muhakkikler caiz olduğunu bildirmişlerdir. Çünkü peygamberlerin içtihad etmeleri aklen imkânsız değildir. Diğer taraftan içtihad şer'î bir delildir. O halde peygamberlerin bunu delil olarak kullanmalarının imkânsız görülecek bir

tarafı yoktur. Nitekim şanı yüce Allah'ın: "Bu husus ağırlıklı olarak sende bir kanaat halini alırsa, kanaatinin ağır bastığı tarafı sen kesin inanıp ve Benim hükmüm olduğunu kabul edip bunu ümmetine tebliğ et" diye buyurmuş olması da aklen imkânsız bir şey değildir.

Eğer: İçtihadın delil olması nassın olmaması halinde söz konusudur. Peygamberlerin nass bulamaması ise söz konusu değildir, denilecek olursa biz de şöyle cevap veririz:

Melek inmeyecek (ve gerek duyulan nassı getirmeyecek) olursa, onlarda da nass bulunmamış olur. Onlar da ellerinde bulunan nassların manalarını araştırmak hususunda kendileri dışındaki diğer müçtehidlerle aynı durumda olurlar. Kendileri ile sair müçtehidler arasındaki fark; peygamberlerin içtihadlarında hatadan, yanlışlık yapmaktan ve kusurlu davranmaktan masum (korunmuş) olmalarında ortaya çıkar. Başkaları ise böyle değildir. Nitekim Cumhurun kanaatine göre bütün peygamberler içtihadlarında hata etmekten ve yanlışlık yapmaktan yana korunmuşlardır.

Şafiî mezhebi alimlerinden Ebu Ali İbn Ebi Hureyre'nin kanaatine göre de Peygamberimiz (sav) peygamberlerin hata etmeleri açısından özel bir konumda bulunmaktadır. O, bizim peygamberimiz ile sair peygamberler arasında fark gözetmekte ve son peygamberin arkasından hatasını telafi edecek bir kimse bulunmadığı için, yüce Allah'ın onu hatadan korumuş olduğunu, diğer peygamberlerden sonra ise hatalarını telafi edecek kimselerin gelmiş olduğunu söylemektedir.

Şöyle de denilmiştir: Genel olarak bütün peygamberlerle bizim peygamberimiz arasında hatalarının mümkün olması açısından bir fark yoktur. Ancak onlar, o hatalarını uygulama noktasında bırakılmazlar. Dolayısıyla onlardan sonra gelecek olan peygamberlerin o hatalarını telâfi etmelerine itibar edilmez. İşte Rasûlullah (sav)a bir kadın iddet hakkında soru sormuş, o da ona: "Dilediğin yerde iddet bekle" dedikten sonra, aynı kadına: "Yazılı vade sona erinceye kadar evinde bekle" diye buyurmuştur.(1)

Bir adam ona: Ne dersin? Ben ecrimi Allah'tan bekleyerek öldürülecek olursam, cennete ulaşmama herhangi bir şey engel olur mu? diye sorunca, ona önce: "Hayır" demiş, sonra da onu çağırarak: "Borç müstesnâ, Cebrail (as) bana böyle haber verdi" diye buyurmuştur.(2)

(1) ***Ebû Dâvûd,*** Talâk 44; ***Tirmizî,*** Talâk 23; ***Nesâî,*** Talâk 60; ***İbn Mâce,*** Talâk 8; ***Dârimî,*** Talâk 14; ***Muvattâ',*** Talâk 87; ***Müsned,*** VI, 370, 421

(2) ***Müslim,*** İmâre 117; ***Tirmizî,*** Cihad 33; ***Nesâî,*** Cihâd 32; ***Muvatta',*** Cihâd 31; ***Dârimî,*** Cihâd 21; ***Müsned,*** V, 297, 304, 308.

7- Hakim ve Müçtehidlerin Farklı İçtihadlarının Hükmü:

el-Hasen dedi ki: Eğer bu âyet-i kerîme olmasaydı, hakimlerin helâk olacakları görüşüne varırdım. Ancak yüce Allah Süleyman (as)ı doğruluğu isabet ettirmesi dolayısıyla överken, Dâvûd (as)ı da içtihadı dolayısıyla mazur görmüştür.

İlim adamları farklı sonuçlara varmaları halinde fer'î meselelerde içtihad eden müçtehidlerin hükmü hususunda farklı görüşlere sahiptirler. Bir kesimin kanaatine göre hak Allah'ın nezdinde yalnızca bir taraftadır. Buna dair de bir takım deliller ortaya koymuş, müçtehidleri de bu delilleri araştırmaya, bunlar üzerinde düşünmeye davet etmiştir. Belli bir meselede istenen muayyen hükme ulaşan bir kimseye gelince; işte mutlak olarak isabet eden odur. Böyle bir kişinin de iki ecri vardır, biri içtihad ecri, diğeri de isabet ettirme ecri. Hakka isabet ettiremeyen ise, içtihad etmekte isabetli fakat muayyen hakkı isabet ettirememek bakımından da hatalıdır. Böyle bir kimsenin de bir ecri vardır. Bununla birlikte mazur da değildir. İşte Süleyman da istenen hakka isabet ettirmiş ve kavradığı husus da bu olmuştur.

Bir başka kesim hata eden âlimin mazur olmamakla birlikte, hatası dolayısıyla günahkâr da olmayacağı görüşündedir. Bir kesim de şu görüştedir: Hak belli bir taraftadır. Yüce Allah da ona dair delilleri açıkça ortaya koymuş değildir. Aksine o meseleyi müçtehidlerin görüşlerine havale etmiştir. Bu hakkı isabet ettiren isabet etmiş, ettiremeyip hata eden ise hem mazurdur hem de ecir alır. Yüce Allah (bu gibi hususlarda) bizden muayyen gerçeği isabet ettirmekle kulluk etmemizi istememiştir. O bizden sadece içtihad ederek, kulluk etmemizi istemiştir.

-Aynı zamanda Malik'in ve mezhebine mensub ilim adamlarının (Allah onlardan razı olsun) bellenmiş ve tesbit edilmiş görüşlerinin de ifadesi olan- ehli sünnetin cumhuru da şöyle demektedir: Fer'î meselelerde hak her iki taraftadır. Her müçtehid isabet eder. İstenen şey ise kendi kanaatince daha faziletli olanı tesbit etmesinden ibarettir. Her müçtehid kendi özel kanaatince en faziletli olanı içtihadı ile tesbit etmiştir.

Bu görüşün deliline gelince; Ashab-ı Kiram ve onlardan sonra gelenlerin biri diğerinden farklı hükümleri kabul etmiştir. Onlardan herhangi bir kimse kendisine muhalefet edenin görüşünü bırakılarak, kendi görüşünün kabul edilmesi kanaatinde olmamıştır.

Ebu Ca'fer el-Mansur'un insanları Muvatta'ı kabul etmeye zorlama isteğini Malik (Allah'ın rahmeti üzerine olsun)in reddetmesi de bu kabildendir. Buna göre bir ilim adamı bir husus hakkında helaldir diyecek olsa, bu yüce Allah'ın nezdinde bu alime has olan bu konuda hak odur. Onun kanaatini ka-

bul eden herkes için de böyledir. Aksinde de durum böyledir. Bu kanaatin sahipleri derler ki: Süleyman (as) meseleyi en mükemmel şekilde kavramış ve daha tercihe değer olan o olmakla birlikte, birincisi de hatalı değildir. Bu kanaat sahipleri Peygamber (sav)ın: "İlim adamı içtihad edip de hata ederse"[1] hadisini daha faziletli olanı isabet ettiremezse diye açıklamışlardır.

8- İçtihad Eden Hakimin Ecri:

Müslim ve başkalarının rivayetlerine göre Amr b. el-Âs, Rasûlullah (sav)ı şöyle buyururken dinlemiş: "Hakim hükmedip, içtihad eder sonra da isabet ettirirse onun için iki ecir vardır. Hakim içtihad eder, sonra da hata ederse onun için bir ecir vardır."[2] Müslim'in eserinde bu şekilde "hükmedip içtihad ederse" şeklinde içtihaddan önce hükmetmeyi zikretmiştir. Halbuki durum aksinedir. İçtihad hüküm vermekten öncedir. İcma ile içtihad etmeden hüküm vermek caiz kabul edilmemiştir. Hadisin manası şundan ibarettir: Hükmetmek isteyip de içtihad ederse... Nitekim yüce Allah'ın: ***"Kur'ân okuduğun zaman Allah'a sığın."*** (en-Nahl, 16/98) buyruğu da böyledir. (Yani önce istiâze çekilir, sonra Kur'ân okunur). Buna göre burada olay hakkında içtihad etmesini kastetmiştir. Bu da usûl alimlerinin şu kanaatlerinin doğruluğunu ifade eder: Müçtehidin aynı olayın yeniden tekrarlanması halinde bir daha içtihad edip düşünmesi icab eder. Daha önceki içtihadına dayanmamalıdır, çünkü birincisinde kuvvetli gördüğü kanaatin farklısının ikinci seferinde ona kuvvetli görüş olarak görünmesi mümkündür. Ancak ilk içtihadının esaslarını hatırlıyor ve ona meylediyor ise; bir başka emare üzerinde yeniden düşünmeye ihtiyacı olmaz.

9- Hata Etmekle Birlikte İçtihadında Ecir Alan Müçtehidin Nitelikleri:

Hata eden hakimin ecir alması ancak içtihadı, sünnetleri, kıyası ve geçmiş hakimlerin hükümlerini bilmesi halinde söz konusudur. Çünkü onun yaptığı içtihad bir ibadettir. Hataya karşılık ona ecir verilmez, aksine sadece ondan günah kaldırılır. Eğer o mesele içtihad konusu değil ise bu sefer kendisi böyle bir yükümlülüğün altına gereksiz yere girmiş demektir. Bu durumda da verdiği hükmünde hatadan dolayı mazur görülemez. Aksine onun en ağır günahı kazanacağından korkulur. Buna da Peygamber (sav)ın Ebu Dâvûd tarafından rivayet edilen bir başka hadisi delil teşkil etmektedir: "Hakim-

(1) ***Buhârî,*** İ'tisâm 20, 21; ***Müslim,*** Akdiye 15; ***Ebû Dâvûd,*** Akdiye 2; ***Tirmizî,*** Ahkâm 2; ***Nesâî,*** Adâbu'l-Kudât 3; ***İbn Mâce,*** Ahkâm 3; ***Müsned,*** II, 187, IV, 198, 204, 205

(2) Bir önceki notta gösterilen yerler.

ler üç türlüdür..."[1]

İbnu'l-Münzir dedi ki: Hakime içtihad ederken hata ettiği için değil, doğ ruyu bulmak için çalıştığından dolayı ecir verilir. Bunu destekleyen delillerden birisi de yüce Allah'ın: **"Biz onu hemen Süleyman'a kavratmıştık"** âyetidir. el-Hasen dedi ki: Yüce Allah Süleyman (as)ı övmekte, Dâvûd (as)ı da yermemektedir.

10- Müçtehidlerin Farklı Görüşlerinden Yalnız Birisi İsabetlidir:

Ebu Temmâm el-Mâlikî'nin naklettiğine göre Malik'in görüşü şudur: Hak müçtehidlerin görüşleri arasında yalnız birisindedir. Diğer farklı kanaatlerde bu özellik yoktur, fukahanın çoğunluğu da bu kanaattedir. Ebu Temmam dedi ki: İbnu'l-Kasım'ın naklettiğine göre o Malik'e, ashabın ayrılıkları hakkında sormuş, o da; kimisi hata etmiştir, kimisi isabet etmiştir. Onların bütün görüşleri haklı demek değildir, diye cevap vermiştir.

Bu görüşün İmam Malik'in meşhur görüşü olduğu söylenmiştir. Muhammed b. el-Huseyn de bu kanaattedir. Bu görüşü kabul edenler Abdullah b. Amr'ın hadisini delil göstermişler[2] ve şöyle demişlerdir: Bu, müçtehidler ve hakimler arasında hata edenin de, isabet edenin de bulunduğu hususunda açık bir nasstır. Her bir müçtehidin isabet ettiğini söylemek aynı şeyin hem helal, hem haram, hem vacib, hem mendub olmasını gerektirebilir.

Diğer görüşün sahipleri de İbn Ömer'in şu hadisini delil göstermişlerdir:

İbn Ömer dedi ki: Rasûlullah Ahzab gazvesinden sonra (Kurayzaoğullarına) gittiği günü aramızda nidâ et(tir)di: "Hiç kimse Kurayzaoğulları diyarı dışında ikindi namazını kılmasın." (Yolda) bazı kimseler vaktin geçeceğinden korktular, Kurayzaoğulları diyarına varmadan namazlarını kıldılar. Diğerleri ise; vakti geçirecek dahi olsak Rasûlullah (sav)ın bize emrettiği yerden başka bir yerde namaz kılmayacağız. Rasûlullah bu iki kesimden de kimseyi azarlamadı.[3]

Bu kanaatte olanlar derler ki: Eğer iki kesimden birisi hata etmiş olsaydı, Peygamber (sav) onu elbette tayin ederdi.

Şöyle de denilebilir: Belki hata edenleri tayin etmeyip susması, hata edenin de günahkâr olmayıp ecir almış olmasından dolayıdır. O bakımdan hata edeni tayin etmeye ihtiyaç duymamıştır. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

---

(1) "... Hakkı bilip gereğince hükmeden cennette; hakkı bilmekle birlikte zulmeden ile, cahilce hüküm veren cehennemdedir" mealinde: *Ebû Dâvûd*, Akdiye 2; *İbn Mâce*, Ahkâm 3.

(2) Ancak "sekizinci başlık"ta geçtiği gibi, hadisin ashabdan ravisi, Abdullah b. Amr değil, babası, Amr. b. el-Âs'tır.

(3) *Buhârî*, Meğâzî, 30; *Müslim*, Cihâd 69

İçtihad meselesi uzun ve dallı budaklı bir meseledir. Bizim burada ondan bu kadarcık söz etmemiz âyetin anlamı ile ilgili olarak yeterlidir. Hidayete ulaşmak başarısını veren Allah'tır.

11- Hakimin Hüküm Verdikten Sonra İçtihadından Dönmesi:

Âyet-i kerîme ile ilgili başka meseleler vardır. Bunlardan birisi de; hakimin kendi içtihadı ile vermiş olduğu birinci hükümden daha tercihe değer bir başka içtihada dönmesidir. İşte Dâvûd (as) böyle yapmıştır. Bizim (mezhebimize mensub) ilim adamlarımız -yüce Allah'ın rahmeti üzerlerine olsun- bu hususta farklı görüşlere sahiptirler. Abdu'l-Melik ve Mutarrif, *"el-Vâdıha"*da şöyle demektedirler: Yetki alanı içerisinde olduğu sürece bu hakka sahiptir. Eğer başkasının yetki alanına girerse böyle bir hakka sahip değildir ve o da yargı bakımından başkası gibidir. Malik (Allah'ın rahmeti üzerine olsun)in *"el-Müdevvene"*deki sözünün zahirinden anlaşılan budur.

Suhnûn da hakkında (aleyhinde) görüş belirtilmiş bir içtihaddan daha doğru kabul ettiği bir başka içtihada dönüşü hususunda: "Buna hakkı yoktur" demektedir. İbn Abdi'l-Hakem de böyle demiştir. Onlar derler ki: O bu durumda kendisince güçlü kabul ettiği görüşüne göre yeniden hüküm verir. Suhnûn dedi ki: Ancak o vakitte kendisince daha kuvvetli görüşün hangisi olduğunu unutmuş, yahut yanılmış ise ve bundan başka bir hüküm gereğince hükmetmiş ise, o verdiği hükmünü bozabilir. Ama hüküm verdiği zaman kendisince daha güçlü kabul ettiği hüküm gereğince hükmetmiş, sonra da başka bir görüşün kuvvetli olduğunu görmüş ise, birinci hükmünü bozma imkânı yoktur. Suhnun bunu "oğlunun kitabında (mektubunda?)" ifade etmiştir. Eşheb de *"İbnu'l-Mevvazın Kitabı"*nda şöyle demektedir: Eğer onun verdiği hükümden daha doğru olana dönüşü mali bir hususa ait ise birinci hükmünü nakzedebilir. Şâyet talak, nikah ya da köle azad etmek ile ilgili ise önceki hükmünü bozmak hakkı yoktur.

Derim ki: Hakim eğer hakkın başka kanaatte olduğunu açıkça görecek olursa o hüküm kendi yetki alanı çerçevesinde kaldığı sürece vermiş olduğu hükümden dönebilir. Ömer (ra)ın Ebu Musa (ra)a yazdığı ve Darakutnî'nin rivayet ettiği[1] mektubunda da böyledir. Biz bunu el-A'raf Sûresi'nde (el-A'raf, 7/12. âyetin tefsiri, 4. başlıkta) zikretmiştik. Orada Ömer (ra) böyle bir tafsilata girişmemiştir. Malik'in zahir görüşü lehine delil de budur.

Hakim haddini aşarak ve ilim ehline muhalefet ederek hüküm verecek olursa, hükmünün -içtihad etmiş olsa dahi- reddedileceği hususunda ilim adamlarının görüş ayrılığı yoktur.

(1) *Dârakutnî*, IV, 206-207

Bir hakimin hükmünü, bir başka hakimin koğuşturmasına gelince; bu o kimseye caiz değildir, çünkü hükümlerin nakledilmesi açısından ve helali haram değiştirmek bakımından bunun pek büyük bir zararı vardır. Ayrıca İslâm kanunları da zapt u rapt altına alınmış olmaz. İlim adamlarından hiçbir kimse bir başkasının rivayetini nakzetmeye kalkışmamıştır. Herkes ancak kendisince kuvvetli gördüğüne göre hüküm vermiştir.

12- Dâvûd (as)ın Verdiği Hükümden Dönüşünün Mahiyeti:

Bazıları: Dâvûd (as) henüz hükmünü yürürlüğe koymamış ve başkasının söylediği görüşün haklı olduğunu görmüştü. Başkaları da: Onun verdiği hüküm hakim hükmü değil, bir fetva idi, demişlerdir.

Derim ki: Ebu Hureyre'nin Peygamber (sav)dan yaptığı şu rivayet de böylece yorumlanır. Ebu Hureyre dedi ki: Bir seferinde beraberlerinde birer oğulları da bulunan iki kadın vardı. Bir kurt gelip onlardan birisinin oğlunu kapıp gitti. Biri öteki kadına: O kurt senin oğlunu alıp gitti, dedi. Diğeri de ötekine: Hayır, o senin oğlunu kaptı, dedi. Her ikisi Dâvûd (as)ın hükmüne başvurdular. O da oğlun büyük kadına ait olduğuna dair hüküm verdi. Dâvûd'un oğlu Süleyman'ın (ikisine de selâm olsun) yanına çıktılar ve durumu ona haber verdiler. O da: Bana bir bıçak getirin, çocuğu ikiye böleceğim, her birinize yarısını vereceğim, küçük kadın: Hayır, Allah'ın rahmeti üzerine olsun, böyle yapmana gerek yok, o onun oğludur, dedi. Bunun üzerine oğulun küçük kadına ait olduğuna dair hüküm verdi. Ebu Hureyre dedi ki: Ben o zamana kadar (bıçağa) sikkîn denildiğini duymamıştım. Bizler bu anlamda ancak "el-mudye" lafzını kullanırdık. Bu hadisi Müslim rivayet etmiştir.(1)

Bu hükmün Dâvûd (as)ın bir fetvâsıdır, şeklindeki görüş zayıf bir görüştür. Çünkü o bir peygamberdi ve onun verdiği fetva bir hüküm idi. Diğer görüş de uzak bir ihtimaldir. Çünkü yüce Allah: **"Hani... ekin hakkında hüküm veriyorlardı"** diye buyurmakta ve böylelikle onların her birisinin ayrı ayrı hüküm vermiş olduğunu beyan etmektedir. Hadis-i şerifte geçen: "Çocuğun büyük kadına ait olduğuna dair hüküm verdi" ifadesi de vermiş olduğu hükmünün geçerli ve yerine getirilen bir hüküm olduğuna delil teşkil etmektedir.

Hele şöyle diyenler oldukça uzak bir ihtimali dile getirmişlerdir: Onun çocuğun büyük kadının hakkı olduğuna dair hüküm vermesi, kadının büyük olması dolayısıyla lehine hüküm vermesinin, Dâvûd'un şeriatının bir gereği olduğundandı. Bunun tutarsızlık sebebi, büyüklüğün ve küçüklüğün da-

(1) *Buhârî*, Enbiyâ 40, Ferâiz 30; *Müslim*, Akdiye 20; *Nesâî*, Âdâbu'l-Kudât 14, 16; *Müsned*, II, 322, 340.

valar esnasında uzunluk, kısalık, siyahlık ve beyazlık gibi göz önünde bulundurulmaması gereken şeyler oluşundan dolayıdır. Çünkü bunların hiçbirisi davacıların herhangi birisinin görüşünü tercih etmeyi gerektirmez ki, bundan dolayı onun lehine ya da aleyhine hüküm vermek söz konusu olsun. Hüküm şer'î buyrukların getirdiklerinin iyice kavranılmasından hareketle doğruluğu kestirilebilen şeyler arasında yer alır.

Burada söylenmesi gereken şudur: Dâvûd (as)ın çocuğun büyük kadına ait olduğuna hüküm vermesi, kendisince o kadının sözünü tercih etmesini gerektiren bir sebepten ötürü olmuştur. Hadis-i şerifte bunu tayin eden bir ifade yoktur. Çünkü bunun tayin edilmesini gerektiren bir sebep de yoktur. Belki çocuk elinde idi. Diğerinin ise delil getirebilmekten yana âciz olduğunu bilmişti. Bu sebebten ötürü çocuğun o kadına ait olduğuna dair hüküm verdi ve bunu mevcut olanı, mevcut hali üzere bırakmak (istishâb) esasına dayanarak yapmıştı.

Böyle bir yorum bu hadis ile ilgili olarak yapılan açıklamaların en güzelidir. İndirilmiş şeriatlerin hakkında ihtilâf etmiş olmaları uzak bir ihtimal bulunan şer'î davalar ile ilgili kaidelerin, lehine tanıklık ettiği de budur. O bakımdan: Eğer Dâvûd şer'î bir sebebe binaen böyle bir hüküm vermiş ise, Süleyman'ın onun hükmünü nakzetmesi nasıl uygun düştü, denilemez. Böyle bir itiraza şu şekilde cevap verilir:

Süleyman (as) babasının hükmünü nakzetmeye kalkışmış değildir. O oldukça incelikli bir yola başvurmuştur ve bu sebebten küçük kadının doğru söylediğini anlamıştır. Bu da şudur: Haydi bana bir bıçak getir. Ben aranızda bu çocuğu ikiye paylaştırayım deyince, küçük kadın: Hayır dedi. Böylelikle o küçük kadında tesbit ettiği şefkat karinesi ile, bunun büyük kadında bulunmadığını görmesi, bir de küçük kadının doğru söylediğine dair kendisinde yeterli bir kanaat ve bilgi hasıl edecek başka bir takım karineleri de eklemiş olması muhtemel olduğundan, çocuğun küçük hanıma ait olduğuna hüküm vermiştir. Onun bu şekilde bir hüküm vermesine uygun sebep teşkil eden hususlardan birisi de, kendi bilgisine dayanarak hüküm vermesi olabilir.

Nesâî bu hadisi naklettiği babta: "Hakim'in kendi bilgisine dayanarak hüküm vermesi"(1) diye bir başlık kullandığı gibi, yine aynı şekilde bu hadis için: "Hakim'in hakkın ortaya çıkması için yapmayacağı bir şey hakkında: Onu yapayım diyebileceği"(2) şeklinde; yine bu hadis ile ilgili olarak: "Hakim'in kendisi gibi yahut kendisinden daha üstün bir başka hakimin vermiş olduğu hükmü bozması"(3) diye bir başlık açmıştır.

(1) *Nesâî*, Âdâbu'l-Kudât 14.
(2) *Nesâî*, Âdâbu'l-Kudât 15.
(3) *Nesâî*, Âdâbu'l-Kudât 16.

Büyük hanımın çocuğun Süleyman (as)ın bu hususta ciddî ve kararlı olduğunu görmesi üzerine küçük kadına ait olduğunu itiraf etmiş olması ve bunun üzerine onun da çocuğun küçük hanıma ait olduğuna dair hüküm vermiş olması ihtimali de vardır. Böylelikle bu, hakimin yemin ile hükmetmiş olmasına benzer. Kişi yemin etmeye kalkınca bu sefer inkâr edenden ikrar etmesini gerektiren bir husus ortaya çıkar. Bu durumda hakim onun aleyhine yeminden önce de, sonra da bu ikrar gereğince hüküm verir ve bu da birinci hükmü nakzetmek kabilinden olmaz. Aksine sebeplerin değişmesine uygun olarak hükümlerin değişmesi kabilinden olur. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

Bu hadisteki fıkhî inceliklere gelince; peygamberlerin de içtihadlarına göre hüküm vermeleri caiz görülmüştür. Bunu daha önceden zikrettik. Bir diğer fıkhî incelik şudur: Hakimler hakları ortaya çıkartacak bir takım yollara başvurabilirler ve bu güçlü bir zekâ ve kavrayışın, insanların durumlarını yakından tanıyışın bir neticesidir. Bazen takva ehlinde dini ve nuranî bir feraset bulunabilir. Bu da Allah'ın bir lütfudur, onu dilediğine verir. Bu hususta: Anne (çocuğunun nesebine) ilhak edilebilir, diyenlerin lehine bir delil de vardır. Bu Malik'in mezhebinde meşhur bir görüş değildir, bunu söz konusu etmenin yeri de burası değildir.

Özetle söyleyecek olursak bu meselede Süleyman (as)ın hüküm vermesi dolayısıyla yüce Allah: **"Biz onu hemen Süleyman'a kavratmıştık"** buyruğu ile ona övgüyü de kapsamaktadır.

13- Hayvanların Verdikleri Zararların Hükmü:

Ekine dair açıklamalar daha önceden geçmiş bulunmaktadır. Bu olayda şeriatimizdeki hükme gelince: Bahçe ve ekin sahipleri gündüzün bahçelerini ve ekinlerini korumakla yükümlüdürler. Bundan sonra ise mislî olan şeylerde misilleriyle kıyemî olan şeylerde de kıymetleriyle tazminat söz konusudur. Şeriatimizde bu meselenin asıl dayanağı, Peygamberimiz Muhammed (sav)in, el-Berâ b. Âzib'in devesi ile ilgili olarak vermiş olduğu hükümdür. Bunu İmam Malik, İbn Şihab'dan rivayet etmektedir. Onun, Haram b. Sa'd b. Muhayyisa'dan rivayet ettiğine göre el-Bera'nın devesi bir adamın bahçesine girdi ve orada bir takım zararlara sebeb oldu. Rasûlullah (sav)da bahçe sahiplerinin bahçelerini gündüzün korumakla yükümlü olduklarına, davarların geceleyin verdikleri zararların tazminatının da sahipleri tarafından ödeneceğine hüküm verdi.(1)

(1) *Muvattâ';* Akdiye 37; *Ebû Dâvûd,* Buyû' 90; *İbn Mâce,* Ahkâm 13; *Müsned,* V, 436.

Hadisi bu şekilde bütün raviler mürsel olarak rivayet etmişlerdir. Aynı şekilde İbn Şihab'ın arkadaşları da İbn Şihab'dan böylece rivayet etmişlerdir. Ancak İbn Uyeyne bunu ez-Zührî'den, o Said b. Haram b. Sa'd b. Muhayyisa'dan: el-Berâ'nın devesi diyerek bunun bir benzerini ve bu manada rivayet etmiştir.

Diğer taraftan İbn Ebi Zi'b de İbn Şihab'dan rivayet ettiğine göre kendisine el-Berâ'nın devesinin bazı kimselere ait bir bahçeye girdiğine dair haber ulaştığını belirterek Malik'in rivayet ettiği hadisin aynısını nakletmektedir. Ancak o Haram b. Sa'd b. Muhayyisa'yı da başkasını da zikretmemektedir.

Ebu Ömer dedi ki: İbn Ebi Zi'b bu rivayetin senedini bozmaktan başka bir şey yapmış değildir.

Yine bunu Abdu'r-Rezzak, Ma'mer'den, o ez-Zührî'den, o Haram b. Muhayyisa'dan, o babasından, o da Peygamber (sav)dan rivayet etmiş olmakla birlikte; bu hususta Abdu'r-Rezzak'a mutabaat yapılmamıştır ve onun Haram b. Muhayyisa'dan, o babasından... demesini kabul etmemişlerdir.

Yine bu hadisi İbn Cüreyc, İbn Şihab'dan rivayet etmektedir. İbn Şihab dedi ki: Bana Ebu Umame b. Sehl b. Huneyf naklettiğine göre; bir dişi deve bazılarına ait bir bahçeye girdi ve orada bazı zararlara sebeb oldu diyerek, hadisi İbn Şihâb'dan, o Ebu Umame'den diye nakletmiştir. Bu dişi devenin el-Berâ'ya ait olduğundan da söz etmemektedir. Hadisin İbn Şihab'dan, o İbn Muhayyisa'dan senedi ile ve yine aynı şekilde Said b. el-Museyyeb'den ve Ebu Umame'den de rivayet edilmiş olması mümkündür. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır. Böylelikle onlardan rivayet eden, onlardan dilediği kimseden, hatırına geldiği üzere rivayet etmiştir. Bunların hepsi de güvenilir ravilerdir.

Ebu Ömer dedi ki: Her ne kadar bu hadis mürsel ise de, hadis imamlarının mürsel olarak rivayet ettikleri meşhur bir hadistir. Güvenilir raviler de bunu nakletmiş, Hicaz fukahâsı bu hadise göre hüküm vermiş ve onu kabul ile karşılamıştır. Medine'de de bu hadis gereğince amel edilegelmiştir. Gerek Medinelilerin, gerekse de diğer Hicazlıların bu hadisi delil alıp kullanmış olmaları yeterlidir.(1)

14- Davarların Verdikleri Zararların Hükmü:

Malik ve imamların cumhuru el-Berâ hadisi gereğince görüş belirtmişlerdir. Ebu Hanife, arkadaşları ve bir grup Kûfe alimi bu hükmün nesh olduğu kanaatindedir. Bunlara göre davarlar, gece ya da gündüz eğer bir ekine zarar verecek olurlarsa, o davarların sahiplerinin herhangi bir sorumlulukları yok-

(1) İbn Abdi'l-Berr, *el-İstizkâr*, XXII, 250 vd. Ayrıca bk.: İbn Abdi'l-Berr, *et-Temhîd*, XI, 81.

tur. Bunlar davarların bu gibi zararlarını Peygamber (sav)in: "Hayvanın yaralaması hederdir"(1) hadisinin genel çerçevesi içerisine sokmuşlar ve hayvanların yaptıkları bütün diğer işlerini (verdikleri zararları) yaralamalarına kıyas etmişlerdir.

Bu görüşü Ebu Hanife'den önce belirten kimsenin olmadığı da söylenmiş tir. Ne onun ne de ona tabi olanların bu hadiste lehlerine delil olacak bir taraf yoktur. Bunun el-Berâ hadisini neshetmiş olması ve onunla çelişmesine gelince; nesh şartları burada bulunmamaktadır. Çelişki (teâruz) ise bir hadisin hükmünü kabul etmenin ancak diğer hadisi reddetmekle mümkün olması halinde söz konusu olabilir. "Hayvanın yaralaması hederdir" genel ve ittifakla kabul edilmiş bir hadistir. Daha sonra Peygamber ekinleri ve bahçeleri el-Berâ hadisiyle tahsis etmiştir. Çünkü Peygamber (sav)ın aynı hadiste: "Hayvanın gündüzün yaralaması hederdir, geceleyin heder değildir. Ekinlerde, bahçelerde ve tarlalarda böyledir" diye bir rivâyet gelmiş olması; imkânsız görülecek bir şey değildir. Bu durumda (bu hadisler hakkında) bunların çeliştikleri (taaruz ettikleri) nasıl söylenebilir? Bu gibi hadisler usül kitaplarında belirtildiği üzere umum ve hususiyet bildiren hadisler kabilindendir, o kadar.

15- Hayvanın Geceleyin Verdiği Zarar İle Gündüzün Verdiği Zarar Arasında Fark Gözetmenin Hikmeti:

Leys b. Sa'd: Davar sahipleri gece olsun, gündüz olsun yaptıkları bütün zararların tazminatını öder. Ancak davarların değerinden daha fazla da tazminat ödemez; demişken Şari'in gece ile gündüz verilen zarar arasında fark gözetmesinin hikmeti nedir? diye sorulacak olursa cevabımız şu olur:

Aralarındaki fark açıktır. Çünkü davar sahiplerinin hayvanlarını gündüzün otlamak üzere salmaları bir zorunluluktur. Çoğunlukla görülen de şu ki: Ekini bulunan kimseler gündüzün ekinlerini gözetler, korur ve ona zarar vermek isteyenlere karşı ekinini himaye eder. O bakımdan ekinin gündüzün korunmasını ekin sahiplerine görev olarak tesbit etmiştir. Çünkü gündüz geçimi sağlamak için tasarrufta bulunulacak bir vakittir. Nitekim yüce Allah: *"Gündüzü de geçim zamanı kıldık."* (en-Nebe', 78/11) diye buyurmaktadır. Gece geldi mi artık herşeyin yerine ve istirahat edeceği meskenine dönüş zamanı geldi, demektir. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Allah'tan başka size içinde rahat bulacağınız geceyi getirecek ilâh kimdir?"* (el-

(1) *Buhârî*, Zekât 66, Diyât 28; *Müslim*, Hudûd 45, 46; *Ebû Dâvûd*, Diyât 27; *Tirmizî*, Zekât 16, Diyât 37; *Nesâî*, Zekât 28; *İbn Mâce*, Diyât 27; *Dârimî*, Zekât 30, Diyât 19; *Muvattâ'*, Uhûl 12; *Müsned*, II, 239, 254, 285...

Kasas, 28/72); *"Geceyi de bir sükûn vakti... kıldı."* (el-En'âm, 6/76) Davar sahipleri de davarlarını korumak maksadıyla yerlerine geri getirirler. Davar sahibi bir kimse davarını evine geri çevirmekte kusurlu hareket eder yahut geceleyin yayılmasını başkasına ait herhangi bir şeyi telef edecek şekilde zaptedemeyip etrafa yayılmasını engelleyemeyecek olursa, o vakit verdiği bu zararın tazminatını ödemesi gerekir. Böylelikle hüküm daha uygun ve daha müsamahalı olan şekilde cereyan edegelmiştir. Bu şekildeki bir hüküm her iki kesim hakkında da daha insaflıcadır. Her iki kesim için daha kolaydır, her iki tarafın malını daha bir koruyucudur. Artık gözleri gören ve duyu organları sağlam olan kimseler için sabah apaçık aydınlığıyla ortadadır.

el-Leys b. Sa'd'ın: "Davarın kıymetinden daha fazlasını tazminat olarak ödemez" şeklindeki sözlerine gelince, Ebu Ömer (b. Abdi'l-Berr) şöyle demiştir: el-Leys b. Sa'd'ın bu görüşünü neye dayanarak ileri sürdüğünü bilmiyorum, ancak bunu cinayet işleyen köleye kıyas etmiş olması hali müstesnâdır. Çünkü böyle bir köle kendi değerinden daha fazlası karşılığında azad edilmiş sayılmaz. Kölenin cinayet işlemesi halinde de kölesinin kıymetinden fazlasını efendi ödemekle mükellef değildir. Ancak böyle bir kıyas şekli oldukça zayıftır. İbn Abdi'l-Berr, *"et-Temhid"* ve *"el-İstizkâr"*da böyle demiştir. Böylelikle (el-Leys) "hayvanın yaralaması hederdir" hadisine de el-Berâ'ya ait dişi deve ile ilgili hadise de muhalefet etmiştir. Bu konuda aralarında Ata'nın da bulunduğu ilim adamlarından bir kesim ondan daha önce bu doğrultuda görüş belirtmişlerdir. İbn Cüreyc dedi ki: Ata'ya şöyle sordum: Ekine davar gece yahut gündüz zarar verecek olursa (ne olur?) Sahibi bunun tazminatını öder, zararını verir. Ben: Ekin ister korunmuş, ister korunmamış olsun (hüküm yine böyle midir)? diye sordum. O, evet. Tazminatını öder, dedi. Bu sefer ben: Ne öder? diye sordum. O da: Eşeğinin, bineğinin ve davarının yediklerinin kıymetini, dedi.

Ma'mer de, İbn Şubrüme'den şöyle dediğini nakletmektedir: Ekine zarar görmüş haliyle dirhem cinsinden değer biçilir.

Ömer b. el-Hattab ile Ömer b. Abdu'l-Aziz'in -Allah ikisinden de razı olsun- (Sahih olmayan yollarla): Davar sahibi gece ya da gündüz (davarının verdiği zararın) tazminatını öder, dedikleri rivayet edilmektedir.

16- Hayvanların Gece Verdikleri Zararların Tazminatı Ödeme Şekli:

Malik dedi ki: Davarların geceleyin ekinlere verdikleri zararlar korku ile ümit arası (bir hassasiyetle) değerlendirilir. Korunan bahçelerle, korunmayanlar, üzerlerinde engel bulunanlarla, bulunmayanlar arasında fark yoktur.

17- Telef Edilen Ekinin Kıymetini Tesbit Zamanı:

Ekinde yeşermesi yahut yeşermemesi -küçük çocuğun dişinin çıkmasının beklenmesinde olduğu gibi- beklenmez. İsa, İbnu'l Kasım'dan nakleh şöyle demektedir: Kıymeti onun satış zamanına göre tesbit edilir. Eşheb ve İbn Nâfi' ise *"el-Mecmua"*da ondan şöyle dediğini nakletmektedir: İsterse olgunlaşacağı ortaya çıkmamış olsun, farketmez.

İbnu'l-Arabî dedi ki: Ancak birinci görüş daha kuvvetlidir. Çünkü ekinin sıfatı odur. Dolayısı ile telef olunan şey o anda sahip olduğu nitelikleriyle değer biçildiği gibi, ona da bu haliyle değer biçilir.

18- Telef Edilen Ekinin Tazminatı Ertelenecek Olursa:

Eğer ekin yeşerinceye ve zarar böylelikle ortadan kalkıncaya kadar, malı telef olan lehine herhangi bir hüküm verilmeyecek olursa, bu halden önce otlatmak yahut buna benzer bir menfaat sağlanıyor ise; (hayvanın verdiği zarar dolayısıyla) sağlanamayan o menfaatin tazminatı ödenir. Eğer böyle bir menfaatin sağlanması söz konusu değil ise, tazminat ödemek de söz konusu olmaz.

Asbağ şöyle der: (Durum ne olursa olsun) tazminat öder. Çünkü telef tahakkuk etmiştir. Bu telefin telafi edilmesi ise, hayvan sahibi tarafından olmamıştır. Dolayısıyla bu telafi, hiçbir şekilde onun lehine değerlendirilemez.

19- Etrafı Çevrili Bahçeler İle Geniş ve Bitişik Tarlalarda Verilen Zararların Tazminatı:

İbn Suhnûn'un *"Kitabı"*nda şu zikredilmektedir: Hadis, bahçelerinin etrafı çevrili olan Medine gibi yerler hakkındadır. Birbirine bitişik ekinleri ve etrafı korunmamış tarlalar ve aynı şekilde bu türden bahçelerin bulunduğu yerlerde ise, hayvan sahipleri gece ya da gündüz hayvanlarının verdikleri her türlü zararın tazminatını öderler.

Bu görüşüyle sanki hayvanın bu gibi yerlerde eğitilmemesini bir haksızlık olarak kabul etmiş gibidir. Çünkü (eğitilmemiş hayvanların) zarar vermeleri kaçınılmaz bir şeydir. Böyle bir kanaat, el-Leys'in görüşüne doğru meyletmek demektir.

20- Bölgenin, Otlak Yahut Ekin Bölgesi Olması Halinde Zararların Tazminatı:

Asbağ, Medine'de şöyle demiştir: Davar sahiplerinin davarlarını, ekincilik yapan köy ve kasabalarda çobansız bırakmamaları gerekir.

İlim adamları buradan hareketle şunu söylemişlerdir: Her bir bölge ya ekin ekilen bir yerdir yahut hayvanların otlamak üzere yayıldıkları bir yerdir. Eğer ekin bölgesi ise oraya ancak telef edici bir davar girer. Böylelerini ise sahipleri korumakla görevlidirler. Bu gibi davarların verdikleri zararların tazminatı ister gece, ister gündüz olsun sahipleri tarafından ödenir. Şâyet bölge otlak bölgesi ise, bu durumda böyle bir yerdeki ekin sahibi ekinini korumakla görevlidir, davar sahiplerine de bir şey düşmez.

21- Dizginlenebilen Davarlar İle Dizginlenemeyenler:

Davarlar iki türlüdür: Saldırgan olup, zaptedilemeyenler ve zaptedilebilenler. Buna göre Malik de davarların hükmünü iki kısımda mütalâa etmiştir. Dizginlenemeyenler ekinlere, meyvelere saldırma alışkanlığı bulunan davarlar demektir. Malik dedi ki: Bu gibi davarlar başka yere götürülür ve ekin bulunmayan bir yerde satılırlar. Bunu İbnu'l-Kasım *"el-Kitab"*da ve başka yerlerde zikretmektedir.

İbn Habib de: Sahibi bunu kabul etmese dahi böyledir, demektedir. Yine Malik; ekinleri bozup telef etmekten alıkonulamayan hayvan hakkında: Başka yere götürülür ve satılır demiştir. Zararlarına karşı korunabilen hayvanların sahiplerine, başka yere götürmeleri emredilmez.

22- Arı, Güvercin ve Kümes Hayvanlarının Zararları:

Asbağ dedi ki: Arı, güvercin, ördek ve tavuk da davarlar gibidir. Bunlar saldırganlaşacak olsalar dahi kimse bunlara sahip olmaktan engellenmez. Köy ve kasaba ahalisinin de (bunlara karşı) ekinlerini korumaları gerekir.

İbnu'l-Arabî dedi ki: Bu zayıf bir rivayettir. Ona iltifat edilmez. Her kim başkasına zarar vermeksizin, kendisinin de faydalanabileceği bir şey edinmek isterse, ona bu imkân verilir. Ancak başkasına zarar verecek şeyleri edinerek fayda sağlamasına gelince buna yol yoktur. Çünkü Peygamber (sav): "Zarar da yoktur, zarara zararla karşılık vermek de yoktur"(1) diye buyurmuştur.

İbnu'l-Kasım'dan nakledildiğine göre; bu saldırgan hayvanların şehirde olmaları halinde sahiplerine -fiilen zarar vermedikçe- tazminat söz konusu değildir. İbnu'l-Arabî der ki: Benim görüşüme göre hayvanların eğer saldırganlık özellikleri varsa, bundan öncesinden tazminatta bulunmaları gerektiği görüşündeyim. (2)

(1) ***İbn Mâce,*** Ahkâm 17; ***Muvatta,*** Akdiye 31; ***Müsned,*** V, 327.

(2) Buradaki tazminattan kastın, hayvanların satımı ve uzaklaştırılması anlamında olma ihtimali vardır.

23- Hayvanın Verdiği Zararın Zamanla İlişkisi:

Abdu'r-Rezzak, Ma'mer'den, o Katade'den, o eş-Şa'bî'den naklettiğine göre bir koyun, bir dokumacının eğirmiş olduğu yüne zarar verdi. Davayı Şureyh'e götürdüler. eş-Şa'bî dedi ki: Vereceği hükme dikkat edin. O onlara, bu iş geceleyin mi oldu, yoksa gündüzün mü oldu? diye soracaktır. Gerçekten de öyle sordu, sonra dedi ki: Eğer bu zarar geceleyin olmuşsa (hayvan sahibi) tazminat ödeyecektir, eğer gündüzün olmuşsa tazminat ödemeyecektir. Daha sonra Şureyh: **"Hani kavmin koyunlarının girdiği ekin hakkında hüküm veriyorlardı"** buyruğunu okudu ve dedi ki: (Âyette geçen): "en Nefş" geceleyin yayılmak, el-Hemel ise gündüzün yayılmak demektir.

Derim ki: Peygamber (sav)ın: "Hayvanın yaralaması da hederdir" (1) buyruğu da bu kabildendir.

İbn Şihab dedi ki: "el-Cubâr" heder demektir. "el-Ecma'"de hayvan demektir. İlim adamlarımız dediler ki: Peygamber (sav)ın: "Hayvanın yaralaması hederdir" buyruğunun zahirinden anlaşıldığına göre hayvanın tek başına telef ettiği şeylerde herhangi bir şey söz konusu değildir. Şâyet beraberinde onu önden çeken yahut arkadan yeden ya da bir binicisi var da onlardan birisi bir şeyin üzerine gitmesini sağlayarak telef etmesine sebeb teşkil ederlerse, o takdirde telef olunan şeyin hükmü gereğince sorumlu olur. Şâyet bu kısas ile tazminatı ödenen bir cinayet olursa ve hayvanın üzerine sürülmesi kasti ise; bunda kısas gerekir. Bu konuda ihtilaf yoktur, çünkü binek de bu durumda alet gibidir. Eğer kasıt yoksa o takdirde karşılığında âkile tarafından diyet ödenmesi gerekir. Telef edilen şey mal ise; bu cinayete sebeb teşkil edenin malından tazminat söz konusu olur.

24- Hayvanın Ayağından Yahut Kuyruğundan Zarar Görenin Durumu:

Hayvanın ayağı yahut kuyruğu kendisine isabet eden kişi hakkında fukahâ farklı görüşlere sahiptir. Mâlik, el-Leys ve el-Evzaî o hayvanın sahibinin tazminat ödemesi gerektiği kanaatinde değildir.

Şafiî, İbn Ebi Leylâ ve İbn Şubrume ise, sahibi tazminat öder, demişlerdir. Saldırgan olan hayvan hakkında ise farklı görüşleri vardır. Onların çoğunluğu, bu da öyle olmayan diğer hayvanlar gibidir derken, Malik ve kimi arkadaşları sahibinin tazminat ödemesi gerektiği kanaatindedirler.

(1) Bu hadis, daha önce "14. başlık"ta geçmiş bulunmaktadır. Kaynakları da orada gösterilmiştir.

25- Heder Kabul Edilen Diğer Zararlar:

Süfyan b. Huseyn, ez-Zührî'den, o Said el-Museyyeb'den, o Ebu Hureyre'den şöyle dediğini rivayet etmektedir: Rasûlullah (sav) buyurdu ki: "(Hayvanın) ayak(ıyla isabet ettiği) hederdir." Dârakutnî dedi ki: Bu hadisi Süfyan b. Huseyn'den başkası rivayet etmemiştir, bu hususta ona uyan yoktur. Ayrıca ez-Zührî'den rivayet eden hadis hafızları ona muhalefet etmişlerdir. Malik, İbn Uyeyne, Yunus, Ma'mer, İbn Cüreyc, ez-Zübeydî, Ukayl ve Leys b. Sa'd ile başkaları bunlar arasındadır. Bunların hepsi de bu hadisi ez-Zührî'den rivayet ederek şöyle demişlerdir: "Hayvan(ın telefi) hederdir. Kuyu (ile telef olan) hederdir. Maden (dolayısıyla telef olan) hederdir."

Bunların hiçbirisi ayağın telef ettiğinden söz etmezler. Doğru rivayet de budur.

Ebu Salih es-Semmân, Abdu'r-Rahman el-A'rec, Muhammed b. Sîrîn, Muhammed b. Ziyad ve diğerleri de Ebu Hureyre'den böylece rivayet etmişler ve bu rivayetlerinde "ayak(ın telef ettiği) de hederdir" lafzını söz konusu etmemişlerdir. Ebu Hureyre'den bellenen şekil de böyledir.(1)

26- Zararları Heder Olan Şeyleri Sayan Hadislere Dair:

Hz. Peygamber'in: "Kuyu (ile telef olan) da hederdir" buyruğundan, bunun yerine "ve ateş(de telef olan)" diye de rivayet edilmiştir. Dârakutnî dedi ki: Bize Hamza b. el-Kasım el-Haşimî anlattı. Bize Hanbel b. İshak anlattı, dedi ki: Ben Ebu Abdullah Ahmed b. Hanbel'i, Abdu'r-Rezzak'ın hadisi hakkında şöyle derken dinledim: Ebu Hureyre yoluyla geldiği söylenen: "Ve ateş(de telef olan) da hederdir" şeklindeki hadisin hiçbir değeri yoktur. Bu ifade kitapta yazılı değildir ve batıldır, sahih de değildir. Bize Muhammed b. Mahled anlattı, bize İshak b. İbrahim b. Hanî anlattı, dedi ki: Ben Ahmed b. Hanbel'i şöyle derken dinledim: Yemen ehli "en-nar" kelimesini (elif yerine ya ile): "en-neyr" şeklinde "el-bi'r" kelimesini de (şekden ona benzer) ve hemze yerine "ya" ile yazarlar. Yani bunlar (hat itibariyle) birbiri gibidir. "Ateş(de telef olan) da hederdir" ifadesini telkin eden de Abdu'r-Rezzak'tır. er-Remâdî dedi ki: Abdu'r-Rezzak dedi ki: Ma'mer dedi ki: Benim görüşüme göre bu ancak bir vehimdir (yanılmadır).(2)

Ebu Ömer (İbn Abdi'l-Berr) dedi ki: Ma'mer, Hemmam b. Münebbih'den, o Ebu Hureyre'den, o Peygamber (sav)dan: "Ateş(de telef olan) da hederdir" hadisi rivayet edilmektedir. Yahya b. Maîn ise şöyle demiştir: Bunun

(1) *Dârakutnî*, III, 152
(2) *Dârakutnî*, III, 152-153.

aslı "el-bi'r (kuyu)"dır. Ancak Ma'mer bunu tashîf[1] etmiştir. Ebu Ömer (devamla) dedi ki: İbn Main bu sözüne delil getirmemektedir. Güvenilir ravilerin hadisleri böylece reddedilmez. Vekî', Abdu'l-Aziz b. Husayn'dan o Yahya b. Yahya el-Ğassânî'den şöyle dediğini nakletmektedir: Adamın birisi tarlasında ekininde arta kalanları yaktı. Ateşten bir kıvılcım sıçrayıp komşusuna ait bir şeyler yaktı. Bu hususta İbn Husayn, Ömer b. Abdu'l-Aziz (ra)'a mektup yazıp, hükmü sordu. O da şunları yazdı: Rasûlullah (sav): "Hayvan(ın telef ettiği) hederdir" diye buyurmuştur. Benim görüşüme göre ateşin telef ettiği de hederdir.[2]

Bu hadiste (hayvan demek olan): el-Acmâ' yerine (yayılan hayvan demek olan): "es-Sâime(nin telef ettiği) de hederdir."[3] şeklinde de rivayet edilmiştir. İşte bu hadisin lafızları ile ilgili olarak varid olanlar bunlardır. Her bir mananın hadisin şerhinde ve fıkıh kitaplarında söz konusu edilmiş sahih bir lafzı da vardır.

* * *

"Dâvûd'a da onunla birlikte tesbih etsinler diye dağları ve kuşları müsahhar kıldık" buyruğu hakkında Vehb dedi ki: Dâvûd tesbih ederek dağların yanından geçer, dağlar da tesbih ile ona karşılık verirlerdi, kuşlar da aynı şekilde.

Şöyle de açıklanmıştır: Dâvûd kendisinde biraz yorgunluk hissetti mi dağlara emreder, onlar tesbih ederlerdi ve bu kendisi tesbihi özleyinceye kadar devam ederdi. İşte bundan dolayı **"müsahhar kıldık"** diye buyurulmuştur. Biz o dağları onlara tesbih etmelerini emrettiği vakit ona itaat edecek şekilde yarattık, demektir.

Bir diğer açıklamaya göre; dağların onunla birlikte yol alması onların tesbihi idi. Çünkü tesbih (yüzmek demek olan) "sibâhat"dan alınmadır. Buna delil de yüce Allah'ın: ***"Ey dağlar, siz de onunla dönüş yapın (tesbih edin.)"*** (Sebe', 34/10) buyruğudur.

Katade dedi ki: **"Tesbih etsinler"** o namaz kıldığı vakit, onlar da namaz kılsınlar demektir. Çünkü tesbih namazdır.

---

(1) *Tashîf:* Hadislerin metin ve senedinde geçen bazı kelime ve isimlerin bazı harflerine nokta yokken koymak ya da olanı koymamak suretiyle yapılan yanlışlıktır. (Prof. Dr. Talat Koçyiğit, *Hadis Istılahları,* s. 428)

(2) İbn Abdi'l-Berr, *el-İstizkâr,* XXV, 216-217

(3) *Müsned,* III, 335, 354

Bunların hepsi muhtemel açıklamalardır. Bu da yüce Allah'ın dağlara yaptırdığı bir iştir. Çünkü dağların eren bir akılları yoktur. Onların tesbih etmeleri yüce Allah'ın, âcizlerin ve sonradan yaratılmışların (muhdeslerin) sıfatlarından münezzeh oluşuna delil teşkil etmektedir.

وَعَلَّمْنَاهُ صَنْعَةَ لَبُوسٍ لَكُمْ لِتُحْصِنَكُمْ مِنْ بَأْسِكُمْ ۚ
فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ ﴿٨٠﴾

80. Ve Biz, ona sizin faydanıza sizi savaşlarınızda korusun diye giyecek yapma sanatını öğrettik. Acaba şükredecek misiniz?

Bu buyruğa dair açıklamalarımızı üç başlık halinde sunacağız:

1- Demirden Zırh Yapma Sanatı:

"Ve Biz, ona sizin faydanıza... giyecek yapma sanatını öğrettik." Yani demiri kendisine yumuşatmak suretiyle zırh edinme sanatını öğrettik.

"Lebûs": Giyecek" Araplarca her türlü silâhın adıdır. Bu ister tam bir zırh olsun, ister yarım zırh olsun, ister kılıç, ister mızrak olsun. el-Hüzelî bir mızrağı nitelendirirken şöyle demektedir:

وَمَعِي لَبُوسٌ لِلْبَئِيسِ كَأَنَّهُ رَوْقٌ بِجَبْهَةِ ذِي نِعَاجٍ مُجْفِلِ

"Beraberimde öyle bir lebûs (mızrak) vardır ki o kahraman için;
Dehşetle kaçıp giden öküzün alnındaki bir boynuz gibidir."

Lebûs, giyilen herbir şey demektir:

İbnu's-Sikkît de şu beyiti nakletmektedir:

اُلْبَسْ لِكُلِّ حَالَةٍ لَبُوسَهَا إِمَّا نَعِيمَهَا وَإِمَّا مَا بُوسَهَا

"Her bir durum için ona has elbisesini giyin,
Ya onun nimetlerini yahut da sıkıntılarını."

Yüce Allah burada zırhı murad etmektedir. Bu kelime melbûs (giyilen şey) anlamındadır. Nitekim "binilen" anlamında "er-rekûb" ile "sütü sağılan" anlamında da "el-halûb" de bu kabildendir.

Katade dedi ki: Halkalı zırhları ilk imal eden kişi Dâvûd (as)dır. O zamana kadar zırhlar düz parçalardan oluşuyordu, bunları ören ve halkalar halini de ilk yapan kişi odur.

2- Savaşta Silâhlara Karşı Korunmak:

"Sizi savaşlarınızda korusun diye" yani giriştiğiniz savaşlarda sizi himaye etsin diye.

Kılıç, ok ve mızrağa karşı yani savaşlarınızdaki âletlere karşı sizi korusun diye anlamında olduğu da söylenmiştir. Buna göre muzaf hazfedilmiştir.

İbn Abbas dedi ki: **"Savaşlarınızda"** buyruğu, silâhlarınıza karşı... demektir. ed-Dahhak: Düşmanlarınızın size karşı savaşlarınızda diye... açıklamıştır. Anlam birdir.

el-Hasen, Ebu Ca'fer, İbn Âmir, Hafs ve Ravh "(لِتُحْصِنَكُمْ): **Sizi... korusun diye"** buyruğunu sıfata bağlı olarak "te" ile okumuştur.(1)

Bunun giyecek ve zırhlar demek olan "koruma"ya ait olduğu da söylenmiştir. Şeybe, Ebu Bekir, el-Mufaddal, Ruveys ve İbn Ebi İshak ise bunu "sizi koruyalım diye" anlamında olmak üzere "te" yerine "nûn" ile okumuşlardır. Buna sebeb de **"ve Biz ona... öğrettik"** diye buyurulmuş olmasıdır. Diğerleri ise "ya" ile (sizi koruması için anlamında) diye okumuşlar ki, bu fiilin öznesi ya "giyecekler"dir, yahut da mana "Allah sizi korusun diye" demektir.

"Acaba" sizin için zırh yapmanın kolaylaştırılması nimetine karşılık "şükredecek misiniz" buyruk Rasûlüme itaat etmek suretiyle "acaba şükredecek misiniz" diye de açıklanmıştır.

3- Sanayi ve Sebeblere Başvurmak:

Bu âyet-i kerîme çeşitli sanayi dallarıyla uğraşmak ve sebeblere baş vurmak noktasında aslî bir delildir. Akıl ve fikir sahiplerinin kabul ettiği görüş de budur. "Bu gibi şeyler zayıf kimseler için meşru kılınmıştır" diyen cahil

(1) Burada: "Sıfata bağlı olarak" diye tercüme ettiğimiz ibare; metinde: "redden ale's-sıfati" şeklindedir. Ancak bunun böyle olmasının burada bir manası yoktur. Doğrusu: Redden ala's-san'ti" şeklinde olması gerekir. O taktirde ifade "(âyette geçen) sanat lafzı müennes (dişil) olduğundan fiil de müennes kipi ile gelmiştir..." demek olur. Bu sanatla savaşta kendinizi koruyasınız... anlamına gelir. Bundan sonraki diğer açıklamalar da bu kanaatimizi doğrulamaktadır. Ayrıca bk. el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, II, 209.

ve alımakların görüşü doğru olamaz, sebeblere başvurmak Allah'ın yarattıklarındaki bir sünnetidir. Buna kim dil uzatırsa Kitab ve sünnete de dil uzatmış olur ve sözünü ettiğimiz kimseleri de zaafa ve Allah'ın minnetini kabul etmemeye nisbet etmiş olur. Yüce Allah, peygamberi Dâvûd (as)'ın zırh yaptığını bize haber vermektedir. Aynı şekilde o hurma yaprağından zenbil de yapardı, el emeği ile geçinirdi. Âdem çiftçi, Nuh marangoz, Lokman terzi, Talut da tabak idi, sakalık yaptığı da söylenmiştir. Kişi sanat sahibi olmakla insanlara el açmaktan kendisini korur, sanat sayesinde kendisine gelecek zararları ve fakirliği uzaklaştırır. Hadis-i şerifte de şöyle buyurulmaktadır: "Muhakkak Allah meslek sahibi (mesleğinde çalışan) zayıf, iffetli hareket eden mü'mini sever. Buna karşılık ısrarla dilencilik yapan kimseye de buğz eder."(1)

Buna dair daha geniş açıklamalar ileride el-Furkan Sûresi'nde (25/20. âyet, 3. başlıkta) gelecektir. Daha önceden de birden çok âyet-i kerîmede bu hususa dair açıklamalar geçmiş bulunmaktadır. Bu açıklamalar da yeterlidir. Yüce Allah'a hamd olsun.

وَلِسُلَيْمٰنَ الرِّيحَ عَاصِفَةً تَجْرِى بِأَمْرِهِۦٓ إِلَى ٱلْأَرْضِ ٱلَّتِى
بَٰرَكْنَا فِيهَا ۚ وَكُنَّا بِكُلِّ شَىْءٍ عَٰلِمِينَ ﴿٨١﴾ وَمِنَ ٱلشَّيَٰطِينِ
مَن يَغُوصُونَ لَهُۥ وَيَعْمَلُونَ عَمَلًا دُونَ ذَٰلِكَ ۖ وَكُنَّا لَهُمْ
حَٰفِظِينَ ﴿٨٢﴾

81. Süleyman'ın emrine de şiddetli rüzgarı verdik. Onun emriyle bereket verdiğimiz toprağa hızlıca götürürdü. Biz herşeyi bilenleriz.

82. Şeytanlardan denize dalan ve onun için bundan başka işler görenleri de (emrine vermiştik). **Onları gözetenler Bizlerdi.**

"Süleyman'ın emrine de şiddetli rüzgarı verdik." Yani şiddetle esen rüzgarı Süleyman'ın emrine musahhar kıldık. Bu kökten olmak üzere; "(عصفت الريحُ): Rüzgar şiddetle esti" denilir. Şiddetle esen rüzgara da;

(1) "Muhakkak Allah meslek sahibi mü'mini sever" şeklinde: Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, IX, 431; *Beyhâkî*, Şuabu'l-İman II, 88, -ravilerinden er-Rabî' ile Âsım'ın havi (sağlam) raviler olmadıkları kaydıyla-; el-Heysemî, *Mecmau'z-Zevâid*, IV, 62, -Taberânî, *el-Kebir* ve *el-Evsat*'ta rivâyet etmiş olup, râvilerinden Âsım b. Ubeydullah'ın zayıf bir ravî olduğu kaydıyla.

(ريح عاصفٌ) ile (عَصُوف) denilir. Esedoğulları lehçesinde; "(أعصفت الريحُ): Rüzgar şiddetle esti" denilir. İsm-i faili de; (مُعْصِف) ile (مُعْصِفة) diye gelir. (العَصْف) ise, saman demektir. Rüzgarın şiddetli esişine de bu isim verilmiştir. Çünkü rüzgar samanı yerinden alıp şiddetle uçurur.

Abdurrahman el-A'rec, es-Sülemî ve Ebu Bekr "ha" harfi ötreli olarak mâkabli (önemli buyruklar) ile ilişkili olmaksızın (وَلِسُلَيْمَانَ الرِّيحُ) diye okumuşlardır. "Süleyman'a da rüzgar musahhar kılınmıştı" anlamında mübtedâ ve haber olur.

"Onun emriyle bereket verdiğimiz toprağa" yani Şam'a **"hızla götürürdü."**

Rivayet edildiğine göre rüzgar onu ve arkadaşlarını istediği yere götürür, sonra tekrar Şam'a geri getirirdi.

Vehb dedi ki: Dâvûd oğlu Süleyman meclisine gitmek üzere çıktığı vakit kuşlar huzurunda dururlar. Cinler ve insanlar o tahtına oturuncaya kadar huzurunda ayakta kalırlardı. Çokça savaşan, gazaya çıkan birisi idi. Gaza yapmaksızın yerinde durmazdı. Gaza yapmak istedi mi emir verir, keresteler yere uzatılır, insanlar, hayvanlar, savaş aletleri bu kerestelerin üzerlerine konurdu.

Sonra hızlıca esen rüzgara emir verir. O da bunları taşırdı. Sonra tatlı ve yumuşak esen rüzgara emir verir ve bu rüzgar onu gidişi bir ay, gelişi bir ay süren bir mesafeye kadar götürürdü. İşte yüce Allah'ın: *"Biz de emriyle yumuşak olarak istediği yere akıp giden rüzgarı emrine verdik."* (Sad, 38/36) buyruğunun anlamı budur. "er-Ruhâ'" yumuşak esen rüzgar demektir.

"Biz herşeyi bilenleriz." Yani Biz her ne yaparsak onun tedbir ve idaresini çok iyi bilenleriz.

"Şeytanlardan denize dalan...ları da" müsahhar kılmıştık. Bununla su altına dalanları kastetmektedir. Yani bunlar onun için denizden mücevherât çıkartırlardı.

"el-Ğavs" suyun altına inmek demektir. "(قد غاص في الماء): Suya battı, demek" olur. Bir şeye hücum edene de; (غائص) denilir. "el-Ğavvâs" inci çıkarmak üzere denize dalan kişi demektir. Bu işin yapılmasına da "el-ğıyâse" denilir.

"Ve onun için bundan başka işler görenleri" yani dalmanın dışında başka işler yapanları... (musahhar kıldık.) Bu açıklamayı el-Ferrâ yapmıştır. Bununla büyük binalar, büyük heykeller ve buna benzer yerine getirilmesi için kullandığı, görevlendirdiği işlerin yapılmasını kastetmektedir; de denilmiştir.

"Onları" yani amellerini **"gözetenler Bizlerdik."** el-Ferrâ dedi ki: Amel-

lerini bozmaya karşı onları koruyanlar; yahut Süleyman döneminde Âdemoğullarından herhangi birisini rahatsız etmelerine karşı onları koruyanlar Bizlerdik.

Onları kaçmaktan yahut da emre karşı gelmekten **"gözetenler Bizlerdik"** diye de açıklanmıştır. Yahut da Biz onları emrime karşı gelmekten yana koruduk.

Hamam, hamam otu, değirmenler, şişelerdeki çeşitli ilaçlar ve sabunun şeytanların ortaya çıkardıkları şeyler oldukları da söylenmiştir.

وَأَيُّوبَ إِذْ نَادَىٰ رَبَّهُ أَنِّي مَسَّنِيَ الضُّرُّ وَأَنْتَ أَرْحَمُ
الرَّاحِمِينَ ﴿٨٣﴾ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ فَكَشَفْنَا مَا بِهِ مِنْ ضُرٍّ
وَآتَيْنَاهُ أَهْلَهُ وَمِثْلَهُمْ مَعَهُمْ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا
وَذِكْرَىٰ لِلْعَابِدِينَ ﴿٨٤﴾

83. Eyyûb'u da (an). **Hani Rabbine: "Rabbim, başıma bu belâ gelip çattı ve Sen merhametlilerin merhametlisisin" diye seslenmişti.**

84. Biz onun duasını kabul ettik ve başındaki sıkıntıyı açıp giderdik. Ayrıca ona hem katımızdan bir rahmet hem de iyi kullukta bulunanlara bir ibret olmak üzere, aile ve çocuklarını ve onlarla birlikte bir o kadarını da verdik.

"Eyyûb'u da" an.**"Hani Rabbine! Rabbim başıma bu belâ gelip çattı... diye seslenmişti."** Yani benim bedenimde bir belâ, malımda ve aile halkımda bir musibet gelip beni buldu.

İbn Abbas dedi ki: Ona "Eyyûb" adının veriliş sebebi, her durumda yüce Allah'a dönüşünden dolayıdır.

Rivayet edildiğine göre Eyyûb (as) oldukça büyük serveti bulunan Rumlardan bir adam idi. Oldukça iyi, takva sahibi, yoksullara merhametli idi. Yetimleri ve dulları görüp gözetiyor, ihtiyaçlarını karşılıyor, misafire ikramlarda bulunuyor, yolda kalmışı gideceği yere kadar ulaştırıyor, yüce Allah'ın nimetlerine şükrediyordu. Kavmi ile birlikte zorba olan büyüklerinin huzuruna girdiler ve bir hususta onunla konuştular. Eyyûb kendisine ait olan bir ekin dolayısıyla onunla yumuşak konuşmaya başladı. Yüce Allah da kendisini, ma-

lını ve ailesini kaybetmekle bedeninde de hastalıkla imtihan etti. Öyle ki eti parça parça döküldü, bedeni kurtlandı. Sonunda onun hemşehrileri kendisini kasabanın dışına çıkardılar. Hanımı kendisine hizmet ederdi.

el-Hasen dedi ki: Bu şekilde dokuz yıl, altı ay kaldı. Yüce Allah onu kurtarmayı murad edince kendisine: ***"Ayağını yere vur. Bu hem yıkanacak, hem içilecek soğuk bir sudur."*** (Sâd, 38/42); bu senin için şifa kaynağı olacaktır, Ben sana aile halkını, malını, çocuklarını ve onlarla beraber bir o kadarını geri bağışladım, diye buyurdu. İleride Sâd Sûresi'nde (38/41. âyet ve devamının tefsirinde) müfessirlerin Eyyûb kıssası ile ilgili olarak şeytanın kendisine musallat kılınması ve bu kanaati savunanların görüşlerinin reddedilmesi ile ilgili açıklamalar -yüce Allah'ın izniyle- gelecektir.

Eyyûb (as)ın: **"Rabbim, başıma bu belâ gelip çattı"** buyruğu ile ilgili olarak farklı onbeş (görüleceği gibi onyedi) görüş ileri sürülmüştür.

1- O namaz kılmak üzere ayağa kalkmak istedi, kalkacak gücü kendisinde bulamayınca belâsı dolayısıyla şikayet etmek kastıyla değil, halini bildirmek üzere **"başıma bu belâ gelip çattı"** dedi. Bu açıklamayı Enes, (peygambere) merfu olarak rivayet etmiştir.

2- Bu buyruk, onun aczini ifade ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla bu sabra aykırı değildir.

3- Şanı yüce Allah bu sözleri söylemesini sağladı. Tâ ki başlarına gelen musibetleri açıklamak hususunda ondan sonra gelecek belâ ehline delil olsun.

4- Âdemoğlu niteliği ile belâya katlanmaktaki zaafını ortaya koymasını sağlamak üzere, yüce Allah bu sözleri ona söyletti.

5- Kırk gün süreyle ona vahiy gelmez oldu. Rabbinin kendisinden uzaklaşacağından korkarak: **"Bu belâ başıma gelip çattı"** dedi. Bu da Ca'fer b. Muhammed'in görüşüdür.

6- Onun söylediklerini yazan öğrencileri bu hale ulaştığını görmeleri üzerine ondan yazdıklarını sildiler ve: Bu adamın Allah nezdinde bir değeri yoktur, dediler. O da vahyin ve dinin, insanların elinden gitmesi şeklindeki bu belâdan Allah'a şikâyette bulundu. Bu açıklama, senedi sahih olmayan açıklamalardandır. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır. Bu görüşü İbnu'l-Arabî ifade etmiştir.

7- Bir kurt onun etinden yere düştü, onu yerden alıp yerine koydu. Bu kurt onu sokunca bu sefer: **"Başıma bu belâ gelip çattı"** diye bağırdı. Bu sefer ona: Sen bize karşı mı sabır gösterisinde bulunuyorsun, denildi. İbnu'l-Arabî dedi ki: Bu, sahih bir nakle ihtiyacı olmakla birlikte oldukça uzak bir ihtimaldir. Bu şekilde sahih bir naklin varlığına da imkân yoktur.

8- Kurtlar onun bedenini yiyip duruyorlardı. O buna sabretti, nihayet bir kurt kalbine, diğeri onun diline daldı. Bu sefer: **"Başıma bu belâ gelip çattı"** dedi. Çünkü böylelikle Allah'ı anmaktan başka şeylerle meşgul olacaktı. İbnu'l-Arabî dedi ki: Eğer bunun bir senedi bulunsaydı ve gelişigüzel bir iddia olmasaydı, ne kadar da güzel olurdu!

9- Ona bu belânın hangi sebeb ve maksatla verildiği açıklanmadı, bunu da anlamasına fırsat verilmedi. Acaba bu belâ bir tehdit miydi, bir azaplandırma mıydı, bir özellik miydi, bir arındırma mıydı, bir azık yahut bir temizleme miydi? O bakımdan o: **"Başıma bu belâ gelip çattı"** dedi. Yani hangi sebebten ötürü bu sıkıntıların geldiği benim için içinden çıkılamaz bir hal olarak musibete dönüştü. İbnu'l-Arabî dedi ki: Bu gereksiz bir aşırıya kaçmaktır.

10- Ona: Allah'tan afiyet vermesini dile, denildi. O da şöyle dedi: Ben yetmiş yıl boyunca nimetler içinde yüzdüm. Yedi yıl da belâ içerisinde kalabilirim. İşte o vakit ondan dilekte bulunurum. Bunun için: **"Başıma bu belâ gelip çattı"** dedi. İbnu'l-Arabî dedi ki: Böyle bir şey mümkündür fakat onun belâda kaldığı süre ile ilgili sahih bir haber bulunmadığı gibi bu kıssa hakkında da sahih bir rivayet yoktur.

11- Onun belâsı İblis'in hanımına: Bana secde et, demesi idi. O hanımının imanının gideceğinden, böylelikle helâk olacağından ve kendisine bakacak kimse kalmayacağından korktu.

12- Onun belâya uğradığı üzerinde görülmeye başlayınca kavmi: Onun bizimle birlikte kalması pislikleri bize zarar vermeye başladı. Haydi bizim yanımızdan uzaklaşıp çıksın, dediler. Hanımı onu alıp şehrin dış taraflarına çıkardı. Şehrin dışına çıktıklarında onu görürler ve onu görmeyi bir uğursuzluk sayarlardı. Bunun üzerine: onu göremeyeceğimiz bir yere kadar uzaklaşıp gitsin, dediler. O da kasabadan uzakça bir yere çıkıp gitti. Hanımı onun işlerini görüyor ve günlük gıdasını ona götürüyordu. Bu sefer şöyle dediler: O ona değiyor, gelip bizimle oturup kalkıyor. Bu sebebten de onun belâsı da bize bulaşıyor. O bakımdan hanımını ondan büsbütün koparıp uzaklaştırmak istediler. O da: **"Başıma bu belâ gelip çattı"** dedi.

13- Abdullah b. Ubeyd b. Umeyr dedi ki: Eyyûb'un iki kardeşi vardı. Yanına geldiler, uzakta bir yerde ayakta durdular. Aşırı kokusundan ötürü ona yaklaşamadılar. Onlardan birisi şöyle dedi: Allah Eyyûb'un hayırlı bir kimse olduğunu bilseydi, ona böyle bir belâyı vermezdi. O kendisi için bu sözden daha ağır bir söz işitmemişti. Tam bu esnada: **"Başıma bu belâ gelip çattı"** dedi. Sonra şöyle dua etti:" Allah'ım eğer Sen benim herhangi bir yerde aç bir kimse olduğunu bildiğim halde asla tok bir karınla gecelememiş olduğumu biliyor isen beni tasdik et." Semada bir münadi: "Benim ku-

lum doğru söyledi" diye seslendi. Kardeşleri de bu sesi işittiler, hemen sevinçle deye kapandılar.

14- **"Başıma bu belâ gelip çattı"** ifadesi, düşmanların benim bu haline sevinmeleri belâsı demektir. Bundan dolayı kendisine: Başına gelen belâdan sana en ağır gelen ne oldu? diye soruldu. Kendisi de: Düşmanların haline sevinmeleri, diye cevap verdi. İbnu'l-Arabî dedi ki: Bu mümkündür, çünkü kelimullah Musa'dan kardeşi kendisini bu hale düşmekten kurtarmasını istemiş ve şöyle demişti: *"Bu kavim beni gerçekten zayıf buldular. Neredeyse beni öldüreceklerdi. Sen de bana düşmanları sevindirecek bir iş yapma!"* (el-A'râf, 7/150)

15- Hanımının uzunca zülüfleri vardı. Eyyûb'a ihtiyacı olan bir faydayı sağlamak maksadı ile bu zülüflerini kesmiş ve bunların bedeli ile yiyecek bazı şeyler alıp, bunları ona getirmişti. O ise hareket ederken, bir yerden başka bir yere giderken onun zülüflerine tutunuyor idi. Yerinden kalkıp başka yere gitmek isteyince bunları bulamayınca buna güç yetiremedi ve bu sefer: **"Başıma bu belâ gelip çattı"** dedi.

Bir diğer görüşe göre hanımı sattığı zülüfleri karşılığında yiyecek satın alınca İblis bir adam suretinde ona geldi ve: Senin hanımın hayasızlık işledi ve bunun karşılığında ücret aldı, saçlarını kestirdi, dedi. Eyyûb da ona sopa vuracağına dair yemin etti. Bu sebeble hanımının kalbinin uğradığı belâ ve sıkıntı, Eyyûb'un kalbindeki belâ ve sıkıntıdan daha ağır idi.

16- Derim ki: Burada İbn el-Mubarek'in söz konusu ettiği onaltıncı bir görüş daha vardır: Bize Yunus b. Yezid, Akîl'den haber verdi. O İbn Şihab'dan naklettiğine göre Rasûlullah (sav) bir gün peygamber Eyyûb (as)ı ve ona isabet eden belâyı söz konusu etti... deyip hadisi zikretti. Hadiste şu ifadeler de yer almaktadır: Ona sabrı tavsiye eden ve onun yanından ayrılmayan yakın arkadaşlarından birisi ona dedi ki: Ey Allah'ın Peygamberi! Senin halin beni hayrete düşürmüştür ve ben bunu senin kardeşin ve arkadaşına zikretmiş bulunuyorum: Allah seni, hanımını, malını kaybetmekle belâya düşürdüğü gibi, cesedinde de seni belâya uğrattı. Bu onsekiz yıldan beri böylece devam ediyor ve sonunda şu gördüğün hale kadar geldi. Allah sana merhamet edip senin bu belâ ve sıkıntılarını gidermeli değil mi? Sen öyle bir günah işlemiş olmalısın ki, kimsenin böyle bir günah işlemiş olduğunu sanmıyorum. Bunun üzerine Eyyûb (as) dedi ki: "Ben onların neler söylediklerini bilmiyorum. Ancak aziz ve celil olan Rabbim biliyor ki ben karşılıklı iddialarda bulunan ve her birisi Allah adına yemin eden -yahut ta karşılıklı olarak birbirine kızarak iddialarda bulunan ve her birisi Allah adına yemin eden- iki kişi yanımdan geçiyor, ben de ailemin yanına geri dönüyor, onların yeminlerinin keffaretini ödüyordum. Bundan maksadım ise, onun adını anan herhan-

gi bir kimsenin günaha girmesini; kimsenin hak olmayan bir maksatla adını anmayışını isteyişimdi." Bunun üzerine Rabbine: **"Rabbim, başıma bu belâ gelip çattı ve Sen merhametlilerin merhametlisisin"** diye seslenmişti. Onun bu duası şanı yüce ve mübarek olan Allah'a halini arzetmesinden ibaretti. O, durumunun ulaştığı noktayı haber veriyordu. Şanı yüce ve mübarek olan Allah'tan gelenlere O'nun uğrunda sabrediyordu... deyip hadisin geri kalan bölümünü zikretmektedir.

17- Birilerinden işittiğim fakat tesbit edemediğim bir görüş de şudur: Bir kurtçuk bedeninden yere düştü. Onu yerine iade etmek için aradıysa da bulamadı. Bu sefer: **"Başıma bu belâ gelip çattı"** dedi. Bunu söylemesi ise o kurtçuğu bulamamaktan ötürü kaçırdığı ecir idi. İyileşeceği vakte kadar ecrinin tam ve eksiksiz kalmasını istemişti.(1) Bu güzel bir açıklamadır, ama senede ihtiyacı vardır.

İlim adamları dediler ki: Onun **"başıma bu belâ gelip çattı."** sözleri tahammülsüzlükten dolayı söylenmiş sözler değildi. Çünkü yüce Allah: **"Biz onu sabredici bulduk"** (Sâd, 38/44) diye buyurmaktadır. Aksine o bu sözlerini dua olarak söylemişti. Şikâyette sabırsızlık ise, yüce Allah'a değil, mahlukata yapılandır. Allah'a dua etmek, kaderine rızaya aykırı değildir.

es-Sa'lebî dedi ki: Ben hocamız Ebu'l-Kasım b. Habib'i şöyle derken dinledim: Sultanın sarayında fukahâ ve ediblerle dopdolu bir mecliste bulunmuştum. Onlar Eyyûb (as)ın bu sözlerinin şikâyet yolu ile söylendiği üzerinde icma ettiklerinden sonra bu âyet hakkında bana soru soruldu. Halbuki yüce Allah: **"Gerçekten Biz onu sabredici bulduk"** diye buyurmaktadır. Ben şu cevabı verdim: Onun bu sözleri bir şikâyet olsun diye söylenmemiştir. O bu sözlerini dua maksadıyla söylemiştir. Bunun açıklayıcı ifadesi ise **"Biz onun duasını kabul ettik"** buyruğudur. Duanın kabul edilmesi ise şikayette bulunmanın arkasından değil, duanın arkasından gelir. Orada bulunanlar benim bu açıklamamı güzel buldular, beğendiler.

Cüneyd'e bu âyet-i kerîme hakkında soru sorulmuş, o da şöyle demiş: Kendisine yaptığı bol lütuf ve ihsanları dolayısıyla, Allah'a minnet duygularını beslemesi için ona dilemenin fakirliğini, dilenciliğin muhtaçlığını öğretti.

"Ve başındaki sıkıntıyı açıp giderdik. Ayrıca ona... aile ve çocuklarını ve onlarla birlikte bir o kadarını da verdik." Mücahid ve İkrime dedi ki: Eyyûb (as)a denildi ki: Biz aile halkını sana cennette verdik. Dilersen onları senin için cennette bırakırız, dilersen onları sana dünyada veririz. Mücahid dedi ki: Yüce Allah onları onun adına cennette bıraktı ve dünyada da onların

(1) Bu açıklamalarının hiçbirisinin itibar edilecek bir senedi bulunmamaktadır. Kimisi bir takım kıssacıların hayali açıklamasıdır, kimisi İsrailiyyâttır.

bir benzerini verdi. en-Nehhâs dedi ki: Bu hususta onlardan gelen senedi su hihtir.

Derim ki: el-Mehdevî de bunu İbn Abbas'tan naklemektedir. ed-Dahhak dedi ki: Abdullah b. Mes'ud dedi ki: Eyyûb'un hanımı dışında aile halkı vefat etmişti. Yüce Allah onları göz açıp kırpacak kadar bir süreden daha kısa bir süre zarfında diriltti ve ona onlarla birlikte bir o kadarını daha verdi.

Yine İbn Abbas'tan şöyle dediği rivayet edilmiştir: Çocukları vefat etmişti. Diriltildiler ve onlarla birlikte bir o kadar daha çocukları oldu. Katade, Ka'b el-Ahbar, el-Kelbî ve başkaları da böyle demiştir. İbn Mes'ud dedi ki: Onun yedisi erkek, yedisi kız olmak üzere bütün çocukları vefat etmişti. Ona şifa verildikten sonra hepsi de diriltildiler. Hanımı yedi erkek, yedi kız çocuk daha doğurdu. es-Sa'lebî dedi ki: Âyetin zahirine daha yakın görülen bu görüştür.

Derim ki: Çünkü onlar daha önce el-Bakara Sûresi'nde (2/243. âyetin tefsirinde); ***"Binlerce kişi oldukları halde ölüm korkusuyla yurtlarından çıkanları görmedin mi?"*** (el-Bakara, 2/243) âyetinin kıssasında açıklandığı üzere; ecelleri gelmeden önce imtihan olmak üzere ölmüşlerdi. Yine benzeri bir açıklama (Musa -as- ile birlikte bulunup) yıldırım çarpması sonucu ölen, sonra da diriltilen kişilerin kıssasında (bk. el-Bakara, 2/55-56. âyetler, 3. başlık ve el-A'raf, 7/155. âyetlerin tefsiri) geçmiş bulunmaktadır. Bunlar hep ecellerinden önce vefat etmişlerdi. Burada da durum böyledir. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

Mücahid ve İkrime'nin görüşüne göre buyruğun anlamı şöyle olur: **"Ona aile ve çocuklarını"** âhirette; **"ve onlarla birlikte bir o kadarını da"** dünyada **"verdik."**

Nakledildiğine göre yüce Allah'ın emri üzerine ayağını yere bir defa vurup sıcak bir su pınarı kaynayınca eliyle bir avuç su alıp, bir defa silkeleyince kurtçuklar üzerinden etrafa yayıldı. Suya bir defa dalınca eti geldi ve yerli yerine oturdu. Yüce Allah ona ailesini ve onlarla birlikte bir o kadarını geri verdi. Evinin temelleri ölçüsünde bir bulut ortaya çıktı. Gece, gündüz üç gün süreyle altın çekirgeler yağdırıp durdu. Yüce Allah ona Cebrail (as)ı gönderdi ve ona; Doydun mu? dedi. O, Allah'tan (O'nun lutfundan) kim doyar ki? dedi. Yüce Allah ona şunu vahyetti: Sen belâya düşmeden önce de, düştükten sonra da seni sabırlı diye övdüm. Eğer Ben senin her bir saç telinin altına sabrı koymamış olsaydım, sen sabredemezdin.

"Hem katımızdan bir rahmet" yani Biz bunu nezdimizden bir rahmet olmak üzere ona yaptık. Bir görüşe göre de yarın mükâfatı daha büyük olsun diye Biz onu böylece sınadık.

"Hem de iyi kullukta bulunanlara bir ibret olmak üzere" kullara hatırlatmak üzere **"onu böylece sınadık."** Çünkü onlar çağdaşlarının en faziletlisi olmakla birlikte Eyyûb'un uğradığı belâyı, bu belâya sabrını ve Allah tarafından imtihan edilişini hatırlayacak olurlarsa, dünyanın zorluk ve sıkıntılarına sabredip katlanmak noktasında Eyyûb (as)ın yaptığına benzer bir tutum takınmaya kendilerini hazırlarlar. Böylelikle bu ibadetlerini sürdürmek ve zorluklara tahammül etmek noktasında onlar için bir uyarıcı olur.

Eyyûb (as)ın bu belâsının devam ettiği süre hususunda farklı görüşler vardır. İbn Abbas: Bu belâsı yedi yıl, yedi ay, yedi gün ve gece devam etmiştir derken, Vehb otuz sene devam etmiştir der, el-Hasen yedi yıl, altı ay devam etmiştir, demiştir.

Derim ki: Bundan daha sahih olanı -doğruyu en iyi bilen Allah'tır- onsekiz senedir. Bunu da İbn Şihâb Peygamber (sav)dan rivayet etmiş olup önceden geçtiği üzere İbnu'l-Mubârek bunu zikretmiştir.

وَإِسْمٰعِيلَ وَإِدْرِيسَ وَذَا الْكِفْلِ ۖ كُلٌّ مِنَ الصَّابِرِينَ ۚ
﴿٨٥﴾ وَأَدْخَلْنَاهُمْ فِي رَحْمَتِنَا ۖ إِنَّهُمْ مِنَ الصَّالِحِينَ ﴿٨٦﴾

85. İsmail, İdris ve Zülkifl'i de (an). **Onların her biri sabredenlerdendi.**

86. Biz onları rahmetimizin içine aldık. Gerçekten onlar salihlerden idiler.

"İsmail, İdris" önceden de geçtiği gibi Ahnuh diye de bilinir **"ve Zülkifl'i de"** an. et-Tirmizî el-Hakîm, *"Nevâdiru'l-Usul"* adlı eserinde ve başkaları İbn Ömer (ra)ın Peygamber (sav)dan şöyle buyurduğunu nakletmektedirler: "İsrailoğullarında Zülkifl diye anılan bir adam vardı. Bu kişi her tür günahı işlemekten çekinmezdi. Bir kadının arkasından gitti ve onunla ilişki kurmak karşılığında ona altmış dinar verdi. Erkeğin hanımının önünde oturması gibi oturduğunda kadın sarsıldı ve ağlamaya başladı. Niye ağlıyorsun? dedi. Kadın bu işi yapmaktan ötürü, dedi. Allah'a yemin ederim. Ben hiç böyle bir şey yapmadım.

Peki ben seni zorladım mı? dedi. Kadın: Hayır dedi. Fakat muhtaç olduğumdan dolayı bu işi yapmak zorunda kaldım.

Ona: Git, o verdiğim para senin olsun. Allah'a yemin ederim bundan son-

ra ebediyyen bir daha Allah'a isyan etmeyeceğim, dedi. Sonra da aynı gece öldü. Evinin kapısı üzerinde: Muhakkak Allah Zülkifl'e mağfiret buyurdu, yazısını gördüler."

Bu hadisi Ebu İsa, et-Tirmizî de rivayet etmiştir. İbn Ömer (ra)dan gelen rivayetiyle lafzı şöyledir: (İbn Ömer) dedi ki: Peygamber (sav)ı bir hadis buyururken dinledim. Eğer ben onu bir, iki -yedi defaya sayıncaya kadar- defa duymamış olsaydım, asla onu nakletmezdim. Hatta ben bunu ondan daha fazla defa duymuşumdur. Rasûlullah (sav)ı şöyle buyururken dinledim: "Zülkifl, İsrailoğullarından idi. Hiçbir günahı işlemekten çekinmezdi. Ona bir kadın geldi. O da onunla ilişki kurmak şartıyla ona altmış dinar verdi. Erkeğin hanımının karşısında oturduğu gibi oturunca kadın titredi ve ağladı. Niye ağlıyorsun, ben seni zorladım mı? dedi. Kadın, hayır fakat bu daha önce hiçbir şekilde yapmadığım bir iştir. Beni bu işe yapmaya iten tek sebep, muhtaç oluşumdur. Sen bu işi şimdiye kadar hiç yapmamış iken mi yapacaksın? Haydi git, o paralar da senin olsun. (Devamla) dedi ki: Allah'a yemin ederim. Bundan sonra ebediyyen bir daha Allah'a isyan etmeyeceğim. Aynı gece öldü, sabah olduğunda kapısının üzerinde: Şüphesiz Allah Zülkifl'i bağışladı (mağfiret buyurdu), ibaresinin yazılı olduğu görüldü." Tirmizî dedi ki: Hasen bir hadistir.(1)

Denildiğine göre; el-Yesa' yaşlanınca: Ben insanların başına benim yerime geçecek birisini tayin etsem de onun ne şekilde amelde bulunacağını bir görsem. Bunun üzerine dedi ki: Şu üç hususu bana kim garantiler: Gündüzün oruç tutacak, geceleyin namaz kılacak ve hüküm verirken öfkelenmeyecek. el-Iys soyundan gelen bir adam: Ben, dedi. Ancak onun bu teklifini kabul etmedi, geri çevirdi. Ertesi günü aynı şeyleri söyledi. Yine o adam, ben dedi. Bunun üzerine onu kendisinin yanına tayin etti ve sözünde durdu. Yüce Allah ondan övgüyle söz etti ve ona "Zülkifl" denildi. Çünkü o, belli bir işi tekeffül etmişti. Bu açıklamayı Ebu Musa, Mücahid ve Katade yapmışlardır.

Amr b. Abdurrahman b. el-Hâris dedi ki: Ebu Musa (ra) da Peygamber (sav)dan şöyle buyurduğunu nakletti: "Zülkifl bir peygamber değildi, ama o salih bir kul idi. Vefatı esnasında salih bir kişinin ameli ile amelde bulunmayı tekeffül etti. Her gün Allah için yüz namaz kılardı. Yüce Allah da ondan güzel bir şekilde, övgü ile söz etti."(2)

Ka'b da dedi ki: İsrailoğulları arasında kâfir bir kral vardı. Onun ülkesin-

(1) *Tirmizî*, Sıfatu'l-Kıyâme 48; ***Müsned***, II, 23.

(2) Hadis olarak kaynağını tespit edemedik. Ancak, Suyûtî, ***ed-Durru'l-Mensûr***, V, 664'de Ebû Musâ el-Eş'arî'nin sözü olarak zikretmektedir.

den salih bir insan geçti. Allah'a yemin ederim, ben bu krala İslâm'ı sunmadıkça bu topraklardan çıkmayacağım dedi ve ona İslâm'ı sunduktan sonra kral: (Müslüman olursam) Benim mükafatım ne olacak? dedi. Ona: Cennet deyip cennetin niteliklerini bildirdi. Peki bana bunun böyle olacağının garantisini kim verebilir, deyince o, ben dedi. Bunun üzerine kral müslüman oldu ve krallığı bıraktı. Ölünceye kadar Rabbine itaate yöneldi. Defnedildiği sabahı elinin kabrin dışına çıkmış olduğunu ve elinde de beyaz bir nur ile içinde şu ifadelerin yazılı bulunduğu yeşil bir parça gördüler: Allah bana mağfiret buyurdu, beni cennete koydu ve filanın kefil olduğu hususu eksiksiz bana verdi. Bunun üzerine halk acele yola koyularak o adamı bulmaya ve iman ettiklerini ona bildirip krala verdiği teminatı kendilerine de vermesini istemeye koyuldular, o da bunu yaptı. Hepsi de iman ettiler, işte bundan dolayı ona "Zülkifl" adı verilmiştir.

Bir başka açıklamaya göre o oldukça iffetli davranan bir insandı. Bir belâya düşen, bir itham altında kalan, kendisinden bir alacak istenen her bir kişiye kefil oluyor ve yüce Allah da o kişiyi onun vasıtası ile kurtarıyordu.

Bir diğer açıklamaya göre ona Zülkifl adının veriliş sebebi, yüce Allah'ın ona yapmış olduğu iş ve amellerinin karşılığında kendi döneminde bulunan diğer peygamberlerin amellerinin iki katını vermeyi tekeffül etmiş olmasıdır.

Cumhûr onun peygamber olmadığı görüşündedir. el-Hasen dedi ki: O İlyas'tan önce gönderilmiş bir peygamberdir. Zülkifl'in -Meryem'in geçimini tekeffül etmesi sebebiyle- Zekeriya (as) olduğu da söylenmiştir.

"Onların her biri" Allah'ın emirleri üzerinde ona itaatın gereklerini yerine getirmek ve masiyetlerden kaçınmak hususunda **"sabredenlerdendi. Biz onları rahmetimizin içine"** yani cennete **"aldık. Gerçekten onlar salihlerden idiler."**

وَذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ
فَنَادَىٰ فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَٰهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي
كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ ﴿٨٧﴾ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَنَجَّيْنَاهُ مِنَ
الْغَمِّ ۚ وَكَذَٰلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ ﴿٨٨﴾

87. Ve balık sahibini de (an). **Hani gazaplanarak gitmiş ve Bizim kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sanmıştı. O bakımdan karanlıklar içinde: "Senden başka ilâh yoktur. Seni tenzih ederim. Gerçekten ben zulmedenlerden oldum" diye seslenmişti.**

88. Biz de duasını kabul edip kendisini gamdan kurtarmıştık. Biz mü'minleri işte böyle kurtarırız.

"Ve balık sahibini de" an.

"Zünnûn (balık sahibi)" Metta oğlu Yunus'un lakabıdır. Çünkü nûn (balık) kendisini yutmuştu. Nûn da balık demektir. Osman (ra)dan nakledilen hadise göre o güzel simalı bir çocuk görmüştü. Bunun üzerine: Ona nazar değmesin diye çenesindeki çukurunu (nûn'unu) siyaha boyayınız, demişti. Sa'leb'in İbnu'l-A'rabî'den rivayetine göre "en-nûne" küçük çocuğun çenesindeki küçük çukur (gamze) demektir.

"Hani o gazaplandırıp gitmiş... ti" el-Hasen, eş-Şa'bî ve Said b. Cübeyr dediler ki: O aziz ve celil olan Rabbini gazaplandırıp gitmişti. et-Taberî ve el-Kutebî bu açıklamayı tercih etmiş, el-Mehdevî bunu güzel bulmuştur. Bu açıklama İbnu Mes'ud'dan da rivayet edilmiştir.

en-Nehhâs dedi ki: Dil bilmeyen kimseler böyle bir açıklamayı reddedebilirler, ancak bu doğru bir açıklamadır. Rabbinden ötürü o gazaplanmıştı, demektir. Nitekim; "(غضبت لك): Ben senin için gazaplandım" demek de böyledir. Mü'min de yüce Allah için -ona isyan edilmesi halinde- gazaplanır. Dilbilginlerinin çoğunluğu Peygamber (sav)ın, Âişe (ranhâ)ya söylemiş olduğu: "(اشترطي لهم الولاء): Onlara velânın (sana ait olacağı) şartını koş."[1] ifadesinin bu kabilden olduğu görüşündedirler. el-Kutebî de bu görüşü desteklemek noktasında oldukça ileriye gider.

İlgili haberde Yunus (as)ın nitelikleri hakkında şöyle denilmektedir: O tahammülü az birisiydi. Peygamberlik yüklerini yüklenince, bahar mevsiminde doğmuş deve yavrusunun ağır yük altında çatlaması gibi o da peygamberliğin yükleri altında adeta çatlıyordu. O bakımdan o, efendisinden kaçıp uzaklaşan bir köle gibi uzaklaşıp gitti. Bu şekilde bir gazaplandırış küçük bir günahtı. O Allah'a karşı öfkelenmemişti, aksine kavmi üzerinden azabı kaldırdığından ötürü Allah için öfkelenmişti.

İbn Mes'ud da şöyle demektedir: O Rabbinden yani Rabbinin emrinden kaçmıştı. Nihayet ona, kavminin üzerinden azabın kaldırılmasından sonra, geri dönmesi emri verildi. Çünkü o kavmini belli bir zamanda azabın ineceği

(1) *Buhârî*, Mükâteb 3, Şurût 13, Buyû' 73; *Müslim*, Itk 8; *Muvatta'*, Itk 17.

ile tehdit edip duruyordu. O vakit yaklaştığında kavminin arasından çıkıp gitti. İlahi azap gelip tepelerinde onları gölgelendirdi. Allah'a yalvarıp yakardılar. Üzerlerinden azap kaldırıldı. Yunus (as) ise onların tevbe ettiklerini bilmiyordu. İşte bundan dolayı gazaplanarak gitmiş oldu. Halbuki onun belirli bir izin olmaksızın gitmemesi gerekirdi.

el-Hasen de dedi ki: Yüce Allah kendisine kavmine gitmesi emrini verdi. Hazırlık yapmak üzere kendisine mühlet verilmesini diledi. Allah onun acele etmesini istedi. Sonunda ayağına geçirmek üzere bir ayakkabı almayı niyaz etti, ancak bu süre kadar dahi ona zaman verilmeyerek şöyle denildi: Durum bundan da acildir. -Biraz çabuk darlanan bir huya sahipti.- Böylece Rabbini gazaplandırarak çıkmış oldu.

Bu da bir görüştür; fakat en-Nehhâs'ın açıklaması buyruğun te'vili hususunda yapılan açıklamaların en iyisidir. Yani o Rabbi için öfkelenerek çıktı. Bu da şu demektir: Kavmi, Rabbini inkâr ettiklerinden onlara gazaplanıp çıktı.

Şöyle de açıklanmıştır: O kavminin uzun süre küfürde devam ettiklerini, işi yokuşa sürdüklerini görünce, kavmine öfkelenerek tek başına kaçıp gitti. Onların eziyetlerine sabredip katlanmadı. Halbuki Allah kendisine onlarla birlikte kalıp dua etmesini emretmişti. Onun günahı Allah'tan izin almaksızın kavminin arasından çıkıp gitmesi idi.

Bu anlamdaki açıklamalar, İbn Abbas ve ed-Dahhâk'tan rivayet edilmiştir. Yine rivayete göre Yunus (as) genç birisi idi. Peygamberlik yükünün ağırlıklarını taşıyamamıştı. Bundan dolayı Peygamber (sav)a: **"Ve o balık sahibi gibi olma!"** (el-Kalem, 68/48) diye buyurulmuştur.

Yine ed-Dahhak'tan nakledildiğine göre o, kavmini öfkelendirerek çıkmıştı. Çünkü o Allah tarafından gönderilmiş bir peygamber olmakla birlikte, kavmi davetini kabul etmemiş, bunu inkâr etmişlerdi. Bundan dolayı onlara gazaplanması gerekirdi. Yüce Allah'a isyan eden her kimseye herkesin gazap duyması, öfkelenmesi görevidir.

Aralarında el-Ahfeş'in de bulunduğu bir kesim de şöyle demiştir: O kavminin başında bulunan krala öfkelenerek çıkmıştı.

İbn Abbas dedi ki: Peygamber Şi'yâ ile onun döneminde bulunan ve Hazkiyâ adındaki hükümdar Yunus'u Ninova kralına göndermek istediler. Bu kral İsrailoğullarına savaş açmış, onlardan pek çok kimseyi de esir almıştı. Yunus bu kral ile konuşacak ve İsrailoğullarını kendisi ile birlikte göndermesini sağlayacaktı. O dönemde peygamberlere vahiy gelir, emir ve siyaset de onlar tarafından seçilmiş bir hükümdarın hakkı idi. Bu hükümdar da döneminde peygambere gelen vahiy gereğince uygulama yapardı. Allah, Şi'yâ

peygambere şunu vahyetmişti: Hükümdar Hezkiyâ'ya İsrailoğullarından güçlü ve güvenilir bir peygamber seçerek onu Ninovalılara göndermesini söyle. Bu peygamber kendilerine İsrailoğullarını serbest bırakmalarını emretsin. Ben de onların hükümdarlarının ve ileri gelenlerinin kalplerine onları serbest bırakma isteğini salacağım.

Yunus, Şi'yâ'ya dedi ki: Allah bizzat beni göndermeni mi sana emretti? O, hayır dedi. Sana benim adımı verdi mi? dedi. Yine: Hayır dedi. Bunun üzerine Yunus dedi ki: Burada güçlü ve güvenilir başka peygamberler de vardır. Ancak ona ısrar ettiler. O da hem peygambere, hem hükümdara, hem de kavmine kızgınlıkla çıkıp gitti. Rum denizine geldi ve başından geçen olaylar geçti. Şi'yâ'nın emrini terkettiğinden dolayı balığın karnında kalmakla imtihan edildi. Bundan dolayı da yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Kendini kınayıcı olduğu halde balık onu yuttu."*** (es-Sâffât, 37/141) Yani kınanacak bir iş yaptığından ötürü kendisini kınadı. Onun bu yaptığı ise ya küçük bir günahtı yahut evlâ olanı terketmekti.

Bir görüşe göre de o, henüz peygamber değilken çıkıp gitmişti. Ancak İsrailoğulları hükümdarlarından birisi ona Ninova'ya gitmesini ve ora ahalisini -Şi'yâ'nın emri üzere- davet etmesini istemişti. O da Allah'tan başka birisinin emri ile onlara gitmeyi kabul etmedi. Bundan dolayı hükümdarı gazaplandırarak çıkıp gitti. Balığın karnında (ölümden) kurtulunca, Allah onu kavmine (peygamber olarak) gönderdi ve onları davet etti, onlar da ona iman ettiler.

el-Kuşeyrî dedi ki: Daha kuvvetli görülen görüş şu ki: Onun bu şekildeki gazaplanması (ya da gazaplandırması), yüce Allah'ın kendisini peygamber olarak göndermesinden ve azap kavmini gölgelendirmişken üzerlerinden azabın kaldırılmasından sonra olduğudur. O (adeta) onlardan azabın kaldırılmasından hoşlanmamıştı.

Derim ki: İleride yüce Allah'ın izniyle es-Sâffât Sûresi'nde (37/139-144. âyetlerin tefsirinde) açıklanacağı üzere bu, bu hususdaki açıklamaların en güzelidir.

Şöyle de açıklanmıştır: Yalan söylediğini tesbit ettikleri kimseyi öldürmek, kavminin huylarındandı. O da öldürülmekten korktu ve bundan dolayı öfkelenerek kaçıp gitti. Nihayet bir gemiye bindi. Gemi yol alamayıp hareketsiz kalakaldı. Gemide bulunanlar: Aranızda kaçan bir kimse var mı? dediler. O: Evet, ben dedi. Sonra başından geçen olaylar oldu, küçük günahından arındırılmak üzere balığın karnında sınandı. Nitekim Uhud'a katılanlar hakkında da: ***"Nihayet... yılgınlık gösterdiniz."*** (Âl-i İmran, 3/152) diye buyurduğu gibi: ***"Bir de Allah mü'minleri temizlesin."*** (Âl-i İmran, 3/141) diye buyurmuştur. Peygamberlerin günahları bağışlanmıştır. Ancak bazen onların arın-

dırılması söz konusu olabilir ve bu tekrar benzeri bir işin yapılmasına karşı bir azar mahiyetini de taşıyabilir.

Dördüncü bir görüş de şudur: O ne Rabbini gazaplandırmış, ne kavmini, ne de hükümdarı. Bu Arapların bir işi yapmak istememeyi anlatmak üzere bu fiili kullanmaları kabilindendir. Bu fiilin "fâale" vezni bazen tek kişi tarafından yapılan bir işi anlatabilir. Buna göre anlam şöyledir: O kavmine azabın geleceği tehdidinde bulunup aralarından çıkıp gidince, onlar da tevbe ettiler ve üzerlerinden azap kaldırıldı. Geri dönüp helâk edilmediklerini öğrenince, bu işi kabullenmek istemedi ve aralarından kaçıp gitti. Bu anlamda şu mısra da nakledilmektedir:

وأغضب أن تُهجى تميم بدارم

"Ve ben Dârimliler dolayısıyla Temîmlilerin hicvedilmesini kabul edemiyorum."

Ancak bu açıklama su götürür bir açıklamadır. Böyle bir görüş sahibine denilir ki: Böyle bir gazaplanış eğer kabullenmemekten ise; yine de kabullenmemek ile birlikte bir gazabın bulunması kaçınılmaz bir şeydir. İşte bu gazap kime karşı olursa olsun, az da olsa vardı. Siz ise onun Rabbine de, kavmine de gazaplanmadığını söylemektesiniz. (Dolayısıyla bu iddia kabul edilemez).

"Bizim kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sanmıştı. O bakımdan karanlıklar içinde... diye seslenmişti" buyruğunun şu anlama geldiği söylenmiştir: İblis bu hususta onu yanıltmış ve yüce Allah'ın kendisini cezalandırmasının mümkün olmadığı zannına kapılmıştı. Ancak bu reddedilen ve kabul edilmemiş bir görüştür. Çünkü böyle bir zan küfürdür.

Bu görüş Said b. Cübeyr'den rivayet edilmiştir. el-Mehdevî bunu Said'den, es-Sa'lebî de el-Hasen'den nakletmiştir. Yine es-Sa'lebî'nin zikrettiğine göre: Atâ, Said b. Cübeyr ve pek çok ilim adamının dediklerine göre anlamı şudur: O bizim kendisini sıkıştırmayacağımızı zannetmişti. el-Hasen dedi ki: Bu da yüce Allah'ın: ***"Allah rızkı dilediğine genişletir ve kısar"*** (er-Ra'd, 13/26) yani daraltır, buyruğu ile: ***"Rızkı kendisine daraltılan kimse de"*** (et-Talâk, 65/7) buyrukları kabilindendir.[1]

Derim ki: Said ve el-Hasen'in görüşünün bu olma ihtimali daha yüksektir.

(1) Bununla işaret edilen âyetlerdeki fiilin aynı kökten olup, "sıkıştırmak, daraltmak, kısmak" anlamlarında da kullanıldığına işaret edilmektedir.

(قَدَر وقُدِرَ وَقَتَر وقُتِر); hep aynı manada olup daraltılmak, sıkıştırılmak demek olur. el-Maverdî ve el-Mehdevî'nin naklettiklerine göre İbn Abbas'ın görüşü de budur.

Bir diğer açıklamaya göre; bu kaza ve hüküm anlamındaki "kader"den gelmektedir. Yani, onun hakkında kendisini cezalandırmayı takdir etmeyeceğimizi, hükme bağlamayacağımızı zannetti. Bu açıklamayı da Katade, Mücahid ve el-Ferrâ yapmıştır. Bu ise kudret ve istitâat(güç yetirebilmek)'in dışındaki hüküm demek olan "kader"den alınmıştır.

Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya Sa'leb'den rivayet edildiğine göre yüce Allah'ın: **"Bizim kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sanmıştı"** buyruğu hakkında şöyle demiştir: Bu buyruktaki muktedirlik, "takdir"den gelmektedir, "kudret"ten değil. O bakımdan; (قدّر الله لك الخير يقدره قدراً) ifadesi, Allah senin için hayır takdir etsin, anlamındadır. Sa'leb şu beyitleri de zikreder:

فليست عشيّات اللّوَى برواجع لنا أبداً ما أورق السّلَم النضرُ
ولا عائد ذاك الزمان الذي مضى تباركت ما تقدير يقعْ ولك الشكرُ

"O yumuşak kumların geceleri bizim için ebediyyen geri dönmeyecek
Parlak yapraklı palamut ağaçları yaprak verdikçe.
O geçmiş zaman da geri gelmeyecek,
Sen ne mübareksin, ne takdir edersen o olur, şükür Sanadır."

Yani Sen ne takdir edersen, ne hükmedersen o meydana gelir, demek istiyor.

İlim adamları bu iki açıklamayı kabul etmişlerdir.

Ömer b. Abdu'l-Aziz ve ez-Zührî: **"Bizim kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sanmıştı"** buyruğundaki; (أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ) ifadesini "nûn" harfini ötreli, "dal" harfini şeddeli olarak; "takdir"den gelen bir fiil şeklinde ("hakkında takdir etmeyeceğimizi..." anlamında okumuşlardır. Bu kıraati el-Maverdî, İbn Abbas'tan da nakletmektedir.

Ubeyd b. Umeyr, Katade ve el-A'rec ise; (لَنْ يُقْدَرَ) şeklinde "ya" harfi ötreli ve şeddeli olarak, meçhul bir fiil şeklinde okumuşlardır. ("Hakkında asla tadir edilmeyeceğini sanmıştı, demek olur).

Ya'kub, Abdullah b. Ebi İshak, el-Hasen ve yine İbn Abbas'da; (يُقْدَرَ عَلَيْهِ) diye "ya" harfi ötreli "dal" harfi üstün ve şeddesiz olarak meçhul bir fiil diye okumuşlardır ki "ki kendisine güç yetirilmeyecek..." anlamındadır.

Yine el-Hasen'den; (لَنْ يَقْدِرَ عَلَيْهِ) şeklinde (kendisine güç yetiremeyecek... anlamında) okumuştur.

Diğerleri ise; (نَقْدِرَ) şeklinde "nun" harfi üstün "dal" harfi de esreli (... "güç yetiremeyeceğiz" anlamında) okumuşlardır ki bunların hepsi "takdir etmek" anlamından gelmektedir.

Derim ki: İlim adamları hiçbir hayır işlememiş adamın ölmesi halinde kendisini yakmalarını emretmiş olduğu akrabalarına söylediği: "Allah'a yemin ederim ki eğer Allah beni sıkıştıracak olursa..." hadisini yorumlarken de bu iki şekilde açıklamışlardır.(1)

Birinci açıklama şekline göre bu hadis: Allah'a yemin ederim şâyet Allah beni sıkıştıracak, beni hesaba çekmekte, günahlarımdan dolayı beni cezalandırmakta işi sıkı tutacak olursa elbette böyle olur (yani beni hiç kimseye etmediği şekilde azaplandırır) demek olur... Sonra aşırı korkusundan dolayı yakılmasını emretmişti.

İkinci açıklama şekline göre şu demek olur: Eğer yüce Allah'ın kader ve kazası gereği her günah işleyenin günahı dolayısıyla azaplandırılması hükme bağlanmış ise; hiç şüphesiz yüce Allah suçlarım ve günahlarım sebebiyle beni âlemlerden başka hiçbir kimseyi azaplandırmayacağı bir şekilde azaplandıracaktır.

Bu hadisi, hadis imamları Muvatta'da ve başka yerlerde rivayet etmişlerdir. Bu sözleri söyleyen kişi mü'min ve muvahhid idi. Nitekim hadisin kimi rivayet yollarında: "Tevhid dışında hayır namına hiçbir iş işlememişti" denilmektedir. Yüce Allah kendisine: Sen bu işi niye yaptın? diye sorunca da o; Senden korktuğumdan ötürü Rabbim, demiştir. Korkmak (haşyet) ise ancak tasdik eden bir mü'minde bulunur. Nitekim yüce Allah: ***"Kulları arasında Allah'tan ancak âlimler korkar."*** (Fatır, 35/28) diye buyurmaktadır.

"Bizim kendisini asla sıkıştırmayacağımızı sanmıştı" buyruğunun soru anlamında olduğu da söylenmiştir. İfadenin de takdiri... sıkıştırmayacağımızı mı sanmıştı? şeklinde olup, burada; (أفظن): ... mı sanmıştı?" da soru edatı olan hemze îcaz kastıyla hazfedilmiştir. Bu ise Süleyman Ebu'l-Mu'temir'in görüşüdür. Kadı Münzir b. Said'in naklettiğine göre de bazıları bu lafzı bu şekilde hemze ile okumuşlardır.

* * *

(1) ***Buhârî***, Enbiyâ 54, Rikaak 25; Tevhîd 35; ***Müslim***, Tevbe 25, 27; ***Nesâî***, Cenâiz 117; ***İbn Mâce***, Zühd 30; ***Muvatta***, Cenâiz 51; ***Müsned***, II, 269, III, 13, 17, 77.

"O bakımdan karanlıklar içinde: Senden başka ilâh yoktur, seni tenzih ederim. Gerçekten ben zalimlerden oldum, diye seslenmişti" buyruğuna dair açıklamalarımızı iki başlık halinde sunacağız:

1- Yunus (as)ın Fazileti:

Yüce Allah'ın: **"Karanlıklar içinde... seslenmişti"** buyruğunda geçen **"karanlıklar"**ın çoğul gelmesinden ne kastedildiği hususunda ilim adamlarının farklı görüşleri vardır. Aralarında İbn Abbas ve Katade'nin de bulunduğu bir kesime göre bu, gecenin karanlığı, denizin karanlığı ve balığın (karnının) karanlığıdır.

İbn Ebi'd-Dünya şunu nakletmektedir: Bize Yusuf b. Musa anlattı, bize Ubeydullah b. Musa, İsrail'den anlattı. O Ebu İshak'tan, o Amr b. Meymun'dan dedi ki: Bize Abdullah b. Mes'ud, Beytu'l-Mâl'de anlattı, dedi ki: Balık, Yunus (as)ı yuttuktan sonra yerin dibine kadar indirdi. Yunus çakıl taşlarının tesbih ettiğini duydu. O da karanlıklarda, balığın karnının karanlığı, gecenin karanlığından ibaret üç karanlık ve denizin karanlığı içinde: **"Senden başka ilâh yoktur, seni tenzih ederim. Gerçekten ben zulmedenlerden oldum"** diye seslendi. ***"Biz onu hasta olduğu halde apaçık bir yere bıraktık."*** (es-Saffat, 37/145) O dışarı çıktığında üzerinde hiçbir tüy bulunmayan küçük bir civcivi andırıyordu.

Aralarında Salim b. el-Cad'in de bulunduğu bir kesim de şöyle demiştir: **"Karanlıklar"** denizin karanlığı ve daha önce bir başka balığı yutmuş olan balığın karanlığıdır. İlk balığın karanlığı hakkında da "karanlıklar" tabirinin kullanılması mümkündür. Nitekim yüce Allah ("dipler" anlamındaki kelimesini çoğul okuyanların kıraatine göre): ***"Kuyunun diplerine"*** (Yusuf, 12/15) diye buyurmaktadır ki, kuyunun her bir tarafı karanlık olduğundan dolayı bunun çoğul gelmesi uygun görülmüştür.

el-Maverdî'nin naklettiğine göre de günahın karanlığı, sıkıntının karanlığı ve yalnızlığın karanlığının **"karanlıklar"** diye ifade edilmiş olma ihtimali de vardır.

Rivayet edildiğine göre yüce Allah balığa: "Onun bir kılını dahi rahatsız etme. Çünkü ben senin karnını ona zindan kıldım. Onu sana yem diye vermedim" diye vahyetmiştir.

Yine rivayet edildiğine göre Yunus (as), denizin dibinde balıkların tesbih ettiklerini işitince balığın karnında secdeye kapandı.

İbn Ebi'd-Dünya şu rivayeti kaydetmektedir: Bize el-Abbas b. Yezîd el-Abdî anlattı. Bize İshak b. İdris anlattı. Bize Ca'fer b. Süleyman, Avf'tan anlattı. Avf, Said b. Ebi'l-Hasen'den, dedi ki: Balık Yunus (as)ı yutunca öldüğü-

nû zannetti, ayaklarını uzatınca ölmediğini anladı. Adeti üzere namaz kılmak üzere kalktı ve duasında şunları söyledi: "Hiç kimsenin mescid edinmediği bir yeri ben senin için mescid edindim."

Ebu'l-Meâlî dedi ki: Peygamber (sav)ın: "Benim Metta oğlu Yunus'tan daha faziletli olduğumu söylemeyiniz."(1) Hadisinin anlamı şudur: Ben Sidretu'l-Müntehâ'da iken onun denizin dibinde balığın karnında Allah'a yakın olduğu kadar yakın olmadım. Bu şuna delildir: Şanı yüce yaratıcı belli bir cihette değildir. Bu anlamdaki açıklamalar daha önce el-Bakara ve el-A'raf Sûresi'nde geçmiş bulunmaktadır.

"Senden başka ilâh yoktur. Seni tenzih ederim. Gerçekten ben zulmedenlerden oldum." Bununla şunu anlatmak istemektedir: Ben kavmi arasında kalmayı, onlara karşı sabredip katlanmayı terketmek suretiyle aykırı hareket ettiğim hususdan dolayı zalimlerden oldum.

Kendisine izin verilmeksizin çıkıp gitmesinin kastedildiği de söylenmiştir. Bu Allah tarafından ona verilmiş bir ceza değildi, çünkü peygamberlerin cezalandırılmaları mümkün değildir. Bu onun için bir arındırmadan ibaretti. Nitekim çocuklar gibi cezalandırılmayı haketmeyen kimseler bazen te'dib edilebilir. Bu açıklamayı el-Maverdî zikretmiştir.

Ben kavmime azab ile dua ettiğim için zalimlerden oldum demektir, diye de açıklanmıştır. Bununla birlikte Nuh (as) kavmine beddua etmiş, bundan dolayı da sorgulanmamıştır.

Buyruğun anlamı ile ilgili olarak el-Vâsıtî de şöyle demektedir: O Rabbini zulümden tenzih etti. Hem bir itiraf, hem de buna müstehak olduğunu belirtmek üzere de zulmü nefsine izafe etmiştir. Âdem ve Havva'nın: *"Rabbimiz, biz kendimize zulmettik"* (el-A'raf, 7/23) şeklindeki sözleri de buna benzemektedir. Çünkü kendilerinin Allah tarafından yerleştirilmiş oldukları yerden başka bir yere indirilmesine yine kendileri sebeb olmuşlardı.

2- Yunus (as)ın Yaptığı Duanın Fazileti:

Ebû Dâvûd'un rivayetine göre Sa'd b. Ebi Vakkas, Peygamber (sav)ın şöyle buyurduğunu bildirmiştir: "Zünnûn'un balığın karnındaki: **"Senden başka ilâh yoktur, Seni tenzih ederim. Gerçekten ben zulmedenlerden oldum"** duasını müslüman bir kimse her ne husus ile ilgili olarak okursa okusun mutlaka onun duası kabul edilir."(2)

---

(1) Aynı lafızlarla olmamakla birlikte aynı anlamda: *Buhârî*, Enbiyâ 35; *Müslim*, Fedâil 166, 167; *Dârimî*, Rikaak 33; *Müsned*, II, 405, 451, 468, 539

(2) *Tirmizî*, Deavât 81; *Müsned*, I, 170

Bunun Allah'ın İsm-i Azam'ı olduğu da söylenmiştir. Sa'd bunu Peygamber (sav)dan rivayet etmiştir.(1)

Haberde denildiğine göre bu âyette Allah'ın Yunus'un duasını kabul ettiği gibi, kendisine dua edenlerin duasını kabul edeceğine, onu kurtardığı gibi o kimseyi de kurtaracağına dair bir taahhüdü vardır. Bu ise yüce Allah'ın: **"Biz mü'minleri işte böyle kurtarırız"** buyruğu ile ifade edilmektedir. Onun bu ifadelerinde açık bir dua yoktur. Dua, **"gerçekten ben zulmedenlerden oldum"** sözlerinin muhtevâsından anlaşılmaktadır. O, bu sözleriyle zalim olduğunu itiraf etmiş, o bakımdan bu üstü kapalı bir dua mahiyetindedir.

"Biz mü'minleri işte böyle kurtarırız." Onları yapmış oldukları işler dolayısıyla karşı karşıya kaldıkları sıkıntılarından kurtarırız. Bu da yüce Allah'ın şu buyruğunda ifade edilmektedir: ***"Eğer o gerçekten tesbih edenlerden olmasaydı, diriltilecekleri güne kadar karnında kalırdı elbet."*** (es-Saffat, 37/143-144) Bu, yüce Allah'ın kulu Yunus'u kendisine ibadet ve tabbüdü dolayısıyla korumasının, onu gözetmesinin ve önceden yapmış olduğu itaatleri dolayısıyla muhafaza etmesinin bir tecellisidir. Üstad Ebu İshak (el-İsferâyînî) der ki: Zünnun az sayılacak kadar gün balığın karnında kaldı, ama kıyamet gününe kadar ona Zünnun denilecek. Ona yetmiş yıl süreyle ibadet eden kimsenin, bu amelinin onun nezdinde boşa çıkacağını zannedebilir misin? Elbette böyle bir zan beslenemez.

"Kendisini gamdan kurtarmıştık." Onu balığın karnından kurtarmıştık, demektir.

"(وَكَذٰلِكَ نُنْجِي الْمُؤْمِنِينَ): **Biz mü'minleri işte böyle kurtarırız"** buyruğu genel olarak iki "nûn" ile; "(انجى ينجى): Kurtardı, kurtarır" fiilinden gelmiş olarak okumuşlardır. İbn Âmir ise; (نُجِّي) diye tek bir "nûn" şeddeli bir "cim" ve "ya" harfini sakin olarak, mazi bir fiil ve mastar takdiri ile okumuştur ki; işte mü'minler böyle bir kurtuluş ile kurtulmuşlardır anlamındadır. Bu da; "(ضُرِب زيداً): Zeyd dövüldü" derken; "(ضُرِب الضربُ زيداً): Zeyd bir surette dövüldü" anlamında kullanmaya benzer. Şair de şöyle demiştir:

ولـو وَلَـدتْ قُفَيْرَةُ جرو كَلْبٍ لَسُبَّ بذلك الجـرو الكلابَا

"Eğer Kufeyra (Ferezdak'ın annesi) bir köpek yavrusu doğurmuş olsaydı,
Bu köpek yavrusu dolayısıyla bütün köpeklere sövülürdü."

(1) Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr,* V, 668.

O bununla bu köpek yavrusu sebebiyle alabildiğine diğer köpeklere de sövülürdü, demek istemiştir.

"Ya" harfinin sakin oluşu ise; "(بَقِي ورَضِي): Kaldı, razı oldu" derken "ya" harfine hareke vermeyenlerin söyleyişine göre sakindir.

el-Hasen de: "(وَذَرُوا مَا بَقِي مِنَ الرِّبَا): ***Faizden arta kalanı da bırakın.***" (el-Bakara, 2/278) buyruğunda "ye"yi böyle okumuştur. Buna sebeb ise mâkabli (öncesi) esre olan bir "ya" harfini harekelendirmenin ağır görülmesidir. Şair şöyle demiştir:

خَمَّرَ الشَّيْبُ لِمَّتِي تَخْمِيرَا وَحَدَا بِي إِلَى الْقُبُورِ الْبَعِيرَا
لَيْتَ شِعْرِي إِذَا الْقِيَامَةُ قَامَتْ وَدُعِيَ بِالْحِسَابِ أَيْنَ الْمَصِيرَا

"Ağaran saçlar başımı bir örtü gibi bürüdü,
Kabirlere doğru (beni götüren) deveye de şarkı söyledi.
Bilsem keşke kıyamet kopup da,
Hesaba çağırılacağımda dönüşümün nereye olacağını."

Burada şair; "(دعي): Çağırıldı" fiilinde "ya" harfini mâkabli esre olduğu için harekelendirmeyi ağır bulmuştur. Şarkı söyleme fiilinin öznesi de ağaran saçlardır. Yani ağaran saçlarım deveye şarkı söyledi, keşke dönüşümün neresi olduğunu bilseydim diye.

el-Ferrâ, Ebû Ubeyd ve Sa'leb'in bu kıraatin doğruluğunu açıklarken yaptıkları yorum şekli budur. Ebû Hâtim ve ez-Zeccâc ise bu kıraatin yanlış olduğunu belirterek; bu bir lahndir demişlerdir. Çünkü bu durumda meçhul fiilin ismi (naib-i faili) nasbedilmiş olmaktadır. Bu şekilde olması halinde; "(نُجِّيَ المؤمنون) Mü'minler kurtarıldı" denilir. Nitekim; "(كُرِّمَ الصالحون): Salihlere ikram olundu" derken de böyledir. "(ضُرِبَ زيداً): Zeyd vuruldu" deyip de bunun; "(ضُرِبَ الضَّرْبُ زيداً): Zeyd vuruldukça vuruldu" anlamında kullanılması doğru değildir. Çünkü bunun bir faydası yoktur. Zira "vuruldu" demek, onun vurulmuş olduğuna zaten delil teşkil etmektedir. Diğer taraftan böyle bir beyitin yüce Allah'ın Kitabına karşı delil gösterilmesi de caiz olamaz.

Ebu Ubeyd'in -el-Kutebî'nin de kabul ettiği- bir başka görüşü vardır. Buna göre (ikinci) "nûn" "cim"e idgam edilmiştir. en-Nehhâs dedi ki: Bu görüş hiçbir nahivci tarafından uygun görülmemiştir. Çünkü "nûn" harfinin mahreci "cim" harfinin mahrecinden uzaktır, o bakımdan ona idgam edilmez. Çünkü: "(مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ): ***Kim bir iyilik yaparsa"*** (el-En'âm 6/160) buyruğunun;

(مَجَاءَ بِالْحَسَنَةِ) diye ("nun" harfi "cim"e idgam edilip "cim"in şeddeli) okunması caiz değildir. en-Nehhâs dedi ki: Ben bu hususta Ali b. Süleyman'dan duyduğum açıklamadan daha güzelini duymuş değilim. O dedi ki: Aslı iki "nun"lu olup iki "te"den birisinin hazfedilmesi gibi, burada da arka arkaya geldiklerinden "nun"lardan birisi hazfedilmiştir.

Yüce Allah'ın: "(وَلَا تَفَرَّقُوا): *Ve ayrılmayın"* (Âl-i İmran, 3/103) buyruğunda olduğu gibi; burada asıl ise iki "te"li olduğudur.

Muhammed b. es-Sümeyka, ve Ebu'l-Âliye de; "(وَكَذَلِكَ نَجِّي الْمُؤْمِنِينَ): Mü'minleri işte böylece kurtardı" yani Allah mü'minleri böylece kurtardı, diye okumuştur. Bu da güzel bir okuyuştur.

وَزَكَرِيَّآ إِذْ نَادٰى رَبَّهُ رَبِّ لَاتَذَرْنِي فَرْدًا وَأَنْتَ خَيْرُ
الْوَارِثِينَ ﴿٨٩﴾ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَوَهَبْنَا لَهُ يَحْيٰى وَأَصْلَحْنَا
لَهُ زَوْجَهُ إِنَّهُمْ كَانُوا يُسَارِعُونَ فِي الْخَيْرَاتِ
وَيَدْعُونَنَا رَغَبًا وَرَهَبًا وَكَانُوا لَنَا خَاشِعِينَ ﴿٩٠﴾

89. Zekeriyâ'yı da (an). **Hani: "Rabbim, beni bir başıma bırakma! Sen varislerin en hayırlısısın" diye Rabbine dua etmişti.**

90. Biz onun duasını kabul edip ona Yahya'yı bağışladık. Zevcesini de ona ıslâh ettik. Şüphesiz bunlar hayırlı işler yapmaya koşarlar; umarak, korkarak Bize dua ederlerdi. Bize gönülden derin saygı duyarlardı.

"Zekeriya'yı da" an. Daha önce Âl-i İmran Sûresi'nde de (3/39. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

"Hani: Rabbim, beni bir başıma" tek başıma ve -önceden de geçtiği gibi- çocuksuz **"bırakma! Sen vârislerin en hayırlısısın, diye Rabbine dua etmişti."** Yani ölen herkesten sonra ebedi kalan en hayırlı Sensin.

Burada onun: **"Sen vârislerin en hayırlısısın"** demesi, daha önce: ***"Bana mirasçı olsun"*** (Meryem, 19/6) demiş olmasındandır. Yani ben dinini zayi etmeyeceğini biliyorum, fakat dinin emirlerini yerine getirip uygulamak şeklindeki bu fazileti soyumdan kesme, demişti. Nitekim Meryem Sûresi'nde (be-

lirtilen âyet ve devamında) buna dair açıklamalar geçmiş bulunmaktadır.

"Biz onun duasını kabul edip ona Yahya'yı bağışladık." Buna dair yeterli açıklamalar daha önceden geçmiş bulunmaktadır.

"Zevcesini de ona ıslâh ettik." Katâde, Said b. Cübeyr ve müfessirlerin çoğunluğu: Hanımı kısır idi, doğurmaya elverişli hale getirildi, demişlerdir. İbn Abbas ve Atâ da: Kötü huylu, uzun dilli idi. Allah onu ıslah etti ve güzel huylu kıldı, demişlerdir.

Derim ki: Her iki özelliğin kendisinde bulunmuş olması ve daha sonra güzel huylu ve doğurgan kılınmış olması mümkündür.

"Şüphesiz bunlar" yani bu sûrede adı anılan peygamberler **"hayırlı işler yapmaya koşarlar."** Zamirin Zekeriya, onun hanımı ve Yahya'ya ait olduğu da söylenmiştir.

Yüce Allah'ın: **"Umarak, korkarak Bize dua ederlerdi"** buyruğu ile ilgili açıklamalarımızı iki başlık halinde sunacağız:

1- Yüce Allah'a Dua Şekli:

"Umarak, korkarak Bize dua ederlerdi." Yani onlar rahat ve bolluk zamanlarında da, darlık ve sıkıntı halinde de Bize sığınır, Bize niyaz ederlerdi. Şu anlama geldiği de söylenmiştir: Onlar ibadet ettiklerinde umarak, korkarak Bize dua ediyorlardı. Çünkü korku ve ümit birbirinden ayrılmazlar.

Denildiğine göre "ummak (er-rağab)": Avuç içlerini semaya açmaktır. "Korkmak (er-rahab)" ise ellerin sırtını semaya doğru açmaktır. Bu açıklamayı Huseyf yapmıştır.

İbn Atiyye dedi ki: Bunun özeti şudur: İnsanlardan dua eden herkesin duada ellerini kullanması bir adettir. Umut halinde kişinin talepte bulunduğu cihete kendisinden talepte bulunduğu zata doğru avuç içlerini açması güzeldir. Zira verilen bir şeyin verildiği yer orasıdır, yahut da avuç içiyle bir şey mülkiyete alınır. Korkmak da gelecek bir zararı önlemeyi gerektirdiğinden, bu işin bir kenara bırakılması, onun gitmesine işaret edilmesi ve elin silkelenmesi ve buna benzer bir yolla ondan sakınılması uygun bir şeydir.

2- Dua Esnasında Yapılan Hareketler:

Tirmizî'nin rivayetine göre Ömer b. Hattab (ra) şöyle demiştir: "Rasûlullah (sav) dua esnasında ellerini kaldırdı mı, onları yüzüne sürmedikçe aşağı indirmezdi."(1)

(1) *Tirmizî*, Dua 11.

Daha önce el-A'raf Sûresi'nde (7/55. âyet, 2. başlıkta) ellerin kaldırılmasıyla ilgili görüş ayrılıklarına dair açıklamalar geçmiş, orada bu hadisi ve buna hadisleri de zikretmiş bulunuyoruz.

Ellerin kaldırılması görüşünü kabul edenler de kaldırmanın niteliği ve nereye kadar kaldırılacağı hususunda farklı görüşlere sahiptirler. Kimisi avuçlarını göğüs hizasına kaldırarak açmayı ve avuç içlerinin de bu halde yüzüne doğru getirmeyi tercih ederdi. Bu İbn Ömer ve İbn Abbas'tan rivayet edilmiştir. Ali (ra)da avuç içleriyle dua ederdi, Enes'ten de ona benzer rivayet gelmiştir. Tirmizî'nin naklettiği hadisin zahirinden de bu anlaşılmaktadır. Peygamber (sav)da şöyle buyurmuştur: "Allah'tan dilekte bulunduğunuz vakit avuç içlerinizle isteyin. Ellerinizin sırtlarıyla O'ndan dilekte bulunmayın ve ellerinizi yüzünüze sürün."(1)

İbn Ömer ve İbn ez-Zübeyr'den ellerini yüzlerine kadar kaldırdıkları rivayet edilmiştir. Bu görüşü kabul edenler Ebu Said el-Hudrî (ra)ın rivayet ettiği hadisi delil gösterirler. O dedi ki: Rasûlullah (sav) Arafe'de vakfe'ye durdu. Dua etmeye başladı. Ellerinin sırtını yüzüne yakın getirip, memelerinin yukarısına, omuzlarının biraz aşağısına kaldırdı.(2)

Elleri yüzün hizasına getirilinceye kadar ve sırtları da yüzünün tarafına olacak şekilde kaldırılır da denilmiştir.

Ebu Ca'fer et-Taberî dedi ki: Doğrusu şöyle denilmesidir: Peygamber (sav)dan rivayet edilen bütün bu haberler mana itibariyle birbiriyle uyumludur, ihtilâf halinde değildir. Peygamber (sav)ın dua halleri farklı farklı olduğundan hepsini yapmış olması mümkündür. Nitekim İbn Abbas şöyle demiştir: Sizden herhangi bir kimse tek bir parmakla işaret ederse o ihlâstır. Ellerini göğsünün hizasına kaldırırsa o duadır, ellerini başından yukarıya kaldıracak ve sırtları da yüzüne doğru bakacak olursa bu da niyaz etmektir.

Taberî dedi ki: Katade, Enes'ten şöyle dediğini rivayet etmektedir: Ben Peygamber (sav)ı hem ellerinin arka tarafıyla, hem de avuç içleriyle dua ettiğini görmüşümdür.(3)

"Umarak, korkarak" buyrukları mastar (mef'ul-i mutlak) olarak nasbedilmişlerdir. Yani; (يرغبون رغباً ويرهبون رهباً) demektir. Yahut da mef'ulun leh oldukları için nasb halindedirler. Bu da; "umdukları ve korktukları için" anlamında olur (meâlde olduğu gibi) ya da hâl olabilirler.

Talha b. Musarrif **"Bize dua ederlerdi"** anlamındaki buyruğu tek "nûn" ile (وَيَدْعُونَا) diye okumuştur.

(1) *Ebû Dâvûd*, Vitr 23
(2) *Müsned*, III, 13, 14 (aynı anlamda, yakın lafızlarla).
(3) *Ebû Dâvûd*, Vitr 23.

"Umarak" kelimesini el-A'meş "re" harfini ötreli, "ğayn" harfini sakin **"korkarak"** kelimesini de "re" harfini ötreli, "he" harfini sakin; "(السُّقم والبُخْل، والعدْم والضُّر): Hastalık, cimrilik, yokluk, darlık" kelimeleri gibi okumuşlardır ki iki ayrı söyleyiştir. İbn Vessâb ve yine el-A'meş "re" harflerini üstün, "ğayn" ile "he" harflerini de sakin okumuşlardır. Bunlar da iki ayrı söyleyiştir. (نَهْر ونَهْر وصَخَر وصَخْر): Irmak ve kaya" kelimeleri gibi. Bu kıraat aynı zamanda Ebu Amr'dan da rivayet edilmiştir.

"Bize gönülden saygı duyarlardı." Bize karşı alçak gönüllü ve boyun eğenlerdi.

وَالَّتِىٓ أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا فَنَفَخْنَا فِيهَا مِن رُّوحِنَا
وَجَعَلْنَاهَا وَابْنَهَآ ءَايَةً لِّلْعَٰلَمِينَ ﴿٩١﴾

91. Irzını koruyan o kızı da (an). **Biz ona ruhumuzdan üfledik. Onu ve oğlunu âlemlere bir ibret kıldık.**

"Irzını koruyan o kızı da" yani iffetini koruyan Meryem'i de an. Peygamberlerden olmamakla birlikte onun anılması İsa (as)ın anılmasında bir eksiklik kalmasın diyedir. Bundan dolayı: **"Onu ve oğlunu âlemlere bir ibret kıldık"** diye buyurmuş. "İki ibret (âyet)" diye buyurulmamıştır. Yani onların ikisinin hali, durumu ve kıssaları âlemler için bir ibrettir.

ez-Zeccâc dedi ki: İkisinde de âyet oluş, aynıdır. Çünkü annesi onu erkeksiz dünyaya getirdi.

Sibeveyh'in usulüne göre ifadenin takdiri şöyledir: Biz onu (annesini) da âlemlere bir ibret kıldık, oğlunu da âlemlere bir ibret kıldık. Sonra oğlu ile ilgili bu takdir hazfedilmiştir.

el-Ferrâ'nın görüşüne göre de ifade: Biz onu âlemlere bir ibret kıldık, oğlunu da (aynı şekilde ibret kıldık), takdirindedir. (Bu yönüyle) şanı yüce Allah'ın: *"Halbuki daha doğru olan Allah'ı ve Rasûlünü hoşnut etmeleridir."* (et-Tevbe, 9/62) buyruğuna benzemektedir.

Denildiğine göre; onun âyetlerinden (ibret verici özelliklerinden) birisi mabede hizmet etmek üzere adanması kabul edilen ilk hanımdır. Yüce Allah onu kullarından hiçbir kimseye göndermediği özel bir rızıkla rızıklandırmıştır. Meryem (as)ın hiçbir meme almadığı da söylenmiştir.

"(أَحْصَنَتْ): **Irzını koruyan o kız"** iffetini koruyan ve hayasızlıktan uzak ka-

lan demektir. Ayet-i kerîmede geçen "el-ferc: ırz"ın, gömleğinin açık yakası olduğu da söylenmiştir. Yani onun elbisesine şüphe bulaşmamıştır. Bu da elbiseleri tertemiz, tahir demektir. Gömleğin fercleri (açık yerleri) dört tanedir. Kollar, yaka kısmı ve aşağısı.

es-Süheylî dedi ki: Sakın hatırına bundan başka bir şey gelmemelidir. Çünkü bu oldukça incelikli, kinayeli bir anlatımdır. Çünkü Kur'ân en yüce anlatımlı, en nezih anlatımlı, lafız itibariyle en ölçülü, işaretleri itibariyle en incelikli, cahil kimsenin vehminin hatırından geçirmek isteyeceğinden oldukça uzak, ibaresi itibariyle en güzel bir kitaptır. Özellikle "üfleme" her türlü eksiklikten uzak (el-Kuddûs)un emriyle Ruhu'l-Kudus tarafından yapılmıştır. Burada el-Kuds'u, el-Kuddus'a izafe et ve o tertemiz ve kutsal kızı yalan zanlardan ve gerçek olmayan vesveselerden tenzih et.

"Biz ona ruhumuzdan üfledik" Yani Cebrail'e emrettik, o da gömleğinin içine üfledi. Bu üfleme ile karnında Mesih İsa varoldu. Buna dair açıklamalar daha önceden en-Nisâ Sûresi (4/171. âyet, 3. başlık ve devamında) ile Meryem Sûresi'nde (19/16. âyet ve devamının tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır. Tekrarlamanın anlamı yoktur.

"Bir ibret" (anlamı verilen âyet) alâmet, insanlar için hayret edilecek bir özellik, İsa'nın peygamberliğine bir belge, dilediğimizi yapmaya gücümüzün yettiğine dair bir delil **"kıldık"** demektir.

إِنَّ هَٰذِهِۦٓ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَٰحِدَةً وَأَنَا۠ رَبُّكُمْ فَٱعْبُدُونِ ﴿٩٢﴾

92. Şüphe yok ki bu sizin ümmetiniz tek bir ümmettir. Sizin Rabbiniz de Benim. O halde yalnız Bana ibadet edin.

"Şüphe yok ki bu sizin ümmetiniz tek bir ümmettir." Yüce Allah peygamberleri söz konusu ettikten sonra şöyle buyurmaktadır: İşte bunların hepsi tevhidi ittifakla tebliğ etmişlerdir. Burada "ümmet" İslâmın kendisi olan "eddin" anlamındadır. Bu açıklamayı İbn Abbas, Mücahid ve başkaları yapmıştır. Müşriklere gelince; onlar bütün peygamberlere ters düşmüşlerdir.

"Sizin Rabbiniz de Benim." Biricik ilâhınız Benim, Benden başka ilâhınız yoktur.

"O halde yalnız Bana ibadet edin." Benden başkasına ibadet etmeyin.

İsa b. Ömer ile İbn Ebi İshak: "(إِنَّ هَٰذِهِۦٓ أُمَّتُكُمْ أُمَّةً وَٰحِدَةً): **Şüphe yok ki bu sizin ümmetiniz, tek bir ümmettir"** diye okumuştur. Bunu Hüseyn de Ebu

Amr'den rivayet etmiştir. Diğerleri ise "ümmet" kelimesini nasb ile ifadenin tamamlanışından sonra nekrenin gelişi suretiyle kat' üzere (önceki buyrukla anlam ilişkisi koparılarak) okumuştur. Bu açıklamayı el-Ferrâ yapmıştır. ez-Zeccâc der ki: Burada "ümmet" kelimesi hâl olarak nasbedilmiştir. Yani (bu sizin ümmetiniz) hak üzere toplanmış haliyle (bir ümmettir). Tek bir ümmet olarak kaldığı sürece ve siz de tevhid etrafında toplu bulundukça sizin ümmetiniz budur, demek olur Eğer tefrikaya düşer, muhalefet ederseniz, hakka muhalefet eden kimseler bu hak dine mensup olan kimseler olmaktan çıkarlar. Bu (üslub itibariyle) şöyle demeye benzer: Filan kişi afif olarak benim arkadaşımdır. Yani afif kalmaya devam ettiği sürece, benim arkadaşımdır. İffete muhalefet etti mi benim arkadaşım olmaz.

Ref' ile okunuşuna gelince; bunun "sizin ümmetiniz"den bedel olması yahut da mübtedanın takdir edilmesi şeklinde, merfu gelmiş olabilir. Yani şüphesiz sizin bu ümmetiniz, evet bu ümmet(iniz) bir tek ümmettir. Yahut bu, haberden sonra ikinci bir haber olabilir. Eğer "sizin ümmetiniz" anlamındaki ifade "bu" lafzından bedel olarak nasbedilecek olursa, caiz olur. Bu durumda "(امتكم) tek bir ümmettir" anlamındaki ifade "(إن): Şüphe yok ki" lafzının haberi olur.

وَتَقَطَّعُوا أَمْرَهُمْ بَيْنَهُمْ ۖ كُلٌّ إِلَيْنَا رَاجِعُونَ ﴿٩٣﴾ فَمَنْ
يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا كُفْرَانَ
لِسَعْيِهِ ۚ وَإِنَّا لَهُ كَاتِبُونَ ﴿٩٤﴾

93. Buna rağmen onlar aralarında işlerini parça parça edip ayrılığa düştüler. Bunların hepsi Bize döneceklerdir.
94. Kim mü'min olduğu halde salih amel işlerse, onun yapıp ettikleri karşılıksız kalmaz. Biz onu muhakkak yazarız.

"Buna rağmen onlar aralarında işlerini parça parça edip ayrılığa düştüler." Yani dinde tefrikaya düştüler. Bu açıklamayı el-Kelbî yapmıştır. el-Ahfeş de: Dinde ihtilâf ettiler, diye açıklamıştır. Kastedilenler müşriklerdir. Hakka muhalefet ettikleri, Allah'tan başka ilâhlar edindikleri için onları yermektedir.

el-Ezherî dedi ki: Onlar kendi işlerinde aralarında tefrikaya düştüler. Bu-

rada "(أَمْرَهُمْ): **İşlerini"** buyruğu; (في) edatının hazfedilmesi dolayısıyla nasbedilmiştir. (Bu takdire göre: İşleri hakkında ayrılığa düştüler" demek olur). Buna göre "parça parça edip ayrılığa düşmek" lazım bir fiildir. Birinci görüşe göre ise müteaddidir.

Maksat bütün insanlardır, yani onlar dinleri ile ilgili işlerini parçalara ayırdılar, kendi aralarında kısımlara böldüler. Kimisi muvahhid, kimisi yahudi, kimisi hristiyan, kimisi bir meleğe ibadet ediyor, kimisi de bir puta.

"Bunların hepsi Bize döneceklerdir." Bizim hükmümüze dönecekler, Biz de onlara amellerinin karşılığını vereceğizdir.

"Kim mü'min olduğu halde salih amel işlerse..." buyruğundaki "(مِنَ الصَّالِحَاتِ): Salih amel" lafzındaki (مِن) cins için değil, teb'îz (kısmîlik bildirmek) içindir. Zira hiçbir mükellef farzıyla, nafilesiyle bütün itaatleri yerine getiremez. Buna göre buyruğun anlamı şöyledir: Kim farz yahut nafile itaat olan amellerden muvahhid ve müslim olduğu halde amelde bulunursa... İbn Abbas dedi ki: Muhammed (sav)ı tasdik ederek (amelde bulunursa) demektir.

"Onun yapıp ettikleri karşılıksız kalmaz." Yaptıkları inkâr edilmez. Yani amelinin karşılığı kaybolmaz ve örtülmez. Küfrün zıttı imandır. Küfür aynı zamanda nimeti inkâr etmek (nankörlük etmek)dır. Bu ise şükrün zıttıdır. "(قد كفره كفوراً وكفراناً): Onu inkar etti, inkâr etmek" diye kullanılır.

İbn Mes'ud'un kıraatinde; (فَلاَ تُكْفَرَ) şeklinde (elif ve nûn'suz)dir.

"Biz onu muhakkak yazarız." Amellerini tesbit edip, koruyanlarız. Yüce Allah'ın şu buyruğu da buna benzemektedir: *"İçinizden gerek erkek, gerek kadın olsun, amel işleyenin amelini karşılıksız bırakarak boşa çıkarmayacağım."* (Âl-i İmran, 3/195) Yani bütün bunlar, mükellefe karşılığının verilmesi için muhafaza edilir, tesbit edilir.

وَحَرَامٌ عَلَىٰ قَرْيَةٍ أَهْلَكْنَاهَا أَنَّهُمْ لَا يَرْجِعُونَ ﴿٩٥﴾
حَتَّىٰ إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَهُم مِّن كُلِّ
حَدَبٍ يَنسِلُونَ ﴿٩٦﴾ وَاقْتَرَبَ الْوَعْدُ الْحَقُّ فَإِذَا هِيَ
شَاخِصَةٌ أَبْصَارُ الَّذِينَ كَفَرُوا يَا وَيْلَنَا قَدْ كُنَّا فِي
غَفْلَةٍ مِّنْ هَٰذَا بَلْ كُنَّا ظَالِمِينَ ﴿٩٧﴾

95. Helâk ettiğimiz bir ülke halkının dönmemeleri imkânsızdır.
96. Nihayet Ye'cûc ile Me'cûc açılıp, her yüksekçe tepeden hızlıca indiklerinde;
97. Ve gerçek vaad yaklaştığında, bakarsın ki kâfirlerin gözleri dehşetle yerinden fırlayarak: "Vay bize! Gerçekten biz bundan gafil idik. Hayır, biz zulmetmişiz meğer" (diyecekler).

"Helâk ettiğimiz bir ülke halkının dönmemeleri imkânsızdır." Zeyd b. Sâbit ile Medinelilerin kıraati "(وَحَرَامٌ): İmkânsızdır" şeklindedir. Ebu Ubeyd ile Ebu Hatim'in tercih ettiği kıraat de budur. Kûfelilerin kıraati ise; (وَحِرْمٌ) şeklindedir. Bu aynı zamanda Ali, İbn Mes'ud ve İbn Abbas (Allah hepsinden razı olsun)dan da rivayet edilmiştir. Her ikisi ayrı birer söyleyiştir. "(حِلٌّ وحَلاَل): Helal" kelimesi gibi. İbn Abbas ve Said b. Cübeyr'den "ha" harfi üstün, "ra" harfi esreli, "mim" harfi de üstün şeklinde okudukları da rivayet edilmiştir. Yine İbn Abbas, İkrime ve Ebu'l-Âliye'den "ra" harfi ötreli, "ha" ve "mim" harfleri üstün olarak okudukları da nakledilmiştir. İbn Abbas'tan "ha", "ra" ve "mim" harfleri üstün, "ra" harfi şeddeli ve üstün, (her ikisi de: İmkânsız kıldı anlamında) ayrıca "ha" harfi ötreli, "ra" harfi şeddeli ve esreli (imkânsız kılındı, anlamında) şekillerinde okuduğu da rivayet edilmiştir. İkrime'den de "ha" harfi üstün, "ra" harfi esre, "mim" harfi iki ötre (imkânsızdır, anlamında) olmak üzere de okuduğu rivayet edilmiştir. Katade ve Matar el-Verrak'dan da "ha" harfi üstün, "ra" harfi cezm ve "mim" harfi iki ötre şeklinde (bu da: İmkânsızdır, anlamında) okuduğu da rivayet edilmiştir. Böylelikle toplam dokuz kıraat etmektedir.

es-Sülemî; (عَلَى قَرْيَةٍ اهْلَكْنَاهَا): Helâk ettiğim bir ülke" şeklinde okumuştur. "(لاَ يَرْجِعُونَ): **Dönmemeleri"** buyruğundaki (olumsuzluk anlamı veren); "lâ" hakkında ihtilâf edilmiştir. Bunun sıla olduğu söylenmiştir. Bu görüş İbn Abbas'tan rivayet edilmiş, Ebu Ubeyd de bunu tercih etmiştir. Helâk ettiğimiz bir ülke halkının helâk edilmelerinden sonra geri dönmeleri imkânsızdır, demek olur.

Bunun sıla olmadığı, aksine sabit olduğu da söylenmiştir. O takdirde "haram" kelimesi "vacip" anlamındadır. Helâk ettiğimiz bir ahali halkının dönmemeleri vacip olmuştur, demek olur. Nitekim el-Hansa da böyle demiştir:

وَإِنْ حَرَامـاً لاَ أَرَى الدَّهْـرَ بَاكِياً عَلَـى شَجْـوِهِ إِلاَّ بَكيتُ علـى صَخْر

"Ona kederim dolayısıyla zamanın ağla(ma)dığını görürsem mutlaka Benim Sahr için ağlamam gerekir."

O, Sahr ile kardeşini kastetmektedir. Bu görüş göre "lâ" olumsuz edatı sabittir (fazladan gelmiş, yani sıla değildir.)

en-Nehhâs dedi ki: Âyet-i kerîme müşkildir. Hakkında söylenmiş en güzel ve en değerli görüş İbn Uyeyne, İbn Uleyye, Huşeym, İbn İdris, Muhammed b. Fudayl, Süleyman b. Hayyan ve Muallâ'nın Dâvûd b. Ebi Hind'den, onun İkrime'den, onun İbn Abbas'tan şanı yüce Allah'ın: **"Helâk ettiğimiz bir ülke halkını... imkânsızdır"** buyruğu hakkında şöyle dediğini zikretmektedirler: Onların geri dönmemeleri artık gerekmiştir, yani tevbe etmezler.

Ebu Ca'fer (en-Nehhâs) dedi ki: Bu mananın sözlük açısından iştikakı açıkça anlaşılmaktadır. Şerhi de şöyledir: Bir şeyin haram kılınması, yasak kılınması, engellenmesi demektir. Nitekim helal kılınması da mübah kılınıp engellenmemesi demek olur. Eğer "haram" ile "hirm" vacip anlamında ise, bu ondan çıkış alanı daraltılmış, engellenmiş ve bu sebebten dolayı da yasak ve sakıncalı alana girmiş demek olur. Ebu Ubeyd'in buradaki "lâ"nın zâid olduğu görüşüne gelince; bir grup ilim adamı onun bu görüşünü reddetmiştir. Çünkü bu edat böyle bir yerde fazladan getirilmez. Anlaşılmasında müşkülât çıkacak yerlerde de getirilmez. Eğer fazladan getirilmiş olsaydı, açıklanması oldukça zor olurdu. Çünkü eğer "Bizim helâk ettiğimiz bir kasabanın tekrar dünyaya dönmeleri haramdır (yasaktır)" demek istenmiş olsaydı, böyle bir mananın hiçbir faydası olmazdı. Eğer bununla kasıt tevbe ise, tevbe de asla haram kılınmaz (engellenmez.)

Şöyle de açıklanmıştır: Bu ifadede hazfedilmiş kelimeler vardır, yani Bizim kökten imha etme hükmünü vermiş olduğumuz yahut haklarında kalplerinin mühürlenmesi hükmünü vermiş olduğumuz bir ülke ahalisinden herhangi bir amelin kabul edilmesi haramdır (mümkün değildir.) Çünkü onlar geri dönmezler, yani tevbe etmezler. Bu açıklamayı da ez-Zeccâc ve Ebu Ali yapmıştır ki, buna göre "lâ" zâid değildir. İbn Abbas'ın sözünün anlamı da budur.

"Nihayet Ye'cuc ile Me'cuc açılıp..." Ye'cûc ile Me'cûc'a dair açıklamalar daha önceden (el-Kehf, 18/94. âyet ve devamında) geçmiş bulunmaktadır. Buyrukta hazfedilmiş ifadeler vardır. Nihayet Ye'cûc ile Me'cûc'un seddi açıldığında... demektir ki, bu da: ***"O kasabaya sor."*** (Yusuf, 12/82) buyruğuna benzemektedir.

"Her yüksekçe tepeden hızlıca indiklerinde..." İbn Abbas dedi ki: Her yüksekçe yerden geleceklerinde demektir. Yani onlar sayıca çok olacaklarından ötürü her bir taraftan akın akın geleceklerdir. **"el-Hadeb"** yüksekçe yer demektir, çoğulu "el-hidâb" diye gelir. Bu da sırttaki kambur demek olan "el-hadbe"den alınmadır. Antere dedi ki:

فما رعشت يداي ولا آزدهاني تواترهم إليّ من الحذاب

"Ne ellerim titredi, ne de ne yaptığımı bilmez hale getirdi beni,
Onların bana doğru her yüksekçe bir yerden ardı arkasına gelmeleri."

"(يَنْسِلُونَ): **Hızlıca inerler** " çıkarlar anlamındadır, denilmiştir. İmruu'l-Kays'in şu mısraında da bu anlamda kullanılmıştır:

فَسُلِّي ثِيابي من ثِيابِك تَنْسُلِ

"Haydi elbisemi, elbisenden sıyırıp çıkar (kalbinden kalbimi çıkar),
onlar (elbiselerim) da çıkacaktır."

Hızlıca yol alırlar, anlamında olduğu da söylenmiştir. en-Nâbiğa'nın şu beyitinde de bu anlamda kullanılmıştır.

عَسَلاَنَ الذئبِ أمْسَى قَارِباً بَرَدَ اللَيلُ عليهِ فَنَسَلْ

"Kurdun hızlıca yürüyüşü artık gece yürüyüşüne döndü,
Gece ona soğuk gelmeye başladığından, o da hızlıca yürümeye koyuldu."

Hadis-i şerifte de: "(كذبَ عليك العَسَل): Yalan söyledi, hızlıca yürümeye bak"[1] denilmektedir. ez-Zeccâc dedi ki; "en-neselân" kurdun hızlıca yürümesi demektir. Mesela; "(نسل فلان في العدو يَنْسِلُ بالكسر والضم نَسْلاً ونُسولاً ونَسَلاناً): Filan kişi hızlıca koştu, koşar" denilir.

Her yüksekçe tepeden hızlıca inenlerin Ye'cûc ile Me'cûc oldukları söylenmiştir. Daha kuvvetli görülen görüş budur. İbn Mes'ud ile İbn Abbas da bu görüştedirler.

Bütün yaratıklardır da denilmiştir. Onlar hesapları görülmek üzere duracakları yerde toplanmak için haşredileceklerdir. O vakit onlar her taraftan hızlıca gelecekler.

Şâz olan kıraatlerden birisinde; "(وَهُمْ مِنْ كُلِّ جَدَثٍ يَنْسِلُونَ): Ve onlar her bir mezardan hızlıca gelirler" şeklinde okunmuştur ki şanı yüce Allah'ın: "(فَإِذَا هُمْ مِنَ الأَجْدَاثِ إِلَى رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ): *Hemen kabirlerinden Rabblerine doğru*

(1) İbnu'l-Esîr, *en-Nihâye*, III, 237

süratle gidecekler." (Yâsîn, 36/51) buyruğundan hareketle böyle okumuşlardır. Bu kıraati el-Mehdevî, İbn Mes'ud'dan, es-Sa'lebî de Mücahid ve Ebu's Sahbâ'dan nakletmektedirler.

"Ve gerçek vaad" yani kıyamet **"yaklaştığında..."** el-Ferrâ, el-Kisaî ve başkaları buradaki "vav"ın fazladan olduğunu söylemişlerdir. Yani nihayet Ye'cûc ile Me'cûc açıldığında, artık hak olan vaad yaklaşmış olacaktır. Buna göre "yaklaştı" buyruğu; "(إذا): ...inde" edatının cevabıdır. el-Ferrâ şu mısrayı nakletmektedir:

فَلَمَّا أَجَزْنَا سَاحَةَ الْحَيِّ وَانْتَحَى

"Kabilenin sınırlarını aştığımızda ...a doğru yol aldı."

Burada da "vav" fazladan gelmiştir. Yüce Allah'ın: *"Onu alnı üzere yıkınca Biz ona... seslendik."* (es-Saffat, 37/103-104) Burada da "vav" fazladan gelmiştir.

el-Kisaî **"ki kâfirlerin gözleri dehşetle yerinden fırlayarak"** buyruğunun, "(إذا): ...inde" edatının cevabını **"bakarsın"** olmasını caiz kabul etmektedir. Buna göre; **"ve gerçek vaad yaklaştığında"** şart olan fiile atfedilmiş olmaktadır. Basralılar ise şöyle demektedirler: Cevap hazfedilmiştir, ifadenin takdiri de şöyledir: Onlar: Vay bize... diyecekler. Bu ez-Zeccâc'ın da görüşüdür ve güzel bir açıklamadır. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"O'ndan başka veliler edinenler: Biz bunlara ancak bizleri Allah'a yakınlaştırsınlar diye ibadet ediyoruz."* (ez-Zümer, 39/3) Biz, onlara... ibadet ediyoruz derler, demektir. "De" anlamı veren fiilin hazfi çokça görülen bir husustur.

"Bakarsın ki kâfirlerin gözleri dehşetle yerinden fırlayarak" buyruğundaki; "(هي): Onlar" zamiri gözlere aittir. Ondan sonra zikredilen "gözler" ise bu zamirin bir tefsiridir. Şöyle denilmiş gibidir: O vaadin gelişi esnasında, dehşetlerinden dolayı kâfirlerin gözlerinin fırlamış olduğunu göreceksin. Şair şöyle demektedir:

لَعَمْرُ أَبِيهَا لَا تَقُولُ ظَعِينَتِي ألاَ فُرَّ عَنِّي مَالِكُ بْنَ أَبِي كَعْبِ

"Babasının ömrü hakkı için benim hanımım demez ki:
Malik b. Ebi Ka'b haberiniz olsun ki benden kaçıp gitti."

Burada önce, "babasının" ifadesindeki zamir ile hanımından **söz ettikten**

sonra açıkça onu zikretmektedir.

el-Ferrâ buradaki zamirin imâd olduğunu söylemiştir. Yüce Allah'ın şu buyruğunda olduğu gibi: "(فَإِنَّهَا لاَ تَعْمَى الأَبصارُ): *Çünkü gerçek şu ki gözler kör olmaz...*" (el-Hac, 22/46)

Burada sözün bu zamirle birlikte bittiği de söylenmiştir. İfadenin takdiri de; "(فإذا هي): Ansızın onunla karşılaşılmış olur." Yani kıyamet ortaya çıkmış ve gerçekleşmiş olur.

Bu da şu demektir: Kıyamet yakınlığından dolayı adeta gelmiş ve hazır olmuş gibidir. Sonra da yeni bir cümle olarak: **"Kâfirlerin gözleri dehşetle yerinden fırlamış olacaktır"** diye buyurulmaktadır.

Burada haberin mübtedâya takdimi söz konusudur. Yani o kâfirlerin gözleri bugünden dolayı dehşetle yerinden fırlayacaktır. Yani o günün dehşetinden dolayı gözler hemen hemen kırpılmayacaktır ve şöyle diyeceklerdir: Vay bizlere! Gerçekten bizler masiyetlerimiz ve ibadeti layıkı olmayan yere koymamız (uydurma ilâhlara tapınmamız) sebebiyle zalimler idik.

إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ أَنْتُمْ لَهَا وَارِدُونَ ﴿٩٨﴾

98. Gerçekten siz de, Allah'tan başka taptıklarınız da cehennemin odunusunuz. Siz oraya gireceksiniz.

Bu buyruğa dair açıklamalarımızı dört başlık halinde sunacağız:

1- Âyetin Nüzûl Sebebi:

"Gerçekten siz de, Allah'tan başka taptıklarınız da..." buyruğu hakkında İbn Abbas dedi ki: Bir âyet var ki, insanlar onun hakkında bana soru sormuyorlar. Onu bildiklerinden dolayı mı, yoksa bilmediklerinden dolayı mı ona dair soru sormuyorlar, bilmiyorum. Ona: Bu hangisidir? diye sorulunca; O: **"Gerçekten siz de, Allah'tan başka taptıklarınız da cehennemin odunusunuz. Siz oraya gireceksiniz"** âyeti nâzil olunca bu Kureyş kâfirlerine ağır geldi ve: Bu bizim ilâhlarımıza sövdü diyerek, İbnu'z-Zibârî'ye gidip durumu haber verdiler. O da: Ben orada olsaydım, ona cevap verirdim, dedi. Ne diyecektin, diye sordular: Ona şöyle derdim: İşte hıristiyanlar Mesih'e ibadet

ettiler, yahudiler de Üzeyr'e ibadet etmektedirler. Acaba bunların ikisi de cehennemin odunu mudurlar? Kureyşliler onun bu sözünü beğendi ve böylelikle Muhammed (sav)ın buna bir cevap veremeyeceği kanaatine sahip oldular. Bunun üzerine yüce Allah da şöyle buyurdu: ***"Şüphesiz kendileri için daha önceden tarafımızdan iyilik takdir edilmiş olanlar, işte onlar oradan uzaklaştırılmışlardır"*** (el-Enbiyâ, 21/101) âyetini indirdi. Yine onun hakkın da: ***"Meryem oğlu bir misal olarak verilince"*** (ez-Zuhruf 43/56) -ki burada İbnu'z-Zibarî kastedilmektedir.- ***"Hemen senin kavmin bundan dolayı bağrışıp çağrışmaya koyuldu."*** (ez-Zuhruf, 43/57) buyruğu indi.(1) İleride bu na dair açıklamalar (belirtilen âyetin tefsirinde) gelecektir.

2- Umum İfade Eden Sigalar (kipler):

Bu âyet-i kerîme umum sîgalarını kabul etmeye ve onun özel bir takım sîgalarının bulunduğuna dair aslî bir dayanak teşkil etmektedir. Umuma delâlet eden belli bir takım sîgalar yoktur, diyenlerin kanaatlerinin aksine bu böyledir. Bu ve diğer âyet-i kerimelerin delâleti dolayısıyla varılan kanaat yanlıştır. İşte Abdullah b. ez-Ziba'rî cahiliye döneminde "mâ (şey)" edatından bütün ibadet edilen varlıkların kastedildiğini anlamıştı. Fasih Araplar ve beliğ konuşan Kureyşliler de onun bu kanaatini uygun bulmuşlardı. Eğer bu lafız umum ifade eden bir lafız olmasaydı, bundan istisnâ yapılması sahih olmazdı. Bu ise uygulamada fiilen görülen bir husustur. O halde bu edat, umum ifade eden bir edattır ve bu açıkça görülmektedir.

3- Cehennemin Odunları:

"Hasab: Odun" anlamındaki kelime genel olarak "sad" ile okunmuştur. Yani, ey kâfirler topluluğu! Sizler ve Allah'tan başka kendilerine ibadet edindiğiniz putlar cehennemin yakıtısınız. Bu açıklamayı İbn Abbas yapmıştır.

Mücahid, İkrime ve Katade de "odunudurlar" diye açıklamışlardır.

Ali b. Ebi Talib ve Âişe (Allah ikisinden de razı olsun) bu kelimeyi "hatab" şeklinde "tı" ile okumuşlardır. İbn Abbas bunu "dat" harfi ile okumuştur. el-Ferrâ der ki: Bununla "hasab"ı kastetmektedir. Çünkü bize nakledildiğine göre noktalı olarak "el-hadab" kelimesi Yemenlilerin şivesinde "el-hatab (odun)" demektir. Ateşin kendisi ile tutuşturulduğu ve kendisi ile yakıldığı her bir şeye de denilir. Bunu el-Cevherî nakletmektedir. Ateş yakılan ocuğa da -aynı kökten olmak üzere-: "(مِحْضَب): Mihdab" denilir.

(1) Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, V, 679-680. Anlam itibariyle aynı olmakla birlikte, İbnu'z-Zibarî sözkonusu edilmeksizin: *Müsnend*, I, 317-318.

Ebu Ubeyde yüce Allah'ın: "(حَصَبُ جَهَنَّمَ): **Cehennemin odunu"** buyruğu hakkında şöyle demektedir: Ateşe her ne atarsan, onunla ateşi yakmış olursun.

Bu âyet-i kerîmeden açıkça anlaşıldığına göre kâfir olan insanlar ve onların tapındıkları putlar cehenneme odundurlar. Bu âyet-i kerîmenin bir benzeri de yüce Allah'ın şu buyruğudur: ***"O halde yakıtı insanlarla taşlar olan... o ateşten sakının."*** (el-Bakara, 2/24) Taşlardan maksadın kibrit taşı olduğu da söylenmiştir. Nitekim daha önce el-Bakara Sûresi'nde (2/24. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır. Ayrıca ateşin putlar için azap da ceza da olmayacağı orada belirtilmiştir. Çünkü kendileri bir günahı işlememişlerdir, fakat bu onlara ibadet edenlere bir azap olacaktır. Evvelâ hasret ve pişmanlık duymalarını sağlayacaktır, sonra bunlar ateşte bir araya getirilecek ve bunların ateşi her türlü ateşten daha çetin ve ağır olacaktır. Sonra da bu ateşle azap göreceklerdir.

Denildiğine göre bu putlar, ateşte kızdırılacak ve azaplarının daha da arttırılması için onlara yapışacaktır. Bu putların ateşe atılmalarının onlara ibadet edenlerin azarlanmaları için olacağı da söylenmiştir.

4- Müşrikler Cehenneme Gireceklerdir:

"Siz oraya gireceksiniz" buyruğunda hitap putlara tapan müşrikleredir. Yani sizler putlarınızla beraber oraya gireceksiniz. Hitabın putlara ve onlara ibadet edenlere olduğu da söylenebilir. Çünkü putlar her ne kadar cansız varlıklar iseler de insanlara ait zamirler kullanılarak onlara dair haber verilebilir.

İlim adamları derler ki: Bunun kapsamına ne İsa, ne Uzeyr, ne de melekler -Allah'ın salât ve selâmları üzerlerine olsun- girer. Çünkü; "(ما): Şey" insan dışındaki varlıklar hakkında kullanılır. Eğer bunların girecekleri kastedilmek istenseydi: "(من): O kişi, kimse" denilmesi gerekirdi. ez-Zeccâc der ki: Çünkü bu âyete muhatab olanlar yalnızca Mekke müşrikleridir, başkaları bu hitabın kapsamına girmemektedir.

لَوْ كَانَ هَٰٓؤُلَآءِ ٱلِهَةً مَّا وَرَدُوهَا ۖ وَكُلٌّ فِيهَا خَٰلِدُونَ
﴿٩٩﴾ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَهُمْ فِيهَا لَا يَسْمَعُونَ ﴿١٠٠﴾

99. Eğer bunlar ilâh olsalardı, oraya girmezlerdi. Hepsi orada ebediyyen kalacaklardır.
100. Onlar orada ah edip inleyeceklerdir. Onlar orada işitmezler de.

"Eğer bunlar" yani bu putlar **"ilâh olsalardı"** onlara ibadet edenler **"oraya"** cehennem ateşine **"girmezlerdi."** İbadet edenler de, mabutları da oraya girmezlerdi diye de açıklanmıştır. İşte bundan dolayı: **"Hepsi orada ebediyyen kalacaklardır"** diye buyurmaktadır.

"Onlar orada ah edip inleyeceklerdir." Yani şu cehennem ateşine girmiş olan kâfirlerle, şeytanların durumu bu olacaktır. Putlara gelince onların durumu da bu hususta ki görüş ayrılığına göre değişecektir. Yani yüce Allah acaba bu putlara hayat verip bunları azaplandıracak ve nihayette bunların da ah edip inlemeleri olacak mıdır, olmayacak mıdır? Bu hususta iki görüş vardır:

Zefîr (ah edip inleyiş) kederli bir kimsenin kalbinden çıkardığı nefesin sesidir. Buna dair açıklamalar daha önceden Hûd Sûresi'nde (11/106. âyetin tefsirinde) geçmiş bulunmaktadır.

"Onlar orada işitmezler de" denildiğine göre; bu ifadede hazfedilmiş kelimeler var, demektir. Yani onlar orada hiçbir şey işitmezler. Çünkü sağır olarak haşredileceklerdir. Nitekim yüce Allah şöyle buyurmaktadır: *"Biz onları kıyamet günü körler, dilsizler ve sağırlar olarak yüzü koyun haşredeceğiz."* (el-İsrâ, 17/97)

Eşyanın seslerini işitmek insanı rahatlatır ve ona teselli verir. Yüce Allah cehennem ateşinde kâfirlere bu imkânı vermeyecektir.

Bir başka görüşe göre; onlar kendilerini sevindirecek bir söz işitmeyeceklerdir. Aksine kendilerini azaplandırmakla görevli olan zebanilerin seslerini işiteceklerdir.

Yine denildiğine göre; kendilerine: *"Yıkılın içerisine; bana da söz söylemeyin!"* (el-Mu'minûn, 23/108) denileceğinde o vakit sağır ve dilsiz olacaklardır.

Nitekim İbn Mes'ud da şöyle demiştir: Geriye cehennemde ebedi bırakılacaklar kalınca ateşten tabutlar içerisine yerleştirilirler. Sonra bu tabutlar ateşten çivileri bulunan başka tabutlara yerleştirilecek, hiçbir şey işitemeyeceklerdir. Onlardan hiçbir kimse cehennem ateşinde kendisinden başka azap gören bir kimse bulunduğunu da görmeyecektir.[1]

(1) Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, V, 681

إِنَّ الَّذِينَ سَبَقَتْ لَهُمْ مِنَّا الْحُسْنَىٰ أُولَٰئِكَ عَنْهَا
مُبْعَدُونَ ﴿١٠١﴾ لَا يَسْمَعُونَ حَسِيسَهَا وَهُمْ فِي
مَا اشْتَهَتْ أَنْفُسُهُمْ خَالِدُونَ ﴿١٠٢﴾ لَا يَحْزُنُهُمُ
الْفَزَعُ الْأَكْبَرُ وَتَتَلَقَّاهُمُ الْمَلَائِكَةُ هَٰذَا يَوْمُكُمُ الَّذِي
كُنْتُمْ تُوعَدُونَ ﴿١٠٣﴾

101. Şüphesiz kendileri için daha önceden tarafımızdan iyilik takdir edilmiş olanlar, işte onlar oradan uzaklaştırılmışlardır.
102. Onlar ateşin sesini dahi işitmezler. Canlarının arzu ettiği şeyler arasında ebedidirler.
103. En büyük korku onları üzmez. Melekler onları karşılayıp: "İşte bu, vaad olunduğunuz gündür" derler.

"Şüphesiz kendileri için daha önceden tarafımızdan iyilik" cennet **"takdir edilmiş olanlar, işte onlar oradan"** cehennem ateşinden **"uzaklaştırılmışlardır."** İfade (cehenneme girmeyip onlardan) istisnâ edilenler hakkındadır. Bundan dolayı kimi ilim adamı buradaki; "(إن): Şüphesiz" edatı "(إلا): Ancak", anlamındadır der. Kur'ân-ı Kerîm'de de bu kabilden başka bir yer yoktur.

Muhammed b. Hâtıb dedi ki: Ben Ali b. Ebi Talib (ra)ı şu: **"Şüphesiz kendileri için daha önceden tarafımızdan iyilik takdir edilmiş olanlar..."** âyetini okurken dinledim. Dedi ki: Ben Peygamber (sav)ı: "Muhakkak Osman onlardandır" derken dinledim.(1)

"Onlar ateşin sesini" ve alevinin hareketini **"dahi işitmezler."** "Ses" anlamını verdiğimiz "el-hasîs" ile "el-his" hareket demektir.

İbn Cüreyc, Atâ'dan şöyle dediğini rivayet etmektedir: Ebu Râşid el-Ha-

(1) Hz. Peygamber'e ait bir hadis olarak tespit edemedik. Ancak, Suyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr*, V, 681'de, Hz. Ali'nin bu âyeti okuduktan sonra: "Ben onlardanım, Ömer onlardandır, Osman onlardandır, Zübeyr onlardandır, Talha onlardandır, Sa'd onlardandır, Abddurrahman onlardandır" dediğini, en-Nu'mân b. Beşir'den gelen bir rivâyet olarak kaydetmektedir.

rurî, İbn Abbas'a: **"Onlar ateşin sesini dahi işitmezler"** deyince, İbn Abbas: Sen deli misin? dedi. Yüce Allah'ın: ***"Şüphe yok ki aranızda oraya uğramayacak hiç kimse yoktur."*** (Meryem, 19/71); ***"Ve onları ateşe sürüklemiş olacaktır."*** (Hud, 11/98); ***"Suçluları ise susamışlar olarak cehenneme süreriz"*** (Meryem, 19/86) buyrukları nerede kaldı? Geçmişlerin yaptıkları dualardan biri de: Allah'ım, esenlikle beni ateşten çıkar ve umduğumu elde etmiş olarak cennete girdir, demekti.

Ebu Osman en-Nehdî dedi ki: Sırat'ın üzerinde cehennemlikleri sokacak yılanlar vardır. Bunlar "has has" derler.

Şöyle de açıklanmıştır: Cennetlikler, cennete girecekleri vakit cehennemliklerin sesini duymayacaklardır. Bundan önce ise duyacaklar. Doğrusunu en iyi bilen Allah'tır.

"Canlarının arzu ettiği şeyler arasında ebedidirler." Yani onlar canların çektiği, gözlerin zevk aldığı şeyler arasında ebediyyen kalacaklardır. Yüce Allah bir başka yerde şöyle buyurmaktadır: ***"Orada canlarınız neyi arzu ediyorsa, orada neyi istiyorsanız sizin için hepsi vardır."*** (Fussilet, 41/31)

"En büyük korku onları üzmez." Ebu Ca'fer ve İbn Muhaysın "(لَا يَحْزُنُهُمْ): Onları üzmez" buyruğunu "ya" harfini ötreli, "ze" harfini de esreli olarak okumuşlardır. Diğerleri ise "ya" harfini üstün ve "ze" harfini ötreli okumuşlardır. el-Yezidî dedi ki: Kureyşlilerin kullanımı birinci şekildir, ikinci şekil ise Temimlilerin şivesidir. Her ikisi ile de okunmuştur.

"En büyük korku" İbn Abbas'tan nakledildiğine göre; kıyamet günü ve öldükten sonra dirilişin dehşetli halleridir. el-Hasen dedi ki: O, kulların cehennem ateşine götürülmesi emri verileceği vakittir. İbn Cüreyc, Said b. Cübeyr ve ed-Dahhak ise; o ateş cehennemliklerin üzerine kapatılıp ölüm cennet ile cehennem arasında boğazlanacağı vakittir, demişlerdir.

Zünnûn el-Mısrî dedi ki: Bu, her türlü bağın koparılması ve ayrılığın gerçekleşmesidir.

Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: "Kıyamet gününde üç kişi vardır ki; bunlar en değerli miskten bir tepenin üzerinde olacaklardır. "O en büyük korku" da kendilerini üzmeyecektir: Allah için bir topluluğa imamlık yapan ve arkasından namaz kılanların da bu imamlığına razı oldukları kişi, bir kavme ecrini Allah'tan bekleyerek ezan okuyan kişi, bir de dünyada köle olmakla imtihan olunduğu halde, bu hali kendisini Rabbine itaatten alıkoymayan kişidir."(1)

Ebu Seleme b. Abdurrahman dedi ki: Kölesini dövmekte olan bir adamın

(1) *Tirmizî*, Birr 48, Sıfatu'l-Cenne 25; ***Müsned***, II, 26.

yanından geçtim. Köle bana işaret etti. Ben efendisiyle konuştum ve nihayet onu affetti. Ebu Said el-Hudrî ile karşılaştım ve ona bunu haber verdim. Bana: Ey kardeşimin oğlu dedi: "Her kim sıkıntı ve keder içerisinde olan birisinin imdadına yetişirse Allah onu o en büyük korku ve dehşet gününde, cehennem ateşinden azad eder." Ben bunu Rasûlullah (sav)dan dinledim.(1)

"Melekler onları karşılayıp" yani melekler cennet kapılarında onları tebrik ederek karşılarlar ve onlara: **"İşte bu vaad olunduğunuz gündür"** derler. Kabirden çıkacakları vakit rahmet melekleri onları karşılar, diye de açıklanmıştır. İbn Abbas'tan nakledildiğine göre: **"İşte bu, vaad olunduğunuz gündür"** buyruğu; onlara... derler demek olup; bu ifadeler hazfedilmiştir.

"İşte bu" kendisinde lütuf ve ihsana mazhar olduğumuz **"vaad olunduğunuz gündür."**

يَوْمَ نَطْوِى السَّمَآءَ كَطَىِّ السِّجِلِّ لِلْكُتُبِ ۚ كَمَا بَدَأْنَآ
أَوَّلَ خَلْقٍ نُّعِيدُهُۥ ۚ وَعْدًا عَلَيْنَآ ۚ إِنَّا كُنَّا فَٰعِلِينَ ﴿١٠٤﴾

104. Ki o günde gökleri kitapların katlandığı gibi katlayacağız. İlk yaratmaya başladığımız gibi onu tekrar iâde ederiz. Biz bunu vaad edip üzerimize almıştık. Şüphesiz yapanlar Bizleriz.

"(يَوْمَ نَطْوِي السَّمَاءَ): **Ki o günde gökleri... katlayacağız."** Ebu Ca'fer b. el-Kâ'kâ', Şeybe b. Nisâh, el-A'rec ve ez-Zührî; (تُطْوَى) şeklinde ötreli "te" ile ve; (السَّمَاءُ) da nâib-i fail olarak ref' ile okumuşlardır. (Ki o günde gök katlanacaktır, demek olur). Mücahid de; (يَطْوِي) şeklinde; "ki o günde Allah gökleri katlayacaktır" anlamında olmak üzere okumuştur. Diğerleri ise azamet "nûn"u (katlayacağız anlamı) ile okumuşlardır.

"O günde" kelimesinin nasb edilmesi (bir önceki âyet-i kerîmede yer alan) sılada hazfedilmiş "he" zamirinden bedel olması dolayısıyladır. İfade: (الذي كنتم توعدونه يوم نطوي السماء): Vaad olunduğunuz o günki, o günde gökleri düreceğiz" takdirindedir. Yahut da bu **"ilk yaratmaya başladığımız gibi onu tekrar iade ederiz"** buyruğundaki "onu tekrar iade ederiz" fiili ile nasb

(1) "Kim bir mü'minin dünya sıkıntılarından bir sıkıntısını giderirse, yüce Allah da buna karşılık o kimsenin âhiretteki sıkıntılarından birisini giderecektir" anlamındaki hadis: *Buhârî*, Mezâlim 3; *Müslim*, Birr 58, Zikir 38; *Ebû Dâvûd*, Edeb 38, 60; *Tirmizî*, Hudûd 3, Birr 19; *İbn Mâce*, Mukaddime 17; *Müsned*, II, 91, 252, 296, 500, 514.

edilmiştir. Ya da **"onları üzmez"** buyruğu dolayısıyla nasbedilmiştir. Bu da: Kendisinde göğü katlayacağımız günde en büyük korku onları üzmez, demek olur. Ya da "an" anlamındaki fiil takdir edilerek nasbedilmiştir.

Buradaki "es-semâ" ile cins (gökler) kastedilmiştir. Buna delil de yüce Allah'ın: *"Gökler ise onun sağ eli ile dürülmüş olacaktır."* (ez-Zümer, 39/67) buyruğudur.

"Kitapların katlandığı gibi." İbn Abbas ve Mücahid dediler ki: Bir sahifenin içindekilerle katlandığı gibi demektir. Buna göre "kitaplar" buyruğunun başındaki "lâm"; "(على): Üzerine" anlamındadır.

Yine İbn Abbas'tan buradaki "sicil" Rasûlullah (sav)ın bir kâtibinin adıdır. Ancak bu pek güçlü bir görüş değildir. Çünkü Rasûlullah (sav)ın kâtipleri bilinen kimselerdir, aralarında bu ismi taşıyan kimse yoktur. Hatta ashab arasında dahi adı es-Sicil olan kimse yoktur.

Yine İbn Abbas ve İbn Ömer ile es-Süddî şöyle demişlerdir: "es-Sicil" bir melektir. Âdemoğullarının amel defterleri kendisine kaldırıldığı vakit katlayıp düren odur. Denildiğine göre o, üçüncü semadadır. Kulların işledikleri ameller ona yükseltilir. İnsanlarla birlikte kalmakla görevli olan Hafaza melekleri her perşembe ve pazartesi günleri bu defterleri ona çıkartırlar. Naklettiklerine göre bunun yardımcıları arasında Harut ile Marut da var imiş.

"Sicil" yazılı belge (es-sak) demektir. Bu da yazmak demek olan "es-sicâle"den türetilmiştir. Bunun da aslı kova demek olan "es-secl"den gelir. (ساجلت الرجل) ifadesi; ben bir kova çektim, o da bir kova çekti, demektir. Sonra bu kelimeden istiâre yoluyla, karşılıklı yazışma ve başvurmaya, gözden geçirmeye de "müsâcele" denildi. "(قد سَجَّل الحاكمُ تسجيلاً): Hakim tescil etti" demektir. el-Mufaddal b. el-Abbas b. Utbe b. Ebi Leheb dedi ki:

مَنْ يُسَاجِلْني يُساجِلْ ماجداً يَمْلأ الدَّلْو إلى عَقْدِ الكَرَب

"Kim benimle kuyudan kovayla su çekme yarışına girerse (bilsin ki) o,
Kovayı ta ipin bağlandığı yere (ağzına) kadar dolduran soylu birisiyle yarışıyor."

Daha sonra bu isim; (حِيرٌ وطِيرٌ ويِلٌ) kelimeleri gibi "fiil" vezni üzere bina edilmiştir.

Ebu Zür'a b. Amr b. Cerir "sin" ve "cim" harflerini ötreli, "lâm" harfini de şeddeli olarak okumuştur. el-A'meş ve Talha ise "sin" harfini üstün, "cim" harfini sakin, "lâm" harfini de şeddesiz okumuştur. en-Nehhâs dedi ki: Allah'ın izniyle mana birdir.

İfade yüce Allah'ın: **"Kitapların"** kelimesi ile tamam olmaktadır.(1)

Bu âyet-i kerîmede **"katlama"**nın iki anlama gelme ihtimali vardır: Birincisi açmanın, yaymanın zıttı olan katlayıp dürmek. Nitekim yüce Allah: ***"Gökler ise O'nun sağ eli ile dürülmüş olacaktır"*** (ez-Zümer, 39/67) diye buyurmaktadır. İkinci anlam ise: Saklamak, bilinmeyecek hale getirmek ve tamamen silmek. Çünkü yüce Allah göğün alâmetlerini siler ve onları saklar, yıldızlarını söndürür ve darmadağın eder.

Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ***"Güneş tortop edilip dürüldüğü zaman, yıldızlar ardarda döküldüğü zaman"*** (et-Tekvîr, 81/1-2); ***"Gök yerinden söküldüğü zaman"*** (et-Tekvîr, 81/11).

"Kitapların" anlamındaki buyrukta ifade tamam olmaktadır. el-A'meş, Hafs, Hamza, el-Kisaî, Yahya ve Halef "(لِلْكُتُبِ): **Kitapların"** şeklinde çoğul okumuşlardır. Sonra yeni bir cümle ile şöyle buyurulmaktadır: **"İlk yaratmaya başladığımız gibi onu tekrar iâde ederiz."** Yani Biz insanları annelerinin karınlarında yaratıldıkları gibi tekrar çıplak ayaklı, elbisesiz, sünnetsiz olarak diriltiriz.

Nesaî'nin rivayetine göre İbn Abbas, Peygamber (sav)dan şöyle buyurduğunu rivayet etmektedir: "İnsanlar kıyamet gününde elbisesiz, sünnetsiz olarak yaratılacaklardır. Kıyamet gününde insanlar arasında elbise giydirilecek ilk kişi İbrahim (as)dır. Daha sonra: **"İlk yaratmaya başladığımız gibi onu tekrar iade ederiz"** buyruğunu okudu."(2)

Müslim de bu hadisi yine İbn Abbas'tan nakletmektedir. O dedi ki: Rasûlullah (sav) bize ayakta bir öğüt verdi ve buyurdu ki: "Ey insanlar! Şüphesiz sizler yüce Allah'ın huzuruna çıplak ayaklı, elbisesiz ve sünnetsiz olarak haşredileceksiniz: **"İlk yaratmaya başladığımız gibi onu tekrar iâde ederiz. Biz bunu vaad edip üzerimize almıştık. Şüphesiz yapanlar Bizleriz."** Şunu bilin ki: İnsanlar arasında kıyamet gününde elbise giydirilecek ilk kişi İbrahim (as)dır..." deyip hadisin geri kalan bölümünü zikretmektedir.(3)

Biz bu hususa dair açıklamaları ***"et-Tezkire"*** adlı kitabımızda eksiksiz bir şekilde kaydetmiş bulunuyoruz.

Süfyan es-Sevrî, Seleme b. Küheyl'den, o Ebu'z-Ze'râ'dan, o Abdullah b. Mes'ud'dan rivayetle dedi ki: Aziz ve celil olan Allah, Arşın altından erkeklerin menisi gibi bir su gönderir. Bu sudan onların etleri ve cisimleri nemli arazinin bitkiyi bitirmesi gibi biter. Ve: **"İlk yaratmaya başladığımız gibi onu**

(1) Türkçe cümle kuruluşu dolayısıyla "katlayacağız" da cümle tamam olmaktadır.
(2) ***Buhârî,*** Enbiyâ 8, 48; ***Nesâî,*** Cenâiz 118; ***Tirmizî,*** Sıfatu'l-Kıyâme 3; ***Müsned,*** I, 223, 229
(3) ***Buhârî,*** Tefsir 5. sûre 14, 21. sûre 2, Rikaak 45; ***Müslim,*** Cennet 48; ***Tirmizî,*** Tefsir 21. sûre 3; ***Nesâî,*** Cenâiz 119; ***Müsned,*** I, 235, 253.

tekrar iade ederiz" buyruğunu okudu.

İbn Abbas dedi ki: Biz ilkin olduğu gibi herşeyi helâk edecek ve yok edeceğiz, demektir. Buna göre bu buyruk; **"ki o günde gökleri... katlayacağız"** buyruğu ile muttasıldır. Yani Biz gökleri düreceğiz, işte o vakit de gökleri yok edecek, imha edeceğiz. Hiçbir şey kalmayacaktır.

Şöyle de açıklanmıştır: Biz semâyı yok edeceğiz, sonra onu katlayıp dürdükten ve yok olduktan sonra, bir defa daha tekrar yaratacağız. Yüce Allah'ın şu buyruğunda olduğu gibi: *"O gün yer başka bir yerle değiştirilecektir, gökler de."* (İbrahim, 14/48) Ancak birinci görüş daha sahihtir. Bu da yüce Allah'ın: *"Andolsun sizi ilk defa yarattığımız gibi, yapayalnız, teker teker huzurumuza geldiniz."* (el-En'âm, 6/94) buyruğu ile: *"Saf halinde Rabbine arz edileceklerdir. Andolsun ki ilk kez sizi nasıl yaratmış idiysek öylece Bize geldiniz."* (el-Kehf, 18/48) buyruğunu andırmaktadır.

(وَعْداً) kelimesi mastar (mef'ul-i mutlak) olarak nasbedilmiştir. Yani; "(وعدنا وعداً): Vaad edip..." demektir. **"Biz... üzerimize almıştık"** yani öldükten sonra dirilişi ve tekrar yaratma vaadini gerçekleştirmeyi ve yerine getirmeyi üstlenmiştik. Buna göre hazfedilmiş ifadeler vardır. Daha sonra yüce Allah: **"Şüphesiz yapanlar Bizleriz"** buyruğu ile bunu pekiştirmektedir. ez-Zeccâc dedi ki: **"Şüphesiz yapanlar Bizleriz"** buyruğu, dilediğimize güç yetirenler Bizleriz, demektir. **"Şüphesiz yapanlar Bizleriz";** size vaad ettiğimizi Biz yerine getiririz demektir, diye de açıklanmıştır. Bu da yüce Allah'ın: *"O'nun vaadi yerine getirilmiş olacaktır."* (el-Muzzemmil, 73/18) buyruğunu andırmaktadır.

Buradaki (كان)ın, haber vermek için (nakıs fiil olarak) geldiği de söylenmiştir. (Bu, üzerimizdeki bir vaaddir, demek olur). Sıla (zâid) olduğu da söylenmiştir.

وَلَقَدْ كَتَبْنَا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ
يَرِثُهَا عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ ﴿١٠٥﴾ إِنَّ فِي هَٰذَا لَبَلَاغًا
لِقَوْمٍ عَابِدِينَ ﴿١٠٦﴾

105. Andolsun ki Biz zikirden sonra Zebûr'da: "Arza Benim salih kullarım mirasçı olur" diye yazdık.

106. Gerçekten bunlar ibadet eden bir topluluk için yeter.

"Andolsun ki Biz" semâda bulunan **"zikirden sonra Zebûr'da"**; Zebûr ile kitap aynı şeylerdir. Bundan dolayı Tevrat'a da, İncil'e de, Zebûr denilebilir. "(زبرت): Yazdım" demektir. Çoğulu "zubur" diye gelir. Said b. Cübeyr dedi ki: "Zebûr" Tevrat, İncil ve Kur'ân-ı Kerîm'dir.

"Arza" cennete **"Benim salih kullarım mirasçı olur, diye yazdık."** Bu açıklamayı Süfyan, el-A'meş'den, o Said b. Cübeyr'den rivayet etmiştir.

eş-Şa'bî dedi ki: Zebûr, Dâvûd'a verilen Zebûr'dur. Zikir'den kasıt da Musa (as)a indirilen Tevrat'tır. Mücahid ve İbn Zeyd dediler ki: Zebûr bütün peygamberlere (hepsine selam olsun) verilen kitaplardır. Zikir ise yüce Allah'ın nezdinde semâda bulunan kitapların anasıdır.

İbn Abbas dedi ki: Zebûr Allah'ın Musa (as)dan sonra peygamberlerine indirmiş olduğu kitaplardır. Zikir ise Musa (as)a indirilen Tevrat'tır.

Hamza "ez-Zubûr" diye "ze" harfini ötreli "zibr"in çoğulu olarak okumuştur.

"Arza benim salih kullarım mirasçı olur" buyruğu hakkında yapılan en güzel açıklama, Said b. Cübeyr'in de dediği gibi, bununla cennet arzının kastedildiğidir. Çünkü dünyada arza salih olanlar da, başkaları da mirasçı olmuştur. Bu aynı zamanda İbn Abbas, Mücahid ve başkalarının da görüşüdür. Mücahid ve Ebu'l-Âliye dediler ki: Bu te'vilin delili yüce Allah'ın şu buyruğudur: ***"Bize olan vaadini yerine getiren, cennetten dilediğimiz yere konmak üzere arzı bize veren Allah'a hamdolsun."*** (ez-Zumer, 39/74)

Yine İbn Abbas'tan nakledildiğine göre; orası Arz-ı Mukaddes'tir. Ondan gelen bir başka rivayete göre; orası kâfir ümmetlerin arzıdır. Muhammed (sav)in ümmeti fetihlerle oraya mirasçı olur.

Bu buyrukla İsrailoğullarının kastedildiği de söylenmiştir. Buna delil de yüce Allah'ın şu buyruğudur: ***"Zaafa uğratılagelmiş kavmi de bereketlendirdiğimiz yerin doğularına da, batılarına da mirasçı kıldık."*** (el-A'râf, 7/137) Fakat müfessirlerin çoğunluğu "salih kullar" ile Muhammed (sav)ın ümmetinin kastedildiği görüşündedir.

Hamza (عِبَادِيَ الصَّالِحُونَ): Salih kullarım" buyruğunu "ya" harfini sakin (harekesiz, harf-i med) olarak okumuştur.

"Gerçekten bunlar" yani bu sûrede söz konusu edilen öğütler ve uyarılar; bir başka açıklamaya göre Kur'ân-ı Kerîm'de, **"ibadet eden bir topluluk için yeter."**

Ebu Hureyre ve Süfyan es-Sevrî dedi ki: "İbadet eden topluluk"tan kasıt beş vakit namaz kılanlardır. İbn Abbas (ra)da dedi ki: "İbadet edenler" itaat edenler demektir. İbadet eden kişi zilletle itaat edip boyun eğen kimse demektir.

el-Kuşeyrî dedi ki: Aklı başında her bir varlığın bunun kapsamına girmesi uzak bir ihtimal değildir. Çünkü her bir varlık fıtratı itibariyle, yaratıcının önünde zilletle eğilir. O eğer Kur'ân-ı Kerîm'in üzerinde dikkatle düşünecek ve onun yolunu izleyecek olursa şüphesiz ki bu o kimseyi cennete ulaştırır.

Yine İbn Abbas dedi ki: Bunlar beş vakit namazı kılan, ramazan ayı orucunu tutan Muhammed (sav)ın ümmetidir. Bu da birinci görüşün aynısıdır.

وَمَآ اَرْسَلْنَاكَ اِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِيْنَ ﴿١٠٧﴾ قُلْ اِنَّمَا يُوحٰٓى
اِلَيَّ اَنَّمَآ اِلٰهُكُمْ اِلٰهٌ وَاحِدٌ ۚ فَهَلْ اَنْتُمْ مُسْلِمُوْنَ ﴿١٠٨﴾
فَاِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ اٰذَنْتُكُمْ عَلٰى سَوَآءٍ ۭ وَاِنْ اَدْرِيْٓ اَقَرِيْبٌ
اَمْ بَعِيْدٌ مَّا تُوْعَدُوْنَ ﴿١٠٩﴾

107. Biz seni ancak âlemlere bir rahmet olarak gönderdik.
108. De ki: "Bana sizin ilâhınız ancak tek bir ilâhtır, diye vahyolunur. Artık siz müslüman olacak mısınız?"
109. Eğer yüz çevirirlerse de ki: "Ben size eşit olarak bildirdim. Size vaad olunan yakın mıdır, uzak mıdır, bilemiyorum."

"Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik." Said b. Cübeyr, İbn Abbas'tan şöyle dediğini nakletmektedir: Muhammed (sav) bütün insanlara rahmet idi. Ona iman edip onu tasdik eden mutlu oldu. Ona iman etmeyen ise, geçmiş ümmetleri bulan yerin dibine geçmek ve suda boğulmak gibi azaplardan kurtuldu.

İbn Zeyd dedi ki: "Âlemler" ile özel olarak mü'minleri kastetmiştir.

"De ki: Bana sizin ilâhınız ancak tek bir ilâhtır diye vahyolunur." O halde O'na ortak koşmak caiz değildir.

"Artık siz müslüman olacak mısınız?" Allah'ın tevhidine itaatla boyun eğecek misiniz? İslâm'a giriniz, demektir. Bu da yüce Allah'ın: *"Artık vazgeçtiniz değil mi?"* (el-Mâide, 5/91) buyruğunun; "vazgeçiniz!" anlamında olması gibidir.

"Eğer yüz çevirirlerse" İslâm'dan yüz çevirecek olurlarsa **"de ki: Ben size eşit olarak bildirdim."** Size açıkça şunu bildiriyorum ki; ben ve sizler su-

vaş halindeyiz, aramızda barış yoktur. Bu da yüce Allah'ın: ***"Eğer bir kavmin hainliğinden endişeye düşersen adalet üzere kendilerine anlaşmalarını bozduğunu bildir."*** (el-Enfâl, 8/58) buyruğuna benzemektedir. Yani onlara ahdi bozmuş olduğunu bildir. Bu da şu demektir: Bu durumda seninle onlar arasında bir eşitlik vardır. Herhangi bir tarafın karşı taraf hakkında uymak zorunda olduğu bir ahdi, bir antlaşması yoktur.

ez-Zeccâc dedi ki: Anlam şudur: Ben size bana vahyedilenleri bilmenizi sağlamak noktasında eşit bir şekilde size bildirmiş bulunuyorum. Başkasından gizleyip sakladığım bir şeyi kimseye açıklamadım.

"(وَإِنْ أَدْرِي): **Bilemiyorum"** buyruğundaki (إن) nefy edatı olup (ما) anlamındadır, bilmiyorum, bilemiyorum demektir.

"Size vaad olunan yakın mıdır, uzak mıdır?" Yani kıyamet gününün vaktini ne gönderilmiş bir peygamber, ne de mukarreb bir melek bilebilir. Bu açıklamayı İbn Abbas yapmıştır.

Şöyle de açıklanmıştır: Ben size açıkça savaş ilan ettim. Ancak bununla birlikte size karşı fiilen savaşmak üzere bana ne zaman izin verileceğini bilemiyorum.

إِنَّهُ يَعْلَمُ الْجَهْرَ مِنَ الْقَوْلِ وَيَعْلَمُ مَا تَكْتُمُونَ ﴿١١٠﴾
وَإِنْ أَدْرِي لَعَلَّهُ فِتْنَةٌ لَكُمْ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ ﴿١١١﴾ قَالَ
رَبِّ احْكُمْ بِالْحَقِّ ۗ وَرَبُّنَا الرَّحْمَٰنُ الْمُسْتَعَانُ عَلَىٰ مَا
تَصِفُونَ ﴿١١٢﴾

110. Şüphe yok ki O, sözün açığa vurulanını da bilir, gizlediğinizi de bilir.
111. "Bilmiyorum, belki de o sizin için bir imtihandır, bir süreye kadar bir faydalanmadır."
112. Dedi ki: "Rabbim hak ile hükmet! Bizim Rabbimiz Rahman'dır. Sizin niteleyegeldiklerinize karşı yardımı istenen O'dur."

"Şüphe yok ki O, sözün açığa vurulanını da bilir, gizlediğinizi de bilir." Saklayıp açıklamadığınız şirki de bilir. Bunun cezasını verecek olan da O'dur.

"Bilmiyorum, belki de o" size süre verilmesi **"sizin için bir imtihandır."** Kendisi her şeyi en iyi bilen olduğu halde, sizin ne şekilde amel edeceğini zi ortaya çıkarmak için bir sınamadır.

"Bir süreye kadar" sürenin sona ermesine kadar, diye de açıklanmıştır. **"Bir faydalanmadır."**

Rivayet edildiğine göre Peygamber (sav) rüyasında Umeyyeoğullarının insanları yönettiklerini gördü. el-Hakem onun yanından çıkıp bu hususu Umeyyeoğullarına haber verdi. Ona: Dön, bu işin ne zaman gerçekleşeceğini ona sor, dediler. Bunun üzerine yüce Allah: **"Size vaad olunan yakın mıdır, uzak mıdır? bilemiyorum."** buyruğu ile: **"Bilmiyorum, belki de o sizin için bir imtihandır. Bir süreye kadar bir faydalanmadır"** buyruklarını indirdi. Yani peygamberine onlara bunu söyle, diye emretti.(1)

"Dedi ki: Rabbim, hak ile hükmet!" Yüce Allah bu sûreyi Peygamber (sav)a işi kendisine havale etmesini, kurtuluşu da kendisinden beklemesini emretmekle sona erdirmektedir. Yani benimle şu yalanlayıcılar arasında hükmet, onlara karşı bana yardım et, bana zafer ver!

Said, Katade'den şöyle dediğini rivâyet etmektedir: Peygamberler: ***"Rabbimiz, bizimle kavmimiz arasında sen hak ile hükmet!"*** (el-A'râf, 7/89) diye dua ederlerdi. Peygamberi Muhammed (sav)a da: **"Rabbim, hak ile hükmet"** demesini emretti. O bakımdan o, düşmanı ile karşılaştığında kendisinin hak üzere, düşmanının da batıl üzere olduğunu bilerek: **"Rabbim, hak ile hükmet"** yani hak gereğince hükmünü ver, onu yerine getir, diye dua ederdi.

Ebu Ubeyde dedi ki: Burada sıfat (hak), mevsufun yerine ikame edilmiştir. İfadenin takdiri: Rabbim hak olan hükmünle hükmet, şeklindedir.

"Rabbim" kelimesi nasb mahallindedir. Çünkü muzaf olan bir nidâdır.

Ebu Ca'fer b. el-Ka'kâ' ve İbn Muhaysın: **"Rabbim, hak ile hükmet"** buyruğunu; (قُلْ رَبُّ احْكُمْ بِالْحَقِّ) şeklinde "be" harfini ötreli olarak okumuşlardır.

en-Nehhâs dedi ki: Bu nahivcilere göre bir lahn (yanlış)dır. Onlara göre; "(رجلُ أقبلْ): Ey adam gel" demek caiz değildir. Bunu demek için; (يا رجلُ أقبلْ) şeklinde veya buna benzer bir şekilde kullanmak gerekir.

ed-Dahhak, Talha ve Ya'kub ise; (قَالَ رَبِّي أَحْكَمُ بِالْحَقِّ) şeklinde "elif"i kat' ile, "kaf" harfini üstün, "mim" harfini de ötreli olarak okumuşlardır ki, şu demektir: Muhammed dedi ki: Rabbim her bir hükmedenden daha çok hak

(1) Herhangi bir kaynakta tespit edemedik. Uydurma olma ihtimali yüksek görünüyor. Merhum müfessirimizin: "Ruviye; rivâyet olundu" diyerek kaydetmesi de, pek güvenilir olmadığını ortaya koymaktadır.

ile hükmedendir.

el-Cahderî ise; (قُلْ رَبِّي أَحْكَمَ) diye okumuştur ki bu da; hak ile işleri muhkem kılmış (sağlamlaştırmış) olandır, demek olur.

"Bizim Rabbimiz Rahman'dır. Sizin niteleyegeldiklerinize" O'nu küfür ve yalanlama türünden nitelendirmelerinize **"karşı yardımı istenen O'dur."**

el-Mufaddal ve es-Sülemî **"niteleyegeldiklerinize karşı"** anlamındaki buyruğu; (عَلَى مَا يَصِفُونَ) şeklinde haber olmak üzere "ya" ile ("niteleyegeldiklerine..." anlamında) okumuşlardır. Diğerleri ise hitab olarak "te" ile "niteleyegeldiklerinize" anlamında okumuşlardır.

ENBİYÂ SÛRESİ'NİN

ve

ONUNCU CİLDİN SONU

İÇİNDEKİLER

KEHF SÛRESİ
(18)

32-34. Âyetler 7
35-36. Âyetler 14
37-38. Âyetler 15
39-41. Âyetler 18
1. Herşey Allah'ın Kudretiyledir:..... 18
2. "Maşâallah", "Lâ havle Velâ kuvvete İlla billah" Dualarının Fazileti: 19
42. Âyet 24
43. Âyet 25
44. Âyet 26
45. Âyet 27
46. Âyet 30
47. Âyet 34
48. Âyet 35
49. Âyet 49
50. Âyet 50
51-53. Âyetler 43
54-59. Âyetler 49
60. Âyet 55
1- Hz. Musa'nın İki Denizin Birleştiği Yere Yolculuğu: 56
2- İlim Talep Etme Adâbı: 58
3- Musa (as)ın Yanındaki Genç Delikanlı: 59
4- "Çok Yıllar (Hukub)"ın Anlamı: 59
61-65. Âyetler 60
66-70. Âyetler 66
1- İlim Öğrenme Edebi: 66

2- Öğrenci ve İlim Adamı: 67
71-73. Âyetler **68**
1- Allah'ın İlmine Nisbetle İnsanın Bilgisi: 69
2- Hızır'ın Bu Uygulamasından Çıkartılan Fıkhî Hükümler: 70
74-76. Âyetler **71**
Duaya Dair Bir Mesele: 75
77-78. Âyetler **76**
1- Misâfir Kabul Etmeyen Kasaba Halkı: 76
2- Misâfir Etmeyen Kasabanın Kimliği: 77
3- Benzer Hallerde Farklı Tutumlar: 77
4- Aç Kimsenin Yiyecek İstemesi: 78
5- "Cidar: Duvar" Kelimesi: 79
6- Kur'ân-ı Kerim'de Mecaz: 79
7- Hızır'ın Yıkılmaya Yüz Tutmuş Duvarı Düzeltmesi: 82
8- Yıkılmaya Yüz Tutmuş Yerlerden Geçmek: 83
9- Evliyânın Kerâmetleri: 83
10- Veli, Veli Olduğunu Bilebilir mi? 84
11- Velilik Mal-Mülk Sahibi Olmaya Engel midir? 88
12- İcare Akdinin Hükmü: 89
13- Yapılan İşlerin Âkıbeti: 90
79-82. Âyetler **91**
1- Musa'nın Beraberindeki Delikanlıdan Söz Edilmeme Sebebi: 99
2- İncelikli İfadeler Kullanmak: 99
3- Hızır (as)ın Tasarruflarını Şer'î Hükümlerden Sıyrılmaya Delil Gösterenler: 101
4- Hızır Ölü Müdür? Diri Midir?: 102
5- Hızır'ın, Musa (as)a Vasiyeti: 106
83-91. Âyetler **107**
92-98. Âyetler **120**
1- Zülkarneyn'e Sed Yapma Teklifi: 126
2- Fesad Ehli Olanları Hapsetmek İçin Hapishane Yapımı: 127

* * *

1- Yüce Allah'ın Verdiği İmkânları Kullanmayı Tercih Etmek: 127
2- Yöneticinin Yönettiklerine Karşı Görevleri ve
İslâm Devleti'nde Mali Siyaset: 128
99-110. Âyetler **134**
1- Amelleri İtibariyle Zararda Olanlar: 136
2- Allah Nezdinde Değer Taşıyan Kişiler ve Ameller: 137
İhlas ve Riyâ: 143

MERYEM SÛRESİ
(19)

1-15. Âyetler **150**
1- Allah'ın Rahmeti: 153
2- Allah'ın Kulu Zekeriyyâ (as): 153
3- Gizli ve Açık Dua: 154

* * *

1- Kemiklerinin Zayıflayıp Gevşediğini Zikretmesinin Sebebi: 155
2- Ağaran Saçlar 156
3- Duâ Ânının Adabı: 156

* * *

1- Hz. Zekeriyyâ'nın Evlat Sahibi Olmak İstemesinin Sebebi: 157
2- Peygamberlerin Mirası: 158
3- Kıraat Farkı ve Açıklamaları: 159
4- Hz. Zekeriyyâ'nın Kısır Hanımı: 160
5- Duada Sözlerin Seçimine Dikkat: 160
6- Zekeriyyâ (as)ın Çocuk İstemesinin Sebebi: 161
7- Çocuk İstemek Üzere Dua Etmenin Hükmü: 161

* * *

1- "Bana Mirasçı Olacak..." 162
2- Yahya (as)ın Mirasçı Oluşunun Anlamı: 163

3- Zekeriyyâ (as)ın Ya'kub (as) İle Akrabalığı: 164
4- Kendisinden Rabbin Razı Olduğu Kul: Yahya (as): 165
* * *
1- İbadet Yeri (Mihrab): 168
2- Mihrab'ın Cemaatin Namaz Kıldığı Yerden Yüksek Olmasının Hükmü: 168
3- Bu Âyet-i Kerîmedeki Vahyin Anlamı: 169
4- İşaret ve Yazının Hükmü: 170
5- Dilsizin Yazısının Hükmü: 171
16-26. Âyetler 176
1- Hurma Ağacının ve Hurmanın Mahiyeti: 184
2- Rızık Talebi İçin Çalışmak: 186
3- Rızkın Elde Edilmesi İçin Çalışma Yükümlülüğü: 186
4- Meryem (as)ın Yediği ve Lohusalara Uygun Yiyecekler: 187
* * *
1- "Birisini Görürsen... " 188
2- Konuşmamak Suretiyle Oruç Tutmak ve Hz. Meryem'in Suskunluğu: 189
3- Hiçbir İnsanla Konuşmamayı Adayan Kimsenin Hükmü: 190
27-28. Âyetler 191
29-33. Âyetler 194
1- Hz. Meryem'in İşareti: 194
2- İsa (as)ın Konuşması: 196
3- İsa (as)ın Bu Sözleri Kaderiyye'nin Görüşlerini Reddetmektedir: .. 197
4- İşaret Söz Yerine Geçer mi? 198
5- Dilsizin Zina İftirası ve Liân Yapması: 198
34-40. Âyetler 200
41-50. Âyetler 207
51-53. Âyetler 213
54-55. Âyetler 214
1- Sözünde Duran Peygamber: İsmail (as): 214

2- Sözünde Durmak: 214
3- Söz Vermenin Önemi: 215
4- Hibe (Bağış) Vaadinde Bulunmak: 216
5- İsmail (as) Kime Peygamber Gönderilmişti? 217
6- İsmail (as)ın Ümmetine Emirleri: 217
56-57. Âyetler **218**
58. Âyet **222**
1- Ağlayarak Secdeye Kapananlar: 222
2- Kur'ân Âyetlerinin Kalbe Tesiri: 223
3- Tilâvet Secdesi Kime Vaciptir: 223
4- Secde Âyeti Okunurken Yapılacak Dua: 224
59-63. Âyetler **224**
1- Kötü Halefler: 225
2- Namazı Yitirenler, Terkedenler: 225
3- Namazdan Hesaba Çekilmek ve Ta'dil-i Erkân: 227
64-65. Âyetler **234**
66-72. Âyetler **238**
1- Herkes Cehenneme Uğrayacaktır: 245
2- Cehenneme Uğramanın Mahiyeti İle İlgili Görüşler: 246
3- "Ancak Yemin Gereği..." 251
4- Cehennemden Kurtuluş ve Cennete Giriş; Aynı Konu İle İlgili Nassların Birlikte Mütalaasına Örnekler: 251
5- Gerçekleştirilmesi Kesin Olan Hüküm: 253
73-75. Âyetler **254**
76. Âyet **259**
77-80. Âyetler **261**
81-82. Âyetler **265**
83-87. Âyetler **267**
Mahşere ve Cennete Geliş: **269**
Şefaat: **273**
88-95. Âyetler **275**
1- "Halbuki Rahmân'a Evlâd Edinmek Yaraşmaz." **280**

2- Çocuk Babasının Kölesi Olabilir mi?: 281
3- Ortak Olunan Kölenin Azad Edilmesi Halinde Erkek Ya Da Kadın Olması Fark Eder mi?: 282
4- Burada Hatırlatılması Uygun Bir Hadis-i Şerif: 282
96. Âyet **284**
97. Âyet **285**
98. Âyet **286**

TÂ-HÂ SÛRESİ
(20)

Yüce Allah'ın Tâ-Hâ ve Yâsîn Sûrelerini Okuduğuna Dair Hadis'in Açıklaması: 292
1-8. Âyetler **294**
Nüzûl Sebebi: 297
9-16. Âyetler **303**
1- Musa'ya Ayakkabılarını Çıkartmasının Emredilmesindeki Hikmet: 305
2- Ayakkabı İle Namaz Kılmak: 306
3- Çıkartılan Pabuçlar Nereye Konur: 307
4- Ayakkabılarda Necaset Bulunursa: 308
5- Mukaddes Tuvâ Vadisi: 308

* * *

Söylenen Sözü Güzelce Dinlemek: 310
1- Bu Buyrukta "Allah'ı Zikretme"nin Anlamı: 311
2- Uyuyarak ya da Unutarak Namaz Vaktini Geçiren Kimse: 311
3- Kasten Namazı Terk Eden: 312
4- Uyuyanın Ve Benzeri Durumda Olanların Sorumlulukları: 314
5- Bir Namazı Başka Bir Namaz Vaktinde Hatırlayanın Durumu: 314
6- Namazda İken Geçirdiği Namazı Hatırlamanın Hükmü: 316
7- Uyuyup Kalmak Suretiyle Namazı Vaktinde Kılamamak: 317
Gizli Tutulan Kıyâmet Anı: 319
17-18. Âyetler **324**

1- Musa (as)ın Elindeki Asa: 325
2- Soruya İstenilenden Fazla Cevap Vermek: 325
3- Asasına Yaslanması ve Onunla Yaprak Silkelemesi: 326
4- "Başka İhtiyaçlar": 327
5- Asanın Faydaları: 328
19-23. Âyetler 331
24-35. Âyetler 334
36-42. Âyetler 339
43-44. Âyetler 346
1- Hitab Musa ve Harun'adır: 346
2- İyiliği Emretmek, Kötülükten Nehyetmek: 346
3- Emredip Nehyetme Üslubu: 346
4- Öğüt Alması Yahut Korkması Umulan Firavun: 348
45. Âyet 349
46. Âyet 349
1- Korkmak Fıtrîdir: 350
2- Allah'ın Beraberliği: 351
47-50. Âyetler 352
51-52. Âyetler 355
1- Geçmiş Kavimler: 355
2- İlimlerin Tedvin Edilip Yazılmaları ve Hadisin Yazılması: 355
3- Hadisin Yazılmasında Dikkat Edilecek Hususlar: 358
4- Yanılmayan ve Unutmayan Yüce Allah: 359
53-55. Âyetler 360
56-61. Âyetler 364
62-64. Âyetler 370
"Bu İkisi Gerçekten Sihirbazdır" Buyruğunun Okunuşu ve Dilcilerin Açıklamaları: 371
65-71. Âyetler 380
72-76. Âyetler 386
77-79. Âyetler 390
80-82. Âyetler 393
83-89. Âyetler 397

90-93. Âyetler **404**

İyiliği Emredip, Kötülükten Sakındırmak ve

Mutasavvıfların Raks ve Semâ' Yapmalarının Hükmü: 406

94-98. Âyetler **407**

Bid'at ve Masiyet Ehli Kimselerle Oturup Kalkmamak,

Onlardan Uzaklaşmak ve Onları Sürmek:..... 412

99-104. Âyetler..... **415**

105-110. Âyetler..... **418**

Bu Âyetle Siğillerin Tedavisi:..... 420

111-112. Âyetler **423**

113-114. Âyetler..... **426**

115. Âyet **427**

116-119. Âyetler **430**

1- Cennetteki Hayat:..... 432

120-122. Âyetler..... **434**

1- Peygamberlerin İşledikleri Hatalar ve Günahlar Onları

Mertebelerinden Düşürecek Çapta Değildir:..... 434

2- Söze Peygamberlerin Hatalarını ya da Yüce Allah'ın

Müteşâbih Vasıflarını Zikrederek Başlamanın Hükmü:..... 435

3- Atamız Âdem'i Hatası Dolayısıyla Ayıplamak:..... 436

4- Günah İşleyenler Kaderi Delil Gösterebilirler mi? 437

5- Âdem (as)ın Şaşırması:..... 437

6- Âdem'e İsyankâr ya da Şaşkın Denebilir mi?..... 438

123-127. Âyetler..... **439**

128-130. Âyetler..... **442**

131-132. Âyetler..... **444**

Bu Âyetin Nüzul Sebebi İle İlgili Bazı Görüşlerin Değerlendirilmesi: 446

133-135. Âyetler..... **449**

ENBİYÂ SÛRESİ
(21)

1-3. Âyetler 455
4-6. Âyetler 460
7-10. Âyetler 463
Avamdan Olanların İlim Adamlarını Taklid Etmesi: 464
11-15. Âyetler 466
16-18. Âyetler 469
19-21. Âyetler 472
22-24. Âyetler 474
25. Âyet 477
26-29. Âyetler 477
30-33. Âyetler 479
34-35. Âyetler 486
36. Âyet 487
37-40. Âyetler 488
41. Âyet 491
42-44. Âyetler 492
45-46. Âyetler 495
47. Âyet 496
48-50. Âyetler 499
51-56. Âyetler 500
57-58. Âyetler 502
59-61. Âyetler 505
62-63. Âyetler 507
1- Konuşamayan, İş Yapamayan Putlar: 507
2- Dış Görünüşü İtibariyle İbrahim (as)ın Yalan Söylediği Kabul Edilen Sözlerinin Anlamı: 508
3- Ancak Allah İçin Yapılan İşler, İhlâslı İşler Olabilir: 509
4- Yalanın Mahiyeti: 510
64-67. Âyetler 511
68-69. Âyetler 512
70-73. Âyetler 514
74-75. Âyetler 516

76-77. Âyetler **517**
78-79. Âyetler **518**
1- Dâvûd ve Süleyman (ikisine de selâm olsun)ın Hükümleri: 518
2- Koyunların Yayılması: 519
3- Arapçada İki Kişi İçin Çoğul Kipi Kullanılabilir mi? 519
4- Hükümlerinin Mahiyeti: 519
5- Dâvûd ve Süleyman (as)ın Hükümlerinin Değeri: 520
6- Peygamberlerin İçtihad Etmeleri Caiz midir?: 521
7- Hakim ve Müçtehidlerin Farklı İçtihadlarının Hükmü: 523
8- İçtihad Eden Hakimin Ecri: 524
9- Hata Etmekle Birlikte İçtihadında Ecir Alan Müçtehidin Nitelikleri: 524
10- Müçtehidlerin Farklı Görüşlerinden Yalnız Birisi İsabetlidir: 525
11- Hakimin Hüküm Verdikten Sonra İçtihadından Dönmesi: 526
12- Dâvûd (as)ın Verdiği Hükümden Dönüşünün Mahiyeti: 527
13- Hayvanların Verdikleri Zararların Hükmü: 529
14- Davarların Verdikleri Zararların Hükmü: 530
15- Hayvanın Geceleyin Verdiği Zarar İle Gündüzün Verdiği Zarar Arasında Fark Gözetmenin Hikmeti: 531
16- Hayvanların Gece Verdikleri Zararların Tazminatı Ödeme Şekli: . 532
17- Telef Edilen Ekinin Kıymetini Tesbit Zamanı: 533
18- Telef Edilen Ekinin Tazminatı Ertelenecek Olursa: 533
19- Etrafı Çevrili Bahçeler İle Geniş ve Bitişik Tarlalarda Verilen Zararların Tazminatı: 533
20- Bölgenin, Otlak Yahut Ekin Bölgesi Olması Halinde Zararların Tazminatı: 533
21- Dizginlenebilen Davarlar İle Dizginlenemeyenler: 534
22- Arı, Güvercin ve Kümes Hayvanlarının Zararları: 534
23- Hayvanın Verdiği Zararın Zamanla İlişkisi: 535
24- Hayvanın Ayağından Yahut Kuyruğundan Zarar Görenin Durumu: 535

25- Heder Kabul Edilen Diğer Zararlar: 536
26- Zararları Heder Olan Şeyleri Sayan Hadislere Dair: 536
80. Âyet **538**
1- Demirden Zırh Yapma Sanatı: 538
2- Savaşta Silâhlara Karşı Korunmak: 539
3- Sanayi ve Sebeblere Başvurmak: 539
81-82. Âyetler **540**
83-84. Âyetler **542**
85-86. Âyetler **548**
87-88. Âyetler **550**
1- Yunus (as)ın Fazileti: 557
2- Yunus (as)ın Yaptığı Duanın Fazileti: 558
89-90. Âyetler **561**
1- Yüce Allah'a Dua Şekli: 562
2- Dua Esnasında Yapılan Hareketler: 562
91. Âyet **564**
92. Âyet **565**
93-94. Âyetler **566**
95-97. Âyetler **567**
98. Âyet **572**
1- Âyetin Nüzûl Sebebi: 572
2- Umum İfade Eden Sigalar (kipler): 573
3- Cehennemin Odunları: 573
4- Müşrikler Cehenneme Gireceklerdir: 574
99-100. Âyetler **574**
101-103. Âyetler **576**
104. Âyet **104**
105-106. Âyetler **581**
107-109. Âyetler **583**
110-112. Âyetler **584**
İçindekiler **587**

الجامع لأحكام القرآن

